

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

BOBUR NOMIDAGI ANDIJON DAVLAT UNIVERSITETI

R. SHAMSUTDINOV, SH. KARIMOV,
S. XOSHIIMOV

VATAN TARIXI

(Birinchii kitob)

5220200- tarix ta'lim yo'nalishi

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI TOMONIDAN UNIVERSITETLAR,
PEDOGOGIKA INSTITUTLARI TARIX FAKUL'TETI TALABALARI
UCHUN O'QUV QO'LLANMA SIFATIDA TAVSIYA QILINDI

QAYTA TAYORLANGAN UCHINCHI NASHRI

“Sharq” nashriyoti- matbaa
aktsidorlik kompaniyasi
Bosh tahririyati
Toshkent -2016

Ma'sul muxarrir:
Anatoliy Sagdullayev,
tarix fanlari doktori, professor.

TAQRIZCHILAR:

Tarix fanlari doktori, *professorlar:* **M.Ishoqov, H.Sodiqov, F.Haydarova,**
F.Nabiyev, S.Inoyatov, Q.Usmonov, B. Matboboyev;
tarix fanlari nomzodi **O.Bo'riyev.**

Mustaqil taraqqiyot yo'lidan borayotgan O'zbekiston xalqi ijtimoiy-iqtisodiy hayotning barcha jabhalarida ulkan ulkan muvaffaqiyatlarni qo'lga kiritmoqda. Qo'lingizdagi "Vatan tarixi" o'quv qo'llanmasi ham ana shu istiqlool mevasidir. Maskur qo'llanmada ўзбек халқи тарихининг eng qadimgi davrlaridan to XVI asrgacha bo'lgan davri tarixi o'z ifodasini topgan. Qo'llanmani tayyorlashda tarihiylik, ilmiy yondoshuv, xolislik bosh mezon bo'lib xizmat qildi.

Mazkur qo'llanmadan mustaqil diyorimiz yoshlari ajdodlarimizning tarixiy taraqqiyot yo'llarini o'qib-o'rganadilar, mustaqil tahlil qiladilar, o'z hukm-xulosalarini chiqaradilar. Ular ongida milliy tafakkur, vatanparvarlik his-tuyg'usi, milliy mustaqillik bilan g'ururlanish, milliy istiqlolimizni yanada mustahkamlash uchun mamlakatning siyosiy, iqtisodiy, madaniy va ijtimoiy hayotida yanada faolroq qatnashish, O'zbekiston mening vatanim, men uning egasi va himoyachisiman, degan burch tushunchasi shakllanadi, deb umid qilamiz.

Qo'llanmada juz'iy kamchiliklar bo'lishi mumkin. Kitobxonlarning barcha fikr va mulohazalari samimiyat bilan qabul qilinadi.

Shamsutdinov R., Karimov Sh., Xoshimov S.

Vatan tarixi. K.1 / Ma'sul muharrir: A. Sagdullayev; Taqrizcnilar H.Sodiqov va boshq.-T.: «Sharq», 2016.

Sarlavha: O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Bobur nomidagi Andijon davlat universiteti.

K I R I SH

Kechagi tarix biz uchun xayot maktabi, bamisoli tiniq bir ko'zgu. Unga qarab saboq olamiz, xulosa chiqaramiz, kelajak yo'lini belgilaymiz.

O'zlikni anglash degani – bu o'z tariximizni, ming-ming yillik an'analarimizni bilish degani. Agarki xar qaysi odam kechagi kunni yaxshi biladigan bo'lsa, hech qachon avvalgi xatosini yana takrorlamaydi.

... tarix bilan, haqiqat bilan qurollanib olsak, xayotimizni shunday to'g'ri yo'lga qo'mizki, uning aniq manzillari barchaga ayon bo'ladi, butun xalqimizga kuch-g'ayrat bag'ishlab turadi¹.

ISLOM KARIMOV

Milliy istiqlol O'zbek xalqining asriy orzusi, armoni edi. Bu yo'lda ming-minglab Vatan, yurt fidoyilari aziz jonlarini qurbon qildilar. Milliy mustaqillikning qO'lga kiritilishi katta yutuq, uning qadriga yetish, mustaxkamlash, avaylab saqlab qolish muhim vazifa. Har qanday mamlakatning qudrati, uning milliy mustaqilligi, davlat chegaralarining daxlsizligi — o'sha mamlakat fuqarolarining o'z yurtiga mexr-muhabbatli qilib tarbiyalanganliklari, Vatan mustaqilligi va milliy istiqlol uchun kurashda zarur bo'lsa jon fido qilishga ham tayyor bo'lishdek olijanob fazilatlarga ega bo'lishliklariga bog'liqdir. Bu fazilatlarni xalqimizga eng muhimi, yurtimiz kelajagi — yoshlar ongida qaror toptirish va shakllantirishda Vatan tarixining o'rni va imkoniyatlari cheksizdir.

O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligining eng ulug' ne'matlaridan biri shu bo'ldiki, Vatan tarixini hech qanday bo'yoqlarsiz, amalda xayotda qanday bo'lgan bo'lsa, shunday xolisona o'rganish imkoniyatiga ega bo'ldik. Sovet hokimiyati yillarida Kommunistik partiya yurgizgan «ulug'» rus saltanati mafkurasi siyosatining natijasi sifatida maktablarda, o'rta maxsus va oliy o'quv yurtlarida Vatan tarixini o'qitish masalasiga umuman e'tibor berilmadi.

Ajablanarlisi shundaki, Sovetlar hokimiyati yillarida mamlakatimizning haqiqiy, tom maonodagi tarixi xolisona yaratilmadi. Yurtboshimiz shunday yozadi: **“Ilgari maktablarda O'zbekistonning haqiqiy tarixi o'rgatilmas edi. O'tgan asrning 17-yilidan boshlab yozilgan tarix kitoblari yolg'on g'oyalar asosida yaratilgani sir emas.”**² Maktablar va o'quv yurtlarida o'qitilgan darslik va adabiyotlarda esa Ўзбекистон халқлари тарихи soxtalashtirildi. Bu tarixiy kitoblarning ko'pchiligida o'zbek xalqining milliy manfaatlari oyoq osti qilindi, ulug' rus millatchiligi, “Katta va ulug' og'a manfaatlari yetakchi mavqega ega bo'lib hamma voqea va hodisalar unga

¹ Каримов Ислам. Она юртимиз бахту икболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш – энг олий саодатдир. “Ўзбекистон”. Тошкент. 2015. 112, 113, 114-бетлар

² Ўша асар. 111-бет.

bo'ysundirildi. Natijada o'zbek xalqining maonaviy hayotiga putur yetdi, xalqning siyosiy ongi o'tmaslashdi, ijtimoiy-siyosiy voqealarga befarqlik, loqaydlik hissi kuchaydi.

Albatta, bu Kommunistik partiya mafkuraviy kurash maydonida yurgizgan siyosatining aks sadosi edi. Chunki mustamlaka asoratiga solingan xalqlarni siyosiy qorong'ulik va zulmatda saqlash yo'li bilangina ular ustidan hukmronlikni o'rnatish mumkin edi.

G'oyaviy-siyosiy dunyoqarashi uyg'oq, imonu etiqodi butun xalqni milliy zulm asoratida saqlash mumkin emas. SHu boisdan ham CHor Rossiya va sovet mustamlakachiliklarining qariyb 130 yillik hukmronliklari davomida o'lkamiz xalqlari o'rtasida ruslashtirish siyosatini olib bordilar, xalqimizni tarixidan, o'z ona tilidan, dinidan judo qilish yo'lini tutdilar, shaklan milliy, mazmunan sotsialistik madaniyat bayrog'i ostida milliy, urf-odatlarimiz, axloq-odob va madaniyatimizga xuruj qildilar. O'zbekistonni Markazining xom ashyo yetkazib beruvchi bazasiga aylantirdilar. Kommunistik partiya bunday siyosatni SSSR hududidagi barcha respublikalarda va sotsialistik hamdo'stlik mamlakatlarida yurgizgan. Buni biz quyidagi misolda yaqqol ko'ramiz.

Ikkinchi jahon urushidan keyin sobiq ittifoqning barcha respublikalarida sotsialistik hamdo'st mamlakatlarga Markazning buyrug'i yuborilib unda turli mavzularda ko'rsatmalar belgilandi. Xususan buyruqlardan birida quyidagi jumlar ham bor edi. "Mahalliy aholi orasidan yetishib chiqqan rahbarlarning ommaviy chiqishlarida milliy bo'yoq berilishga yo'l qo'yiladi, ammo u millatning o'sishiga, birlashuviga xizmat qilmaslik kerak. Boshlang'ich va o'rta maktablarda, o'rta va oliy oquv yurtlarida o'ta e'tibor qozongan o'qituvchilar ishdan chetlashtirilishi lozim bo'ladi. Ularning o'rniga biz tomondan belgilangan kishilarni qo'yish kerak. Tarix darslarida o'tmishdagi siyosatdonlardan kimlar vatan ravnaqi uchun xizmat qilishgani yoki xizmat qilishga urunishgani haqida gapirish mumkin emas, e'tiborni faqat podshohlar zulmi va ularga qarshi qaratilgan xalq kurashiga burmoq lozim bo'ladi.

Oliy o'quv yurtlariga shunday kishilarni qabul qilishga erishish kerakki, ular xalqning omi qatlamidan bo'lishsin va ularni mutaxassislik bo'yicha chuqur bilim olish emas, balki faqat diplom qiziqtirsin¹".

Kommunistik partiyaning yurgizgan bunday ulug' davlatchilik mafkuraviy siyosati xalqimiz va millatimiz taqdiri uchun ayanchli oqibat va natijalarga olib keldi. Vatan tarixini bilmaslik o'zbek xalqining milliy qadriyatatlari va urf-odatlaridan uzoqlashish oqibatida jamiyatda shunday avlod vakillari shakllandiki, ularning aksariyatida milliy ong va milliy g'urug' tushunchalari so'nib ketdi. Ularning ongida O'zbekiston taqdiriga, o'zbek millati taqdiriga, madaniyatimiz, tariximiz va tilimiz, dinimiz taqdiriga loqayd va befarqlik munosabatlari g'oyasi ustivor mavqeyini egalladi. Millat istiqboli uchun vaziyat shu darajada halokatli nuqtaga yetdiki, O'zbekiston Respublikasi o'zining davlat mustaqilligiga erishgandan keyin ham, o'z taqdirimizni o'zimiz hal qilish imkoniyatiga ega bo'lganimizdan so'ng vatan tarixini o'qitishga qarshi kurash yo'lini tutuvchilar ham bo'ldilar. Ular o'z "g'oyalari"ni asoslashga intilib, "O'zbekiston tarixini jahon xalqlari tarixi bilan birga qo'shib o'qitish kerak", "O'zbekiston tarixi – bu maktab fani", "Oliy o'quv yurtlarida O'zbekiston tarixining

¹ "Турон тарихи" Оммабоп мажмуа. Тўплам, 1993йил, май, 4- бет

o'rniga O'zbekistonnig ijtimoiy-siyosiy tarixini o'qitish lozim", "Jaxon xalqlari tarixini o'qitishga o'tish darkor", "Oliy o'quv yurtlarida umuman O'zbekiston tarixini o'qitishga ehtiyoj yo'q" kabi fikrlarni o'rta tashladilar. Albatta, bu milliy g'oyasizlik milliy g'aflat va milliy vijdon inqirozining tub o'zagida o'z ona tarixidan behabarlik yotadi. Bu esa qullik, tobelik va mustamlaka muteligining asosiy ayanchli ko'rinishidir. Taniqli turk adibi Ziyo Ko'kalning – "Turk asoslari" (T., 1994) risolasidagi quyidagi jumlar shu maonoda g'oyatda e'tiborga loyiqdir: "Tarix va hozirgi kunning bu shahodatlari bizga shuni ko'rsatadiki, bugun Yevropada milliy vijdonga ega bo'lmagan xech bir qavm qolmadi. SHunga ko'ra Yevropaning xech bir o'lkasida mustamlaka taosis etishga imkoniyat yo'qdir.

Bog'chalardan tortib oliy o'quv yurtlarigacha bo'lgan ta'lim-tarbiya tizimlarida mazkur fan va bilimlarni o'qitishga muhim siyosiy vazifa sifatida qaralmog'i lozim. Bu esa, o'z navbatida, darsliklar va qo'llanmalarni milliy maonaviyat nuqtai nazaridan yangitdan qarab chikishni taqozo etadi¹».

Prezidentimiz Islom Karimov "Yuksak manaviyat – engilmas kuch" asarida ta'kidlaganidek "Ma'naviyat- insonni ruhan poklanish, qalban ulg'ayishga chorlaydigan, odamning ichki dunyosi, irodasini baquvvat, iymon –etiqodini butun qiladigan, vijdonni uyg'otadigan beqiyos kuch, uning barcha kurashlarining mezonidir, desak, menimcha, tariximiz va bugungi hayotimizda har tomonlama O'z tasdig'ini topib borayotgan haqiqatni yaqqol ifoda etgan bo'lamiz"⁵.

Vatan ostonadan, inson yashab nafas olib turgan go'shadan, insonning kindik qoni to'kilgan xonadon tuprog'idan boshlanadi. SHu bois, inson ilk bor nafas olib, ulg'ayib voyaga yetgan ona zaminga mehr-muhabbat va sadoqatda bo'lishi, uning har bir hovuch muqaddas tuprog'ini ko'ziga to'tiyodek surtishi, unga nisbatan bir umr farzandlik hissi bilan yashashi uning uchun ham farz, ham qarzdir.

Miloddan avval yashagan yunon adibi Lukianning «Vatan shaniga» nomli asarida shunday so'zlar bor: «Mening bu gaplarim g'oyat eski gaplardir. Lekin haqiqat shundaki, o'z otasini sevmagan farzand o'zganing otasini ham hurmat qila olmaydi, o'z Vatanini sevmagan kishi o'zgalar Vatanini ham qadrlay olmaydi». Ikki ming yildan ortiqroq vaqt o'tgan bo'lsa ham Lukianning bu gaplari naqadar zamonaviy jaranglaydi. Zero, har birimiz uchun ota va ona naqadar aziz va mo'tabar, naqadar e'zozli va muqaddas bo'lsa, Vatan ham, uning tarixi ham shu qadar aziz va muqaddasdir.

O'zbekiston Prezidenti Islom Karimov Vatan tarixining barkamol insonni shakllantirishdagi ahamiyatiga yuksak baho berib: «**Tarixga murojaat qilar ekanmiz, bu xalq xotirasi ekanligini nazarda tutishimiz kerak Xotirasiz barkamol kishi bo'lmaganidek O'z tarixini bilmagan xalqning kelajagi ham bo'lmaydi**»⁶ degan edi. O'tmishni bugun yaratib bo'lmaydi o'tmish bugunni yaratadi. Tarixdagi har bir ijtimoiy yuksalish jamiyatning o'z merosiga, o'z o'tmishiga bo'lgan munosabatini isloh qilishdan boshlangan. O'tmishga bo'lgan har qanday ijodiy murojaat esa hamisha inqilobiy o'zgarishlarga zamin tayyorlagan, o'tmish aqidalari bugun uchun xizmat qilgan. Biroq, o'tmishga murojaat qilishdan avval, unga bo'lgan munosabatni halol, to'g'ri yo'lga solish kerak. Busiz tarixni xolisona yaratish mumkin emas. Soat millarini

¹ "Халқ сўзи" 1995 йил 24 - феврал

⁵Каримов Ислон. Юксак маънавият – энгилмас куч. Т.: "Маънавият". 2008. 19-20 -бетлар

⁶Каримов Ислон. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли Т.: "Ўзбекистон" 1992, 71 бет

orqaga borgan bilan Vatan tarixini to'xtatib yoki qaytarib bo'larmikan, sarhadi yo'q falakda uchib yurgan buyuklarning ruhlarini o'q uzgan bilan o'ldirib bo'larmikan? «Muhabbatsiz yurakka Vatan sig'maydi. Har bir go'dak, har bir fuqaro o'z davri bilan Vatanni yod etadi. Dardsiz yurakka Vatan sig'maydi. Vatan dardi, Vatan muhabbati bilan yashagan yurakkina insoniyatni sevadi, insoniyat uchun kuyinadi», deydi shoir Xurshid Davron.

Ulug` mutafakkirlar va donolar hamisha Vatanni ulug`lab, ardoqlab kelganlar. Vatan va millat xoinlari, sotqinlariga qarshi kurashib o't ochganlar. M. A. SHoloxov, «Bizni ona yanglig' oq yuvib, oq taragan vatanni sevmoq bu muqaddas burchdir» desa, bobokalon shoirimiz Alisher Navoiy:

Vatan tarkini bir nafas aylama,
Yana ranji g'urbak havas aylama,

deydi.

Yurtboshimizning **“Tarihiy hotira tuyg`usi tO'laqonli ravishda tiklangan, xalq bosib O'tgan yo'l O'zining barcha muvaffaqiyat va zafarlari, yo'qotish va qurbonlari, quvonch va iztiroblari bilan xolis va haqqoniy O'rganilgan taqdirdagina chinakam tarix bo'ladi”**⁷ deb aytgan fikrlari nihoyatda katta metodologik, kontseptual ahamiyatga egadir.

Zero Vatandan tashqarida baxt bo'lmagan va bo'lmaydi ham. O'zgalar yurti, begona diyor hech qachon Vatan bo'lolmaydi. O'zga yurtida shoh bo'lgandan o'z yurtingda gado bo'lgan afzal degan naql bejiz aytilmagan. Haqiqiy vatanparvar Vatanning og'ir kunida ham, yengil kunida ham uni tark etmaydi, u bilan birga bo'ladi.

O'zingni vatanga qanchalar yaqin his etsang, uni shu qadar vujud kabi aniqroq va sevibroq tasavvur qilasan.

Barcha jinoyatlar orasida eng tubani, eng og'iri — bu Vatanga, millatga xiyonat va sotqinlikdir. «O'z yurtidan yuz o'giranlar o'z vatandoshlaridan ham yuz o'giradilar», deydi Ya. Galan.

Vatanga, elu - yurtga, millat va xalqqa xiyonat va sotqinlik hayotda turlicha ko'rinishlarda va shakllarda namoyon bo'lishi mumkin. U baozan ochiq-oydin Vatanni, yurt va millatni sotish, xiyonat tarzida, baozan esa yashirincha, zimdan va xufiya ko'rinishida sodir etilishi ham ehtimol. O'zining xatti-harakati bilan Vatanga, yurtga va millat shaoniga dog' tushirish ham Vatanga, millatga xiyonatdir. Vatan taqdiri, millat taqdiriga aloqador masala va muammolarga e'tiborsizlik loqaydlik bunday masalalardan o'zini chetga olishlik qo'rqqoqlik betaraflik go'llik va shu singari xatti-harakatlar ham Vatanga, xalq va millatga xiyonat va sotqinlik hisoblanadi. Bu xususda hayotdan juda ko'plab misollar keltirish mumkin. Jumladan, o'tish bosqichi davridagi hayotda maolom sabablar oqibatida mavjud bo'lgan vaqtinchalik iqtisodiy qiyinchiliklar oldida esankirab, baozi bir kimsalarning sobiq SSSR ni qayta tiklashni qo'rsaganlari O'zbekistonga nisbatan, milliy manfaatimizga nisbatan xiyonat va sotqinlikdir. CHunki bunday shaxslar bilib-bilmay, ongli yoki ongsiz suratda o'z xatti-harakatlari bilan O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligini barbod qilishga intilayotgan kuchlar tegirmoniga suv quyadilar, milliy birligimizga rahna soladilar. Yoki Sovet hokimiyati yillarida O'zbekiston tarixining Rossiya ulug'o saltanatchiligi tarafida turib soxta bir

⁷ Каримов Ислон. “Юксак манавият – енгилмас куч” Т.: “Маънавият” 2008. 97- бет

tarzda yozilishi, maktablarda jahon xalqlari tarixi, SSSR tarixi bayrog'i ostida amalda Rossiya tarixining o'qitilishi hamda Vatan tarixini umuman nazar-pisand qilinmaganligi o'z davrda o'zbek xalqining milliy manfaatlariga xiyonat edi.

«**Vatan tarixi**» mualliflari bir necha ming yilliklarni o'z ichiga olgan ko'hna va qadimiy ona tariximizni imkoni boricha har tomonlama yoritishga harakat qildilar. Zero, nihoyatda boy va qadimiy Vatan tarixini to'laqonli va nuksonlarsiz yoritish masalasi bosh vazifa qilib qo'yilmadi, buning iloji ham yo'q. Chunki benuqson va kamchiliksiz ona Vatan tarixini bitmoqlik uchun shoir Erkin Vohidovning timsolli badiiy ifodasi bilan aytganda juda katta kuch va idrok kerak:

Tarixining bitmakka xalqim mingta Firdavsiy kerak
Chunki bir bor chekkan ohing, mingta doston O'zbekim.

Mazkur qo'llanmani yaratishda ўзбек халқи тарихига oid yaratilgan asarlar, yozma meroslardan ijodiy foydalanildi. Ayni paytda ona tariximizni yaratishda beg'araz ilmiy xolislik, biror-bir mafkuraning ustuvorligiga sunoiiy yo'l qo'ymaslik va tariximizga insonparvarlik ko'zi bilan qarash g'oyasiga amal qilindi. Vatan tarixini o'rganish va yoritishda uning davrlarini ilmiy asosda to'g'ri belgilash ham katta ahamiyatga ega.

Tariximizda sobiq marksizm – leninizm ta'limotiga asoslangan formatsiyalarga bog'lab o'rganish o'rniga yangicha tsivilizatsion yondashuvga asoslangan metodologiya tamoillariga amal qilishga harakat qilindi.

Sovetlar hokimiyati yillarida chop etilgan O'zbekiston tarixiga oid asarlar, darslik qo'llanma va boshqa adabiyotlarda tarixiy oboektiv jarayonlar buzib talqin qilindi va sunoiiy tarzda tarixiy davrlar o'ylab topildi. O'zbekiston tarixini davrlarga bo'lishda K. Marks, F. Engels va Lenin asarlari, KPSS soezdlari, konferentsiyalari va partiya markaziy komiteti qarorlari nazariy asos bo'lib xizmat qildi va o'lchov mezonini bo'ldi. Ko'p hollarda tarixiy davrlarni belgilashda xalqimizning tarixiy o'tmish jarayonlaridan kelib chiqqan xolda yondashmasdan Rossiya olimlari asarlaridan ko'r-ko'rona andoza ko'chirildi, vatanimiz tarixini Rossiya tarixiga moslashtirish yo'lidan borildi.

Akademik A.Asqarovning “**O'zbek xalqining kelib chiqish tarixi**” kitobi⁸da kishilik tarixi o'z taraqqiyot yo'lida 5 marta sivilizatsiya yuksalishlarini boshidan kechirganini ta'kidlab, ana shu tsivilizatsiyalarni nomma-nom keltirgan. **Birinchi** sivilizatsiya dastlab, miloddan avvalgi III ming yillikda Firotda va Dajla, Nil, Sind va Xuanxe daryolari havzalarida yuz berdi. SHuning uchun u tarixga “Qadimgi SHarq tsivilizatsiyasi” nomi bilan kirdi. **Ikkinchi** jahon sivilizatsiyasi miloddan avvalgi 1 ming yillikning o'rtalarida Gretsiya va Rimda yuz berdi. U tarixda “Antik davr tsivilizatsiyasi” nomi bilan mashhur. **Uchinchi** sivilizatsiya o'chog'i Movarounnaxr va Xuroson bo'lib, ushbu hududlarda u milodiy IX-XIII boshlarida yuz berdi va uning ta'sirida G'arbiy Yevropa uyg'ondi. Rivojlangan o'rta asrlar davriy doirasida **to'rtinchi** jahon sivilizatsiyasi Movarounnaxrda Amir Temur va Temuriylar saltanatidan boshlanib, XV-XVII asrlar davomida butun Ovropa va Osiyoga yoyildi, ya'ni Amir Temur saltanatining shon-shuhrati Ovropa'ga buyuk Uyg'onish davri madaniyatini olib keldi. Nihoyat, **beshtinchi** sivilizatsiya jamiyat rivojining barcha jabhalarini qamrab

⁸ Asqarov Axmadali. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. “O'zbekiston”, Toshkent 2015. 670 bet.

olgan XX asr tsivilizatsiyasidir⁹.

A.Asqarov shunday yozadi: “Jamiyatda yuz beradigan tub o’zgarishlar xisobga olingan holda, birinchidan, xar bir tarixiy davrda jamiyat iqtisodiy asosini harakatlantiruvchi kuchlari kimlar edi? Ikkinchidan, jamiyatda mulkka egalik qilishning harakteri qanday bo’lgan? Uchinchidan, jamiyat ijtimoiy hayotining ma’naviy asosini qanday mafkura tashkil etgan? Degan savollar qo’yilib, kishilik jamiyati tarixi davrlashtirilishi kerak.”¹⁰ Olim ana shu 3 omilga tayangan holda O’rta Osiyo tarixini davrlashtirish, uning yuragi, ajralmas tarkibiy qismi xisoblangan O’zbekiston tarixini 7 ta xronologik davriy tizimda ko’rish mumkin degan xulosani ilgari surdi. Ular quyidagilardir: **1. O’zbekistonda “ibtidoiy to’da davri”, 2. O’zbekistonda “ibtidoiy urug’chilik jamoasi va mulk egaligining shakllanish davri”, 3. O’zbekistonda “Ilk o’rta asrlar davri”, 4. O’zbekiston tarixining “O’rta asrlar davri”, 5. O’zbekiston tarixining “Mustamlakachilik va milliy uyg’onish davri”, 6. O’zbekiston tarixining “Sovetlar davri”, 7. O’zbekiston tarixining “Milliy istiqlol, demokratik davlat va fuqarolik jamiyati qurish davri”.** Bu katta davrlarni o’z navbatida bir necha kichik davrlarga bo’lib o’rganilishi maqsadga muvofiqdir.

Vatan tarixini yoritishda qaysi manbalar asos bo’lganligi ham g’oyat katta o’rin tutadi. Sovet hokimiyati yillarida yozilgan O’zbekistan tarixiga oid adabiyotlar uchun marksizm-leninizm klassiklarining asarlari, KPSS xujjatlari, Kommunistik partiya va Sovet davlati rahbarlarining ma’ruza, nutq, maqola va asarlari, Rossiya, Rim tarixchilari, adiblari va olimlarining asarlari asosiy manba bo’lib xizmat qilgan. O’tmish tariximiz va madaniyatimizning durlari hisoblangan Beruniy, Xorazmiy, Ibn Sino, Forobiy, Ahmad Farg’oniy, Yusuf Xos Hojib, Mahmud Koshg’ariy, Narshahiy, Navoiy, Mirzo Ulug’bek, Nizomiddin SHomiy, SHarafuddin Ali Yazdiy, Xondamir, Zahiriddin Muhammad Bobur, Mirzo Muhammad Haydar, Muhammad Solih va boshqa juda ko’plab dunyoga mashhur alloma va mutafakkirlarning qimmatli asarlari va meroslari esa deyarli e’tibordan chetda qolgan. Vatan tarixini yaratish va o’rganishda quyidagi manbalar asos bo’lishi lozim:

1. Arxeologik va etnografik manba va materiallar, Avesto, mixxat yozuvlari qadimgi yunon, xitoy, xind, fors, rim va vizantiya tarixchilarining qo’lyozma asarlari¹³

2. Qadim zamonlardan to shu kunlarga qadar ulug’ ajdodlarimiz, buyuk allomalar va dono mutafakkirlar, shoirlar, yozuvchilar qoldirgan maonaviy boy asarlari.

3. Turli hujjatxonalarda saqlanayotgan qo’lyozma asarlar, hujjatlar, ashyolar.

4. Kutubxonalarda saqlanayotgan yozma kitoblar, ilmiy, badiiy memuar asarlar, darsliklar, qo’lyozmalar, risolalar, to’plamlar.

5. Har xil muzeylarda saqlanayotgan ko’rgazma zallari hujjatlari, birinchi navbatda arxe’logiyaga oid qazilma yodg’orliklari.

6. Muzey-shaharlar, tarixiy obidalar, yodgorliklar.

7. Kino, fono, foto hujjatlar va hokazolar.

Ona Vatanimiz tarixining nomlanishi masalasida ham olimlar O’rtasida turlicha fikr va qarashlar bor.

⁹ Ўша асар. 70-77 бетлар.

¹⁰ Ўша асар

¹³ Қадимги тарихчилар Ўрта Осиё ҳақида. Терма парчалар., “ЮРИСТ-МЕДИЯ МАРКАЗИ”- ТОШКЕНТ 2008

Ko'plab fikr-mulohazalarni hisobga olib ona tariximizni «**Vatan tarixi**» deb atashni maqsadga muvofiq deb bilamiz. Bu nom Turonzaminda — O'rta Osiyo tuprog'ida yashab kelayotgan barcha turkiy xalqlar va qavmlarning talab-extiyojlariga to'la javob beradi, deb o'ylaymiz. Chunki ikki daryo oralig'i va uning atrofidagi barcha yerlar — O'rta Osiyo, bu hududda azal-azaldan yashab kelayotgan o'zbek qirg'iz, qozoq, tojik turkman va qoraqalpoq degan nomlar bilan atalib kelayotgan barcha xalqlarning vatanidir. Darhaqiqat, bu xalqlarning azal-azaldan tuprog'i, vatani, tarixi, madaniyati, urf-odati, tili, dini bir bo'lgan ekan, ayni shunga monand va mushtarak suratda istiqboldagi taqdiri ham, tarixi ham birdir. Istiqbolda ulug' va buyuk maqsadni ro'yobga chiqarishga intilayotgan bu diyordagi, Turkistondagi xalqlarning dushmanlari ham, ularning istiqlool uchun kurashiga to'sqinlik qiladigan va unga qarshi bo'lgan raqiblari ham umumiy — birdir. Bas, shunday ekan, O'rta Osiyo hududida yashab kelayotgan barcha xalqlar ulug' va mushtarak baxt-saodatga faqat o'zaro mustahkam birlik va hamkorlik orqaligina yetisha oladilar. Vatan tarixi fani oldida quyidagi dolzarb masalalar turadi:

Bunda “Birinchida milliy madaniyatimiz, xalq ma'naviy boyligining ildizlariga e'tibor berish zarur, - deb ko'rsatdi I. A.Karimov - Bu xazina asrlar davomida misqolab to'plangan. Tarixning ne-ne sinovlaridan O'tgan. Insonlarga og'ir damlarda madad bo'lgan. Bizning vazifamiz-shu xazinani ko'z qorachig'imizdek asrash va yanada boyitish¹⁴”. Ayni ana shu ma'naviy boyligimizning durdonalaridan, tamal toshlaridan biri milliy tariximizdir. Prezidentimiz iborasi bilan aytganda biz yoshlarni vatanimizning chin tarixi bilan qurollantirishimiz, qurollantirishimiz va yana qurollantirishimiz lozim.

Birinchidan, Vatan tarixi fani yosh avlod ongida g'oyaviy-siyosiy, nazariy-ilmiy dunyoqarashni shakllantirishi lozim, voqea va hodisalarga tarixiy nuqtai-nazardan yondoshadigan, har tomonlama yetuk barkamol insonni tarbiyalashi kerak.

Ikkinchidan, Vatan tarixi fani mustaqil O'zbekiston yoshlari ongida milliy vijdon uyg'onib shakllanishiga ko'maklashadi. Yoshlar ajdodlarimizning taraqqiyot yo'lining tarixiy tajribasini o'rgangandagina, ularda istiqlool tafakkuri, hozirgi ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy turmushni o'tmish bilan qiyoslash va kelajakka nazar solish malakasi shakllanadi, milliy jixatdan uyg'onadi. Milliy o'zlikni anglamasdan, milliy tafakkurni shakllantirmasdan turib baynalmilalchilik haqidagi har qanday g'oya va qarashlar mantiqiy asosga ega emas.

Uchinchidan, Vatan tarixi fani yoshlarimizni otashin harbiy vatanparvarlik anoanalari ruhida tarbiyalaydi. Tarix fanining deyarli har bir mavzusi bu borada boy imkoniyatlarga egadir.

To'rtinchidan, Vatan tarixi yosh avlodni ulug' xalqimizning olijanob milliy qadriyatlari va axloqiy fazilatlari: halollik va poklik, odillik va adolatlilik insonparvarlik va rostgo'ylik, mehnatsevarlik va kamtarlik, imonlik va e'tiqodlik ruhida tarbiyalamog'i kerak Vatan va xalq, oldidagi burchga sadoqatni qaror toptirmog'i darkor.

Beshinchidan, Vatan tarixi fani yoshlarimizni baynalmilalchilik ruhida tarbiyalash qurolidir. Yoshlarimiz bu fanni o'qish, o'rganish va mutolaa qilish jarayonida O'zbekiston jahon hamjamiyatining ajralmas tarkibiy qismi va bir bo'lagi ekanligini tushunib oladilar. O'zbekiston azaldan ko'p millatli mamlakat ekanligi,

¹⁴ Каримов Ислам . Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.: “Маънавият”, 2008. 78- бет

o'zbek xalqi va buyuk allomalarimiz, fan va madaniyat arboblariimizning jahon taraqqiyotiga qo'shayotgan munosib hissasi bilan qonuniy suratda faxrlanadilar.

Vatan tarixini yoritishning metodologik asoslari va tamoyillari.

Vatan tarixi fanini yaratish va uni yosh avlodga o'qitish va o'rgatish bo'yicha birdan-bir to'g'ri nazariy, ilmiy va uslubiy asoslarni ishlab chiqish nafakqat tarixiy, balki amaliy, hayotiy ahamiyatga ham egadir. Sovetlar hukmronligi davrida barcha fanlarda bo'lgani singari tarix fanining ham nazariy-ilmiy va uslubiy asosi qilib marksizm-leninizm olindi, natijada tarixiy jarayonga baho berishda xolislik xaqqoniyatlik ilmiylik o'rnini shaxsiyatparastlik va bir tomonlama baho berishlik egalladi. Bu hol tarix fanining fan sifatida ahamiyatining so'nishiga olib keldi va u arboblari va siyosatdonlarning qo'g'irchogiga aylanib qoldi. Vatan tarixi fani yoshlariimizning g'oyaviy-siyosiy dunyoqarashini shakllantirishda quyidagi nazariy-ilmiy asoslarga suyanmog'i kerak:

Birinchidan, Vatan tarixini o'qish va o'rganish jarayonida yoshlarda tarixiy bilimlar, ilmiy-nazariy tushunchalar va tasavvurlar shakllanmog'i lozim. Chunki voqea va hodisalarni bilmasdan, ular haqida tushuncha va tasavvurga ega bo'lmasdan turib g'oyaviy-siyosiy dunyoqarash milliy g'oya mustaqillik mafkurasini haqida gap yuritish mumkin emas.

Ikkichidan, Vatan tarixini yoritish, o'qitish va o'rganish jarayonida chuqur ilmiylik, xolislik, tarixiy haqiqatning ustuvorligi asosiy va bosh yo'nalish bo'lishi lozim.

Uchinchidan, Vatan tarixining har bir satri, har bir varag'i milliy qadriyatlarga hurmat ruhi bilan sug'orilgan bo'lishi va milliy istiqlol tafakkuri va mafkurasining kamol topishiga xizmat qilishi darkor.

To'rtinchidan, Vatan tarixining boshidan oxiriga qadar singib ketgan asosiy g'oya - otashin vatanparvarlik, baynalmilalchilik, insonparvarlik kabi ulug' fazilatlarga qaratilmog'i kerak

Beshinchidan, Vatan tarixi mustaqil siyosiy, iqtisodiy, madaniy-ijtimoiy qadriyatining yanada mustaxkamlanishi va ravnaq topishiga xizmat qilishi, davr va zamon bilan hamnafas bo'lmog'i ayni muddaodir.

O'zbekiston tarixi fanining predmeti

Tarix – tabiat va jamiyatdagi har qanday rivojlanish jarayonini aks ettiruvchi fandır. Tarix ikki qismdan iborat bo'lib, uning birinchisi tabiat tarixi, ikkinchisi jamiyat tarixidir. Tarix – insoniyat va uning mahsuli bo'lgan tamaddunlar rivoji, jamiyat va davlatlar o'tmishi taraqqiyotini o'rganuvchi fandır.

O'z navbatida har bir mamlakat va uning xalqi uzoq va yaqin, o'ziga xos, betakror tarixiga egadir. SHu jumladan o'zbeklar va ularning milliy vatani, davlati O'zbekistonning ham o'z tarixi bor. O'zbeklarning milliy tarixi ham g'oyatda boy, sermazmun, salobatli, jozibalidir. Tur, Turon, Turk, Turkiston, Movarounnahr deb atalgan bu aziz yurtimiz tarixiy yozma va arxe'logik manbalarda Xitoy, Hindiston, Eron, Misr, Rim kabi qadimiy va buyuk mamlakatlar qatori avval-azaldan dunyoga mashhur bo'lib kelgan.

Turk qavmlari turkiylar orasidagi eng qadimiy qavmlardandir. Turon (Turkiston) davlati barcha turkiy davlatlar ichida ilk bor tashkil topgan. Bu o'rinda Amir Temur shunday aytgan:

Biz kim - Mulki Turon,
Amiri Turkistonmiz.
Biz kim – mamlakatlarning,
Eng qadimi va eng ulug'i,
Turkning bosh bog'inimiz¹⁵.

“Bizning qadimiy va go'zal diyorimiz nafaqat SHarq, balki jahon tsivilizatsiyasi beshiklaridan biri bo'lganini halqaro jamoatchilik tan olmoqda va e'tirof etmoqda. Bu tabarruk zaminda ne-ne buyuk zotlar, olimu ulamolar, siyosatchi va sarkardalar yetishib chiqqani, umumbashariy tsivilizatsiya va madaniyatning uzviy qismiga aylanib ketgan dunyoviy va diniy ilmlarning, ayniqsa islom bilan bog'liq bilimlarning tarixan eng yuqori bosqichga ko'tarilishida ona yurtimizda to'g'ilib kamolga yetgan ulug' allomalarning xizmatlari beqiyos ekani bizga ulkan g'urur va iftihar bag'ishlaydi”¹⁶, - deb yozadi Prezidentimiz Islom Karimov.

Ana shunday qadimiy va buyuk mamlakat deb atalmish Vatanimizning tarixini, tabarruk zaminimizda ko'p ming yillar davomida yashab, kurashib, bunyodkorlik va ijod qilib kelayotgan xalqimiz o'tmishini, ayni O'zbekiston, Vatan tarixi fani o'rgatadi. Bu fanning predmeti O'zbekiston sarhadlaridagi xalqlarning eng qadimgi zamonlardan to hozirgi kunlargacha bosib o'tgan uzoq va murakkab tarixiy yo'lini, buyuk bunyodkorlik, ijtimoiiy-iqtisodiy, siyosiy, madaniy, ma'naviy hayotini xolisona o'rganishdan, tushuntirishdan iboratdir.

Bu fan predmeti doirasiga avlodu-ajdodlarimizning turmush tarzi, bosqinchilariga qarshi kurashi, yurt mustaqilligi uchun tinimsiz jangu-jadallari, uzluksiz mehnat faoliyati, dini, yozuvi, ilmu-fani, adabiyoti va sanoati kiradi. SHuningdek, O'zbekiston tarixi fani o'zbeklarning elat, millat bo'lib shakllanish jarayonini, ajdodlarimiz milliy anoanalarini, ularning ichki va tashqi siyosatini o'rgatadi. Vatan tarixida xalqimizning mustaqil taraqqiyot yo'liga kirishi, istiqlol yo'llarida milliy, huquqiy davlatchilik qurilishi, demokratik davlat va fuqarolik jamiyatini yaratish, erkin bozor iqtisodiyotini yaratish, jahon hamjamiyatidagi tutgan o'rni va rolini o'rgatadi.

Vatanimiz tuprog'ida sodir bo'lgan tarixiy voqealar va jarayonlarni aks ettirgan manbalarsiz chin tarixni bayon etish, yaratish mumkin emas. SHu bois har qanday tarix mustahkam, asosli manbaviy bazaga asoslanib yoziladi, tahlil etiladi. Tarixiy manbalarning ikki turi bo'lib, ularning biri moddiy manbalar, ikkinchisi esa yozma manbalardir.

Moddiy manbalarga ajdodlardan bizgacha yetib kelgan mehnat qurollari, idish-tovoqlar, tanga-pullar, vasiqalar, muhrlar, harbiy qurol-aslahalar, uy-joylar, qaloalar, shaharlar xarobalari, qabrlar qoldiqlari, rasmlar, me'morchilik obidalar, masjid va madrasalar, sug'orish inshootlari, ko'priklar va yo'llar, kiyim-kechaklar va boshqa moddiy narsalar kiradi. Bu singari moddiy tarixiy manbalar qoldiqlari arxeologlar tomonidan ko'plab miqdorda topilgan.

Ishlab chiqaruvchi xo'jaliklar (dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik), savdo-sotiq munosabatlari yuzaga kelib rivoj topgan tsivilizatsiya davri tarixini o'rganishda yozma manbalar birinchi darajali ahamiyat kasb etadi. Akademik

¹⁵ Бобоев Халимбой. Ўзбек давлатчилиги тарихи. I- китоб. Т.: “Фан”. 2004, 30-31- бетлар.

¹⁶ Каримов.Ислом Юксак маънавият – енгилмас куч. Тошкент: Маънавият, 2008. 30-бет.

Abdulahad Muhammadjonovning yozishicha ...bu davr manbalarining soni va sifati kishilik jamiyatining maonaviy kamoloti, xususan yozuv va xat-savodning yuksakligiga qanchalik tarqalgani va yozma manbalarining saqlanish holatiga bog'liq bo'lgan. SHu boisdan bizning davrimizgacha, ayniqsa qadimgi yozma manbalar oz saqlangan bo'lsa, keyingi tarixiy davrlar uchun xos hisoblangan tosh, sopol, taxtaga va qog'ozga bitilgan, shuningdek bosma asarlar keng tarqalgan. Manbalar shartli ravishda 8 turkumga bo'linadi: yozma, ashyoviy, etnografik, lingvistik, toponimik, og'zaki (folklor), kino, fono va fotomateriallar.

Vatanimiz tarixini o'rganishda yunon va rim, xitoy, turkiy, fors, arab, rus manbalarining ahamiyati benihoya kattadir. Ayniqsa, o'zbek xalqining o'rta asrlardagi tarixini o'rganishda mahalliy muarrixlarimiz tomonidan bitilgan nodir kitoblar muhim tarixiy manba bo'lib xizmat qiladi.

Ayni vaqtda yetakchi zamonaviy tarixchi olimlarimiz tomonidan mustaqillik yillarida yaratilgan asarlar, o'quv qo'llanmalar, darsliklar, monografik tadqiqotlar, hujjat va materiallar to'plamlari Vatan tarixini yangicha ruhda yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu manba va asarlarning eng muhimlari "Vatan tarixi"ning I-II-III kitoblarining oxirida, foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati bo'limida berilmoqdaki, ularni o'qish, o'rganishni muhtaram talabalarga tavsiya etamiz.

Nazorat savollari

1. Prezidentimiz Islom Karimovning "Ona yurtimiz baxtu iqboli va buyuk kelajagi yo'lida xizmat qilish – eng oliy saodatdir" asarida O'zbekiston tarixiga oid qanday metodologik, konseptual g'oyalar ifodalangan?
2. Tarix so'zining ma'nosini qanday tushunasiz?
3. Sovet tarixshunosligida Vatanimiz tarixiga bo'lgan e'tibor qanday edi?
4. Milliy istiqlolning Vatanimiz tarixida tutgan o'rni va ahamiyati nimalardan iborat?
5. Vatan deganda nimani tushunasiz?
6. Milliy g'oya va mafkurani yoshlarimiz ongiga singdirishda Vatan tarixini o'rni va ahamiyati qanday?
7. Vatan tarixi fanining maqsadi va vazifalari nimalardan iborat?
8. Moddiy va ma'naviy manbalar va ularning qanday turkumlarini bilasiz?
9. Vatan tarixining sovet davridagi metodologik asoslari nimalardan iborat edi?
10. Vatan tarixining mustaqillik davridagi metodologik asoslari nimalardan iborat?
11. Vatanimiz tarixi qanday tarixiy davrlarga bo'linadi?

I B O B

O'RTA OSIYO IBTIDOIY TARIXINING DAVRI VA BOSQICHLARI. IBTIDOIY TARIXNI DAVRLASHTIRISH

1. O'ZBEKISTON HUDUDIDA ENG QADIMGI ODAMLARNING IZLARI

O'rtadunyoning odamlari makon yuqorida Ammo bu odamzodning avlodlarining bo'lganligiga bo'ldi, degan olimlar turli berib keldilar. manbalarda

Osiyo hududi eng qadimgi yashagan bo'lganligi ta'kidlandi. hududda dastlabki paydo necha yil savolga xilda javob Ba'zi dastlabki

odam izlari bundan 500 ming yil ilgari topilgan deyilsa, boshqalarida 800 ming yil sanasi tilga olinadi. Arxeologlarning eng so'nggi xulosasiga ko'ra, eng qadimgi odamsimon maymunlar ajdodi hisoblangan zin-jantroplardan keyin paydo bo'lgan pitekanthroplar bundan 1 million yil ilgari yashaganlar. Biroq na zinjantroplarning va na pitekanthroplarning izlari mamlakatimiz hududida shu paytga qadar uchramagan. Bundan 500—600 ming yillar burun yashagan odam ajdodining izlari Xitoydan topilgan. Olimlar uni sinantrop ёки лантян одами deb ataganlar. Ular asosan g'orlarda yashaganlar. Sinantrop davridan boshlab odam birinchi marta olovni kashf etdi va undan o'z hayotida foydalana boshladi. Olimlarning fikricha, ana shu «Sinantroplarga zamondosh ibtidoiy odam izlari» O'rtad Osiyoning bir necha joylarida uchraydi. Bu davrda odamlar hali to'da-to'da bo'lib yashar edilar. Ularning kundalik tirikchiliklari asosan yovvoyi daraxtlarning mevalari, o'simlik ildizlari, qurt-qumursqa, mayda jonivorlardan iborat bo'lgan. Odamlar birgalashib yirik xayvonlarni ham ov qilganlar. Ammo bu ish o'ta xavfli bo'lib, ko'p hollarda fojiali oqibatlariga olib kelardi.

Bu davrda odamlar hali metall ishlatishni bilmaganlar, ular oddiy maxsus toshlardan, yirik xayvonlarning suyaklaridan, shohlaridan va daraxtlarning qattiq shohlaridan mehnat quroli sifatida foydalanganlar. Shu sababdan ham bu davrni «Qadimgi tosh davri», ya'ni paleolit davri deb yuritiladi. Paleolit davri uch bosqichdan iborat: ilk paleolit, o'rtad paleolit va yuqori paleolit.

Ilk paleolit davrining diqqatga sazovorligi shundaki, bu davrda odamlar va ularning dastlabki mehnat qurollari paydo bo'ldi. Achinarli tomoni shundaki, tosh qurollaridan boshqa mehnat qurollari bizgacha yetib kelmagan. Инсоннинг ilk бор ишлатган меҳнат қуроллари чопперлардир.

Bu davrning tosh qurollari arxeolog olimlar tomonidan yetarli darajada va yaxshi o'rganilgan. Bu mehnat qurollari dastlabki mehnat quroli topilgan makon — joy nomi bilan ashel' (farangiston) qurollari deb nom olgan. Olimlarning ilmiy xulosalariga qaraganda ashel davri bundan bir million yil burun boshlangan va miloddan avvalgi 200—100 minginchi yillargacha davom etgan. Bu davrda yer kurrasida bir qator tabiiy geografik o'zgarishlar yuz berdi. Himolay, Tibet, Pomir va Tyanshan singari baland va osmono'par tog'lar qad ko'tardi. Geologlarning hisobiga ko'ra, tabiatning yozi issiq, qurug' va qishi sovuq, yog'ingarchilik kam bo'lgan. Natijada O'rtad Osiyoning hozirgi

cho'l va dashtlari shakllangan, shu sharoitga moslashgan xayvonot dunyosi vujudga keylgan, o'simliklar olami qaror topgan. Ashel davrining oxirlarida xavo keskin soviy boshlagan, tog'larda yirik muzliklar vujudga kelgan, ular vaqt-vaqti bilan goh ko'payib, goh kamayib to'rgan. Yangi-yangi daryolar vujudga kelib, Chu, Sarisuv, Qashqadaryo va Zarafshon daryolarida suv ko'p bo'lgan. Chu bilan Sarisuv Sirdaryoga, Qashqadaryo bilan Zarafshon Amudaryoga quyilgan. Pasttekisliklarda esa uzluksiz yomgir yog'ib turgan. Havo goh sovib, goh isigan. Natijada o'simliklar dunyosida ham o'zgarishlar yuz bergan. Cho'l mintaqasiga xos o'simliklar katta-katta maydonlarni egallaydi. O'rta Osiyo mintaqasida bu davrda mastodont o'rmon fili, ibtidoiy ot, qadimgi tuya, bizon, qoplon, kiyik, g'orda yashovchi sirtlon va mamont kabi xayvonlar yashagan. Tabiatdagi bunday o'zgarishlar mintaqaning ayrim tumanlarida ilk ajdodlarimizning makon topishiga imkon bergan. O'rta Osiyo xalqlari tarixi juda qadimiy ekanligini biz yuqorida ta'kidlab o'tdik. Bu zaminda yashagan ajdodlarimiz tarixi qadimgi tosh davrining ashel' bosqichiga (bundan 1 million- 200 ming yil oralig'i) borib taqaladi. Bu davrga tegishli arxeologik obidalar O'zbekiston xududlarida Farg'ona vodiysining Sux tumanidagi Sel-Ung'ur g'oridan va Toshkent viloyatining Angren shaxri yaqinidagi Ko'lbuloq makonlaridan topib o'rganildi. Sel-Ung'urda xatto ilk ajdodlarimizning mehnat qurollari bilan birga odam suyaklari qoldiqlari xam topilgan. U tarixda Fergantrop nomi bilan ma'lum bo'lib, uning yil sanasi 1 million yil, xatto undan xam qadimiroq sana bilan belgilanmoqda.¹ Bu borada arxeolog olimlar A. P. Okladnikov, U. Islomov, M. R. Qosimov, V. P. Alekseev, T. K., Xo'jayovlarning xizmatlari kattadir. O'zbekiston Fanlar Akademiyasi akademigi O' Islomov Sel-Ung'ur g'orida arxeologiyaga oid takroriy ishlar olib borib (birinchi marta bu ishni 1958 yilda akademik A. P. Okladnikov boshlagan) yangi kashfiyotlar qildi. U g'ordan topilgan tosh qurollari va xayvon suyaklarini chuqur o'rganib Selung'urda yashagan ajdodlarimiz g'orni qadimgi tosh davrining yuqori paleolit bosqichida emas, balki ashel davrining birinchi bosqichida o'zlashtirganliklarini isbotladi. Selung'ur qalinligi 30 sm dan 1 metrgacha bo'lgan 5 ta madaniy qatlamdan iborat. Bu qatlamlardan tabiiy jins parchalari va siniqlaridan tayyorlangan qo'l chopqisi, to'mtoq boltalar, pichoqsimon va tishli hamda qush tumshug'iga o'xshash qurollar topilgan. Shuningdek, madaniy qatlamlardan 32 turdagi sut emizuvchi hayvonlarga tegishli bo'lgan 5 mingdan ortiq suyak qoldiqlari tadqiq etilib, Selung'ur hayvonot dunyosi majmuasi qayta tiklangan². Бу қатламлардан жуда кўплаб ибтидоий тош қуроллар топилган. Бу қуроллар кўп ҳолларда Олдувой қуролларига ўхшаб кетади.

O' Islomov o'zi ochgan kashfiyotga suyanib, Sel-Ung'ur g'orida yashagan ajdodlarimizning yoshi yaqin bir million yil atrofida degan xulosaga keldi. Sel-Ung'ur odamining qoldiqlari Farg'ona vodiysi hududidan topilganligi sababli unga shartli suratda **«Fergantrop», ya'ni «Farg'ona odami» degan nom qo'yildi.**

Биз юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, бу даврга оид ёдгорликлар Кўлбулок маконидан (Тошкент вилояти) ҳам кўп қатламли ёдгорлик очилган бўлиб унинг энг пастки қатламлари илк палеолит даврига оиддир. Шунингдек, Қизилолмасой ва Тошсой (Оҳангарон) маконларидан ҳам илк палеолит қатламлари очилган

¹ Асқаров А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. Т.: О'zbekiston, 2015. –Б.91.

² Эшов Б., Одилов А. Ўзбекистон тарихи. I жилд. Энг қадимги даврдан XIX аср ўрталаригача. Т.:Янги аср авлоди, 2014. Б.39

хамда бу ердан 100дан зиёд чоппер, нуклеус, қирғич ва тарашлагич тош қуроллари топилган.

Кўлбулоқда 1993-1998 йилларда ўзбекистонлик археологларнинг чет эллик ҳамкасблари билан қўшма ишлари натижасида палеолитнинг барча босқичларига оид кўплаб маданий қатламлар, хусусан, илк палеолитга оид 22та, ўрта палеолитга оид 24 та, сўнгги палеолитга оид 3 та маданий қатлам аниқланди. 2007 йилда қазималар қайта бошланиб, Қизилолмасойда тадқиқотлар давом эттирилди. Янги тадқиқотлар натижасида топилган моддий маданият буюмлари қадимги тош даври индустриясининг шаклланиш ва ривожланиш босқичларига янада аниқлик киритиш имкониятини берди. Тадқиқотчилар Тянь-Шань этакларидаги Онарча (Қирғизистон) маконидан ҳамда Помир этакларидаги Қоратов(Жанубий Тожикистон) маконларидан ҳам илк палеолит даври қатламларини аниқлаб, бу қатламлардан жуда кўплаб тош қуроллар топганлар. Илк палеолит даври одамлари тошдан қурол яшаш жараёнида бу қуролларни такомиллаштириб, ўзлари ҳам ривожланиб борганлар. Бундан, 500 минг – 1 млн. йил илгари ўзига хос ибтидоий маданият яратган, оддий тош қурол-чўқмор яшаш орқали кишилик маданиятига асос солган одамлар ўзлари яшаш учун қулай бўлган ғудудларга ўрнашадилар. Уларнинг фаолияти излари ҳозирги кунда ноёб моддий ёдгорликлар ҳисобланган маконлар ва улардаги маданий қатламларда қолдирилган. Ўрта Осиё, жумладан ҳозирги Ўзбекистоннинг географик шароити ибтидоий одамларнинг яшаши ҳамда турмуш тарзи учун қулай бўлганлигини ҳам таъкидлаш лозимдир. Илк палеолит (Ашел маданияти) даври энг қадимги одамларнинг маконларидаги топилмаларда содда ва кўпол тош қуроллар кўпчиликти ташкил этади. Бу давр кишиларининг қуроллари ўзининг соддалиги, кўполлиги, турларининг камлиги жиҳатидан кейинги даврлардан кескин фарқланади. Илк палеолит даври одамлари жисмоний жиҳатдан ҳам, ақли жиҳатдан ҳам ҳозирги қиёфадаги ақл-идрокли одамлардан ажралиб турадилар. Улар асосан термачилик ва овчилик билан тирикчилик ўтказганлар ҳамда табиат олдида жуда ожиз бўлиб, унда мавжуд бўлган тайёр маҳсулотларни ўзлаштириб яшаганлар.

Qadimgi tosh davri (paleolit) ning o`rta bosqichi (bundan qariyb 100—40 ming yil avval) arxeologiya fanida Muste davri deb ataladi. Bu davrda muzlanish keng tarqala boshlagan, iqlim sharoiti ancha yomonlashgan. Bu hol ibtidoiy odamlarni tabiat kuchlariga qarshi kurashga va himoyalanişhga majbur qilgan. Ular ilgarigidek yirik xayvonlarni ovlaganlar, olov chiqarishning turli yo`llarini ixtiro qilganlar; turli sharoitlarda yashash uchun o`zlariga boshpanalar izlaganlar. Bu davrda yangi mehnat qurollaridan qo`l cho`qmori paydo bo`lgan. To`da-to`da bo`lib yurish bu davrda ham davom etgan. Insoniyat tarixi shajarasida bu davrning odami neandertal odami nomi bilan yuritiladi. Ўрта палеолит даврига маконлар Ўрта Осиёнинг кўплаб ҳудудларидан топиб ўрганилди. О`рта Осиё ҳудудининг 300 дан ортиқ joyларидан ўрта палеолит даврига оид маконлар топилган. Жумладан, Surxondaryo (Teshiktosh), Samarqand (Omonqo`ton, Qo`tirbuluq, Zirabuloq, Xo`jamazgil deb nomlangan buluq yoqalari), Toshkent (Obirahmat, Xo`jakent, Paltov nomli ungur va g`orlarida Ko`lbu`luq yoqasi), Navoiy (Uchtut) hududlari, qo`shni Tojikiston (Qorabura, Jarqo`rg`on) va Qirg`iziston (Tossar va Georgiy do`ngligi) hududlaridan

ўрта палеолит, яъни muste davriga oid yodgorliklar juda ko'plab topilgan. Xususan, 1938 yilda Boysun tog'ining Teshiktosh deb atalgan g'oridan topilgan yodgorliklar alohida qimmatga egadir. Тешиктош ғойир шимоли-шарққа қараган бўлиб, кенглиги 20 м, баландлиги 9 м, чуқурлиги 20 м. Бу ердан археологлар бешта маданий қатламни аниқлаганлар.

Bu yerda o'tkazilgan arxeologiyaga oid izlanish natijasida ko'pgina ashyoviy dalillar bilan bir qatorda g'or devorining ostidan 9 yashar bolaning qabri topilgan. Undagi suyak qoldirlari mayitning cxalqanchasiga yotqizilgani va qabr atrofi arxaiк shoхлари, хауvon суяклари, shohlari, шунингдек, 3 мингдан ортиқ тош қуроллар топилади. Bundan shu narsa ma'lum bo'ladiki, neandertal odamlarning asosiy mashg'uloti hayvon ovi bo'lgan. Shu sababdan bo'lsa kerak teshiktoshliklar o'zlari uchun muqaddas hisoblangan hayvon shohlari bilan bolalarini o'rab, «narigi dunyoga» jo'natganlar. Bu hol neandertal odamlar yashagan zamonda asta-sekinlik bilan diniy tasavvurlarning dastlabki belgilari paydo bo'la boshlaganligini ko'rsatadi. Ўрта палеолит давридаёқ dastlabki diniy e'tiqodlar va marosimlar kelib chiqqan: Animizm (ruhga sig'inish, инсонларни ўраб турган мухитда жон ва рухлар борлигига ишониш), Фетишизм (португалча feitico, французча fetiche- сеҳрли нарса тумор. Предметларни муқаддас билиш ва уларни омад келтиради деб тасаввур қилиш. Жонсиз нарсалар-фетишларга сиғиниш) Totemizm (Шимолий Америка индеецларининг ожибве қабиласи тилидаги “ототем”- “унинг уруғи” сўзидан-ибтидоий диний эътиқоднинг илк шаклларида бири. Хайвонлар, ўсимликлар, жонсиз предметлар ҳисобланган. Тотемлар – кўпинча хайвонларни муқаддас санаб ов қилишмаган улар гўё кишиларнинг қудратли ҳимоячиси ҳисобланган), Magiya (sehrgarlik) shular jumlasidandir.

Teshiktosh g'oridan topilgan arxeologiyaga oid ma'lumotlarni chuqur o'rganish asosida uning yoshi aniqlandi va olimlar bu ashyolar muste davrining ilk bosqichiga tegishlidir, deb xulosa chihardilar.

Тошкент вилоятидаги Обираҳмат макони (1962 йилда очилган, ғор яқинидаги булоқ номи билан номланган) Тяньшан-Чотқол тизмасидаги Палтов сойининг юқори оқимидан топилган. Ғор-макон ёйсимон шаклда бўлиб, жанубга қараган, саҳни кенг, қуруқ ва ёруғ. Ғорда 10 метр қалинликдаги 21 та маданий қатлам аниқланган бўлиб, ушбу қатламлар қадимги одамлар бу ерда узоқ вақт яшаганларидан далолат беради. Маданий қатламлардан оҳақ тошли чакмоқ тошдан ясалган хилма-хил меҳнат қуроллари, жумладан, нуклеуслар, парракчалар, ўткир учли сихчалар, қирғичлар ва куракчалар, учриндидан тайёрланган кесгичлар топилган бўлиб, уларнинг умумий сони 30 мингдан ошади. Шунингдек, Обираҳматдан хайвон суяқларидан ясалган бигизлар ҳамда буғу, тоғ эчкиси, тўнғиз, жайрон, архар ва бошқа хайвонларнинг суяқлари, гулхан, кул, кўмир ва бошқа нарсалар қолдиқлари ҳам топилган. Тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда, Обираҳматда қадимги одамлар милoddan 120-40 минг йил илгари яшаб, териб-термачилик ва ёввойи хайвонларни овлаб тирикчилик қилганлар. Обираҳматда тадқиқотлар янгидан бошланиб, 2003 йилнинг ёзида археологлар ғор-маконидан замонамиздан камида 50 минг йил муқаддам яшаган қадимги одамларнинг суяк қолдиқларини топдилар. Бу ердан топилган қадимги одам суяқлари фақат Ўзбекистон эмас, балки Марказий Осиё қадимги тош даври

учун ҳам муҳим аҳаамиятга эга бўлди. Чунки топилган калла суяги ва тишлар ҳозирги замон одамнинг неандертал одами билан омукталашганлигини намоён этади. Шунинг учун ҳам унинг кўпгина морфологик жиҳатлари ноёб бўлиб, палеонантропологик жиҳатдан ўхшаши деярли йўқ. Ундан ташқари, бу топилма яқин-яқинларгача эҳтимолдан узоқ деб ҳисоблаб келинганлигига далилдир. Ушбу қадимги одам суяк қолдиқлари қадимги тош даври Ўрта Осиё аҳолиси ташқи киёфасига янада аниқликлар киритиш учун муҳим ҳисса бўлиб қўшилди.

Топилмалари билан машҳур бўлган Қўтирбулоқ макони Самарқанд вилояти Каттақўрғон ҳудудларидан топилган. Тадқиқотлар натижасида макондан 5 та маданий қатлам аниқланган. Қатламларнинг қалинлиги ҳар хил бўлиб, улардаги топилмалар ҳам бир хилда тарқалмаган. Бу қатламларда ўткир учли пойконлар, қирғичлар, тешгичлар, икки томонига ишлов берилган баргсимон қуроллар ва бошқа турли-туман тош қуроллар топилган. Бундан ташқари, Бойсун тоғидаги Амир Темури ёри, Тошкент воҳасининг Хўжакент, Бўзсув, Қўлбулоқ маконлари, Фарғона водийсидаги Жарқўтон, Бўрибулоқ, Томчисув ёдгорликлари, Зарафшон воҳасидаги Омонқўтон, Тўрдара, Қўтирбулоқ маконлари ҳам ўрта палеолит даврига оиддир.

Qadimgi tosh davrining so'nggi bosqichi bundan 35— 40 ming yil ilgari boshlangan va milodimizdan ilgarigi, 12—10 ming yillikkacha davom etgan. Bu davr tarixda yuqori paleolit nomi bilan ataladi.

Археологлар эса бу даврни ўша даврга оид топилган археологик ёдгорликлар тош қуролларининг энг кўп намуналари топилган Франция ҳудудидаги солютре, мадлен, ориньяк манзилгоҳлари номлари билан аташади.

Бу даврда ҳозирги замон одами (кроманьон) шаклланди. Тошни йўниш усуллари (ретушь қилиш, синдириб олиш, ўткирлаш) такомиллашди. Меҳнат қуроллари призмали, конуссимон нуклеуслардан ажратиб ёки синдириб олинган пластинкалар асосида тайёрланган. Айни вақтда тош билан бирга суяк ва ёғочдан ҳам фойдаланилди. Юқори палеолитдаги энг муҳим ютуқлардан бири шу эдики, қўлланилаётган қуроллар (найза пайконлари, иргитиладиган калта найза ва найза отқичларнинг ихтиро қилиниши) шакллариининг кўпайиши ва уларнинг ишлатилишига қараб турли хилларга ажралиши (ов қилиш, гўштни нимталаш, терига ишлов бериш, балиқ овлаш учун санчқи (гарпун) ва қармоқ, арпаловчи қуроллар, суяк игналар, бигиз ва ҳ.к.лар пайдо бўлди. Ўша давр одамлари фанда “Homo sapiens” идрокли одам деб номланади. Yuqori paleolit davrida O'rta Osiyo hududida iqlim quruq va mo'tadil bo'lgan. Sovuq iqlim sharoitida yashagan hayvonlar serjun karkidonlar, yovvoyi otlar, kiyiklar paydo bo'lgan.

Yuqori paleolit bosqichiga kelib, ibtidoiy to'da davrining vayronalarida kishilik jamiyatining dastlabki bo'g'ini- ibtidoiy jamoa davri tarkib topdi. Bu davrda toshdan mehnat qurollari yasash uslubida, ibtidoiy xo'jalik shakllarida, ibtidoiy odamning turmush tarzida, ularning ijtimoiy munosabatlarida, odamlar dunyoqarashida, hatto uning jismoniy tuzilishida ham keskin va jiddiy o'zgarishlar yuz beradi. Jumladan, bu davr odamida rosmana peshana va pastki jag' shakllandi. Bu davr odamlarining suyaklari neandertal davri odamlariniki singari yirik emas, oyoq, qo'l harakatlarida ham chaqqonlik paydo bo'ladi, hozirgi zamon odamlariga xos jismoniy xususiyatlari vujudga keladi. Olimlar bu davr odamini zamonaviy qiyofadagi odam deb atadilar.

Antropolog olimlarning ilmiy kuzatuv va xulosalariga ko'ra keyingi 35—40 ming yillar davomida odamzodning biologik va jismoniy tuzilishida aytarliq katta o'zgarishlar bo'lmagan. Xuddi shu davrda hozirgi zamon qie'fasidagi odamning shakillanishi bir vaqtning u'zida evropoid, negroid va mongoloid irqlarining pайdo b'lishiga olib kelgan edi. Ular bir-birlaridan terisining rangi, soch va k'zlarining shakli hamda rangi, muskilalar va b'ylarining uzun-kaltaligi, bosh suяgining shakli, yuz tuzilishi va boshqa belgilari bilan farqlangan. Irklarning shakillanishida tabiiy sharoit ham muhim rol u'ynagan. Negroidlar Afrikaда, evropoidlar Evropaда, mongoloidlar Osiё hududlarida keng tarqalganlar. Mongoloid irqqa mansub vakillar Shimoliy, Markaziy va Sharqiy Osiyo hududlarida yashaganlar. Ularning bo'ylari past, bosh suyaklari dumaloq, qosh-ko'zlari, sochlari qora, yuzlari va peshanalari keng, ko'zlari qisqirgan bo'lgan. Buning asosiy sababi avlod-ajdodlarimiz yashagan mo'tadil geografik iqlim sharoitining uzoq yillar davomida ularning tanasiga tabiiy ta'sirining natijasidir. Evro'podagi oqtanlilar va Afrika qit'asidagi qora tanli negroidlar xususida ham xuddi shu fikr va g'oya asoslidir. Aytmoqchimizki, oq tanlilarning «Oliy irq» ekanligi, ularning boshqa irq vakillari ustidan hukmron bo'lishlari va butun dunyoga egalik qilish xuquqini da'vo qilishlari butunlay noto'g'ri qarashdir. Bu g'oya va qarash fashistik irqchilik nazariyasining asosiy o'zagidir. Bu nazariyasidan fashistlar Germaniyasi 1939—1945 yillardagi ikkinchi jahon urushi yillarida dunyoga hokimlik qilishni da'vo qilib foydalangan edilar.

So'ngi paleolit davrida O'rta Osiyo hududida yashagan odamlarning mehnat qurollari ham ancha takomillashdi, suyak va shohdan yasalgan buyumlar: igna, qarmoq har xil bezaklar shakllangan, tosh qurollar ancha ixchamlashgan. Parma paydo bo'lgan, asosan bu davrda tosh va suyaklarni parmalaganlar. Bunda 25-30 ming yillar burun insonlar kesuvchi, qiruvchi va parmalovchi qurollarni ixtiro qilganlar.

So'ngi paleolit davrida tasviriy san'at rivoj topdi. Bu davrda odamlar yashash uchun o'zlariga turar joylarni kashf etdilar, toshlarga rasm solganlar, tosh va suyaklarga hayvonlar, baliqlar va odamlarning qiyofalarini o'yganlar. Tosh va suyakdan yasalgan haykalchalarda ona urug'iga e'tiqod qilinganligi tasvirlanadi. Demak bu davrda jamiyatda «ibtidoiy to'da» o'rni Matriarxat - ona urugi jamiyati, ya'ni «urug'chilik jamoasi» egallaganligini ko'ramiz. Bu davrga kelib ayollar jamiyatda yetakchi mavqeni egallaganlar. Jinslar o'rtasida mehnat taqsimoti kelib chiqqan. Ayollar oziq-ovqatlarni saqlash, ovqat tayyorlash, oilani zarur yoqilgi bilan ta'minlash, bolani boqish va tarbiyalash ishlari bilan mashg'ul bo'lganlar. Erkaklar esa asosan ovchilik bilan shug'ullanganlar, mehnat qurollari tayyorlaganlar. Bu davrda qarindosh-urug'lar o'rtasidagi nikoh taqiqlangan, ya'ni Ekzogamiya paydo bo'lgan. Bu esa insonning biologik jihatdan takomillashib borishini ta'minlagan.

U'ptra Osiyoda so'nggi paleolit davriga mansub topilmalar, yodgorliklar kam, albatta bu tarixiy o'tmishimizni yetarli darajada o'rganilmaganligi oqibatidir. So'ngi paleolit davrida odamlar yashagan makonlar Samarqand shahar istirohat bog'i hududida, Buxoro viloyati Qorator tog'ining yon bag'rida, Oxangaron ustaxonalari, To'utepadagi Ko'kbuloq makonlari va Oqtosh g'oridan topilgan.

O'rta Osiyo hududida bugungi kunda yuqori paleolit davriga oid 30 dan ortiq yodgorlik madaniyatlari topib o'rganildi. Samarqand (shaharning u'zida), X'jag'or (Far'ona vodiysi), Shu'nov (Pomir etaklari), K'ulbulok (To'skent

вилояти), Қорақамар (Тожикистон), Ачисой (Қозғистон) ёдгорликлари шулар жумласидандир.

2. O`RTA VA YANGI TOSH ASRI

Insoniyat tarixiy taraqqiyotida **Mezolit** deb atalmish davr o`ziga xos bir davr hisoblanadi. «Mezolit» yunoncha so`z bo`lib, «mezos» — «o`rta», «litos» — «tosh» birikmalaridan tashkil topgan va «o`rta tosh» davri ma`nosini anglatadi. Bu davr olimlarning xulosalariga ko`ra bundan 12—10 ming yillar ilgari boshlanib 7 ming yillikgacha davom etgan, mezolit davrida O`rta Osiyo iqlimi issiqlasha borgan, yog`ingarchilik ko`p bo`lgan, daryo bo`ylari va botqoqliklarida to`qay va o`rmonlar vujudga kelib, o`simliklar va hayvonot dunyosi asta-sekin hozirgi zamon hayvonlari va o`simliklari qiyofasini ola boshlagan. O`rmonlarda Buxoro bug`ulari, los, ayiq, to`ng`iz, cho`l va adirlarda esa sayg`oq, qulon, ot, ho`kiz to`dalari yurardi. Bu davrda ovchilik hayot manbai hisoblanar edi. Bu borada o`q-yoyning kashf etilishi katta ahamiyat kasb etdi. O`q-yoy inson kashf etgan birinchi mexanizmdir. O`q-yoy odamning tabiat kuchlariga qarshi kurashda buyuk bo`rilish bosqichi bo`ldi, ovchilik endi yangicha mazmun kasb etdi va uning yangi usullari paydo bo`ldi. Ovdan keladigan daromad manbai ko`paydi, ovda qo`lga kiritilgan hayvonlarning iste'moldan ortiqchasi qo`lga o`rgatila boshlandi. Inson qo`liga o`rgangan va u bilan do`stlashgan dastlabki hayvon itdir. It bilan bir vaqtda odamlar bug`uni ham qo`lga o`rgatganliklari arxeologiyaga oid manbalarda qayd etiladi.

Mezolit davrining o`ziga xos yana bir xususiyati shuki, bu davrda ovchilikning ahamiyati oshishi bilan birga termachilikning o`rni ham ortdi. Bu davr termachiligi, qadimgi tosh davri termachiligadan keskin farq qilardi. Bu davrda endi odamlar o`simliklarni ildizi bilan birga iste'mol qilmasdan, balki ularni saralab, shirin va mazali o`simliklarni iste'mol qilishni o`rgandilar. Bu hol odam tanasining sifat jihatidan tozalanishi va kamol topishiga, inson aqli va tafakkurining o`sib rivojlanishiga ijobiy ta`sir ko`rsatdi. Termachilik bilan asosan ayollar shug`ullanardilar.

Mezolit davrida O`rta Osiyoping deyarli barcha tumanlari, xususan ikki daryo oralig`i aholi yashashi uchun juda qulay imkoniyatlarga ega joylar bo`lgan. Farg`ona vodiysining tog`li va tog` oldi tumanlarida, Markaziy Farg`onada vujudga kelgan katta va kichik ko`llar bo`ylarida mezolit davri ajdodlarining juda ko`plab manzilgohlari topildi. Olim O`. Islomov va uning hamkasblari bu hududda 1970-1980 yillarda keng miqyosda arxeologiyaga oid qidiruv ishlarini olib bordilar va So`x yaqinida Obishir nomi bilan aholi o`rtasida ma`lum bo`lgan ungurlarda mezolit davri jamoalarining qarorgohlarini kashf etdilar. Bu joylar hozir tarix fanimizda Obishir -1 va Obishir - 5 nomlari bilan ataladi. Ayniqsa Markaziy Farg`onada 100 dan ortiq mezolit davri yodgorliklari topildi. Ularning asosiy qismi qadimgi ko`l yoqalarida joylashgandir.

Mezolit asriga oid boshqa guruh yodgorliklar Toshkentning Sariqamish tumanida qadimgi Bo`zsuv havzasida ham topildi. Bunda ham arxeolog olim O`. Islomov olib borgan ilmiy qidiruv ishlari o`z natijalarini berdi. Bulardan tashhori, O`zbekistonning Surxondaryo viloyati Ayritom, Kattaqo`rgon, Zaranchukg`ut, Dukaxona, Eski Termiz, Podaxona, Oqtosh, Ko`hitongning Machay soyi ustida qad ko`targan qoya ostidagi g`orda ham mezolit davriga oid arxeologiyaga doir ma`lumotlar

topib o`rganildi.

1970—1971 yillarda Machay g`orini tekshirgan olim O`. Islomovning fikricha, machayliklar shohli va mayda hayvonlarni xonaqilashtirganlar. Bu g`ordan topilgan ma'lumotlar ushbu yodgorlikning mezolit davrining eng so`nggi bosqichi va ilk neolit (yangi tosh) davriga tegishli ekanligini tasdiqlamoqda.

Mezolit davri odamlarining diniy tasavvurlari haqida Qayla, Tutkaul va Machay qabristonlaridan topilgan yodgorliklar ma'lumot beradi. Har uchala qabriston ham mezolit davrining so`nggi bosqichi - ilk neolit davriga to`gri keladi. Qayla g`ori yaqinidagi qabristonda tana suyaklari cxalqanchasiga yotqizilgan bo`lib, oyoqlari bir oz bukilgan. Dafina ustiga qizil rang (oxra) sepilgan. Ularning yon-verida dengiz chig`anoqlaridan qilingan taqinchoqlar, bosh tomonda esa mayda toshmunchoqlar terib qo`yilgan. Tutkaulda 4 ta, Machayda 7 ta qabr qoldiqlari ochilganda ularda ham xuddi hu holat kuzatildi.

Mezolit davri odamlari tasavvurida «narigi» dunyoga ishonish, olovga talpinish alohida ahamiyat kasb etgan. Buni Qayla qabristonidan topilgan mayitga sepilgan qizil rang bo`yog`i isbotlaydi.

Ibtidoiy rassomlar odamlarning tabiat kuchlariga munosabatlarini, dunyoqarashlarini qoyalarga chizilgan rangli suratlari orqali ifodalaganlar. Shu xildagi manzilgohlardan biri Surxondaryoning Zarautsoy darasi qoyalari solingan suratlar hisoblanadi. Bu suratlar orasida «Yovvoyi hayvonlarni ov kilish» deb nomlangan manzara diqqatga loyiqdir. Unda bir poda yirik shohli hayvonlar orqasidan ovchilarning o`z itlari bilan quvib ketayotgan manzarasi tasvirlangan. Ovchilar ustiga chaylasimon yopinchiq yopib olib o`q-yoy, palaxmon toshlari bilan qurollanganlar. Yana bir qoyada esa ikki guruh ovchilarning yovvoyi buqani o`rab olish manzarasi aks ettirilgan. Arxeolog olimlar bu topilmalarni mezolit davrining so`nggi bosqichi va ilk neolit davriga oid ekanligiga ishonch hosil qilib, ularning Qayla, Tutkaul va Machay yodgorliklari bilan tengdosh ekanligini asosladilar.

Xullas, Zarautsoy qoya suratlari mezolit davri rassomlarining dunyoqarash doirasini, ularning diniy tasavvurlarini, o`sha davr mafkurasi darajasini tasviriy san'atda qay darajada aks ettira olganliklari haqida fikr yuritish uchun asos bo`ladi.

Insoniyat o`z taraqqiyot yo`lida mezolit davridan so`ng Neolit deb atalmish davrni ham o`tkazdi. **«Neolit» yunoncha so`z bo`lib «neo»- yangi va «lit» tosh, ya`ni «yangi tosh» davri degan ma'noni anglatadi.** Neolit davri mehnat qurollariga ishlov byerishda silliqlash, pardozlash, zarralash va parmalash usullarining ixtiro etilishi e'tiborga loyiqdir. Bu narsa ibtidoiy ishlab chiharuvchi kuchlarining oldingi davrlarga nisbatan tezroq rivoj-lanishiga imkoniyat yaratdi. Yangi mehnat qurollari: tosh-boltalar, ponalar, tosh-teshalar, iskanalar paydo bo`ldi. Shu boisdan Evropa olimlari xatto neolit davrini «boltalar asri» deb atashni ham taklif etgan edilar. Toshboltalar daraxt kesishda, uy qurilishi ishlarida, ovchilikda o`zining tengi yo`q mehnat quroli ekanligini isbotladi.

Mehnat qurollari ancha takomillashgan neolit davriga odamlarning yuqori paleolit, ayniqsa mezolit singari daydi hayot kechirishlariga zaruriyat qolmadi. Ular o`troq hayot kechirishga o`tdilar. Bu davrga kelib doimiy yerto`lalar, kulbalar qurish, loydan, guvaladan uylar solish, qishloqlar barpo etish neolit davri odamlarining asosiy odatiga, turmush tarziga aylanib bordi. Ana shu tariqa doimiy o`troqlik xo`jaligi vujudga keldi. Bu hol dehqonchilikning kelib chiqishiga, cho`lli mintaqalarda, azim

daryo va ko'l bo'ylarida o'troq ovchilik ho'jaligining qaror topishiga sabab bo'ldi, chorvachilik qaror topdi.

Yangi tosh davri jamoalari hayotida paydo bo'lgan yana bir yangilik — bu bo'lajak hunarmandchilik xo'jaligining muhim tarmog'i hisoblangan sopol buyumlar (keramika) ishlab chiqarishning kashf etilishi bo'ldi. Insoniyat hayotida katta voqea bo'lgan bu yangilikka asoslanib ayrim arxeologlar, hatto neolit davrini «sopol asri» deb atashni ilgari surganlar.

Neolit davri kashfiyotlaridan yana biri ***hunarmandchilikning*** vujudga kelishidir. Endi ibtidoiy odamlar faqat hayvon terilaridan yasalgan kiyim-kechaklarnigina emas, balki uning junidan hamda o'simliklar tolasidan to'qilgan matolardan kiyim-kechaklar tikib kiyadigan bo'ldilar. Bu davrda jamoada hali ibtidoiy urug'chilik «kommunasi» hukmron bo'lib, ona urugi davom etar edi. Shu boisdan dunyo olimlari neolit davrini matriarxat urugchilik tartiblarining gullagan davri, deb baho beradilar.

Bu davrda matriarxat urug' jamoasining g'uruhli nikoh doirasida juft oila qurish vujudga keldi. Ayollar tug'ilgan farzandlarining otalaridan o'z urug' jamoasi manfaatiga ishlab berishni talab qiladigan bo'ldilar. Ana shu tariqa ichkuyovlik mazmunidagi juft oilaning dastlabki ko'rinishlari shakillandi. Endi ayollar o'zlari uchun aniq sherik tanlab, jinsiy aloqalar asosan ana shu doimiy sheriklar bilan amalga oshiriladigan bo'ldi. Bu oilada ayolning huquqi cheklanmagan bo'lib, erkak unga qaram bo'lgan. O'rta Osiyo hududlarida xo'jalik miloddan oldingi V ming yillikning boshlariga kelib ikki yo'nalishda rivojlanib borgan. Jumladan, Turkmanistonning Kopetdog' etaklarida qabilalar madaniy o'simliklarni o'stirishga o'ta boshlaganlar. O'rta Osiyoning shimoliy dasht va cho'l hududlarida yashagan qabilalar esa ovchilik va baliqchilik bilan shug'ullanganlar. Dehqonchilik uchun juda qulayliklarga boy hududlardan biri Ashhaboddan 40 km lar chamasini shimoli-g'arbda joylashgan, turkmanlar Chaqmoqli deb atagan joy edi. Bu yerning - «Chaqmoqi» deb atalishining boisi shundaki, turkman cho'ponlari bu joydan chaqmoqtosh terishar ekan. Chaqmoqli asli o'z atrofidan baland bo'lib, uning ustini 2 -3 metrli ko'chma qum bosgan. 1952 yilda olib borilgan arxeologiyaga oid ishlar Chaqmoqli tepaligi neolit davri dehqon jamoalarining qarorgoxi ekanligini aniqlashga yordam berdi. 1956-1957 yillardan e'tiboran arxeolog V. M. Masson olib borgan bu yerdagi izlanishlar tarix va arxeologiya fani uchun katta natijalar berdi. Bu yerda guvaladan yasalgan bir xonali, devor osti uchog'i va markazida sandal kuldoni — chuqurchali kulbalar topildi. Uning devorlari somonli loy bilan shuvalgan, xatto guvalaga somon ham qorishtirilganligi aniqlandi. Xonaning to'rt tomoni supali bo'lib, u yotish va dam olish uchun mo'ljallangan. Xonalar orasida tor yo'laklar bor. Bu yo'lak va xonalardan nomi yuqorida tilga olingan chaqmoqtoshdan ishlangan yuzlab tosh qurollar topib o'rganildi. Chaqmoqtoshlar sochilib yotgan joy keng taqir joy bo'lib, unda baxorgi yomgirdan so'ng ko'lmak suvi to'plangan. Oydin kechada ko'lmak suvi qop-qora bo'lib ko'ringani uchun turkman cho'ponlari bu joyni «Joyi- tun», ya'ni qorong'i joy deb nomlaganlar. Ana shu tariqa bu joy fan olamiga «Joytun madaniyati» nomi bilan kirdi.. Joytun (Joytun) madaniyatini o'rganish chog'ida bu yerda juda ko'plab mehnat qurollari — qistirma o'roq, pichoq, suyakdan ishlangan igna, bigiz va boshqa anjomlar topildi. Joytunni o'rganish jarayonida uning atrof tumanlarida ham arxeologiyaga oid qidiruv ishlari yo'lga

qo'yildi. Natijada Joytun madaniyatiga doir o'nlab neolit jamoalarining qarorgohlari (Nayzatepa, Bami, Cho'pontepa va boshqalar) ochildi va o'rganildi. Bu yer axolisi dehqonchilik, chorvachilik bilan ham shug'ullanganlar. Chorva hayvonlari: qoramol, qo'y va echkilarning suyak qoldirlari Joytun va shu madaniyatga daxldor bo'lgan barcha yodg'orliklardan topilgan. Joytun madaniyatining yoshi olimlarning hisob-kitoblariga ko'ra, bundan 7—8 ming yil burun o'tgan, ya'ni uning yoshi miloddan avvalgi VI—V ming yilliklar bilan o'lchanadi. Bulardan tashhori, akademik olim S. P. Tolstov tomonidan qadimti Xorazm yerlarida, Amudaryoning kuyi havzasida «Kaltaminor madaniyati» nomi bilan tarixga kirgan, madaniyat yodg'orligi topildi. Bu madaniyat Xorazm hududidagi Jonboshqal'a nomi bilan ma'lum bo'lgan 4 ta makonni tekshirish orqali aniqlandi va o'sha makon yaqinidagi joy nomi bilan Kaltaminor madaniyati nomini oldi. Bu milodimizdan ilgari IV—III ming yillikda yashagan ovchilar va baliqchilar jamoasi madaniyatidir. Kaltaminorliklar sopol buyumlar ishlab chiqarishda ham ilg'or bo'lganlar. Xo'jalikning uchinchi tarmog'i termachilik bo'lgan. Buni manzilgozdan topilgan jiya urug'lari tasdiqlaydi.

Neolit davri madaniyati topilmalari Vatanimizning Zarafshon, Qashqadaryo vohalari va boshqa hududlarda ham mavjud va ular olimlar tomonidan o'rganilgan.

3. MIS-TOSH VA BRONZA ASRI

Milodimizdan avvalgi IV ming yillikning oxirlariga kelib, O'rta Osiyo hududida tosh davri tugadi, u o'z o'rnini eniolit va keyinchalik bronza asriga bo'shatib berdi. Arxeologiyaga oid qazilma manbalarning guvohlik berishicha, ibtidoiy odam metall olamiga dastlab misni ixtiro qilish orqali kirgan. Odamlar misdan uncha katta bo'lmagan pichoqlar, bigiz, ignalar, boltalar, uzuklar, munchoqlar, sirg'alar tayyorlaganlar. Shuning uchun metalni qo'llashning bu ilk davri **Eneolit¹ - Mis-Tosh davri (mil. avv. 4 - mingyillik-3- mingyillik o'rtalari) deb ataldi.**

Bu davrda dehqonchilik va chorvachilikda ham birmuncha malaka hosil qilingan, yashash uchun zarur bo'lgan o'simliklarni sun'iy o'stirishga o'ta boshlaganlar. Ba'zi ov qilingan xayvonlarni qo'lda boqish odat tusiga kira borgan.

Eneolit davrida xom g'isht qurilishda ishlatildi, qishloqlarda ko'p xonali uylar va katta-katta inshootlar qurish ishlari amalga oshiriladi. Milloddan avvalgi 4-mingyillikda O'rta Osiyoning janubida sug'orma dehqonchilik vujudga kelib, anhorlar va ariqlar ochildi, unumdor erlardan keng foydalanib, turli o'simliklar arpa, bug'doy, javdar ekildi, mevachilik rivojlandi¹.

Mis-tosh davri makonlari janubiy Turkmanistondagi Anov, Namozgohtepa, O'zbekistondagi Amudaryoning quyi oqimlari va Zarafshon vohalaridan, jumladan, Lavlakon, Beshbuloq, Zomonbobo, Kaptarqumi, Kattatuzkon makonlari Sarazm kabilarda qazib o'rganilgan².

Kulolchilik ancha ravnaq topgan: idishlarga geometrik naqshlar solingan, odam va hayvon tasvirini solish ham odat bo'lgan. Eneolit davri yodgorliklaridan qazish

¹ "eneus" – mis va yunoncha "litos"- "tosh" sozlsridan olingan.

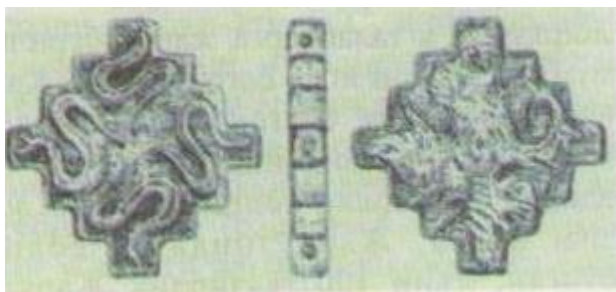
¹ Сагдуллаев А., Аминов Б., Мавлонов Ў., Норкулов Н. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти.-Т.: Академия, 2000, 11-бет

² Эшов Б. Ўзбек давлатчилиги тарихи.-Т.: Маърифат, 2009, 17-бет.

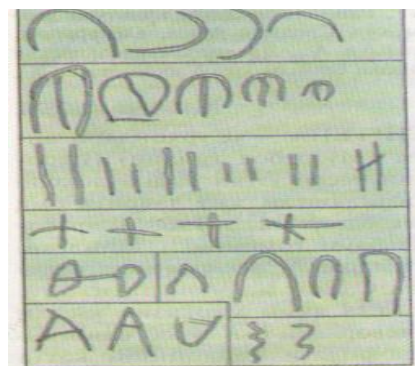
paytida pishirilgan loydan yasalgan ko'plb ayol haykalchalari ma'budalar topilgan¹.

Sekin-asta mehnat qurollari takomillashtirilib, rudali metallar, mis, qalay, kumush, oltinni ixtiro qilganlar va ularni eritish, quyish, ulardan foydalanish yo'llarini o'rganganlar.

Bronza mis va qalay aralashmasidan iborat bo'lib, u misga qaraganda katta afzalliklarga ega. Ishlab chikarishda bronzaning ishlatila boshlanishi bilan jamiyat taraqqiyotida **Bronza davri (mil. avv. 3 mingyillik o'rtalari – 2 mingyillik) boshlangan.** Insoniyat jamiyat taraqqiyotida xalq xo'jaligi, texnika va madaniyat soxasidagi erishilgan yutuqlar ana shu' davr bilan bog'liqdir. Zarafshonning quyi oqimidagi Zamonbobo ko'li yonida va Sarazmda o'tkazilgan arxeologiyaga oid tadqiqot natijalari yuqoridagi fikrlar xaq ekanligiga guvoxlik beradi. Zamonbobo ko'li atrofidagi qabrlar ochib ko'rilgan. Ularda bittadan, ikkitadan va hatto uchtdan ko'milgan mayit qoldiqlari, naqshli sopol idishlar va har xil buyumlar topilgan. Erkaklarning qabrlarida chaqmoqtoshdan ishlangan qurollar, pichoqsimon yapasqi buyumlar topilgan. Ayollarning qabrlarida esa qizil va sariq oxra, surma uvoqlari, misdan ishlangan kichik-kichik ko'rakchalar hamda lojuvarddan, aqiqdan, firuzadan ishlangan bezaklar, tosh bezaklari va hatto oltindan yasalgan marjonlar bo'lgan.

1. Sopollitepa qishloq jamoasining jez muhri.

2. Sapolga bitilgan piktografikyo'zuv belgilari

Kuzatish natijasida Zamonbobo manzilgohidagi aholi dehqonchilik bilan, chorvachilik bilan ham shug'ullangan, degan xulosaga kelingan. Bunday madaniyat yodg'orliklari O'zbekistonning Surxondaryo (Sopollitepa; Jarqo'ton), Xorazm (Tozabog'yob), Toshkent (Achiko'l, Yangiyer tumani, Toshkent kanali atrofi, Burg'uluq), Namangan (Buvana mozor), Andijon (Dalvarzin tepa), Qashqadaryo (Yer-qo'rg'on, To'rtko'ltepa) va boshqa viloyatlarida ham ko'plab topilgan.

Dalvarzin. qurilishda ishlatilgan va kuyib ketgan guvalalar (mil. avv. XI-X asrlar).

Bronza davrida O'rta Osiyoning janubiy viloyatlarida baland bo'yli, boshi cho'zinchoq, yuzi ingichka odam vakillari tarqalgan. Mintaqaning cho'l qisimida janub

¹ "Ўзбекистон миллий энциклопедияси".-Т.: Давлат илмий нашриёти, 2005, 10-том, 220-бет.

aholisidan farq qilgan boshi dumaloq, yuzi juda keng va cho'ziq bo'lgan qabilalar yashgan. Bronza davriga oid makonlarni qadimshunoslar Surxondaryo, Buxoro va Xorazm vohalaridan topib tekshirganlar. Surxon vohasida o'troq makonlar tog' daryolari qirg'oqlari bo'yida joylashgan bo'lib, soylardan dehqonlar dalasiga suv chiqarilgan. Sopolli makoni Muzrobod vohasi uch qatorli mudofa devori bilan o'rab olingan edi. Bu erdan ko'p xonali uy-joylar, hunarmandchilik ustaxonalari, bronzadan yasalgan mehnat qurollari, yarog'-aslahalar, kulolchilik charhda ishlangan sopol idishlar va boshqa byumlar qazib topildi¹. Qal'adan 20 dan ziyod kulolchilik xumdoni ochib o'rganildi. Kulolchilikda yuqori sifatli nafis idishlar qadah, ko'za, xum, choynak, piyola, kosa, lagan va h. tayyorlangan. Ovchilik va terimchilik ijtimoiy va iqtisodiy hayotda o'zining dastlabki ahamiyatini yo'qotdi. Ot, eshak, tuya va xo'kizdan transport vositasi sifatida foydalanildi, hayvonlarga qo'shiladigan aravalar vujudga keldi². O'zbekiston hududidan qadimgi davrga oid ko'plab Bronza san'ati namunalari ham topilgan³. Bronza davriga oid boshqa bir makon—Jarqo'ton Sherobod vohasi manzilgohi ancha katta maydonga ega bo'lib, mudofaa devorlari bilan o'ralgan va mustahkmlangan qismlarga bo'lingan. Xorazmda bronza davri dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullangan qabilalarining moddiy madaniyat yodgorliklari Tozabog'yob madaniyati bilan mashhur⁴. So'ngi yillarda olib borilgan arxeologik tadqiqot natijalariga qaraganda, mil. avv. III ming yillikning o'rtalariga kelib O'rta Osiyoning Qizilqum, Qoraqum cho'llarining ichkarilari, Pomir hamda Oloy tog'larining etaklari aholi tomonidan o'zlashtirilib boriladi. Bu davrda O'rta Osiyoning shimoli hamda shimoli-sharqda yashagan aholi asosan chorvachilik xo'jaligi yuritganlar. Bu hududlarni topib tadqiq etilgan Andronov, Tozabog'yob, Zomonbobo, Qayroqqum kabi yodgorliklar bronza davri o'ziga xos jarayonlaridan dalolat beradi⁵. So'nggi bronza davri yodgorliklari Farg'ona va Surxondaryo viloyatlari hududida devorlar bilan o'ralgan qishloqlar paydo bo'lganligiga guvohlik beradi. Bu O'rta Osiyoda qadimgi shaharlarning vujudga kela boshlash jarayoni edi. Bu qadimgi xo'jaliklarning taraqqiy etganligi, ko'p oilali jamoalarning boyliklari oshib borganligi, jamiyatda sinfiy tabaqalanish jarayoni boshlanganligini ko'rsatadi.

Rivojlanib borayotgan dehqonchilik va chorvachilik madaniyati va iqtisodi zaminida katta oilali jamoalarda erkaklarning mavqei osha borgan va matriarxat emirilib, **Ota huquqi — patriarxat qaror topgan**. Endi qarindoshchilik otaga qarab olib boriladigan bo'lgan. Bolalar ham ota mulki hisoblanib, merosni otadan ola boshlagan. Jamoalarning mol-mulklarini qo'riqlash ehtiyoji harbiy qabila ittifoqlarini vujudga keltirgan.

Nazorat savollari

1. Yerda hayotning paydo bo'lishi haqidagi diniy, ilmiy va boshqa qarashlarga qanday ta'rif bera olasiz?

¹ Сагдуллаев А., Аминов Б., Мавлонов Ў., Норкулов Н. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти.-Т.: Академия, 2000, 13-бет

² “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”.-Т.: Давлат илмий нашриёти, 2005, 12-том, 91-бет.

³ “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”.-Т.: Давлат илмий нашриёти, 2005, 2-том, 220-бет.

⁴ Сагдуллаев А., Аминов Б., Мавлонов Ў., Норкулов Н. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти.-Т.: Академия, 2000, 13-бет.

⁵ Эшов Б.Қадимги Ўрта Осиё шаҳарлари тарихи.-Т.: Ўзбекистон Миллий университети, 2006, 62-бет.

2. Vatanimiz hududlarida eng qadimgi odam izlari, makonlari va ularni topgan olimlardan kimlarni bilasiz?
3. Arxeologiya, antropologiya, etnografiya, lingvistika fanlari nimalarni o'rganadi?
4. Qachon va qerdan neandertal tipidagi odam suyaklari topilgan?
5. Farg'ona, Toshkent viloyatlari hududlarida topilgan ibtidoiy davr yodgorliklarini tadqiq qilgan olimlarni sanang.
6. "Fergantrop" kim va u kim qaysi olim tomonidan o'rganilgan?
7. Qaysi davrda tosh va suyaklarni parmalash boshlangan?
8. Patriarxat va matriarxat deganda nimalarni tushunasiz?
9. Mikrolitlar(mayday tosh uchungisi) qaysi davrda shakllangan?
10. Poleolit, mezolit, neolit, eneolit, bronza davrlarini ta'riflang.

II BOB

O'ZBEKISTON HUDUDIDAGI ENG QADIMGI DAVLAT TUZILMALARI. CHET EL BOSQINCHILARIGA QARSHI KURASH. (MILLODDAN AVVALGI BIRINCHI MING YILLIK)

1. URUG'CHILIK JAMOASINING EMIRILISHI VA UNING SABABLARI

Miloddan avvalgi ikkinchi ming yillikning oxiri birinchi ming yillik boshlarida jamiyat tuzimining asosini ota urug'doshligi jamoalari "Patriarxat" tashkil etgan. Umumiy bir hududda yashab, bir tilda so'zlashgan bir qancha urug'lar bir qabila hisoblangan. Urug' boshliqlari yig'ilib qabila kengashini tashkil etgan. Eng kuchli va obro'li urug' boshlig'i qabila boshlig'i bo'lib saylangan. Bunday jarayon O'rta Osiyo xususan, hozirgi O'zbekiston hududlarida miloddan avvalgi bir ming yillik boshlariga kelib temir asriga o'tish jarayonida ro'y bergan.

Temirdan biror buyum yasash ko'p mehnat talab qilgan. Temir 1500°, mis 1000°, bronza 300° eriydi. Shunga qaramasdan temir ularga qaraganda ko'p afzaliklarga ega bo'lib, ulardan qattiqroq edi¹.

Mehnat qurollarini yasash uchun temirdan foydalanish eng avvalo, dehqonchilik texnikasi rivojiga ta'sir o'tkazdi. Temir uchli omochlari, temir boltalar paydo bo'ldi. Bu mehnat qurollari katta-katta maydonlarni o'zlashtirib ziroatchilikni rivojlantirishga imkon yaratib berdi. O'rta Osiyodan topilgan eng qadimgi temirdan yasalgan buyumlar miloddan avvalgi IX-VIII asrlarga oid bo'lsa-da, ulardan ko'pi miloddan avvalgi VII-VI asrlarga oiddir.

Temir qurollarining keng tarqalishi mehnat unumdorligini oshirdi. Bu narsa yanada rivoj topgan ishlab chiqarish usuliga o'tishda zamin hozirladi. Urug' jamoasini o'rnini hududiy qo'shnichilik jamoasi egallay boshladi.

Miloddan avvalgi birinchi ming yillik boshlarida O'rta Osiyoda aholi to'rt guruxga ajratilgan: koxinlar, jangchilar, dehqonlar, hunarmandlar. Turmush va yashash

¹ Sultonov F., Yodgorov Sh., Bozorboyev F., Shoimov U. Tarix. —T; O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi "Fan" nashriyoti, 2007, 17-bet

tarzidan kelib chiqib bu davrda bir tomondan o'troq xayot va dehqonchilik ikkinchi tomondan chorvachilik turmush tarzi uch toifadagi jamoalarni shakllantirdi: qishloqda o'troq dehqonlar, yaylov chorvador dashtliklar, toqli joylarda esa chorva, ov va qisman dehqonchilik bilan kun kechiruvchi tog'liklar jamoasi yashardi. Hududiy jixatdan bu uch toifa uch xil geografik sharoitga ega maktablarda yashasalar ham, ular o'rtasida doimiy o'zaro iqtisodiy va madaniy aloqalar muhim qaror topgan edi. Bunday uch toifali jamiyat qishloqda "katxudo", dashtda "biy" tog' va tog' oldi yaylovlarda esa "to'p boshi"lar, ya'ni Avesto kitobida ta'rif etilgan "vispati" lar tomonidan jamoa oqsoqollarining umumkengashi – qurultoyi asosida boshqariladi.

Shuningdek bu davrda qabila-urug' boshliqlarining nufuzi asta- sekin orta bordi. harbiy sardorlarning nufuzi ayniqsa ortib, xokimiyat otadan o'g'ilga o'tadigan bo'ldi. Doimiy xarbiy to'qnashuvlar sharoitida qabila sardorlarining ahamiyati va nufuzi orta bordi, jamiyat esa xarbiy demokratiya qoidalariga asosan yashay boshladi.

"Avesto"dan O'rta Osiyoda jamiyatning negizi "**nmana**" deb ataluvchi katta patriarxal oila bo'lganini bilib olamiz. Bir necha "**nmana**" lar urug' jamoasi –"vis"ni tashkil etgan. Hududiy qo'shnichilik jamoasi esa "**varzana**" deb nomlangan. Bunday jamoalar qabilaga- "zantu" ga birlashgan. O'z hududini himoya qilish uchun bir qancha qabilalar ittifoqqa –dax "yu" ga uyushganlar. "Avesto"ga ko'ra, jamiyatni idora qilishning quyidagi tizimi mavjud bo'lgan:

- Oqsoqollar kengashi
- Xalq yig'ilishi
- Aloxida tumanlar hukumdori
- Viloyatlarning hukumdori

Aholi urug' va qabila bo'yicha emas, balki hududiy tamoilga ko'ra guruhlariga ajratilishi miloddan avvalgi IX-VIII asrlarda O'rta Osiyoda vujudga kelayotgan ilk davlat birlashmalarning muhim alomati edi.

O'zbekistonda Temir davriga oid yodgorliklarni sanalashtirish va dastlabki turkumlarga ajratilishiga doir tadqiqotlar S.P.Tolstov, A.I.Terenojkin va Ya.G'ulomovlar tomonidan amala oshirilgan. O'zbekiston hududida Temir davri yodgorliklari mil. avv. VIII-VI asrlarga mansub. Ular Xorazm, Surxondaryo, Qashqadaryo, Samarqand, Buxoro, Toshkent viloyatlarida va Farg'ona vodiysida o'rganilgan; Ko'zaliqir, Qal'aliqir va Dingilja singari qadimgi qal'a va qishloq, shahar xarobalari, Tagisken va Uygarak qabriston-qo'rg'onlari, Bo'kantov qoyatosh suratlari tekshirilgan. Temir davrida qadimgi Xorazm hududlarida dastlabki yirik sug'orish inshootlari vujudga kelgan.

1960 -1970 yillarda Surxondaryoda Kuchukrepa, Jondavlat va Qiziltepaning quyi qatlamlari, Pachmoqtepa, Qilchatepa yodgorliklari o'rganildi. L.I. Albaum Kuchuktepadan mil. avv. VI-IV asrlarga oid uy-joy qoldiqlari, kulolchilik, temirdan yasalgan uy-ro'zg'or va dehqonchilik buyumlarini topgan. 1960 yillarda Buxoro viloyatida Xazora yodgorligi va Sarmichsoy petrogliflari tekshirildi. Qashqadaryoda temir davriga oid Chimqo'rg'on yodgorligi (1972 y) o'rganildi. 1973 yilda Chordana istehkomi (Konimex tumani) va Romushtepa (Jondor tumani) tekshirildi.

Temir davriga mansub arxeologik yodgorliklar Toshkent viloyatida Burganliktepa, Qovunchitepa, Tuyabo'g'iztepa va Burchmulla xazinasi, Farg'ona vodiysida esa, Eylaton yodgorligi va Oqtosh qabristoni asosida o'rganilgan. 80-90-

yillardan Ko'ktepa(Samarqand viloyati), Erqo'rg'on va Uzunqir (Qashqadaryo viloyati) kabi mil. avv. VII-VI asrlarga oid nodir obidalarda arxeologik qazishlar o'tkazildi. Bu yodgorliklarning tadqiqotlarida R.Sulaymonov, M.Filanovich, A.Sa'dullaev, M.Isamiddinov, Sh.Odilov, B.Matboboevlarning hissasi katta bo'ldi¹.

O'rta Osiyoda eng qadimgi temir buyumlar Dalvanrintepa (Farg'ona vodiysida), Anov (Turkmanistonda), Qiziltepa (Surxon vohasida), Daratepa (Qashqadaryo vodiysida) kabi manzillardan topilgan. Ularning eng qadimgisi mil. avv. IX-VIII asrlarga oiddir. Lekin buyumlarning ko'pchiligi mil. avv. VII-VI asrlarga taalluqlidir².

Temir davriga oid yodgorliklarning tadqiqot natijalari, shubhasiz, O'zbekiston tarixining eng muhim masalalaridan hisoblanadi. Shaharsozlik madaniyatining shakllanishi shaharlar va mamlakatlararo savdo-sotiq munosabatlarining rivoji hamda ilk davlatchilik tizimlarining shakllanishi va rivoji tarixini o'rganishda samarali natijalar bermoqda. Chunki Temir davrida mamlakatimiz hududida Xorazm, Baqtriya, Sug'd, Choch va Farg'ona kabi qadimiy tarixiy-madaniy o'lkalar shakllanib, Katta Xorazm, Yunon Baqtriya (Baxtar) podisholigi, So'g'd mahalliy hokimlar konfederatsiyasi, Qang' davlati va Farg'ona afshinlari kabi hokimiyatlar tashkil topgan edi³.

2. O'ZBEKISTON HUDUDIDAGI ENG QADIMGI DAVLAT TUZILMALARI

O'zbek davlatchiligining tamal toshlari bundan 2700 yil muqaddam ayni Xorazm vohasida qo'yilgan. Shu ma'noda, milliy davlatchiligimiz tarixi Misr, Hindiston, Yunoniston, Eron kabi eng qadimiy davlatlar tarixi bilan bir qatorda turadi.

Islom Karimov

Mustaqillik tufayli ўзбек халқи davlatchilik tarixini anglash, tadqiq etish, o'rganish sari katta yo'l ochildi. Bunda Yurtboshimizning shaxsan o'zi tomonidan o'zbek davlatchiligi kontseptsiyasini yaratish va shu asosda davlatchiligimizning chin tarixini bunyod etish vazifasi qo'yildi. Ana shu vazifani bajarish borasida tarixchilar, huquqshunoslar, siyosatshunoslar milliy g'oya, mustaqillik mafkurasi ruhida yozilgan bir qator tadqiqot ishlarini nashr qildilar.

Bu o'rinda Azamat Ziyoning¹ monografik tadqiqotini ko'rsatish mumkin. Asarda mavzuning o'rganilganlik darajasi, manbaviy asosi umumlashtirilib berilgan. Kitob besh bobdan iborat bo'lib, unda O'rta Osiyodagi ilk davlatchilik, o'rta asrlardagi o'zbek davlatchiligi, jumladan Amir Temur va temuriylar davlati, Shayboniylar, Ashtarxoniylar davlatlari, o'zbek xonliklari tarixi umumlashtirilgan.

Mualliflar jamoasi (A. Sagdullaev, B. Aminov, O'. Mavlonov, N. Norqulov)ning "O'zbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti I- qism²" kitobida o'zbek

¹ "Ўзбекистон миллий энциклопедияси".-Т.: Давлат илмий нашриёти, 2004, 8-том, 353-бет.

² Sultonov F., Yodgorov Sh., Bozorboyev F., Shoimov U. Tarix. —Т; O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi "Fan" nashriyoti, 2007, 17-bet.

³ "Ўзбекистон миллий энциклопедияси".-Т.: Давлат илмий нашриёти, 2004, 8-том, 353-бет.

¹ Зиё Азамат. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Энг қадимги даврдан Россия босқинига қадар.Т.: "Шарқ". 2000. Б-365

² Сагдуллаев А, Аминов Б, Мавлонов Ў, Норкулов Н. Ўзбекистон тарихи. давлат ва жамият тараққиёти. Т.:

davlatchiligining kelib chiqishi va uning rivojlanish bosqichlari, qadimgi va o'rta asrlardagi o'zbek davlatchiligi tizimidagi siyosiy, ijtimoiy- iqtisodiy va madaniy hayot va uning o'ziga xususiyatlar keng va katta xajmdagi arxeologik, etnologik, antropologik va yozma manbalar asosida yoritilgan. Asarda davlatchilik mexanizmini, boshqaruv tizimini ochib beruvchi qator chizma (sxema)lar berilganki, ular orqali masala mohiyati, shakli –shamoili o'quvchida yaxshi tushuncha xosil qiladi.

Taniqli davlatshunos, huquqshunos olim Halimboy Boboevning “O'zbek davlatchiligi tarixi” kitobida o'zbek davlatchiligi tarixi eng qadimgi davrdan o'rta asrlarga qadar mavjud turkiy, forsiy, arab, xitoy, rus tillaridagi manbalar asosida keng va chuqur yoritgan. Asarda o'zbek xalqining davlatchilik tarixi dunyodagi qadimgi Misr, Hindiston, Xitoy kabi davlatlar tarixi bilan barobar bo'lib, bundan taxminan uch-to'rt ming yillar avval shakllangan. Bugungi kunga kelib, davlatchilik tarixi masalasi turli yangi adabiyotlarda ko'rib chiqilgan (E. Rtveladze, A.Sayidov, D. Alimova), jumladan, quyidagi muammolar: davlatchilik tushunchasi va uning kelib chiqishi, davlat kelib chiqishida nazariyalarning ko'p xilliligi, O'zbekistonda qadimgi davlatchilikning qaror topishi va rivojlanishi, davlatlar rivojlanishini davrlarga bo'lish, O'zbekiston hududidagi qadimgi davlat turlari taxlil qilingan.

B.Eshovning “O'zbekiston davlatchiligi tarixi¹” I- qism o'quv qo'llanmasida O'zbekistondagi eng qadimgi davlatlarning shakllanish va rivojlanish bosqichlari, davlatchilik tushunchasi, qadimgi Baqtriya, Xorazm va Sug'diyona, O'rta Osiyodagi Ahamoniylar davridagi boshqaruv, Qang', Davan, Kushon davlatlari, antik davr shaharsozlik an'analari, Avesto-davlatchilik tarixini o'rganishdagi muhim manbaa masalalari o'z aksini topgan. Shuningdek asarda Eftalilar, Turk xoqonligi, Arab xalifaligi davridagi boshqaruv tizimi faktik materiallar asosida tahlil qilingan. Ayniqsa Toxiriylar, Safforiylar, Samoniylar, Qoraxoniylar, G'aznaviylar, Saljuqiylar, Xorazmshohlar davlatlari boshqaruv tizimlari va bu davlatlardagi ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy hayot taraqqiyoti umumlashirilgan. Muallif davlatchilik tarixi masalalari bo'yicha so'ngi yillarda nashr qilingan ilmiy adabiyotlar hamda yordamchi fanlar tadqiqotlaridan keng foydalangan. Qo'llanmada ilk davlatlar paydo bo'lishi va rivojlanishining davrlarga bo'linishini, davlat boshqaruvida siyosiy, mulkchilik va xarbiy tizimni, shuningdek boshqaruvda mansablar va xizmatlar chizma (sxema)lar orqali keng ko'lam yoritilgan.

Qo'llanmaning afzallik tomonlaridan yana biri har bir mavzu yuzasidan tayanch so'zlar, savol va topshiriqlar, foydalanish uchun adabiyotlar ro'yhati, izohli lug'at berilganligidir.

B.Eshovning navbatdagi “Qadimgi O'rta Osiyo shaharlari tarixi²” o'quv qo'llanmasida ham o'zbek davlatchilik tarixiga oid ma'lumotlar, tarixiy umumlashmalar berilgan. Ayniqsa shahar – davlat to'g'risidagi materiallar diqqatga sazovordir. Bu asarning ham metodik saviyasi talab darajasida. Unda tayanch so'zlar, savol va topshiriqlar, foydalanish uchun adabiyotlar ro'yhati keltirilgan. Xullas, O'zbekiston hududidagi ilk davlatchilikning maydonga kelishi va uning bosqichlari jarayoni yuqoridagi asarlarda fanning eng so'nggi yutuqlari asosida yoritib berilgan.

“Академия”2000. Б- 271

¹ Эшов Б. Ўзбекистон давлатчилиги тарихи. I- қисм. Т.: “Маърифат”, 2009. Б-269

² Эшов Б. Қадимги Ўрта Осиё шаҳарлари тарихи. Т.: “Университет” 2006. Б-235

Shu boisdan biz mazkur masalani u qadar keng va atroflicha tahlil qilishni lozim ko'rmadik va qadimgi davlatlarning shakllanishi haqidagi ma'lumotlarni umumlashtirish bilan kifoyalandik.

Vatanimiz hududidagi eng qadimgi davlatlar tarixini o'rganishda bizga arxeologiyaga oid qazishmalar natijalari, mahalliy yozma adabiyotlar, masalan «Avesto», Beruniyning «Osorul-boqia» (Qadimgi xalqlardan qolgan yodg'orliklar) kabi asarlar, kuhna eroniy yozuvlar, yunonlik, xitoylik mualliflar yozib qoldirgan ma'naviy meroslar yordam beradi. Ana shu xujjatlarning guvohlik berishicha o'tmish ajdodlarimiz miloddan avvalgi 1 ming yillik boshlarida temirni kashf etdilar. Natijada har qanday taraqqiyotning turtkisi bo'lib kelgan mehnat qurollarining takomillashuvi uchun keng imkoniyat ochildi. Oqibatda inson faoliyati kengaydi va jadallashdi. O'tkazilgan ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, miloddan avvalgi 1 ming yillikning birinchi yarmidayoq mintaqada tog' jismlarini (temir, oltin, qalay, qo'rg'oshin va h. q) qayta ishlash, ulardan jang, mehnat qurollari yasash, kulolchilik to'quvchilik quruvchilik, zargarlik kabi sohalarida foydalanish keng yo'lga quyilgan.

Bundan tashqari xuddi o'sha davrda, ya'ni miloddan avvalgi IX-VIII asrlarda Xorazmda uzunligi bir necha o'n kilometr, eni bir necha o'n metrni tashkil etgan ulkan sun'iy sug'orish kanallari ishlab turgani tarixdan ma'lum. Bu hol sun'iy sug'orish ishlarining avlod-ajdodlarimiz qehqonchilik xayotida katta o'rin tutganligini ko'rsatadi. Darhaqiqat, qadimdan Xorazm vohasi don, moy beruvchi o'simliklarni etishtirish, polizchilik bordorchilik o'zumchilik xo'jaligi munosib ravishda rivoj topgan o'lkalardan biri bo'lgan. Biz bu dalil-ashyolarni bekorga keltirmadik. Gapning mohiyati shundaki, bunday katta hajmdagi xo'jalik - ijtimoiy ahamiyatga molik ishlarni etiborli va nufuzli kuchga ega bo'lgan davlat tuzilmasi bo'lmasa, uni amalga oshirib bo'lmasligi aniq. Zero miloddan avvalgi 1 minginchi yilning birinchi yarmidayoq vatanimiz hududida dastlabki davlat tuzilmalari bo'lganligiga hech qanday shubha yo'q. Turli yozma manbalarda bu davrda bir necha qadimgi davlatlar bo'lganligi tilga olinadi. Bular: Katta Xorazm- Amudaryoning quyi oqimidagi shimoliy yerlar, Murgab voxasi va Parfiya hududlari. Baqtriya - hozirgi Surxondaryo, Tojikistonning Amudaryoga yaqin yerlari va Shimoliy Afgoniston hududlari, So'g'diyona - Zarafshon daryosidan suv ichgan yerlar va Kashqa vohasi hududlaridir. Eng qadimgi quldorlik davlatlari konfederatsiyasiga katta Xorazm va Baqtriya kirgan. Sug'diyona esa bu davrda mustaqil davlat sifatida faoliyat ko'rsatmagan. Ammo quldorlik davlati O'rta Osiyo sharoitida nisbiy harakterga ega. Chunki bu hududda quldorlik tuzumi va quldorlik davlati tom ma'noda sodir bo'lmagan. Xo'sh, quldorlik jamiyati xususida qanday fikr bayon qilish mumkin.

Quldorlik jamiyati kishini kishi tomonidan ekspluatatsiya qilinishiga asoslangan birinchi sinfiy jamiyatdir. Bu jamiyat shunisi bilan tavsifga loyiqki, quldorlar va qullar asosan qarama-qarshi sinflar bo'lib, ular o'rtasidagi doimiy kurash mazkur jamiyat tarixini harakatga keltiruvchi kuch bo'lib kelgan. Demak ana shu sinfiy kurash tufayli jamiyatning butun tuzilishi iqtisodiy, xuquqiy normalari, turmushi, urf-odati, texnikasi va bilim darajasi, etikasi, dini, falsafasi va ijtimoiy qarashlari to'la kuch bilan namoyon bo'lgan.

O'tmishdan ma'lumki, eng qadimgi ilk davlatchilik birlashmalari bu miloddan avvalgi IV—III ming yilliklarda vujudga kelgan Mesopotamiya va Misr xisoblanib,

qolgan hududlarda esa ancha keyinroq, ya'ni miloddan avvalgi II—I ming yilliklarda vujudga kelgan va rivoj topgan.

O'rta Osiyoda miloddan avvalgi I ming yillikning boshlarida vujudga kelgan Baqtriya, Xorazm kabi davlatlar Rim va Gretsiyaga nisbatan birmuncha boshqacha yo'ldan rivojlanib bordilar.

Agar Gretsiya va Rimda qulchilik munosabatlari ijtimoiy taraqqiyotning eng yuqori cho'qqisiga ko'tarilgan va ijtimoiy turmush tarzi to'la tarzda belgilangan bo'lsa, O'rta Osiyoda uning aksini ko'ramiz. Bu yerda qulchilikning ayrim elementlari ma'lum tarzda mavjud bo'lsa-da, jamoa mavqei katta bo'lganligidan u taraqqiyotning yuqori darajasiga ko'tarila olmagan. Shu bois K. Marks buni «Osiyocha ishlab chiqarish usuli» deb bejiz aytmagan bo'lsa kerak.

O'rta Osiyoning o'ziga xos tabiiy, geografik va xo'jalik iqtisodiy sharoitlari, xususan bu yerda sug'orma dehqonchilik madaniyatining ustunligi qullar mehnatiga nisbatan erkin dehqonlar mehnatini ustunroq mavqaida bo'lishini ta'minladi. Chunki dehqon ko'p ishlasa, ko'p xosil etishtirsa, ko'p daromad va foyda oladi, qul esa ishlasa-ishlamasa xo'jayin beradigan bir burda non uning uchun o'zgarmas nasiba bo'lgan. Shu boisdan O'rta Osiyoda qulchilik Misr, Gretsiya, Vaviloniya singari davlatlardagidek sinfiy jamiyat darajasida rivojlanmagan. Yozma manbalarda qadim zamonlarda Amudaryo - Oks, Sirdaryo - Yaksart va Zarafshon esa Politimit deb atalgan. O'rta Osiyoning keng cho'l hududlarida yashagan xalqlar Yunon manbalarida **Skiflar** nomi bilan yuritilgan. Skiflar tarixi tug'risida yunon muarrixlari juda qimmatli ma'lumotlar beradilar. Jumladan Pompey Trog skiflarni dunyodagi eng qadimiy xalqlardan biri deb hisoblaydi qadimiylikda ular misrliklar bilan bahslashadilar. «Skif» so'zi xalqning aniq nomi emas, balki ularning turmushini sifatlovchi ma'noni anglatgan. Yaqin o'tmishlarga qadar ham dasht va sahrolarda yashovchi xalqning maishiy turmushini anglatuvchi «sahrat», «sartlar» kabi iboralar ishlatib kelinganligi tarixda sir emas. Yunon muarrixlarining ma'lumotlariga qaraganda, skiflar qadimda g'arbda Dnepr daryosidan tortib sharqda Tiyanshan tog'larigacha cho'zilgan dasht va sahrolarda yashaganlar. Ularning qabilalari Massaget, Dah, Sak (shak), Debrik kabi nomlar bilan atalgan.

Qadimgi skif qibilalarining Volga, Don, Dnepr, Dunay daryolari bo'ylarida yashaganliklarini qayd etgan olim A. B. Ditmer «Skifiyadan Elefantiyaga» nomli asarida: «Skiflar O'rta Osiyodan tarqalgan edi»¹, deydi. Uning yozishicha, skiflarning tili sharqiy Eron tillari guruhiga kiradi va Sak va Massaget qabilalari bilan urug'doshdirlar.

Hikoya qilishlaricha Lipoqsoydan tarqagan skiflarni Axvatovlar deb atashgan. O'rtancha o'g'il Arpaqsaydan tarqalgan skiflarni katiaram va troniyaamlar deyishgan. Kichik o'g'il shoh Qoloksaydan tarqagan skiflarni Paralatam deb nomlaganlar. Skiflar shohi ularni Skolotlar deb atagan. Skiflar esa ularni ellinlar deb atashgan, «Bu voqea Doroning skiflar yeriga hujumidan ming yillar ilgari bo'lib o'tgan edi»².

Yunon muarrixlari bergan ma'lumotlarga qaraganda skiflar dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanganlar. Ular, deydi Gerodot: «... bug'doy, piyoz, sarimsoq va mosh iste'mol qilganlar. Ular bug'doyni faqat o'zlari uchungina ekib qolmasdan,

¹ Дитмер А.Б. От скифии до Элефантины. Изд-до географической литературы М., 1961, стр, 22

² O'sha asar 23- bet

balki savdo-sotiq uchun ham ekardilar»¹.

Gerodot skiflarning chorvachilik ishlariga ham qiziqib qaraydi. Ko'chmanchilik bilan shug'ullangan skiflar ko'chganda qulay bo'lsin uchun namatdan g'ildirakli arava — uy yasab olgan edilar. Yuk tashishda ular otlardan tashqari mollardan ham foydalanganlar». Gerodot fikricha skiflar kuchli davlatga ega edilar. U shohlik hukmron bo'lgan skiflar yurtiga kelgan. (Demak ayrim o'lkalarda skiflar o'zlarining shohlariga ega bo'lmagan, degan xulosa kelib chiqadi). Podshohlik skiflar o'zga skiflarni o'zlariga qul deb bilganlar. Gerodot skiflarning harbiy yurishlari va qurollari bilan ham tanishadi.

Gerodot bergan ma'lumotlarga qaraganda Kaspiy dengizidan sharqdagi tekislik (qoraqum)da, Amudaryo va Sirdaryoning quyi oqimida massagetlar qabilasi yashagan. Strabon xorazmiylarni ham massagetlarga kiritadi. Muarrixlar «Massaget» nomi biror qavmning asl nomi emas, balki xalqning maishatini anglatuvchi laqab bo'lishi kerak deydi. Masalan, «Massaget» so'zi tarkibidagi o'zak va qushimchalarni ajratib» «Mas'ya» baliq, «ka» eguvchi, «ga»lar, ya'ni «baliq, eguvchilar» degan laqab bo'lganini taxmin qiladilar. Eronliklar xorazmliklarni «baliqxo'rlar» deb kamsitib ataganlari ham tarixdan ma'lum. Qadim zamonlardan beri siyosiy adovat va urush tufayli eronliklar xorazmiylarni «baliqho'rlar» deb kelgan bo'lsa, xorazmiylar ham eronliklarni «qizil boshlar» laqabi bilan kamsitib kelganlar. Ba'zi muarrixlar massagetlar Shak qavmining harbiy birlashmasi bo'lgan, deb ko'rsatadilar.

Sak qavmiga mansub aholi Aleksandr istilosigacha Sirdaryoning quyi oqimida yashagan bo'lsa, keyinchalik Karki, Kalif, Shimoliy Afg'oniston yerlariga ko'chib o'tganlar, Strabon ularni «dax», «day», «dov» nomlari bilan ataydi. Qadimgi Xitoy manbalarida ular Amudaryodan janubda yashovchi «daxa» nomi bilan atalgani aytiladi. Antik manbalarda va Eron manbalarida Parfiya, Margiyona, Baqtriya va Sug'diyona saklarining Ahamoniylar davlatiga boj to'lab to'rganlari qayd etiladi. Saklar hozirgi Qozoqiston va Sharqiy Turkiston, Amudaryo va Sirdaryoning shimolidan tortib to Janubiy Sibir yerlarigacha bo'lgan tog'lar, cho'llar va dashtlarda ko'chmanchi holda yashaganlar. O'troqlashganlari Sug'd, Baqtriya va Parkana xalqlari tarkibiga singib ketganlar.

Xullas, O'rta Osiyo xalqlarining ajdodlari yozma manbalar, arxeologiyaga oid topilmalar, toponimik nomlar, folklor ashyolar, qadimgi yozma bitiklar ma'lumotlariga qaraganda miloddan ilgarigi bir minginchi yillikda massagetlar, saklar, daxlar kabi urug' va qabilalarga uyushib yashaganlar, Milodning boshlarida esa, bu qabila va urug'lar ular yashagan o'lkalar nomi bilan atalgan: xorazmiylar — Xorazm va Amudaryoning quyi oqimi, baqtriyaliklar — Surxandaryoliklar va Tojikistonning Amudaryoga yaqin yerlari, so'g'diyonaliklar — Zarafshon vodiysi, Qashqadaryo erlari, chochliklar — Toshkent vohasi, parkanaliklar — Farg'ona vodiysi.

Ammo tarix fani oldida turgan bir muammo bor, u ham bo'lsa, O'rta Osiyo va Sharqiy Eron Ahamoniylar davlatiga qadar mavjud bo'lgan ilk davlat birlashmalari tarixini chuqur tadqiq etish masalasidir. To'g'ri, bir qator muarrixlarning yozma asarlarida yuqorida Katta Xorazm va Baqtriya podsholigi haqida qaydlar borligi qayd etilgan. Ammo bu manbalar xronologik tartiblarda berilmagan, uzuq-yuluq va juda qisqa xabarlardan iborat, xolos. Ularning kattagina qismi afsonaviy tavsifdadir.

«Katta Xorazm» davlati to'g'risida xorazmshunos olim S.P.Tolstov, evropalik

¹ O'sha asar 26 -bet

olim V.Xeni, I.Gyershovichlar va birinchi o'zbek arxeolog olimi Yahyo G'ulomov ham qimmatli xulosalar beradilar. Jumladan, S.P.Tolstov Zardushtning vatani Ar'yanem Vaychax — Xorazm bo'lgan deydi. Uning xulosasiga ko'ra Zardo'sht vatani Ar'yanem Vaychax Daitiya daryosining sohilida joylashgan. S.P.Tolstov va boshqa bir qator olimlar daitiya bu Amudaryodir deydi. Xorazmshunos olim xulosasiga ko'ra Zardusht shu zamindan chiqib boshqa viloyatlarga o'z ta'limotini tarqatgan: «Avesto»da «Katta Xorazm»ga qarashli bir qancha viloyatlar sanab o'tiladi. Bunga ko'ra, O'siyo Osiyoning deyarli katta qismi «Katta Xorazm» hududiga qarashli ekanligi isbotlanadi. Bu fikrni yunon muarrixlari ham tasdiqlaydilar, jumladan, Gerodot «Katta Xorazm» davlatining ekin maydonlarini sug'orish uchun Oks daryosiga to'g'on qurilganligi xabarini beradi. U Oks va Tajan daryolarini o'zaro taqqoslab, xozirgi Xirotda va Mari viloyatlari ham «Katta Xorazm» yerlari bo'lgan degan g'oyani beradi. Bundan shu narsa anglashiladiki, yunon tarixchisi Gerodotning asosli ma'lumotlariga qaraganda, milodimizdan oldingi VIII—VII asrlarda Oks-Tajan vohasi, ya'ni xozirgi Turkmaniston hududlari «Katta Xorazm» yerlari bo'lgan. Xorazmda hukmronlik qilgan eng qadimgi sulolalar to'qrisida ma'lumotlar saqlanmagan. Ammo rivoyat va afsonalarga ko'ra Xorazmning eng qadimiy siyosiy sulolalari sifatida Siyovushiyalar tilga olinadi. «Avesto» bo'yicha Siyovarshon Kavousning o'g'li bo'lgan. Siyovarshon o'limidan so'ng uning nabirasi Kova Xisrav bobosi qotilidan o'ch olib Xorazmda birinchi sulolaga asos soladi. Abu Rayxon Beruniy «Osorul-baqiya...» («qadimgi xalqlardan qolgan yodg'orliklar») kitobida Xorazmga aholi milodimizdan avvalgi 1292 yilda kela boshlagan deb ko'rsatadi. Afsonaviy Siyovushning Turon zaminiga kirib kelgan sanasini esa milodimizdan avvalgi 1200 yilda deb belgilaydi¹.

Doro I ga sovg'a keltirgan saklar(barelev)

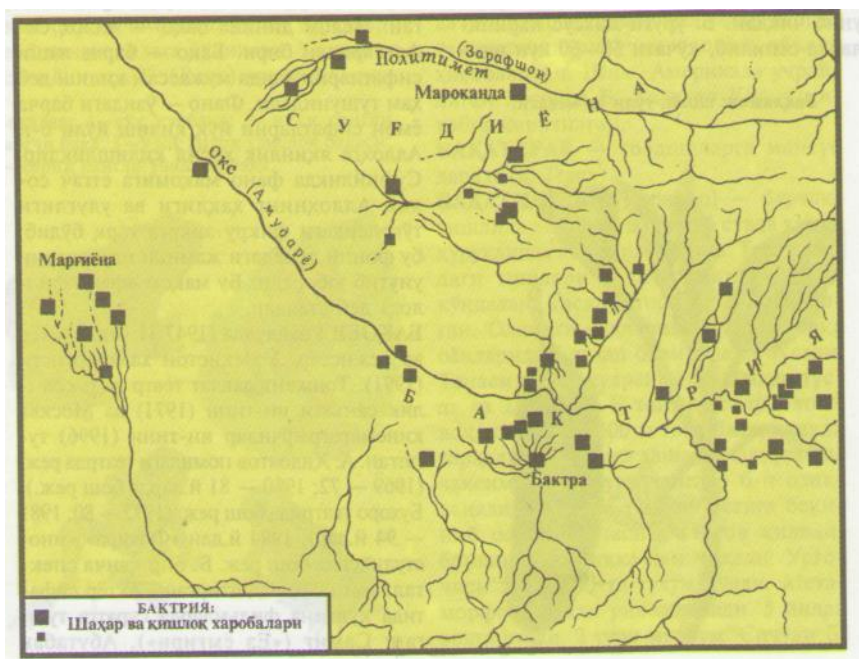
Hauot darahti(oltin, mil.av. 3-2 –a lar) 2. ikki grifon tajovuzining daf qilayotgan sak aksi tushurilganferuzf va yoqut ko'zli oltin baldoq

Ammo «Katta Xorazm» davlatining yaxlit tarixi, uning qachon inqirozga uchraganligi haqida yozma ma'lumotlar saqlanmagan. Biroq shu narsa ma'lumki, «Katta Xorazm» yerlarining ko'pgina janubiy viloyatlari Midiya davlati davridayoq, Xorazmdan ajralib ketgan, yana bir katta qismini esa Eron Ahamoniylari bosib olgan. Milodimizdan avvalgi IV asrga kelib, «Katta Xorazm»ning Amudaryoniig quyi xavzasidagi hududi «qadimgi Xorazm» davlatiga uyushdi. Bu davrda Farasman degan

¹ Абу Райхон Беруний. Танланган асарлар. 1- жилд. Т., “Фан” нашірети, 1968, 18-20 бетлар

podshoh o'tganligi yozma manbalarda tilga olinadi. U g'oyatda tadbirkor hukmdor bo'lgan. Yunon muarrixlari bergan ma'lumotlarga qaraganda Aleksandr Xindqush tog'lari osha Baqtriya va Sug'diyonaga bostirib kelganda, Farasman katta sovg'a-salomlar bilan uning huzuriga o'z qo'shinlari bilan keladi va agar Aleksandr shimolga tomon yurmoqchi bo'lsa, yordam berajagini bildiradi. Bu bilan Farasman Aleksandr Zulqarnaynning Xorazm ustiga qo'shin tortib borishining oldini olgan edi.

O'rta Osiyoda Ahamoniylar bosqiniga qadar tashkil topgan ikkinchi davlat -

Baqtriya jangchisi boshi (Xolchayon)

Baqtriya podsholigidir. Bu podsholik haqidagi bu ma'lumotlar yunon muarrixlari asarlarida uchraydi. Jumladan

olim va tabib Ktesiy Ossuriya podshosi Nin Belidning Baqtriyaga qilgan harbiy yurishi haqida ma'lumot beradi. Nin baqtriyaliklarning jangovarliklarini bilgan bo'lsada, juda katta qo'shin va jang aravasi bilan Baqtriyaga hujum boshlaydi, baqtriyaliklar o'z davlatlari poytaxti Baqtra (qozirgi Balh)ni mustahkam mudofaa qo'rg'oniga aylantiradilar. Baqtriya hukmdori Oksiart vatan himoyasiga 400 ming kishidan iborat katta qo'shinni hozirlaydi. Baqtriya qo'shinlari ossuriyaliklarni katta talafotga uchratadi. Biroq jang maydoniga ularning asosiy qo'shinlari tugagach baqtriyaliklar chorasiz chekinadilar. Co'ngra Baqtriyaliklar kichik-kichik guruhlariga bo'linishib, shakllarni mudofaa qilishga o'tadilar. Nin bundan ustalik bilan foydalandi va shaharlarni birin-ketin qo'lga kiritadi. Ammo poytaxt Baqtrani ossuriyaliklar egallay olmaydilar. Ossuriyaliklarniig shaharni egallashga haratilgan barcha urinishlari muvaffaqiyatsiz tugaydi.

Bu o'rtada Nin qo'shinlariga uning rafiqasi Semiramida boshliq, yangi qo'shin kuchlari kelib qo'shiladi. Shundan so'ng o'zoq, davom etgan shahar qamali va ketma-ket qilingan hujumlar oqibatida Baqtra shahri egallanadi. Uniig boyligi talanadi. Ma'lum bir muddat o'tgach, Midiya bilan Ossuriya o'rtasida urush kelib chiqadi. Yunon tabibi va olimi Ktesiy ana shu voqea munosabati bilan yana Baqtriyani eslaydi. Uning ma'lumotiga qaraganda Baqtriya Ossuriya tomonida turib Midiyaga qarshi qo'shin - tortib borgan. Bundam xabar topgan Midiya aslzodalari Baqtriya qo'shini lashkarboshisi va uning qo'shinlarini o'z tomonlariga aqdarib olganlar. Midiya va Baqtriyaning

birlashgan qo'shinlari Ossuriya qo'shinlariga katta talafot etkazadilar, Ktesiy Ahamoniylar podshosi Kir II ning O'rta Osiyoga yurishi munosabati bilan uchinchi marta Baqtriya xaqida to'xtaladi. U bergan ma'lumotda Kir dastlab Baqtriyani egallay olmaydi. Faqat baqtriyaliklar Midiya podshosi Astiagning Kirni o'zining qonuniy vorisxo'ri sifatida tan olganligini eshitgach, unga qarshiliksiz taslim bo'ladilar. Shu paytga qadar Ktesiy xabarlari afsona va uydirmalardan iborat deb baholandi. Holbuki, Ktesiy o'zi yozib qoldirgan xabarlarini to'qib yozgan emas, balki ahamoniylar podshosi Doro II va Artakserks II davrida u Eronda saroy tabibi bo'lib ishlagan edi. O'sha davrda saroy tarixchilari va hukmron doira vakillari bilan bir necha bor suhbatda bo'lgan Ktesiy ularni og'zidan Ahamoniylar podsholigi haqidagi tarixiy voqealarni eshitib, o'sha xikoyalar asosida va o'zi shaxsan ko'rgan-bilganlari haqida xotirotda kundaliklar yozib qoldirgan.

Ktesiy ma'lumotlari asosida tarixiy haqiqat borligiga hech qanday shubha bo'lishi mumkin emas. Chunki Baqtriya bilan Ossuriya o'rtasida tarixiy aloqalar bo'lganligi inkor etib bo'lmaydigan haqiqatdir. Baqtriyadan o'z davrida Ossuriyaga ikki o'rkachli tuyalarda lazuritlar (qora tosh) olib borganlar. Sargon II davriga (miloddan avvalgi VIII asr) oid manbalarda bu haqda aniq xabarlar beriladi. Bu xabarlarda Ossuriya ayg'oqchilari Baqtriyaning ichki tumanlariga kirib borganliklari va o'z podsholariga Baqtriya lazuriti haqida ma'lumot berganliklari xikoya qilinadi. Jumladan, Ossuriya ayg'oqchisining xabarlaridan birida shunday deyiladi. «Podshohim, mening lazurit qidirib toqli joylarga borganimni janobi oliyim bilmaydilar. Men lazurit olib ketayotganimdan xabar topgan mahalliy xalq menga qarshi g'alayon ko'tardi. Agar hazrati oliylari lozim topsalar, bu tomonlarga qo'shini yuborsin va lazuritni olib ketsin. Faqat men mahalliy xalqqa yaqinlashmayman va ular bilan birga suv ham ichmayman, bir dasturxon atrofida o'ltirmayman ham¹».

Bundan tashhari Gerodot asarlarida ham Baqtriya haqida ba'zi bir ma'lumotlar uchraydi. Jumladan, u Kirning Midiya podshosi Krez ustidan qozongan g'alabasi haqida hikoya qilar ekan, endi Kir yo'lida Bobil, Baqtriya xalqi, saklar va misrliklar yotadi deb qayd etadi.

Yunon mualliflarining «qadimgi Baqtriya podsholigi» xaqidagi hikoyalari zaminida tarixiy haqiqat borligini Janubiy Baqtriyada Oltin- 1 va Oltin- 10 hamda Baqtra shaqri vayronalarida, Shimoliy Baqtriyada esa Kuchuktepa, Qiziltepa, Tallashkantepa, Bandixon — 2 kabi yodg'orliklarida olib borilgan arxeologiyaga oid qidiruv topilmalari ham isbotlaydi.

Xulosa shuki, O'rta Osiyoni Ahamoniylar saltanati bosib olgunga qadar (bu voqealar miloddan avvalgi VI— IV asrlarda sodir bo'lgan edi) bu ona zaminda ikkita davlat mavjud bo'lgan. Bu davlatlar «Katta Xorazm» va «qadimgi Baqtriya podsholigi» edi. Bu davlatlarning hududiy doirasi, ichki davlat tarkibi va ijtimoiy-iqtisodiy hamda madaniy aloqalari tug'risida «Avesto» asari va yunon muarrixlari qisqacharoq bo'lsada, ba'zi bir ma'lumotlarni beradilar.

O'rta Osiyoning eng qadimiy o'lkalaridan yana biri Sug'diyonadir, bu o'lka qadimda hozirgi Samarqand, Qashqadaryo, Navoiy va Buxoro viloyatlari hududida shakllangan. Tarixiy yozma manbalarda miloddan oldingi VI—IV asrlarda Sug'diyona aholisi Ahamoniylarga katta jarima to'lab turganligi ta'kidlanadi. Sug'd tili qadimda va

¹Асқаров А. Ўзбекистон тарихи. Т., «Ўқитувчи» нашриёти, 1994 йил 119- бет

ilk o`rta asrlarda jahon savdo tili sifatida katta nufuzga ega bo`lgan. Bu davlatning poytaxti Samarqand Sharq bilan Garbni savdo-iqtisodiy jihatdan bog`langan «buyuk ipak yo`li»da Sharq darvozasi hisoblangan, Samarqandning tub yerli aholisi arxeolog olimlarning ma'lumotlariga qaraganda bu shaharni Smaraqansa deb atagan. Keyinchalik sug`d tilida samarqadn deb atala boshlagan. Qadimshunos olim A.Asqarovning «O`zbekiston tarixi» kitobida ta'kidlashicha, Samarqand turkiycha Semizkent, Xitoy manbalarida Kan deb yuritilgan. O`lkamizda olib borilgan arxeologiyaga oid kazilma ishlari Suqdiyonada yashagan aholining yuksak dehqonchilik madaniyatiga ega bo`lganliklarini ko`rsatadi. Bu yerda hunarmandchilik ham rivoj topgan.

3. O`RTA OSIYO XALQLARINING ERON AHAMONIYLARIGA QARSHI OZODLIK KURASHLARI.

Milodimizdan avvalgi VI asrda Eronda Ahamoniylar davlati vujudga kelgan. Bu davlat qariyb ikki yuz yil mobaynida yashagan. Uning hududlari Misrdan to Shimoli-Garbiy Xindistonga qadar cho`zilgan edi. Ahamoniylar davlatining poytaxti Persopol keirroq esa Suza shahrlari bo`lgan. Forslarga qadar bu o`lkada Elamitlar yashaganlar. Forslar dastlab faqat Janubiy Eron hududlarida yashaganlar. So`ngra ular butun Eron hududini egallaganlar. Forsiylar «Avesto»da «Azadlar» nomi bilan tilga olinadilar. Azadlar ariylarni tashkil etganlar. Ariylar joylashgan yurt keyinchalik Eron deb atalgan. Akademik A.Asharovning ta'kidlashicha, juda qadim zamonlarda Eronning forslar egallagan janubiy hududi shumerlar tomonidan Nim (baland) deb yuritilgan, akkadlar esa uni «Elamtu» deb ataganlar. Elamtu xalq orasida «Tog`li mamlakat» nomini anglatgan. Elamitlar esa o`z yurtlarini «Hotamtu» deb ataganlar. Rivoyatlarga ko`ra shu yurtga qachonlardir ko`chib kelib, hukmronlikni qo`lga kiritgan forslarning nufo`zli oilalaridan biri Ahamon miloddan avvalgi VIII asrning oxiri va VII asrning boshlarida o`z sulolasiga asos solgan. Ahamonning o`g`li **Chishpish** miloddan avvalgi VII asrda fors qabilalari ittifoqini tuzadi va shu tariqa Eronda, Ahamoniylar sulolasi (miloddan avvalgi 558 — yillar) tashkil topadi. Xususan, Ahamoniylar davlatiniig shuhrati Kir II (Kurush) davrida kuchayadi. U Midiya, Elam, Vaviloniya, Lidiya podsholiklarini buysundirib dunyoda birinchi saltanatga asos soldi. Ahamoniylar davlatining poytaxti avval Persepol, so`ngra Bobil, Suz va Ekbotana shaharlari bo`lgan. Aholining etnik tarkibi va ijtimoiy tuzilishi turlicha bo`lgan. Ular bosib olingan viloyatlarda mahalliy xalqning urf-odatlarini, dini, qonun-qoidalari, og`irliq uzunlik o`lchovlari, yozuvi va tilini saklab qolganlar. Mamlakatda qadimgi fors tili bilan bir qatorda Oromiy tili keng tarqalib, davlatning idora tili hisoblangan. Bundan tashhari, devon ishlarida Elam tilidan foydalanilgan. Eronning Ahamoniylar davri madaniyati va san'atida Yunoniston, Ossuriya, Misr va boshqa chet el xalqlari madaniy an'analarining ta'siri kuchli bo`lgan. Bu davrga kelib Kir o`zining bosqinchilik nigohini Markariy Osiyo hududlariga haratadi. Baqtriyaning Ahamoniylar tomonidan qachon egallanganligi hozircha ma'lum emas. Muarrixlar Ksenafont, Ktesiy Baqtriyaning Kir tomonidan bosib olinganligini aytgan bo`lsalarda; lekin aniq sanasi va tafsiloti to`qrisida etarli ma'lumotlar bermaydilar. Бирок, қадимги юнон муаррихлари Герадот ва Ксенафонтларнинг хабар беришича, милотдан аввалги 545-539 йилларда Кир II Шарқий Эрон, Хоразм, Сўғд ва Марғиёна вилоятлари ҳамда сак қабилаларини ўзига бўйсиндиради деган маълумотлар йўқ эмас. Шу боисдан Бехустун китобларида

Ўрта Осиёнинг Марғиёна, Бактрия, Хоразм каби вилоятлари ва сакларнинг ерлари форсларга тобе бўлган халқ ва мамлакатлар рўйхатида қайд этилган.

Kir II skif qabilalaridan bo'lgan massagetlar ustiga miloddan avvalgi 530 yilda ikki yuz ming kishilik qo'shin bilan bostirib keladi. Bu paytda umr yo'ldoshi vafot etgan malika Tumaris mamlakatda podsho edi. Kirga qarshi Tumarisning jasoratini Gerodot o'zining «Tarix» kitobida yorqin tasvirlaydi. O'z kuchi va omadiga ishongan, Bobil, Ossuriya, Misr, Kichik Osiyo mamlakatlarini zabt etib muvaffaqiyatlardan esankirab qolgan Kir Araks daryosiga ko'prik qurishni buyuradi. U Tumarisga o'z elchilari orqali sovga-salomlar va noma yuborib unga turmushga chiqishini so'raydi. Elchilarini sovchi deb ataydi. Kirning asl maqsadi esa To'marisga ayon edi. Shu sababdan u Kirga rad javobi beradi. Kirga noma yozib uni urush boshlamaslikka, tinch yashashga undaydi: «Ey Midiya shohi! (U vaqtda yunonlar Eronni shunday deb atashgan). Bu niyatingdan qayt. Mazkur ko'priklar senga baxt keltiradimi, falokatmi? Bilmay sanku? yaxshisi, xudo bergan kattakon davlatingga podshohlik qil. Biz o'z yurtimizga podshohlik qilaylik lekin sen bu maslahatga kirmay, o'z aytganingdan qolmasang, biz daryo buyidan uch kunlik yo'l yurib olisroqqa borib turaylik Xohlasang, biz sening yerlaringga ko'chib o'taylik. Sen uch kunlik olisga borib tur». Bu maktubni olgan Eron shohi o'z a'yonlari bilan maslahatlashdi. Vazirlar Biz orqaga qaytib, Tumarisni o'z yerimizda kutib olaylik», degan maslahatni beradilar. Shohning Kryoz (yoki Korun) degan vaziri (sobiq, podshoh edi) o'zgacha maslahat beradi. U Eron qo'shinlari massagetlar yurtiga kirsin, sahroyilar bazm-ziyofatlarga o'rganmaganlar. Ular yerida bazm dasturxonlarini yoyib qo'yaylik. Ular lazzatli taomlarni va lazzatli sharoblarni eb-ichib, mast bo'lib uxlab qolishganda, ular ustiga bostirib boramiz» deydi. Shohga shu maslahat manzur ko'rinadi va shunday yo'l tutishga qaror qiladi. O'z omadiga ishongan Kir Massagetlar yurtida bir kunlik yo'l masofasini bosib to'xtaydi, chodirlar qurdirib turli taomlar, may, sharbatu sharoblar, ziyofatlarni tayyorlatib, jangchilarini oz qismini qoldirib, o'zi chekinadi. To'marisning yolgiz o'g'li Sparanges o'z lashkarlari bilan oz miqdordagi Kir askarlarini engadilar.

G'alabaga erisgan Spargapis bu dushmanlarni hiylasi ekanligini bilmay qo'shiniga to'kin dasturhon ustiga maishatga ruhsat beradi va o'zi mast holda uhlab qoladi. Hufiyadagi Kir lashkarlari bilan qaytib kelib, uyqudagi navkarlarni va Spargapisni asir oladi. Voeadan habar topgan To'maris habarchi orqali Kirga «Qonho'r Kir! Bu jfsorating bilan mag'rurlanma! Makkorlik bilan o'g'limni ending. Halol jangda engilarding. Mening maslahatimga ko'n, o'glimni omon qaytar. Yahshilikcha erlarimdan ket ... Yo'qsa tangrimiz Quyosh haqqi hurmati qasamiyod qilaman, o'z qoninga o'zingni to'ydiraman» degan mazmunda noma yuboradi. Kir To'marisning so'zlariga zarracha ahamiyat bermaydi. Kayfi tarqagach, o'zini dushman iskanjasida asir ko'rgan Spargapis joniga kasd qiladi va o'zini o'zi o'ldiradi. Voqedan xabar topgan To'maris Kirga qarshi janga o'tlanadi. Mirkarim Osim o'zining «To'maris» qissasida To'marisni ulug'lab bunday hikoya qiladi: «...Quyosh tangrisiga iltijo qilish uchun bir tepalik ustiga chiqdi «Tumaris — **R.Sh. Sh.K. S.X.**), belidagi oltin kamariga osilgan qilichi va qalqonini erga qo'yib, massagetlar nazdida xudolarning xudosi bo'lgan Mihraga sigina boshladi: — Ey, butun mavjudotni — yeru ko'kni, suv va o'tni yaratgan Quyosh tangrisi! Sen ko'zingni ochsang — olam nurga to'ladi. Ko'zingni yumsang — yer yo'zini qorong'ulik lashkari bosadi. Odamlarga o't bergan ham sen,

daryolarni toshirgan, ekinzor va o'tloqlarga suv bergan ham sen! qo'y va kiyiklarni ko'paytirgan, don-dunga baraka bergan ham sen! Ey, ulug' quyosh tangrisi, bizni eroniylarga xor qilma, dilimizga g'ayrat, bilagimizga quvvat ato qil, yuragimizga o'ch olovini sol! qilichimizni o'tkir qil, toki, yurtimizni oyoq osti qilgan makkor dushmanni tor-mor aylab, qullik balosidan xalos bo'laylik¹» Gerodot ikki o'rtadagi jangni eng dahshatli jang deb baxolaydi. Avval raqiblar uzoqdan turib, bir-birlariga kamonda o'q uzadilar, o'q-nayzalar tamom bo'lgach, xanjar va nayzabozlikka o'tadilar. Jang maydonida juda ko'p eroniylar halok bo'ladilar,- Massagetlar g'alaba qozonadilar. Jangda Kirning o'zi ham halok bo'ladi. Tumaris maydan bo'shagan meshlarni qonga to'ldirishga va Kirning boshini uzib olib kelishga farmon beradi. Tezda To'marisning kelini Zarina Kirning jasadini topadi va uning boshini kesib olib To'marisga keltirib beradi. To'maris soch va soqoliga qonlar yopishib qotib qolgan, ko'zlari yumuq, dahshatli boshni qo'lga olib, unga qarab dedi:

— Men seni mag'lub etib, tirik qolgan bo'lsam ham, sen hiyla bilan o'g'limni nobud qilib, baribir meni ham o'ldirding. Ey Kir! Umr bo'yi jang qilib odam qoniga to'ymading, mana endi to'yguningcha ich!» deya shivirladida, uning boshini qon bilan to'ldirilgan meshga soldi. Gerodotning yozishicha, qadimda turonliklar, xususan massagetlar quyoshga, Yerga sajda qilganlar. Ular o'z vatanlarini quyosh kabi muqaddas deb bilganlar, Tumaris barcha turonliklarning onasi timsolidir. Vatanga sadoqat ramzidir. Ammo Kir o'limi O'rta Osiyoni Eron Ahamoniylariga tobelikdan asrab qola olmadi. Kirning o'gli Kambis mamlakatda ko'tarilgan erk va ozodlik qo'zg'olonini bostirdi va hatto u o'z otasining jasadini toptirib maxsus daxmaga solib dafn ham etdi.

Kambisning Bardiya ismli inisi bo'lib uyushtirilgan fitna tufayli o'z ukasini o'ldiradi. Bu voqea xalqdan sir tutiladi. Miloddan avvalgi 525 yilda Kambis Misrni istilo etishga o'tlanadi. Xuddi shu davrda xalq Bardiya o'limidan xabar topadi va bu to'g'rida har xil rivoyatlar to'qiladi. Milodimizdan avvalgi 522 yilda Gaumata ismli zardushtiyar kohini «men Kirning o'g'li Bardiya bo'laman»,— deb xalqqa murojaat qiladi va Kambisga qarshi bosh ko'taradi. Oddiy xalq Kambisdan aynib Gaumataga ergashadi. Gaumata Persidada hokimiyatni qo'lga oladi. Bu voqeadan xabar topgan Kambis zudlik bilan Misrdan Eronga qaytadi. Ammo yo'lda noma'lum sabablarga ko'ra halok bo'ladi. Gaumata Bardiya nomi bilan shoh bo'ladi. U hokimiyatni qo'lga kiritish jarayonida keng xalq ommasiga tayanadi va zodagonlarga qarshi choralar ko'radi, aholini uch yilgacha davlat soliqlaridan va harbiy xizmatdan ozod etadi. Bu saroy zodagonlari noroziligiga sabab bo'ladi. Saroy oqsuyaklari милoddan аввалги 522 yil 29 sentyabrda Gaumatani o'ldirib, Ahamoniy Doro I ni podsho qilib ko'taradilar. Bundan norozi bo'lgan keng xalq ommasining butun mamlakat bo'ylab qo'zg'olonlari boshlanadi. Jumladan, милoddan аввалги 522 йил 30 sentyabrda Marg'iyonada Frada boshchiligida qo'zqolon bo'ladi. Bu qo'zqolon 10 dekabr kuni Doro I tomonidan shafqatsizlik bilan bostiriladi. Bixustun qoyalarga bittirgan kitobasida Marg'iyona qo'zgoloni haqida shunday deyiladi: «Shoh Doro aytdi: Margush (Mapg'iyona) nomli mamlakat mendan ajralib ketdi. Qo'zg'olonchilar Frada ismli marg'iyonalik kishini o'zlariga bosh qilib oldilar. Keyin men Baqtriya satrapi xizmatkorim Dadarshishga odam yubordim. Unga shunday dedim: Bor, meni tan olmayotgan uning lashkarlarini

¹Миркарим Осим. Жайхун устида булутлар. Т., Ғафур Ғулом нашриёти. 1975, 19-бет

yanchib tashla. Keyin Dadarshish qo`shin biian uning ustiga yurish qilib, marg`iyonaliklar bilan jang qildi. Axuramazda menga yordam qildi. Ahuramazdaning irodasi bilan mening qo`shinlarim dushman kuchlarini yanchib tashladi. Keyin mamlakat yana meniki bo`ldi».

Doro I ga qarshi ko`tarilgan Marg`iyonadagi qo`zqolon O`rta Osiyo viloyatlarida yagona qo`zg`olon emasdi. Bunday qo`zg`olon Parfiyada ham ko`tarilgan. Bu qo`zg`olon miloddan avvalgi 521 yilning yozigacha davom etgan edi. Doro I davrida Ahamoniylarga qarshi erk va ozodlik uchun saklar ham bosh ko`targanlar. Buni biz Bixustun yozuvlarida ochiq ko`ramiz. Doro I saklarni quvib Orol sohillarigacha borgan. U saklar hukmdorini asir olganligi, boshqa bir Skunxa ismli lashkarboshini saklarning o`zlari Doro I ga topshirganliklari qayd etiladi. Bu voqealar miloddan avvalgi 520—518 yillarda yo`z bergan. Ahamoniylar hukmronligiga qarshi ozodlik va erk deb bosh ko`targan xalq qahramonlari timsoliga Shiroq harakati ham yorqin misol bo`la oladi.

Jangnoma tilidagi mashhur afsona hisoblangan «Shiroq» tarixiy voqealar asosida vujudga kelgan va barchaning e`tiborini o`ziga tortgan. Bu qadimgi afsonani birinchi marta yunon tarixchisi Polien o`zining «harbiy hiylalar» degan asarida keltirgan. Asarda Shiroq — Siyrak deb nomlangan. Afsonada sak qabilasidan chiqqan otbohar Shiroqning buyuk jasorati, tadbirkorligi, vatanparvarligi va erkparvarlik fazilatlari hikoya qilinadi. Shiroq o`z qabilasi manfaatlarini himoya qilib, Eron shohi Doro lashkarlariga qarshi chiqadi va harbiy hiyla bilan uning qo`shinlarini chalgitib, suvsiz, Qizilqumning dasht-sahrosiga boshlab boradi. Suvsizlik ochlikdan, darmonsiz qolgan g`anim lashkarlar halokatga uchraydi. El-yurt vayrongarchilikdan saqlanib qolinadi.

Asarning eng e`tiborli, ta`sirchan joyi shundaki, Shiroqning o`zi ham dushman qo`lida xalok bo`ladi, lekin Shiroq uchun bu o`lim, mag`lubsiz emas edi, uning orqasida ona vatan himoyasi, katta bir xalqning taqdiri yotardi. Shiroq o`zi halok bo`lsada yurtdoshlarini, vatanini katta bir ofatdan saqlab qoldi. Ona Vatanning taqdiri, Vatan mudofasi asarning bosh mavzui bo`lib, ajnabiy bosqinchilarga qaqshatqich zarba berish va ularni o`z yurtidan surib chiharish, mardlik va jasorat ko`rsatish esa uning g`oyaviy mazmunini tashkil etadi.

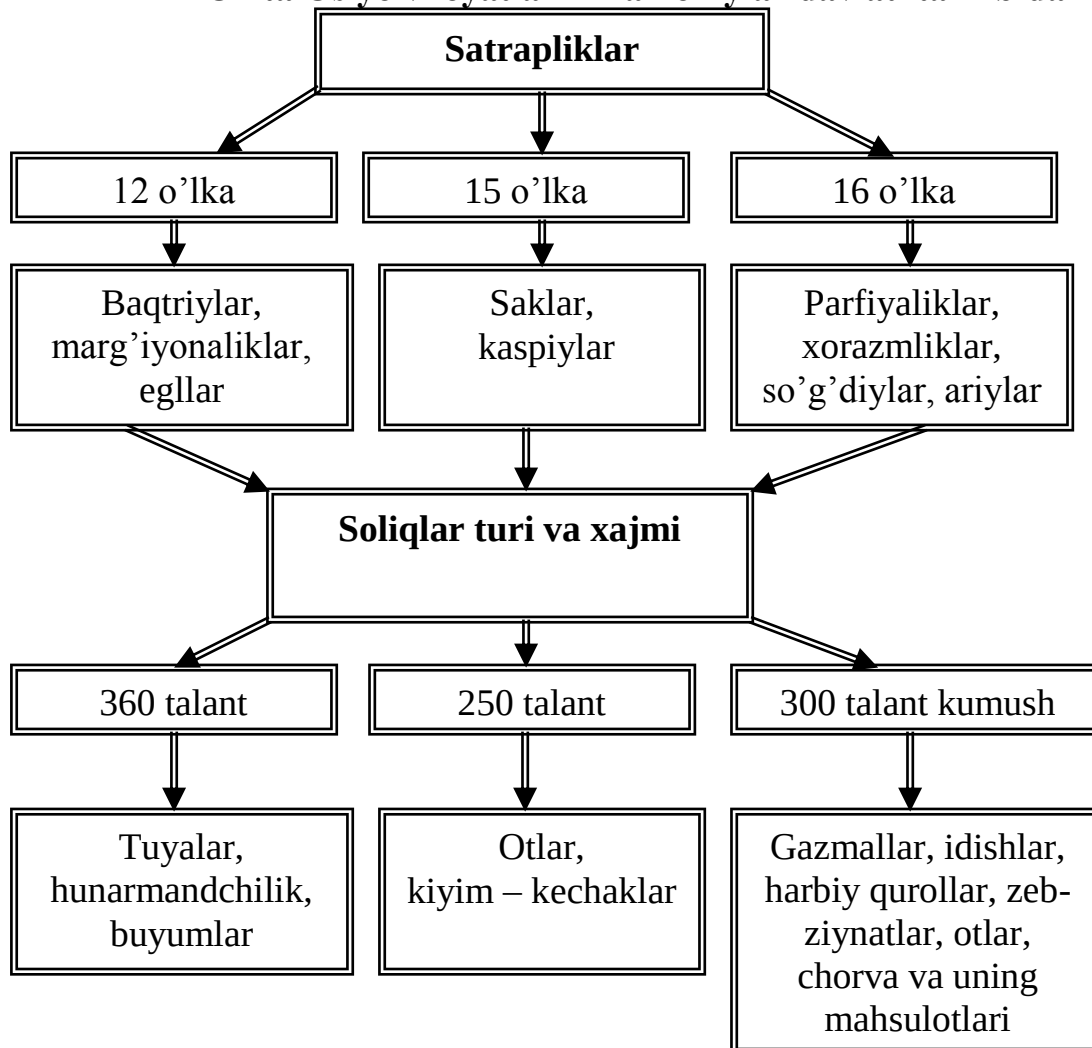
«Shiroq» asarida bosqinchilikning barcha kirdikorlari qoralanadi va unga minglab la`natlar o`qiladi, tinchlik va ozodlik yo`lidagi barcha urinishlar xalqning Doro I ga qarshi kurashidagi qaxramonliklari yanada ulug`lanadi. Shiroqning buyuk qahramonligi bugungi kunda ham og`izdan-og`izga o`tib Vatan tuyqusi bilan yashayotgan yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda muxim tarbiya maktabini o`tashiga hech bir shubxa yo`q.

Bu ko`tarilgan qo`zg`olonlar Doro I ni bir qator isloxotlar o`tkazishga majbur qilgan. U xatto saroy zodagonlari xuquqlarini ham cheklab qo`yadi va qattiqqo`llik bilan siyosat olib boradi, mamlakatda o`zining mutloq hokimiyatini joriy qiladi. Doro I Gerodot ma'lumotlariga qaraganda mamlakatni satrapliklarga bo`lib idora qilgan. Satraplik tepasida hokim-satrap turgan. U cheklanmagan hokimiyatga ega bo`lgan. Uning ixtiyorida harbiy va fuharolik hokimiyati markazlashgan edi. Odatda, satraplar faqat Ahamoniylar oilasiga mansub forslardan tayinlangan. Ularning faoliyatini doimo nazorat etib turish maqsadida maxsus amaldor-ayg`oqchilar qo`yilgan. Ular odatda shahanshohning eng ishonchli «ko`z-quloqlari» edilar.

O`rta Osiyo hududi Ahamoniylar tomonidan Baqtriya va Marg`iyona bilan birga

hisoblaganda 12 –satraplikka бириктирилиб idora qilingan. Bu satrapliklar podsho xazinasiga har yili 360 talant¹ ўлпон toʻlagan. Parfiya, Xorazm, Soʻgʻd va Areya birgalikda 16 –satraplikda boʻlib 300 talant, saklar va kaspiylar esa 15- satraplikda boʻlib, ular har yili Doro I xazinasiga 250 talant soliq toʻlaganlar.

Oʻrta Osiyo viloyatlari Ahamoniylar davlati tarkibida²

Bundan tashhari Oʻrta Osiyo aholisi shahanshoh xazinasiga har yili toʻlab toʻrgan aniq miqdordagi soliqlarga qoʻshimcha yirik davlat qurilishlarida ham ishlab berar edilar. Xullas, Oʻrta Osiyo xalqlari miloddan avvalgi VI—IV asrlarda, yaʼni qariyb 200 yil mobaynida Eron Ahamoniylari hukmronligi ostida yashadilar. Бу давр мобайнида Ўрта Осиё вилоятлари билан аҳомонийлар эрони ва унга тобе бўлган мамлакатлар ўртасида савдо ва маданий алоқалар ўрнатилди. Бу даврда Ўрта Осиё аҳолиси илк бор зарб қилинган танга пуллар билан муомала қила бошлади. Улар Эронда амалга оширилган йирик меъморчилик қурилишларида иштирок этди. Биргина Сузада подшо саройи қурилиши учун олтин Бактриядан, ложувард ва қимматбаҳо тошлар Сўғддан олиб борилган эди.

¹ **Talant.** – soliq miqdori, 1- talant 34 kg. кумушга teng boʻlgan. Ammo bu pul biriligi B.Eshovning asarida 1 talant 30 kg kumushga teng boʻlganligi koʻrsatilgan (88- bet). A. Sagdullaev, B.Aminov, Oʻ. Mavlonov, N. Norqulovlarning “ Oʻzbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti” kitobida bir talant 25,92 kg kumushga tengligi koʻrsatilgan (43- bet).

² Сагдуллаев А ва бошқ. Кўрсатилган адабиёт. 43- бет

Герадотнинг ёзишича Сак ва Бактрия суворийлари Форс қўшинида катта кучни ташкил қиларди. Сўғдийлар, бактрияликлар, хоразмликлар ва саклар аҳмонийлар қўшни таркибида юнонларга қарши жангларда қатнашардилар. Милоддан аввалги 490 йилда содир бўлган машхур марафон жангида форс қўшинларининг марказий қисмида саклар ўз жанговорликларини намоён қиладилар.

Шундай қилиб, Ўрта Осиё халқларининг тақдири қадимги улкан Шарқнинг тадрижий таракқийети билан узвий боғланиб, унинг ажралмас қисмига айланди. Юртимизда аҳмонийлар даврига оид ёдгорликлар у даврга оид топилмалар Афросиёб, Узинкир, Ерқўрғон, Қизилтепа каби ёдгорликлардан топилган. Шунингдек, шу даврнинг энг нодир топилмаларидан бири 1877 йилда топилган Амударё хазинаси топилмасидир. Унда ўша даврга оид олтин, қумушдан қилинган кўплаб тақинчоқлар ва хунармандчилик буюмлари топилади.

Ўрта Осиё халқлари *doimo erk va ozodlikka intilib ko`rashdilar*. Faqat miloddan avvalgi IV asrlarga kelib Ahamoniylarning markaziy hokimiyati kuchsizlana boshlagach, zulm asoratida bo`lgan xalqlar o`z mustaqilliklariga erishish imkoniyatiga ega bo`ldilar. O`rta Osiyoda o`z mustaqilligiga birinchilar qatorida Xorazm vohasi erishdi.

Baqtriya esa to Aleksandr istilosiga qadar Ahamoniylar hukmronligi ostida bo`lgan.

4. O`RTA OSIYO XALQLARINING ISKANDAR ZULQARNAYNGA QARSHI ERK VA OZODLIK UCHUN KURASHLARI

Millodan avvalgi VI—V asrlarda Eron Ahamoniylari manfaat bilan Yunoniston mavfaati Kichik Osiyoda to`qnashib qoladi. Har ikkala davlat bu hududda o`z- ta'sir doirasini kengaytirish va mustaxkamlash uchun, iqtisodiy va siyosiy jixatdan yuqori mavqei egallash uchun harakat qiladilar. Ana shu ezgu niyatni amalga oshirish ilinjida Iskaidar Zulqarnayning otasi shoh **Filipp II (miloddan avvalgi 382~336 yillar)** zo`r berib Eronga qarshi urushga tayyorgarlik ko`ra boshladi. Xususan u miloddan avvalgi 338 yilning 2 avgust Xeroneyaning Biote qishloqida bo`lgan jangda yunon askarlarini mag`lubiyatga uchratgandan so`ng Eronni zabt etishni maqsad qilib qo`ygandi, shu maqsadda Attal bo`shchiligidagi 10 ming kishi kichik qo`shin ahamoniylar ustiga yuboradi. Biroq, Filipp II o`z niyatini amalga oshirolmay 336 yilda uyushtirilgan fitna oqibatida, saroy bazmi vaqtida o`ldiriladi (ba`zi muarrixlar buni ahamoniylar sulolasini xo`ndoni vakillari uyushtirgan fitna desadi, ba`zilar Filipp II ning xotini Olimpiada rashdan zaharlatgan deb ma`lumot beradilar).

Filipp II o`ldirilganda Elippa shohining qizi Olimpiadadan tugilgan o`g`li Aleksandr (miloddan avvalgi 356— 323) yigirma yoshda bo`lib, otasi uning tarbiyasiga katta e'tibor bergan edi. Uni 13 yoshda bo`lgan chog`ida buyuk olim Aristotel (miloddan avvalgi 383-322y) tarbiyasiga beradilar. Olim Iskandarga falsafa, etika, yunon adabiyoti, san'ati, tibbiyot fanlari, geografiya va boshqa fanlardan 3 yil mobaynida ta'lim va tarbiya beradi. Taxminan 340-yillardan boshlab Filipp II o`g`lini davlat ishlariga ham aralashtira boshlaydi, u dastlabki janglarda qatnashadi va ilk g`alabalar nashidasini suradi. Iskandarning jangdagi eng yirik muvofaqiyatlaridan biiri miloddan avvalgi 338 yil 2 avgustdagi Xeroneyaning

Биоте қишлоғидаги юнонлар устидан қозонилган ғалаба билан боғлиқ. Унда у отлиқ кўшинга бош бўлиб отасининг ғалабасига катта хисса қўшади. Filipp II о'ldirilgach, Iskandarni lashkarlar yig'ini shoh qilib ko'taradilar. Taxtni egallagan Aleksandr o'z raqiblari va taxtga da'vo qilishi mumkin bo'lgan barcha erkak zotini qilichdan o'tkazadi va mutlaq hokim bo'lib oladi. U o'z faoliyati davomida qadimgi dunyoning mashhur lashkarboshisi va buyuk davlat arbobi darajasiga ko'tarildi. Aleksandr 22 yoshida jahon saltanatini tashkil qilishga bel bog'ladi. Miloddan avvalgi 334 yilda 30 ming piyoda, 5 ming otliq askar, 160 ta xarбий kema bilan qurollanib Sharqqa yurishni boshlaydi. Bu yurish qariyb 10 yil davom etadi. Ana shu yurish davomida u Kichik Osiyo, Suriya, Misr, Eron va Hindistonni katta-katta hududlarini bosib oladi.

Aleksandr miloddan avvalgi 334 -330 йилларда ахмонийлар шохи Доро III ни кўшинларини Гавгамел, Граник, Исса ёнларида мағлубиятга учратишга мувофақ бўлади. Шундан сўнг Eronning asosiy viloyatlarini bosib olingach, miloddan avvalgi 329 yilning bahorida Hindikush tog'idan oshib O'rta Osiyo hududdariga kirib keladi. Baqtriyaда bu paytda Ahamoniylar urug'idan bo'lgan Bess xukmron edi. U Doro III ni zaharlab o'ldirishda qatnashib, o'zini Artakserks nomi bilan podsho deb e'lon qilgan edi. Dastlab baktriyalik Oksiart, so'g'dlik Spitamen va fors Datafarnlar Bessning niyatini anglab etmadilar va u bilan birga bo'ldilar. Ular Amudaryodan o'tib Termizga yaqin bo'lgan joyda ko'prik vazifasini o'tab kelgan yakkayu- yagona kemani yoqib yubordilar va Nautak shahri (Qashqadaryo) tomon chekinadilar. Shu yerda ular o'rtasida nizo kelib chiqadi. Sababi, Bess o'z ittifoqchilari bilan Ahamoniylar zulmi va Iskandarga qarshi birgalashib kurashishga so'z bergan edi. Endi esa u o'zining ittifoqchilardan ustun qo'ya boshlaydi. Buni sezgan Spitamen, Oksiart va Datafarnlar u bilan aloqani uzib, uning o'zini kishanlab Iskandarga topshirishga qaror qiladilar, Bu paytda Aleksandr Eronni egallab Bess tomonidan o'ldirilgan Doro jasadini topib, uni izzat-ikrom bilan dafn qilish uchun Persepolga yuborib o'zi Bessni ta'qib qilishga tushgan edi. Ittifoqchilar Bessni kishanlab qal'ada qoldiradilar. Iskandarga chopar yuborib o'zlari esa mamlakat ichki tumanlariga chekinadilar. Bu bilan ular dushman istilolalarini shu yerda to'xtatmoqchi bo'lgan edilar. Buning sababi shundaki, Aleksandr Eronga qarshi yurish boshlaganda u o'z dushmani Doro III ni zaharlab o'ldirgan Bessdan o'ch olish niyatida ekanligini e'lon qilgan edi. Aleksandr Nautakda Bessni qo'lga tushiradi va Arrian bergan ma'lumotlarga qaraganda u Ptolomeyga «Bessni yalangoch qilib, ko'chaning o'ng tomoniga bog'lab qo'yishni buyuradi. Sharmandalarcha yap-yalanqoch turgan Bessning yonidan Iskandarning butun qo'shinlari saf tortib o'tadi. Uni sharmandali holda yalang'och qilib, Eronga olib keladida o'limga mahkum etadi. O'limi oldidan qo'li, burni va oyoqlarini kesib, qiynaydi¹». Bu sotqinnig sharmandali o'limi edi. Sotqin, xoin va xiyonatchilardan antik davrlardan e'tiboran xalqimiz nafratlangan. Jumladan, qo'l-oyogi bog'liq, Bessni Spitamenning o'zi ham tutib Iskandarga topshirishi mumkin edi. Lekin Bess har qancha xoin bo'lmasin Spitamen uni o'z qo'li bilan tutib bermaydi. Arrianning ta'kidlashicha, «Bessni o'z qo'li bilan tutib berishdan Spitamen or qiladi». U mard o'g'lon. Shu bois Spitamen Bessni qo'l-oyoqini bog'lab ona Vataniga bostirib kelayotgan dushmani Iskandarga topshirib tiz cho'kishni o'zi uchun or deb biladi.

¹ Boynazarov F. Qadimgi dunyo tarixi. T.: Iqtisod –moliya. 2006. 83-bet

Yunon bosqinchilari O'rta Osiyoni juda osonlikcha qo'lga kiritishni mo'ljallagan bo'lsalar-da, ular hisob-kitob va rejada yanglishgan edilar. Aleksandr qo'shinlariga avvalo birinchi zarba Oriyona (hozirgi Hirot viloyati)da berildi. Shimoli-Sharqiy viloyatlar — Girkaniya, Ariya, Parfiya, Drongiana, Araxoziya, Baqtriya va So'g'diyonani bo'ysundirish uchun uch yil vaqt kerak bo'ldi. Ayniqsa, Baqtriya va So'g'diyonani qo'lga kiritish Aleksandr uchun juda qiyin bo'ldi. O'rta Osiyo xalqlari erk va ozodlik uchun ko'rashga otlandilar. Ahamoniylarning qo'shinlarini uch marta mag'lub etgan. Aleksandr O'rta Osiyoda mislsiz katta qiyinchiliklarga duch keldi. Bu qiyinchiliklar haqida Elian shunday deb yozgandi: «Bessni ketidan quvgan Aleksandr lashkarlari katta mashaqqatlarga yo'liqadilar, oziq-ovqat etishmaydi, hammalari, hatto shoh ham yuk xayvonlari go'shti bilan tamaddi qiladi. Yoqilg'i ham yo'q bo'lgani uchun go'shtni xomligicha eydilar... Baqtriyada bir qishloqqa yo'liqadilar, uylarni qor bosgan edi, faqat qorni tozalabgina uylarga kira oladilar¹».

Bosqinchilarga qarshi umumxalq urushi e'lon qilgan Baqtriyaliklar, Sug'diyonaliklar va skiflar uch yil davomida dushman bilan mardonavor jang qildilar. Yunon adiblari yozib qoldirgan ba'zi manbalarda chuqur ma'noli xabarlar o'z aksini topgan. Jumladan, Kurtsiy bunday yozadi: «Lashkarlar avval hech ko'rmagan azoblarni, ochliq sovuq charchash, umidsizlik tushkunlikni boshdan kechiradilar. Ko'plari sovuqdan o'ladilar... horg'inlikdan qorga yotib oladilar». Yoki lashkarlarning yoz issigida qiynalganliklari quyidagicha ifoda etadi: «Iskandar... Sug'diyona dashtlarida kechalari yo'l bosdi. Suv etishmas edi, tashnalik suvsagandan emas, noumidlikdan, o'ta mushkul ahvoldan ham yo'zaga kelardi... Yozgi quyosh issigi dashtni alangalatadi: bir o't tushgandan keyin cho'lu biyobon gulxanga aylanadi... issig'idan og'iz va tananing ichi qurib qolgandek tuyuladi. Jangchilar ruhan tushadilar, keyin holdan toyadilar. Hatto bir joyda turishi ham qiyin, olg'a bosishning ham iloji yo'q edi... Shunchalik falokatdan shoh, tashvishga tushadi²».

Kurtsiy Rufning hikoya qilishicha Aleksandr Kiropolis shahrini ishg'ol qilayotganida qiynaladi. Katta tosh qirradi bo'yniga zarb bilan urilib, yaralanadi. Ko'z o'ngini qop-qora tuman qoplab olganidan Aleksandr xolsizlanib otdan yiqiladi. Uning jangchilari taxlikaga tushib yig'lashadi, ular Iskandarni o'ldi, deb o'ylaydilar. Manbalar bergan ma'lumotlarga qaraganda Baqtriya va Sug'diyona xalqlari skiflar bilan birga Spitamen, Datafarn, Oksiart rahbarligida Aleksandr lashkarlariga nafas olishga imkon bermasdan ko'rashganlar. Ayniqsa Samarqandni egallash oson kechmagan, buning uchun ikki yil kerak bo'lgan. Dastlab Makedonlar bu shaharni sulh yo'li bilan egallaganlar. So'ng Aleksandr bu yerda kichik bir lashkarni qoldirib o'zi Sirdaryo tomon yo'l olgan.

U O'rta Osiyoda birinchi bor Ustrushonada Samarqand bilan Xo'jand oralirida toqliklarning qattiq qarshiligiga duch keladi. To'fliklar bilan bo'lgan jangda Aleksandr mislsiz darajada shafqatsizlik qilgan. Arrian bergan ma'lumotlarga qaraganda u 30 ming mahalliy aholidan 22 mingini qirib tashlagan. Asirga tushishni istamagan tog'liklarni ko'plari o'zlarini g'oyalardan tashlab halok bo'lganlar. Кирополь (Крушкатманбаларда Кир курдирган шахар — С.Х) шахарни мудрофаа қилишда эса 8000 киши халок бўлади. Юнон-македон қўшинининг талофати ҳам оз эмас эди. Хатто

¹ СулаймоноваФ. Шарқ ва Ғарб. Т., “Фан” нашриёти. 1992 йил 89- бет

² СулаймоноваФ Шарқ ва Ғарб. Т., “Фан” нашриёти. 1992 йил 89- 90 бет

Александрнинг ўзи ҳам жароҳатланган эди. Bunday dahshatli voqealar Spitamenga saboq bo'ldi. U endi Iskandarning haqiqiy basharasini ko'radi va unga qarshi muqaddas kurashga o'tlanadi. Aleksandr jang bilan tog'liklarni qirib, Sirdaryo bo'ylariga chiqib oladi. Bu yerda Iskandarni do'stlarcha sovga-salomlar bilan Tanais (Sirdaryo) ning narigi tomonidan **tiaytaradarayya** saklari ko'tardi. Aleksandr sak elchilarini garovda qoldirib, o'z odamlaridan bir kishini Tanais ortidagi saklar yurtiga ayg'oqchilik maqsadlarida yuboradi. Xuddi shu paytda Iskandarga Samarqanddan chopar kelib, Spitamen boshchiligida shaharda unga qarshi qo'zg'olon ko'tarilganligi xabarini beradi. Spitamen Samarqandni egallab, Iskandarning u yerda qoldirilgan Farnux qo'mondonligidagi 3000 piyoda 800 otliq qo'shinlarini qirib tashlaydi. Aleksandr zudlik bilan Samarqandga yo'l oladi. Aleksandr ketishi bilan Xo'jand qal'asida garovga qoldirilgan saklar bosh ko'taradilar va yunon qo'shinlarini qirib tashlaydilar.

Miloddan avvalgi 328 yilda Aleksandr Spitamen boshchiligida Samarqandda ko'tarilgan qo'zgonlonni shafqatsizlik bilan bostiradi va shaharni ikkinchi marta egallaydi. Diodor bergan ma'lumotlarga qaraganda «Aleksandr qo'zg'olon ko'targan so'g'diylarni engib, 120 ming aholini qirib yubordi», uning ikkinchi bosqichida «u baqtriyaliklarga jazo berib, so'g'diylarni qaytadan o'ziga bo'ysundirdi va joylarda qal'alar barpo etdi». qo'zrolonning uchinchi bosqichida «qo'zg'olon ko'targan so'g'diylarning tog'larga qochib yashiringanlari asirlikka olindi»². Ana shu davrdan e'tiboran Aleksandr uchun Spitamen eng asosiy va dahshatli kuchga aylandi. Tarixchi olim Fozila Sulaymonova so'g'diylar qahramoni Spitamenning nomi yunonchadir deb hisoblaydi. Uning fikricha Spitamen so'g'diy tilida taxminan Spenta Mayi'o (harakatchan yoki muqaddas ma'nosini bildiradi) bo'lsa kerak¹, deydi. Spitamenning tarjimai holi va shaxsi to'grisida hech qanday ma'lumotlar saqlanmagan. Uning qizi Apamani Aleksandr o'z qo'mondonlaridan biri bo'lgan Salavkga xotinlikka olib beradi. Buni yunon muarrixlari ham tasdiqlaydilar. Jumladan, Plutarx Salavkning xotini «eroniy» deydi. Bu fikrni Strabon ham tasdiqlaydi. Arrian esa uni «baqtriyali» deb hisoblaydi. Xullas, qayerlik bo'lganda ham Spitamen O'rta Osiyoning yerli mahalliy xalq, farzandidir. Salavkiylar avlodidan bo'lgan shohlar ota tomonidan yunon va ona tomonidan Spitamen avlodidan bo'lganlar.

Kvint Kursiy Rufning asarida Spitamen jismonan baquvvat, jasur, mard va tadbirkor bir kimsa suratida tasvirlanadi. Dastlabki paytda «Aleksandr Spitamenga katta-katta va'dalar beradi, hatto, So'g'diyona hokimligini in'om etmoqchi bo'ladi. Spitamen esa vatanfurushlik qilgandan ko'ra, o'limni afzal biladi»².

Spitamen dastlab masalaning mohiyatiga chuqur baho bera olmasdan, Iskandarni Turon xalqini Ahamoniylar zulmidan ozod qiluvchi xaloskor deb bilgan. Iskandarning amalda xalqqa o'tkazgan jabr-zulmi, qilgan yovuzliklari va shafqatsizliklarini o'z ko'zi bilan ko'rgach uning fikri keskin o'zgaradi. «Iskandarnoma»da ham Iskandarning xalqda o'tkazgan zulm-sitamlari quyidagi satrlarda ifodalangan:

Ey Aleksandr nadir xohishing,

² Асқаров А. Ўзбекистон тарихи. Т.: “Ўқитувчи” нашриёти, 1994. 189-бет.

¹ Сулаймонова Ф. “Шарқ ва Ғарб”, “Фан” нашриёти, 1992. 91-бет.

² Бойназаров Ф. “Антик дунё”, 47-бет.

Bayon ayla, bizga bu g`araz ishing,
Urub tig` devlarni sahr aylading,
To`kib qonimiz, lolazor aylading.

Aleksandr Doroning yuz minglab muntazam qo`shinlariga qarshi kurashdan ko`ra Spitamen boshchiligida bosh ko`targan xalq qasoskorlariga qarshi kurashish qiyin ekanligini tushunib etadi. Chunki, qo`lga tushmas Spitamen dushman kutmaganda hali u yerda, hali bu yerda paydo bo`lar va makedoniyaliklarga ofat va talafot keltirardi. Jumladan Kvint Kursiy Ruf Spitamen faoliyati bilan bog`liq kuyidagi voqeiy misolni keltiradi: «Jangchilarning chaqqonligi otlarning tezligiga mos edi. Spitamen lashkarlariga o`rmonni qurshab olishni buyurdi va bir vaqtda ularni dushmanning yon tomoniga front orqasidan olib chiqdi. Menedem har tomonlama qurshovda qoldi... lekin uzok vaqt qarshilik ko`rsatdi... Bu jangda 2000 piyoda va 300 suvoriylar halok bo`ldilar. Bu talafotni Aleksandr ustalik bilan hammadan yashirdi»<sup>3</sup>, Yoki makedoniyaliklariing Zarafshon daryosidan o`tish voqeasi ham bu borada jonli misoldir» Arrian bunday ma'lumot beradi: «Makedoniyaliklar daryoda mutloq, tartibsizlik bilan o`ta boshladilar. Varvarlar<sup>4</sup> ular qo`ygan xatolikni sezib... har tomondan o`rab oladilar... ularni qayta daryoga itarib tashlaydilar yoki o`q-yoy bilan otadilar... chorasiz qolgan makedoniyaliklar daryo o`rtasidagi orolga chiqib oladilar. Skiflar va Spitamen lashkarlari ularni qurshab kamondan otib tashlaydilar, bir qismini asir oladilar, ammo keyincha ularni ham otib tashlaydilar».<sup>1</sup> Darhaqiqat, Aleksandr qo`shinlari juda katta talafot ko`rib So`g`diyona va Baqtriyadagi qo`zqolonni bostira olmagan. U o`ziga qarashli viloyatlardan 19 ming yollanma qo`shin yordamga etib kelgach, bu isyon bostirilgan. Yunon muarrixlarining asarlarida Spitamen bilan birgalikda Iskandarga qarshi jang qilgan skiflar, baqtriyaliklar, massagetlarning jasorati va ularning ajoyib urf-odatları va madaniyatlari haqida ham qimmatli ma'lumotlar berilgan. Jumladan Kvint Kursiy Rufning ta'kidlashicha, skiflar boshqa «varvar» xalqlaridan farq qiladilar, «ularning fikr ifodalanishlari qo`pol emas, madaniyati ham durust edi». Yana u davom etib yozadi: «Aytishlaricha, ularning orasida donishmandlari ham bor ekan»<sup>2</sup>. Kvint Kursiy Rufning qayd qilishicha «skiflarning xatto nutqi ham jozibador edi. O`zining go`zal nutqiga, madaniyatiga ega bo`lgan skiflarning o`sha davrlarda o`ziga xos adabiyoti ham bo`lgan».

Kvint Kursiy Ruf «Aleksandr tarixi» asarida skiflarning jasurligi va mardligini ta'riflaydi. Uning yozishicha Aleksandr skiflarning katta bir guruhini asir oladi. «Jismoniy jihatdan baquvvat bo`lgan skiflardan 30 kishini o`limga mahkum etganda, ular o`limdan ham qo`rqmasdan, xalq qo`shiqlarini baralla aytib, xursand bo`lib borardi»³, deydi u. Skiflarning mardligiga qoyil qolgan Aleksandr asirlarni o`limdan saqlab qolib, hibsdan ozod qiladi.

Asarda massagetlarning jasoratlari haqida ham yorqin satrlar bor. «Massagetlar 800 nafar otliq jangchilarini qishloq yaqinidagi o`rmonga yashirib qo`yadi. Bir necha kishi poda xaydab o`rmonga qarab bemalol ketaveradi. Tayyor o`ljani qo`ldan

³ Сулаймонова Ф. “Шарқ ва Ғарб”, “Фан” нашриёти, 1992. 91-бет.

⁴ Qadim zamonlarda greklar grek b`ylmagan boshqa xalqlarni “varvarlar”- madaniyatsiz, nodon, qo`pol, yovvoyi xalq deb kamsitganlar.

¹ Сулаймонова Ф. “Шарқ ва Ғарб”, “Фан” нашриёти, 1992. 91-бет.

² Бойназаров Ф. “Антик дунё”, 1989, 50-51-бет.

³ Ўша асар, 54-бет.

chiqarmaslik uchun Attin o`zining 300 otliq, jangchisi bilan hech shubda qilmasdan o`rmonga kirib boradi. Massagetlar Attin qo`shiniga qo`qqisdan hujum qilib, ularning hammasini qirib tashlaydi».⁴

Kvint Kursiy Rufning asarida Spitamen fojiasiga sabab bo`lgan xoinlar, qo`rqq va sotqinlarga nafrat o`tini sochuvchi yorqin satrlar ham anchagina. Ana shunday sotqinlardan biri Spitamenning xotinidir. Horib-charchagan Spitamen shirin taom va sharob ta'sirida qattiq uyquda yotardi. «Xotini pinxona kelib, qilichini sug`urib oldida, Spitamenning boshini kesib tashladi. Qonga belangan erining kallasini bu jinoyatdan ogoh, bo`lgan qulga keltirib beradi. So`ngra makedon qo`shinlari joylashgan lagerga kelib, Iskandarga xabar qilishni, muhim xabar olib kelganligini, bu xabarni shohga shaxsan o`zi etkazishi lozimligini aytadi. Aleksandr bu mudxish voqeadan ogoh bo`lib qazablanadi.

Aleksandr Spitamen bilan yakkama-yakka jangda olishish niyatida edi. U jallod xotinni lagerdan tashqariga xaydab yuborishni, unga sherik bo`lgan qulni yerli xalqning eng og`ir jazosiga mahkum etishni buyuradi. Spitamenning xotini erining boshi evaziga Iskandardan katta mukofotga umidvor edi. U xor-zor bo`lib o`ladi. «O`z eriga xiyonat qilgan xotin menga do`st bo`lardimi» deydi Iskandar»<sup>5</sup>. Spitamenning o`limi xaqida Arrian boshqacharoq rivoyatni keltiradi. Uning yozishicha. «Skif-massagetlar engilganlaridan so`ng o`zlari bilan birga ittifoq bo`lib dushmanga qarshi jang qilgan baqtriyaliklar va so`g`dlar yuklarini talaydilar va qochadilar. Spitamen ham ular bilan birga ketadi. Ularga «Aleksandr dashtga hujum boshlar emish», degan xabar etgach, Spitamenning boshini tanasidan judo qilib shohga yuboradilar va shu yo`sinda Iskandarning xujumini oldini olmoqchi bo`ladilar».

Tarixiy yozma manbalarda katta sovqa-salomlar bilan do`stlik aloqalarini o`rnatish maqsadida Xorazm shohi 1500 otliq suvoriylar bilan Aleksandr oldiga bosh egib kelganligi yoziladi. Jumladan, «Iskandarnoma»da Xorazmshoh «Feruzbax va Jamshidshoh o`z askarlari bilan yordamga» kelgani ta'kidlanadi. Arrian esa «Xorazmliklar shohi Farasman Iskandarga bosh egib keldi», deydi. Strabon bo`lsa, «... massaget va saklarga attasiy va xorasmiylar ham kiradilar, Spitamen u yerga qochib ketgan... Iskandarga bo`ysunmagan», deydi. F. Sulaymonovanning «Sharq va G`arb» asarida esa «Xorasmiylar shohi Farasman ham yurishda ittifoq etish uchun Iskandarga suvoriylar otryadini olib keldi», deyiladi.

Aslida Xorazm hukmdori o`zining donishmandligi va uzoqni ko`ra bilganligi tufayli mamlakat mustaqilligini saqlab qola oldi. U vaziyatni to`g`ri baholay oldi va Samarqandga Aleksandr huzuriga keldi. Farasman mazkur uchrashuv chog`ida harbiy ittifoq tuzib qora dengiz tomon yurishni taklif etadi. So`g`dlik Spitamen qo`zqolonini bostirish bilan band Aleksandr «Farasmanga tashakkur aytib, u bilan do`stlik ittifoqini tuzadi» Shu bilan birga hozir Pontiga (ya'ni qora dengizga — **R.Sh. Sh.K.**) yurish vaqti emas» deb aytadi. Aleksandr ishonchini oqlagan Farasman yunonliklarning keyingi harbiy rejasi xind zaminiga yurish ekanligini ham bilib oladi. Uzoqni ko`ra bilgan Farasman shu tariqa mintaqadagi yagona barqaror yer — Xorazm daxlsizligini saqlab qoladi, hamda Iskandarning kelgusi rejalaridan voqif bo`lib oladi. Farasmanning Aleksandr bilan ittifoqi strategiya nuqtai nazaridan amalga oshirilgan siyosiy qadam

⁴ Ўша асар, 55-бет.

⁵ Бойназаров Ф. “Антик дунё”, 1989, 57-бет.

ekanligini shundan ham aniq ko'rish mumkinki, bir yil o'tar-o'tmas miloddan avvalgi 328 yili u yunonliklar tazyiqidan qochishga majbur bo'lgan Spitamenga Xorazmdan boshpana beradi (Strabon. miloddan avvalgi 1 asr — milodiy 1 asr). Fikrimizcha, Xorazm hukmdorining Iskandarning ashaddiy dushmani Spitamenni qabul qilishni nafaqat uning vatandoshlik hissidan, balki Iskandarning ahvolidan boxabarligi hamda ma'lum ma'noda, kezi kelganda o'z imkoniyatlariga ishonganligidan hamdir. Zyero, Xorazm bu zamonda janubiy-sharqda o'z ta'sirini yo'qotgan bo'lsada shimoliy g'arbda qora dengiz – Azov bo'ylarigacha bo'lgan erlardagi mavqei saqlanib qolgandi. Xullas, Spitamen boshchiligidagi xalq qasoskorlari harakati o'lka xalqlari orasida mustahkam birlik hamkorlik va ittifoqning bo'lmaganligi, dushman tomoniga o'tgan ba'zi qo'rqoq va xoinlarning sotqinligi tufayli mag'lubiyatga uchradi. Ammo Spitamenni bartaraf etish, Baqtriya va So'g'diyonani egallash Aleksandr uchun oson kechmadi.

Makedon qo'shinlarining engilmasligi haqidagi afsonalar O'rta Osiyoda chippakka chiqdi. Aleksandr askarlari Baqtriya, so'g'diyonalik va skiflardan bir necha marta engildilar, juda ko'plab makedon qo'shinlari janglar davomida qirib tashlandi. Birgina Politimet (Zarafshon) daryosi bo'yidagi janglarda makedon qo'shinlari ikki marta talafot ko'rdi. Iskandarning shaxsiy hayoti ham So'g'diyonada juda og'ir kechdi. Ayniqsa Kiropil shahrini egallash paytida boshi va bo'ynidan yaralanib ko'p azob tortdi. Yana buning ustiga lashkarboshisi Karan boshliq qo'shining qirib tashlanishi, skiflarning tinimsiz qilayotgan xujumlari Iskandarning ruhiy kasallanishiga sabab bo'ldi, uning xotirasi ancha zaiflashdi, asablari ishdan chiqdi. Natijada u o'ziga eng yaqin bo'lgan sarkardasi Klitni achchiq ustida o'z qo'li bilan o'ldirib qo'ydi.

Klit Dronidning qizi Lanikaning ukasi bo'lgan. Lanika Iskandarni tarbiyalab voyaga etkazgan, unga ko'krak suti bergan ayol edi. Aleksandr o'zi qilib qo'ygan fojiani ko'tara olmasdan ruxiy azobga tushadi. Lanika oldida o'zini gunohkor xis qiladi. Uch kechayu kunduz hech narsa emasdan, ichmasdan, tashqariga chiqmasdan xonani ichidan berkitib yotib oladi. Ha, Iskandarni ruhiy tushkunlik ezayotgan edi.

Iskandarni bunday ruhiy tushkunlikka uchrashiga sabab O'rta Osiyoning erksevar va ozodlikka intiluvchi mard va jasur xalqlarining kelgindi dushmanlarga qarshi mardonavor kurashlari edi. Chunki Aleksandr mahalliy xalqqa og'ir zulm o'tkazdi, qanchadan-qancha shaharlar vayron qilindi, yuz minglab yerli xalq qullarga aylantirildi, dunyo bozorlarida sotildi, qanchasi qirib tashlandi, behisob moddiy boyliklar talon-toroj qilindi, yerlar suv o'rniga qon ichdi, turar joylar, bog'u bo'stonlar yondirildi, ularning kuli ko'kka sovurildi.

Bularning hammasi o'lkaning istiqboldagi rivoji va taraqqiyotini necha o'n yillar orqaga surib yubordi. Erksevar va hurriyatparvar, insonniy g'ururi yuksak va mag'rur ajdodlarimiz dushmanga bo'yin egmadilar, ularning qarshiligi borgan sari kuchaydi va ular dushmandan qonli qasos oldilar. Buni tushungan ayyor va tadbirkor Aleksandr endi hiylakorlik va ustamonlik yo'liga o'tdi.

Aleksandr mahalliy xalq vakillari, birinchi navbatda hukmdor oqsoqollar va rahbarlar bilan umumiy til topish, ularga yaqinlashish yo'llarini izlay boshladi. U miloddan avvalgi 327 yilni Nautakda o'tkazib bahorda Nautakka yaqin bo'lgan So'g'd qal'asini egallaydi. Tog'lar orasida joylashgan bu shaharning hokimi Aksiart edi. Yunon muarrixlarining ma'lumotlariga qaraganda Aleksandr Aksiart bilan yaqinlashgach Baqtriya va So'g'diyona tog'lari orasida joylashgan 4 ta qal'ani: So'g'd, Sizimeta,

Arimaza va Xorienni egallaydi. Gap shundaki, Aleksandr Baqtriya zodagoni Aksartning go'zal qizi Roksana (Raxshona, Ravshanak)ga uylanadi va uni malika deb e'lon qiladi. Plutapx bergan ma'lumotlarga qaraganda «Roksana Iskandarning hayoli, orzusidagi qiz edi». Arrianning yozishicha: «Jangchilar Doroning xotinidan keyin Osiyoda bunday go'zalni uchratmaganliklarini aytib, Roksananing xusni jamoliga maqto'v so'zlar aytishadi.

Aleksandr Roksanani asir ushlab turmasdan, uni o'ziga faxriy xotinlikka oladi. Aksart qizi Roksanaga Iskandarning oshiq bo'lib qolganini eshitib, behad xursand bo'ladi va Iskandarning xo'zuriga keladi. Aleksandr uni o'z faxriy kishisi sifatida qabul qiladi»¹.

Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha Aleksandr Roksana tufayli Aksartning barcha gunohlarini kechiradi va uni Baqtriya satrapi etib tayinlaydi. Bu voqeani eshitgan Iskandarga raqib bo'lgan Eparx Xorien Iskandarga jangsiz taslim bo'ladi (qal'ani yunon-makedonlar uning nomi bilan atashgan) va o'z qal'asiga hokim bo'lib oladi. Ana shu tariqa Aleksandr boshqa qal'alarni ham birin-ketin egallay boshlaydi. Plutarx Iskandarning yerli xalq urf-odatlarini va madaniyatiga katta hurmat bilan qaraganligini alohida ta'kidlaydi. «hatto,— deydi u,— varvarlarning milliy kiyimlarini kiyib yurishni o'ziga ma'qul ko'radi... hatto, shoh makedon jangchilariga ham yerli xalqning urf-odatlarini o'rganishni ta'kidlaydi».²

Zikr qilingan manbada ta'kidlanishicha, Aleksandr «varvar»larning (ya'ni yerli xalqlarning — R.Sh. Sh.K. S.X.) kiyimlarini dastlab ularning vakillari bilan uchrashganda, ularning uylariga tashrif buyurganda, ahyon-ahyonda kiygan bo'lsa, keyinchalik u butunlay «varvarchasiga» kiyinib yurishga ko'nikib qoladi. Iskandarning yerli mahalliy xalqqa nisbatan bunday «odilona» va «insoniy» munosabatda bo'lishi aholi ma'lum bir qismining, asosan yuqori tabaqa vakillarining Aleksandr tomoniga o'tishiga sabab bo'ldi. Xalq rahbarsiz qoldi.

Aleksandr qalbining to'ridagi yashirin va pinxona istak va tilak ham aynan shu edi. Bu xol uning Baqtriya va So'g'diyona xalqlari ustidan to'la hukmronlik o'rnatilishiga imkoniyat yaratdi. Aleksandr miloddan avvalgi 327 yilda O'rta Osiyoni o'ziga bo'ysundirib mahalliy aslzodalardan bo'lgan Oropiyani So'g'd podsholigiga tayinlaydi va Hindiqush orqali Hindiston sari o'tlanadi. Hindistonni ham o'ziga tobe etgan Aleksandr 324 yilda yana O'rta Osiyoga qaytadi. Shu yili Suzda Aleksandr katta ommaviy to'y uyushtiradi. Uning askarlaridan 10 ming jangchi, shu jumladan shohga yaqin bo'lgan Gefestion, Krater, Ptolomey, Salavk, Evmen, Perdikka va boshqalar sharq ayollariga uylanadilar. Iskandarning o'zi malika Roksana ustiga sharq odatiga ko'ra Doroning katta qizini xotinlikka oladi. Shoh kuyov-kelinlarga katta tortiqlar va sovg'a-salomlar beradi.

Iskandarning O'rta Osiyodagi xatti-harakatlari, uning bu yerda yurgizayotgan siyosati grek-makedon lashkarlarning ma'lum bir qismiga yoqmaydi. Ular, Iskandarning sharq xalqlari vakillarini grek va makedonlar, shoh yaqinlari — **Getayrlar** darajasiga ko'tarishidan norozi lashkarlar Tigr sohilidaga Opis degan shaharda isyon ko'taradilar. Iskandarning buyrug'iga bo'ysunmaydilar. G'azablangan Aleksandr 323 yilda 13

¹ Бойназаров Ф. “Антик дунё”, 1989, 66, 103- бетлар

² Ўша асар, 64-бет.

jangchini jazolaydi. F. Sulaymonova asarida ta'kidlanishicha Baqtriya va So'g'diyonaga ko'chirib keltirilgan 10 ming faxriylar o'z vatanlariga qaytadilar. Biroq lashkarboshi Perdikka ularning barchasini qurolsizlantiradi va mol-mulklarini sodiq askarlarga bo'lib beradi. Endilikda Aleksandr qo'shinlarining ko'pchiligini eroniylar, O'rta Osiyo xalqlari vakillari — «varvarlar» tashkil qilar edilar. Aleksandr miloddan avvalgi 323 yilda o'z davlatining yangi poytaxti — Mesopotamiyaning Bobil shahrida vafot etadi. Shunday qilib, makedoniyalik Aleksandr olib borgan bosqinchilik va talonchilik urushlari oqibatida O'rta Osiyoda Ahamoniylar zulmi yunon-makedon istilochilari zulmi bilan almashdi. Bu zulmdan qutulish uchun So'g'diyona xalqlariga 150 yil, Baqtriya xalqlariga esa 180 yil kerak bo'ldi.

Iskandarni O'rta Osiyo xalqlarining do'sti, adolatparvar, ilm-ma'rifat va madaniyatni yoyuvchi shahanshoh sifatida ta'riflaydilar. Plutarxning yozishicha: «Aleksandr Sharq xalqlari vakillarini yunon madaniyatidan bahramand qilishga...» uringan ekan. Hatto O'rta Osiyoda bo'lganida «...yerli aristokratlarning 30 ming o'g'illarini tanlab olib, ularga yunon tilini o'rgatib grek madaniyati ilmidan ta'lim berishni»¹ buyurgan ekan. Albatta yunonistonlik muarrixlarning bu tutgan yo'llarini tushunmoq kerak. Ular nima bo'lganda ham O'rta Osiyoni zabt etgan, uni asoratga solgan fotih Aleksandr avlodidirlar. Zero, ular o'z davlatlarining, o'z vatandoshlari bosqinchi Iskandarning qonli yurishlarini oqlashga, uni ijobiy tomondan ko'rsatishga harakat qilishlari tabiiy ekanligini fahm etsa bo'ladi,

To'g'ri, Aleksandr O'rta Osiyo hududlarida ham shaharlar barpo etgan. Jumladan, Yustin «Pompey Trog epitomi» asarida Aleksandr Baqtriya va So'g'diyonada 7 shahar qurdirganligini yozadi. Shulardan biri Sirdaryo sohilida 17 kunda qurib bitkazilgan qal'a «Aleksandriya Esxata», ya'ni olisdagi Iskandariya edi. Bu shahar Xo'jand bilan Bekobod oraligi (taxminan Farhod GESi) da joylashgan edi. Bu qal'a shaharlarni Aleksandr nega qurdi? U bu shaharlarda grek-makedon qo'shinlarini joylashtirib, kelgusi joylarni zabt etishda bu shaharlardan plastdarm sifatida foydalangan edi. Shu sababdan «Aleksandriya Esxata»ni tezda barpo etib, Iskandar, bu yerdan saklar ustiga yurish boshlagan. Bundan tashqari Iskandarning O'rta Osiyoda olib borgan yaratuvchilik faoliyatiga qaraganda, uning vayron etuvchilik, buzg'unchilik faoliyati o'n chandon ortiqroq va ko'proq bo'lgan, behisob shahar va qishloqlarni vayron etgan.

Nazorat savollari

1. Odamlar nima uchun turli ijtimoiy tabaqlarga bo'linib ketdi?
2. Urug', qabila, jamoa, qabilalar ittifoqi nima?
3. Qanday sharoitlar davlatlarni shakllanishiga sabab bo'ldi?
4. Urug'chilik jamoasining yemirilish sababalari nimalardan iborat?
5. «Avesto» kitobi – Vatanimiz tarixini o'rganishda muhim manba?
6. «Avesto»da urug', qabila, davlat, katta oila tushunchalarining talqin etilishi?
7. Ilk davlat birlashmalari qanday paydo bo'lgan?
8. O'rta Osiyo xalqlarining Eron ahamoniylariga qarshi kurashi qahramonlari kimlar bo'lgan?
9. Bu davrdagi aholi qaysi dinlarga e'tiqod qilgan?
10. Qulchilikning qanday o'ziga xos xususiyatlari bo'lgan?

¹ Сулаймонова Ф. «Шарқ ва Ғарб», «Фан» нашриёти, 1992. 94-бет.

11. Aleksandr zulmiga qarshi kurash qahramonlarin kimlar edi?
12. Xorazmliklar, Baqtriyaliklar, So'g'diyonaliklar yashagan hududlarni ta'riflab bering?

III BOB

O'RTA OSIYODAGI QADIMGI DAVLATLAR

(miloddan avvalgi IV asrdan milodning IV asrgacha)

I. O'RTA OSIYO SALAVKIYLAR HUKUMRONLIGI OSTIDA

Makedoniyalik Aleksandr vafotidan so'ng taxt vorisligiga davogar shaxs yo'q edi. Aleksandr vafotidan so'ng to'rt oy o'tgach Roksana o'g'il ko'radi. Unga Aleksandir deb ism qo'yadilar. Kichik Aleksandr Sharqiy viloyatlar hukmdori etib tayinlanadi. Hukmdor hali yosh bo'lganligi uchun bu viloyatlarga rahbarlik qilish qo'mondonlardan Perdikka va Antipatr zimmasiga yuklanadi. Ammo toj-taxt uchun olib borilgan kurash yosh gudakni ham omon qoldirmaydi. Taxt uchun kurashda Aleksandr lashkarboshilarining birontasi ham yorqin g'alabaga erisha olmaydi. Buning ustiga Aleksandr vafotidan xabar topgan xalqlar ozodlik kurashiga o'tlanadilar. Tarixiy manbalarga qaraganda Murg'ob vodiysida barpo etilgan Margiana Aleksandriya shahrini «varvarlar» vayron etadilar. Miloddan avvalgi 301 yilda Frigiyaning Ips deb atalgan joyida yo'z bergan qonli janglar oqibatida Aleksandr saltanati uch mustaqil davlatga: Makedoniya, Misr, Suriya va Sharqqa bo'linib ketadi. Makedoniya - Antiox avlodlariga, Misr - Ptolomey avlodlariga va Suriyadan to O'rta Osiyo - Hindistongacha Salavkka tegadi. Salavk 312 yildayoq Vaviloniyada o'z hukmronligini mustahkamlagan edi. Shundan so'ng Salavk Sharqiy satrapliklarni ham egallaydi. Bu masalada Salavk bilan Nikanor o'rtasida kurash kuchayadi. Nikanor birinchi jangdayoq mag'lubiyatga uchraydi. Salavk miloddan avvalgi 311 — 302 yillarda boshqa satraplar bilan ham jang olib boradi va Sharqda o'z hukmronligini mustahkamlaydi. Ana shu tariqa Salavk I parfyanlar, baqtriyalik so'g'diylar, girkanlar ustidan o'zining tanho hukmronligini o'rnatadi.

302 yildagi Suriya, Kichik Osiyo va Mesopotamiya viloyatlari uchun Salavk bilan Antigon o'rtasidagi jang bir yilga cho'ziladi, bu jang Salavkning yorqin g'alabasi bilan yakunlanadi.

Ana shu tariqa Aleksandr saltanatining katta qismi Salavk qo'li ostida birlashadi. U mustaqil siyosat olib bordi, satrapliklarni maydalab yubordi, ularning sonini 72 taga etkazdi. Salavkning maqsadi satrapliklarning qudratini pasaytirish va ular ustidan hukmronlikni kuchaytirishdan iborat edi. Ammo Salavk I ning o'g'li Aktiox I davrida satrapliklar yana yiriklashtirildi.

293 yilda Salavk o'z poytaxtini Bobildan Suriya — Antioxiyaga ko'chiradi. Satraplar qo'lida katta hokimiyat bo'lgan, ammo ularda oliy harbiy hokimiyat yo'q edi. Oliy harbiy hokimiyat markaziy hukmdor podshoh ixtiyorida bo'lgan. Bu markaziy hokimiyatning ustunligini ta'minlash uchun zarur edi. Ammo bu boshqaruv usuli sharqiy viloyatlarda keyinchalik buzilgan bo'lsada, harbiy viloyatlarda saqlangan edi.

Salavk 293 yilda sharqiy viloyatlarni ishini o'z o'g'li Antioxga topshiradi va uni hukmdor qilib tayinlaydi. Bu viloyatlar Salavk davlati iqtisodiyotida katta o'rinni tutar edi.

Antiox Spitamenning qizi Apamadan tug'ilgandi. Salavkning to'ng'ich o'g'li ham bo'lgan. Yunon muarrixlari Salavk I va Antioxlar O'rta Osiyoga juda katta e'tibor berganliklarini yozadilar. Ular davrida 75 shahar qurilganligi manbalarda qayd etiladi. Bu shaharlar Salavkiya, Aktioxiya va boshqa nomlar bilan atalgan. Tarixchilar bunday shaharlardan biri eng uzoqlikda joylashgan «Yaksart» (Sirdaryo) ortidagi Antioxiya deb hisoblaydilar. Bu shaharni Xitoy manbalarida O'zgan shahri bo'lsa kerak deb taxmin qiladilar. Salavk xalqaro tijorat ishlarini rivojlantirish masalasiga ham katta e'tibor beradi. Ana shu maqsadda u Kaspiy bilan qora dengizni bog'lab Amudaryo orqali «Tosh minora»ga yo'l ochishga qaror qiladi. (Beruniy fikricha «Tosh minora» yoki «Tosh shahar» bu Toshkentdir.)

Strabon bergan ma'lumotlarga qaraganda Antiox Marg'iyonada o'z nomiga qurdirgan shahar - Antioxiyani ko'chmanchilarning tinimsiz xujumidan himoya qilish maqsadida Murg'ob vohasi atrofini 250 km devor bilan o'rab olgan Ammo ko'chmanchilarning hujumlari bu bilan to'xtamagan. Ular u yoki bu shahar devorlari ostida yoki ekinzor dalalar hamda voha bog'larida kutilmaganda paydo bo'lar va yana tezda ko'zdan g'oyib bo'lar edilar. Ana shunday og'ir bir vaziyatda Salavk I Hindistonga qarshi urush boshlaydi. Bu urush uning mag'lubiyati bilan yakunlanadi. Natijada salavkiylarning O'rta Osiyodagi obro'siga putur etadi, ularga qarshi qo'zg'olonlar boshlanadi. Salavkiylar og'ir ahvolga tushib qoladilar. Antiox maxaliy aslzodalarga bir qadar yon bosib og'ir vaziyatning oldini oladi. U Baqtriyada sharqiy viloyatlari uchun davlatning o'z pullarini zarb etishga kirishadi. Antiox nomi bilan Baqtriyada pul zarb etilishi uning mustahkam davlat siyosatini olib borayotganligini ko'rsatar edi. Miloddan avvalgi 280 yilda Salavk I vafot etadi. Salavkiylar davlatiga Antiox I bosh bo'ladi. Ana shu davrdan boshlab sharqiy viloyatlar Antiox I faoliyatidan chetda qoladi. Chunki harbiy viloyatlardagi harbiy vaziyat uning qo'shin bilan birga bo'lishini taqozo etar edi.

Ayni paytda harbiy viloyatlarda ham vaziyat ko'ngildagidek emas edi. Xullas, Salavk I vafotidan so'ng davlatning zaminiga putur ketadi. Sharqiy viloyatlar oltin, fil lazuritlar bilan doimo jarima to'lab tursalarda, ularning mustaqillikka intilayotganliklari sezilib turardi. Bu jarayon xususan miloddan avvalgi III asr o'rtalariga kelganda ko'zga yaqqol tashlana boshladi.

Bu davrda Baqtriya va Sug'diyonada axoli dexqonchilik bilan shug'ullanardi. Shaharlarning o'sishi, hunarmandchilik va suv xo'jaligining taraqqiyotiga ta'sir etgan. O'rta Osiyoning salavkiylar davlati tarkibida bo'lishi so'zsiz suratda Ellin madaniyati ta'sirining o'lka xalqlari orasida tarqalishiga sabab bo'lgan omildir.

2. PARFIYA DAVLATI. YUNON - BAQTRIYA PODSHOLIGI.

Yuqorida qayd etilganidek miloddan avvalgi III asrning o'rtalarida salavkiylar saltanati inqiroz sari yuzlandi. Sharqiy satrapliklar markaziy hokimiyatga bo'ysunishdan bosh tortib, mustaqil siyosat yurgizishga intildilar. Xususan, bu sohada Parfiya va Baqtriya satrapliklarining faoliyati alohida diqqatga molikdir.

Parfiya podsholigi¹ –miloddan avval tahminan 250 yilda Kaspiy dengizining janubiy va janubiy- sharqiy tomonida vujudga kelgan qadimiy davlat. Azamat Ziyo bu davlat haqida shunday yozadi: “Mintaqamizning Atrek hamda Go’rgon daryolari yuqori havzasida joylashgan (Janubiy Turkmaniston, Shimoliy – Sharqiy Eronning bir qismi) tarixiy makonlaridan biri qadimgi Parfiya nomi bilan yuritilgan. “Avesto”da Ahura Mazdaning beshinchi bo’lib Nisaya o’lkasini yaralgani haqida so’z bor (Avesto II- jild. 660-bet). Nisayaning hozirda Ashgabat yaqinidagi harobalari saqlanib qolgan ko’hna Niso shahri Parfiyaning dastlabki markazi bilan bog’liqligiga shubha qilmasa ham bo’ladi²”.

Miloddan avval birinchi asr o’rtalarida Mesopotamiyadan Hindistongacha bo’lgan hududni o’ziga bo’ysundirgan. Parfiya milodiy 3 asrning 20- yillarigacha mavjud bo’lgan. Miloddan avval tahminan 250 yillarda saklarning qo’chmanchi parnlar (dahlar) qabilasi Arshak boshchiligida Salavkiylar davlatidan ajrab chiqqan Parfiyona yoki Parfiya satrapiyasiga bostirib kirganlar va Parfiyani, so’ngra qo’shni Go’rkaniya viloyatini ishg’ol etganlar. Salavk II o’z xokimiyatini qayta tiklash maqsadida olib borgan bir necha muvoffaqiyatsiz urinishlar miloddan avval 230-227 yillardan so’ng Parfiyada arshakiylar hukmronligini tan olishga majbur bo’lgan. Salavkiylar podshohi Antioh III Parfiyani 209 yilda bosib oladi. Biroq Salavkiylar davlatining zaiflashganidan foydalanib Parfiya tezda o’z mustaqilligini tiklab olgan.

Pompey Trog skiflar (saklar) haqida to’xtalib, “ular Parfiya va Baqtriyaga asos solganlar” deb yozgani ma’lum. Yunonlik tarixchi Pompey yana Parfiya xususida to’xtalib, “Rimliklar bilan butun dunyoni o’zaro bo’lib olgan parfiyaliklar hozirda butun sharq uzra hukmdordirlar va ular (aslida) qachonlardir skiflar orasidan badarg’a qilinganlardandirlar, ularning nomi (ya’ni Parfiya – A.Z) bunga ishora, zero, skiflar tilida “Parfi” badarg’a qilinganlarni anglatadi”.

Miloddan avvalgi birinchi mingyillikning VIII asr boshlarida Ossuriyaliklr Parfiyani bosib oladi, Parfiya Midiyaga bo’ysundirilgan. Ammo miloddan avvalgi 584-550 yillarda Parfiya Midiyadan ajralib chiqadi. Biroq parfiyaliklar “o’z yurtlarini saklarga topshiradilar”. Oqibatda Midiya va Saklar (Xorazm) o’rtasida urush boshlanadi. Natijada bu urush sulh va ittifoq tuzish bilan yakun topadi. Endi Parfiya yana mustaqillikka erishadi. Aftidan Parfiya shimoldagi Xorazm siyosiy kuchlari manfaatlari doirasida bo’lgan. Chunki bu davrda Xorazmning mavqei va qudrati ancha kuchli edi.

Miloddan avvalgi I asr boshida Parfiyaning qudrati yanada ortib, Rim imperiyasining havfli raqibiga aylangan. Miloddan avvalgi 53 yilda Parfiya Rim bilan to’qnashib, Karri jangida Krass qo’mondonligi ostidagi Rim qo’shinini butkul tor – mor etilgan. Miloddan avvalgi 40 yilda Parfiya Kichik Osiyoning deyarli butun hududini, Suriya va Falastinni zabt etgan. Bu Rimning sharqdagi hukmronligiga tahdid solmoqda edi. Miloddan avvalgi 39-37 yillarda rimliklar bu viloyatlar ustidan o’z hukmronliklarini tiklashgan. Tez orada Parfiya ichki nizolar va va ko’chmanchi alanlarning hujumlari

¹Bu podshohlik tarixi quyidagi adabiyotlarda aks etgan: Бокшанин А.Г. Парфия и Рим (г.1-2) М.: 1960-1966; Кочеленко Г.Н. Культура Парфии . М: 1966; Зиё Азамат. Ўзбек давлатчилиқ тарихи. Т.: “Шарқ” 2000. 42-48 – бетлар; Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 6- жилд. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси.” Давлат нашриёти. Тошкент. 2003, 698-699- бетлар

²Ziyo Azamat. Ko’rsatilgan adabiyot, 42-bet

natijsida tanazzulga uchray boshlagan. Bundan foydalangan Rimliklar Parfiyaning g'arbiy viloyatlarini qattiq talon –taroj qilgan. Parfiyaliklar vaqti-vaqti bilan rimliklar ustidan g'alaba qozonib turgan bo'lsalarda, davlatni siyosiy tushkunlikdan qutqarib qola olmaganlar. Marg'iyona, Sakaston, Girkaniya, Elimaida, Fors, Xarakena, Xatra shaharlari amalda mustaqil edilar. Tashqi va ichki nizolar mamlakatni holdan toydirgan. 224 yilda vassal Fors (Persida) viloyati xokimi Ardasher (q. Ardasher I) hal qiluvchi jangda Artabon V ni Ormizdagon tekisligida mag'lub etib Parfiya davlatini tugatgan. Parfiya asoschisi Ardasher I bo'lgan. Sosoniylar davlatiga qo'shib yuborilgan¹.

Miloddan avvalgi III asrning o'rtalarida Parfiya va Baqtriya taxminan 250 yilda salavkiylar tobeligidan chiqib ketdilar. Bu davrda Baqtriya satrapi Diodot edi. Baqtriyaning salavkiylardan ajralib chiqishini Yevtidem ham qo'llagan edi. Evtidem So'g'diyona yoki Marg'iyonaning hokimi bo'lib, u Diodotga qaram edi, Diodot Baqtriyada Salavkiylarga qarshi ko'tarilgan xalq qo'zg'olonidan foydalangan. Erli xalq qo'zg'oloniga yunon-makedon hokimlari rahbarlik qilganlar. Chunki yunon-makedon hokimlari maxalli aholining ikki tomonlama zulmdan norozi ekanligini yaxshi bilar edilar. Ular mahalliy xalq Badtiyaning Salavkiylarga qarshi mustaqillik uchun kurashini qo'llab-quvvatlashini ham bilar edilar. Chunki axoliga ham katta engilliklar berishi. Shu boisdan ham Baktriyada- salavkiylarga qarshi harakat yunonlarga qarshi harakatga aylanmadi.

Mustaqillikka erishgan Baqtriya Diodot I davrida qudratli davlatga aylanadi. Bu davlatning poytaxti Заприаспа-Бахtrap hozirgi Afg'onistonning Mozori-Sharif shahriga 90 km yaqin qadimgi Balh shahri bo'lgan. Dastlab, u Salavk I tomonida turib, Parfiyaga qarshi bo'ldi. Ammo Arshak II podsholigi davrida Baqtriyadagi vaziyat Parfiya foydasiga o'zgardi. Natijada Arshak II bilan Diodot II harbiy ittifoq tuzdilar. Lekin Diodot II Arshak II bilan tuzgan harbiy ittifoqdan o'z mavqeini mustahkamlashda foydalanishni eplay olmadi. Sababi, viloyat hokimlaridan biri bo'lgan Sog'diyona hokimi yunon Yevtidem Diodot II ga qarshi kurash boshladi. Bu kurashda Yevtidem g'olib chiqdi. U taxminan miloddan avvalgi 230 yilda Yunon-Baqtriya davlatida ўз хукмронлигини ўрнатади. Yevtidem Baqtriyada o'z hukmronlik mavqeini mustahkamlashga harakat qildi. Chunki u kutilmaganda sakmassaget ko'chmanchi qabilalarining hujumga o'tishlari mumkinligini yaxshi bilardi. Ayniqsa u Parfiya bilan chegaradosh tumanlarga e'tiborini qaratdi. Buning boisi Parfiya tomonidan xavf ehtimoli bor edi. Xuddi kutilganidek, 208 yilda Parfiya podshosi Antiox III Yevtidemga - Yunon-Baqtriyaga qarshi urush harakatlarini boshlab yubordi. Bu jangda Yevtidemning 10 ming kishilik qoshini tor-mor qilindi, Yevtidemning o'zi esa Baqtriya harbiy qal'asida yashirindi.

Bu qal'a kuchli istehkomga ega edi. Antiox III qal'ani yil davomida qamal holatida saqladi. Ammo Baqtriyani egallay olmadi. Oqibatda ikki o'rtada 207 yilda tinchlik muzokaralari boshlandi, Yevtidem Antiox III ni Baqtriya podshosi deb tan oldi. Ayni paytda Yevtidem ham podsholik unvonini saqlab qoldi. Yevtidem bitimga ko'ra Antiox III ni bir necha jangovar fillar berish va tashqi siyosatda u bilan bamaslahat ish tutish majbo'riyatini ham o'z bo'yniga oldi.

¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 6- жилд. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси.” Давлат нашриёти. Тошкент. 2003, 698-699- бетлар

O'z imkoniyati va kuchiga ishongan Antiox III Evtidem Xindistonga urush e'lon qildi. U salavkiylar davlatining viloyatlarini o'ziga tobe etishni maqsad qilgan edi. Ammo salavkiylar uchun Markaziy Osiyo abadiy yuqotilgan edi.

Miloddan avvalgi 206 yildan e'tiboran Yunon-Baqtriya davlati uchun salavkiylar xavfi yo'qoldi. Chunki bu davrga kelib Antiox III g'arbda Suriya uchun misrliklar bilan jang olib borar edi. Biroq shimoldan sak-massagetlar xavfi kuchaygan edi. Shu bois Evtidem o'z davlat chegaralarini kengaytirish uchun harakat qilishdan cho'chidi.

Evtidem boshliq davlat tarkibiga Baqtriya, So'gd, Areya va Marg'iyona hududlari qarar edi. Markaziy Osiyoning bu serunum yerlari, shaharlarga boy viloyatlarida hunar-mandchilik keng tarmoq bo'ylab rivojlangan, dehqonchilik madaniyati qadimdan sun'iy sug'orishga asoslangan edi. Cho'l zonalarida chorvachilik ham yahshi yo'lga qo'yilgandi. Evtidem o'z davlatining hududiy chegaralrini Hindiston yerlari hisobidan kengaytirishni orzu qilar edi. Ammo bu ishni Evtidemning o'g'li. Demetriy (miloddan avvalgi 199—167 yillarda) amalga oshirishga harakat qildi. U Xindistondagi feodal beboshliklardan foydalanmoqchi bo'ldi. Demetriy ichki siyosatda Aleksandr va Antiox I larning yo'lidan borib, yerli aslzodalar bilan umumiy til topish yo'lini tutdi.

Natijada Baqtriyaning davlat chegaralari kengayib har jihatdan taraqqiy etdi. Uning nomi bilan ko'plab tangalar zarb etildi. Davlatni boshqarish bobida qator islohotlar o'tkazildi. U davlatni mayda hokimliklarga bo'lib boshqarishni joriy etadi. Mahalliy aslzoda vakillarini davlatni boshqarish ishlariga keng jalb qildi. Demetriy davrida ko'plab harbiy qal'alar qurildi. Ana shunday qal'alardan biri Amudaryo sohilida qad ko'targan Termiz shahridir. Bu shahar o'z joylashgan mavqeiga ko'ra davlatning iqtisodiy va savdo aloqalarini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Davlat chegaralarining Hindiston hisobiga kengayishi munosabati bilan Demetriy davlatining markazi janubga-Taksilaga ko'chirildi. Miloddan avvalgi 174 yilda Baqtriyada davlat to'ntarishi yuz berdi. Bu ishning boshida yunon harbiy ko'mondoni Evkratit turgan edi. U Demetriyning Hindistonda bo'lganligidan foydalandi. Davlat to'ntarishining asosiy sababi Yunon-Baqtriyadagi mahalliy hokimlar o'rtasidagi o'zaro nizolar edi. Demetriy davlat to'ntarishi haqidagi xabarni eshitgach, tezda Baqtriyaga qaytadi va Evkratit askarlari bilan jangga kiradi. Bu jangda Demetriy halok bo'ladi. Hokimiyat miloddan avvalgi 167 yilda Evkratit qo'lga o'tadi. Shimoli-Sharqiy Hindistonda esa- hokimiyatni Menandra egallaydi. Hindistonning janubi-g'arbiy viloyatlarida Apollodot o'zini podsho deb e'lon qiladi va uning nomidan tanga pullar zarb etiladi. Ammo shuni ta'kidlash kerakki, Evkratit Baqtriyada tinchlikni saqlab qololmadi. Hindiston yerlari ko'ldan ketdi. Buning sababi shunda ediki, Yunon-Baqtriya davlatiga g'arbdan Parfiya xavf solmoqda edi. Parfiyada hokimiyat tepasiga Mitridat I kelgan edi. U qisqa muddat ichida biror-bir qiyinchiliklarsiz Marg'iyonani egallab oladi. Baktriya esa borgan sayin siyosiy maydondan chetlashib bormoqda edi. Bu hol Sug'diyonaga, Yunon-Baqtriya podsholigi tasarrufidan chiqib olishiga qulay sharoit yaratdi.

Ko'zdan kechirilayotgan bu davrdagi siyosiy vaziyatni Zarafshon voxasida olib borilgan arxeologiyaga oid qazishma topilmalari ham yaqqol ko'rsatdi. Jumladan, miloddan avvalgi II asrning 80- yillaridan boshlab Zarafshon voxasida Evtidem zarb etgan tangalarga tahlid qilingan mis chaqalar zarb etilgan. Zikr etilgan tangalarning

ikkinchi yuzida Geraqlning o'tirgan holdagi rasmi va Evtidemning nomi chalasavodlik bilan yunon tilida bitilgan. Bu ashyolar Zarafshon voxasida mahalliy hokimlarning mustaqillikka harakat qilganliklarini ko'rsatadi. Binobarin, tez orada So'g'diyona Yunon-Baktriya davlatidan mustaqil ajralib chiqdi. Parfiya Yunon-Baqtriyadan Marg'iyonani tortib olgach, uning siyosiy maydondagi mavqei yana ham pasayib ketdi. Bu davrga kelib endi Yunon-Baqtriya davlati uchun shimoldan ko'chmanchilar xavfi kuchaydi.

Albatta bu ishlarning hammasi davlatda ichki siyosiy tanglikni keltirib chiqardi, qo'shinlar orasida norozilik paydo bo'ldi. Oqibatda miloddan avvalgi 155 yilda Yunon-Badtriya davlatining podshosi Evkratid og'li Geliokl tomonidan o'ldiriladi. Bu bilan Geliokl Yunon-Baqtriya davlatining qudrati saqlab qola olmadi. Uning ixtiyorida faqat Baqtriya yerlari qoldi, xolos. Yunon-Baqtriya davlatining katta hududini Parfiya bosib oldi va Sharqda antik dunyoning jahon ahamiyatiga molik bo'lgan yirik saltanatlaridan biriga aylandi. Baqtriyaga esa tobora yuechji qabilalari taxdidi kuchayib bordi. Miloddan avvalgi III asrda Sharqiy Turkiston va Shimoli-Sharqiy Tibetda yashagan katta qabilalar Xitoy manbalarida katta yuechjilar «da yuechji» deb atalganlar. Xitoyning shimolida yashab kelayotgan Xuni qabilalari miloddan avvalgi II asrda kuchayib ketib, yuechjilar bilan bo'lgan jangda ularni mag'lub qiladilar (165 yilda). Yuechjilar O'rta Osiyoga o'tib saklarni mag'lub etadilar va ular bilan birgalikda Yunon-Badtriyaga zarba beradilar. Nihoyat miloddan avvalgi 140 va 130 yillar orasida Yunon-Baqtriya davlatining taqdiri uzil-kesil hal qilindi.

Shunday qilib, Yunon-Baqtriya davlati 120 yildan ortiqroq davr yashadi. Ana shu davrda uning iqtisodiyoti va madaniyati rivojlandi. Bunday rivojlanish uchun o'lkada barcha zarur shart-sharoitlar bor edi. Rim tarixchisi va geografi Kvint Kursiy Ruf Baqtriyani tabiati turli-tuman va go'zal, unumdor yerlari ko'p, sersuv, ekinzorlarga boy mamlakat deb hikoya qiladi. Uning fikricha, o'lkaning aholisi ko'p, ular bug'doy va arpani ko'p ekadilar, uzumzorlari bepoyon. O'lkada mevalarning barcha turlari o'sadi. Chorva mollarini boqishga qulay, yilqisi ko'p, chopar otlarga boy mamlakat. Ayni paytda o'lka hududida qumloq va ekin bitmaydigan yerlar ham anchagina. Pliniy esa bu o'lkani unumdor yerlarga, bugdoy ekinzorlariga boy mamlakat, u yerda sholi va dehqonchilikning qator boshqa sohalari yuksak rivojlangan, deb ta'riflaydi. Muarrixlar Baqtriya bilan yonma-yon bo'lgan Sug'diyona to'g'risida ham kimmatli fikrlarni bayon qiladilar. So'g'diyonaning Baqtriyaga nisbatan cho'l zonasi ko'proq ammo u yerda aholi ancha zich joylashgan, unumdor yerlar, ekinzorlar, bog'u-rog'lar ko'p, u Zarafshondan suv ichadi, So'g'diyona yerlarining Zarafshondan olingan kanallar orqali sug'orilishi haqida ham ma'lumotlar bor. Yunon muarrihlari Marg'iyonada sug'orma dehqonchilik keng rivojlanganligi, mamlakatning hosildor bog'larga va unumdor boshqoli ekinzorlarga burkang'anligini hikoya qiladilar.

Binobarin, Yunon-Baqtriya davlatiga asos bo'lgan Baqtriya, So'g'diyona, Marg'iyona qadim zamonlardan iqtisodiy jihatdan o'ziga to'q, shaharlari ko'p, tabiiy boyliklari mo'l va iqlimi qulayliklarga ega o'lkalar bo'lgan. Bu viloyatlarda dehqonchilik madaniyati asosan sun'iy sug'orishga asoslangan, boshqoli ekinlardan sholi, bug'doy, tarh, arpa va boshqa ekinlar ko'p ekilgan.

Arxeolog olimlar keyingi 30-40 yillar davomida Baqtriyaning Afg'oniston hududidagi Begram, Baqtra, Oyxonum, Tojikiston hududiga qarashli Qobadshoh,

Qayqobod, Kuhna Qal'a, O'zbekiston hududidagi Dalvarzintepa, Dunyotepa, kabi qadimgi shahar harobalarini ochib o'rgandilar va qimmatli ma'lumotlarga ega bo'ldilar.

So'g'diyonada Yerqo'rg'on, Afrosiyob, Buxoro, Tali Barzu, Marg'iyonada Govurqal'a kabi qadimgi shahar qoldiq topilmalari o'rganildi. Bu izlanishlar Yunon-Baqtriya davlati davrida miloddan avvalgi III—II asrlarda o'lkamiz xalqlari madaniyati yuksak bo'lganligini, ular dehqonchilik chorvachilikdan tashdari ko'p tarmoqli hunarmandchilik xo'jaligi bilan ham keng shug'ullanganliklarini ko'rsatadi. Bu davrda saroy tili yunon tili bo'lgan. Strabon ma'lumotlariga qaraganda Baqtriya, So'g'diyona, Midiya va Eron aholisi so'zlashadigan til bir-biriga yaqin bo'lgan. Topilgan ashyolar shuni ko'rsatadiki, bobokalonlarimiz hunarmandchilikning kulolchilik soxasida antik olamda tengi yo'q ustalar bo'lganlar. Baqtriya, Marg'iyona va Sug'diyona kulol ustalari yasagan sopol idishlar o'ziga xos san'at asarlari darajasiga ko'tarilgan. Bundan tashqari shohhona saroylar, ibodatxonalar, mudofaa inshootlari va uy-joy qurishda o'lkamiz xalqlari antik davr olamida tengsizlik darajasiga ko'tarilganlar.

Ayni paytda tasviriy san'at, amaliy san'at, me'morchilik zargarlik san'ati soxasida katta yutuqlarga erishildi. Jumladan, Baqtriyaning qadimgi Begrom shahrida olib borilgan qazish ishlari vaqtida yuksak mahorat bilan fil suyagiga ishlangan san'at asarlari topildi. 1978 — 1979 yillarda Tillatepada olib borilgan qazish ishlari chog'ida (Janubiy Baqtriya) 25 ming donadan ortiq oltindan ishlangan san'at asari topildi. Bu topilmalarning ko'pchiligi Yunon-Baqtriya davlati davriga ta'lluqlidir. Yoki Dalvarzintepada olib borilgan qazish ishlari vaqtida (1972 yil) 34 kg og'irlikda tilladan ishlangan 215 dona san'at asarlari topildi. Qazish ishlari jarayonida topilgan ashyolar dalillar bu davrda toshga ishlov berish san'ati yuksak darajada rivojlanganligidan guvohlik beradi. Tarixiy manbalarda Baqtriya yuksak rivojlangan 1000 shaharli mamlakat deb yuritilgan.

Bu davrda avlod-ajdodlarimiz asosan zardo'shtiylik diniga sig'inganlar. Xalqning diniy tasavvurlari yunon mifologiyasi- afsonalari obrazlari bilan aralashib-chatishib ketgan. Buni Demetriy zarb ettirgan tangalarda ham ko'rish mumkin. Bu tangalarda Naxid va Artamida suratlari birgalikda tasvirlanganligini ko'ramiz. O'rta Osiyoda keng tarqalgan va xalk e'tiqod qilgan Quyosh xudosi Mitra tangalarda o'z aksini topgan. Bunday tasvirlar ko'proq Demetriy va Evditem I tangalarida uchraydi. Ammo mahalliy xudolardan xosildorlik xudosi Naxid timsoli aloxida e'tiborda bo'lgan. Unga atab maxsus ibodatxonalar qurganlar. Unga atab ishlangan xaykalchalar ibodatxonalarni bezab turgan, Xalqning diniy nazdida suvga, yerga, Quyoshga xurmat va e'tiqod alohida diqqat va e'tiborga loyiq bo'lgan.

Xulosa shuki, Parfiya, Yunon-Baqtriya davlatlari tariximizning muhim bosqichlaridan biridir. Bu davrda o'lkamiz xalqlarining davlatchilik xalq xo'jaligining barcha soxalarida e'rishgan yutuq va muvaffaqiyatlari moddiy va ma'naviy ildizlarimizning buyukligi va qudratidan dalolat beradi.

3. QANG' DAVLATI

Vatanimiz tarixining miloddan avvalgi III—I asrlari va milodimizning IV asrlarigacha bo'lgan xujjatli ma'lumotlari asosan Xitoy manbalariga aloqadordir. Shu bois, O'rta Osiyoda bu davrda qanday davlatlar bo'lganligi, qanday qavm va qabilalar

yashaganligi, shahar, daryo, joy, nomlari qanday atalganligi Xitoy manbalarida, Xitoy tilida qanday yozilgan bo'lsa, hech qanday o'zgarishsiz manbadagidek atalgan. Chunki bu nomlarning mahalliy tilda o'sha paytda qanday atalganligi ma'lum emas. Jumladan, Xitoy tarixchisi Sima Zyan miloddan avvalgi II asrning so'nggi choragida O'rta Osiyoda bo'lgan- bir Xitoy elchisi va sayyoxining so'zlariga asoslanib bu yerda aholisi yuechjiga o'xshash Qang'yuy nomli katta kuchmanchilar davlati, bo'lganligini xabar qiladi. «Avesto» va «Maxabxorat»da ham sak (shak)lar, toharlar va qang'arlar yashagan Qang' davlati xaqida eslatib o'tiladi. Qang'arlar va Qang' davlati tarixi ustida olimlardan Ya. F.G'ulomov, S. G. Klyashtorniy, B. A. Litvinskiy, Yu. F. Buryakov, Q. Sh. Shoniyozov va boshqalar katta ilmiy-tadqiqot ihlari olib bordilar va Qang' davlati, to'g'risida qimmatli asarlar yaratdilar. Xitoy manbalarida qang'arlarda davlat bo'lganligi to'g'risidagi ma'lumotlar miloddan avvalgi III asr oxiri va II asr boshlariga to'g'ri keladi. Tarixchi olim Karim Shoniyozovning fikricha: «Qang' davlati solnomalarda aytilgan davrdan ancha oldinroq mavjud bo'lgan... So'z-siz Qang' davlati O'rta Osiyoga bosib kelgan makedoniyalik Aleksandr qo'shinlari bilan yunon-makedoniyaliklardan tashkil topgan Salavkiylar sulolasi (miloddan avvalgi 312—250 yillar) bilan uzluksiz ravishda olib borilgan kurashlar natijasida taxminan miloddan avvalgi III asr boshida vujudga kelgan»¹

Qang' davlatining chegarasi manbalarda aniq ko'rsatilmagan. Lekin Karim Shoniyozovning ma'lumotlariga qaraganda qang'lilar sharqda Farg'ona vodiysi, shimoli-sharqda usunlar, shimoli-g'arbda Sarisu daryosi va g'arbda Sirdaryoning o'rta oqimi bilan chegaradosh bo'lgan. Bu chegarada qang'arlarga qarashli bir necha viloyat va ularga tobe bo'lan qabilalar joylashgan. Qang'arlar hukmron bo'lgan hududda miloddan avvalgi I va milodiy I—II asrlarda 120000 oila 600000 kishi yashagan.

O'rta Osiyo xalqdari tarixida, shu jumladan, o'zbek xalqining tarixida Qang' davlatinig o'rni benihoya kattadir. Bu davlat hududida yashovchi qadimgi eroniy tillarga yaqin tilda so'zlashuvchi tub yerli xalqlar Janubiy Sibir, Oltoy, Sharqiy Turkiston va Ettisuv viloyatlarida yashovchi turkiy tilda so'zlashuvchi xalqlar bilan o'zaro yaqinlashadi. Oqibatda miloddan avvalgi II-I asrlarda Sirdaryoning o'rta oqimlari tumanlarida turkiy tilda so'zlashuvchi yangi etnos- xalq birligi vujudga kela boshlaydi. Bu yangi xalq etnos sekin asta son jixatdan ko'payib, mazkur xuhududagi viloyatlarda o'z ustun mavkeiga ega bo'la bordi. Natijada ular alohida qang'lar elati nomi bilan shakllanadi. Ana shu elat birligi asosida tashkil topgan Qang' davlati etti asr yashadi. Milodning V asri o'rtalariga kelib, Qang' davlatining emirilishi bilan uning tarkibidagi elat va qabilalar ham tarqalib ketdi, o'rnida yangi siyosiy uyushmalar va etnik birliklar qaror topdi. Qang' so'zining kelib chiqishi to'grisida fanda har xil fikr va qarashlar bor, Sirdaryoning o'rta oqimida miloddan avvalgi III asrdan milodiy V asrgacha yashagan xalqlar Xitoy solnomalarida **qang'uylar** va **kantsuylar** deb atalgan. Vizantiya imperatori **Konstatin VII Bagryanorodniy** (945—959yy.) «Imperiyanı idora qilish haqida» asarida «qang'ar» so'zining ma'nosi- «mardonavorlik jasurlik demakdir», deydi. S. P. Tolstov esa «Qang'ni- Xorazm» deb hisoblaydi. «Qang'li» so'zining kelib chiqishi haqida xalq rivoyatlari ham bor. Jumladan, Rashididdin (XIII asrning ikkinchi yarmi) «qang'li» so'zining kelib chiqishini afsonaviy shaxs bo'lgan O'g'izxon bilan bog'laydi. Rivoyatlarga ko'ra, Ug'uzxon o'z urug'-aymoqlari bilan urushib yurgan kezlarda qo'lga

¹ Шониезов К. Қанғ давлати ва қанғлилар. Т.: “Фан”, 1990, 27-бет

kirgizgan boyliklarni tashish uchun arava yasatibdi. Arava turkiy tilda «Qang`il» deyilgan ekan. Shuning uchun ham O`g`uzhon va unga qarashli kishilar **qang`li** nomi bilan atalganlar. Qang`lilarning barchasi ularning avlodlari emish. Abulg`ozi Baxodirxon ham taxminan shunga yaqin fikrni ilgari suradi. Ammo bu atamalar Karim Shoniyozovning fikricha, ilmiy haqiqatga to`g`ri kelmaydi. Uning yozishicha, «qang`», «qanxa», «qang`li» so`zlarining negizi Eron, umuman, Hind-Evropa tillari bilan bog`liq bo`lishi extimoldan uzoq bo`lmasa kerak. Ma`lumki, **kan** o`zbek va tojik tilida kanal ma`nosida ishlatiladi. U so`zini davom ettirib, yozadi: «Sirdaryoning quyi va o`rta oqimlarining Qang` deb atalganligini yuqorida eslatib o`tgan edik. Agar turkiy va tungus-manjur tillarida saqlanib qolgan «qang`» so`zini qadimgi xind-Evropa tillarida «daryo» yoki «suv»ni ifodalaganini tan olganimizda Sirdaryo (Qang`) nomining ma'nosi ham «daryo», «suv» bo`lganligi ehtimolga yaqin, Qang`ar qabilasining nomi bu azim daryo bilan uzviy bog`liq bo`lgan. Bizni qiziqtirayotgan etnonimning (qang`ar, qang`aris, xangakishi, qang`li) oxirgi bug`ini -«ar», «er» (qang` erlari, odamlari), kishi (qang` kishilar), «li» (qang`li) ham bu xalqning Sirdaryoning o`rta asrlardagi nomi bilan yaqinligidan dalolat beradi. Boshqacha qilib aytganda, Qang` - daryo nomi bo`lsa, «ar», «kishi», «li» ma`lum bir xalqning shu daryo bo`ylarida yashab kelganligidan dalolat beradi»¹

Manbalarda Qang` davlatining idora-tartib u usuli xaqida hech qanday ma`lumotlar yo`q. Biroq to`ng`ich Xan sulolasi tarixida (miloddan avvalgi II-I asrlar) Qang`uy podshosi o`z oqsoqollari bilan bamaslaxat ish tutishi haqida bir marta eslab o`tiladi. Bu davlatda oliy kengash katta o`rin tutgan. Oliy kengashda qabila boshliqlari, harbiy sarkardalar faol qatnashganlar va muxim davlat ahamiyatiga ega bo`lgan muammolarni xal qilganlar. Podsho maslahat majlisi bilan hamnafaslikda ish olib borgan. Bu narsa Qang` davlati harbiy demokratik printsiplar asosida ish yurituvchi davlat bo`lganligini ko`rsatadi. Mamlakat viloyatlarga bo`lib idora qilingan. Viloyat boshliqlari **jobg`u yoki yobg`ular** deb atalganlar. Hoqonlar ana shu jobu yoki yobularga tayanib mamlakatni boshharganlar. Shu boisdan bunday hokimlar hoqonlarga yaqin kishilar, yoki ularning qarindosh-urug`laridan tayinlangan. Qang` davlatiga tobe bo`lgan viloyatlarni boshqa-rish mahalliy hokimlar qo`lida bo`lib, ular markaziy hokimiyatga boj to`lab turar e`dilar. Bunday tobe viloyatlar jumlasiga qadimgi Xorazim, So`gd hududlari va O`rololdi tumanlari(alan va yan qabilalari) kirgan. Tarihchi olim Karim Shoniyozov bergan ma`lumotlarga qaraganda Qang` davlatining ikkita markazi bo`lgan. Ulardan biri, (Qang`diz) bo`lib, u Toshkent. vohasida, Sirdaryoga yaqin yerda joylashgan. Bu shahar miloddan avvalgi III asrda bunyod etilgan bo`lib, u Qang` podsholarining doimiy qarorgohi bo`lgan. Aris daryosining quyi oqimida joylashgan O`tror (Tarband) esa Qang` davlati haqonlarining yozgi qarorgohi bo`lgan.

Manbalarda Qang`uy davlati miloddan avvalgi II asrning oxiri va I asrning boshlarida buyuk davlat bo`lganligi va u Xitoyga nisbatan mustaqil siyosat yurgizganligi qayd etiladi. Qang`uy hatto Xitoy – Farg`ona mojarolariga aralashadi.

Xitoy bilan Qang`uy (Qang`) o`rtasidagi adovat miloddan avvalgi II-I asr boshlarida boshlangan edi. Xitoy mamurlari qang`uylarning (qang`arlarning) ashaddiy dushmanlari — usunlar bilan do`stona aloqa o`rnatib, g`arbda miloddan avvalgi 104 yili

¹ Шониёзов К. Қанғ давлати ва қанғлилар. Т.: “Фан”, 1990, 21-22-бетлар

Davanga birinchi bor harbiy yurish boshlaydilar. Ammo bu yurish uncha muvaffaqiyatli chiqmaydi. Ular hozirgi O'zgan shaxrini egallagach, juda ko'p jangjilardan ajralib orqaga chekinadilar.

Miloddan avvalgi 102 yilda Xitoy qo'shinlari Farg'onaga ikkinchi marotaba yurish qiladilar. Bu yurishda qurol-aslaha va oziq-ovqat bilan yaxshilab ta'minlangan 60 minglik qo'shin ishtirok etadi. Oziq-ovqat, qurol-aslaha va boshqalar 100 ming ho'kizga, 30 ming otga va 10 ming eshakka yuklangan.

Xitoy qo'shinining Davanga ikkinchi marta yurishidan maqsad, bu viloyatning markaziy shahri bo'lgai Guyshanni (Kosonni) zabt etish, so'ngra boshqa shahar va qishloqlarni e'gallab, g'arbga Sug'diyonaga yo'l ochish edi. Bosqinchilarning Guyshanga yaqinlashib kelayotganligidan xabar toptan guysanliklar qang'arlarga chopar yuborib, ularni voqeadan xabardor qiladilar va ulardan yordam suraydilar.

Guysanliklar Xitoy qo'shini bilan to'qnashadilar va engilib, chekinadilar. Ular qo'rgonga (Guyshanga) kirib, uni mudofaa qiladilar. Xitoy qo'shini qo'rg'onni qamal qiladi. Ular qo'rg'onni osonlik bilan ololmasliklariga ko'zlari etgandan keyin shaharni suv bilan ta'minlaydigan tug'onni buzadilar. Natijada qamaldagilar suvsizlikdan qiynaladilar, shunga qaramay, urush kirq kun davom etadi. Xitoy qo'shinlari tashqi devorni buzib, shaharga kiradilar, shahar amaldorlaridan bir nechasini asir oladilar. Qamal paytida qaxramonlik namunalari ko'rsatgan guysanlik sarkardalarni va shahar ximoyasini boshqarib turgan Davan podshosi, Muguanni qatl etadilar. Xitoy qo'shinlari qamal qilish bilan bir vaqtda yaqin oradagi qishloqlarni va chorvador aholini ham talar edilar. Chorasiz qolgan, Guishan oqsoqollari yig'ilib, maslahat qiladilar. Ularning fikricha, Davan podshosi Muguan tomonidan birinchi yurish davrida «Xitoy» elchisining o'ldirilishi va Davan otlarini bosqinchilarga bermasdan, yashirib qo'yilishi Xitoy- qo'shinlarining ikkinchi marta bostirib kelishiga sabab bo'lgan. Endi Davan arg'umoqlari ularga taqdim etilsa xitoyliklar urushni to'xtatishlari mumkin», deydilar. Agar xitoyliklar bosqinchilik urushini to'xtatishmasa, o'lguncha kurashishni asosi maqsad qilib qo'yadilar. Xitoy qo'mondonligi bilan muzokara olib borish uchun Guyshanning obro'li oqsoqollaridai birini elchi qilib yuboradilar. Elchi Xitoy sarkardasi Li Guanli huzuriga borib, oqsoqollar yig'inida bo'lgan gaplari unga aytib «... arg'umohlardan tashqari farg'onaliklar Xitoy qo'shinini etarli darajada oziq-ovqat bilan ham ta'minlaydi. Agar bu shartlar qabul qilinmasa, davanliklar barcha arg'umohlarni o'ldiradilar, shu orada qang'uylardan kutilayotgan yordamchi kuch ham etib keladi», deb Xitoy armiyasining qurshovda qolganligini bildiradi. Ayni shu vaqtda qang'uylarning shaharga yaqinlashib kelayotganligidan xabar toptan Xitoy qo'mondonligi tezlikda harbiy maslaxat chaqiradi Li Guan-li Guishan elchisining qo'gan shartlarini ma'lum qiladi va qurshovni davom ettirish foydasiz, deb topadi. Xitoy ko'shinlari shaharni qamal qilishni to'xtatib, orqaga chekinadilar.

Shunday qilib, xitoyliklarning Farg'onaga qilgan navbatdagi yurishi muvaffaqiyatsizlik bilan tugaydi. Bu yurish Xan imperatorligi saroyiga juda qimmatga tushadi. Harbiy yurishga otlanganda (miloddan avvalgi 102 y.) 60 ming jangchi qatnashgan bo'lsa, orqaga (miloddan avvalgi 101 y.) 10 ming kishi, 30 ming otdan faqat mintaga yaqini qaytgan edi. Xitoyliklarning Davanga o'z ta'sirini o'tkazish rejasi barbod bo'ladi. Farg'onaliklar, xususan, ularning markaziy shahri Guishan aholisi o'z ona yerlarini qattiq turib himoya qiladilar. Ularning bu kurashlari Fargona bilan

do'stona aloqada bo'lib kelgan qang'arlar uchun ham ayni muddao edi.

Qang'arlar Qashg'ar va Yorkent viloyatlariga ham harbiy madad yuborib turganlar. Miloddan avvalgi 65 yili Yorkentda Xitoy ma'murlariga qarshi qo'zg'olon ko'tarilib, bu yerdagi Xitoy elchisini va ularning tarafdori bo'lgan hokimni o'ldiradilar. Bu qo'zg'olonni tashkil etishda qang'arlarning hissasi bor, albatta. Shuni ham aytib utish kerakki, Qashg'ar, Yorkent va Farg'onaning Xitoy ta'sirida bo'lishi qang'arlarga ham katta xavf solar edi. Shuning uchun ham. Qang'. hukmdorlari qo'shni xalqlarga harbiy kuch bilan yordam berib, bosqinchilarni o'z chegaralariga yaqinlashtirmaslikka harakat qiladilar. Xitoy tarixchisi Sima Syan qang'lilar haqida yozgan ma'lumotlarida «ular urf-odatlarini bo'yicha yuechjilarga o'xshab ketadi», deydi. Xitoyda - Garbiy o'lkaning shu davrdagi noibi Go-Shun imperator saroyiga yuborgan ma'lumotlarida qang'arlarga ishonmaslikni hamda ularning xitoyliklarga nisbatan qo'pol munosabatda bo'lib kelayotganliklarini ta'kidlaydi. «Qang'uyilar iftixori zo'r, ko'pol xalq, bizning elchilarimiz oldida tiz cho'kib, qulluq qilishga unamaydilar, biz tomonimizdan yuborilgan elchilarni usun elchilaridan ham pastga o'tkazadilar. Ularning (usunlarni- R.Sh. Sh.K.S.X.) knyaz va oqsoqollariga taomni bizning oqsoqollarimizga qaraganda oldinroq beradilar. Ular (qang'uyilar.- R.Sh. Sh. K.S.X.) har xil yo'llar bilan o'zlarini yuqori qo'yib, qo'shni mamlakatlar oldida bizning obro'yimizni tushirishga, urinadilar. Qang'uyilarning bu xildagi qilmishlaridan uning (Qang'uy hoqoni — R.Sh. Sh. K. S.X.) o'glini Xitoy imperatori huzuriga yuborishdan maqsadini tushunib olish qiyin emas. Qang'uy hoqoni mug'ombirlik yo'li bilan savdoni yo'lga ko'ymoqchi. bo'ladi. Go-Shun imperator nomiga yuborgan xatida Qang'uy (qang') haqonining o'glini qaytarib yuborishini hamda bundan keyin Xitoy elchilarini Qang'ga yubormaslikni va shu yo'l bilan Xan xonadonini (shu davrda hukm surayotgan Xitoy imperatori sulolasini) qang'arlar bilan aloqa qilishni xohlamasliklarini qati'y qilib bildirishni uqtiradi.

Milodiy I asrning 80- yillari Xitoy qo'shinlari Qang' va Farg'ona yerlarini zabt e'tish niyatida navbatdagi harbiy yurishni boshlaydilar. Bu o'lkalarning davlat bosh-liqlari madad so'rab qang'arlarga murojaat qiladi. Qang' kuchlari zudlik bilan yo'lga chiqib, bosqinchilarni Qashg'ar yerida kutib, ular o'rtasida qattiq jang bo'ladi. Xitoy qushinlariga Garbiy o'lkaning noibi Ban-Chao qo'mondonlik qilar edi. Qang'arlar Xitoy qo'shinlarni kurshab olib, ularga katta talafot etkazib, Xitoy qo'mondonini sarosimaga solib qo'yadi. U Kushon podshosiga murojaat qilib, ulardan qang'uy kuchlarining Qashqardan olib ketilishini iltimos qiladi. Chunki bu yillarda qang'rlar kushonlarning ta'sirida bo'lgan. Bundan tashqari, Kushon podshosi Qang' Hoqonining qiziga uylangan edi. Ban-Chao kushonlarning qang'arlarga bo'lgan ta'siridan foydalanmoqchi bo'lib, ularga murojaat qiladi. Qang'arlar Kushon podshosining iltimosi bilan harbiy kuchlarini Qashg'ardan olib chiqadilar. Shu bilan Ban-Chao qo'shinlari tor-mor keltirilishdan qutilib qoladilar.

Shunday qilib, qang'arlar o'sha davrda Xitoyda hukmronlik qilayotgan Xan imperiyasining bosqinchilik siyosatiga qarshi chiqib ularni o'z chegarasiga, xatto unga yaqin bo'lgan Farg'ona va Qashqar yerlariga keltirmaslikka harakat qilar edi.

I asrda Qang'arlar Buxoro va Xorazmni egallaydi. Ammo bu viloyatlar tezda qang' davlati ta'siridan chikib, Kushon saltanati tarkibiga o'tadi. Garbda esa qang'arlar Parfiyaning kuchsizlanganligidan foydalanib, Alan yerlarini e'gallaydi.

Qang' davlatining iqtisodiy xayoti masalasida, Xitoy tarixchisi Sima-Syan

(miloddan avvalgi II asr) uning ko'chmanchi mamlakat bo'lganligini yozadi. Ammo milodning boshlarida to'ng'ich Xan sulolasining tarixda qang'uyllarning o'troq xalq ekanligiga ishora qilinadi. Qang'uyllarda qoramol va qo'ylar ko'p bo'lgan. Ular zotli otlarni ham ko'plab etishtirganlar. Chorva mollarining ko'pchiligi podsholari va uning yaqinlariga qaragan. Shuning uchun bo'lsa kerak hoqon va uning urug'lari bahor kelishi bilan qishki qarorgohdan yozgi qarorgohga ko'chganlar. Chorvasi kam bo'lgan aholi esa voxadan chiqib keta olmagan. Yashab qolganlari esa dehqonchilik va hunarmandchilik bilan shug'ullanishga majbur bo'lganlar. Angren- Chirchiq atroflarida saqlangan yuzlab tepa-qo'rg'onlar bunga guvoxlik beradi. Tarihiy malumotlardan qang'arlariing Bityan, Yuni hamda arxeologlar ochgan O'tror 1, Oqtepa 2, Qorovultepa, Choshtepa harobalari o'rnida qadimiy qo'rg'onlari va shaharlari ham bo'lgan. Hunarmavdchilik- urush qurollari, (qilich, xanjar, oybolta, utkir uchli nayza va boshqalar) Toshkent vohasida ishlab chiqarilgan, Qoramozor, Qurama va Chotqol tog'larida temirchilik misgarlik hunarining rivojlanishi uchun kerakli miqdorda ma'danlar bo'lgan. Bu joylardan juda qadim davrlardan boshlab mis, temir, kumush va boshqa metallar olingan. Ustalar turli metallarni bir-biriga qo'shib mustahkam qurollar yasashni ham bilganlar.

1984 yili xo'jandlik A. Aminov tomonidan Sirdaryodan topilgan dadimgi dubulg'a yuqorida aytib o'tganlarimizga misol bo'ladi. Dubulg'a 2 ming yillik tarixga ega. Dubulg'aning zirxi qo'shqavat bo'lib, turli metall qotishmalaridan ishlangan. Mutaxassislar uni yasash uchun mahalliy xom ashyo, jumladan, Qoramozor rudasi asosiy mahsulot bo'lib xizmat qilgan, deb taxmin qiladilar.

Qovunchitepada qazilmalaridan topilgan sopol idishlar Qang' davri madaniyatidan darak beradi. Sopol idishlar ko'pincha qizil ang'ob bilan bo'yalgan. Sopol idishlarning bir qancha turlariga hayvon boshi tasviri tushirilgan. Yuqorida tilga olingan arxeologiyaga oid barcha topilmalar Qovunchi madaniyati deb tarixga kirgan. Qovunchi madaniyati Toshkent vohasi, Sirdaryoning o'rta oqimi, Ettisuv va Shimoliy Farg'onada keng tarqalgan. Bu madaniyatning ayrim namunalari O'zbekistonning janubi va Tojikistonning bir qancha tumanlaridan ham topilgan. Qang' madanyati, savdo-iqtisodiy aloqalarining rivojlanishi va kengayishida bu davlat hududi orqali o'tgan qadimiy savdo yo'li- «Ipak yo'li»ning ahamiyati katta bo'lgan.

Qang'lilar e'tiqodi mafkurasida zardushtiylik dini etakchi o'rinni egallagan. Ular quyoshni muqaddas deb bilganlar va unga siginganlar. Tarixiy ma'lumotlarga qaraganda madaniyatning boshqa turlari qatorida musiqa san'ati ham rivojlanganligi ta'kidlanadi.

Milodiy II—III asrlarga oid, xitoy tilida yozilgan tarixiy kitoblarda va musiqa traktatlarida O'rta Osiyo xalqining mohir sozandalari, maqomchi va bastakorlari hamda raqqosalari haqida ko'pchilikka ma'lum, bo'lmagan ma'lumotlar mavjud.

Solnomalarda va musiqa traktatlarida O'rta Osiyodan olib borilgan juda ko'p musiqa asboblari eslatib o'tilgan. Ammo ularning aksariyati xitoy tilida nomlanganligi tufayli ularning qaysi biri O'rta Osiyodan borganligini aniq aytish qiyin. Bu asboblarga berilgan ta'riflardan va N. Ya. Bichurinning tarjimalarida keltirilgan ayrim asbob nomlaridan nay, surnay, childirma, nog'ora, dutor, beshtorli cholg'u asbobi (gusla) va boshqalar O'rta Osiyodan borgan deyish mumkin.

O'rta Osiyo va boshqa mamlakatlardan borgan san'atkorlardan musiqachi va artistlar guruhlarini tashkil etilgan. Jumladan, Toshkent, Samarqand, Shaxrisabz va

Buxorolik san'atkorlardan tashkil topgan guruhlar mavjud bo'lgan. 12-24 kishidan iborat bo'lgan guruhlar bora-bora ansamblga aylanadi. Artistlar sahnaga o'z milliy kiyimlarida chiqqanlar.

Milodiy IV— V asrlarga oid xitoy tilida yozilgan musiqa traktatlarida Buxoro (Ango), Samarqand (Qang'o) va Qang'lisijo yoki' Qang'li (Sirdaryoning o'rta oqimi, Toshkent vohasi) nomli maqomlar mavjud bo'lganligi uqtirib o'tilgan.

Xusyunu- o'z davrining eng mashhur raqslaridan bo'lib, Movarounnahrda keng tarqalgan raqslardan biri hisoblangan. Bu o'yinni asosan qizlar, ba'zi vaqtda erkaklar ham ijro etganlar, Samarqand va Kitob - Shahrisabz viloyatlarida mashhur bo'lgan bu o'yinni ijro etuvchi qiz-juvonlar ham ko'proq shu viloyatdan chiqqanlar.

Xitoyda milodiy bir minginchi yillarning o'rtalarida O'rta Osiyodan borib qolgan va u yerda shuhrat qozongan raqslardan yana bir **Chjechji** - Toshkent nomi bilan atalgan bo'lib, buni asosan qiz-juvonlar ijro etganlar. Dastavval bu raqsga bir kishi tushgan, ya'ni yakka uyin hisoblangan. Milodiy V — VI asrlarda esa besh kishi, keyingi asrlarda esa 24 kishi o'ynagan. Bu raqsga davra tutib, aylanib o'ynalgan.

«Toshkent» raqsi xitoyliklarni o'ziga maftun etgan. O'sha davrlarda yozilgan musiqa traktatlarida bu raqsga juda yuqori baho berilgan. Masalan, Chyan Yan o'zining «Musiqa kitobi» nomli asarida «Xitoyliklar chjechji raqsini ijro etishda *xuslar* (xorijiylar — R.Sh. Sh. K. S.X.) bilan tenglasha olmaydilar», deb yozgan edi. O'sha davrdagi xitoy shoirlari «Toshkent» raqsining maftuni bo'lib, unga bag'ishlab 29 ta she'r va kasidalar yozganlar.

Xitoyda yashab, o'sha yerning fuqarosi bo'lib ketgan bir qancha sana't ustalari qaysi shahar va viloyatdan kelgan bo'lsalar o'sha joyning nomini o'z ismlarining oldiga qo'shib aytganlar: ularning avlodlariga esa bu nomlar familiya bo'lib qolgan. Masalan, Buxorodan kelganlar - An (Ango- Buxoro), Samarqanddan kelganlar - Kan (Qang'o — Samarqand), Shaxrisabzdan kelganlar- Shi (Shigo - Shaxrisabz, Toshkent ham Shi deb beriladi, ammo uning belgisi boshqacharoq bo'lgan), Mi (Migo — Maymurg'- Samarqand yaqinidagi viloyat) Sao (xozirgi Xo'jand,- Mirzacho'l- va qisman Jizzax viloyatlarida joylashgan yerlar va boshqalar). Xullas, Qang' davlatining qariyb etti asrlik tarixi ota-bobo, avlod-ajdodlarimiz qadim-qadimdan biz haqli suratda fahrlansin arziydigan tarixga, rivojlangan -qadimiy madaniyatga ega bo'lganliklarini yana bir marta isbotlaydi,

4. QADIMGI FARG'ONA DAVLATI (Parkana, Davan)

Davlatchiligimiz tarixi bo'yicha hali kashf qilinmagan masalalar anchagina. Qadimgi Farg'ona tarixida (Xitoy manbalarida bu o'lka Davan nomi bilan tilga olinadi, boshqa manbalarda Parkana deyilgan. Bu haqda keirroq batafsil to'htalamiz. **R.SH, SH.K. S.X.**) tarixchilar uchun muhim bo'lgan uning tashkil topgan va inqirozga yuz tutish yillari aniqlanmagan. Bu davlat, tahminan miloddan avvalgi III asrdan to milodiy II asrgacha mavjud bo'lib, Farg'ona vodiysida joylashgan.

Bundan ko'rinib turibdiki Farg'ona vodiysining qadimgi davr tarixi etarli darajada o'rganilmagan. Tarixi yozma manbalarda ham bu haqda deyarli hech qanday ma'lumotlar uchramaydi. Xitoy manbalarida ba'zi bir qisqa, uzuq-yuluq ma'lumotlar uchrab turadi. Buning sababi Farg'ona vodiysining Xitoy bilan hududiy jihatdan chegaradosh va qo'shni bo'lganligida deb tasavvur qilish mumkin. Yuqoridagi sabablar

taqozosi bilan darslik qo'llanma va adabiyotlarda Farg'ona vodiysining qadimgi davri tarixi xaqida maxsus so'z yuritilmagan, Akademik A. Asqarov «O'zbekiston tarixi» kitobida bu kamchilikni tuzatish bo'yicha dastlabki qadamni qo'ygan.

Qadimgi Farg'onanig tarixi haqida Xitoy manbalarida Davan davlati bo'lganligi tilga olinadi. Ammo bu davlatning dachon paydo bo'lganligi tilga olinmadi. Ammo bu davlatlar qachon paydo bo'lganligi va inqirozga yuz tutib, qachon tarix sahnasidan tushganligi masalasida hech narsa deyilmagan. Biz bu davlatning midoddan avvalgi II-I asrlarda qudratli davlat uyushmasi bo'lganligini bilamiz, xolos.

Akademik A. Asqarov fikricha, miloddan avvalgi VI — IV asrlarda O'rta Osiyoning Baqtriya, Parfiya, Marg'iyona, So'g'd, Xorazm kabi o'lkalari Eron ahamoniylari tomonidan bosib olinganda qadimgi Farg'ona bunday tobelikka tushmagan. Bu hudud Xorazm, Toshkent hududlari singari makedoniyalik Iskandarga ham tobe bo'lmagan.

Farg'ona vodiysining qadimda salavkiylar davlati tarkibida bo'lganligi xaqida ham hech qanday ma'lumot yo'q. Bundan chiqadiki, Farg'ona qadimgi davrda ahamoniylar va yunonlar hukmronligi davrida siyosiy erkini o'z qo'lida saqlab qola olgan. Yunon manbalarida salavkiylarning lashkarboshisi Demodam miloddan avvalgi 280 yilda Yaksart (Sirdaryo)dan o'tib yunon xudosi Appolon shaniga altar (mehrob) (olovxona) o'rnatdi, degan xabardan bo'lak hech narsani qoldirmagan. Bundan tashqari antik tarixchilar Yunon-Baqtriya podsholardan biri Sharqiy Turkistonga Farg'ona - orqali bir marta qo'shin tortib borganligini qayd qilish bilan cheklanadi. Bu fikr-mulohazalar asosida xulosa qiladigan bo'lsak qadimgi Farg'ona davlati — Davan miloddan avvalgi II asrda emas, balki ancha ilgariroq, taxminan IV yoki III asrlardayoq tarix sahnasida bo'lganligi ma'lum bo'ladi. U paytda bu davlat **Parkan deb atalgan**. Davan nomi esa xitoyliklar tomonidan berilgan nomdir.

Ba'zi bir xitoy yozma manbalarining guvoxlik berishicha, miloddan avvalgi II-I asrlarda Davan aholisi ko'p, dehqonchilik va hunarmandchilik xo'jaliklari yuksak darajada rivojlangan, shaharlarga boy va kuchli qo'shinga ega bo'lgan mamlakat edi. Buni boy arxeologiyaga oid ashyo topilmalar ham tasdiqlaydi. Davan tarixining bu davri Sho'rabashad bosqichi deb ham ataladi. Sho'rabashad O'zgan yaqinida joylashgan bo'lib, vodiynig yirik shaharlaridan biri bo'lgan, uning yer maydoni 70 gektarga tengdir.

Davanda miloddan avvalgi II asrda bo'lgan Xitoy e'lhisi Chjan Syan bergan ma'lumotlarga qaraganda bu davlat kuchli siyosiy tizimga e'ga bo'lgan. Davlat tepasida mahalliy aholining aslzodalaridan chiqqan hukmdor turgan. Manbalarda ularning nomlari xitoycha Mugua, Chan Fin, Yanlyu- deb tilga olinadi. Hukmdor o'zining yonida eng yaqin ikkita qarindoshini yordamchi sifatida tutib davlatni boshqargan. U davlat ishlarini olib borishda oqsoqollar kengashiga suyangan. Bu kengash hukmdor bilan birgalikda davlat ahamiyatiga molik ijtimoiy, siyosiy va diniy muammolar bilan shug'ullangan va ularni hal e'tgan|. Ayni paytda oqsoqollar kengashi xukmdor faoliyatini ba'zi -bir muhim masalalarda nazorat ham qilib turgan. Bu oqsoqollar kengashi oldida hukmdor huquqi cheklanganligini ko'rsatadi, Xususan, urush, tinchlik e'lhilik masalalarida hal e'tuvchi kuch va xuquq bu kengash qo'lida bo'lgan. Oliy kengash zarur bo'lsa, hukmdorni hokimyatdan chetlatishi, uning o'rniga yangisini saylashi ham mumkin. Hatto o'zga davlatlar bilan bo'lgan janglarda davanliklarning

mag`lubiyati uchun oliy, hokimiyat egasi — hukmdor oqsoqollar kengashi qarori bilan o`lim jazosiga tortilganligi ham manbalarda qayd etiladi.

Davan davlatining siyosiy tuzumi ilk shahar-davlat yoki voha-davlatlarining e`rkin ittifoqiga tayanardi. Bunday davlat tizimining shakllanishida ilk temir davrida (miloddan avvalgi XI—VIII asrlarda) qaror topgan dehqonchilik vohalari va ular negizida tashkil topgan qadimgi shaharlar asos bo`lgan edi. Bunday dehqonchilik voxalarining soni arxeologiyaga oid izlanishlar ma'lumotlariga qaraganda 10 dan ortiq bo`lgan. Bular Aravansoy, Akbura, Sultonobod, Qo`rg`ontepa, Andijonsoy, Qorabosh, Tentaksoy, Maylisoy, Ulug`nor, Shahrisonsoy, Akman, Yilg`insoy va boshqalardir. Ularning har birida o`nlab antik –davr yodgorliklari mavjud. Bu vohalar asosan so`nggi bronza davrida o`zlashtirilgan, miloddan avvalgi IV-I asrlarga kelganda esa ular zahirida shaharlar qad rostlaganini ko`ramiz.

Xitoy sayyohi va elchisi Chjan Syanning ta'kidlashicha, qadimgi Farg`ona bilan Xitoy o`rtasida doimiy suratda siyosiy, iqtisodiy, savdo va madaniy aloqalari bo`lib kelgan. Xitoy hukmdorlari doimo Farg`ona vodiysi boyliklariga uning samoviy uchar otlariga hasad bilan qaraganlar va shu negizda ikki o`rtada tez-tez urushlar ham kelib chiqqan. Ularniig ba'zilari haqida yuqoridagi mavzularda fikr yuritilgan e`di. Davanliklar o`z erki va ozodliklari uchun hamisha dushmanlarga qarshi shafqatsiz kurashib kelganlar.

Xitoy manbalarida qoldirilgan ma'lumotlarga qaraganda miloddan avvalgi II—I asrlarda Davanda dehqonchilik madaniyati va yilqchilik yuksak darajada rivojlangan. Chjan Syan bu davrda hammasi bo`lib 70 ta obod shaharlar bo`lganligini, unda bir necha yuz ming aholi yashaganligini yozadi. Voha aholisi yerga ishlov berishda o`ta mirishkor bo`lgan. Ular sholi, bug`doy va boshqa ekinlarni ekib dehqonchilik qilganlar. Farg`ona vodiysida qadimdan uzumchilik keng rivoj topgan, undan sharbat tayyorlash yaxshi yo`lga qo`yilgan. Boylarning yerto`lalarida o`n yillab saqlangan sharoblar bo`lgan. Ammo bu yerda Parfiya, Baqtriya, Xorazm, Sug`dda, bo`lgani singari tanga pullar zarb e`tilmagan. Savdo asosan pulsiz mol ayiriboshlash yo`li bilan olib borilgan. Antik Farg`onada hunarmandchilikning qator tarmoqlari keng rivoj topgan. To`qimachilik va kulolchilik sohalari bundan mustasno emas.

Qadimgi Farg`onaning ijtimoiy va siyosiy hayotida ayollarning o`rni salmoqli e`di. Ayollarga nisbatan hurmat tavoze. kuchli bo`lgan. Yozma manbalarning guvohlik beryshicha, agar ayol eriga biror topshiriq byursa er topshnriqni so`zsiz bajarishi lozim bo`lgan. Antik Farg`ona aholisinnig tashqi qiyofasi qang`arlarga o`xshab ketishi Xitoy manbalarida ko`rsatiladi. Ular chuqur ko`zli va qalin saqolli bo`lganlar. Chjan Syan Davandan (Farg`onadan) to Ansi (Parfiya)gacha bo`lgan hududlarda yashovchi aholi til jihatdan har xil bo`lsada, ular bir-birlarini tushunganlar, ularning urf-odatlar ham bir-birlariga o`hshash bo`lgan, deb ta'kidlaydi.

Chjan Syanning Davan davlatining harbiy qudratini haqidagi ma'lumotlari ham e`tiborlidir. Bu davlat 60 ming qo`shinga e`ga bo`lgan. Piyoda askarlar oddiy qurollar bilan qurollangan, otliq qo`shinning harbiy mahoratda tengi bo`lmagan. Davan suvoriylarining chopar ot ustida turib orqaga qayrilib kamondan uzgan o`qlari har qanday dushmani ham dog`da doldirgan. Vodiyning hatto ayollari ham kamondan o`q uzish va mohirlikda erkaklardan qolishmagan.

Qadimgi Davan davlatini milodning dastlabki yuz yilliklari davomida mahalliy

aslzodalar sulolasi boshqargan. Buni Xitoy manbalari tasdiqlaydi. Bu manbalar ko`rsatilishicha, qadimgi Farg`onani milodiy 419 yilgacha bir sulola vakillari uzluksiz idora qilganlar. O`rta Osiyo hududlarida Eftalitlar davlati qaror topgach, qadimgi Farg`ona davlati ham o`z mustaqilligini yuqotib, ana shu Eftalitlar davlati tarkibiga kirgan edi.

5. KUSHON DAVLATI

Spitamen qo`zgaloni mag`lubiyatidan so`ng, miloddan avvalgi IV asr ohirlarida xitoy manbalarida yuechjilar deb atalgan qabilalar Sharqiy Turkistondan to Mo`g`iliston chegaralarigacha bo`lgan hududlarga borib o`rnashganlar. Xitoyning shimolida esa xunn qabilalari yashardi. Yuechjilar xunnlarga janubiy qo`shni bo`lganlar. Ular Sharqiy Turkistonda joylashib olib, xunnlarni o`z tasirlariga olish niyatida bo`lganlar. Ularning bu niyati, ayniqsa miloddan avvalgi III asrning ikkinchi yarmida to`la namoyon bo`la boshlaydi. Sababi xuddi shu davrda O`rta Osiyoning janubi-sharqiy viloyatlarda Yunon-Baqtriya davlati tarkib topib, yuechjilarni bezovta qilmoqda edi. Yunon-Baqtriyaga qarshi O`rta Osiyo qabilalarining birlashgan mustaqil qo`shinini tuzish zaruriyati kelib chiqqan e`di. Yunon-Baqtriya podshosi Evtidem massaget qabilalarining bu harakatlarini barbod etish maqsadida xunnlardan mohirona foydalanadi. Evtidem miloddan avvalgi 206 yilda salavkiylar hukmdori Antiox III bilan shimol ko`chmanchilariga qarshi harbiy ittifoq tuzadi. Bundan xabardor bo`lgan xunn shaxzodasi Mode` yuechjilar qo`lidan garovlikdan qochadi, o`z otasini hokimiyatdan ag`darib tashlab, yuechjilar ustiga lashkar tortib boradi.

Miloddan avvalgi 176 yilda xunnlar yuechjilar ustiga ikkinchi marta xujum uyushtiradilar. Oqibatda xunnlar 165 yilda yuechjilarni g`arbga ulotirib tashlaydilar. Rivoyatlarga qaraganda xunn hukmdorlari mag`lub bo`lgan yuechjilar podshosining bosh suyagidan kosa yasab, g`alaba sharafiga unda sharob ichib yurgan ekanlar. Yuechji qabilalari qadimgi Farg`ona yerlariga chekinadilar va o`sha yerda istiqomat qila boshlaydilar. Xitoy manbalarida yozilishicha qadimgi Farg`onaning shimoliy tumanlarida yuechjilar qishloq va shaharlar barpo qiladilar. Bu davrda yagona bir podsho bo`lmagan, balki qabila va urug` yabg`ulari qabila oqsoqollari qo`l ostida birlashganlar. Jumladan, hozirgi Namangan viloyatining Yangiqo`rg`on tumani hududida Kushon qishlog`i va Kosonsoyda Koson shaxrini yuechjilar barpo qilgan edilar. Yuechjilarning Guyshuan (Kushon), Syumi, Shuangmi, Sidun va Dumi nomli qabilasi bo`lgan. Ushbu qabilalar Tangritog` (Tyan'shan) orqali avval Davan va So`g`d erlariga kirib keladi. Ma'lumki, miloddan avvalgi II asr o`rtalarida Yunon-Baktriya davlati inqiroz sari yuzlanadi. Ana shu qulay vaziyatdan foydalangan yuechjilar miloddan avvalgi 140-130 yillarda So`g`d yerlari orqali Baqtriyaga bostirib keladilar va Shimoliy Baqtriya hududlarini e`gallab oladilar, amalda Yunon Baqtriya podsholigiga barham beradilar. Guyshuan (Kushon) qabilasi (yabg`usi Kudzula Kadfiz edi) to`rtta qabila yabg`ularini o`ziga tobe etib barcha qabilalar ustidan hukmronlik qilardi. U o`z davlatini Kushon bekligi sifatida e`lon qildi va hozirgi Surxondariyo viloyatining Sho`rchi tumanida joylashgan Dalvarzintepani bu beklikning poytaxtiga aylantirdi. Kudzula Kadfiz o`z davlat chegaralarini kengaytirish va uning qudratini mustaxkamlash maqsadida Amudaryoning chap soxili tumanlarini egallashga bel bog`ladi. U tez orada

Parfiya, Afg'oniston va Kashmirni e'galladi. Kudzula Kadfiz 80 yoshida dunyoni tark etdi. Uning davrida Kushon davlatining o'z pullari bo'lmagan. Kudzula Kadfiz tangalarni Rim saltanati va Parfiya podsholari zarb e'tgan tangalarga taqlid qilib chiqargan. Shu boisdan ham bu davrdagi tangalarda «Kudzula Kadfiz Yabg'u» degan yozuvlarni uchratamiz. Keyinroq esa «Hukmdor Kadfiz» degan yozuvda tangalar zarb etilgan.

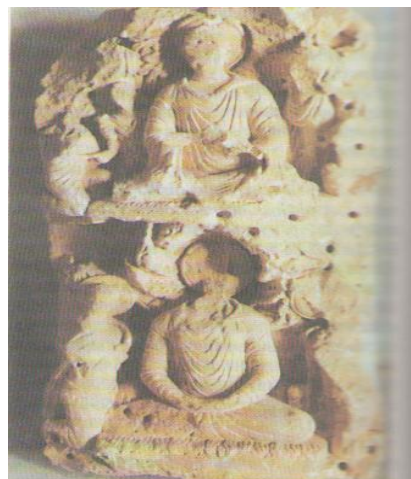
Kudzula Kadfiz vafotidan so'ng uning o'gli Vima Kadfiz taxtga o'tiradi. Bu davrda Kushonlar davlati Pokiston va Hindistonning markaziy viloyatlarini bosib oladi. Vima Kadfiz o'z nomidan tangalar zarb etadi. Unga atab tosh xaykali o'rnatadilar. Bu haykal Hindistonning Matxura shahrida qad ko'taradi. Vima Kadfiz 30 yil podsholik qiladi. Mamlakatda pul islohotini o'tkazadi.

Vima Kadfizdan so'ng mamlakatni idora etish **Kanishka** zimmasiga tushgan. U podsholik qilgan davrda Hindistonning janubiy tumanlari, O'rta Osiyoning So'g'diyona, Xorazm va Choch viloyatlarini zabt etadi. Kanishka davrida «shohlarning shohi-ulug' xaloskor» yozuvi bilan tanga pullar zarb etiladi. Kanishka tangalari Ashgabatdan Xorazmgacha, Toshkent vohasigacha bo'lgan katta hududlarda ko'plab topilgan. Kushon davlati bu davrda e'ng gullagan va hududlari juda ham kengaygan davrini o'z boshidan kechiradi. Kanishka budda dinini rasmiy ravishda davlat dini deb e'lon qiladi, buddizmni qabul qilib, uning saltanat miqyosidaga tashviqotchisi va himoyachisiga aylanadi. Kanishka davlat poytaxtini Dalvarzindan Peshovarga ko'chiradi.

Milodning I asr 70—80-yillarida Sharqiy Turkiston yerlari masalasida Xitoy-Kushon mojarolari boshlanadi. Shunga qadar Kushonlar xitoyliklarning Sharqiy Turkiston yerlarini egallash uchun qilgan harbiy harakatlariga hayrihoh bo'lganlar. Hatto ular 84- yilda xitoylarga qarshi kurashish uchun Qashg'arga yuborilgan Qang'uy qushinini tezda chaqirib oladi. Qashg'ar hokimligi esa xitoyliklarga taslim bo'ladi. Shundan so'ng kushonlar Xitoyga Turfonni bosib olishga yordam ko'rsatadi. Oradan 2-3 yil o'tgach, ikki o'rtadagi munosabat buziladi. Buning sababi Kushon elchisi Katta sovg'alar bilan Xitoy hukmdorining qizini kushonlar podshosiga unashtirish maqsadida Xitoyga borgan edi. Xitoy hukmdori uni qamoqqa oladi. Natijada ikki o'rtaga sovuqchilik tushadi. O'zini haqoratlangan deb hisoblagan Kushon hukmdori 70 ming kishilik qo'shin bilan Xitoyga qarshi yurish qiladi. O'zaro kurashda u yengilib, Sharqiy Turkistondan qochishga majbur bo'ladi.

Budda

haykali

102 yilda Xitoyning nomdor va yengilmas lashkarboshisi Ban Chao vafot etadi. Bundan foydalangan Sharqiy Turkiston viloyatlari xalqlari birin-ketin Xitoyga qarshi qo'zg'olonlar ko'taradilar. Bu qulay vaziyat tufayli kushonlar 107-yilda Sharqiy Turkistonga yana lashkar tortadilar. Kushonlar Sharqiy Turkistonda o'z hukmronliklarini o'rnatgan bo'lsalar-da, Hindiston yilnomalarida Kanishkaning Tarim havzasini bosib olganligi haqida ma'lumotlar berilgan. Xullas, Kanishka podsholik qilgan 23 yillik davrda Kushonlar davlati hududlari juda ham kengaygan.

Soson podshosi Shopur I (241—242 yillar) yozdirgan «Zoroastr Kaabasi»da kushonlar saltanatining hududi haqida: “Kushonlar mamlakati Peshovar, Qashg'ar, Sug'd va Chochgacha cho'zilgan»,— deyiladi. O'rta Osiyoda kushonlar asos solgan 3 ta shahar bo'lgan: 1. Koson – Farg'ona vodiysida; 2. Kattaqo'rg'on - Zarafshon vohasida va 3. Kesh -Qashqadaryo viloyatidadir.

Kanishka vafotidan keyin kushonlar taxtiga uning o'g'li Vasishka o'tirdi. U 4 yilgina podsholik qildi, xolos. Vasishkadan so'ng hokimiyat Xuvishka qo'liga o'tadi. U 32 yil hukmronlik qiladi. Undan so'ng Vasudeva podsholik kildi. Vasudeva 34 yil mamlakatni idora qildi. Bu davrga kelib Kushon podsholigi ikki qismga bo'linadi. Mamlakatning bir qismiga Vasudeva, ikkinchi qismiga Kanishka III hukmronlik qiladi. Buni ularning har ikkalasi nomidan zarb etilgan- tanga, pullar isbotlaydi.

Kushon davlatining xalqaro elchilik va savdo aloqalari keng rivoj toptan. 99 yilda Kushon davlatining elchisi Rimga borgan. Kushon va Rim saltanatlari o'rtasida yaqin elchilik aloqalari bo'lgan. Ehtimol shu boisdan bo'lsa kerak, Rim podsholari II asr boshlarida Troyan kolonnalariga Rimga kelgan elchilar, savdogarlar, hunarmandlarning tasvirlarini tushirganlar. Ana shu haykal-tasvirlarda O'rta Osiyo vakillarining tasvirlari ham uchraydi. Baqtriya hududida rim tangalari va san'at asarlarining namunalari ko'plab topilgan.

Yuqorida Vima Kadfiz davrida pul islohoti o'tkazilganligi qayd etilgan edi. Bu Kushon davlati pulining joriy etilishini ta'minladi. Bu pullar oltin, kumush va misdan ishlangan edi. Oltin tangalar odatda tashqi savdo uchun zarb etilgan. Har bir oltin tanganing og'irligi 8 gramm bo'lgan. Kanishka davrida davlat tili Kushon-Baqtriya tili hisoblangan. Bunga qadar davlat tili yunon-(Kudzula davrida)cha, so'ngra yunon va hind (Vima Kadfiz davrida)cha bo'lgan. Kanishka davriga kelib tangalar baqtriya yozuvi bilan chiqqan. 100 yilda Kanishka budda dini ulamolarining qurultoyini chaqiradi va ularning fikr-mulohazalarini o'rganib, din sohasida dam islohot o'tkazadi. Ilgari zarb etilgan tangalar faqat xind xudosi (Shiva tasviri bilan chiqarilgan bo'lsa, endi tangalardagi tasvirlarda xudolarning soni ko'payadi. Bu hol Kanishkaning Buddha dinini davlat dini deb e'lon qilgan bo'lsada, ayni paytda odamlarga har xil dinlarga e'tiqodga ruxsat berilganligini ko'rsatadi.

Kanishka davrida mamlakatda budda diniga atab ibodatxonalar va ular yaqinida monastrlar qurilgan. Buddha ibodatxonalarida o'sha zamon san'ati aks ettirilgan. 1933 yili Termiz yaqinidagi Ayritomdan topilgan ibodatxona tashqi devor peshtoqlariga sarg'ish – oq toshlardan haykallar o'rnatilgan. Haykallarda yaxshi kiyingan va marjonalar taqqan ayollarning do'mbira, rubob, chang, nay, kabi cholg'u asboblari chalayotgani tasvirlangan. Peshtoqning bir tomonida qulida gul, meva va boshqa narsalardan iborat dahyalar ko'targan odam haykallari o'rnatilgan.

Bino ichida g'ishtdan ishlangan Budda haykalining siniqlari topilgan. Bu yerdagi haykallarning ishlanish uslubi, kiyim-kechagi, musiqa asboblari Hindiston, O'rta Osiyo, Yunoniston madaniyatlari hamda bu xalqlar o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlarining rivoji madaniy hayotda juda ravshan aks etganini ko'rsatada. Bu faqat Ayritomdagi haykallar timsolidagina emas, balki Xorazm, Farg'ona, Sug'd, Parfiya yerlarida topilgan turli xil buyumlar, madaniy obidalar, topilmalar timsolida ham yakqqol ko'zga tashlanadi. Shahar qurilishiga katta e'tibor berilgan, me'moriy-monumental, tasviriy va amaliy san'at, haykaltaroshlik rivojlanish borasida eng yuqori nuqtaga ko'tarilgan. Ichki va tashqi savdo taraqqiy etgan. Mamlakatda tinchlik va osoyishtalik hukmronligiga erishilganligi tufayli dehqonchilik va uning yurak tomirlari hisoblangan sug'orish inshootlarini barpo etish davlat tasarrufida bo'lgan. Hunarmandchilikning deyarli barcha tarmoqlari keng ko'lamda yuksalgan. Bu davrda etnik madaniyati, tili va dini bir xil bo'lgan xalqlarning siyosiy jihatdan birlashishi, ayniqsa muhim ahamiyat kasb etgan. Turli xalqlar madaniyatining chatishishi natijasida bu yerda o'ziga xos yangi madaniyat shakllanib, rivoj topadi va keyingi asrlar madaniyatining taraqqiyotiga ham zamin bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan birga kushonlar davri - O'rta Osiyo xalqlarining oldinga davrdagi taraqqiyotiga yakun yasadi. Shundan so'ng Sharq va G'arb madaniyatlarining o'zaro ta'siri yangi tarixiy bosqichga qadam qo'ydi. Ellin madaniyatining an'analari Kushonlar davrida ijodiy jihatdan qayta shakllandi va yangicha talqin qilina boshlandi.

Kushonlar saltanati Kanishkaning vorisi Xuvishkadan keyin asta-sekinlik bilan inqiroz sari yo'z tuta boshladi.

226 yilga kelib kushonlar saltanatidan g'arbda Parfiya davlatining o'rnida sosoniylar davlati siyosat maydoniga chiqdi. Bu davlat Parfiyaga tegishli hududlarda tashkil topdi. Biroq podsho Ardasher I davrida mustaqil davlat sifatida faoliyat ko'rsatishga intildi va Kushon davlatiga xavf sola boshladi. Bunday vaziyat kuhonlarni befarq qoldirmadi. Kushon podshosi Vasudeva sosoniylar tomonidan bo'ladigan xazfga qarshi ittifoq qidirib, 230 yilda Xitoyga o'z elchisini yubordi. Kushonlar bilan sosoniylar o'rtasida jang bo'lishi tabiiy edi. 242-243 yillarda bo'lib o'tgan ikki-o'rtadagi jangda sosoniy Shopur I ning qo'shini kushonlarni mag'lubiyatga uchratdi. Shundan so'ng sosoniylar hukmdorlari Sharqiy Xuroson hududlarida «Kushonshoh» unvoniga ega bo'ldilar. 252 yilda esa ular yana «Kushon shohlarining ulu'g shohi» degan unvonga e'ga bo'ldilar, Bu yillarga kelib kushonlar Hindistondagi yerlarining ham katta qismidan judo bo'ldilar. Buni bir budda matnida (III asr o'rtalariga oid) «dunyo uch qismga (Xitoy, Rim va Kushon) bo'lingan, ammo «osmon o'g'lonlari» (saltanatlari) to'rtta: Xitoy, Rim, Kushon va Hind» deb bergan xabaridan ham bilish mumkin. Hind manbalarida ko'rsatilishicha, III asr o'rtalariga kelib Hindiston kushonlardan mustaqil davlat bo'lib ajralib chiqqan. Xuddi shu yillarda Xorazm ham kushonlardan ajralib chiqadi. Ana shu tariqa III asr o'rtalaridan e'tiboran kushonlar saltanati chuqur iqtisodiy va siyosiy inqiroz sari yuzlanadi. Ammo shundan keyin ham Kushon davlati O'rta Sharqning yirik davlatlaridan biri sifatida yana 100 yildan ortiq vaqt tarix sahnasida turdi. Soson podsholarining kuchayishi kushonlarning Rim saltanati bilan aloqasini mustahkamlanishiga sabab bo'ldi. Kushon elchilari 274 yilda Rim saltanati hukmdori Avrelinning Palmir ustidan g'alabasiga bag'ishlangan tantanalarda qatnashganligi manbalarda ko'rsatililadi. Natijada sosoniylar Rim—Kushon do'stligidan xavfsirab, kushonlar bilan aloqani yaxshilash yo'lidan boradilar. Bu maqsanding ijobiy

natijalanishiga e'rishish yo'lida sosoniylar shohi Xormuzd II (301—309) kushonlar malikasiga uylanadi. Biroq IV asrning o'rtalariga kelib kushonlar bilan sosoniylar o'rtasidagi munosabatlar yana keskinlashdi. Bu davrda Shopur II (309—379) kushonlarga zarba berib, Shimoliy Bactriya yerlarini bosib oladi. Kushonlar bu zarbaga ham bardosh berdilar. Kushonlar sulolasining so'nggi vakillari **kidaritlardir**. Ularni tahtga o'tkazish tantanalari IV asrning oxirida Balxda bo'ldi. Kidaritlar tarix sahnasida uzoq yashamadilar. Maydonga yangi kuchlar chiqdi. Bu kuchlar o'z vaqtida Kushonlar saltanatining tarix sahnasidan o'chishiga olib keldi.

Kushon podsholigi va kushonlar davri O'zbekiston, Tojikiston, Afg'aniston Pokiston, va Hindiston tarixida muhim o'rin tutadi.

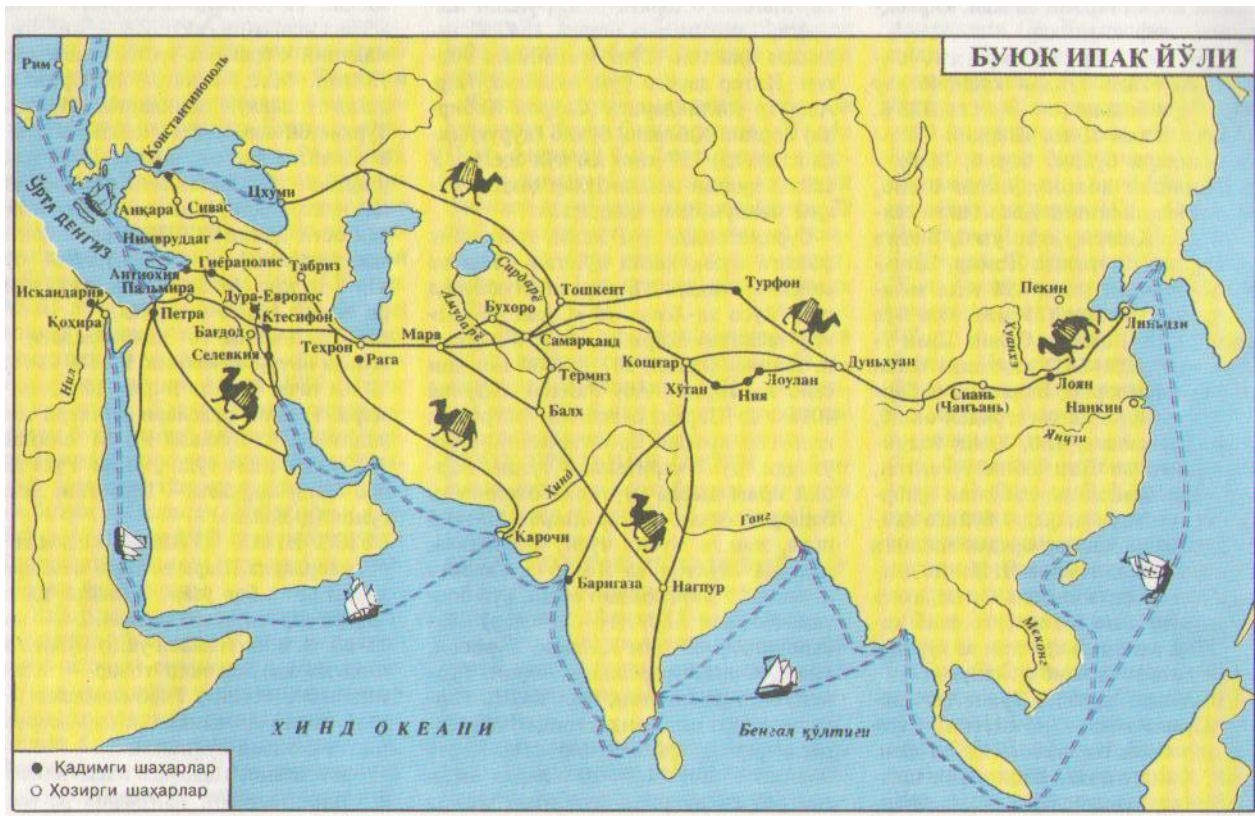
Shunday qilib Kushonlar saltanati tarix maydonida o'z o'rnini boshqa, o'zidan kuchliroq siyosiy yushmalarga bo'shatib berdi. Kushonlar o'zlarining tahminan 400 yillik hukmronlik davrida insoniyat jamiyati taraqqiyotida o'chmas iz qoldirdilar. Bu davrda yaratilgan noyob san'at asarlari, madaniyat yodgorliklari uning o'tmishidagi qudratidan dalolatdir.

6. BUYUK IPAK YO'LI

Tarixida "Buyuk ipak yo'li" katta ahamiyatga egadir. Qadim-qadim zamonlar tarixiga ko'z tashlar ekanmiz, jamiyat taraqqiyotini bronza davridan ham ilgari davrlardan boshlab hududlararo bog'lovchi vosita sifatida unga hos ihtisoslashgan yo'llar paydo bo'lganligini ko'ramiz. Tarixda miloddan avvalgi VI-IV asrlarda Eron ahamoniylari saltanati davrida uning hududi bo'ylab "shoh yo'li" o'tgan. Undan ham ilgariroq O'rta va Yaqin Sharqda Badahshon lazuritiga bo'lgan ehtiyoj "lazurit yo'li"ning vuzudga kelishiga sabab bo'lgan. Badahshon lazuritlari Mesopotamiya va Misr podsholari saroylarini, ibodotxonalarini bezagan, ayollarning turli bezaklarini ishlashda keng qo'llanilgan. G'rb bilan Sharqni bir necha ming yillar davomida bir-biriga bo'g'lab kelgan qadimga yo'llardan biri "Buyuk ipak yo'li" dir/ Bu yo'lga fanga "Ipak yo'li" nomi bilan faqat XIX asrning 70- yillaridan boshlab nemis olimi Ferdinand Fon Rixtgofer tomonidan kiritildi. Unga qadar bu yo'l "G'arbiy meridional yo'l" deb atalar edi. Ana shu karvon savdo yo'lini asl mazmunini tashkil etgan ipak qachon va qaerda paydo bo'ldi, degan masalada fanda har xil qarashlar bor. Bu to'g'rida turli hilda rivoyat va afsonalar to'qilgan.

Fanda ipakning vatani Xitoy deb tan olinganli sir emas. Ammo hind olimi Mukerji Hindistonda ipakning qachon paydo bo'lganligi haqida aniq va ishonarli ma'lumot bera olmasada, u ipakning Xitoyda paydo bo'lib u yerdan boshqa yerlarga tarqalganligi haqidagi fikrga qo'shilmaydi. U Hindistonda ham tog'li tumanlarda yovvoyi ipak qurti tut daraxtlari ustuda pilla o'rashlarini ta'kidlaydi. Xitoyda ipakning paydo bo'lishi haqida juda ko'p rivoyatlar bor. Xitoy hukmdori Chin Chong ipak va ipak qurti, tut daraxti maydonlarining kengaytirish haqida katta g'amho'rlik qilgan. Rivoyatlarning birida miloddan avvalgi 2698 yilda, yana bir rivoyatda esa miloddan avvalgi 2600 yilda Xitoy malikasi Si Ling Chi bog'da, tut daraxtlari soyasida choy ichib o'tirgan paytida, uning piyoyalasiga yuqoridan pilla tushib, issiq choyda yumshab, uning tolalari yoyilib ketadi. Malika Si pilla iplarini piyoladan olib tashlashga qancha urinmasin, uning uzundan-uzun tolalari chuvalib bo'lmaguncha choyni ipak ipdan tozalay olmaydi. Rivoyatda aytilishcha, pilla tolasini olish usuli ana shu voqeadan

so'ng ma'lum bo'lgan. Xitoy xalqi pilla kalavasini topib olishni Osmon xudosi - Si Ling Chiga bog'laydi. Si - bu Osmon xudosining nazari tushgan malika, deb u ilohiylashtirilgan va unga atab ibodatxonayalar qurilgan. Hozirgacha Xitoyda malika Siga atab har yili ipak bayrami, o'tkazilar ekan. Xitoy yilnomalari Fu Gi ismli hunarmandning miloddan avvalgi 3400 yilda musiqa asbobi yasab, uning torlarini ipakdan qilganligini xabar beradi. Xullas, ipakning vatami Xitoy bo'lganligiga shubha yo'q. "Ipak yo'li" Xitoydagi ana shu ipak savdosi bilan bog'langan yo'ldir. Xitoyda ipakchilikning dastlab keng tarqalgan joyi Xuanxe daryosinint quyi havzasida joylashgan Shandun viloyatidir. Qadimgi Xitoydagi Sian shahri (Shensi viloyati)

BUYUK IPAK YO'LI XARITASI

«Ipak yo'li»ning boshlanish nuqtasi hisoblanada. Yunon muarrixlarining ma'lumotlariga qaraganda Xitoy ipagi Shimoliy Qora dengiz tumanlarida va Yaqin Sharq mamlakatlarida miloddan avvalgi V asrdan boshlab ma'lum. O'rta Osiyo hududlarida esa Sopollitepada olib borilgan izlanishlarga qaraganda, ipakchilik janubiy viloyatlarda bronza davridan (miloddan avvalgi II ming yillik o'rtalaridan) mavjud bo'lgan. Sopollitepadan topilgan ipak matolari Xitoydan keltirilgan matolarmi yoki shu yerning o'zida etishtirilgan matolarmi, degan masala hozircha javobsiz qolmoqda. Akademik A.Askarov ma'lumotlariga qaraganda «Buyuk ipak yo'li» yuqorida ta'kidlanganider Xitoyning qadimgi markazi Siandan boshlanib, Lanchjou orqali Dunxuanga keladi. By yerda u ikkiga ajraladi. Ipak yo'lining Janubi-garbiy tarmog'i Taklamakon sahrosi orqali Xotanga, undan Yorkentga kelib, Pomir tog'ning daralari orqali Vahonga, undan Baqtriyaning bosh shahi Zariaspga (Balx) kelgan. Balxda yo'l yana uch tarmoqqa ajraladi, g'arbiy tarmog'i Marvga, janubiy tarmog'i Hindistonga, shimoliy tarmog'i Termiz orqali Darband, Nautak, Samarqandga qarab ketadi.

«Ipak yo'li»ning shimoli-g'arbiy tarmog'i esa, Dunxuandan Bami, Kuchi, Turfan orqali Tarim vohasiga – Qashg'arga boradi. U yerdan Toshqo'rgon orqali O'zgan, O'sh, Quva, Axsikent, Popga, undan Asht dashti orqali Xo'jand, Zomin, Jizzaxga, so'ngra Samarqandda Nautak yo'li bilan birlashadi. Yo'l Samarqanddan g'arbga - Dobusiya, Malik cho'l orqali Buxoro va Romitanga, undan Varaxsha orqali Boykent va Forobga borib Amul shahriga o'tadi. Amulda Marvdan Urganch tomon Amu buylab ketayotgan yo'lga qo'shilgan. Qadimda Marv shahri o'zining qadimiy an'analari va turli yo'nalishdagi karvon yo'llari tutashadigan geografik qulayliklariga ko'ra ipak yo'lidagi eng yirik shahar edi. Shuning uchun ham Marvda mahalliy din - zardushtiylik ibodatxonalaridan tashqari Hindistonning budda, Vizantiya xristian olamining tayanchlari bor edi. Qadimgi «ipak yo'li» ungacha shu mintaqadan «lazurit yo'li», «shoh yo'li» asosida Marvdan G'arbga tomon katta karvon, savdo yo'li bo'ylab Xiton, Hindiston va O'rta Sharqni Yagin Sharq va O'rta Yer dengizi mamlakatlari bilan bog'lab turadi. Tarixiy yozma manbalar va arxeologiyaga oid ma'lumotlarning guvohlik berishicha, Marvdan g'arbga tomon yo'nalgan «ipak yo'li» Tabriz va Parfiya davlatining Nisa shahri orqali Eronning Gekotompil, Apaliya va Ekbatana (Hamadon) shaharlariga va ulardan o'tib Mesopotamiyaning Ktesafon va Bog'dod shaharlariga tarqalgan. Undan Dajla, Frot daryosining o'ng sohili bo'ylab shimol tomon yo'nalib, Antioxiya (Antokiya) orqali Damashqqa, undan Tir va Quddus shaharlari orqali Misrga o'tgan. Marvdan chiqqan shimoliy yo'l esa Amul orqali Urganchga, undan Shimoliy Kaspiy bo'ylab Shimoliy Kavkazga, so'ngra Qora dengizning shimolidan Konstantinopolga borib, Bosfor va Dardanell orqali O'rta Yer dengiziga o'tib, Vizantiya shaharlarini oralagan. «Buyuk ipak yo'li» orqali Sharq va G'arb mamlakatlari va elchilik aloqalari qilganlar. Jumladan, Xitoy hukmdorlari o'z elchilarini katta sovg'a-salomlar bilan O'rta Osiyo, Eron, Mesopotamiya va Kichik Osiyo davlatlariga yuborganlar. Manbalarda Xitoy sayohi Gan In 97 yilda Fors qo'ltig'igacha borib etganligi xabar qilinadi. Makedoniyalik May Titsian esa 100 yilda Lanchmodgacha etib borganligi manbalarda ta'kidlanadi. O'rta Osiyoliklar va eronliklar, Xitoy bilan Vizantiya yoki osiyoliklar va eronliklar, Xitoy bilan Yaqin Sharq davlatlari o'rtasida bevosita savdo aloqalarini rivojlanishdan hech qachon manfa'tdor bo'lmagablar. Chunki bu harakatning «ostida» juda katta iqtisodiy manfaat siyosati bor edi. Shu boisdan ham «Ipak yoli» uchun III asrdan boshlab Eron bilan O'rta Osiyo o'rtasida hayot- mamot kurashi kuchaydi. Eron va Parfiya o'rtasida qattiq janglar bo'ldi.

O'rta Osiyo orqali Xitoydan g'arbga o'tadigan savdo karvon yo'llari doimo so'g'diylar nazorati ostida edi. So'g'dlik savdogarlar o'zlarining bu yo'ldagi hukmronliklarini saqlab qolish uchun Sharqiy Turkistonda, Yettisuvda, Oltoydan to Yenisey sohillariga qadar bo'lgan hududlarda, Shimoliy Xitoyning Shamsiy viloyatida, Dunhuan shahrida III- IV asrlarda ming ho'jalikdan iborat So'g'd qishloqlari qad ko'targan. So'g'dlar IV-V asrlarda tarkib topgan va Turfondan Shimoliy Mo'g'ulistonga tomon ketgan uyg'ur yo'li, VIII asrda qaror topgan va Sharqiy Turkistondan Jung'oriya orqali Xaqasiyaga borib yetgat qirg'iz yo'lidan ham foydalanganlar. Bu yo'llar ichida Dunhuandan shimoli- g'arbga ketgan ipak yo'li alohida ahamiyatga ega edi. Bu yo'lning ahamiyati Xitoy hukumatiga Xan sulolasining hukmdori U- di tomonidan Sharqiy Turkiston xunlariga qarshi ittifoq izlabm, Qang'uyga yuborilgan Xitoy elchisi va sayyohi, saroy zobiti Chjan Syan orqali ma'lum bo'lgan. Bungacha Xitoy G'arbiy

meridional yo'lidan foydalanilgan. Bu yo'l oraqli Xotan nefriti Xitoyning markaziy viloyatlariga miloddan avvalgi II ming yillikdan kela boshlagan edi. Nefrit savdosi yuedji qabila ittifoqi asosiy vositachi bo'lgan. Xan sulolafsi davrida ana shu nefrit savdo yo'li orqali Sharqiy Turkistonga ko'plab ipak matolari borardi. Xitoy bu yo'lni iqtisodiy zaruriyat tufayli qo'lga kiritishga harakat qildi. Biroq miloddan avvalgi 165 yilda bu yo'l hunlar qo'liga o'tdi. Ular bu yo'l uchun kurashib yuejiylarni Xotan, Turfon, Qashg'ar vohasidan g'arbga siqib chiqardilar. Xunllar hatto Shimoliy Xitoy erlariga ham da'vogarlik qildilar. Natijada Xitoy o'sha davrning qudratli davlatlaridan biri bo'lgan Qang'uyga yaqinlashishga majbur bo'ldi. Shu boisdan ham Xitoy hukumdori U-di Chjan Syanni miloddan avvalgi II asrda Qang'uyga yuborgan. Ammo yo'lda hunlar qo'lida 10 yil asirlikda bo'lib, Qang'uyga etib brogan bo'lsada o'z maqsadiga eta olmagan. Shundan keyin Xan podshosi U-di Farg'ona (Davanga) ko'z tikib, miloddan avvalgi 104- 101 yillarda bu hududga ikki marta harbiy yurish qiladi. Shimoliy –g'arbiy ipak yo'li faqat iqtisodiy jahatdagina ahamiyatli bo'lib qolmasdan, ayni payitda u diniy, madaniy meros yutuqlarini tarqatuvchi, mamlakatlararo diplomatic aloqalarni ta'minlovchi yo'l ham edi. Budda dini huddi mana shu yo'l bilan Xitoyga Markaziy Osiyo orqali kirib kelgan. IV-V asrlarda Xitoyning tashqi olam bilan har sohada aloqalari kengayadi, buddizim kebg yoyiladi, O'rta Osiyobibg moddiy va manaviy qadiryatlari keng ko'lamda Xitoyga tarqakadi. Xitoyda ipakchilik hususan ilk feodalizm davrida yuksak darajada rivojlandi. Xitoy hukumdorlari yollagan turkiy suvoriylariga ipak parchalaridan hom ashiyo tarzida maosh to'laganlar. Ipaklar Xitoydan arzon narhlarda O'rta Osiyoga So'g'd savdogarlari orqali olib kelingan. Xususan Samarqandlik so'g'dlar xalqaro savdoda ustasi farabg bo'lganlar. Qadim zamonlarda savdogarlar xalq orasida eng nufuzli, obro'li, mo'tabar insonlar edilar. Chunki ular faqat mol olib, mol sotuvchi va undan foyda oluvchi jamiyatni boy qatlamigina emas edilar, balki uzoq safarlarga katta savdo karvonlari bilan boruvchi savdogar elchilar, ziyo va madaniyat, yangiliklar tarqatuvchilar, u yoki bu hududdan yangi joylarga ilg'or ho'jalik ihtirolarini olib boruvchi nufuzli kishilar ham bo'lganlar. Ayni vaqtda o'zga mamlakatlarning urf-odatlarini, kuci va qudrati, hududiy joylashishi, tabiyati va davlatni boshqarish tizimini chuqur bilishda o'ta hushiyor davlat ayg'oqchilari ham bo'lganlar.

“Ipak yo'li” savdosida Xitoy manbalariga qaraganda otlar alohida ahamiyat kasb etgan. Otlarning bahosi ipakning bahosi singari juda yuqori bo'lgan. VIII asr boshida bitta otning bahosi 40 tahlam ipakka teng bo'lganligi ta'kidlanadi. IX asrning birinchi yarmida esa 100 ming otga bir million tahlam ipak bergan. Ayniqsa Tuva, Xaqasiya, Oltoy, Farg'ona vodiysi va Ettisuv viloyatlarida etishtirilgan otlar zotdor va bebaho bo'lgan.

Yozma manbalardagi malumotlarga qaraganda III-VII asrlarda O'rta Osiyo va O'rta Sharq orqali o'tgan ipak yo'lining nazorati so'g'dlarning qo'lida bo'lgan bo'lsa, VIII asr o'rtalariga kelib, “Ipak yo'li”ning g'arbiy qismi arablar nazoratiga o'tadi. XIII asrda esa ipak yo'lining barcha tarmoqlari bo'ylab nazoratni Chingizhon o'z qo'liga oladi. Bu holat to XIV asr o'rtalarigacha davom etdi. So'ng “Ipak yo'li” Temur va Temuriylar nazorati ostida o'tdi. “Ipak yo'li” orqali Xitoydan G'arb mamlakatlariga, asosan, ipak ilk o'rta asrlardan boshlab qog'oz chiqarilgan bo'lsa, g'arb mamlakatlaridan Xitoyga shisha, jundan ishlangan har xil gazlamalar, gilam, palos,

oyna, metall, zebi- ziynat bezaklari, qimmatbaxo toshlar: lazurit, biryuza, serdalik har xil dorivorlar, arg'umoq otlar olib borilgan.

Xullas, «Buyuk ipak yo'li» O'rta Osiyo xalqlarini siyosiy, iqtisodiy madaniy va savdo sohasidagi hayotida katta o'rin tutgan, o'lka xalqlari bu yo'l tufayli G'arb va Sharq dunyosi hamda ularning xo'jalik ixtirolaridan keng baxramand bo'lganlar.

«Ipak yo'li» O'rta Osiyo Sharq bilan Garb o'rtasida vositachilik qilgan. Bir so'z bilan aytganda, «Ipak yo'li» Sharq va G'arb xalqlari xayotida g'oyatda muhim va tarixiy o'rin tutgan. U xalqlarni siyosiy, iqtisodiy, savdo va madaniy sohalarda bogl'abgina qolmasdan, balki ayni zamonda bu yo'l dunyo xalqlari o'rtasida tinchlik osoyishtalik totuvlik qo'shnichilik do'stlik va qardoshlarcha birodarlik yo'li ham bo'lgan. Qadimiy avlod-ajdod ruxlarini shod etib «Buyuk ipak yo'li» an'alarini tiklash va unta sayqal berish ozod, xur, erkin va yashashdan manfaatdor bo'lgan barcha sof vijdonli fuqarolarning millati, irqi, diniy e'tikodidan qat'i nazar, muqaddas burchidir.

Hozirda «Buyuk ipak yo'li» an'alarini tiklash uchun keng harakat boshlangan. 1987 yili YuNESKO madaniy taraqqiyot bo'yicha BMTning umumjahon dekadasi doirasida «Ipak yo'li- muloqat yo'li» xalqaro dasturi qabul qilindi. Dastur O'rta Osiyo xalqlari boy madaniy tarixlarini keng qamrovda tadqiq etishni nazarda tutadi. Lekin uning asosiy maqsadi- Sharq bilan G'arb o'rtasida yanada mustahkamroq madaniy va iqtisodiy aloqalar o'rnatish, ushbu buyuk qit'alarda yashovchi ko'p sonli xalqlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni yahshilashdan iborat. 30 dan ortiq xalqaro ilmiy konfrentsiya va seminarlar o'tkazildi. Ana shunday anjuman 1990 yil oktyabrida Samarqandda, 1996 yil fevralida Buxoroda o'tkazildi. «Buyuk ipak yo'li» bo'ylab birgalikda xalqaro ekspeditsiyalar uyushtirildi, kino filmlar yaratildi, kitoblar, broshyuralar va maqolalar chop etildi, ba'zi arxeologik va me'moriy yodshorliklar ta'mirlandi. Hindiston, Xitoy, O'zbekiston, Shirilanka, Yaponiyada «Buyuk ipak yo'li»ni o'rganish bo'yicha maxsus ilmiy institutlar ochildi. Ulardan biri Samarqand shahridagi Markaziy Osiyo tadqiqotlari xalqaro institutidir. 1997 yil mayida O'rta Osiyoni Eron bilan bog'lagan Saraxs – Saraxs Mashxad temir yo'l uchastkasi qurilishi tugallandi. O'zbekistonda «Buyuk ipak yo'li»ni tiklashga katta e'tibor berilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimovning «Buyuk ipak yo'li»ni qayta tiklashda O'zbekistonning ishtirokini avj oldirish va respublikada xalqaro sayyohlikni rivojlantirish borasidagi chora- tadbirlar to'g'risidagi farmoni e'lon qilindi. Shu asosida «O'zbekturizm» milliy kompaniyasi «Ipak yo'li» o'tgan tarixiy manzillar bo'ylab 200 dan ortiq yo'nalishlar ishlab chiqdi. Ular asosiy sayyohlik zonalarini qamrab oladi va Toshkent, Samarqand, Buxoro, Xiva hamda Farg'ona vodiysi shaharlari bo'ylab o'tadi. «Ipak yo'li»ning tarmoqlari hisoblangan Andijon, Namangan, Farg'ona, Termiz, Nukus shaharlari orqali o'tuvchi yo'nalishlar ishlab chiqilmoqda. Farg'ona vodiysi bo'ylab o'tuvchi yo'nalish – «Farg'ona oltin xalqasi» Qo'qon, Andijon, Namangan shaharlarini o'z ichiga oladi. «Buyuk ipak yo'li» sayyoxlik yo'nalishlari bo'ylab safar qiluvchilar soni yil sayin ortib bormoqda¹.

7. «AVESTO»— MUQADDAS KITOB

¹ Ўзбекистон миллий Энциклопедияси 2 жилд. «Ўзбекистон миллий Энциклопедияси» давлат илмий нашриёти Тошкент 2001 320-321 бетлар.

Ma'lumki dastlabki tsivilizatsiyalar tarixi qadimgi sharqda, so'ngra Yunonistondagi Krit orolida Minoy tsivilizatsiyasi bilan boshlangan edi. Shuningdek tsivilizatsiyalar dunyoning ko'plab mintaqalarida bo'lganidek, O'rta Osiyo, jumladan hozirgi O'zbekiston hududlarida ham vujudga keldi. Buni «Avesto» nomi bilan ma'lum bo'lgan muqaddas kitob ham isbotlaydi. Dunyodagi eng qadimiy dinlardan biri Zardushtiylik (Otashparastlik zoroastrizm) dinidir. «Avesto» ana shu zardushtiylik dinining muqaddas kitobi hisoblanadi. Unda O'rta Osiyo hududlarida yashagan barcha turkiy xalqlar, fors-tojik ozarbayjon, afg'on va boshqa xalqlarning qadimgi davr-lardagi ijtimoiy-iqtisodiy xayoti, diniy qarashlari, olam to'g'risidagi tasavvurlari, urf-odatlar, ma'naviy madaniyatlari o'z aksini topgan. Manbalarda «Avesto» kitobining muallifi Zardusht (ba'zi manbalarda Zardo'st) bo'lganligi qayd etiladi, U xayotda yashab o'tgan tarixiy shaxs. Taniqli faylasuf olim Ibrohim Karimov "Muloqot" jurnalining 1992 yil 11-12-(23-24) sonlarida chop etilgan «Zardushtiylik xaqida xaqiqat» maqolasida Zardushtning miloddan avvalgi 589-512 yillarda, ya'ni bundan 2600 yil muqaddam yashab o'tganligini yozadi. Olimning ta'kidlashicha, Zardusht Spitoma O'rta Osiyo hududida faoliyat ko'rsatgan iloxiyotchi, faylasuf, shoir va tabiatshunos olim bo'lgan. Uning uch o'g'il va bir qizi bo'lgan. Zardusht 30 yohga etganda o'zigacha bo'lgan ko'p xudolilik diniy aqidalariga hamda tabiat xodisalariga qarshi chiqib, yakka xudolikka asoslangan birinchi diniy kitob - «Avesto»ni yaratgan. Zardusht zardushtiylik dinining payg'ambari sifatida tan olingan va e'tirof etilgan.

Shu paytga qadar zardushtiylik hakida olimlar o'rtasida turlicha qarash va g'oyalar mavjud. Bu eng avvalo zardushtiy dini qaysi maskanda paydo bo'lganq Ikkinchisi, yakkaxudolik dini bo'lganmi yoki ko'pxudolik kabi masaladir.

Ba'zilar Zardushtiylik dinini Midiyada kelib chiqqan desalar, ayrimlar uni Eronda paydo bo'lgan deb isbotlaydilar. Zardushtiylikning vatani Erondir deb isbotlovchi olimlardan biri E. Berzinning fikricha, zardushtiylik dini «Hind- Eron qabilasi dinidan kelib chiqqan».

Olimlarning katta bir guruhi: V. V. Struve, V. V. Trever, S. P. Tolstov, N. Proxorov va boshqalar zardushtiylik dinining vatani O'rta Osiyo deb isbotlaydilar. A. O. Makovelskiy ham shu fikrga qo'shilishga moyildir. Bu guruh olimlar zardushtiylik dinining muqaddas kitobi «Avesto»da yakkayu yagona xudo-Oxuramazda («Oxuramazda»—«Yuksak daholi hukmron» demakdir) yaratgan 16 mamlakatning nomi berilgan. Bu mamlakatlardan ikkitasi afsonaviy bo'lsa, to'qqiztasi O'rta Osiyoga tegishli bo'lgan viloyat va shaharlardir. Qolgan beshtasi Hindiston, Ozarbayjon, Armaniston hududlariga qarashlidir. Masalan: Sug'diyona (Gava), Marg'iyona (Mavru), Baqtriya (Baxdi), Nisoya (Ashg'abot atrofi), Hirot, Qobul, Tus (Xuroson), Aryonvayjon (Xorazm), Varana (Turkmaniston Eron chegaralari oraligi) tilga olinadi. «Avesto» kitobida er dumaloq shaklda yaratilganligi, uning atrofi okeyanlar o'ralganligi, nomlari keltirilgan mamlakatlarda xudo Oxuramazda ezgulik qonunlarini Zardusht orqali vahiy qilganligi haqida yozilgan.

Iymonsiz odamlar yashayotgan mamlakatlar jumlasiga Parfiyona podsholiging markazi Nisoya va Midiyaning eng katta shaxri Raga kiritiladi. Fors tadqiqotchisi Kapadia fikricha, Zardushtning iloxiy faoliyati Vishtaspa podsholigining poytaxti Balx shaxri bilan bog'liqdir. U podshohlar homiyligida Zardusht Baqtriya payg'ambariga

aylanganligiga diqqat-etiborni haratadi.

Zardushtiylik bo'yicha ilgarigi ko'pxudolilik dinidan rasm-odat bo'lib qolgan murdalarni olovda kuydirib, kulini dafn etishni qat'iy qoralab, marxum 'Suyaklarini maxsus ostadon (ossuar)larga solib, ko'mishdan iborat yangicha odatlar joriy qilingan. Bundam ostadonlar tadqiqotchi Yu. A. Rapoportning ta'kidlashicha, asosan O'rta Osiyo hududlari yer ostidan topilayotir, Eron hududida esa bitta-yarimta uchramoqda, xolos. Bu hol zardushtiylikning vatani O'rta Osiyo deb aytish uchun tarixiy asos bo'la oladi.

Zardusht yaratgan ilohiy kitobning o'zi bizgacha etib kelmagan. Faqat u haqda yozilgan tarixiy manbalar bor xolos. Zardusht yashagan davrda kishilik jamiyati ilgari lab rivojlana bordi. O'rta Osiyoda o'trog' ho'jalikka o'tila boshladi, sug'oriladigan dehqonchilik chorvachilik hunarmandchilik borgan sayin taraqqiy etdi. Yangi-yangi shaharlar, obod qishloqlarning paydo bo'lishi o'troq yashash turmush tarzining afzalliklarini ko'rsata bordi. Ana shu o'troqlik turmush tarzining odamlarga benixoya kulfatlar keltirayotgan ko'chmanchilikka asoslangan turmush tarziga nisbatan afzalliklarini ommaga etkazish davrning asosiy muammosi bo'lgan. Ana shu zaruriy muammoni Zardusht hammadan oldin ko'ra olgan va uni hal qilish yo'llarini topa olgan. Xalqlarni, qabilalarni birlashtirib, farovonlikka erishtirishning birdan-bir yo'li yakka xudolik- vahdoniyatga o'tish, deb bildi va o'zining butun ongli faoliyatini shu muqaddas ishga bag'ishlab, yakka xudolik uchun olib borilgan urush (jihod)da o'zi ham halok bo'ldi.

Zardushtiylikning muqaddas kitoblar to'plami «Avesto» Aleksandr hokimiyati inqirozga yuz tutgach, miloddan avvalgi 250- yillarda, arshohiylar davrida yana tiklana boshlagan va u yangi matnlar bilan to'ldirilgan. Sosoniylar hukmronligi davrida (milodning III— VII asrlarida) bu ish poyoniga etkazilgan. «Avesto»ning uchta kitobi qadimgi oromiy tilda va bittasi pahlaviy tilda tiklangan. Birinchi kitob «Videvdat», ya'ni devlarga qarshi qonun deb ataladi. «Yosin» va «Visparad»ni ko'shganda u «Videvdat»- «Sade» deb ham yuritiladi. «Videvdat»ni poklanish qonun-qoidalari majmuasi deb aytsak bo'ladi. Ikkinchi kitob «Yosin» bo'lib, Zardusht xat (noma) lari uning asosiy mazmunini tashkil etadi. Bu kitob 72 bashoratdan iborat bo'lib, birinchi bashoratida tabiat va xalolliklar hukmdori, hamma narsani biladigan va hamma narsaga qodir Oxuramazdaning vaxiylari xaqligiga imon keltirishga doyr duolar bor. 19- bashoratda olam yuzaga kelmasdan oldin mavjud bo'lgan xudo sha'niga shukronalar bayon qilinadi.

Kitobda poklanish (yuvinish gigienasi), yovuzlikni qarg'ayotgan paytda tanani qanday maromda tutishlik shayton-iblis larni xaydashga qaratilgan harakatlar, gunoxdan forig' bo'lish, kechirim so'rashga doir duolar ham katta o'rin olgan. Jumladan, imonni saqdab kolish, gunoxdan forig' bo'lishlik uchun quyidagi duoni o'qish tavsiya qilinadi: «Ey, olamning hukmdori Oxuramazda! Men barcha gunoxlarimga iqorman, ularni takrorlamaslik uchun senga so'z beraman, har qanday yomon niyat (fikr)lardan, har qanday yomon so'zlardan, har qanday yomon amallardan voz kechaman, men fikrlagan va gapirgan yoki qilmoqchi bo'lgan va qila boshlagan va qilgan hamma nojuya ishlarimdan voz kechaman, niyatlarim, so'zlarim va amaliy ishlarim orqali bundan buyon ishonchingni oqlayman, qilgan gunoxlarimni keng karaming ila kechirgil, tanam va jonimni u dunyoyu bu dunyoda munavvar etgil, ey parvardigorim». Ikkinchi kitobning 7 ta bobida Zardusht orqali xabar berilgan bashoratlar o'z ifodasini topgan.

Zardusht xudo Oxuramazdadan o`z axloqiy qonun-qoidalarini ma'lum qilishni so`raydi. Oxuramazda butun mavjudlikning ikki oliy ibtidosi- ezgulik va yovuzlik to`g`risida vaxiy qiladi. Bir-biriga qarama-qarshi bu boshlang`ich kuchlar doimo birgalikda mavjud bo`lib, ular xayot va o`lim, osmon jahannam ma'nolarini bildiradi. Jaxannam Oxuramazda vahiysida «Hayotning eng yomon onlari», osmon esa ruhning eng yuksak xolati sifatida gavdalanadi. Olamdagi yovuzlik va notakomillik — hodisalar va ularning mohiyatidan kelib chiqadi. Ularni bartaraf etish esa istiqboldagi ish bo`lib, imonli kishilarning faolligi tufayligina bunga erishiladi. Imonli kishilar Oxuramazda yuborgan qonun-qoidalar, tartibotlar, nasixat va o`gitlarga amal qilsalar ezgulik yovuzlik ustidan albatta g`alabaga erishib boraveradi.

Kitobda qayd etilishicha, olam qarama-qarshiliklar asosida qurilgan jismoniy narsalarda yorug`lik bilan zulmat, jonli tabiatda hayot bilan o`lim, ma'naviy olamda ezgulik bilan yovuzlik ijtimoiy xayotda adolatli qonunlar bilan qonunsizliklar o`rtasida doimiy qarama-qarshiliklar bor. Diniy soxada ezgulikni qaror toptirish ruxi bilan yovuzlik ruxi o`rtasida keskin kurash boradi. Oxuramazda ezgulikni vujudga keltiraveradi, yovuzlik ruxi bo`lgan Axriman unga qarshi kurashib odamlarni yomonlik sari, yovuzliklarga boshlayveradi. Kitobning 30- bashoratida takidlanishicha, ezgulik va yovuzlik o`rtasidagi abadiy kurashda oraliq yo`q, har bir odam bu jarayonning u yoki bu tomonida ishtirok etishga majbur. Shu boisdan dindorlikda imon-e'tiqod barakamollik nishonasi sifatida muhim o`rin tutadi. Imon-e'tiqod odamlarga ezgulikni yovuzlikdan farkqlash imkonini beradi. Imonli e'tiqodli odam albatta ezguliq yaxshilik sari intiladi. Yovuz ruhlar- dev, pari, iblis va boshqalar gunoxlar, adashishlar, yolg'onlar, kasalliklar timsoli sifatida tasvirlanadi. Oxuramazda odamlarni ulardan saqlanish, o`zini chetga olishga da'vat etadi. Yosinning 14-bashoratida xudo: «Men ezgu fikr (niyat)larni, ezgu so`zlarni va ezgu amallarni yoqtiraman. Men mazdayosin qonunlariga asoslangan tartibotlarni ulug`layman», deydi, Bundan ko`rinadiki, zardushtaylik imoni uch tayanchga asoslanadi: fikrlar sofliqi, so`zning sobitligi, amallarning insoniyligidir. Oxuramazda odamlarni «... o`z istaklarida xolis bo`lib, bir-birlari bilan muro'sa qilib yashashni odat qilishlari, g'arazgo`ylik hasadg'uylik kattazanglik (dimog'dorlik), shuhratparastlik qonunsiz ishlardan o`zlarini tiyib yurishi uchun...» intilishga chaqiradi. «...Bergan so`zning ustidan chiqish, unga sodiq qolish, savdo-sotiqda shartnomalarga kat'iy amal qilish, qarzni vaqtida to'lash, aldamchilik va xiyonatdan xoli bo'lish» imonlilik alomatlaridir, deyiladi. Iymonli odam ug'irlik va talonchilikdan, begonalarning mol-dunyosiga ko`z olaytirishdan, o`z-o`ziga xiyonat qilish, ya'ni imonga xilof ishlardan o`zini saqlay biladigan komil insondir. «Tanlaringizga nisbatan qalbingiz haqida ko`proq qayg'uring», ya'ni avval ma'naviy dunyoingiz musaffo bo'lsa, moddiy turmushingiz ham mukammal bo`lib boraveradi, deydi Oxuramazda.

«Avesto»da shaxsning axloqiy xislatlari, haqgo`ylik adolatlilik ulug`lanadi. Bunday ezgu sifatlarga Oxuramazdaning o`zi ham ega bo`lib, u shu bilan birga ezgulikka zid bo`lgan yovuzlikka murosasiz dushmandir. Asarda Oxuramazda tilidan bunday deyiladi:

«Men borliqning Quriqchisiman
Nomdir menga tag'in Himoyat
Yana bir nom bilguvchilikdir

Voqiflikdir yana bir tarzim,
Mening nomim Haqgo`klik erur
Mening nomim aldovsizlikdir.
Mening nomim Asraguvchidir
Mening nomim erur Qaqshatqich,
Ostin-ustun qilguvchi ham men
Barchani vayron etguvchi ham men,
Yuqlikdan bor etguvchi ham men,
Yana bir nomim ezgu farog`at,
Haqqoniyat yana bir ismim¹».

«Avesto» kitobida materialistik dunyo, borliq muqqadaslashtiriladi. Yer, suv, xavoni bo`lg`ash, ifloslantirish eng og`ir gunoxlar qatoriga qo`shiladi. Oxuramazda «...yerga yaxshi, sog`lom urug`lar sepishdan ortiq savob ish yo`q.» deydi. Xudoi taoloning bu aytganlariga amal qilish, 10 ming marta ibodat etish yoki yuzlab jonivorni xudo yo`liga qurboilikka so`yishdan afzalroq xisoblangan. Oxuramazda yerga ekin ekishni yerdagi yovuzliklarga barham berishdan iborat, deb hisoblaydi. Bashoratlardan birida: «Olam go`zalligi dehqondan, dehqonchilikdan, kimki yerga urug` qadabdi, u odamiylikka iymon keltiradi, yagona shu yo`lgina haqiqat bo`lib, qolgani sarobdir», deyiladi. Bohqa bir bashoratda esa quyidagi jummalarni o`qiymiz: Bug`doy o`stirila boshlasa, devlarni ter bosadi, sovrilgan bug`doy tayyor bo`lsa, devlar zaiflashib qoladi. Un tayyor bo`lgach, devlar nolayu fig`on chekishadi... Devlarni maglub etish uchun xonadonda hamisha unli ovqat bo`lishi lozim. Bu ovqatni odam egandan so`ng, devlar juda qizishib ketishadi va qocha boshlashadi».

Oxuramazda qonunlarida qo`riq va bo`z yerlarni o`zlashtirish, uni jamoa o`rtasida adolatli taqsimlash eng savobli ishlardan hisoblangan. Undan keyingi savobli ish esa oziq-ovqat tayyorlash, uy hayvonlari va chorva mollarini ko`paytirishdan iborat bo`lgan. Zardusht xudo nomidan hukmdorlarga qarata bunday deydi: «Yomon ovqatlanigan xalq na yahshi, kuchli ishlovchilarga va na sog`lom, baquvvat bolalarga ega bo`ladi. Yomon ovqatlanishdan odob-axloq ham aynib ketadi. Agar non mo`l ko`l bo`lsa, muqaddas so`zlar ham yaxshi qabul qilinadi». Bir qarashda oddiygina kurinadigan bu so`zlarda juda katta falsafiy ma`nolar, tarbiyaviy ugitlar borligiga amin bo`lamiz. Zardushtiylik o`gitlarida ona zaminga, dehqonchilikka, hunarmandchilik chorvachilik Vatan va xalqqa ulug` muxabbat ruxi markaziy o`rinni egallaydi. Buni biz zardushtiylikning Navro`z, Ro`za, Mexr va boshqa barcha marosimlarida ochiq-oydin ko`ramiz.

Yosinning 29- bashorat 5-hikmati va 50-bashorat 8-xikmatida ibodatdan so`ng ikki kaftni oldinga ochiq holda yozib ko`targan holda Ollohdan o`z talablarini qon-dirishni iltijo qilish rasm-rusmi haqida rap boradi. Undagi bashoratlarda Yer, osmon, ummon boshlanishi, jannat xaqida fikrlar bayon qilinadi.

Bashoratlardagi Odam Ato haqidagi fikrlar o`ziga xos bir tarzda bayon etiladi. Unda ta`kidlanishicha, Iyim nomi bilan atalgan birinchi odam Oxuramazda irodasiga ko`ra 900 yil yashaydi va u shu davrda odamlarni, hayvon va kushlarni parvarish qiladi, qizil shu`lali olovni ko`paytiradi. Oxuramazda Iyimga oltin nayza bilan oltin qamchi sovg`a qiladi. Yer odamlar yashashi uchun torlik qilib qolganda u nayzani yerga sanchib yerni kengaytirishni iltijo qilib xudodan so`raydi va unga erishadi. Oxuramazda Odam

¹ «Фан ва турмуш» 1993 йил № 3-4, 23-бет

Atoga yerga sovuq ofat kelayotganligini va uni oldini olish lozimligini aytadi. Iyim o`ziga bir uy qurib xayvonot va o`simlik zotlarining eng yaxshilaridan bir juftidan olib bu uyda ularni saqlab qoladi va shu tarika Odam Ato tirik tabiatni ofatdan saqlab kolishga erishadi.

Ammo Odam Ato o`z kilgan ishlaridan ortiqcha mag`rurlanib ketadi va xudo tomonidan taqiqlangan ne'mat- qoramol go`shtidan iste'mol qilib qo`yadi. U xudoning kahriga uchraydi va abadiylikdan judo bo`ladi. Odamzod xayotning bu birinchi bosqichidan so`ng ikkinchi bosqich boshlanadi. Ikkinchi davr Zardusht faoliyati va uning diniy isloxoti bilan bog`liq. Bu davr din va imon uchun kurash bilan karakterlanadi. Olib borilgan 3000 yillik kurashlardan so`ng Zardusht farzandi boshchiligida dunyoda tinchlik osoyishtalik va farovonlik yuzaga keladi. Yomonlik va yovuzlik kuchlari timsoli bo`lgan dev- Axriman engiladi. Uchinchi davrda qiyomat qoyim bo`ladi. Barcha o`lganlar tirilib xudo oldiga keladilar va o`z qilmish kechirmishlari bo`yicha unga hisobot beradilar. Xudoy taolo hamma ishlardan voqif va uni ko`rib turibdi. Xudoni aldab bo`lmaydi. Zar'dushtiylik dini bo`yicha odamzod olamdan o`tgach uch kunga qadar joni uning tanasida saqlanadi. To`rtinchi kunida har bir odam zoti go`zal kiz qiyofasidagi o`z mahrami- farishta yo`lboshchiligida narigi dunyodagi qilko`prik - «Chinvot»dan o`tadi. Yaxshi va, ezgu ishlar qilgan insonlarga bu ko`prik kengayib turadi va yo`l beradi. Undan omon inson o`tgan har bir zot abadiy roxat-farog`atta- jannatga yo`l oladi va o`liklar tiriladigan kunda o`z tanasiga jon kirishini kutib yotadi. Yomon va yovuz ishlar bilan shug`ullanganlarga «Chinvot» qilday torayadi va ular jahannam azoblariga maxkum bo`ladalar, do`zaxga tushadilar.

«Avesto»ning uchinchi kitobi «Vasparat» deb ataladi. Bu kitobda olamni, hamma narsani bilishga oid pandu nasihatlar o`rin olgan. Kitob asosan ibodat namozlari yig`indisi bo`lib, 25 qismdan iboratdir. Bu kitob «Bundaxash», Qadimiy Eron tili paxlaviy tilidan yozilgan.

Eshtlar va Yosinlar uch katlamdan iborat: birinchisi xalq eposlarining Zardushtgacha bo`lgan qo`shiqlari (she`rlari), ikkinchisi Zardusht xat (noma)lari va uchinchisi Zardusht halok bo`lgandan keyin kitob holiga keltirilgan va «Kichik Avesto» nomi bilan yuritiladigan qismi hisoblanadi. Shuning uchun «Avesto» ning dastlabki ilk va kichik (so`ngi) qismlarida uning asosiy qismi Zardusht nomalarini bir-biridan farq qila bilish kerak. Zardushtnomalar ko`p xudolikni, o`tga va tabiatning stixiyali kuchlariga sajda qilib sig`inishni qoralaydi va yakka xudolikka da'vat qiladi. Shu paytga qadar ilmiy adabiyotlarda bildirilgan fikrlar asosan «Kichik Avesto»ga asoslangan g`oyalar bo`lgan. Bunda ko`p xudolilik bilan yakka xudolilik g`oyasi aralashib, qorishib ketganligidan Zardushtiylikni ko`p xudolilik va yakka hudolilik dini sifatida qarab kelganlar. Bu yakka hudolikka asoslangan Zardushtiylikni asosiy yo`nalishi ko`p xudolikdan iborat bo`lgan mazdaniylik bilan aralashtirish oqibatidir. Zardushtgacha ham Oxura, Matra, Mazda va boshqa xudolar haqida fikrlar bo`lgan. Ammo u hudolar huddi odamlardek hayot kechirganlar. Zardusht talqinidagi Xudo Oxuramazda esa Oliy ibtido bo`lgan, uning xotin, bola chaqalari yo`q. U hamma narsani, butun borliqni yaratuvchi Oliy ruh bo`lib, barcha ezguliklar va yaxshiliklar bilan odamlar qalbini munavvar qiladi. Zardusht asos solgan yakka xudolilik dini Eronda Ahamoniylar hokimiyat tepasiga kelib, ular O`rta Osiyoni bosib olgach zavorolga uchraydi. To`g`ri, Eron shohlari o`z saltanatlarini barqaror qilishda zardushtiilik dinining ahamiyati va

o'rniga etarli darajada baho berganlar. Ammo bu dindagi o'rtahol dextdonchilik mo'tadil kamtarona xayotdan iborat turmush tarzini iloxiylashtirib, quldorlik munosabatlarini qoralash Eron shohlariga yoqmaydi.

«Kichik Avesto»da Oxuramazda olamni yaratuvchi va tartib o'rnatuvchilikdan ko'ra ko'proq qabilaviy xudolarni birlashtiruvchi bosh xudoga aylanib qoladi; Ahamoniylar Yunonistonni bosib olish uchun olib borgan urushlari hamda yunonlarning Eron va Turonni ishg'ol qilishlari oqibatida Oxuramazda Yunonistonda bosh xudo — Zevs, Zardusht esa Aflotun (Platon) sifatida talqin etiladi. Ahamoniylar zardushtiylikni o'z e'tiqodlariga bo'ysundirgan bo'lsalar, Aleksandr bu dinni butunlay yo'q qilib tashlamoqchi bo'ldi, bu dinga oid kitoblarni butunlay yoqtirib yubordi.

«Avesto» haqida Abu Rayxon Beruniyning «O'tmish xalqlardan qolgan yodg'orliklar» nomli asarida yozib qoldirgan ma'lumotlari diqqatni tortadi. Beruniy bunday yozadi: «Podshoh Doro ibn Doro xazinasida un ikki ming qoramol terisiga tillo bilan bitilgan bir nusxasi bor edi, Aleksandr otashxonalarni vayron qililib, ularda xizmat etuvchilarni o'ldirgan vaqtda uni kuydirib yubordi. Shuning uchun «Abisto»ning beshdan uchi yuqolib ketdi «Abisto» uttiz nask (qism) edi. Majusiylar qo'lida un ikki nask chamasi qoldi».

O'lkamiz arab halifaligi qo'shinlari tomonidan fatx etilib, islom dinining tarqalishi davrida ham zardushtilik va uning muqaddas kitobi «Avesto» kattiq taqib ostiga olindi.

Zardushtiyning O'rta Osiyoda vujudga kelganligi va uning jahon madaniyatiga ko'rsatgan ijobiy ta'sirini inkor etib bo'lmaydi. «Avesto»ning bizgacha etib kelganligi uchun eng avvalo ingliz va frantsuz olimlaridan minnatdor bo'lishimiz kerak chunki, 1755 yilda frantsuz olimi A. Dyupperon Xindistonga ilmiy safar qilib, u yerdagi zardushtiy (mazdaiy) lar orasida uch yil yashadi, ularni ibodatlari, urf-odatlar bilan yaqin tanishdi va «Avesto»ni frantsuz tiliga tarjim qildi. «Avesto» G'arbiy Evropa, Eron va Hindiston orqali bizga etib kelganligidan undagi nomlar, ismlar va terminlar asliga to'g'ri kelmaydi.

Beruniy yozgan rivoyatlarga qaraganda Zardusht Baqtriya podshohi Vishtasp (Gushtasp) huzuriga kelib, «Avesto» ni unga tortiq qiladi. O'ng va so'l tomonlari kesilgan ko'ylak kiygan, yuziga parda tortilgan, qulida bir eski qogozni ko'kragiga mahkam bosganicha Zardusht kunduz kuni Gushtasp kasriga tushadi. Shunda tom ochilgan va Gushtasp kunduzgi uyqudan uyg'onib ketgan. Zardusht «Avesto» kitobini Gushtasp oldiga qo'ydi va xudoga iltijo qildi. «Avesto» agar shu kitob daqiqadan seniki bo'lsa, sen su kitob bilan meni podshoh huzuriga yuborgan bo'lsagh, meni misning zararidan saqlagan», dyedi. So'ng uning iltijosiga ko'ra, qizdirib eritilgan mis keltirildi, uni Zardushtning ko'kragiga va qorni ustiga qo'ydilar. Mis tanasi ustidan oqib tuklarga donachalar bo'lib epishdi, lekin kuydirmadi. Shu mahaldan e'tiboran Gushtasp Zardusht e'tiqodini qabul qildi va o'ziga tobe o'lkalarga bu e'tiqodni qabul qilishni buyurdi.

Tarixdan ma'lumki, zardushtiylik miloddan oldingi VII asrdan milodimizning VII asrigacha qarib ming yil O'rta Osiyo, Eron, Ozarbayjon va boshqa o'lkalarda diniy e'tiqod sifatida yashadi.

Zardusht yashagan va «Avesto» kitobi yozilgan davrda O'rta Osiyoda aholining asosiy qismi o'troq xayotga, dehqonchilik va hunarmandchilikka o'ta boshlagan, ko'chmanchi chorvachilikka etibor kuchaygan, qadimgi shaharlar va dehqonchilik

viloyatlari (Sug'diyona, Marg'iyona, Baqtriya, Parfiya, Xorazm)ning shakllanish jarayoni kechayotgan palla. Batanimiz xalqlari hayotida yuz berayotgan bu ijtimoiy iqtisodiy o'zgarishlar uning taraqqiyot yo'liga g'ov bo'layotgan mafkuralari yangilashni, yangi jamiyat talablariga-javob bera oladigan diniy islohatlarni amalga oshirishni talab etar edi. «Avesto»da ana shu islohiy talab o'z ifodasini topdi.

«Avesto» asarida patriarxal urug' jamoasi haqida, uning so'ngi qismi Videvdotda iqtisodiy tengsizlik sinfiy tabaqalanish haqidagi muammolar ochiladi. Jamiyatning ijtimoiy tarkibi va undagi sinfiy tabaqalanish jarayoni to'g'risida qimmatli malumotlar beriladi. Shunday qilib miloddan avvalgi IX—VII asrlar ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayot haqida g'oyatda muxim ma'lumotlar beruvchi xalqimizning merosiy ma'naviy boyligidir.

«Avesto»da keltirilgan jamiyatning ijtimoiy tarkibi haqida ma'lumotlarga suyanib fikr yuritadigan bo'lsak miloddan avvalgi I ming yillikning birinchi choragida O'rta Osiyo hududida ibtidoiy jamoa tuzumi emirilib, yangi, ilk sinfiy jamiyat tarkib topayotgan jarayonning guvohi bo'lamiz.

Islom Karimov tabiri bilan aytganda «Avesto» ning tub ma'no –mohiyati belgilab beradigan «Ezgu fikr, ezgu so'z, ezgu amal» degan tamoyilda hozirgi zamon uchun ham behad ibratli bo'lgan saboqlar borligini ko'rish mumkin. «Ezgu niyat, so'z va ish birligini jamiyat hayotining ustivor g'oyasi sifatida talqin etish bizning bugungi manaviy idiallarimiz bilan naqadar uzviy bog'liq, nechog'li mustahkam hayotiy asosga ega ekani ayniqsa etiborlidir»¹ deb yozdi Islom Karimov.

8. MONIYLIK DINI

O'rta Osiyo hududlarida zardushtiylik bilan bir qatorda Moniylik dini ham milodimizning III asri o'rtalaridan boshlab keng tarqala boshlagan dinlardan biridir. Moniylikning asoschisi **Moniy ibn Fatak -(216—276) dir.** U 216 yilda **Taysafun** (Ktesifon) yaqinida tavallud topgan. Shu bilan birga Moniy 230 yillarda Eron, O'rta Osiyo, Hindiston bo'ylab safar qilib zardushtiylik buddiylik braxmanlik dinlari bilan va turli diniy ta'limotlar bilan tanishadi. 240 yillardan boshlab Moniy o'zining mustaqil ta'limotini targ'ib qila boshlaydi. O'z ichiga zardushtiylik buddiylik braxmanlik xristiailik dinlarining ba'zi tomonlarini olgan bu talimot boshqa maamlakatlarda ham qiziqish uyg'ota boshlaydi. Jumladan, sosoniylar sulolasidan bo'lgan Eron shohi Shopur I bu ta'limotni quvvatlab, Moniyni Eronga taklif etadi. Moiniy 242 yilda Shopur I ning taxtga o'tirib toj kiyish marosimi paytida birinchi marta o'z ta'limotini bayon etib va'z o'qiydi. Shopur I ushbu Moniylik ta'limotini xristianlik va mahalliy dinlarga qarshi qo'ymoqchi bo'ladi. Biroq zardusht kohinlari bu diniy ta'limotga shubha bilan qarab unga keskin qarshi chiqadilar. Zardusht kohinlarning kuchayishi tufayli Moniy muvaffaqiyatsizlikka uchrab, Erondan qochishga majbur bo'ladi. Shundan so'ng Moniy O'rta Osiyo yerlarida, shu jumladan O'zbekistan hududida faoliyat ko'rsatadi.

Moniy samo nuri elchisi hisoblangan. Uning ta'limotida borlikning 2 substantsiya asosi — yoro'g'lik yaxshilik ruh olami bilan zulmat, yovuzlik matyeriya olamining o'zaro kurashini e'tirof etuvchi Zardushtiylik dualizmi yotadi. Birinchi olamda xudo, ikkinchisida shayton, iblis hukm suradi. Ikki olam kurashi falokat bilan tugaydi, natijada

¹ Каримов Ислон. Юксак маънавият —енгилмас куч... 32 бет

materiya halokatga uchraydi, ruh ozodlikka chiqadi. Moniy ta'limotiga ko'ra, bu dunyo yovuzlik dunyosidir. Inson ikki unsur dan (ruh- nur farzandi, jism - zulmat farzandi) iborat bo'lgani uchun zulmat kuchlariga qarshi kurashda nur kuchlariga yordam bera oladi. Shuni'ng uchun moniy lar xayotda zohirona yashashni targ'ib etganlar. Ular g'o'sht iste'mol qilmasliklari, foni y dunyoning o'tkinchi moliga qo'l urmasliklari lozim bo'lgan. Moniy tarafdorlarining shiori «Kimki boy bo'lsa, keyin qashshoh bo'lib sadaqa so'raydi va abadiy azob chekadi». Moniylik keng tarqaldi. U O'zbekiston hududidan tashqari, Sharqiy Turkiston, Italiyadan to Xitoygacha yoyildi. Keyinchalik bu ta'limot Misr va Ispaniyagacha tarqaldi.

Moniy 273 yilda Eronga kaytadi va Shoh Bahrom I ning topshirigi bilan 275 yilda hibsga olinib zindonband qilinadi va 277 yilda qatl etiladi. Moniy bir necha kitoblar muallifidir. Jumladan, «Shoburaqon», «Kanz ulahyo» («Tirilganlar xazinasini»), «Jabborlar haqida», «Sirlar kitobi», «Avangelion», «Kefalaya», «Bungoxik» (Bukgohang) kitoblari uning qalamiga mansubdir.

Moniylik ta'limoti Moniy o'limidan keyin ham keng tarqaladi. U VIII asrda Uyg'ur xonligida hukmron dinga aylanadi. Ammo keyinchalik moniylik islom dini ta'qibiga uchraydi va asta-sekin Evropa va Osiyo mamlakatlarida barham topadi. XIV asrga kelib bu diniy ta'limot Xitoyda ham taqiqlanadi. Biroq moniylikdagi yaxshilik va yomonlik kurashi xaqidagi dualistik ta'limot keyinchalik Evropa mamlakatlarida **pavlikianchilik** Sharq mamlakatlarida esa **mazdakiychilik** harakatlarini keltirib chiqardi.

Moniy o'rta asr Sharq she'riyatida mashhur naqqosh rassom sifatida doimo tilga olingan. Buyuk shoirlardan Nizomiy Ganjaviy, Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy lar o'z «Hamsa»larida Moniyni ta'rif va tavsif etib o'tganlar. Jumladan, Alisher Navoiy o'z «Hamsa»siga kirgan «Farhod va Shirin», «Sab'ai sayyor» kabi dostonlarida Moniyni alohida tilga olgan.

9. QADIMGI YOZUVLAR

O'rta Osiyo xalqlari dunyodagi eng boy tarixga ega bo'lgan xalqlardan ekanligi yuqoridagi mavzularda qayd etildi. Bu o'lkada qadim-qadimdan yashab kelgan xorazmiylar, baqtriyaliklar, sug'diyonaliklar, parfiyonlar, davanliklar, qang'lilar, kushonlar va boshqalar o'z paydo bo'lish, rivojlanish va taraqqiy qilish tarixlariga monand o'z madaniyatlari va yozuvlariga ham ega bo'lganlar. Hozirgacha bizga ma'lum bo'lgan manbalarda O'rta Osiyo xalqlarining yozuv tarixi yoshini taxminan 2300—2500 yillar atrofida deb hisoblaydilar. Xorazm, baxtar va so'g'dda eron tillari bir necha laxjalardan iborat bo'lgani kabi, turkiy tillar ham xilma-xil laxjalarni o'z ichiga olgan. Uzoq yillar o'tishi bilan eron tillari zaminida fors-tojik tili, turkiy tillar laxjalari zaminida turkiy xalqlar tillari paydo bo'lgan. Qadim-qadimdan bu hududda yonma-yon, elkama-elka yashab kelgan, doimo iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy jixatdan aloqador va bog'lanib ketgan eron va turk tillarida so'zlashuvchi xalqlar so'zlashuv tili jixatdan ham bir-birlariga kuchli ta'sir o'tkazganlar. Buni nafaqat og'zaki so'zlashuv tilida, balki yozma madaniyatda ham ko'rish mumkin.

Miloddan avvalgi birinchi ming yillik o'rtalarida Eron, O'rta Osiyo va boshqa o'lkalarda oromiy yozuvi keng tarqalgan. O'rta Osiyoni Aleksandr bosib olgach, bu

yerga yunon yozuvi kirib keldi. Xullas, bu davrda Ahamoniylarning oromiy yozuvi asosida parfiyon, so'g'd, baxtar va Xorazm ezuvlari paydo bo'lgan. Keyinchalik Run (O'rxun-Enasoy), Uyg'ur kabi bir qator yozuvlar vujudga kelgan. Tarixiy yozma manbalarining guvohlik berishicha, Kushon davlati davrida hind xalqlari bilan o'zaro aloqadorlik negizida Braxma va Qharoshhi- deb atalgan xind alifbolari ham ishlatilgan.

Muarrixlar muqaddas «Avesto» kitobini miloddan avvalgi VII—V asrlarda bitilganligini taxmin qiladilar. O'rta Osiyoda uzoq vaqtlar qo'llanib kelingan xorazm va so'g'd yozuvlari ham qadimiydir. Xorazm yozuvi oromiy yozuvning qadimiy an'alarini o'zida saqlab qolgan edi. Buni rus olimi S. P. Tolstov o'z hamkasblari bilan Xorazmdagi Qo'yqirilgan kal'asida arxeologiyaga oid tadqiqotlar uyushtirib topgan ashyolar asosida isbotladi. Bu yerdan u xorazm yozuvi namunalarini topdi. Bu yozuvlar qadimgi xorazm tangalari, muhrlari, xujjatlari, san'at asarlari, uy ro'zg'or buyumlarida aks etgan edi.

Massagetlar va shaklar orasida tarqoq xolda yashagan so'g'dlarning yozuvi bitilgan ba'zi manbalar bizgacha kelgan. Jumladan, Sug'diyonada topilgan miloddin avvalgi II asrga mansub so'g'd tangalariga zarb urilgan "Geray Jabg'u", "Kadfuz jabg'u" so'zlariga qarab, arxeolog olimi O. N. Smirnova so'g'dlar turk tilada so'zlashganlar, degan xulosaga keladi. So'g' hokimlari va lashkarboshilarining ko'pchiligi turk bo'lganligini mashhur tarixchi Tabariy ham ta'kidlaydi.

Shunday, qilib, yuqoridaga dalil-asoslar O'rta Osiyo hududidagi xalqlar eng qadimgi yozma madaniyatga ega bo'lganligini isbot qiladi. Bu g'oyatda muhim siyosiy ahamiyatga molik masaladir. Chunki qadimgi ajdodlarimiz o'z rivojlangan davlatchiligi, yuksak rivoj toptan madaniyati va yozuviga ega bo'lgan. Qadim-qadim zamonlarda shimoliy mintaqalarda yashovchi xalqlar hali yovvoyilik bosqichidan ham chiqmagan edilar.

Nazorat savollari

1. Makedoniyalik Aleksandr va uning hayot yo'li haqida nimalarni bilasiz?
2. Salavka va salavkiylar davlati haqida nimalarni bilasiz?
3. O'rta Osiyoning salavkiylar hukmronligi ostiga tushib qolishining sabablari nimada?
4. Parfiya davlati va boshqaruv tizimi qanday bo'lgan?
5. O'rta Osiyoda Yunon – Baqtriya davlatining tashkil topishi va boshqaruv tizimi qanday bo'lgan?
6. Qang' davlati, uning hududi va tarixiy ahamiyati nimadan iborat ?
7. Qadimgi Farg'ona (Davan) davlatining tashkil topish omillari nimalardan iborat edi?
8. Kushon davlatining vatanimiz tarixida tutgan o'rni va ahamiyati
9. Buyuk ipak yo'li
10. "Avesto"ning o'tmish va bugungi kundagi tarixiy ahamiyati nimalardan iborat?
11. Prezidentimiz I.A.Karimovning "Avesto" haqidagi fikrlarini aytib bering?
12. Qadimgi yozuvlar va ularning manbaviy ahamiyati qanday?
13. Moniylik dinining mohiyati nimadan iborat?

IV BOB O'RTA ASRLAR DAVRI.

O'RTA OSIYO XALQLARI ILK O'RTA ASRLAR DAVRIDA (V—VIII asrlar) YERGA EGALIK MUNOSABATLARINING SHAKLLANISHI. EFTALITLAR VA TURK XOQONLIGI DAVRI (V—VII asrlar)

I. EFTALITLAR DAVLATI

O'zbekiston hududida yerga egalak munosabatlar ma'lum darajada o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan. Soliqni ma'lum xududdagi jamoaga uyushgan erkin dehqonlar to'laganlar. Bu erkin dehqonlar «kashovarlar» deb atalganlar. Yer egasi bo'lib qolgan harbiy zodagonlar esa «dehqon» deb atalgan. «Dehqon» qishloq ho'jayini ma'nosini anglatadi. Kashovarlar jamoa boshligi «dehqon»ga soliq to'laganlar. X asr tarixchisi Tabariy shu ma'noda bunday dehqonlarning qayerdan kelib chiqqanligini tushuntiradi. Go'yo afsonaviy podsho Monuchehr har bir qishloqqa bir dehqonni boshliq qilib tayinlab bu dishlod aholisiga shu dextonga buysunish va uning uchun ishlashni buyurgan ekan. Bu hol quldorlikka asoslangan eski shaharlarni tushkunlikka uchrashiga sabab bo'ldi va feodallarning mulklari yonida juda ko'p mayda xo'jalik markazlari vujudga kela boshladi. Kushon davlati inqirozga uchrab tarqab ketgach, ayrim voxalarda mustaqil mulklar paydo bo'ldi. Bu mulklarning o'z podshochalari bor edi. Ularning nomlari har voxada har xil bo'lgan. Jumladan, Buxoroda — *buxorxudotlar*, Choganiyonda — *chog'an xudolar*, Vardanzida — *vardonxudolart*, Totkentda — *tudunlar*, Samarqand va Farg'onada — *ixshidlar*, Osrushanda — *afshiniylar*, Xorazmda — *xorazmshohlar*, Toharistonda- *malikshohlar*, Iloqda — *dehqonlar* kabi.

IV asrning o'rtalarida kushon, Eftalit va yana bir massaget qabilalari boshqa bir qabila bilan birlashgan. Arman tarixchilari bu qabilani «Xonlar», vizantiyalik tarixchilar esa «Xioniylar» deb ataganlar. Arman va suriyalik tarixchilar «Xonlar»ni kushonlar bilan bir xil bilishgan, vizantiyaliklar esa ularni «Oq xunlar» deb atashgan. Bu yerda xionitlar badanining oqligi, o'troq turmush sharoiti va boshqa ko'chmanchi xunlarga nisbatan ancha yuqori madaniyat darajasiga egaligi e'tiborga olingan.

Birinchi marta xioniylar Ammian Marselian asarida qalamga olingan. 356 yilda xioniylar begi Grumbat o'z o'g'li bilan Eron sosoniylari podshosi **Shopur II (309-379 yillar)** tomonida turib Amida (Suriya) shaxrini qamal etgan paytda ittifoqchi sifatida qatnashadi. Sosoniylar podshosi **Varaxran V (418 - 438 yillar)** xioniylarga qarshi qattiq kurashlar olib borgan. Bu davrda xioniylar Amudaryo havzasini egallab olib o'z hududlarini yanada kengaytirishga harakat qilayotgan edilar. Marv atrofida olib borilgan jangda xioniylar ustidan galaba qozongan Varaxran V o'z davlati chegaralarini Talqon (Marv bilan Balx oraligi)- gacha kengaytirdi va bu yerda toshdan chegara minorasi qurdirtdi. Undan keyingi sosoniylar podshosi **Yazdigard II (438 - 457 yillar)** xioniylarning to'xtovsiz bo'lib turadigan hujumlaridan ximoyalaniib, qarorgohini

shimolga tomon, Shahrison -Yazdigard shaxriga ko'chirdi. Bu davrda u xioniylarning juda ko'p qishloq va shaharlarini vayron qildi hamda Balxan tog'i yaqinidagi Cho'l shaxrida (hozirgi Krasnovodsk shahri yaqinida) o'rtnashib olgan xioniylar podshosini o'ldirdi. Ammo ikkinchi yurish paytida (453- 454 **yillar**)) Yazdigard qo'shini xioniylar tomonidan tor-mor keltirildi va uning o'zi qatl etildi.

V asr boshlarida massaget qabilalari ittifoqidan yana bir qabilaviy guruh ajralib chiqdi. Ular **kidariylar** deb atalib, Toxariston hududlarida joylashgan edilar. Bu nom qabila boshligi va podshosi Kidar nomidan olingan. Kidariylar bir necha marta sosoniylar Eroniga xujumlar uyshtirganlar. Ammo 456 yildagi bo'lgan jangda sosoniylar kidariylarni tor-mor qiladilar, Kidariylar halok bo'lgan o'z podsholari Kidarning o'g'li -Kungas («Skuxa» deb ataluvchi sak nomi bilan taqqoslang) boshchiligi Hindikush orqali Qandaxor (Peshovar)ga ketadilar va Shimoliy Hindistondagi Gupta podsholigini o'zlariga bo'ysundiradilar.

Kidariylar bu yerda 75 yil mobaynida hukmronlik qilganlar. V-VI asrlardagi tarixshunos olimlarning asarlarida (masalan, suriyalik Ieshu Stilit, Vizantiyalik Prokopiy Kesariskiy, armanistonlik Sebeos va boshqalar) xioniylar Eftalitlar bilan, ba'zilarida kushonlar bilan aynan bir bo'lgan deb yuritiladi. Bu hol bizga bu qabilalar o'rtasidagi farq etnik harakterda bo'lmasdan sulolaviy jihatdan farqlanadi, deb xulosa chiqarishga asos bo'ladi.

Ilk o'rta asrlar davrida tashkil topgan yirik davlatlardan biri-**Eftalitlar** davlatidir. Eftalitlarning etnik jihatdan qaysi qabila-xalqqa mansubligi va qaysi tilda so'zlashganliklari to'g'risida fan olamida xar xil fikrlar bor. Ammo aksariyat ko'pchilik olimlar Eftalitlarni milodimizdan avvalgi I asr bilan milodimizning IV asri o'rtalarida Ettisuvdan va yanada sharqroqdagi rayonlardan Orol dengizi bo'ylariga kelib qolgan xunlar bilan aralashib ketgan holda Xun qabilalaridan turkiy tilini qabul qilgan Orol bo'yi sak-massaget qabilalarining avlodlaridirlar, degan g'oyani ilgari suradilar. Eftalitlar tarixiga oid ma'lumotlar rimlik tarixchi Ammian Martsellin (IV asr), vizantiyalik tarixchi Prisk Paniyskiy (V asr), Prokopiy Kesariyskiy (VI asr), Feofan Vizantiyskiy (VI asr), suriyalik yozuvchi Zenob Glak (VII— VIII asrlar), armanistonlik tarixchilar Lazar Parbski (V asr), Favsto Buzanda (IV asr), Yerishe (V asr) asarlarida berilgan. Birmuncha keirroq yozilgan Xitoy solnomalari «Vey-Shu» (VI asr) va «Man-shu» (IX—X asr)da ham Eftalitlar to'g'risida qimmatli manbalar bor.

Eftalitlar tarixi bilan rus sharqshunos olimlari P. I. Lerh, N. I. Veselovskiy, V. V. Bartold, A. Yu. Yakubovskiy, S. P. Tolstov, A. N. Bernshtam, chet ellik tarixchilardan Shnext, Druen, Markvart Xyermon, Mak Govyern va boshqalar ham shug'ullanganlar va kimmatli asarlar yozganlar. Eftalitlar turli tillarda, turlicha nomlarda talqin qilinganlar. Xitoylarda E-da yoki I-da, armanlarda – Xental, yunonlarda abdel.

Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha “Eftalitlar” degan nomning o'zi V asrning ikkinchi yarmidan e'tiboran paydo bo'lgan. Feofan Vizantiyskiyning ma'lumotlariga qaraganda Eftalitlar shohi Vaxshunvor Eftalon deb nomlangan. Arman tarixchilaridan biri esa Eftalitlar degan nom «xaft» (etti), ya'ni massagetlarning ettinchi qabilasi nomidan olingan deb hisoblaydi.

Tarixiy manbalarning guvoxlik berishicha 457 yil dan e'tiboran Eftalit podshosi Vaxshunvor Chog'oniyon Tohariston va Badaxshonni o'ziga bo'ysundiradi.

Eftalilarning kuchayib ketayotganligidan xavfsiragan sosoniylar shohi Peroz Eftalitlarga qarshi yurish qiladi. Ammo u engilib asirga tushadi va yordam so'rab Vizantiyaga murojaat qiladi. Vizantiyadan yuboridgan pul evaziga asirlikdan ozod qilingan Peroz Eftalitlarga ilgari bosib olingan Taliqon shahrini qaytarib berish va **Veraxran V** (418-438 yillar) tomonidan belgilangan chegaradan nariga o'tmaslik majburiyatini oladi. Taliqon shaxrida o'rnatilgan chegara minorasi fillar yordamida ko'chiriladi. Ammo Peroz o'z va'dasini bajarmaydi va eftalitlar ustiga ikkinchi marta qo'shin tortib keladi. Ikkinchi marta ham mag'lubiyatga uchrab, Suriya manbalarida ta'kidlanishicha, u ikkinchi marta asir tushadi. Sosoniylar shohi eftalitlarga kumush dirhamlar bilan to'ldirilgan qoplar orilgan 30 ta xachir berish majbo'riyatini oladi. Lekin u faqat yigirmata xachir va shunga loyiq tangalar topa oladi, xolos. Majbo'riyatning qolgan qismi evaziga Peroz o'zining go'dak o'g'li Kubodni (488-531) garovga qoldiradi va ikki yil davomida Eftalitlarga katta hiroj to'lab turishga majbur bo'ladi. Bu hirojni Peroz aholiga og'ir jon boshi soliqlarini solish yoli bilan to'laydi. Shu munosabat bilan arman tarixchisi Lazar Perbskiy Peroz Eronni Eftalitlarga sotganligini va uning hech qachon bu qullikdan qutula olmasligini zorlanib yozgan edi. Majbo'riyatdagi qarzni to'lab bo'lgan Peroz Eftalitlarga do'st qilib ko'rsatmoqchi bo'ladi va o'z singillaridan birini Eftalitlar podshosi Vaxshunvorga hotinlikka taklif qiladi. Biroq Peroz singlisini o'rniga boshqa qizni yuborib Vaxshunvorni aldaydi. Vaxshunvor bunga javoban, Eftalitlarning iltimosiga ko'ra Erondan kelgan harbiy maslaxatchilarni kaltaklattiradi va o'ldiradi.

Peroz Vizantiya yordamida uchinchi marta Eftalitlar ustiga yurish qiladi. Bu yurishda Eftalitlar chegarasidan o'tgan Peroz o'z askarlari bilan ular uchun maxsus, ataylab tayyorlab qo'yilgan bo'ri uyalariga tushib qoladi va xalok bo'ladi. Perozni tormor keltirgan Eftalitlar Eronga juda katta ulpon soliqlar soladilar va Marvni egallaydilar. So'g'dni esa ular allaqachon o'zlariga qaratgan edilar, So'ngra Eftalitlar Qobul va Panjob vodiysini, Qarashar, Urumchi(490), Qoshg'ar (497-509) va Xo'tonni ham zabt etadilar. Umumiy xulosa shundan iboratki, Eftalitlar massagetlar avlodidir, ular kushonlar siyosatini davom ettiradilar va O'rta Osiyoda yagona markazlashgan davlatni barpo etdilar. Eftalitlar qo'li ostida tarbiyalangan Perozning o'g'li Kubod davrida Eron Eftalitlarga hiroj to'lashda davom etdi, Kubod hukmronligi davridagi (488—531 yillar) tengsizlik va eksploatasiya zulmiga qarshi xalq ommasi o'rtasida norozilik qo'zg'olonlari bo'lgan, Bu davrda barcha yerlar jamoa qo'lidan tortib olinib «dehqon mulki»ga aylantirilgan. Barcha boylik va hokimiyat boylar qo'lida bo'lgan. Ayollar huquqi poymol qilingan. Boylar ko'ngil xushi uchun istagancha xotinlar olganlar. Bu hol Mazdak boshchiligida qo'zg'olon kelib chiqishiga sabab bo'lgan. Mazdakchilar-«3» harfi bilan boshlanadigan to'rt narsaning aholi o'rtasida teng bulishni talab qilganlar: **1) Zamin (Yer); 2. Zar (oltin); 3, Zo'rlik (kuch-hokimiyat) va 4. Zan (xotim).** Kubod dastlab bu qo'zgonlonni himoya qildi va qo'llab-quvvatladi. So'ngra u bu ko'zg'olonga qarshi kurashdi va Eftalitlar tomoniga qochib ketdi. Kubod hukmronligi davrida Eron bilan Eftalitlar orasidagi munosabatlar ancha yumshab do'stona tus ola boshladi. Bu hol Eftalitlar orasida o'sgan Kubodning Eftalitlar bilan shaxsiy do'stona munosabatlarining natijasi bo'lganligi ehtimoldan uzoq emas. Kubod Eftalitlar podshosining qizi, ya'ni o'z jiyaniga uylanadi. Chunki uning opasi asirga tushgach, Vaxshunvorning xotini bo'lgan edi, Ikki tomon o'rtasidagi yaqinlik shu darajada kuchaydiki, Eftalitlar 502 yidda Eron tomonida turib Vizantiyaga qarshi

urushda qatnashganlar. 506 yilda tuzilgan sulh bitimiga ko'ra Vizantiya tillasidan va ulushlarini olishga muvaffaq bo'lganlar. Eron bilan Eftalitlar o'rtasidagi do'stona munosabatlar Kubodning o'g'li Xusrav I Anushirovon davrida ham davom ettirilgan. Chunki Xusrav I Eftalitlarga yil sayin kumush hisobida belgilangan xirojni to'lab turgan. Ammo Turk xoqonlarining Eftalitlarga qilgan xujumidan foydalanib Xusrav I 554 yilda Eftalitlardan Toharistonni tortib oladi. 563—567 yillarda esa turk xoqoni Silsivul Eron bilan ittifoqda Eftalitlarga qaqshatg'ich zarba beradi va bu podsholikni tobe axvolga solib qo'yadi. Lekin VI asr oxirlariga kelib turk xoqonligi roziligi bilan Eftalitlar Eronga qarshi urush olib bordi va Toharistonni qaytarib olishga muvaffaq bo'ldilar. So'ngra Eronda boshlangan fuqarolar urushidan foydalanib sosoniylarga qaram bo'lishdan ozod bo'lgan Eftalitlar allaqachon g'arbiy turkiy xoqonlik ta'siriga tushib qolganliklaridan o'zlarining avvalgi mustaqilliklarini saqlab qololmadilar. Eftalitlar davlatining siyosiy markazi - poytaxti qayerda bo'lganligi to'g'risida qat'iy aniq ma'lumot yo'q. Taxminiy fikrlarga ko'ra bunday markaz Poykand yoki Balx bo'lgan deyiladi. Davlatning boshida podsho turgan. Podsholar Vizantiya tarixchisi **Prokopiyning** (VI asr) so'zlariga qaraganda vizantiyaliklar bilan forslar orasida mavjud bo'lgan adolatdan zarracha bo'lsada kam bo'lmagan adolatga suyanib faoliyat ko'rsatganlar. Odamlar asosan shaharlarda yashaganlar. Eftalitlar hukmronligi davrida asta-sekinlik bilan erga bo'lgan egalik munosabatlari qaror topa boshlaganligining guvohi bo'lamiz. Bu davrda olib borilgan to'xtovsiz urushlar ishlab chiqarish kuchlarining inqirozga uchrashiga ham sabab bo'ldi, sug'oriladigan yer maydonlari qisqardi, shaharlar son jihatdan kamaydi. Eftalitlardan oldingi kushonlar davridayoq yer va qo'rg'onlarga ega bo'lgan aslzodalar ajralib chiqib boshlagan, dehqonlar mahalliy zodagonlarga ko'prok tobe bo'la borgan. Bu hol feodal munosabatlarning shakllana boshlashi uchun shart-sharoit etila borganligini ko'rsatadi. Aholining asosiy qismi dehqonchilik bilan mashg'ul bo'lgan, ayrim qismigina ko'chmanchilik asosida yashagan, o'tovlarda istiqomat qilishgan. Eftalitlar davrida aholi soning o'sishi natijasida obikor erlarga bo'lgan talab ortib bordi. Natijada V–VI asrlarda hozirgi Toshkent va Janubiy Qozog'iston erlarini sug'orish uchun Bo'zsuv va Zog'ariq kanallari, Samarqand viloyati erlarini sug'oruvchi Darg'om kanallari qazildi.

Jamiyatda erga bo'lgan egalik munosabatlar paydo bo'la borishiga qaramasdan, antik ho'jalik elementlari va hatto ibtidoiy jamiyatning qo'ldiq sarqitlari ham saqlanib qolgan. Qular mehnatidan foydalanish davom etgan. Xalqning urf-odat va turmush tarzida eski tuzum davrining sarqitlari keng qo'llanilgan. Oliy tabaqa vakillarida, patriarxal tuzum urf-odatiga ko'ra ko'p xotnlilik hukm surgan. Oddiy Eftalit vafot etganda tuproqqa quyilgan, boylarning murdasini esa maxsus tayyorlangan tosh dahma (yodgorlik toshi, maqbara) ga ko'mishgan.

Ijtimoiy-iqtisodiy tuzumdagi o'zgarishlar munosabati bilan eski tartibdagi shaxarlar inqirozga uchrab yangi qo'rg'on, qalalarning mustahkamlanishi ko'zga yaqqol tashlanadi. Bundan tashqari yangicha tipdagi shaharlar, shahar-qalalar yuzaga keladi. Eftalitlar Eron, Vizantiya, Hindiston, Xitoy va boshqa davlatlar bilan keng ko'lamda savdo aloqalari olib borganlar, elchilik munosabatlari o'rnatganlar. Savdoda Xitoy va Vizantiya asosan ipak oyna, turli meva-chevalar, qimmatbaho toshlar, bo'yoqlar va boshqalar bilan muomala qilar edi. Bu savdo jarayonida sosoniy tangalar bilan bir qatorda mahalliy tangalar ham qo'llanilgan: buxorxudotlar tangasi, so'gdiy tangalar,

Xorazm tangalari va xokazo.

Tarixiy yozma manbalarda Eftalitlarning kundalik turmush va madaniyati haqida deyarli hech qanday ma'lumotlar saqlanmagan. Askarlari qo'lida harbiy qurol-yaroqlardan gurzi, o'q –yoy va asosiysi qilich muhim o'rin tutgan¹. Xitoy manbalarida ko'rsatilishicha, Eftalitlar cho'qmorlar bilan jang qilganlar (forslar -kamonlar, arablar -nayzalar bilan), ular nihoyatda bahodir, jangovar va mard xalq bo'lishgan. Eftalitlarning tili haqida yuqorida eslatganimiz singari, aniq bir xulosaga ega emasmiz. Eftalit podsholigida sug'd tilining keng qo'llanilganligi to'g'risida manbalar etarli darajada ma'lumot beradi. *So'gd yozuvidan tashqari, undan bir oz farq qiluvchi buxor yozuvi, xorazmiy va Eftalit yozuvi keng tarqalgan*, Eftalitlar davri xalq qo'shiqlari va eposlari Firdavsiy «Shohnoma»sida tasvirlangan. Eftalitlar podsholigida har xil diniy g'oyalarga e'tiqod qilish davom etgan. Bunga asosiy sabab Eftalitlarning juda ko'p xalqlarni siyosiy birlashtirganligidir. Bu yerda Zardushtiylilik Erondagiga nisbatan boshqacharoq shaklga ega bo'lgan, U Anaxit va Siyovushga ehtirom ko'rsatish bilan qo'shilib ketgan. IV asrda Navro'z (Yangi yil) kuni Zardo'shtiylar erta tongda Siyovushning Buxorodagi qabriga kelib xo'roz so'yib qurbonlik qilganlar. Bundan tashqari Vaxsh, Mitra, Anaxit (quyosh)ga sig'inish ham mavjud bo'lgan. Manixeizm, Mazdak ta'limoti (Eronda), buddizmning yoyilishi o'z yo'lida davom eta berdi.

Eftalitlar davri tarixiga oid ba'zi bir moddviy madaniyat yodgorliklari mamlakatimiz hududida saqlanib qolgan. Bular Xorazm viloyati hududidagi Firqala (Qiyot - Beruniy yaqinida), Buxoro viloyatida Poykand va boshqalardir. Bu tarixiy obidalar xalqimizning Eftalitlar davri madaniy va turmush xayoti to'g'risida qimmatli xulosalar chiqarish imkoniyatini beradi.

Eftalitlar davrida shuxrat topgan yirik shaharlardan birinchi Paykent (Baykend)dir. Tarixchi Narshahiy Baykendni «Buxoro shaxridan qadimiyroq» deb hisoblaydi¹. Bu shahar harobalari va uning o'tmish tarixi ham etarli darajada o'rganilgan emas. Yoki Bolaliktepa ibodatxonasidagi binoning devorlariga ishlangan suratlar rang barangligini aytmayisizmi qo'llarada qadaxlar ushlab o'tirgan erkak va xotinlarning ziyofatlari rangli buyoqlarda jonli bir suratda hayratomuz o'z ifodasini topgan. Bu daliliy ashyolar qadimgi ajdodlarimizning buyuk aql, tafakkur va ijod egalari bo'lganligini ko'rsatadi. Ammo Markaziy hokimiyatning zaiflashuvi va kichik-kichik mayda hukmdorlarning raqobatlarini natijasida VI asrning o'rtalariga kelib Eftalitlar davlati asta-sekin emirila boshladi.

2. TURK XOQONLIGI

VI asrning o'rtalariga kelib Oltoy, Ettisuv va O'rta Osiyodagi turli qabilalar va xalqlar birlashib katta Turk xoqonligi davlatini tashkil qildilar. Lekin bundan turkiy xalqlar va ularning davlatga uyushuvi VI asrning o'rtalariga qadar bo'lmagan, degan xulosa kelib chiqmasligi kerak I. Bichurin, N. Gumilev va boshqa turkshunos olimlarning bergan ma'lumotlariga ko'ra, eng qadimgi turkiyzabon xalq xitoy solnomalarida miloddan avvalgi 1756 yildan boshlab tilga olinadi.

Turk turkiylar – jahondagi eng qadimgi va yirik etnoslardan birining nomi. So'nggi davrda jahon olimlari, jumladan, o'zbek olimlari tomonidan amalgam oshirilgan

¹ Сагдуллаев, Фминов Б, Мавлонов Ў, Норкулов Н. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. Т.: “Академия”. 2000, 62-бет

¹ Наршахий. Бухоро тарихи. Т., “Камалак” 1991 йил 100- бет

tadqiqotlar natijasida va qadimgi Xitoy manbalaridagi ma'lumotlarga ko'ra, ushbu atama bundan 3,5-4 ming yil muqaddam rasmsimon iero-gliflar bilan yozilgan bitiklarda "tiek" va "tiauk" shaklida uchraydi. Turk so'zi baquvvat, barkamol, odillik kabi ma'nolarni anglatadi, degan firlar mavjud. Qadimgi Xitoy manbalarida turklar qiyofasi chuqur ko'zli, qirra burunli, basavlat va sersoch deb ko'rsatiladi.

Bir necha ming yilliklar davomida turkey qabilalar ko'p marta birlashgan va parchlanganligi tufayli ularning qabilaviy tarkibi o'zgarib turgan.

Miloddan avvalgi II asrdan – milodiy III asrgacha bo'lgan davrda Turklar Xun xoqonligi tarkibida bo'lganligi sababli Xitoy manbalarida shyunno, xunnu deb ham atalgan. Mazkur xoqonlik emirilgandan keyin 300 yilga yaqin davr davomida xitoylar Turklarni tiekle (zamonaviy tilda tele) deb atashgan¹.

Turkiy xalqlar to'g'risida turlicha afsonalar tarqalgan. Ulardan birida aytilishicha, G'arbiy dengiz soxilida yashagan turkiylarning ota-bobolari qo'shni qabilalar tomonidan qirib tashlangan. O'n yoshli bola yashirib favqulodda tirik qolgan. O'sha yerda yashaydigan urg'ochi bo'ri unga xotin bo'ladi. Ochlikdan va dushmanlardan qutqarish uchun o'sha bolani bo'ri olib Turfon tog'lari tomon ketadi. Tog'da bir g'or bor edi. U yerda urg'ochi bo'ri o'nta bola turadi. Bolalarning otasi o'sha qutqarilgan turk edi. Bo'ri bolalari Turfondagi ayollarga uylanadilar. Har bir boladan bir urug' kelib chiqadi. O'g'illardan birining ismi Ashin edi. Uning nomi hamma qabila nomini anglatadigan bo'ladi. U o'z aka-ukalariga nisbatan aqilliroq bo'lganligidan qabilaning dohiysi bo'lib oladi. Urug' asta-sekin bir necha yuz kishiga etadi. Ashinning merosxo'rlaridan biri qabila dohiysi Asan Shad bo'ri avlodlarini Turfondan Jujan qabilalari yerlariga olib keladi, ular fuqarolarga aylanib temir qazib olish bilan shug'ullanadilar. Oltoyda ular turk nomini oladilar. Afsonaga ko'ra, «Turk» so'zi Oltoy tog'ining eng qadimgi nomidir. Ikkinchi afsonaga ko'ra, turk qabilasining ota-bobolari SO saltanatiga borib taqaladi. Bu saltanat Oltoynining shimolida joylashgan edi. Qabila boshlig'i Abanbuning o'n oltita ukasi bor edi, Shulardan biri Ichasin Ishid «Bo'ri o'g'li» deb nom olgandi. SO saltanati dushmanlar tomonidan tor-mor qilinadi. Omon qolganlari tarqalib ketadilar. Bo'ri o'g'li juda tadbirkor bo'lgan. Shu bois imkoniyat topib u urug'ini qiyin axvoldan olib chiqadi. Uning o'g'illaridan biri Oqqush bo'lib, Abakan daryosi bo'ylarida hukmronlik qiladi. Ikkinchi o'g'li esa Sig'u saltanatiga asos soladi. Bu saltanat Kama daryosi bo'ylarida edi. Uchinchi o'g'li Chjuchje daryosi bo'ylarida hukmronlik qiladi. Katta o'g'li Nudulu Shad G'arbiy Sayanga o'rnashadi. Nudulu Shadning o'nta xotini bo'lgan. Uning o'g'illari onasining qabilasi nomini oladilar. Eng kichik xotinining o'g'li Ashin edi Nudulu Shad vafotidan keyin taxtga o'g'illaridan bironyasi o'tirishi kerak edi. Shunda aka-ukalar kimki kuchli bo'lsa, o'sha urug' boshlig'i bo'ladi, deb qaror qiladilar. Musobaqada Ashin g'alaba qozonadi. U Asan Shad nomini olib, urug' boshlig'i bo'ladi. Uning vafotidan keyin esa uning o'g'li Tuu taxtga o'tiradi. Tuuning og'li Tumin (Bumin) turk xoqonligiga asos soladi.

Tuba qabilasi Shimoliy Xitoyni bosib oladi. U yerdagi qabilalar orasida Ashinning beh yuz oilasi bor edi. Shu paytda Ashin urug'i Xun hokimi Muganga qaram edi. 439 yilda tubalar xunlar ustidan galaba qozonadi. Shundan keyin Xunlarga tobe bo'lgan Ashinning besh yuz qabilasi Jo'janlar huzuriga ko'chib boradi. Oltoy

¹ Ўзбекистон миллий Энциклопедияси 8 жилд. “Ўзбекистон миллий Энциклопедияси” давлат илмий нашриёти Тошкент 2004. 640 бет.

tog'larining Janubida o'rtnashib, jo'janlarga temir qaz'ib bera boshlaydilar, Ashin urug'i qaerda, kimning hukmronligi ostida bo'lmasin, o'z tilini saqladi. Albatta bu afsonadan turkiy xalqlar bo'ri urug'idan tarqalgan, degan xulosa chiqmaydi.

Taniqli olim Ashraf Ahmedovning yozishicha V asrning ikkinchi yarmida Xun davlati parchalanib ketgan. Xunlarning uncha katta bo'lmagan bir toifasi o'z atrofiga qisman mug'ul va xitoy muhojirlarini birlashtirib, hech qanday hokimiyat va davlatga bo'ysunmasdan kuchmanchilik qilib kun kechirganlar. Ana shu toifani ularga qo'shilgan mo'g'ullar "Turk-utu", ya'ni «bo'ri urug'i¹» deb atalgan ekanlar. Ammo bu degan so'z turklar bo'ri urug'idan degan ma'noni bildirmaydi. Balki barcha xalqlarning ham uzoq o'tmishida bo'lgani singari har bir qabilaga go'yo homiylik qilgan xayvon, daraxt va jismlar nomi bilan atalgan. Jumladan, arab qabilalaridan birining nomi **"Banu qalb"** «it o'g'illari» degan ma'noni bildiradi. Biz bundan shu arab qabilasi itdan tarqalgan deb tushunmasligimiz kerak albatta. It qachonlardir o'sha qabilani ximoya qilgan, yoki ular itga topingan deb tushunmoq kerak bo'ladi. Xuddi shuning singari xunlarning bir urug'i ham o'zlarini bo'ri urug'iga mansub bo'lib **«Bo'z qurt»** deb atashgan. Lekin atrofdagi qabilalarga bu so'zning mug'ulcha atalishi «turk-utu» ko'proq qulay bo'lgan. VI asrning boshlariga kelib, o'sha qabilalar uyushmasi son jixatdan osha borgan. Nomlanishdagi ikkinchi so'z tushib qolib turk deb atalavergan. Ana shu tariqa VI asrning o'rtalariga kelib O'rta Osiyoda Turk xoqonliga tarkib topadi. Shunisi diqqatga sazovorki, bu xoqonlikka asos solgan kishining ismi Ashin bo'lib, uning mug'ulcha ma'nosi ham bo'ri ekani ta'kidlanadi.

545 yilda qo'zg'olon ko'targan jo'janlarga Tele qabilalari zarba beradi va o'z navbatida turklar Tele qabilalarini tormor keltiradi. Shundan so'ng 545 yildan e'tiboran Turk haqonligi O'rta Osiyo, Mo'g'uliston, G'arbiy Sibir va Dashti Qipchoq yerlarida hukmron davlatga aylanadi.

Umuman aytganda, birinchi va ikkinchi turk xoqonining 545 yilda to'liq mustaqillikka erishganlaridan so'ng o'z hukmronliklarini deyarli ikki yuz yil davom ettirdilar. Turk xoqonlari nihoyatda katta hududlarga ega bo'lgan mamlakatlarini sakkizta tobe xonliklar asosida boshqardilar. Sharqiy xoqonlik markazi Oltoyda, G'arbiy xoqonlik Ettisuvda bo'lgan. Yozma manbalarda Sharqiy va G'arbiy Turk xoqonliklarini tashkil etishda katnashgan turkiy urug'larning nomlari tilga olingan: *Ashin, Argu, 'Az, Basmil, Izgil, Ug'uz, To'qqiz o'g'uz, Uch uguz, O'n uygur, O'tuz tatar qarluq, Kurdanta, Qimchoq, Kiton, Qirqaz, Tordush, Tatabi (tunguzlar), Dulu Nushub, Tuqri (taharlar), Tolis, Turgan, Tupuri, Turk, Uyg'ur, Sir, Kuriqan, Duba (tuba)*².

VI asrning oxiri, VII asrning boshlarida kuchli Turk xoqonligi davlati bo'lganligini yozma manbalar xabar qiladi. Xitoy tarixchisi «qadimgi zamonlarda shimoldagi ko'chmanchilar hech maxal bunday kuchli bo'lmagan edilar», deb yozadi. «Qariyb barcha xonlar Xitoy malikalariga uylandilar, xitoy xonadoni esa har yili yuz bo'lakdan ipak mato armug'on qilib turdi»

Turklar Bumin hukmronligi davrida jo'janlarga zarba berib qaramlikdan xalos bo'ldilar. Jo'janlar bilan aloqani uzish uchun bahana kerak edi. Turk xoqoni Bumin jo'janlar hukmdori Anauxaning qiziga sovchi yuboradi, Bundan Anauxa g'azablanadi. Bumin g'o'yo o'zini Anauxaga tenglashtirayotganday va bu bilan u Anauxani

¹Ахмедов Ашраб. Турон "Мулокат" 1991 йил, 6-сон, 48 –бет

² Махмудов Қ. Туркий хоқонликлар- "Турон тарихи" тўплами Т., 1992 йил 32-бет

xaqoratlayotganday tuyuldi. Anauxa Buminga shunday javob qaytaradi: «Ey mening temir erituvchim, sen menga bundam taklif kiritishga qanday jur'at etding?», Bumin o'z maqsadiga erishadi. Jo'janlar bilan aloqani uzadi va jo'janlar, elchisini o'ldiradi. 552 yilda Bumin jo'janlarga qarshi urush e'lon qiladi va tarixiy g'alabaga erishadi. So'ng Xitoy malikasiga uylanadi va Vey saltanatining hukmdori Vendi bilan shartnomani yangilaydi.

552 yilda Bumin vafot etadi. Taxtga uning o'g'li Qora Issiq xon o'tiradi. Bumin vafotidan foydalangan jo'janlar Turk xoqonligiga yana xujum qiladilar. Lekin Qora Issiq xon ularga qaqshatg'ich zarba beradi. Qora Issiq xondan so'ng taxtga uning ukasi Mug'an xon o'tiradi. 558 yilda u jo'janlarga so'nggi hal qiluvchi zarbani beradi. Mug'an xon yigirma yil (553—572) xonlik qiladi. Bu davrda Turk xoqonligi har tomonlama yuksa-lib, butun O'rta Osiyoda siyosiy hukmronlikni o'rnatdi. Mug'an xongacha ham amakisi Istami (Buminning ukasi) xoqonlikning g'arbiy qismini, boshqarar edi. Istami akasi vafotidan keyin (555 yilda) Toshkent va uning atroflarida, qozog'iston, Ettisuv va Xorazm hududlarida mustahkam o'rtnashib oldi. Endi Turk xoqonligining chegaralari Amudaryogacha yetib boradi. Xususan, 563—567 yillarda Turk xokonligi Eftalitlari tor-mor keltirgach, uning chegaralari Eron bilan bevosita yaqinlashib qoladi. Bu hol Eron va Turk xokonligi manfaatlarining o'zaro to'qnashuviga olib keladi.

Eronda Shahanshoh Husrav Anushiravon taxt so'rardi. U ham Eftalitlar hisobidan o'z chegaralarini kengaytirishni o'ylardi. Dastlabki paytlarda Eron bilan turklar o'rtasidagi munosabatlar yaxshi edi. Hatto Husrav turk malikasiga uylangan ham edi. Biroq, turklar Eftalitlarni tor- mor keltirgandan so'ng har ikki o'rtadagi munosabatlar keskin tus oldi. Turk xokoning Eron bilan munosabatlarini o'rnatishga intilishlari foyda bermaydi. Husrav Turk xoqoni Istaming birinchi marta yuborgan elchisi Maniax olib kelgan ipak buyumlarni hammasini ko'zi oldida o'tga tashlaydi. Istami tomonidan yuborilgan ikkinchi elchilarni esa Husrav zaharlab o'ldiradi. Eron bilan aloqani o'rnatish imkoniyati bo'lmagach Turk xokonligi 568—569 yillarda Vizantiya bilan bunday munosabatlarni o'rnatish uchun Konstantinopolga Yusti II saroyiga elchi yuboradi. Konstantinopoldagi Yusti II saroyiga kelgan Turk xoqonligi elchilariga yuqorida nomi tilga olingan sug'd savdogari Maniax boshchilik qilardi. U Eron davlati chegaralarini chetlab Kaspiy dengizining shimoli va Kavkaz orqali borishi kerak edi. O'z navbatida Vizantiya ham Zemarx boshchiligida Turk xoqonligiga javob tashrifi bilan elchilar yuborgandi. Muzokaralar davomida asosiy diqqat ipak savdosi va birgalashib Eronga qarshi kurash olib borish masalalariga qaratiladi.

Turk xoqonligi VI asrning 70-80 yilariga (588 yilda) kelib o'zing ichidagi ichki nizolar va Xitoydagi Suy imperiyasining aralashuvi natijasida ikkiga bo'linib ketadi. G'arbiy va Sharqiy xoqonliklarga. G'arbiy Turk xoqonligi Sharqiy Turkistondan to Kaspiy dengizigacha cho'zilgan hududlarni o'z ichiga olib markazi Ettisuv edi. Sharqiy Turk xoqonligi esa old Osiyo erlarini o'z ichiga olib uning markazi Oltioyda joylashgan.

VI asrning 70- yillarida Turk xoqonligi uchun juda qulay vaziyat vujudga keldi. Bu davrda Eron bilan Vizantiya o'rtasida urush boshlandi. Turq xoqondigi bu paytda ancha kuchaygan edi.

Sharqiy Turk xoqonligi Xitoyga bir necha bor yurishlar qilgan va xitoyliklarni har yili 1000 bo'lak miqdorida ipak o'lpon to'lashga majbur etgan edi. Biroq 589—617 yillarda Xitoyda hokimiyat tepasiga Suy dinastiyasi kelgach, mamlakat iqtisodi yuksalib

tashqi xayotda ijobiy o'zgarishlar boshlandi. Shundan so'ng Turk xoqonligi kuchlari xitoyliklar bilan bo'lgan to'qnashuvda mag'lubiyatga uchradi. Mag'lubiyatga uchragan turk beklari o'z urug'-aymoqlari bilan g'arbga tomon ko'chishga majbur bo'ldilar. Ulardan qashshoqlashgan bir qismi Buxoro voxasi tomon ko'chib ketdilar va ular aslzoda yer egalari zulmidan adoi-tamom bo'lgan kambag'al mahalliy aholi bilan birgalashib turk shahzodasi Abruy boshchiligida yer egalariga qarshi qo'zgolon ko'taradalar. Abruy boshliq qo'zg'olonchilar Poykend shahrini egallaydi. Abruy hukmronligi davrida zarar ko'rgan aslzodalarning katta bir qismi Turkiston va Toroz tomonlarga qochganlar. Ular G'arbiy Turkiylar sultoni Qorachuringa murojaat qilib undan yordam so'raydilar. Qorachurinning qo'shinlari 585 yilda Abruy qo'zg'olonini bostirib, yer-suvni Ettisuvdan qaytib kelgan dehqonlarga qaytarib beradi. Abruy o'lim jazosiga hukm qilinadi va uni «qovog'arilar to'ldirilgan qopga tashlanadi», qo'zg'olon ko'targan kambag'allarni esa qaytib kelgan boylarga xizmatkor va kashovarlar qilib taqsimlab beradilar.

Qorachurin o'z o'g'li Barmudni Buxoro noibi etib tayinlaydi. 588 yili Qorachurin Eronga qarshi Xazorlar va Vizantiya yordamida urush boshlaydi. Lekin u sosoniy-larning mashhur lashkarboshisi Bahrom Chubin tomonidan o'ldiriladi. Bu mag'lubiyatdan so'ng Turk xoqonligi yanada tushkunlikka uchradi. Bahrom Chubin Qorachurinning o'g'lini ham Poykenda bo'lgan jangda o'ldiradi. VII asr boshlarida g'arbiy Turk xoqonligi yana, yuksalish sari yo'l tutadi. Bu yuksalish Xitoyda Suy sulolasining qulashi davriga to'g'ri keladi. Tan sulolasi hukmronligi (618—907) davrida Xitoy bilan Turk xoqonligi o'rtasida qizg'in munosabatlar o'rnatiladi. Buxoro, Samarqand, Ishtixon va boshqa shaharlardan Xitoyga elchilar bilan sovg'a-salomlar kelib turardi.

VII. asrning 30- yillarida xitoylik ziyoratchi Syuan Sin xoqonlik hududlarini kezgan va o'z xotiralarida Issiqko'l, Chu vodiysi, Choch, Samarqand, Buxoro va Amudaryo bo'ylab sayohatlar qilganligini yozadi.

630 yildan e'tiboran g'arbiy Turk xoqonligi chegaralari kengayib Eftalitlar davrida bo'lgani singari Hind daryosi qirg'oqlarigacha yetib boradi. Shaharlarning o'sihi oqibatida Xitoy va Eron bilan savdo munosabatlari jonlandi. Savdo karvonlari Marv orqali Chorjo'y, Buxoro, Samarqand, Choch, Isfijob, Talas, Siyob va Sharqiy Turkiston vohasigacha borgan.

Xitoyliklar VII asrning 30-yillarida turklarni yana mag'lubiyatga uchratganlar. Natijada, 659 yilda bir mecha mag'lubiyatdan so'ng turklar Xitoy oliy hokimiyatini tan olganlar. 660 yillarda esa xitoyliklar O'rta Osiyo hududlarida ham xuddi o'zlaridagi kabi ma'muriy uslubiy boshharuvni joriy qilmoqchi bo'ldilar, ammo, bu ishni eplay olmadilar. Chunki, 670 yilda tibetliklar Sharqiy Turk xoqonligini tashkil etdi. Bu voqea Xitoy ma'murlarining diqqat-e'tiborini O'rta Osiyodan chalg'itib Tibetga qaratishga majbur qildi.

VII asrning oxirlarida O'rta Osiyo hududlarida Turk xoqonligini qaytadan tiklashga bir qadar urinishlar bo'ldi. Biroq bu ishni amalga oshirib bo'lmadi. G'arbdan arablar Movarounnahr ustiga yopirilib bostirib keldilar.

3. TURK XOQONLIGIDA IJTIMOIIY-IQTISODIY VA MADANIY HAYOT

Turk xoqonligi qo'li ostida birlashgan xalqlar taraqqiyotning turli bosqichlarida bo'lganlar, aholining bir qismi o'troq dehqonchilik bilan, qolgan bir qismi esa ko'chmanchi chorvachilik bilan shug'ullanganlar. Sug'diyona, Xorazm va Toharistonda dehqonchilik qiluvchi aholining kattagina qismi patriarxal oila sifatida yashar edilar. Erkin dehon bilan bir qatorda kashovarlar ham bor bo'lib, ular iqtisodiy jihatdan boy yer egasiga va hatto o'z mustaqilligini saqlab qolgan dehqonga ham qaram bo'lganlar. Kashovarlar kurtak ochayotgan feodal jamiyatdagi asosiy kuch hisoblangan. VI—VII asrlarda, qishloq, qo'rg'on va shaharlarda mustahkam o'rnashib olgan, yer egasi bo'lgan zodagonlarning iqtisodiy va siyosiy quvvati kuchaya boshlaydi. Bu zamindor zodagonlar yozma manbalarda «dehqonlar» deb yuritilgan. Xususan konlarda va yer ishlarida qul mehnatidan ko'proq foydalanilgan. Bu davrda Xorazmda va ayniqsa So'g'dda savdogarlar jamiyatda yetakchi o'rinni egallaganlar. Ko'chmanchi turk qabilalari VI—VII asrlarda o'tovlarda yashaganlar va to'rt g'ildirakli aravalarda ko'chib yurganlar. aholining mehnatkash qismi «Budun» yoki «Qora budun» deb atalgan. Urug' - qabilaning yirik vakillari esa «beklar» nomi bilan yuritilgan. Jamoani «xoqon» va zodagonlar kengahi — «qurultoy» boshqargan. Patriarxal oilalarga oila boshliqlari - «Kadxudotlar» bosh bo'lganlar. Kadxudot atamasi so'g'dlilarga xos so'z bo'lib, ko'chmanchi hayot kechiruvchi turklar esa «Kadxudot» so'zi o'rniga «Arxaun» atamasini ishlatar edilar. G'arbiy Turk xoqonligida markazlashgan davlat bo'lmagan. U o'nlab turkiy dabilalardan tashkil topgan uyushma- ittifoq bo'lib, ularning har qaysisini alohida xonlar idora qilganlar. «Tan-Shu» nomli Xitoy yilnomasi bergan ma'lumotlarga qaraganda Zarafshon, Qashqadaryo va Amudaryo bo'yida mustaqil to'qqizta hokimlik bo'lgan: Samarqand, Maymurg', Kesh, Naxshob, Ishtixon, Kushoniya, Buxoro, Amul va Andxoy shular jumlasidandir.

Ularning eng kattasi Samarqand hokimi edi. Kan hokimiy mahalli suloladan bo'lgan. Sug'diyona shohi, Xorazm va Choch hokimlari ma'lum darajada o'z mustaqilliklarini saqlab qolganlar.

Sug'diyona shohligi o'sha davrda Panjikentdan Karmanagacha bo'lgan uncha katta bo'lmagan hududni egallar edi. Ichki boshdaruvda ba'zi erkinliklarni saqlab qolgan bo'lsada, xoqonga doimo o'lpon to'lab turardi Turk xoqonligi hududida yashovchi aholi bug'doy, arpa, sholi tariq, beda va boshqa mahsulotlarni yetishtirish bilan band bo'lgan. Eftalitlar davriga nisbatan sug'orish tizimi bu davrda birmuncha ko'payadi, Xorazm vohalarida esa aksincha, kamayadi. Aholi uzumchilik va bog'dorchilik bilan shug'ullangan. Paxta, beda, tut daraxti ekishga va uy xayvonlarini boqishga katta e'tibor berilgan.

Farg'ona va So'g'dda aholi kon ishlari bilan shug'ullanib oltin, mis va temir, Iloqda qo'rg'oshin, kumush, Shahrisabzda tosh, qizil tuz qazib olingan.

VI—VII asrlarda harbiy to'qnashuvlar tez-tez bo'lib turganligidan shaharlar unchalik rivojlanmagan. Bu davrda qo'rg'on-qal'alar qurish avj olgandi. Boy yer egalari ana shunday qo'rg'on-qal'alarda yashaganlar. Xorazm vohasidagi bunday qal'alar ancha keng o'rganilgan. Birgina Berqutqal'a mavzeida boy va zodagonlar yashaydigan 96 ta shunday qo'rg'onchalar bo'lganligi aniqlandi. Tarixchi arxeologlar So'g'dda ham bunday qal'achalar bo'lganligini isbotlamoqdalar. Qo'rg'onchalar atrofi devor bilan o'ralgan. uning o'rtasida minorasi bo'lgan. Bu minoralar mudofaa inshootlari vazifasini o'tagan.

VIII asrda shaharlar odatda unchalik katta bo'lmadi. Masalan, Afrosiyob harobalari 216 gektar atrofida bo'lgan. Eski Paykent devorining umumiy uzunligi 2 km atrofida, Chochdagi asosiy shahar Binkent chegarasi 5, Koson 2, Termizning umumiy doirasi 7—10 km atrofida bo'lgan. Turk xokonligida ichki va tashqi savdo ancha rivoj topgan. Ayniqsa Buxoro hududi savdoning markazlaridan hisoblanardi. Paykent «Savdogarlar shahri» deb nom chiqargan. Savdo-sotiqda xususan Xitoy bilan munosabat yetakchi o'rinni egallagan. Faqat 627—647- yillar mobaynida Samarqanddan Xitoyga to'qqizta savdo elchiligi yuborilgan. Turk xoqonligidagi har bir hokimlikda bir necha yuzdan tortib bir necha ming sonli o'z qo'shinlari bo'lgan. Qo'shin to'plashda ham sinfiy tabaqalanish asosiy rol o'ynagan. Jumladan, otliq askarlar urug' zodagonlari vakillaridan tanlanib o'q-yoy, dubulg'a, qilich va shamshir bilan qurollan. Piyoda askarlar esa yollangan fuqorolar va qullardan iborat bo'lgan.

Xoqonlikda yashagan aholi asosan matodan, jundan va teridan kiyim kiyganlar. Erkaklar chakmon kiyib sochlarini oldirib yurganlar, «xotinlar esa sochlarini boshlariga orab, zarg'ul solingan qora ro'mol bilan bog'lab yurardilar» deb yozadi Syuan Szyan.

Turk xoqonligi davrida avlod-ajdodlarimiz madaniyati o'z davriga nisbatan yuksak taraqqiyot darajasida bo'lgan. Juda qadim zamonlardan beri rasm odat bo'lib kelgan tantanali bayramlar bu davrda ham davom etgan va yangi mazmunlar bilan boyigan. Masalan, Navro'z (Yangi yil) tantanalarida yakkama-yakka kurashlar va kuch sinashlar bo'lgan.

Avlod-ajdodlarimiz sho'h hushchaqchaq bo'lganlar, o'yin-kulgi, ashula va musiqani yaxshi ko'rganlar, qilli asboblari, do'mbira, karnay-surnay kabi asboblarni ishlatganlar. Turkiy xalqlar dunyodagi qadimiy yozma madaniyatga ega bo'lgan xalqlardan hisoblanadi. Turk hukmronligi davrida so'g'd yozuvi, oromiy yozuvi, xorazm yozuvi bilan bir qatorda qadimiy turkiy xalklarning yozuvi «Turk-Run yozuvi», «O'rxun-Enasoy yozuvi», «Ko'k Turk yozuvi» nomalarda keng ishlatilgan. Yaqinlarga qadar (ya'ni 1970 yillargacha) turkiy yozuv milodimizning VI—VII asrlarida shakllangan degan fikr yetakchi bo'lgan. Lekin 1970 yilda Olmati yaqinidagi Issiq nomli qadimgi qo'rgon-qabrda arxeologiyaga oid tadqiqot ishlari o'tkazilganda milodimizdan avvalgi birinchi ming yillikning o'rtalariga oid ko'plab buyumlar qatori kumush kosacha ham topildi. Uning sirtida chizma shakllari qadimgi turkiy yozuvga o'xshash bitik bo'lib, u fanda «Issiq» yozuvi nomini oldi. Bu turkiy yozuvni taniqli olim A. S. Omonjo'lov o'qib talqin etdi. Demak qadimgi turkiy yozuvning ildizlarini ancha uzoq o'tmishdan izlamoq kerak. Bu fikrni Afgonistonning Dashti Navur, Surxondaryoning Xolchayon, Dalvarzintepa, Fayoztepa kabi yodgorliklaridan topilgan miloddan avvalgi II—I, milodimizning I—II hamda V—VII asrlariga oid yodgorliklaridagi «Issiq» yozuviga o'xshash bitiklar ham tasdiqlamoqda. Bitik yozuvlar avvalo turkiylar tarixi uchun asosiy manba bo'lsa, undan keyin yozma adabiyotning ilk namunasi hamdir. Yosh va iqtidorli olim Nasimxon Rahmonning fikricha turkiylar qanchalik katta hududni egallagan bo'lsalar, ular yaratgan yodnoma bitiklar ham shunchalik katta hududga yoyilgan. Ular kuyidagilardan iborat:

- 1. Shimoliy Mo'g'uliston yodnomalari.**
- 2. Lena-Boyko'lbo'yi yodnomalari.**
- 3. Oltoy yodnomalari.**
- 4. Sharqiy Turkiston yodnomalari.**

5. O`rta Osiyo guruhi yodnomalari.

6. Sharqiy Evropa yodnomalaridir.

Har bir bitiktosh Vatan va xalq taqdiridan ogoh etib turadi. Ayniqsa Turk xoqonlari: Kultigin, Bilga xoqon, Tunyuquq sharafiga o`rnatilgan bitiktoshlarda el va budun (xalq) taqdiridan xavotirlik bosh masala qilib ko`tarilgan. Vatan mustaqilligi uchun kurash, xalqni asoratdan olib chiqish, mustaqil mamlakatda qonun-qoida joriy qilish, Bumin, Istami va Eltarish xoqonlar, Eltarishning o`g`illari Bilga xoqon va lashkarboshi Kultigin, dono maslahatchi Tunyuquq zimmasiga tushdi. Bitiktoshlarda ana shu shaxslarning qahramonliklari fidoyiliklari haqida hikoya qilinadi. Bilga xoqonga ko`proq e'tibor berilgan. Bu bejiz emas albatta. Bitiktoshlarning aksariyati ana shu Bilga xoqon davrida yaratilgan, Bilga xoqon turkiylar tarixida adolatparvar, elparvar hoqon sifatida nom qozongan. Bilga - dono degan ma'noni anglatadi. Bilga xoqon turk xalqining Vatani abadiy bo`lishi uchun kurashgan. U xalqqa qarata shunday nasihat qiladi:

«Falakday xudodan bo`lgan turk dono xoqoni bu dunyoga keldim. So`zimni tugal eshitgin, keyinimdagi ini, jiyanim, o`gillarim, ittifoq uru`im, xalqim, o`ngdagi shadapit beklar, chapdagi tarxonlar, buyruq beklar, o`ttiz to`qqiz o`guz beklari, xalqi bu so`zlarimni yaxshilab eshit, diqqat qilib tingla! Oldinga- kunchiqarga, o`ngga — janubga, orqaga- kunbotarga, chapga — shimolgacha bo`lgan yer ichidagi xalq menga qaraydi. Shuncha xalqni mamnun qildim. U endi yovuz emas»<sup>1</sup>. Xalqni birlashtirish, Vatan mustaqilligini ta'minlash, Bilga xoqonning ezgu niyati bo`lgan, U o`z so`zini davom ettirib, o`g`it qiladi: «Vatanni saqlab qolish faqat xoqonning o`ziga emas, xalqqa ham bog`liq. Ajdodlarning yutuqlari-yu, xatosi buni tasdiqlaydi. Xalq o`z xoqonining yo`l-yuriqlarini amalga oshirishi lozim, aks holda, uning boshiga ko`p kulfatlar keladi. O`ta ishonuvchan bo`lmaslik boshqalarning gapini mulohaza qilgandan keyin ish yuritish kerak. Samimiylik bilan yolg`onni farqlay bilish kerak Samimiylikning ortida ko`pincha yolg`on bo`ladi. Qattiq gapirgan, qattiqqo`l xoqon o`z xalqiga yomonlikni ravo ko`rmaydi. Odamni ajrata bilmay, to`kis ishonuvchan bo`lsa, fojiaga ko`ra yo`l ochiladi, darbadarlik shundan boshlanadi: «Ey turk xalqi, to`kis ishonuvchan samimiy, nosamimiylikni ajratmaysan, kim qattiq gapirsa, samimiylikni ham tanimaysan. O`shandayliging uchun tarbiyat qilgan xoqoningni so`zini olmayin, har qaerga ketding u yerlarda butunlay g`oyib bo`lding, nom nishonsiz ketding. O`sha yerda qolganing har joyda zo`rg`a o`lib-tirilib yurgan eding»²

Iste'dodli Bilga xoqon tarqoq, darbadar xalqni bir yerga to`pladi. U xoqon bo`lib o`tirgach: «Yo`q qashshoq xalqni yaxshilab oyoqqa turg`azdi. Qashshoq xalqni boy qildi, oz xalqini ko`paytirdi». Bilga xoqon bek va xoqonlarga ularning xato .va kamchiliklarini ro`yi rost aytib nasihat qildi: «Turk beklari, xalqi, buni eshiting! Turk xalqini to`plab davlat tutishingizni bu yerda toshga o`yib yozdim. Adashib ayrilganingizni ham bu yerda yozdim».

Turk xoqonligidagi xalqlarning bir qismi Eftalitlar singari «J» lovchi shevalarda so`zlashganlar. VI asrga kelganda u «Y» lovchi lahjaga aylanib davlat tili bo`lib qolgan. Turk yozuvi bilan bir qatorda so`g`d va xorazm yozuvi ham keng qo`llanilganligini

¹ Насимхон Раҳмон. Турк ҳоконлиги. Т., 1993. 71-бет

² Насимхон Раҳмон. Турк ҳоконлиги. Т., 1993. 72-бет

yuqorida takidlagan edik. So'g'd yozuvi 25 ta belgidan iborat bo'lib, chapdan o'ngga qarab yozilgan. Ularning kalendari bo'lgan. Bunday kalendalar Tojikiston tog'laridan topilgan. Mirsodiq Ishaqovning fikriga ko'ra so'g'd tilining amaliy ko'lami shu darajada keng bo'lganki, O'rta Osiyo va Ettisuv viloyati hamda Sharqiy Turkistonning ko'p yerlarida aholi so'g'd va turkiy tillarda bimalol so'zlashavergan. Shaharlarda so'g'd-turk ikki tilliligi rasmiy holat bo'lganligi Mahmud Qoshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asarida ham qayd etilgan. Xullas, o'tmish avlodlarimiz yuksak darajada qadimiy yozma madaniyatga ega bo'lgan deb qat'iy xulosa chiqarish uchun hamma asoslarga egamiz. Bu yozuv madaniyat durdonalari keyinchalik arablar va Mo'g'ullar bosqini davrida yo'q qilib yuborilgan.

Daliliy ashyolar VII asrda mamlakatimiz hududida savodxonlik kuchli bo'lganligidan guvohlik beradi. 5 yoshga to'lgan bolalar yozish va hisob-kitobga o'rgatilgan. 20 yoshga to'lganda esa savdo-sotiq bilan shug'ullanish uchun savdo karvonlariga qo'shib chet davlatlarga yuborilganligini tasdiqlovchi ma'lumotlar bor.

VI—VII asrlarda Turk xoqonligi hududida yashagan xalqlar diniy nuqtai nazardan turli-tuman g'oyalar ta'sirida bo'lganlar. Deyarli har bir urug' qabila va xalqning o'z diniy e'tiqodi bo'lgan. Shu boisdan turk qabilalarida ko'p xudolilik keng tarqalgan. Jumladan, buryatlar 99 tangriga topinganlar va bu tangrilar dunyoni boshqaradi deb tushunganlar. Bundan tashqari tabiat jismlariga sajda qilish va topinish xaldning kundalik odatiga aylangan. Jumladan, xoqon va amaldorlar quyosh, osmon, oy ruhiga sig'inib qurbonliklar keltirsalar, kambag'al oddiy xalq yer-suv, osmon, oy va quyosh ruhiga, hayvon va qumlarga ham sajda qilib topinaverganlar.

O'rta Osiyoda Animizm ko'pchilik turkiy xalqlar uchun umumiy din bo'lgan. Bu diniy g'oya bo'yicha odamlar hamma narsaning ruhi bor, deb bilganlar. Shunga muvofiq tabiat hodisalari, turli ofatlarni jonli deb qaraganlar va unga sajda qilganlar.

Turkiy xalqlar o'zlaricha biror hayvonga topingan va uni o'zining xudosi deb bilgan.

Ota-bobolar ruhiga sig'inish ham turkiy xalqlar o'rtasida X asrga qadar keng tarqalgan diniy e'tiqodlardan bo'lgan. Bu hol ruh o'lmaydi, u narigi dunyoda ham yashaydi, degan tasavvurlardan paydo bo'ladi. 576 yilda Istami xoqonni dafn qilish marosimida uning o'g'li otasining minib yurgan otlarini, shu bilan birga to'rt harbiy asirni otasining arvo'higa qurbon qilgan. Shu bilan birga Istaming o'gli dunyodan o'tgan otasiga etkazish uchun haligi asir qullarga qandaydir topshiriqlar bergan ekan. Demak turkiylar u dunyodagi hayotni bu dunyodagi hayotning davomi deb bilganlar. Bu jihatdan u ko'pchilik ruhni tan olishga asoslangan animizmdan farq qiladi va tanho ruh g'oyasi ilgari suriladi. Bu degan so'z tangri - turkiylarning bosh xudosi, hamma turkiy qabilalar tangriga topinganlar.

V-VII asrlarda turkiy xalqlar o'rtasida otashparastlik buddizm va xristian dini ham rivojlana bordi.

Turk xoqonlari davriga oid manbalar. tarixiy obidalar nisbatan kam saqlangan. Ammo Xitoy manbalarida ta'kidlanishicha, VI—VII asrlarda Turk xoqonligida tasviriy san'at, haykaltaroshlik ancha keng taraqqiy etgan. Ustrshona, Xolchayon, Dalvarzintepa, Fayoztepa, Panjikent harobalaridan topilgan naqshlar va suratlar bu fikrimizni yorqin ifoda etadi. Buxoro hokimining ko'hna Varahshadagi saroy binolaridagi suratlar diqqatni jalb etadi. Oq fil mingan, nayza, qilich va arqonlar bilan qurollangan askarlar

hayvonlar va qanotli ajdaholar bilan jang qilmoqdalar. Fillar, beligacha yalangoch askarlar oltin va qimmatbaho toshlardan yasalgan har xil bezaklar bilan bezatilgan. Boshqa bir katta xonada esa podsho o'z saroy axllarini tantanali suratda kabul qilayotganligi manzarasi aks ettirilgan. Podsho qanotli, ikki tuyanining surati solingan taxtda o'tiradi. Taxtning ikki tomonida esa juda qimmatbaho kiyimlar kiygan, qilich va xanjar taqqan, qo'llarida qadaxlar ko'targan erkaklar, taxt yonida ustida olov yonib turgan idishning surati solingan. Bu davrda kulolchilik san'ati ham rivoj toptan. Turli idishlar, uy-ro'zg'or anjomlari, xayvon, meva-cheva, odamlar tasviri bilan bezatilgan va sirtiga sirli shaff'of mineral ishlatilganligi uchun ular yaltirab turgan. Turk xoqonligi davrida yaratilgan moddiy madaniyat yodg'orliklaridan biri loydan yasalgan har xil tasvirdagi xaykalchalardir. Bu xaykalchalar qo'lida kosa yoki qurol-yarog' ushlab turgan kishi shaklida bo'lib, odatda ular qo'rg'oncha yoki marxumlar qabrlariga qo'yilgan.

Vizantiyalik tarixchi Menondr turk xoqoni Istami Dizovul chodirlaridan oltindan ishlangan taxt, yotoq, ko'za, kuvachalar, kumush idishlar, xayvonlar shaklida ishlangan buyumlar topilganligini aytib, bu san'at asarlari Vizantiyada ishlangan shu xildagi buyumlardan qolishmaydigan va kishini hayratga soladigan darajada go'zal bo'lganligini yozadi. Shunday qilib, IV asrning oxiri va V asrning boshlaridan e'tiboran mamlakatimiz hududida feodal tuzumning ilk kurtaklari namoyon bo'la boshladi. Asta-sekinlik bilan feodal taraqqiyoti tomon rivojlanib borgan sari, mamlakatimiz xalqlari jahon taraqqiyotida o'ziga xos o'ringa ega bo'ldilar, jahon davlatchiligi, sivilizatsiyasi va madaniyatiga o'z hissalarini qo'shdilar. Ilk feodalizm davrining taraqqiyot jarayonni tezlashuvida Turk xoqonligi nomi bilan tarix silsilasidan munosib o'rin olgan buyuk davlatning katta hissasi borligidan har birimiz xaqli suratda fahrlanamiz.

Nazorat savollari

1. O'zbekiston tarixida qaysi davrlar o'rta asrlar davri hisoblanadi?
2. "Eftal" so'zining ma'nosi nima?
3. Eftalitlar davlati va boshqaruv tizimi qanday tashkil topgan?
4. Krepostnoylik huquqi nima?
5. Feodalizm nima?
6. "Turk" so'zining ma'nosi nima?
7. Turk hoqonligining tashkil topish omillari nimalardan iborat?
8. Turk hoqonlari(hukmdorlari)ni sanay olasizmi?
9. Turk hoqonligida davlat boshqaruvi qanday bo'lgan?
10. Turk hoqonligi davrida madaniy hayot darajasi qanday bo'lgan?

V BOB

ARAB HALIFALIGI DAVRIDA MOVARAUNNAHR VA XUROSON

1. Arab halifaligining tashkil topishi

VI asrning oxiri va VII asr boshlarida, ya'ni islom dinining vujudga kelishi arafasida **Somiy** qavmiga mansub arab qabilalari o'rtasidagi mavjud ijtimoiy- iqtisodiy va siyosiy taraqqiyot darajasi bir xil emas edi. Yamanda savdo-sotiq rivojlanib ilk davlatchilik belgilari shakllanayotgan bir paytda, yarim orolning shimoliy qismida

joylashgan shaharlarda hali ham ibtidoiy turmish tarsi saqlanib qolgan edi, saxrolarda ko'chmanchi chorvachilik bilan hayot kechirayotgan arab qabilalari esa hatto patriarxal urug'chilik tuzumining ilk bora emirilish bosqichida turadilar. Aytmoqchimizki, Arabiston yarim orolida yashagan qabilalarning asosiy ko'pchiligi ularga qo'shni yashagan Misr, Vizantiya, Eron, Mesopotamiya kabi qadimiy madaniyat markazlariga qaraganda tarixii taraqqiyotning ancha quyi bosqichida bo'lib, orqada qolgan edi.

Arabiston yarim orolining g'arbiy qismida Qizil dengiz sohillarida geografik qulay bir hududda joylashgan va **Xijoz** deb nom olgan tuman bu davrda iqtisodiy taraqqiyot birmuncha ilgarilab ketgandi. Karvon savdo yo'llari bu hududni janubda Yaman orqali Xabashiston va Xindiston, shimolda Shom yurti (Suriya) orqali Misr, Vizantiya va Sosoniylar Eroni bilan bog'lar edi. O'z davrida katta, iqtisodiy ahamiyatga ega bo'lgan bu hududning markazi Makka shahri bo'lib, bu yerda yoz va qish fasllarida katta karvonlar tashkil etilgan (tarixchi Tabariy bergan ma'lumotlarga qaraganda ba'zan bu karvonlar 2000 tuyagacha etgan). Bu karvonlarning shimolga va janubga yuborilib turgani haqida Qur'oni Karimning 106—«Quraysh» surasida qayd etiladi¹. Savdo karvoni yo'lida joylashgan Makkadan tashqari yana Yasrib (keyinchalik Madina), Toif, Xaybar kabi shaharlar ham rivojlanib, kengayib ahamiyati oshib bordi va VI asrlarga kelib gavjum savdo markazlariga aylandilar. Albatta bu davrda Makka shahri bilan biror-bir sohada bo'lsin raqobatlashadigan savdo markazi hali yo'q edi. Arab qabilalari o'rtasida Makkaning diniy markaz sifatida ham o'rni ancha yuqori bo'lgan. Islomshunos olim A. Hasanov o'z kitobida "Makkadagi Zam-zam qudug'i qadim zamonlardan beri atrofdagi ko'chmanchi qabilalar va o'tkinchi savdogarlar e'tiborini qozongan. Nihoyat, rivoyatlarga qaraganda, Makkada qurilgan birinchi bino- Ka'ba bora-bora arablarning muqaddas joyiga aylanganini hisobga olsak Makkaning shuhrat qozonishi uchun omillar etarli bo'lganini ko'ramiz», deydi. Kur'onning 108 - «**Alkavsar**» (chashma, buloq) surasida arablarning Ka'ba ziyoratiga kelib, qurbonlik so'yish odatlari (526- bet) o'z ifodasini toptan, .Xullas Makka shahri arab qabilalarini birlashtirishda markaziy o'rinni tuta bordi. Chunki V—VI asrlarda arab qabilalari ittifoqi mustahkam emas edi. Ular gox birlashar, goh tarqalib parchalanib ketar, qabilalar o'rtasida tez-tez nizolar kelib chiqardi va shu asnodda urushlar bo'lib turardi. Negaki, har bir urug' qabila turli dinlarga xristianlik, ota'shparastlik kabilarga sig'inar, ularning har qaysi birining o'z xudosi, o'z payg'ambari bo'lardi. Ko'p xudolilik va ko'p payg'ambarlilik negizida tez-tez kelib chiqadigan va sodir bo'ladigan urug'lar va qabilalar o'rtasidagi urushlar xalq ommasining noroziligini kuchaytirib borar, arab qabilalari o'rtasida borgan sayin birlashishga intilish ishtiyoqi kuchayardi. Kuchli urug' jamoalar ibodatxonasi va ular sig'anadigan, topinadigan qadamjolarining ahamiyati osha borardi. Ojiz urug'-qabilalar topinishi va xudolari haqidagi ta'limotlar tobora o'rtadan surib chiqarila boradi.

Arabiston yarim orolining ayrim tumanlarida yahudiylar va xristianlarning yashaganligi tarixdan ma'lum. Shu bois yaxudiylik Yaman arablari o'rtasida qadimdan keng tarqalgan. Yahudiylikka e'tiqod qiluvchi qabilalar markaziy va g'arbiy Arabistonning ayrim voxalarida ham bo'lgan. Xristian dini esa asosan yarim orolning shimoliy qismida Shom yurti, Falastin, Mesopotamiyada yashaydigan arab qabilalarining ba'zilar o'rtasida tarqalgan edi.

Muhammad alayhissalom g'oyaviy ta'limotining asosini tashkil etgan

¹ Курони Карим. Ўзбекча изоҳли таржима Т., "Чўлпон", 1992. 524 -бет

yakkaxudolilik islom diniga qadar ham bo'lgan, Muhammad alayxissalom davrida ham bu g'oyani bayroq qilib ko'rganlar bor edi. Jumladan A. Hasanov «Makka va Madina tarixi»da payg'ambarlikni da'vo qilganlar jumlasiga: «Yamomada- *Musaylima*, Yamanda -*Asvad*, Markaziy Arabistonda — *Sajjoh* ismli bir ayol va *Tulayxa*, Madina (Yasrib)da Ibn *Sayyod*...»¹ ni kiritadi. Muhammad alayhissalom yo'li g'alaba qozongach faqat uning nabiyligi (payg'ambarligi) e'tirof etilib, boshqalari esa musulmon tarixchiligida, muta-nabbiylar (ya'ni soxta payg'ambarlar) deb nom oladilar. Islom dinida payg'ambar hisoblangan Muhammad alayxissalom 570 yil 27 avgustda Makka shaxrida Quraysh qabilasining Xoshimiylar xonadonida dunyoga keladilar. Xoshimiylar xonadoni Quraysh qabilasining nufuzli oilalaridan biri bo'lgan. Muhammad alayxissalomning bobolari Abdulmuttalib Makkadagi Ka'ba ibodatxonasi kalitining nigohboni (saqlovchisi) bo'lgan. Ota-onalaridan juda yosh etim qolgan Muhammed alayxissalom dastlab bobolari, so'ng amakilari Abu Tolib qo'lida tarbiya oladilar. Amakilarining maslahatiga ko'ra badavlat savdogar ayol Xadicha binti Xuvaylidning savdo ishlariga boshchilik qiladilar va 25 yoshlarida unga uylanadilar, Xadicha bu davrda 40 yoshda edilar.

Muhammad alayxissalom bir necha yillar mobaynida diniy tafakkur va ibodat bilan muttasil shug'ullanganlar, taqvodorlik bilan hayot kechirganlar. U kishi har doim Makka yaqinidagi Xiro g'origa borib ibodat qilganlar, oziq-ovqat va suv olib ketib, g'orda bir necha kunlar qolib, ibodat qilish odatlari bo'lgan. Diniy manbalarda ta'kidlanishicha Muhammad alayhissalomga payg'ambarlik 40 yoshga to'lganda nasib etadi. Bu 610 yilga to'g'ri keladi. Vaxiyning boshlanishi to'g'risida «Sirat ur-Rasululloh» asarida keltirilgan rivoyatga qaraganda, Muhammad alayhissalom Xiro tog'ida tunab qolgan kechalaridan birida osmondan nido kelgan. Farishta Jabroil «O'qi» deb buyurgan. «Men uqishni bilmayman» deb javob berganlar Mudammad alayhissalom, Jabroil u kishini ko'tarib bir siqib qo'yadida yana «O'qi» deydi. Hech joyda ta'lim olmagan Muhammad alayxissalom, «Men o'qishni bilmayman» deb yana javob qaytaradilar. Shu holat uchinchi marta takrorlangach, Jabroil alayhissalom unga ko'rsa'tib turgan «Alaq» surasi avvalidagi bir necha oyatlarini o'qib unga eshittiradi va bu oyatlar Muhammad alayhissalom qalbida o'rnashib yod bo'lib qoladi. Bu holatdan qo'rqib vahimaga tushgan Mug'ammad alayhissalom titragan xolda ayollari Xadicha oldiga keladilar va bo'lgan voqeani bayon etadilar. Xadicha u kishini yupatib, taskin beradi: «Sizni hech qachon Allox xor etmaydi. Chunki siz qarindoshlarga mehribon, kambag'alga yordam beruvchi, odamlar mashaqqitini oson qilguvchi kishisiz deydi. U kishi Muhammad alayhissalomni Injil ilmini yahshi bilgan nasroniy dinidagi amakisining o'g'li kekxa Varaqa ibn Navfal huzuriga boshlab boradi. Bo'lgan voqeani unga bayon etadilar. Shunda Varaqa xursand bo'lib, bu Muso alayhissalomga kelgan farishta ekanligini aytadi.

Muhammad alayxissalom xayotida birinchi ro'y bergan vahiy hodisasining vaqti xaqida barcha ilk islom manbalaridagi ma'lumotlar Qur'onning 97- «Qadr surasi» dagi ma'lumotga asoslangan. U «Laylatulqadr» kechasi deb ataladi. Tarixda bu kecha xijratdan 12 yil ilgari ramazon oyining 26- sidan 27- siga o'tar kechasi- milodiy hisob bilan 610 yil 15 dan 16 avgustga o'tar kechaga to'g'ri keladi. Dunyodagi barcha musulmonlar bu kechani toat-ibodat bilan o'tkazadilar. Muhammad alayxissalom yakka

¹ Hasanov A. Makka va Madina tarixi T., «Mexnat», 1992, 65-бет

xudolikka asoslangan Islom dini g'oyasini xalq o'rtasida tashviqot va targ'ibot qilishni boshlaganda juda katta qarshiliklarga va tusiqlarga duch kelgan. Uning targ'ibotiga ishonib Islomni birinchilar qatorida qabul qilganlardan Xadicha, Abu Bakr, Ali, Zayd ibn-Xorisa, Abu ur-Rahmon ibn Avf, Zubayr ibn Avom, Amir Hamza, Usmon ibn Affon va boshqalardir. Payg'ambarimiz Muhammad ta'limotiga qurayshlarning ummaviylar xonadoniga mansub bo'lgan va Makkada siyosiy hokimiyat tepasida turgan zodagonlar qattiq qarshilik ko'rsatganlar. Ikki o'rtada ziddiyat g'oyat darajada keskinlashgach, ma'lum davrlardan beri Muhammad alayhissalom diniga sodiqlikda bo'lgan va Makka hukmronlari bilan raqobatlashib kelgan Yasribdagi Avs va Hazraj qabilalari bilan muzokaralar olib borgan Muhammad alayhissalom u yerga ko'chib boradilar. Hijrat (arabcha ko'chish — R.Sh. Sh. K.) deb atalgan mazkur voqea 622 yil 24 sentyabrda yuz bergan. Makkadan Yasribga ko'chib borganlar Islom tarixida «Muxojirlar» (ko'chib kelganlar), islomni qabul qilgan yasribliklar esa «Ansorlar» (yordamchilar) deb nom oladilar. Shu davrdan e'tiboran Yasrib shaxri Madina (payg'ambar shahri) nomi bilan ataladigan bo'ldi. Musulmon yil taqvimi ham ana shu sanadan boshlanadi. Keyinchalik islom adabiyotda Makka va Madina islomning muqaddas markazlari sifatida «Makkai Mukarrama» va «Madinai Munavvara» deb ataladigan bo'ldi. 623—630 yillarda Muhammad alayhissalom Makka shahri uchun bir necha bor o'z raqiblariga qarshi urushlar olib bordi. Nihoyat 630 yilda Makkaga 10 ming kishilik qo'shin bilan bosib borildi va Makka sardori Abu Sufyon nochorlikdan, taslim bo'lib, islom dinini kabul qildi. Uning o'gli Muoviya Payg'ambarning noiblaridan biri bo'ldi. 630 yilda Muhammad Arabistonning ayrim mintaqalarida paydo bo'lgan, sohta payg'ambarlar ustiga yuriishar qilib butun boshli Arabistonning yarim orolini egallab kuchli davlatga asos soladi. Bu davlat Yamandan Sino yarim oroligacha, Qizil dengiz soxillaridan Markaziy Qum saxrosigacha cho'zilgan yerlarni o'z ichiga olar edi. 632 yil 25 yanvarda Makkai Mukarramaga so'nggi xajga safar qilgan Muhammad alayhissalom xaj safaridan so'ng qattiq betob bo'lib qoladilar. U kishi betobligida Ka'ba masjidiga imomlikni o'tashni qaynotalari Abu Bakrga topshiradilar (622 yilda Xadicha vafotidan so'ng Abu Bakrning qizi Oyshaga uylangan edilar). Muhammad alayhissalom o'limi oldidan quyidagilarni aytgan ekanlar: «Dunyoda barcha insonlar barobardir. Nasab, rang yoki irq o'z-o'zicha insonni yaxshi yoki yomon etolmagay. Men sizga uch narsani meros qoldirdim: bular -mening oilam, Qur'oni Karim va ko'rsatgan ibratlarimdir. Shularni mahkam tutsangiz, hech qachon kam bo'lmaysiz»¹.

Muhammad alayhissalom nasroniy yil hisobida 632 yil (hijriy yil hisobida 10-yili) 25 mayda o'z uylarida vafot etadilar. Payg'ambarimiz vafotidan so'ng u kishining ishonchli noiblari yoki o'rinbosarlari (arabcha halifalar) davlatni boshqarganlar. Ana shu tariqa tarixda «arab halifaligi» paydo bo'lgan. Islom musulmonlarida asosan ilk to'rt halifa alohida ahamiyatga ega. **Bular - Abu Bakr. (632-634), Umar (634-644), Usmon (644- 656) va Hazrat Ali (656- 661). So'ng halifalik 661—750 yillarda ummaviylar sulolasiga o'tgan. Bu sulolaga Muoviya bin Abu Sufyon (661—680) asos solgan. Ummaviylardan so'ng halifalik taxti Abbosiylar (750—1258) sulolasi qo'liga o'tgan. Bu sulolaning asoschisi Muhammad alayhissalomning amakilari avlodlaridan Abul Abbas As-Saffoq (749—754) edi.**

Muhammad alayhissalom ishining davomchilari bo'lgan halifalar davrida islom

¹ Мухаммад пайғамбар қиссаси. Ҳадислар. Т., “Камалак” 1991 йил, 47- бет

g'oyasi yangidan-yangi davlatlar va hududlarga tarqaldi. Bu din qisqa muddat ichida VI— VIII asrlarda Shimoliy Afrika, Shom yurti, Falastin, Iroq, Eron va O'rta Osiyo hududlariga tarqaldi. IX— XV asrlarda esa islom Xitoy chegaralaridan Farangiston janubigacha, Hindiston yerlaridan to Qizil O'rdagacha cho'zilgan hududlarni qamrab olib tantana qildi.

VII asrning o'rtalarida arablar sosoniylar Eronini istilo qilishni tugallab, Xurosonning g'arbiy chekka qismini halifa tayinlaydigan noib - amir boshchiligidagi noiblikka aylantirdilar. VII asrning ikkinchi yarmida islomda ro'y bergan dastlabki ixtiloflar natijasida uchta yo'nalish paydo bo'ldi: sunniylar va shialar. Sunniylar eng asosiy yo'nalish bo'lib dunyodagi barcha musulmonlarning 90 foizini birlashtiradi. Sunniylar Qur'on bilan birga Sunnaga (Qur'ondan keyin uni to'ldiruvchi hadislar manba, islom ilohiyoti va shariat asoslari) ham e'tiqod qiladilar. Unda Muhammad alayhissalom bilan birga Abu Bakr, Umar, Usmon va Xazrat Alini e'tirof etiladi.

Shialar, asosan Eron va Iroqda tarqalgan yo'nalish bo'lib, doimo sunniylikka qarshi yo'nalishdadir. O'n foizga yaqin musulmonlarni o'z atrofiga uyushtirgan shialar Muhammad alayhissalomdan so'ng payg'ambar sifatida faqat Hazrat Alini va uning avlodlaridan bo'lgan o'n ikki imomni tan oladilar, xolos.

2. O'RTA OSIYODA ARABLAR BOSQINI

O'rta Osiyoning qulay va go'zal tabiiy iqlim va sharoiti hamda behisob boyliklari hamisha arablarning diqqat-e'tiborini o'ziga tortib kelgan.

Arablarning O'rta Osiyoga dastlabki yurishlari Ubaydulloh ibn Ziyod boshchiligidagi 651 yilda Marvni ishg'ol etish bilan boshlandi. Arablar Amudaryodan shimolda joylashgan erlarga "Mavorounnahr", ya'ni, "daryoning ortidagi erlar" deb nom berishadi. 652 yilda arablar Balx shahri va Chag'aniyonni egallashga muvaffaq bo'ldilar. Bu esa ilk bor Mavoraunnaxrni egallash edi. 654 yilda So'g'ddagi Maymurg' qal'asiga arablarning birinchi xujumi bo'ldi. 657 yilda arablar Chog'aniyonga qayta yurish qilib Eftalitlarga kuchli zarbalar berdilar¹.

Arablar bosqini arafasida Movarounnahr hududida feodal tarqoqlik hukm surgan. Bu yerda 15 dan ortiq kichik-kichik davlatchalar bo'lib ular o'zaro urushlar olib borar edilar. Bu xol arablar tomonidan O'rta Osiyo yerlarini bosib olishni tezlashtirdi. Arab bosqini ikki bosqichda olib borildi. Birinchi bosqich 705 yilgacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi, Bu davrda arablar vatanimiz hududiga vaqti-vaqti bilan xujumlar uyushtirib turdilar, mamlakat boyliklarini taladilar, ko'plab odamlarni qul qilib o'z yurtlariga olib ketdilar va o'lkani bosib olish maqsadida harbiy ma'lumotlar to'plash bilan shug'ullanganlar.

O'rta Osiyo yerlariga birinchi bor lashkar tortib kelgan hukmdor Ziyod bin Abu Sufyondir. U 667 yilda Amudaryo bo'ylarigacha keladi, Marvni egallab katta boylik va o'ljalar olib yurtiga qaytib ketadi. 673 yilda Ziyodning o'g'li Ubaydulloh Ziyod yana Buxoroga qo'shin tortib keladi. U Boyqand va Romiton yerlarini egallaydi. Bu davrda Buxoro taxtini malika Xotun bohqarar edi, U Buxoro hukmdori bevaqt olamdan o'tgan Bidun Buxorxudotning bevasi bo'lib o'g'li Tog'shoda yosh bo'lganligidan davlatni o'zi

¹ Эшов Б. Ўзбекистон давлатчилиги тарихи. Т.: "Маърифат", 2009, 204-бет

boshqarmoqda edi. Xotun oqila va tadbirkor bo'lganligidan axoli qirg'in bo'lmasligi va mamlakatni vayronalikdan saqlab qolish maqsadlarini ko'zlab Ubaydullox bilan sulh bitimi tuzadi va arablarga har yili bir million dirham tovon to'lab turish majburiyatini oladi. Chunki kuchlar teng emas edi, yordamga chaqirilgan turk lashkarlari ham vaziyatni biror-bir darajada o'zgartira olmasdi. Arablar buxoroliklardan to'rt ming kishini asir qilib oldilar, juda ko'plab boylik- xazina, qurollar, kiyimlar, oltin, kumush narsalarni o'ljaga tushirdilar. Ular podsho xotinning bir poy etigi va paypog'ini ham topib oladilar. Tilla ishlatilib, har xil qimmatbaho toshlar bilan bezatilib tayyorlangan etik va paypoq sahroyi arablarni juda ham hayratga solgan. Bu etik va paypoq ikki yuz ming dirham baholangan².

O'rta Osiyoning boyliklari mol-dunyoga o'ch arab sahroyilarining tinchligi va farog'atini buzgan edi. Har ikki o'rtada shartnoma- bitim tuzilgan bo'lsada, Ubaydulloh o'rniga Xuroson amiri etib tayinlangan Said ibn Usmon 675 yil 25 noyabrdan 676 yil 13 noyabrgacha Buxoro ustiga qo'shin tortadi. U juda ko'p hiyla-nayranglar ishlatib Buxoro va unga yordamga kelgan So'g'diyona, Kesh, Nasaf qo'shinlarini tor-mor keltirdi. Buxoro podshosi Xotun ibn Usmonning talabi bilan uning huzuriga borishga majbur bo'ldi va juda ko'p o'lponlar to'lab, shaxzoda va aslzodalardan 80 kishini garovga berdi. Shundan so'ng arablar Movarounnahr va uning poytaxti Samarqandga yurish qildilar. Ular bu joylarni egallab juda ko'p boyliklarni qo'lga kiritdilar va samarqandliklardan 30 ming kishini asirlikka oldilar. Yozma manbalarda Said ibn Usmon bilan Movarounnahrda kelgan ko'p ming kishilik arab qo'shinlari qatorida Muhammadning avlodlaridan Ko'sam ibn Abbos ham bo'lgan, (Tarixchi Abu Tohir Xojaning ma'lumotiga qaraganda Abbos o'g'li Qusam Abbos ibn Abdulmutallib ibn Xoshim al-Qarshi al Xoshimiy Muhammad payg'ambarning amakisi). Sa'id ibn Usmon Buhoro va Samarqanddan qo'lga olgan o'ljalarni Kusam ibn Abbosga ko'rsatib: «Bu o'ljalardan har kishiga bir hissa, senga esa ming hissa beraman» deganda, Qusam ibn Abbos shariat buyurganidan bir xissa ham- ortig'ini olmayman degan ekan. Qusamning taqdiri to'g'risida turlincha ma'lumotlar bor. Ba'zilar uni Samarqandda o'ldirilgan desalar yani ba'zi birovlar u Marvda vafot etgan deb isbotlaydilar. Lekin nima bo'lganda ham Narshaxiyning «Buxoro tarixi»da yoznlishicha Samarqanddagi Shohizinda maqbarasi shu shaxs nomi bilan bog'liqdir. Sa'id ibn Usmon garovga olingan buxorolik shadzodalarni Marvga qaytishda ozod qilishga so'z bergan edi. Lekin u va'dasida turmaydi va shahzodalarni aldab Madinagacha olib borib ularni barcha zarbop kiyimlarini echib olib qullarga aylantiradi. Erkparvar buxoroliklar bunday xaqorat va pastkashlikka chiday olmasdan Sa'id ibn Usmon saroyiga bostirib kiradilar va avval uni, so'ngra o'zlarini o'ldiradilar.

Xuroson amirligiga **Muslim ibn Ziyod ibn Abiyx**¹ tayinlanadi, U ham o'z faoliyatini Buxoroga yurishdan boshlaydi. Buxoro hukmdori har galgidek yana turklarga va so'g'dlar hokimi Tarxun²ga yordam so'rab murojaat qiladi. Biroq, bu safar ham musulmon arablarning qo'li baland keladi. Juda ko'p boyliklar o'lja olinadi. Har bir arab askariga 10 ming dirhamdan o'lja ulashib beriladi. Xotun bilan Muslim ibn Ziyod o'rtasida sulh tuziladi. Arablar Marvga qaytadilar. Ammo bu qaytish mol-dunyo va

² Наршахий. Бухоро тарихи Т., “Камалак” 1991 йил 115 -бет

¹ Arablarda otasi noaniq bo'lgan kishiga ushbu so'z qo'shib ishlatiladi.

² Tarxun- turkcha “tarxon” degan unvondan kelib chiqqan

boylikka yuz tuban ketgan sahroyi arablarning oxirgi qaytishi emas edi.

704 yilda Xuroson taxtiga Qutayba Ibn Muslim o'tiradi va Xurosonni batamom o'ziga bo'ysundiradi. Ana shu davrdan e'tiboran arab bosqinchilari tomonidan Movarounnaxrni zabt etishning ikkinchi davri bopshlanadi. Endi ular O'rta Osiyoni batamom bosib olishga qaror qiladilar. Qutayba ibn Muslimning 705 yilda ushbu maqsad yo'lidagi Axorun va Shuman (Surxon va Kofirixon oralig'idagi yerlar) hududlariga uyushtirgan birinchi yurishni muvaffaqiyatsiz yakunlanadi. Tarixchi Narshaxiyning ma'lumotiga qaraganda Kutayba katta tayyorgarlikdan so'ng «sakson sakkizinchi yili (12 dekabr 706- 30 noyabr 707) Jayxun daryosidan o'tadi. Poykand axolisi bundan xabardor bo'lib, Poykandni juda mustahkam hisor bilan o'raydilar, qadimgi vaqtlarda Poykandni shoriston deganlar va mustaxkamligidan, uni «jez shahar» deb ataganlar («Buxoro tarixi», 120-bet). Musulmonlar qattiq va shiddatli janglardan so'ng bu shaharni egallaydilar. Ikki o'rtada sulh tuziladi. Qutayba Baykand shaxrida amir qilib **Varko ibn Nasr Bohiliyni** tayinlab o'zi Buxoro tomon ilgari yurishni davom ettiradi. Poykandda hukmron bo'lib qolgan Barko shahar xalqiga jabr va zulm o'tkazadi, axloqiy buzuc ishlar bilan shugullanadi. Bunga javoban shahar fuqarolari qo'zg'olon ko'taradilar. Kutayba bu xabarni eshitib tezda orqasiga qaytadi va qo'zg'olonni shafqatsizlik bilan bostiradi. Uning buyrug'i bilan arab sahroyilari shaharni talaydilar va harob qiladilar. Rivoyat qilishlaricha, Qutayba Poykandni fatx qilganda bir butxonadan og'irligi to'rt yuz diram (bir diram — 3,186 gr.) keladigan bitta kumush but, ko'plab kumush jomlar, har biri kabutar tuxumidek keladigan marvaridlar topiladi. O'lja olingan barcha boyliklarni tarozida tortganlarida bir yuz ellik ming misqolni (I misqol — 4,240 gr) tashkil etadi. Xalqdan talab olingan barcha oltin va kumushlarni sovg'a o'laroq Hajjojga yuborganlarida u Qutaybaga xat yozib, minnatdorchilik bildirgan va «...Xudo senga barakat bersin!» degan.

Qutayba Poykandni batamom o'ziga tobe etgach uning atrofidagi barcha qishloqlarni ham egallaydi va 707 yilda Kesh, Naxshabni fath qiladi. 708 (90) yilda Vardan (hozirgi Vardonze) ustiga yurishga tayyorgarlik ko'rayotganda kutilmagan qarshilikka duch keladi. Turk xonlari Qutaybaga qarshi ittifoq tuzib Torob, Xunbun va Ramiton oralig'ida uni ko'p lashkar bilan o'rab oladilar. Xitoy podshosining jiyanlari Ko'rmag'onun ham bu ittifoqqa qo'shiladi. Natijada Qutayba o'ir ahvolga tushib qoladi. Qutaybaning yaqin kishilaridan bo'lgan Xayyoni Nabatiy ishlab chiqqan reja asosida musulmon arablar og'ir vaziyatdan eson-omon qutuladilar.

Marvda bir oz muddat dam olib 709 (91) yilda Narshaxiy bergan ma'lumotlarga qaraganda Iroq va Xurosondan yordam kuchlari olib Buxoro ustiga yurish boshlaydilar, Bu Qutaybaning to'rtinchi safar Buxoro ustiga lashkar tortib kelishi edi. Buxoro aholisi har safar Islom lashkari kelganda musulmon bo'lar, qaytib ketgach esa dindan chiqar edi. Bu paytda Xotun juda qarib qolgan edi, davlat endi uning o'gli Tog'shoda boshqarardi. Qutayba qattiq jangdan so'ng Buxoroni egallaydi. Tog'shoda Islom dinini qabul qilgach Qutayba uni Buxoro taxtida hukmron sifatida qoldiradi. Tog'shoda o'ttiz ikki yil Buxoroni boshqaradi. Tog'shoda islom dinini qabul qilgandan keyin tug'ilgan farzandiga Qutaybaga bo'lgan hurmat va e'tiqodi ramzi sifatida Qutayba deb ism qo'yadi. Qutayba otasidan so'ng Buxoro taxtiga o'tiradi. U Abu Muslim davrida dindan qaytadi. Shu bois Abu Muslim Qutayba ibn Tog'shodani o'ldiradi. Qutaybaning serdaromad va g'allakor yerlari uning birodari Bunyod ibn Tog'shodaga beriladi. Bu

yerlar Ismoil Somoniy davriga qadar Bunyod hukmronli ostida bo'ldi. Qutayba ibn Muslim shimoliy sharq tomon g'olibona bosqinchilik yurishlarini davom ettirdi. U 710 yilda Shuman, Nasaf, Keshni zabt etadi. 711 yilda aka-uka Chag'on va Hurzod janjalidan foydalanib Xorazmni bosib oladi. Shundan so'ng Qutayba endi asosiy zarbani kuchli raqib, lekin laqma siyosatdon So'g'd hokimi Tarxunga qarshi qaratadi. O'rtada uzilgan sulh shartnomasiga qaramasdan; o'zaro kelishuv asosida Samarqanddagi masjid kurilishini tezlashtirish bahonasida shaharga g'isht teruvchilar o'rniga 4000 qurollangan arab kiritiladi. Shahar talanib, aholi harob qilinadi. Tarxun ham qatl etiladi. Sosoniylarning eng so'nggisi Yazdigarning qizi ham asir olinadi va u Halifa Validga yuboriladi. Samarqandda qo'lga olingan oltin butlar va ularning jihozlari 50 ming misqolni tashkil etadi. Samarqandni egallashda 300 ta devorbuzar moslamalar ishlatilib, arablar Samarqandni batamom vayron etadilar. Nihoyat Samarqandning yangi hokimi **G'urak (709—738)** bilan Qutayba o'rtasida sulh bitimi imzolaniib, bu bitimga ko'ra u arablarga yiliga 200 ming dirham tovon to'lashi kerak bo'ladi, Yana arablarga 30 ming sog'lom kishini qul o'rnida berish sharti ham bor edi. Shartnomaga asosan shahar markazi arablarga bo'shatib beriladi. Qutayba u yerda masjid qurdiradi. (Afrosiyobda.)

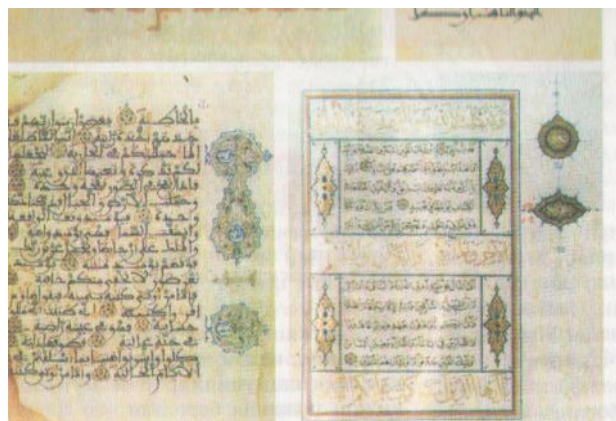
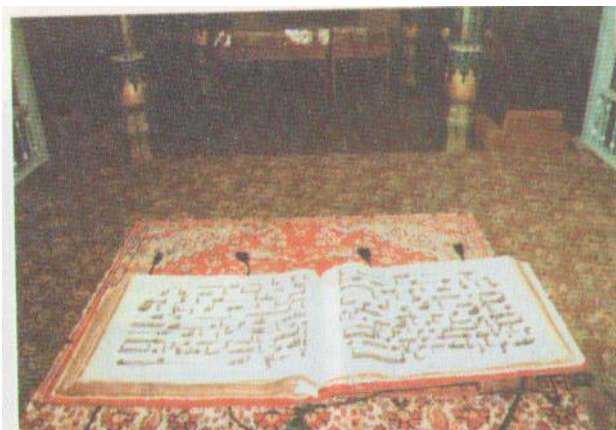
713—715 yillarda u Toshkent, Ho'qand, Turkiston Chini (Sharqiy Turkiston) yerlarini to Qashg'argacha bo'lgan yerlarni egallaydi. Ana shu tariqa Qutayba ibn Muslim O'rta Osiyo yerlarini zabt etib Xitoy hududigacha cho'zilgan o'lkada yashayotgan xalqlarni islom diniga kiritadi.

Farg'ona orqali Qutayba Marvga yo'l oladi. Marvda halifa Valid vafot etgan bo'lib, halifalik taxtiga uning raqibi Sulaymon ibn Aidumalik o'tirgan edi. Qutayba undan xavotirlanar va Sulaymonga ishonmas edi. Shu sababdan u Sulaymonga qarshi ochiq isyon ko'taradi. Ammo isyonchi sifatida o'z askarlari tomonidan o'ldiriladi. Bu voqea Vamberi bergan ma'lumotlarga ko'ra 714 (96) yilda Qutayba ibn Muslim 47 yoshida ekanida sodir bo'lgan edi. Boshqa manbalarda esa 715 yilda arab askarlari tomoihan o'ldiriladi, deyiladi.

Shunday qilib sahroyi arablar dunyoning eng qadimiy va madaniyat o'lkalaridan biri bo'lmish Movarounnahrni o'z mustamlakalariga aylaltiradilar. Movarounnahr hududida yashagan ajdodlarimiz ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy taraqqiyotda sahroyi arablarga qaraganda anchagina oldinda edilar. Nima sababdan ularni arab istilochilari nisbatan tez va oson bosib ola oldilar? Buning sabablari- birinchidan o'lka xalqlari o'rtasida ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy birlikning bo'lmaganligi va feodal tarqoqlikning mavjudligidir. Arablar Movarounnahr yerlariga bostirib kelgan paytda o'lkada bir-biriga dushman bo'lgan 15 dan ortiq kichik-kichik feodal davlatchalar bor edi. Bu holdan arablar ustalik bilan foydalandilar. Ikkinchidan, arablar ko'chmanchi turk qabilalari bilan mahalliy o'troq xalqlar o'rtasida mavjud bo'lgan qarama-qarshiliklardan ham foydalandilar. Uchinchidan, arablar Movarounnahrqa qadar juda ko'plab boshqa mamlakatlar va aholi hududlarini bosib olgan edilar. Ular bu mamlakatlarning aholi kuchlari, moddiy boylik imkoniyatlaridan ona tuprogimiz hududlarini bosib olish chog'ida foydalandilar. To'rtinchidan, arablar Movarounnahr hududlariga bostirib kelganlarida bu yerda ko'pdinlilik hukm surardi. Bu hol arablarga qarshi o'lkamiz hududi xalqlarining birlashuviga to'sqinlik qildi va arab bosqinchilarining g'alabasini engillashtirdi.

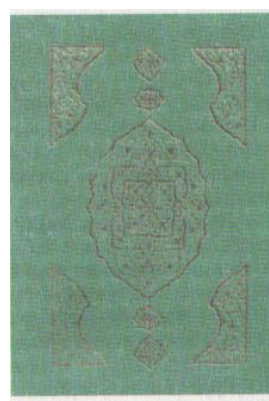
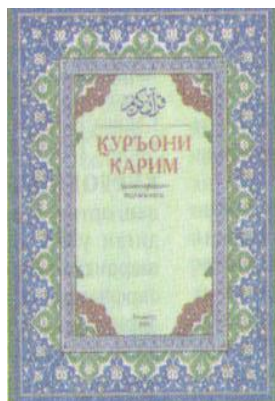
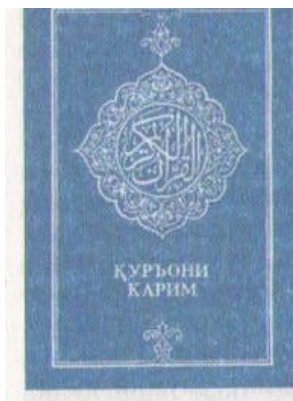
3. QUR'ONI KARIM

Islom soʻzi arabcha «Xudoga oʻzini topshirish», «Itoat», «Boʻysunish» maʼnosini anglatadi. Shundan bu dinga ishonuvchilar arabcha «muslim» (boʻyin eguv'chi) deb ataladi. Bu soʻzni buzub talaffuz etilishi oqibatida Eronda **“Musalman”**, Oʻrta Osiyo mamlakatlarida **«Musulmon»**, Rossiyada **“Basurman»** atamallari kelib chiqqan. Qur'on - arabcha **qiroat**, oʻquv degan maʼnoini anglatib, unda Islom shariatining asosiy manbalari oʻz ifodasini topgan. Bu muqaddas kitobda Islom aqidalari, eʼtiqod talablari, huquqiy va axlogiy normalari, cheklash va taqiqlari bayon etilgan. Qur'on Allohning kalomi sifatida talqin qilinadi: «Albatta Biz bu (Qur'on)ni Qadr kechasida nozil qildik» (515- bet). Islom anʼanasida Qur'on Alloh tomonidan Paygʻambarimiz Muhammadga 23 yil davomida. farishta Jabroil orqaliy vahiy (uqtirilgan) deb tasavvur qilinadi. Islomshunos olimlar bu muqaddas kitobning yozilishi tarixini ilmiy asoslaganlar. Paygʻambarimiz Mudammad hayotlik chogʻlarida uning targʻibotlari maʼlum tartibda yozib borilmagan, omma orasida faqat ogʻzaki tarqalgan, uning baʼzi targʻibotlarigina turli maʼlumotlar va ashyolar (tosh,

Qur'oni Karim naʼmunalari (9 asr)

Qur'oni Karimning Usmon Mushafi nushasi
(Toshkentda Oʻzbekiston musulmonlari idorasi
kutubhonasida saqlanadi)

O'zbek tilida nashr qilingan Qur'oni Karim nushalari

sopol taxtakach, pergament va boshqalarga) ga yozib kelingan. Muhammad alayhissalom vafotidan so'ng uning targ'ibotlarini halifa Abu Bakr tartibga solib yozishini Muhammad alayhissalom hayotlarining so'nggi davrlarida unga kotiblik qilgan Zayd ibn Zobitga topshiradi. Ana shu tariqa 632 yilda birinchi marta Qur'onning to'la bo'lmagan xomaki birinchi marta nusxasi paydo bo'ladi. Manbalarda u «Suhuf» («Sahifalar») deb tilga olinadi. Keyinchalik boshqa nusxalar ham paydo bo'ladi Halifa Usmon davrida Qur'onning hozirgi nusxasini yozib tugallash muammosi hal qilinadi. U Zayd ibn Zobitga Qur'on matnlarini to'plagan ba'zi shaxslar bilan mavjud to'plamlarni taqqoslab yagona matn yaratishni topshiradi. Matn tayyor bo'lgach 651 yilda Qur'on kitob shakliga keltiriladi. Bu tarixda «musxafi», ko'pincha, «Usmon musxafi» nomi bilan yuritiladi. Halifa bu to'plam tuzilib bo'lgach, boshqa undan farq qiluvchi to'plamlarning barchasini yuqotish haqida buyruq beradi. «Usmon musxafi» muqaddas kitob sifatida rasmiy ravishda e'tirof etilgan.

Hazrat Usmon zamonida ko'chirilgan Qur'onning nusxalari haqidagi fikrlar ham bir xil emas. Ba'zilar uni to'rt nusxada ko'chirilgan desalar, boshqa birovlar etti nusxada ko'chirilgan deb isbotlamoqchi bo'ladilar. Boshqa fikrlar ham bor. Har holda halifa Usmonning topshirig'i bilan tuzilgan hay'at tomonidan yozilgan Qur'on olti nusxada bo'lgan deb isbotlovchi muarrixlar ko'pchilikni tashkil etadi. Tarixiy manbalar asosida aniqlangan bu nusxalar: **Makka nusxasi; Damashq nusxasi; Basra nusxasi; Kufa nusxasi va Madina umumiy nusxasi; Madina Xos nusxasi. So'nggi oltinchi nusxa Hazrat Usmonning shaxsan o'zlariga tegishli bo'lgan nusxadir**¹.

Qur'oni Karim kitobi dunyodagi barcha xalqlarning diqqat-e'tiborini o'ziga qaratib kelmoqda. Darhaqiqat, U 1698 yilda lotin tiliga, 1770—1828 yillar orasida sakkiz marta Fransuz tiliga, 1734—1826 yillarda o'n marta ingliz tiliga, 1946 yilda nemis tiliga, 1716- 1986 yillarda etti marta rus tiliga tarjima qilingan. O'zbek xalqining qariyb 1300 yilga yaqin tarixi islom dini va madaniyati bilan bevosita bog'liq bo'lsa-da, Qur'on o'zbek tiliga tarjima qilinmadi. “Din- xalq uchun afyundir” degam markschalenincha g'oya asosida islom dini va muqaddas. Qur'oni Karim kitobi xalq ommasi uchun zararlidir uning ongini zaharlaydi, deb bu kitobni ommadan uzoqda sir saqladilar. Faqat mustaqillik sharofati tufayli xalq Qur'onning «Usmon mushafi»ni 1992 yilda o'z ona tilisida o'qish imkoniyatiga ega bo'ldi. Qur'onning “Usmon mashafi” bugungi kunda Movarounnahr musulmonlari diniy boshqarmasida, Toshkentda saqlanadi. Xo'sh, O'zbekistonga bu nusxa qanday kelib qolgan. Bu muammo to'g'risidagi rivoyatlar ham har xil. Yusufxon Shokirovning yuqorida tilga olingan risolasida bu haqda batafsil ma'lumot berilgan. Birinchi rivoyat: Misr podshosi Zoxir Ruknuddin Baybars al-Bundukdoriy As-Solihiy saroy xoni Barakotxon bilan do'stlashib qoladilar, ular bir-birlariga sovg'alar yuborib turadilar. Zoxir Baybars ana shunday sovg'alarning birida Chingizxon avlodidan birinchi bo'lib islomni qabul qilgan do'stiga Usmon Musxafini jo'natadi. 1395 yilda sohibqiron Amir Temur To'xtamish xonni tor-mor keltirgach Saroy Berkadan boshqa o'ljalar qatorida Mushafi Usmon Qur'oni Karimini ham Samarqandga olib keladi. Ikkinchi rivoyat: Bu «Talfik ul-axbor fi Tarixi Qozon va Bulg'or» («Qozon va Bulg'or haqida haqiqiy xabarlar) kitobining muallifi Shayx Muhammad Murod ibn Abdullo Ar-Ramziyga tegishlidir. U Musxafi Usmon Qur'oni

¹ Юсуфхон Шокиров. Ислам шариати асослари. Т., “Меҳнат” 1992, 17-бет

Karim O'rta Osiyoga qanday kelib qolganligi xaqida quyidagilarni yozadi: «Samarqanddan Peterburgga olib ketilgan va xozirda imperator kutubxonasida saqlanib turgan Mushafi Usmon deb tanilgan Qur'oni Karim saroyda saqlanib, uni zabt qilgan Amir Temur olib ketgan nusxa shu bo'lishi kerak bu haqiqatga yaqin taxmindur. Buni inkor qiluvchilarning hech bir qat'iy dalillari yuqdur» (28-bet). Uchinchi rivoyat: Bu rivoyat «Golos» gazetasining 1870 yil 243-sonida bosilgan. Unda xikoya qilinishicha salkam 400 yil avval Baxovuddin Naqshbandiy diniy jamoasining piri Xo'ja Ahrorning muridlaridan biri hajdan qaytayotib Rimda, ya'ni Konstantinopolda to'xtaydi. Bu vaqtda Rim hukmdori og'ir dardga chalingan edi. Xo'ja Axror muridi uni bu og'ir darddan forig' etadi. Hukmdor agar shifo topsam, u nimani talab qilsa, shuni so'zsiz bajaraman, deb ont ichgan ekan. Murid esa Qur'oni Karimni berishni so'rabdi. Noiloj qolgan hukmdor vaziri va boshqa yaqin a'yonlari bilan maslaxatlashib, Qur'oni Karimni muridga berishga majbur bo'libdi. Murid bu noyob asarni darxol Turkistonda istiqomat qilayotgan piriga yuboribdi. Qur'oni Karim ana shu tariqa Xo'ja Axror masjididan joy olgan ekan. Taniqli tarixchi olim Hamid Ziyoev bu ma'lumotni «...afsonaga o'hshaydi, chunki Qur'onning asl nusxasini qandaydir muridga berilishiga ishonish qiyin, uni faqat zo'ravonlik bilangina qo'lga kiritish mumkin edi»¹, deydi. Hamid Ziyoev shu munosabat bilan to'rtinchi rivoyatga qo'shilganlitini bildiradi. To'rtinchi rivoyat: By rivoyatga ko'ra Qur'oni Karimni sohibqiron Amir Temur Turkiya sultoni saroyidan keltirgan. U Sulton Boyazid ustidan g'alaba qozongach, uninig kutubxonasida saqlanayotgan Qur'oni Karimni o'z davlatining poytaxti Samarqandga olib kelgan. Bu nusxa temuriylar saltanati ag'darilgandan keyin –Xo'ja Azfor masjidiga berilgan bo'lishi mumkin. Beshinchi rivoyat: Asli toshkentlik biroq ko'p vaqtlar Iroqda istiqomat qilgan imom Abu Bakr Kaffal Ash Shoshiy o'z vatanlariga qaytishga qaror qiladilar va Bag'dod shaxridan Musxafi Usmon Qur'oni Karimni o'zlari bilan birga olib keladilar. Xullas, boshqa rivoyatlar ham bo'lishi mumkin. Nima bo'lganda ham muqaddas Qur'oni Karim kitobi 1869 yilga qadar Samarqandagi Xo'ja Ahror masjidida saqlangan. Rus zobitylari Samarqand shahrini egallagan General fon-Kaufman buyrug'iga asosan kufa yozuvidagi Qur'oni Karimni qo'lga tushirish harakati boshlanadi. 1869 yil 24 oktyarda fon-Kaufman imzosi bilan bu muqaddas kitob Samarqanddan Peterburga olib ketiladi. Usmon Qur'oni Karimni General mayor Abramov Xo'ja Axrar masjidining ulamolari mulla Abdujalil va mulla Muchiniga 500 kokon (100so'm) to'lab sotib olgan². 1917 yil oktyabr to'ntarilishiga qadar Musdafi Usmon Peterburgda saqlangan. Ko'p vaqt o'tmasdan Butun Rossiya musulmonlar jamiyatinnng raisi Usmon Turkumbaev muqaddas kitobni o'z egalariga qaytarishni so'rab RSFSR xalq kamissarlari sovetiga murojaat qiladi. RSFSR XKS: 9 (22) dekabr 1917 yilda Muqaddas «Usmon Qur'onini musulmonlar s'ezdiga qaytarib berish to'rg'isida»gi hujjatni tasdiqlaydi³.

Musxafi Usmon Qur'onni shu yili katta tantana bilan Ufa shahriga keltiriladi. Lekin bu bilan Turkiston musulm'onlari tinchimadilar. Toshkent, Ufa va Moskva o'rtasidagi bir qancha o'zaro bordi-keldi va yozishmalardan so'ng markaziy hukumatning 1923 yil 25 iyundagi qarori bilan Qur'on kitobi o'zining haqiqiy vorislari" bo'lgan Turkiston musulmonlariga beriladi.

¹ “Шарк Юлдузи” 1991, 1- сон, 130- бет

² “Ёш Ленинчи”, 1990 йил 21 апрел

³ Декрет советской власти. том 1. Москва 1957. № 136 стр 195

Usmon Qur'onni Ufadan Toshkentga olib kelish uchun Toshkent shahar va Sirdaryo viloyati islom jamiyati tomonidan jamiyat raislari shayx Muhammadxo'ja boshchiligida o'bro'li xay'at tuziladi. Bu xay'atga Zaxirutdin A'lam va O'zbekiston hukumati vakili Qosimxo'jaevlar kiradi.

1924 yil 18 avgust kuni Tatariston, Boshqirdiston va Turkiston ulamolaridan tashkil topgan sharaflı soqchilar kuzatuvida maxsus poezd Musxafi Usmonni Ufadan Toshkentga olib keladi. U bir qancha vaqt Toshkentdagi masjidlardan birida saqlanadi, so'ngra xavfsizlik maqsadlarini ko'zlab O'zbekiston xalqlari tarixi muzeyiga topshiriladi. 1989 yil 14 mart kuni Toshkentda bo'lib o'tgan umumiy Musulmonlar to'rtinchi qurultoyida O'zbekiston hukumatining qarori bilan Musxafi Usmon musulmonlar ixtiyoriga qaytarib berilganligi e'lon qilindi. Hozirda bu muqaddas Musxafi Usmon Qur'oni Movarounnahr musulmonlari Diniy idorasi qoshidagi «Mo'yi Muborak» kutubxonasida saqlanmoqda.

Muqaddas Kur'oni Karim kitobi 114 suradan iborat: har bir sura oyatlarga bo'lingan. Suralarning har biri nomlangan. Qur'oni Karim o'ttiz juz, ya'ni qismga bo'linadi. Buni odatda o'ttiz pora deydilar. Kur'oni Karim Hidoya kitobi bo'lib, ilm-ma'rifatni ulug'laydi. Darvoqea unda 750 martadan ortiq «ilm» va «ilm olish» so'zlari takrorlanadi. Islom olamida barcha fanlarning taraqqiyoti Qur'on bilan bog'lab o'rganiladi. Kur'on nafaqat falsafiy, huquqiy yozma yodg'orlik bo'lib qolmay, balki unda axloq-odob, ota-ona va qarindosh-urug'larga xurmat, halollik poklik to'grilik etim-esir, kambag'al miskinlarga muruvvat, birovning haqini emaslik omonatga xiyonat qilmaslik do'stlik birodarlik kabi juda ko'p g'oyalar o'zining mujassam ifodasini topgan. Kur'on poraxo'rlik o'g'irlik ichkilikbozlik zino (fohishalik), yolg'onchilik g'iybat, nohaq qon to'kish kabi juda ko'plab illatlarni nihoyatda qattiq qoralaydi.

Vatanimiz hududida islomning tarixi va musulmon dunyosining juda ko'p qirrali tarixiy taraqqiyoti jarayonini tushunishda Qur'oni Karimning o'rne beqiyosdir. O'z vaqtida Qur'on O'rta Osiyoda feodal tarqoqlikka qarshi kurashda, markazlashgan feodal davlatlarning vujudga kelishida so'zsiz ijobiy o'rin tutgan. Bugungi kunda ham xalqimizning o'zini anglashida, milliy o'tmish qadriyatlarimizni tiklanishida va O'zbekistonning davlat mustaqilligini mustahkamlashda Qur'oni Karimning ahamiyati nihoyatda kattadir. Xususan Kur'on yosh avlodning axloqiy-g'oyaviy dunyo qarashini shakllantirishda va oiliy janob insoniy fazilatlar ruxida tarbiyalashda bebaxo o'rin tutadi.

4. MOVAROUNNAHRDA ARABLAR ZULMINING KUCHAYISHI

Arablar O'rta Osiyo hududlarini bosib olgach o'lkada mustamlakachilik zulmi siyosatini kuchaytirdilar. Endi mahalliy xalq ikki tomonlama zulm siyosati ostida qoldi. Bir tomondan shu paytga qadar mahalliy boy va zodagonlar xalqni ezib jabr-zulm qilib kelgan bo'lsalar, endi bunga kelgindi sahroyi arablarning zulmkorlik siyosati ham qo'shildi. Arab istilochilari Movarounnahrda birinchi kundan boshlab qattiqqo'llik bilan arablashtirish siyosatini olib bordilar. Ushbu maqsad yo'lida ular ming-minglab arablarni O'rta Osiyo hududlariga ko'chirib kelganlar va eng yaxshi yerlarni ularga zo'rlik bilan olib berganlar. Movarounnahr hududlarida arablar egallab olgan ba'zi yerlar xozirgacha ham «arab qishloq»lari nomi bilan saqdanib qolgan. Dali ibn Ziyod

davridayoq o'lkaga 50 mingdan ortiq arab aholisi Basra, Kufa atroflaridan ko'chirilib keltirilgan. Belozuriy va Narshaxiyning bergan ma'lumotlariga qaraganda arab lashkarboshilari ko'chirib keltirilgan arablarga mahalliy xalqlarning uy-joylarini zo'rlik yo'li bilan tortib olib berganlar. Jumladan, Qutayba Samarqand va Buxoroni egallagach, shaharlardagi uylarning yarmini arablarga bo'shatib berilishini talab qilgan. Faqat kuraysh qabilasining o'zidan Samarqandga besh ming aholi ko'chib kelgan. Buxoro, Samarqand, Marv va boshqa shaharlarning aholisi o'z yashash joylaridan masjid qurish bahonasida ham ko'chirilgan.

Qutayba ibn Muslim hali batamom bo'ysundirilmagan o'lkada shu boisdan ham islomni keng yoyishga katta e'tibor bergan. Chunki u oddiy va mexnatkash Movarounnahr halqini arablarga bo'ysundirishda islom mafkurasining o'ta tasir kuchiga ega ekanligini juda yaxshi bilardi. Arab istilochilari mahalliy xalq sig'inib kelgan va ularning manaviy hayotida katta o'rin tutgan Zardushtiylik Buddizm va boshqa dinlarni soxta, xurofiy va yolg'on g'oyalar deb e'lon qilganlar. Bu dinlarning targ'ibot markazlari bo'lgan ibodatxonalar buzib tashlanib vayron qilingan, ularning o'rinlariga musulmon jome' masjidlari qurilgan. Sahroyi arablar mahalliy xalqning ming-ming yillik ma'naviy hayot boyligi va o'tmish tarixining yozma namunalari bo'lmish asarlar, kitoblarni gulxanlarda yondirdilar. Bu soxada xususan Qutayba ibn Muslim mislsiz vahshiyliliklar qilgan edi.

Arablar ayni zamonda islom dinini qabul qilgan va musulmon bo'lgan mahalliy aholi vakillarini har tomonlama qollab-quvvatladilar va ularga imtiyozlar berdilar. Jumladan, islomni qabul qilganlar Juz'ya va Xiroj soliqlaridan ozod qilingan bo'lsa, undan bosh tortganlardan bunday soliqlar qattiqo'llik bilan undirib olingan. Tarixchi Narshahiyning guvoxlik berishicha Qutayba ibn Muslim «Juma nomoziga hozir bo'lgan har bir kishiga ikki dirham beraman»¹, deb chaqirtirar ekan.

Islom dinini kabul qilganlarni Juz'ya va Xiroj soliqlaridan ozod qilish siyosatini halifa Umar II ham yurgizgan va u bu siyosatni Xurosonga 717 yilda noiblikka tayinlangan Jarroh ibn Abdulladan bajarilishini talab qilgan. Jarroh rasman halifaga bo'ysungan bo'lsada, bosib olingan mamlakat aholisi islomni kabul qilgan bo'lishidan qat'iy nazar Xiroj solig'ini to'lashi kerak deb hisoblardi. Bundan tashqari Jarroh islomni qabul qiluvchilar uchun sunnatni shart qilib qo'ygan. Mahalliy xalq o'rtasida Jarroh zulmidan norozlik kuchaygan. Umar II vaziyatni murakkabligini hisobga olib Jarrohni 719 yilda ozor va arman yurtiga hokim qilib jo'natadi.

Arablar mahalliy xalqni islom mafkurasiga bo'ysundirishda rag'batlantirishdan tashqari zo'rlash va majburlash uslubidan ham foydalanganlar. Narshaxiyning yozishicha Buxoroda islom dinini savdogarlar tez Qabul qilgan bo'lsalarda, unga qattiq qarshilik ko'rsatgan guruhlar ham bo'lgan. Ular islomni qabul qilmasdan va jome' masjidiga nomoz uqishga bormasdan Buxoro shaxrining chetida o'z qasrlari (keshklari) da zardushtiylik odati bo'yicha ibodat qilib yurganlar. Kunlardan bir kun musulmonlar bu qasrlarning darvozasi oldiga kelib, u yerda yashovchilarni jome nomoziga borishga undaganlar. Bunga javoban qasrlarning tomlaridan tosh ota boshlaganlar. Bu joyga juda ko'p musulmonlar to'plangan va rosmiyan jang bo'lgan. Oqibatda ko'p qasrlar vayron qilinib, talangan.

Xullas, Movarounnahr hududida yashagan xalqlar orasiga islom dinining

¹ Наршахий. Бухоро тарихи. Т., «Камалак», 1991, 124 бет

kiritilishiga ayniqsa yoshi ulug` keksalar qattiq qarshilik ko`rsatganlar. Narshaxiy «Buxoro tarixi» kitobida «Qutayba ibn Muslim shahar (Buxoro shaxri — R. Sh.S.X.) ichkarisidagi xisorning ichida masjidi jome bino qilgan vaqtida, odamlar «Registon» deb ataganlari bo'sh maydonni Iyd nomozi o`qiladigan joy qildi va musulmonlarni Iyd nomozini o`qish uchun o'sha yerga chiqardi. U kishilarga (Iyd nomoziga chiqqanda) qurollarini ham olib chiqishga buyurdi, chunki islom dini hali yangi bo`lib, musulmonlar kofirlardan xotirjam emas edilar», (127 bet) deydi. Hatto Buxoro hukmdori Tog'shoda Buxorxudot musulmonchilikni yuzaki qabul qilgan, yurakdan esa unga qarshi bo`lgan. Narshaxiy kitobida yozilishicha: «Asad ibn Abdulloh al-Qushariy zamonida bir kishi chiqib Buxoro aholisini (islom diniga) da'vat qilgan. Buxoro podshohi Tog'shoda edi. U o`zi yashirin ravishda kofir bo`lganligi uchun bundan g`azablandi va Xuroson amiri Asad ibn Abdulloxga (quyidagicha) xat yozdi: «Buxoroda bir kishi paydo bo`lib, viloyatni betinch qilyapti va bir guruhni bizga qarshi ko`tardi. U guruh biz musulmon bo`ldik deb yolg'on aytadilar, ular tillaridagina musulmon bo`lganlar, dillarida esa o`zlarining o'sha ilgari etiqodlari bilan mashg'ullar. Shu baxona bilan ular viloyat va mamlakatni betinch qilmoqdalar va xiroj to`lamayaptilar. «Shu sababli Asad Ibn Abdulloh o`zining soliq yig'uvchisi Sharik ibn Harisga xat yozib unga: «O'sha odamlarni qo'lga olib Buxoro podshohiga topshir, toki u nimani xohlasa shuni qilsin» deb buyuradi. Aytishlaricha, u guruh masjidda bo`lib hammalari baland ovoz bilan «Ashhadu an lo iloha illollohu va ashhadu anna Muhammadan Abduhu va Rasuluh»deyishar va «Vo Muhammado», «Vo Ahmado» deb faryod qilishar ekanlar. Tog'shoda Buxorxudot ularning kallasini olar va ularga shafqat qilishni so`rashga hech kim botina olmas edi. Nixoyat u to`rt yuz kishining boshini oldirdi va dorga ostirdi, qolganlarini esa Asad ibn Abdulloh nomidan asir qilib, uning oldiga Xurosonga yubordi» (133 bet) Tog'shoda vafot etgach uni mahalliy zaroastr uruf-odati bo'yicha dafn qildilar. Uning o`gli Qutayba ibn Tog'shoda ham birmuncha vaqt musulmon bo`lib turdi va hatto Sharik qo`z`gonini bostirishda abbosiylar va Abu Muslimga yordam ham berdi. Biroq keyinchalik islom dinidan qaydti va Abu Muslim buyrug'i bilan o`ldirildi. Tog'shodaning ikkinchi o`gli Buniyod esa Muqanna qo`zg`olonin qo'llab-quvatladi va u ham o`ldirildi. Arab istilochilari yerli xalqni arablashtirish maqsadlarini ko`zlab islomni o`rganish va uni tashviqot va targ'ibot qilish baxonasida So`g'd, Xorazmiy, zardushtiylar kabi mahalliy xalq yozuvlarini batamom yoq qilib tashladilar, mahalliy yozuv va adabiyotlarning bilimdonlarini yo mamlakatdan quvg'in qildilar yoki qatl etdi-lar. Arab tili va arab alifbosi davlat tili darajasiga ko`tarildi, fan va adabiyot tili bo`lib qoldi. Arab tilining axoli keng qatlamlari orasiga yoyilishi va tarqalishiga to'sqinlik qiladigan hamma g'ovlar olib tashlandi va bu ishga zarracha bo`lsa-da qarshilik qiluvchilar shafqatsizlik bilan yo`q qilindi. Abu Raydon Beruniy bergan ma'lumotlarga qaraganda «Qutayba Xorazm yozuvini yaxshi bilgan, ularning rivoyatlaridan xabardor bo`lib, xorazmliklarda bo`lgan fanlarga o`rgatgan kishilarni o`ldirdi va ularni har turli azob-uqubatlarga duchor qildi hamda bu rivoyatlar shunchalik yashirin bo`lib ketdiki (hatto xorazmliklarga) islom paydo bo`lganidan keyin nima bo`lganligini aniq bilib bo`lmay qoldi»¹.

Arablar Movarouyanaxrning tabiiy yer osti va yer usti boyliklarini talash bilangina cheklanmadilar, ular xalqni kattiq ekspluatatsiya qilish va ishlatihdan keladigan

¹ Беруний А. Сайланма асарлар. Т., 1957, 48 бет

boyliklardan qanoat hosil qilmadilar. Mahalliy xalq kelgindi arablarga og'ir miqdordagi «Juz'ya» va «Xiroj» deb nom olgan soliqlarni to'lashga majbur qilinardi, «Juz'ya» jon boshiga solinadigan soliq bo'lib, musulmon bo'lmagan fuqarolardan olingan. U asosan pul va natura shaklida undirilgan. «Xiroj» solig'i asosan dehqonlarning daromadidan undirilgan va odatda bu daromadning 1/3 qismiga, hatto undan ortig'iga ham teng bo'lgan. Bulardan tashqari xalq ommasi istilochi arablarga «Zakot» deb nomlangan soliq ham to'lagan. «Zakot» dini islom bo'yicha gunohlardan «tozalanish» uchun mol-mulk va daromaddan beriladigan sadaqa, xayr-ehson deb hisoblangan va shariatning besh asosiy talablaridan biri bo'lgan. «Zakot» odatda pul daromadlarining 1/40 ulushi (2,5) ga teng bo'lishi kerak edi. Yana «Ushr»- arabcha undan bir deb atalgan soliq ham bo'lgan. Bu soliq turi davlat foydasiga olinadigan soliq bo'lib, natura va pul shaklida asosan dehqonchilik maxsulotlaridan olingan. Arablar ogir soliqlarni o'z vaqtida to'lay olmagan fuqarolarni xaqoratlab va xo'rlab taxtachalarga «qarzdor» degan yozuvlar yozdirib, ularning bo'yniga osdirib qo'yar edilar. Jumladan, Taboriyning so'zicha Xuroson va Movarounnahrning 735—738 yillardagi noibi Asad ibn Abdulla Juz'ya to'laydigan kishilarning bo'yniga tamg'a ostirgan.

Arablar madaniy taraqqiyotda mahalliy xalqdan orqali bo'lsalarda o'zlarini har tomonlama ustun qo'yar edilar, yerli aholini nazar-pisand qilmasdilar. Ular biz oqsuyak «xo'jalar», «sadbalar» va «saidlar» avlodidanmiz deb gerdayar edilar. Bizning davrimizgacha saqlanib kelayotgan «xo'jalar» va «qoralar» degan tushunchalar mavjud ijtimoiy tengsizlikning bir ko'rinishi sifatida o'sha davrdan qolgan tushunchadir. Albatta arab istilochilarining mahalliy xalqqa nisbatan o'tkazgan bunday adolatsizlik va zulmkorlik siyosatlari ommaning keskin norozilik harakatlari va qo'zg'olonlari uyushtirishiga sabab bo'lgan.

5. ARABLARGA QARSHI XALQ OZODLIK KURASHLARI

O'rta Osiyo xalqlari arablar istilochilik yurishining birinchi kunlaridan boshlab o'z erki va ozodligi uchun muqaddas kurashga otlanganlar, ona Vatan tuprog'ining biror qarich yeri bo'lsada, uni jangsiz va kurashsiz bosqinchilarga bermaganlar, Arablarga qarshi olib borilgan erk va ozodlik kurashining- eng e'tiborli tomoni shundaki, bu kurashda Movarounnahrning o'troq qadimiy yerlik aholisi bilan turk qabilalari doimo birgalashib yagona ittifoqda jang qilganlar.

720—722 yillarda birinchilar katorida arablarga qarshi Sug'diyonada qo'zgolon ko'tarilgan. Bu ko'zgalonga Samarqand hokimi G'urak va Panjikent hukmdori Divashtich boshchilik qilganlar. Har safar bo'lganidek so'g'dliklarning ozodlik va erk uchun kurashlarini turklar qo'llab- quvatlaganlar. Ettisuvdan, Turkash xoqon shahzoda Kursul boshchiligida katta qo'shinni yordam berish uchun Samarqandga yuborgan. Sug'dliklarning birlashgan kuchlari arablar qarshi muvaffaqiyatli janglar qilib bir necha zarbalar berganlar. Bu paytda Xurosonda Sayd ibn Abdulaziz noib edi. U yumshoq tabiatli va ayni zamonda kiyim-kechakka o'ch bo'lganligidan «Xuzayna» (uy bekasi) laqabini olgan edi. Xurosonga yangi tayinlangan Said ibn Amr Al-Haroshiy (721) so'g'dliklarga qarshi keskin choralar ko'rgan. U Iroqda ko'tarilgan xalq ko'zg'olonini bostirishda o'zining shafqatsizligi bilan nom qozongan edi. Haroshiy ko'rgan keskin choralardan jabr ko'rib norozi bo'lgan So'g'd axolisi mamlakatni tark

etib, Farg'onaga ko'chishga qaror qilgan. So'g'd aholisidan taxminan 10 ming kishi yo'lga o'tlanib, Xo'jand shaxriga etib kelganlarida Farg'ona podshosi ularni shaharda joylashtira olmay Isfara hududlarida joylashishini taklif etgan, Bu birinchi guruh edi. Ikkinchi guruh Panjikent hokimi Divashtich boshchiligida Zarafshon bo'ylab tog'lar oshib Obgar (Obargar) qalasi oldidan o'tib ilgarilab borgan.

Birinchi guruh hali Isfaraga etib bormasdan Al-Haroshiy yuborgan arab qo'shinlari Xo'jandga etib borganlar va so'g'dlilarni qamal qilganlar. Farg'ona hokimi so'g'dliklarga yordam bermagan. Qamalda qolgan so'g'dliklarni arablar batamom qirib tashlaganlar. Ba'zi ma'lumotlarda uch ming, yana boshqalarida esa etti ming odam ana shu qirg'inda halok bo'lganligi ta'kidlanadi. Arablar juda katta o'ljalarni qo'lga olganlar.

Sayd Al-Haroshiy Divashtich boshchiligida Obargar yaqinida turgan panjikentliklarni tugatishga kirishadi. Shu maqsadda u Sulaymon ibn Abussari boshchiligida katta qo'shin jo'natadi. Bu qo'shin tarkibida O'rta Osiyo hududlaridagi bir necha hokimlar, jumladan Xorazm vohasi kuchlari ham bor edi. Umumiy qo'shinga rahbarlik qilish **Musayyob ibn Bashir Ar-Riyohiyga** yuklatiladi.

Qo'zg'olon ko'targan Divashtich boshchiligidagi kuchlar Obargar qal'asidan chiqib dushmanni qarshi oladi. Bu jangda arablarning qo'li baland kelib, ko'zg'olonchilar Obargar qalasiga chekinadilar. Qala arablar tomonidan qurshovga olinadi. Kuchlar nisbatining teng emasligini hisobga olgan Divashtich Sulaymonga qal'ani topshirishga rozi bo'ladi va o'zini Musayyob bilan birga Haroshiy oldiga yuborishni so'raydi. Haroshiy Divashtichni izzat-ikrom bilan kutib oladi, samimiy qabul qiladi, so'ngra Arbinjonga (ba'zi manbalarda Rabinjon — Kattaqo'rgonga yaqin joyda) olib borib qatl etadi. Divashtich tanasi zardushtiylarning xilxonasi- novus devoriga qoqib qo'yiladi. Haroshiy sug'dliklar qo'zgonini bostirgach, Zarafshon va Qashqadaryo vodiylarida «tartib» o'rnatadi. Unda ayniqsa Kesh va Nasaf katta tassurot uyg'otadi. U Sulaymon ibn Abussariyni bu shaharlarga xokim qilib tayinlaydi. Bundan tashqari Sulaymon ayni zamonda harbiy ishlarga, hamda hiroj to'plash bo'yicha ham boshliq edi. Bunday mas'uliyatli ikkita lavozimga bir vaqtning o'zida u davrda hech kim qo'yilmasdi. Bu Sulaymonga bo'lgan o'ziga hos katta ishonch edi, albatta.

Arab istilochilariga qarshi kurash bir daqiqa bo'lsada to'xtamadi va u muttasil davom etdi. 723 yilda, Farg'ona podshosi bosh ko'tardi. Uni Shosh, Nasaf aholisi va turklar qo'llab-quvvatladilar. Ittifoqchilarning birlashgan kuchlari arablarni Xo'janddan to Samarqandgacha bir necha zarbalar berib ta'qib etib bordilar. Bu voqealar shundan dalolat beradiki, so'g'dliklar arablardan bir necha bor mag'lubiyatga uchragan bo'lsalarda, ular o'zlarini hali batamom zabt etilgan deb hisoblamas edilar va arablarga qarshi kurashni davom ettira berdilar.

725—729 yillar davomida arab halifaligining soliq siyosatiga qarshi Samarqand, Buxoro va Xuttaliyonda ko'zg'olonlar bo'lib o'tdi. Bu davrda Ashros ibn Abdulla As-Sulomiy noib bo'lib, u ikki tomonlama siyosat olib borib mahalliy aholining g'azabiga duchor bo'lgandi. U dastlab-musulmon dinini qabul qilgan fuqarolardan hech qanday soliq olinmaydi, deb Xuroson va Movarounnahr aholisining ishonchiga sazovor bo'lgan edi. Ashros arablar kuchi islomda, islomni qabul qilgan mahalliy xalq arablarga hech qanday qarshilik qilmaydi, deb o'ylagandi. So'gdliklar uning va'dasiga ishonib tezda islom diniga kirgan va musulmon bo'lgandilar.

Masalani qiziq tomoni shundaki, ilgari xalq tomonida turib arablarga qarshi

kurashgan Samarqand hokimi G'urak endi Ashros siyosatiga qarshi chiqadi. Taboriy malumotlariga qaraganda u Ashrosga xat yozadi. Bu xatda musulmonlikka o'tganlarga nisbatan tutilgan siyosat xirojning yuqolib ketishiga sabab bo'ldi, xiroj oladigan odam qolmadi, deb uni ogoxlantirgan emish. Shundan so'ng Ashros G'urakning haq ekanligiga g'oyatda ishonch hosil qilibdi va ilgari «kuch islomda» degan fikr o'rniga, «arablar hukmronligining kuchi xirojda» degan shiorni ilgari suribdi. Ana shu asnoda Ashros islomni qabul qilgan va qilmaganlardan ham bir xilda, avvalgidek soliq yig'averishni buyuribdi. Bu tezda so'g'd aholisining keskin naroziligiga sabab bo'lib katta ko'zg'olonlarning boshlanishiga olib kelgan. Samarqandda boshlangan bu ko'zg'olonga etti ming kishi qatnashgan. Qo'zg'olon kengayib Buxoroga tarqalgan. Samarqand va Buxorodagi ko'zg'olon qatnashchilari o'zlarining musulmonlikdan chiqib kofirlikka qaytganliklarini ochiq-oydin e'lon qilganlar. Turklar ko'zg'olonchilarni qo'llab-quvvatlab, ularga yordam berganlar. Qo'zg'olon hamma yerni qamrab olgan.

Ayniqsa, 728 yil arablar uchun juda og'ir bo'lganligi qayd etiladi. Qo'zg'olonchilar ularni juda ko'plab hududlardan xaydab chiqarganlar. Faqat Qo'rakning ikkiyuzlamalik va sottqinlik siyosati tufayli Dobussiya va Samarqand arablar qo'lida qolgan. G'urak bu ozodlik kurashida katta rol o'ynashi mumkin edi. Ammo u bu yo'lni tanlamadi. Faqat 729 yilda juda katta urinishlardan so'ng arablar yana Buxoroni qaytarib olishga muvaffaq bo'ldilar. Turklarning ko'zg'olonchilarga ko'rsatgan yordamidan ta'sirlangan G'urak kechikib bo'lsada, arablar bilan aloqani uzdi va so'g'dliklar qo'zgoniga qo'shildi. Bu uning ilgari obro'sining tiklanishiga sabab bo'ldi. Taboriy ayniqsa Kesh atrofida -arablarga qarshi Shosh, Farg'ona qo'shinlari va turk lashkarlarining qahramonlarcha jang qilganligini aloxida ko'rsatadi. Bu olib borilgan janglar Samarqand, Buxoro va boshqa joylarni istisno qilganda Movarounnahr xalqining yana besh yil mobaynida arablar hukmronligiga bo'ysunmagan jasoratidan bir namunadir.

736—737 yillarda Tohariston va So'g'dda arablarga qarshi yana ko'zg'olon ko'tarildi. Natijada arablar juda og'ir ahvolga tushib qoladilar. Og'ir vaziyatdan qutulish maqsadida Xuroson va Movarounnahrning noiblari va amirlari bir necha marta o'zgartiriladi. Xususan Nasr ibn Sayyor (738—748) davrida ko'rilgan tadbirlar tufayli arab istilochilari o'lkada o'z mavqelarini mustaxkamlash imkoniyatiga ega bo'ldilar. U ko'zgonchilarni bostirshi uchun Samarqand, Shosh, Farob va Farg'onaga bir necha bor qo'shinlar tortib bordi. Nasr ibn Sayyorning noiblik davri O'rta Osiyo yerlarining arablar tomonidan istilo qilinishi tarixida yangi va so'nggi davrdir. U ma'lum bir muddat davomida mamlakatda nisbiy osoyishtalik o'rnatildi. Nasr bunga qanday erishdi? Avvalo u oqsuyak dehqonlar o'rtasidagi nizolardan foydalandi, ularning ko'pchiligini o'z tomoniga og'dirib oldi. Oqsuyak dehqonlar, lashkarboshilar imtiyozlarini saqlashga alohida e'tibor berdi, ular o'rtasida qon-qardoshlik va qarindosh-urug'chilik aloqalarini o'rnatishni har taraflama qo'llab-quvvatladi. O'zi bu sohada namuna ko'rsatib Tog'shoda Buxorxudotning qiziga uylandi. Va nihoyat Nasr ibn Sayyor moliyaviy islohot o'tkazdi. Unga ko'ra islom dinini qabul qilgan barcha kishilar juz'ya soliqlaridan ozod qilindilar va barcha musulmonlar xuquq jixatdan tenglashtirildi. Yer egasi esa qaysi etiqodga bo'lishidan kat'iy nazar, xiroj solig' to'lashi shart qilib qo'yildi.

Albatta Nasr ibn Sayyor davridagi o'lka osoyishtaligi vaqtinchalik va nisbiy

harakterda edi. Halifalikning sharqiy mustamlakalari hisoblangan O'rta Osiyo hududlari erk va ozodlik uchun kurashga bel bog'lagan avlod-ajdodlarimizning ulug'vor yangi chiqishlari arafasida turar edi.

6. ABU MUSLIM QO'ZG'OLONI

Arablar bosib olgan barcha hududlarda VIII asrning 40- yillaridan boshlab ummaviylar xonodoniga nisbatan norozilik xatti-xarakatlari kuchyib ketdi. Xususan Xuroson va Movarounnahrda kuchayib ketgan mustamlakachilik zulmi xalq ommasining ummaviylar halifaligiga nisbatan nafrat va noroziligini kun sayin oshirib bordi. Mamlakatdagi umumiy siyosiy vaziyat bu sulola umrining tugab borayotganligidan yorqin dalolat berar edi. Oqibatda ummaviylarni siyosiy hokimiyatdan ag'darib tashlashni o'z oldiga bosh vazifa qilib qo'ygan raqib guruhlar paydo bo'la boshladi. Ana shunday guruhlardan biri abbosiylar edilar.

Bu sulolaga Muhammadning amakisi Abbosning evarasi Muhammad ibn Ali asos solgan. Abbosiylar ummaviylarni rasululloh avlodini qirib tashlashda ablaydilar. Shu munosabat bidan Muhammad avlodidan bo'lgan abbosiylarning hokimiyat tepasiga kelishi e'tiqodi mustahkam islom yo'lining tiklanishidir, deb talqin qilinadi, Abbosiylik g'oyasi harakatini tashviqot va targ'ibot qilish maqsadida bu guruhning eng ishonchli va sodiq vakillari halifalikning barcha hududlariga yuborildi. Ayniqsa ummaviylarning bosqinchilik va mustamlakachilik zulmi siyosatiga qarshi ommaviy xalq chiqishlari va qo'zg'olonlari kun sayin kuchayib borayotgan sharqiy viloyatlarga alohida e'tibor berildi. Dinovariyning bergan ma'lumotlariga qaraganda Xuroson va Movarounnahrning Marv, Buxoro, Samarqand, Kesh, Nasaf Chag'oniyon Marvirud, Xirotd, Tolikon, Bo'shanj va Seyston kabi hududlarida VIII asrning 40- yillaridayoq abbosiylik harakatini targ'ib qilish avj olib ketgan edi. Targ'ibotchilar barcha zulm va sitamlarning sababchisi qilib ummaviylar hukmronligini ko'rsatadilar va hokimiyatga abbosiylar kelgach, vaziyatni o'zgarishiga da'vat qiladilar. Ummaviylarga qarshi ko'poruvchilik harakati ayniqsa halifa Marvon II (744—750) davrida g'oyatda kuchaydi. Abbosiylar bu davrda halifalikning aholiga soladigan soliq miqdorlarining oshirilishi va mexnatkashlarni ko'plab xasharlarga majburan jalb qilinishi oqibatida kuchayib ketgan xalq noroziligidan ustalik bilan foyda-landilar, Bu davrda ummaviylarga karshi uyushtirilgan harakatga abbosiylarning e'tiborli va obro'li vakillaridan bo'lgan imom Ibrohim ibn Muhammad boshchilik qildi.

Xuddi mana shu davrda ya'ni 746 yilda Xurosondagi abbosiyaylar xarakatiga boshchilik qilish maqsadida Abu Muslim (asli ismi Abduraxmon ibn Asad, taxminan 727—755 yillar) bu yerga yuboriladi. Abu Muslimning tarjimai holi to'g'risida bir-biriga qarama-qarshi ma'lumotlar bor. Jumladan, Taboriyning yozishicha Kufaning Savad yaqinidagi Xutorniyn degan joyda tavallud topgan. U yoshligida bir boyning uyida gumashta bo'lib ishlagan, sarrojlik qilgan.

Dinovariy esa, Abu Muslim yigitlik chog'ida Isfaxon atrofidagi bir qishloqda ko'l bo'lgan, degan ma'lumotni beradi. Biroq Abu Muslim to'g'risida batafsilrok va to'laroq ma'lumotni Taboriy yozganligidan uning ma'lumotlari haqiqatga yaqin bo'lishi ehtimoldan uzoq emasdir.

Imom Ibrohim ibn Muhammad Abu Muslimni Xurosonga jo'natish oldidan unga

bir qator aniq ko'rgazmalar va maslaxatlar berdi. Abu Muslim Xurosonga etib kelgach o'zining qarorgohi qilib, Marv shaxridan uch farsax g'arbda Harkon kanali bo'yidagi mustahkamlangan Safizanj qishlog'ini tanlaydi. Abbosiylarning tamgasi tim qora rang bo'yog'i bo'lganligidan Abu Muslim hamkorlari bilan birgalikda o'z kiyimlarini ana shu Safizanj kishlog'ida qora rangga bo'yab oladi. Abu Muslim o'zining qo'shiniga kelib qo'shilgan kishilarga dastlab 3 dirham keyinroq esa 5 dirhamdan maosh tayinlaydi. U shuningdek o'z faoliyatini Xuroson axolisining yuqori tabaqa vakillariga murojaatdan boshladi. U o'z murojaatida islom dinining g'oyaviy asosi bo'lgan Qur'oni Karimga va Muhammad alayhissalom sunnatiga amal qilishga da'vat etadi. Shu munosabat bilan Abu Muslim Muhammad avlodlarini qo'llab-quvvatlash va ularga bo'ysunishga chaqiradi. Abbosiylik harakatini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan bu murojaat tez orada katta ijobiy natijalar berdi va har tarafdin Abu Muslim qarorgoxiga madadkor kuchlar oqib kela boshladi. Taboriyning yozishicha ular otda, eshakda va ko'prok piyoda, qurolli va qurolsiz bo'lgan kimsalar edi. Kunlardan bir kuni Abu Muslim huzurida 60 qishloqning axolisi to'plangan va ular Abu Muslim bilan hamkor ekanliklarini bayon qilganlar. Taboriy bergan ma'lumotlarga qaraganda, Marv shaxri atrofidagi qishloqlardan juda ko'plab Abu Muslimga tarafkashlar to'plangan. Jumladan, Saqodim qishlog'ining aholisidan 900 piyoda va 5 otliq Xurmuzfar qishlog'idan esa 1300 piyoda va 16 nafar otliq askar kelgan. Abu Muslim qo'shinlari safi tobora ko'paya borgan. Shu boisdan Safizanj qishlog'i har tomonlama mustahkam bo'lsada, u bu yerda uzoq qola olmas edi. Chunki bu qishloq endi Abu Muslim uchun torlik qilib qoldi. U tez orada Moxuvon (Turkmanistonning hozirgi Marv shahri) qal'asiga ko'chib o'tadi. Bu qal'a Abu Muslimning mustahkam markaz istehkomiga aylantiriladi. Bu yerda boshqaruv devoni, qoshin, kozilar, mirshablar va soqchilar joylashtiriladi. Qal'a atrofi devorlar bilan o'rab olinadi va mudofa xandaklari qaziladi. Qal'aga kiriladigan joyda ikkita darvoza o'rnatiladi. Abu Muslim ummaviylarga qarshi ochiqdan-ochiq kurash yo'liga o'tib o'zi joylashgan kal'ada bir qancha mustahkam istexkomlar barpo etadi. Xuroson hokimi **Nasr ibn Sayyor** Balh Marvarid va Toharistondan keladigan oziq-ovqat yo'llarini to'sib qo'yadi.

Abu Muslim o'zi tuzgan qo'shinda kattiq tartib intizom o'rnatdi. Qushiniga kelib qo'shilgan fuqarolar ro'yxatga olindi, ularga dastlab uch dirhamdan, so'ngra besh dirham miqdorida oylik maosh belgilandi. Ro'yxatdan o'tgan fuqarolarning kattagina qismini har tomondan kelgan qullar tashkil etar edi. Qullarga qo'shinning asosiy tarkibiga kirishga ruxsat berilmagan. Chunki qullar aholi o'rtasida eng past tabaqa hisoblanar edi. Shu bois boshqa tabaqa vakillari ular bilan bir safda turishni o'zlari uchun or deb bilardilar. Abu Muslim Moxuvanga yaqin Shavval qishlog'ida qullar uchun devorlar bilan o'ralgan aloxida joy tashkil qiladi va ularga Dovud ibn Korrozni boshliq qilib tayinlaydi. Bu yerda qullar juda ko'payib ketgach, ularni keyinchalik Abu Muslim Obivardga ko'chiradi. Xullas Abu Muslim atrofida to'plangan qo'zg'olonchi kuchlar tarkibi har xil tabaqa-larning vakillaridan iborat bo'lgan va ularning bu qo'zg'olonda qatnashishdan ko'zda tutgan maqsadlari ham bir bo'lmagan. Bir toifalari Xurosondagi feodallashgan va ummaviylarga raqiblashgan kuchlar bo'lib, bu kuchlarning asosiy maqsadlari hokimiyatini ummayiylar qo'lidan tortib olish va uni abbosiylarga topshirish orqali yangi hokimiyatda o'z mavqelarini mustahkamlashdan iborat edi. Ikkinchi toifalari Xuroson va Movarounnahrning mahalliy zodagon edi. Bu

guruh abbosiylarni qo'llab-quvvatlab siyosiy jihatdan arablar bilan teng huquqda bo'lishning tarafdori edi. Bundan tashqari ular agar qulay vaziyat bo'lib qolsa, o'z Vatanlarini arab halifaligidan ajratib olib, uni mustaqil idora qilishni o'z oldilariga maqsad qilib qo'ygan edi. Abu Muslimning o'zi ham abbosiylar harakatiga xuddi ana shu maqsadni ko'zlab qatnashgan edi. Uchinchi, toifadagilar mazlum mehnatkash xalq vakillari, shahar hunarmandlari va qishloq kashovorzaridirlar. Bu aholi tabaqalari ummaviylar zulmidan, haddan tashqari og'ir soliqlardan va o'zluksiz davom etadigan xasharlardan ozod bo'lishni istar edilar. Va nihoyat to'rtinchi toifa kuchlar- bu qullardir. Albatta qullarning eng asosiy istak orzusi - bu qullik kishanlaridan xalos bo'lish edi.

Abu Muslim Moxuvon qalasida ham uzoq qolmadi. U bu yerda to'rt oy chamasi turgach vaqtincha nisbatan qulayroq Alin qal'asiga ko'chib o'tdi. Buning sababi shu ediki, Nasr ibn Sayyor Moxuvonga keladigan daryoni qirqib qal'ani suvsiz qoldirishi ehtimoli bor edi. Abu Muslim hali daryoning yuqori qismini egallashga ulgurmagandi.

Dinovariy bergan ma'lumotlarga qaraganda Abu Muslim kuchlari safi va geografik doirasi tobora kengayib bordi. Uning qal'asi atrofida Hirot, Bushang, Marvirud, Talikon, Marv, Niso, Obivard, Tue, Nishopur, Seraxs, Balh Choganiyon, Tadariston, Xuttaliyon, Kesh, Nasaf va boshqa viloyatlardan 100 mingdan ortiq lashkar to'plangan edi. Etarli miqdorda kuch to'plaganligiga ishonch hosil qilgan Abu Muslim 747 yilda o'zining qora rangli libos kiygan qo'shinlarini ummaviylarga qarshi ochiq kurashga da'vat etdi.

Ummaviylarga qarshi Abu Muslim boshchiligidagi kuchlar xavfi tobora kuchayib borayotgan bir paytda Xurosonda hokimiyat tepasida turganlar o'rtasida qabilaviy kurashlar goh pasayib, goh alangalanib turdi. G'oyatda ayyor siyosatdon bo'lgan Nasr ibn Sayyor Abu Muslimga qarshi muvaffaqiyatli kurash olib bormoq uchun arab qabilalari ittifoqi birligini hammadan ko'ra yaxshiroq tushunar edi. Lekin u arab qabilalari bilan o'zi o'rtasidagi nizolarni bartaraf etishga ojizlik qildi. Bunday nizo Nasr ibn Sayyor bilan Marvning xo'jayini Al-Kirmoniy o'rtasida g'oyatda kuchli edi, Oxir oqibatda ikki o'rtada urush kelib chiqdi. Abu Muslim bu ikki o'rtadagi nizodan foydalandi va Kirmoniyga yordam berishga va'da qildi. Abu Muslim ko'rsatgan yordamga qaramasdan Nasr urushda g'alaba qozondi va Kirmoniyni asir olib, oyoq-qo'lidan mixlab o'ldirdi. Bu bilan Xuroson hokimi Nasr ibn Sayyor juda katta xatoga yo'l qo'ygan edi. Chunki arablarning Azd qabilasining boshlig'i Kirmoniyning o'ldirilishi bu qabila a'zolari o'rtasida Nasrga nisbatan dushmanlik va o'ch olish, nuyg'usini alangalatib yubordi. Darvoqe, Kirmoniy qatl etilgach, uning o'gli Ali ibn Juday Kirmoniy Abu Muslim oldiga kelib Nasrga qarshi kurashda unga yordam berajagini izhor etdi. Tahlikaga tushgan Nasr ibn Sayyor 748 yilda Marvni jangsiz tashlab chiqdi va Nishopurga chekindi. Ammo Abu Muslim boshchiligidagi ko'zg'olonchi kuchlar Nasrga xal qiluvchi zarbani berdilar. Bu mag'lubiyat ummaviylar hukmronligi taqdirini uzil-kesil hal qildi. Halifa Marvon II o'z ixtiyoridagi barcha kuchlarni ishga solib abbosiylar harakatining g'oyaviy rahbari va rahnamosi **Imom Ibrohim ibn Muhammadni** qatl ettirgan bo'lsada, ummaviylar sulolasini xalokatdan saqlab qola olmadi.

Abu Muslim erishgan muvaffaqiyat uning obro'-e'tiborining arab halifaligida keng yoyilishiga sabab bo'ldi, Uning qo'shini tobora yangi kuchlar hisobidan ko'payib bordi, Tez orada qo'zgonchilar Xurosonni egallab oldilar va 749 yilda Iroq va Jazoir

ummaviylar qo'shinlariga bir necha bor qaqshatg'ich zarbalar berdilar. Shundan so'ng Abu Muslim lashkarlari poytaxt Damashqqa tomon yurish qildi va halifa Marvon II ni taxtdan ag'dardi. Bu janglarda lashkarboshi sifatida arab *Kaxtaba* va xurosonlik Xolid ibn Barmiq o'zlarini ko'rsatdilar. Halifalik taxti abbosiylar qo'liga o'tdi. Ular 750-1258 yillar davomida halifalikni o'z qo'llarida saqladilar. Taxtga birinchi bo'lib Muhammadning amakisi avlodlaridan bo'lgan Abul-Abbos as-Saffoh (750—754) o'tirdi. Halifalikning hamma hududlarida ummaviylar xonadonining vakillari va yaqinlari batamom qirib tashlandilar.

Shunday qilib arab halifaligida davlat hokimiyati ummaviylar sulolasidan abbosiylar sulolasi qo'liga o'tdi. Abbosiylar faoliyatining boshlang'ich davrida xalq ommasiga berilgan katta-katta va'dalarning birontasi ham bajarilmadi. Ular hokimiyatni egallab olgach, mahalliy oqsuyak boy va zodagonlar bilan ummaviy hukmdorlar singari hamtovoq bo'lib oldilar. Ular bu yo'lni tutishga majbur edilar. Chunki birinchidan, bosib olingan o'lkalardagi xalqlarni tutib turmoq uchun ularning yordami kerak edi. Ikkinchidan esa, mahalliy hukmdorlar va oqsuyak zodagonlar saxroyi arablarga qaraganda ko'p asrlar davom etgan madaniy an'analar va tajribalarga ega edilar. Abbosiy hukmdorlarga ana shu an'ana va tajribalar asqotar edi. Shu bois ular mahalliy oqsuyak va zodagonlar vakillarini yuqori lavozimlar va mansablarga ko'tardilar. Ana shunday shaxslardan biri balxlik katta yer egasi Xolid ibn Barmiq edi.

Abbosiyarning hokimiyat tepasiga kelishida Abu Muslim so'zsiz suratda juda katta xizmatlar qildi. U o'z davrining yirik davlat arbobi va mashxur sarkarda edi. Abu Muslim Xuroson va Movarounnahr xalqining ummaviylar zulmidan noroziligidan foydalanib o'z orqasidan ergashtira oldi va ularni bir maqsad yo'lida birlashtirdi. Biz Abu Muslim siymosida ikki yoqlama ish tutgan shaxs timsolini ko'ramiz. Abu Muslimni xalq manfaatlari uchun kurash olib borgan kaxramon shaxs deb bo'lmaydi. Sababi, u o'zining erishgan g'alabasidan keyin ko'tarilgan xalq ommasining adolatli chiqishlari va qo'zg'olonlarini shafqatsizlik bilan bostirdi. Ayni zamonda abbosiylarning halifalikda yurgizgan siyosatlari uchun Abu Muslimni javobgar shaxs deb ko'rsatish ham mumkin emas. Chunki u halifa yurgizgan siyosatga mutlaqo qarshi bo'lgan. Buning ustiga Abu Muslimning halifa bilan shaxsiy munosabatlari ham juda yomon edi. Halifa Abu Muslimning shaxsiy jasorati, sarkardalik qobiliyati, uning Xuroson va Movarounnahrda katta obro'-e'tiboridan qo'rqr edi. Abu Muslim shuxratparast odam, u davlat to'ntarishi yasamoqchi degan bahona bilan dastlab Iroqdan chiqarib yuborildi, so'ngra Xuroson va Movarounnahrda noib qilib jo'natildi. Bu davrda u o'z Vatanida katta ijobiy davlat ahamiyatiga ega bo'lgan ishlar bilan shug'ullandi, katta-katta qurilishlarni amalga oshirdi, suv inshootlari barpo qiladi va karvon yo'llari soldiradi. Biroq shu narsani aloxida qayd etish lozimki, Abu Muslim Xuroson va Movarounnahrda noib bo'lib turgan davrda mexnatkash xalq ommasining axvolida biror-bir ijobiy o'zgarish bo'lgani yo'q. Aksincha xalq ommasi ikki tomonlama feodal zulmi ostida azob chekdi, soliqlar siyosati yana ham kuchaytirildi, mehnatkash ommaning joniga tekkan hashar ishlari tag'in ham avjga mindirildi. Xullas, demoqchimizki Abu Muslim ikki o'rtada arosatda qolgan yo'lni tutdi. Aslida u o'z Vatanining arablardan mustaqilligini yuragi va qalbida pinxona saqlaganicha uni oshkor qila olmasdan bu dunyoni tark etdi.

Abbosiyar xarakati va Abu Muslim qo'zg'olonidan xafsalasi pir bo'lgan

Movarounnahr aholisi abbosiylar o'tkazgan zulm va ekspluatatsiyaga qarshi ko'rashi ummaviylar bilan kurash tugamasdanoq boshlab yuborgan edi. Buni biz Buxoro shaxrida 750 yilda Sharik ibn Shayx Almaxriy boshchiligida ko'tarilgan ko'zg'olon timsolida ko'ramiz. Asli arablardan bo'lgan Sharik Narshaxiyning «Buxoro tarixi» kitobida yozishicha shia mazhabida bo'lib, abbosiylar harakatiga qarshi bo'lgan. U «payg'ambarning kuyovi» — to'rtinchi halifa Alining avlodlarigina halifa bo'lishga haqlidir, degan g'oyani ilgari surgan. Qo'zg'olonchilar biz «abbosiylarga bo'ysunish uchun ummaviylarga qarshi kurashmadik» degan shiorni ilgari surdilar. Qo'zg'olon O'rta Osiyo hududlarining kattagina qismiga yoyilgan va unda 30 ming kishi qatnashgan. Hatto Buxoro amiri Abdujabbor ibn Shayh va Xorazm xoni Abdumalik ibn Xuzayl kabi nufuzli kishilar ham bu qo'zg'olonga tarafdorlik qilganlar. Qo'zg'olonning asosiy kuchi so'g'd va arab mexnatkashlar ommasi bo'ldi. Buxorxudot ibn Tog'shoda esa boshidan boshlab bu ko'zg'olonga ashaddiy dushmanlik qilgan va o'zining 10 ming kishilik qo'shini bilan uni bostirishda qatnashib abbosiylarga homiylik ko'rsatgan. Chunki dastlab Abu Muslim bu qo'zg'olonni bostirish uchun Ziyod ibn Solih boshchiligida 10 ming qo'shin yuborib uni bostira olmagan edi. Faqat Tog'shoda bu ishga bosh qo'shgach, ko'zg'olon bostiriladi. Shahar uch kun mobaynida yondiriladi. Ziyod ibn Solih qo'zg'olonchilardan kattiq o'ch oladi va ularni shafqatsizlarcha qirgin qiladi. Buxorodagi Sharik ko'zg'oloni bostirilgach arab lashkarlari Samarqand shaxriga o'tadilar va buxoroliklarga ko'shilgan xalqdan o'ch oladilar.

Movarounnahrda arablarga qarshi ko'tarilgan qo'zg'olon tufayli mamlakatda vujudga kelgan ichki ziddiyat va to'polonlardan foydalangan Xitoy davlatining qo'shindari sarkarda Gao-Syan-Chji boshchiligida O'rta Osiyo hududiga bostirib kiradilar. 751 yilda Talos vodiysida Xitoy ko'shinlari bilan Abu Muslim tomonidan yuborilganlar o'rtasida daxshatli jang bo'ladi. Bu jang arablarning g'alabasi bilan yakunlanadi.

Xuroson va Movarounnahrda abbosiylar hokimiyatini mustahkamlash uchun, butun qalbi-vujudi bilan kurash olib borayotgan bir paytda, abbosiy halifalar Abu Muslimni taxtga birinchi da'vogar hisoblab uni yo'qotish uchun tuzoq tayyorlamoqda edilar, Nihoyat 755 yilda Halifa Abu Ja'far Davonaqiy - Mansur (754-775) Makkaga yo'lga otlangan Abu Muslimni o'z saroyiga kirib o'tishini so'raydi. Qurolsiz va yolg'iz saroyga kirgan Abu Muslimni Mansur poyloqchilari qo'lga oladilar va uni o'ldiradilar. Bu dahshatli fojia Xuroson va Movarounnahrda abbosiylarga qarshi xalq harakatlarining yanada kuchli tus olishiga turtki bo'ladi. Ana shunday harakatlardan biri Abu Muslimning o'chini olish maqsadida 755 yilda Reyda Sunbod boshchiligida bo'lib o'tdi. Bu ko'zg'olon Taboriy ma'lumotlariga ko'ra 70 kun davom etgan. Qo'zg'olonchilar Ray, Nishopur va Kumis shaharlarini egallaganlar. Qo'zg'olon qattiqqo'llik bilan bostirilgan, qo'zgonchilardan olti mingga yaqin kishi o'ldirilgan. Qo'zgon rahbari Sunbod qo'lga olinib, qatl etilgan.

Sunbod qo'zgoni bilan bir vaqtning o'zida Movarounnahrda ham abbosiylarga qarshi harakat bo'lgan. Bu qo'zgonning rahbari Is'hoq degan kishi edi. U Abu Muslim harakatining otashin tarafdori bo'lgan, 772 yilda Ustoz Sis boshchiligida Xurosonda 300 ming kishini o'z harakatiga ergashtirgan qo'zg'olon bo'lgan. 782 yilda Jurjonda isyon ko'tariladi. Lekin arablarga dahshat solgan va deyarli butun Movarounnahrni qamrab olgan harakat - bu Muqqana qo'zg'olonidir.

Uning bir ko'zi ko'r bo'lganligidan yuzini yashil ipak mato bilan bog'lab olardi. U Jayhun (Amudaryo) daryosidan o'tadi. Kesh va Nasafgacha yetib boradi, unga «oq kiyimlilar» va turklar qo'shiladi. Muqanna ularga (begona) mol-mulk va ayollarni olishga hamda o'zlariga qarshi turgan kishilarni o'ldirishga yo'l qo'yib beradi...»

Muqanna Marvdan turib O'rta Osiyoning turli viloyat va shaharlariga o'zining ishonchli odamlarini jo'natadi. Ular joylarda Muqanna g'oyalarini targ'ib qiladilar. Muqannaga ixlosmand va tarafdor kuchlar ayniqsa Zarafshon va Qashqadaryo vohalarida ko'pchilikni tashkil etardi. Narshaxiyning bergan ma'lumotlariga qaraganda Naxshab va Kesh atrofidagi aholini Muqanna g'oyalari orqasidan ergashtirishda asli arab Abdulla ibn Amirning xizmatlari katta bo'lgan. Muqanna Abdullaning qiziga uylangan edi. Shu bois u o'z qaynotasiga ishonganligidan Abdullani qashqadaryo vohasiga ishonchli vakil sifatida jo'natgandi.

Muqanna so'g'dda «oq kiyimlilar» harakatining keng quloch yoyib rivojlanganligiga ishongach, qo'zg'olonga bevosita rahbarlik qilish maqsadini ko'zlab o'zining 36 muhlisi bilan Jayhun daryosining o'ng qirg'og'iga o'tib, Naxshab va u yerdan Kesh shahriga etib boradi. Kesh shahri yaqnidagi tog' tepasida bino qilingan Som qal'asini o'zining mustahkam qarorgohiga aylantiradi. Tez orada butun Qashqadaryo vohasi qo'zg'olonchilar tomoniga o'tadi. «Oq kiyimlilar» harakati Zarafshon vohasiga ham yoyiladi. Samarqand bilan Buxoro ham aslida qo'zg'olonning markazlaridan biriga aylanadi. Hatto buxorxudot Bunyot ibn Tog'shoda islom dinidan qaytib, Muqanna boshchiligidagi qo'zg'olonchi vatanparvarlar tomoniga o'tadi. Tez orada Iloq (Ohangaron) vodiysi, Shosh, Farg'ona ham qo'zg'olonchilarni yo'qlab chiqdi. Turk hoqoni ham o'z og'asi Kil boshchiligida Muqanna qo'zroloniga xayrixoh bo'lib qo'shin yuboradi. Xullas, «oq kiyimlilar» qo'zg'olonining dovrug'i Xurosongacha borib yetadi va abbosiy hukmdorlarni vahimaga soladi. Muqanna qo'zg'olonining harakatlantiruvchi kuchlari Movarounnahrning turli feodal tabaqalaridan iborat bo'lgan. Shu boisdan ham ular bu qo'zg'olonda qatnashib o'z oldilariga turlicha maqsad-muddaoni qo'yganlar. Ammo, bu kuchlarning hammasiga xos bo'lgan g'oya, maqsad birligi bo'lgan, u ham bo'lsa, bosqinchi arablarni ona Vatan tuprog'idan haydab chiqarish, erk va ozodlik uchun kurash g'oyasidir. Biroq shuni alohida ta'kidlash kerakki, ana shu ulug'vor vatanparvarlik g'oyasini Movarounnahrdagi barcha aholi tabaqalari o'z vaqtida tushunib yetdilar va uni qo'llab-quvvatladilar, deb ayta olmaymiz. Muqanna harakatiga dushmanlik ko'zi bilan qaragan va bosqinchi arablarga yordam bergan kuchlar ham bor edi. Masalan, Naqshob atroflarida arablar tomonida turib qo'zg'olonchilarga qarshi jang qilgan mahalliy boy feodal Ahmad Mudi ana shundaylardan biridir. Bunday kuchlar xususan mulkdor tabaqalar va oqsuyak zodagonlar safida ko'proq edilar va ular xalq erki va ozodligi manfaatlariga nisbatan o'z shaxsiy manfaatlarini ustun qo'yardilar.

«Oq kiyimlilar» qo'zg'olonidan dahshatga tushgan halifa Abu Ja'far 775 yilda Muqanna qo'zg'olonini bostirish uchun Jabroil va Uqaba boshchiligida o'n ming qo'shin yuboradi. Lekin, Samarqand ostonalarida arablar yengilib, katta talofat ko'radilar. Qo'zg'olonchilar hujumni janubga tomon davom ettiradilar va Termiz yaqinida qo'shimcha yordamga kelayotgan arab qo'shinlariga kutilmaganda hujum qilib, uni tor-mor keltiradilar. Natijada Naqshob va Chag'oniyn vodiylari batamom qo'zg'olonchilar tomoniga o'tadi.

«Oq kiyimlilar» qo'zg'olonining markazlaridan biri Buxoro va uning atrof hududlari bo'lganligini yuqorida ta'kidlagan edik. Muqanna tarafdorlari bu yerda ham juda katta muvaffaqiyatlarga erishdilar. Biroq qo'zg'olonchilar Buxoroni qo'lga kiritmaydilar. «Oq kiyimlilar» Buxoroga yaqin bo'lgan Norshoh qishlog'ini o'zlarining mustahkam qo'rg'onlariga aylantirgan edilar. Bu qishloq hokimi (ayol kishi edi) ham qo'zgonchilar tomoniga o'tgan edi. Albatta, bu Buxoro uchun katta xavf ekanligini arablar yaxshi bilar edilar. Shuning uchun 776 yil aprelida Samarqand noibi arab qo'mondoni (u 775 yilda Samarqandga noiblikka tayinlangan edi) Jabroil va Buxoro amiri Husayn ibn Maozning birlashgan kuchlari «oq kiyimlilar» qo'rg'oni Norshohga hujum boshlaydilar. Qo'zg'olonchi kuchlarga buxorolik Hakim ibn Ahmad, Ko'shkifazl degan joydan Xishriy va Bog'iy, G'ijduvondan Girdak ismli pahlavonlar boshchilik qildilar. Kuchlar teng emas edi. Qo'zg'olonchilar mag'lubiyatga uchrab, ulardan 700 kishi o'ldiriladi. Qo'zg'olonchilar uchun bu mag'lubiyat eng katta yo'qotish edi. Ikki o'rtada sulh shartnomasi tuzilib, shartnomaga binoan qo'zg'olon qatnashchilari xato yo'ldan voz kechib, islom yo'liga qaytishlari, o'z qishloqlariga tarqab ketishlari, qonuniy amirlarga bo'ysunishlari, musulmonlarni talamasliklari va ularga har xil zo'ravonliklar qilmasliklari kerak edi. G'oliblar esa qo'zg'olonchilardan o'ch olmasliklari lozim edi. Ammo, musulmon askarlari hali Buxoroga yetib kelishga ulgurmasdanoq Muqanna tarafdorlari yana qo'zg'olon ko'taradilar. Jabroil ibn Yahyo boshchiligidagi arablar yana orqaga katta kuch bilan qaytadilar va to'rt oy davomida Norshoh qal'asini qamal qiladilar. Son jihatdan ustun bo'lgan arab qo'shinlari Norshoh qo'rg'onining devoir tagidan uzunasiga 50 gazli chuqur qazib, uni qulatgach qishloqqa bostirib kiradilar. Qattiq qirg'in bo'lib, qo'zg'olonchilar yengiladilar. Norshoh qishlog'i egallanadi. Qo'zg'olon rahbarlari Hakim ibn Ahmad, Bog'iy va Xishriylar o'ldiriladi. Faqat Girdak qutulib qoladi va qayg'uli xabarni yetkazish uchun Muqanna huzuriga jo'nab ketadi. Arablar Norshoh qishlog'ida isyonchilarni qonga botirgach, o'zlarining butun diqqat-e'tiborlarini qo'zg'olonning markazi bo'lgan Samarqand va Keshga qaratadilar. Chunki hali butun Movarounnahr Muqanna qo'li ostida edi. Buning ustiga 777 yilda turk sarkardasi. *Qiyoyi Go'zi* ham o'zining katta lashkari bilan Muqanna kuchlariga kelib ko'shilgandi. Qashqadaryo vohasidagi **«oq kiyimlilar»** kuchlariga Muqannaning o'zi bosh bo'ldi. Samarqand va Zarafshon atrofidagi kuchlarga esa Muqanna tomonidan tayinlangan sug'dli So'g'diyon ismli kishi rahbarlik qildi.

O'lkadagi vaziyat arablar uchun g'oyatda og'ir va tashvishli edi. Buni to'g'ri hisobga olgan Halifa Mahdiy qo'shimcha harbiy kuch to'plash maqsadida Nishopurga keladi. Kurashning bu bosqichida Buxorodagi oqsuyak feodal zodagonlar ham batamom arablar tomoniga o'tadilar va arab lashkarboshisi Maoz ibn Muslim boshchiligidagi katta qo'shin to'planadi. Narshahiyning mubolag'a bilan bergan ma'lumotlariga qaraganda, Muqqanaga qarshi to'plangan arablarning birlashgan kuchlari 570 ming kishidan iborat bo'lgan. Lekin shunday katta kuch bilan ham Jabroil ibn Yaxyo va Maoz ibn Muslim boshchiligidagi istilochilar, qo'zg'olonchilar ustidan sezilarli yutuqqa erisha olmaganlar. Faqat 777-778 yillar davomidagi urush harakatlari chog'ida buxorolik bir kishi tomonidan iste'dodli sarkarda Sug'diyonning o'ldirilishi «oq kiyimlilar» uchun juda katta yo'qotish bo'lgan. Shundan so'nggina arablar Samarqandni ishg'ol qilganlar.

Muqanna qo'zg'oloniga qarshi ko'rashning haddan tashqari cho'zilib ketganligi halifa Mahdiyni juda tashvishga solayotgan edi. U qanday qilib bo'lmasin qo'zg'olonni

tezroq bostirish uchun zarur choralar ko`radi. Shu maqsadda u arab lashkarlarining qumondonlik tarkibini keskin yaigillaydi. Maoz ibn Muslim ham o`zining chaqirib olinishini iltimos qiladi. Arab qo`shinlariga o`zining johilligi va shavqatsizligi bilan nom chiqargan Sayd Xarashiy bosh qomondon etib tayinlanadi.

“Oq kiyimlilar” ga qarshi arablarning kurashi yangi davrga kiradi. 780-783 yillarni o`z ichiga olgan bu kurash davrining bosh maqsadi «oq kiyimlilar» qo`zg`olonining bosh rahbari Muqannani tor-mor keltirishdan iborat edi. Bu davrga kelib mahalliy oqsuyaklar va zodagon dehqonlar ozodlik va erk uchun olib borilgan kurash manfaatlariga xiyonat qilib, sotqinlarcha arablar tomoniga o`tdilar. Ular Sayd Haroshiy lashkarlari bilan birgalashib Muqanna boshchiligidagi vatanparvar kuchlarga qarshi jang qiladilar. Kesh shahri va Muqanna qarorgohi bo`lgan nihoyatda mustahkam Som qal'asi atrofida keskin va shiddatli janglar bo`ladi. Mana shunday qaltis va nozik bir paytda Qulartegin boshchiligidagi turk suvoriylari Muqannaga yordamga keladilar. Halifa Maxdiy esa arab qo`mondonligiga yangi madad kuchlari yuboradi. Madad kuchlar yetib kelgach, arablar va mahalliy sotqin kuchlar birlashib, Muqannaning so`nggi tayanchi bo`lgan Som qal'asi-ni chor atrofda qurshovga oladilar. Qo`zg`olonchilar bu siquvga bardosh bera olmaydilar va engiladilar. Muqannaning og`asi Qabzam 3000 va Som qal'asi atrofida mudofaa janglariga qo`mondonlik qilgan Sarham 3300 kishilik qo`shin bilan sotqinlarcha Sayd Haroshiyga taslim bo`ladi. Uzoq davom etgan kurash oqibatida Muqanna qo`shinining tinkasi qurigan edi. Shu bois qo`zg`olon engiladi va Muqanna halokatga uchraydi. Yozma tarixiy manbalarda Muqannaning taqdiri to`g`risida turlicha talqinlarga duch kelamiz. Tarixchi Taboriyning yozishicha, Muqanna o`z halokatining muqarrarligiga ko`zi yetgach zahar ichgan. Som qal'asiga kirgan arablar uning jasadini topganlar va boshini kesib o`sha davrda Halabda turgan halifa Maxdiyga olib borganlar. Narshahiy bo`lsa afsonaga o`xshashroq rivoyatni xikoya qiladi. Uning yozishicha Muqanna o`zini yonib turgan o`tga tashlagan. Bu fikrni Bar Yahudiy (Abul Faroj) ham takrorlaydi. Beruniy o`zining «**Xronologiya**» asarida Muqannaning o`limi xususida ikki xil rivoyat keltirgan. Bu rivoyatlarga qaraganda Muqanna o`ldirilgan, ikkinchi rivoyatda esa Muqanna o`zini o`zi o`tga tashlab o`ldirgan, deyiladi. Muqannaning qachon vafot etganligi haqidagi fikrlar ham bir xil emas. Narshaxiyning o`zi Muqannaning vafoti to`g`risida bir-birini inkor etuvchi ikkita yilni tilga oladi — bu 782 va 783 yillardir. Beruniy ma'lumotiga ishonsak Muqanna 785 yilda olamdan o`tgan.

Shunday qilib, qariyb o`n yil davom etgan va o`z davrida jahonning eng yirik davlatlaridan biri hisoblangan Arab halifaligini larzaga solgan Muqanna ko`zg`oloni yengildi. «Oq kiyimlilar» qo`zg`olonining engilganligining asosiy sabablari nimalardan iborat **Birinchidan**, «oq kiyimlilar» qo`zg`oloniga qarshi kurashgan arab istilochilarining lashkarlari davlat hokimiyati qo`shini bo`lib, u tartibli, uyushgan katta kuch edi va u doimiy suratda Arab halifaligi tomonidan harbiy va moddiy tomondan ta'minlanib turdi. Muqanna kuchlari esa nima bo`lganda ham turli toifa va tabaqalarning vaqtinchalik qurama uyushmasidan tashkil topgan edi va doimiy muntazam ta'minlanib turadigan harbiy va moddiy zaxiraga ega emas edi. **Ikkinchidan**, Muqanna tomonida turib jang qilgan kuchlar turli toifa, tabaqa va guruhlariga mansub bo`lganliklaridan ularda mustahkam birlik bo`lmadi. Ularning kattagina qismi, xususan mulkdorlar, oqsuyak mahalliy Hukmdorlar va zodagon dehqonlar dushman ustidan tez, yengil va

osongina g'alaba qozonishga ko'z tutgan edilar. Urush cho'zilib ketgach, va borgan sari dahshatli tus ola borgach vatanfurush kuchlar xoinlik, xiyonat va sotqinlik yo'liga o'tdilar, xatto arab bosqinchilari tomonida turib o'z vatandoshlari, birodarlari, og'a va inilariga qarshi jang qildilar. Arab bosqinchilari esa bundan ustalik bilan foydalandilar. **Uchinchidan**, «oq kiyimlilar» ko'zg'oloni onglilik va dasturiy kurash darajasidan ancha yiroqdagi olomon kurashinig nisbatan rivojlangan bir ko'rinishi edi. Albatta, biz qo'zg'olonga XX asr oxirlaridagi xalq ko'zi bilan qarab uning oldiga buyuk va yuksak talablar qo'ya olmaymiz. Qo'zg'olon rahbari Muqannaning o'zi ham zamonasining davriga xos vakili edi, ko'p hollarda qo'zg'olonga bevosita o'zi raxbarlik qila olmadi. Ko'p vaqtini u malikalar davrasida sharob ichib o'tkazdi.

Muqanna raxbarligidagi «oq kiyimlilar» qo'zg'oloni engilgan bo'lsada, juda katta tarixiy iz qoldirdi va Movarounnahrda Arab halifaligining mustamlakachilik bosqinchilik ildizlariga bolta urdi. Bu qo'zg'olon xalq ommasining kuch-qudrati birlikda, hamkorlikda ekanligini ko'rsatdi. IX asrdan boshlab o'lkada tashkil topa boshlagan mahalliy markazlashgan feodal davlatlarning shakillanish ibtidosi ham «oq kiyimlilar» qo'zg'oloni davrlaridan boshlangan desak, mubolag'a bo'lmaydi. Muqanna qo'zg'oloni ayniqsa hozirgi sharoitda O'zbekiston fuqarolari Vatan mustaqilligini - yanada mustaxkamlash uchun kurash olib borayotgan bir paytda g'oyat katta ijtimoiy-siyosiy va tarihiy ahamiyatga egadir. Muqanna va u bilan birga Vatan ozodligi va erki uchun kelgindi arab bosqinchilariga qarshi kurashgan fidoiy qaxramonlar timsoli ayniqsa yosh avlodni vatanparvarlik ruxida tarbiyalash borasida asrlar osha xizmat qilaveradi.

Muqanna qo'zg'oloni engilgan va xalokatga uchragan bo'lsada, «oq kiyimlilar» harakati darxol to'xtab qolgani yo'q, balki u yana bir necha o'n yillar mobaynida davom etdi va istilochi arablarning tinkasini quritib bordi. Bu albatta o'lkamiz xalqlarining erksevar, xurriyatparvar, xaq va adolat uchun kurashda juda katta tarixiy an'anaga ega bo'lgan jasur va mard xalq bo'lganliklaridan dalolatdir.

Nazorat savollari

1. Arab xalifaligining tashkil topishi qanday bo'lgan?
2. Arablarning O'rta Osiyoga yurish qilishidan ko'zda tutilgan maqsadlar nimalardan iborat?
3. Arablar bosqiniga qarshi xalq ozodlik harakatlari va ularning qahramonlarini tavsiflang.
4. Arablar hukmronligi davrida siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy hayot qanday bo'lganligini mushohada qiling.
5. Qur'oni Karim va islom dini haqida nimalarni bilasiz?
6. Qachon, qaysi tashkilot tomonidan va nima uchun Toshkent shahri "Islom madaniyati poytaxti" deb e'lon qilingan?
7. Muhammad alayhissalom (SAV) haqida nimalarni bilasiz?
8. Abu Muslim qo'zg'oloni ishtirokchilari kimlar edi?
9. Muqanna kim va u boshchilik qilgan qo'zg'olonning ahamiyati nimada?
10. Narshaxiy kim va uning qanday asarlarini bilasiz?

11. Arablar bosqining oqibatlarini sanab bering.

V I BOB MOVARAUNNAHR VA XUROSON DA MUSTAQIL DAVLATLARNING TASHKIL TOPISHI

1. TOHIRIYLAR VA SOMONIYLAR DAVLATLARI

IX asrda O'rta Osiyo hududida hali ham arablar hukmronligi davom etardi. Ammo erk va xurlik singari olijanob tarixiy an'analarga sodiq bo'lgan avlod-ajdodlarimiz arab bosqinchilariga qarshi kurashni bir daqiqa bo'lsada to'xtatmadilar va mustaqil markazlashgan davlat barpo qilishga intildilar. Bu harakat arab istilochilarini har doim taxlika va qo'rquv ostida saqlab turdi. Ular joylardagi hatto o'zlaridan chiqqan hukmdorlarga ham shubha bilan qarar va ishonmas edilar.

Xolid ibn Barmoq — Barmoqiylar misolida buni ko'rib ishonch hosil qilamiz. Barmoqiylar Xuroson va Movarounnahrni idora qilish bilangina cheklanib qolmadilar. Ularning ta'siri markaziy arab halifaligida ham kuchli bo'lgan. Abbosiylar hukmronlik qilgan davrda qariyb ellik yil mobaynida davlatni idora qilishning mas'ul lavozimlari Balxdan chiqqan barmoqiylarning qo'lida bo'lgan. Abbosiylar bunday mas'uliyatli lavozimlarni barmoqiylar qo'lga berishga majbur bo'lsalarda, biroq ularning faollashib borayotganligidan qo'r qar edilar. 786—809 yillarda halifalik qilgan Xorun Ar-Rashidning barmoqiylar xonadoniga qaqshatg'ich zarba berganligini shu ma'noda tushunsa bo'ladi. U xatto o'ziga yaqin bo'lgan qishloqlar aholisini ham qirib tashlagan. Hokimiyat tepasiga barmoqiylar o'rniga **Tohiriylar keladi**. Tohiriylar Xurosonning

yirik oqsuyak yer egalaridan bo'lib, bu sulolaning asoschisi **Tohir ibn Husayn** edi. Bu sulola asli Hirot viloyatining Bushang shaxridan edi. Toxir 809—813 yillarda Xorun ar-Rashidning o'g'illari Ma'mun bilan Amin o'rtasidagi bo'lgan kurashda Ma'mun tomonida bo'ldi, unga Bag'dodni va halifalik taxtini egallashda yordam berdi.

Ma'mun 813 yilda halifalik taxtiga o'tirgach, Toxir ibn Husayn katta xurmat va e'tiborga loyiq nufuzli kishi bo'lib qoldi. 821 yilda u Xurosonning noibi etib tayinlandi. Movarounnahr ham Xuroson noibligi tarkibiga kirardi. Uning qarorgohi Nishopurda edi. Toxir o'z qo'l ostidagi keng viloyatlarni mustaqil davlatga aylantirish uchun ochiqdan-ochiq harakat qildi. U noiblikka tayinlangan kundan bir yil o'tar-o'tmas, jome' masjidida juma nomozida o'qiladigan xutbadan halifa nomini chiqarib tashlashga buyruq berdi. Bu o'sha davr uchun halifaga qarshi ko'tarilgan isyon bilan teng edi. Bu voqeadan ko'p vaqt o'tmay Tohir ibn Husayn to'satdan vafot etdi. Shundan keyin Toxirning har bir qadamini kuzatib yurgan halifa uni zaharlab o'ldirgan degan gap tarqaldi. Halifa bunday mayda-chuyda gaplarga asos qoldirmaslik maqsadida Xuroson noibligi taxtiga Tohir ibn Husaynning og'illari Talxa va Abulabbos Abdullohni navbat bilan qo'ydi va Tohiriylar nasliy sulolasiga asos soldi. Abulabbos Abdulloh noibligi davrida (830—844) halifaga rasman qaram — vassal bo'lsada, amalda mustaqil davlatga aylanib poytaxtni Marvdan Nishopurga ko'chirdi. Buning eng asosiy sababchisi halifalik hukmronligini xavf ostida qoldirgan va tez-tez ko'tarilib turadigan xalq qo'zg'olonlari edi. Ana shunday qo'zg'olonlardan biri 806 yilda bo'lgandi. Halifalikni zirqiratgan bu qo'zg'olon Nasaf, Buxoro, Ushrushon, Shosh, Xorazm va boshqa hududlarni qamrab oldi. Qo'zg'olonga isyonkor arab lashkarboshisi **Rofe ibn Lays** boshchilik qildi. Qo'zg'olon Muqanna an'analarni davom ettirdi. Bu harakat ayniqsa Shosh viloyati shaharida kuchli tus oldi. Chunki bu yerda VIII asrning 80 yillarida engilgan Muqanna muxlislari ko'proq yashiringan edilar. Qo'zg'olonni har galgidek turklar yana qo'llab- quvvatladilar. Qo'zg'olonchilar Samarqandni egalladilar. Halifa Ma'mun bu harakatning halifat uchun o'ta havfli ekanligidan tashvishda edi va uni bostirish uchun turli vositalarni ishga soldi. Nihoyat qo'zg'olon 810 yilda bostirildi. Uni bostirishda Somon ibn Asad faol qatnashdi. Bu ishda Somonhudodning nabiralari Asadning o'g'illari Nuh Ahmad, Yahyo va Ilyoslar katta hissa qo'shdilar. Ular aslida Balx viloyatining Somon qishlog'i oqsoqoli Somon Xudotning avlodlari bo'lganlar. Somon ibn Asad va farzandlari xizmatlari evaziga halifa Ma'mun Nuh ibn Asadni Samarqandga, Ahmad ibn Asadni Farg'onaga, Yaxyoni Shosh va Usturshonaga, Ilyosni Hirotga noib etib tayinladi. Bu voqea 819—821 yillarda ro'y beradi. Ana shu tariqa Movarounnahrda somoniylar sulolasi qaror topdi. Albatta bu yerda Tohirning Somon ibn Asad o'g'illarini yaxshi bilganligi va ularga xayrixoxligi ham katta ro'l o'ynagan. Somon hali Marvda noib bo'lib turgan paytida Toxir ibn Xusayn va halifa Ma'munning diqqatini o'ziga tortgan edi. Somon Ma'munning ta'sirida otashparastlik dinidan chiqib, islom dinini qabul qilgan.

Aniq bo'lmagan ma'lumotlarga qaraganda aka-uka somoniylarning, xususan Axmad ibn Asadning axvoli og'irlashib qoladi. Farg'ona va Usturshonada halifalikka qarshi qo'zg'olon ko'tarilib, Ahmad o'z noibligini tashlab ketadi. Qo'zg'olonni Tohirning o'gli Talxa bostirgach Ahmad Farg'onaga qaytadi va bu yerda uzoq vaqt hokimlik qiladi. Nuh Samarqandda 819—820 yildan 841—842 yilgacha, Axmad Farg'onada 819—820 yildan 864—865 yilgacha, Yaxyo — Shosh va Usturshonada 819—820

yildan 855—856 yilgacha noiblik qiladilar. Noiblik alohida xizmatlari uchun in'om — mukofot tariqasida berilgan. Mansab bilan bir qatorda foydalanish uchun yer-mulklar ham xadya qilingan. Somoniylar ikkinchi darajali noiblar bo'lganliklaridan ularga mis tangalar (falsalar), toxiriylarga esa ayni zamonda kumush tangalar (dirham) zarb qilishga ham ruxsat berilgan. Somoniylarga in'om qilingan yerlarning naqadar boy bo'lganligini IX asrdagi mashhur arab geografi Ibn Hurdodbekning viloyatlarning soliq miqdori to'g'risidagi ma'lumotlaridan bilsak ham bo'ladi. Uning yozishicha butun So'g'd hududi halifalik xazinasiga toxiriylar orqali 326 ming muhammadiy dirhamdan to'lab turgan. Farg'ona Axmad ibn Asad orqali 280 ming, Yaxyo ibn Asad orqali Shosh — 607 ming, Usturshona — 50 ming dirhamdan to'lagan. Iqtisodiy yuksalish harbiy qudratni ham belgilagan. Movarounnahrda 600 ming suvoriy va piyoda qo'shin bo'lgan. Hozirgi O'zbekistonning shimoliy chegaralariga yaqin viloyatlarda asosan ko'chmanchi turk qabilalari yashaganlar. Sirdaryoning o'rta va quyi oqimlarida ularning shaharlari ko'p bo'lgan.

Ko'chmanchi turkiy qabilalar Movarounnahr vohalarida so'g'diylar, farg'onaliklar, xorazmliklar va boshqalar bilan birga umumiy xayot kechirardilar.

IX asrning birinchi yarimlaridan e'tiboran turkiy –o'g'uzlar Movarounnahrning o'troq va madaniy xayot kechirayotgan voxasi xalqlariga xujumlar uyushtirib, ularni tez-tez bezovta qila boshlaganlar. Shu boisdan ham Abdulla ibn Toxir X asrning 30-yillarida turk-o'g'uzlardan himoyalaniş uchun Farobod (Qizil Arvotga yaqin) va Dohiston (Mashhadi Misriyon)da mustakam ravotlar qurdirgan, qatto o'z o'g'li Tohirni qo'shinga bosh qilib turk-o'g'uzlarga qarshi jang qilish uchun urushga yuborgan. Bunday istehkom devorlari Buxoroda (Kampir devor nomi bilan hozirgacha mash'hur), Samarqandda (Qiyomat devor deb ataladi) va boshqa joylarda ham qurilgan.

Ko'chmanchi turk qabilalari IX asrning birinchi yarmida Yaxyo ibn Asad hokimlik qiluvchi Shosh (Chosh)ga tez-tez hujumlar uyushtirganlar. Yahyoning iltimosiga binoan va uning ishtirokida akasi Nuh ibn Asad 840 yilda Isfijobning turk hokimiga qarshi yurish qildi va tarixiy g'alabaga erishdi. U Isfijobda ulkan va mustahkam mudofaa devori qurdirgan. Nuh ibn Asad 841 yilda vafot etdi. Manbalarning guvohlik berishicha, Samarqand viloyatini bir vaqtlar aka-uka Ahmad va Yaxyo birgalikda idora qilganlar. 855 yilda Ahmadning o'g'li Nasr ibn Ahmad Samarqand noibligiga tayinlanadi. Bu hol Movarounnahrda Ahmad ibn Asad nufuzining oshuviga olib keladi. 856 yilda Yaxyo ham vafot etdi. Ahmad endi Shosh va Ustrushon noibligini ham o'z qo'liga oladi va bu viloyatlarni o'g'li Yoqub ibn Ahmadga beradi.

Ana shu tariqa IX asrning o'rtalariga kelganda Buxoro, Qashqadaryo viloyatlari va Chag'anrud (hozirgi Surxondaryo) vodiylaridan boshqa Movarounnahrning barcha hududi Ahmad va uning o'g'illari ta'siri doirasiga kirdi. Bu ishga Tohir ibn Abdulla (844-862) qarshilik qilmadi. Chunki endi somoniylar ustidan ilgarigidek ota-bobosi singari hukmronlik qila olmasligini yaxshi bilardi. Sababi, tohiriylar sulolasi borgan sayin inqiroz sari yuz tutmoqda edi.

IX asrning 60 - yillaridan e'tiboran tohiriylar hukmdorlarga qarshi xalq harakatlari kuchaydi. Bu harakatga g'oziylar boshchilik qildilar. («G'oziylar» asosan ko'chmanchi qabilalar hujumini bartaraf qilish maqsadida kambag'al hunarmandlar va yersiz ziroatchilardan tashkil topgan qurolli qo'shin.) G'oziylar harakatini aka-uka Yoqub va Amr binni Lays boshqardilar. Ular dastlab Seistonda hokimiyatni qo'lga olgach, 873

yilda tohiriylarning qo'shinlariga katta zarba berib, Xuroson poytaxti Nishopurni egalladilar. Shu davrdan e'tiboran tohiriylar sulolasi barham topdi va Xurosonda hokimiyat Safforiylar qo'liga o'tib ketdi. Rasmiy suratda Xuroson va Movarounnahr ustidan hukmronlik qilib turgan tohiriylar sulolasining inqirozga uchraganligi Movarounnahrdagi mahalliy hokimlarning o'lkani to'la mustaqilligini ta'minlash sari harakatlari uchun qulay imkoniyatlar yaratib berdi. Endi bu davrda somoniylar siyosiy kurash maydonida erkin harakat qila boshladilar va ular Movarounnahrdagi markazlashgan bir butun davlat barpo qilishga kirishdilar. Birlashtirish g'oyasini shaharliklar ham, dehqonlar ham qo'llab-quvvatladilar. Chunki birlashgan va markazlashgan yagona va qudratli davlatgina ko'chmanchi qabilalarning hujumini daf qila olishi mumkinligini ular yaxshi bilar edilar. Markazlashgan yagona va qudratli davlat kuchli harbiy kuch yaratish imkoniyatini berardi.

864-865 yilda Ahmad ibn Asad vafot etdi. Taxtga uning o'g'li Nasr ibn Ahmad (865-892) o'tirdi. Nasr oldida ikkita muhim vazifa turardi. Birinchisi, ko'chmanchi qabilalarning hujumini zaiflashtirish bo'lsa, ikkinchisi Buxoro, Naqshob va Kesh hududlarini qo'shib olishdan iborat edi. Nasr birinchi maqsadni amalga oshirish niyatida Turkiston shahri yaqinidagi Shovgar shahriga yurish uyushtirdi va qo'shinga o'zi boshchilik qildi.

Nasr o'zining ikkinchi maqsadini amalga oshirish uchun Buxoroni egallashga kirishdi. Buxoroni 874 yilda so'nggi tohiriy Muhammad ibn Tohirning ukasi Husayn ibn Tohir qo'lga kiritdi. Husayn Buxoroga Xorazm qo'shinlariga bosh bo'lib keldi va aholini ayovsiz taladi. U o'zini Buxoro hokimi deb e'lon qildi. Ammo, hokimligi uzoqqa cho'zilmasligini o'zi ham payqagan Husayn ibn Tohir aholidan ko'proq o'lponlar to'plashga shoshildi. To'plangan o'lponlar past qiymatli dirhamlardan iborat bo'lganligi uchun ularni kumush tangalarga almashtirishni buyurdi. Bu esa aholining g'azabini qo'zgatdi, xalq qo'zg'olon ko'tarib, Husayn saroyini egallab oldi va uni taladi. Shahar jamoasining yuqori tabaqalari Samarqandga - Nasr ibn Ahmadga o'z vakillarini yubordilar va somoniylar xonadonidan biror kishini hokim qilib jo'natishni iltimos qildilar. Bu taklif albatta, Nasrni xursand qildi va u o'z ukasi Ismoil ibn Ahmadni Buxoroga hokim qilib jo'natdi. Ismoil Somoniy 849 yilda Farg'onada tavallud topgan. 14 yoshida otasi vafot etib akasi Nasr qo'lida qolgan. Ismoil Somoniy o'z hokimligining (874—907) dastlabki davrlarida katta qiyinchiliklarga duch keladi. Chunki xalq ommasi somoniy noiblaridan shu paytgacha biror-bir yaxshilik ko'rgan emasdi. Ismoil ham albatta yaxshilik kutish uchun hech qanday asos yo'q edi. 875 yilda Ismoil o'zining ikkinchi marta Buxoroga kelishida yo'lda xalqning notinch ekanligini o'z ko'zi bilan ko'rdi. Tarixchi Narshaxiyning yozishicha, Barket bilan Romiton o'rtasida 4 ming dehqon qo'zg'olon ko'tarib chiqdi. Hokim sifatida Ismoilning dastlabki ko'rgan tadbiri dehqon oqsuyaklari va lashkarboshilariga suyanib, xalq qo'zg'olonini bostirishdan iborat bo'ldi.

O'zini butun boshli Movarounnahr hokimi deb hisoblagan Nasr ibn Ahmad kumush tangalar zarb qila boshladi. 886—887 yili Nasr tomonidan Samarqandda zarb qildirilgan somoniylarning eng birinchi kumush dirhamlarining namunasi O'zbekiston tarixi muzeyida saqlanmoqda. Nasr ibn Ahmad o'z ukasi Ismoilni o'ziga tobe noib deb hisoblar va istagan paytda uni almashtirish mumkin deb o'ylardi. Ammo Ismoil akasiga bo'ysunishni ochiqdan-ochiq xoxlamagan va Buxoroning mustaqil bo'lishiga harakat

qilgan. Bu harakat Ismoilning turli bahonalar bilan Samarqandga soliq va o'lpolar to'lashdan bosh tortganligida yaqqol ko'zga tashlanadi. Ikki aka-uka o'rtasida 888 yilda kuchayib ketgan dushmanlik urush boshlanishiga sabab bo'ldi. Bu

Nasr ibn Ahmadning mis puli (X asr).

urushda Nasr batamom mag'lubiyatga uchradi va Ismoil butun Movarounnahrni boshqarashni o'z qo'liga oldi. Nasr somoniylar xonadonining boshlig'i sifatida xurmatga loyiq bo'lsada, unda hech qanday hokimiyat yo'q edi. U to'rt yil Samarqandda yashab 893 yilda vafot etdi. Manbalar tili bilan aytganda, Ismoil Somoniy «aqli, adolatli, shafqatli, fikr va tadbir egasi» edi. U 892 yilda butun Movarounnahr hukmini o'z qo'liga olishga erishib, «haqiqatdan ham podsholikka loyiq va haqli ekanligini» isbotladi.

Ismoil Somoniy 893 yilda ko'chmanchi turk qabilalari ustiga yurish qildi. Bu yurishda u katta tarixiy g'alabani qo'lga kiritdi. Tarozi (hozirgi Jambul) ni egalladi va turklarning xonini 10 ming askari bilan birga asir oldi. Bu jang davomida shu darajada katta o'lja qo'lga kiritildiki, har bir jangchiga 10 ming dirhamdan boylik ulashib berildi. Ismoil Tarozi shaxridagi xristian qasrini musulmon masjidiga aylantirdi. Movarounnahr siyosiy hayotidagi bu o'zgarish Xuroson hukmdori Amr ibn Laysga ham, arab halifasi Mutazzidga (892-902) ham hush kelmagani aniq. Buning isbotini xalifaning Ismoilni Movarounnahr taxtidan mahrum etib, Amr ibn Laysni Xuroson bilan birga Movarounnahr ustidan ham hukm yuritish huquqi bilan ta'minlagani haqidagi farmonidan bilib olish mumkin. Bu bilan bu ikki hukumdorni halifa bir-biri bilan gijgijlagan. Natijada 900 yilda Ismoil bilan Xuroson hokimi safforiy Amr ibn Lays o'rtasida urush keltirib chiqardi. Amr ibn Lays hukmronligi (879—900) davrida o'zining aqlliligi va ser-g'ayratliligi tufayli kuchli hokimiyat barpo qildi. Halifa undan qo'rqardi. Halifa Amr ibn Laysni Xuroson bilan Movarounnahr ustidan ham hukmronligini ta'minlovchi farmon chiqardi. U Amr bilan Ismoilni to'qnashtirib o'rtada o'zi yutib chiqishni mo'ljallagan edi. Lekin voqealar rivojlanib borishi halifa umidlarini chippakka chiqardi. Bu urushda Ismoil katta g'alaba qozondi va uning davlati, kuch va qudrati yanada yuksaldi. Safforiylar qoldirgan meroslarni o'ziniki qilib olgan Ismoil butun Xurosonni ham somoniylar davlatiga qo'shib oldi.

Ismoil Somoniy shu darajada kuchli va qudratli davlat barpo qildiki, ko'chmanchi qabilalarga qarshi kurashmoq uchun mudofaa istehkomlari bo'lgan devorlarga, umuman hech qanday ehtiyoj qolmadi. Narshahiyning ma'lumotlariga qaraganda mamlakat mudofaasini ta'minlashda devorlari qaraganda qo'shinlarning ro'liga katta baxo berib, Ismoil Somoniy «Men—Buxoroning devoriman» degan edi. Kuchli markaziy hokimiyat

va qudratli qo'shinning barpo etilishi Ismoil Somoniy va uning izdoshlariga Movarounnahr va Eronning ichki muammolariga asosiy diqqat-e'tiborini qaratish imkoniyatini berdi.

Ismoil Somoniy o'z davrining yirik va aqlli davlat arboblari bo'lgan. U yirik va markazlashgan davlat barpo qilishdan manfaatdor bo'lgan barcha oqsuyak amaldorlarni o'z atrofiga to'playdi. Ularning yordami bilan Ismoil shunday bir qudratli markazlashgan davlat barpo qiladiki, bu davlat o'sha vaqtda Sharqda shuhrat topadi. Ismoil Somoniy davrida Movarounnahr Arab halifaligini istiqbolidan abadul-abad ozod bo'ldi. Ammo bir qarashda qudratli bo'lib ko'ringan bu davlatni ichdan emirayotgan bir qator ijtimoiy ziddiyatlar bor ediki, buni xatto Ismoil Somoniy ham bartaraf eta olmadi. Bu markaziy hokimiyat bilan mahalliy hokimiyat o'rtasidagi qarama-qarshilik edi. Somoniylar har qancha urinsalarda, Sejiston, G'uzg'on, G'azna, Garjiston, Isfijob, Xorazm hozirgi Tojikistonning tog'li viloyatlari: Chag'oniyon va Rashtani o'zlariga batamom bo'ysundira olmadilar. Bu viloyatlarning hokimlari markaziy hokimiyatni rasman tan olsalarda, amalda mustaqil siyosat yurg'izardilar. Somoniylar davrida qo'shinda etakchi mavqeni turk sarkardalari va g'ulomlari egallagan edilar. Ularga hamma vaqt ham ishonib bo'lmasdi.

Ismoildan so'ng uning vorislari davrida somoniylar sulolasi inqiloz sari yuzlandi.

Ismoilning o'g'li Axmad hukmronligi (907—914) davrida arab tili yana davlat tiliga aylantirildi, arab tilini bilgan shaxslarning mansab va martabalari oshirildi. Xolbuki, Ismoil Somoniy davrida bu narsa yo'q edi. Albatta bu hol saroy amaldorlarining, birinchi navbatda turklardan iborat harbiy oqsuyaklarning noroziligini oshirdi. Shu bois Axmadning turk g'ulomlari tomonidan o'ldirilishi tasodif emasdir. Axmad o'ldirilgach taxtga uning sakkiz yoshli o'gli Nasr II (914—943) o'tqazildi. Uning hukmronligi davrida Buxoroda Registon maydonida devonlar uchun saroy qurdiradi. Davlat boshqaruvida esa NasrII davrida amaliy ishni vazir Abuabdullo Muhammad ibn Ahmad Jayhoniylar olib bordi. Hali Ahmad ibn Ismoil xayotlik chog'idayoq bir qator viloyatlarda xalq ommasining qo'zg'olonlari bo'lganligi qayd qilingan. Axmadning o'ldirilishi munosabati bilan bunday harakatlar yanada avj olgan. Ahmad xayotlik chog'ida Ismoilning ukasi Isxoq ibn Ahmad Samarqandda qo'zg'olon ko'taradi. Bu qo'zg'olon shafqatsizlik bilan bostiriladi. Ahmad Ray va Seistonda ko'tarilgan isyonlarni ham shafqatsizlarcha bostirdi.

Nasr II saroyida vazirlik lavozimida, amalda esa hokimiyatni boshqargan Jayxoniylar mamlakatda tartib-intizom va osoyishtalik o'rnatmoqchi bo'lsada, uni eplay olmadi, xalq noroziligini bartaraf eta olmadi va isyonchi feodallar kayfiyatini tinchlantira olmadi. Uning qilgan ishi Abusolih Mansur ibn Ishoh boshchiligidagi Samarqandda ko'tarilgan qo'zg'olonni bostirishdan iborat bo'ldi, xolos. Bu qo'zg'olon 914 yilda boshlangan edi. Nasr II davlatining janubiy viloyatlarida qo'zg'olon yanada kuchliroq ko'tarildi. Bu qo'zg'olonga Ahmad ibn Ismoil davrida ishonchli va sadoqatli lashkarboshi bo'lgan Xusayn ibn Ali Marvaziy boshchilik qildi. Marvaziy xalq ommasining noroziligidan ustalik bilan foydalangan. Bu harakatda Karmatlar¹ diniy oqimining ta'siri katta bo'lgan. Karmatlar Misrdagi fotimiylar bilan mustahkam aloqada ish olib borganlar. Ular somoniylar davlati ichiga yashirincha kirib olib xalq ommasining kurashlaridan o'z manfaatlari yo'lida foydalanmoqchi bo'lganlar. Nasr II

¹ Islomda Karmatlardan tawqari "IIIialar", "Islomiylar", "Horijiyalar" kabi har xil mazhab oqimlari bo'lgan

zamonida Karmatlar ta'limoti Xuroson va Movarounnahrda keng quloch yoydi. Ish shu darajaga borib etdiki, Nasr II ning o'zi ham Karmat ta'limotini qabul qilgan. Yana shunisi diqqatga sazovorki, Nasr II Buxoro zindonida vafot etgan Xuroson karmatchilari harakatining yirik rahbarlaridan biri bo'lgan Husayn ibn Ali Marvaziyning xuni uchun 119 ming dinor to'lashga rozilik bergan. Husayn ibn Ali esa Misr fotimiylarining maslaxati va yo'l-yo'riqlari asosida ish ko'rgan edi. Xullas, Husayn ibn Ali Marvaziy bosh bo'lgan qo'zg'olon 918 yilda bostirildi va uning o'zi asir olindi.

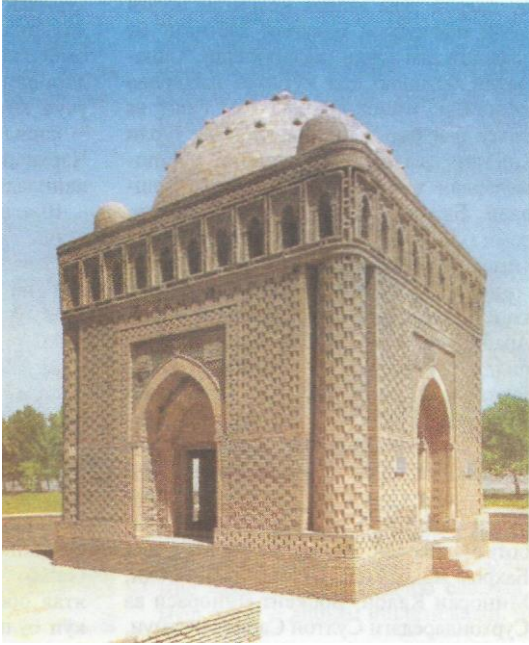
Somoniylar hukmdorining karmatchilarga nisbatan samimiyligi musulmon ruhoniylari va turk lashkarboshilari noroziligiga sabab bo'ldi. Ular Nasr II ga qarshi fitna uyushtirdilar. Uyushtirilgan fitna fosh qilinadi. Biroq Nasr II o'z o'gli Nux foydasiga taxtdan voz kechishdan boshqa chora topa olmaydi. Nuh o'z otasini kishanlab, qalaga qamab ko'yishga buyruq beradi. Movarounnahrda karmatchilar harakatining rahbari Muhammad ibn Ahmad Nahshabiy (Nasafiy) esa Buxoro maydonida osib o'ldiriladi. Shundan so'ng mamlakatda karmatchilarni yoppasiga qirish boshlandi. Ammo Nuh har qancha urinsada, karmatchilarni yo'qota olmadi, u Movarounnahr va Xurosonda uzoq vaqtgacha yashab keldi.

Somoniylar davlati Nuh ibn Nasr (943—954) hukmronlik qilgan davrda har tomonlama og'ir ahvolga tushib qoldi. Davlat xazinasi batamom bo'shab qoldi, moliyaviy ahvol og'irlashdi. Xalqdan olinadigan soliq va o'lponlar ko'payib ketdi. Hatto soliqlarni muddatidan ilgari undirib olish odati chiqarildi.

Nuh ibn Nasr vazirlik mansabiga uquvsiz va jaholatparast dindor Abdulloh Muhammad as-Sulomiyni tayinlaydi. Tayinlangan vazir faqat diniy ishlar bilan shug'ullandi-yu, davlat ishlarini o'z holiga tashlab qo'ydi. Har tomonlama iqtisodiy qiyin ahvolga tushib qolgan xalq ommasi Nuhga qarshi qo'zg'olonga tayyorlandi. 947 yilda hatto qisqa muddatga bo'lsa-da qo'zg'olon ko'targan xalq Xuroson noibi Abuali Chag'oniy yordami bilan Buxoro taxtini bosib oldi. Natijada Nuh Samarqandga ketishga majbur bo'ldi. Faqat Abuali Chag'oniy Buxorodan ketgandan keyingina Nuh o'z taxtiga qaytib keladi va qo'zg'olonda qatnashgan qarindoshlarini jazolaydi. Nuh ibn Nasr yon berib Abuali Chag'oniy bilan yarashgan bo'lsada, ikki o'rtadagi kurash Nuhning o'limi (954) dan so'ng o'g'li Abdulmalik (954—961) davrida ham davom etdi. Somoniylar davlatida turk lashkarboshilarining ta'siri shu darajada kuchayib ketdiki, ular davlatni boshqarish ishlarini batamom o'z qo'llariga oldilar. Bu borada turk lashkarboshisi Ali Taginning ro'li va o'rni g'oyatda katta bo'ldi.

Abdulmalik vafoti (961) dan so'ng somoniylar hukmronligi batamom inqirozga uchradi, desa ham bo'laveradi. Buni shu narsa ochiq-oydin ko'rsatadiki, Abdulmalik vafotidan so'ng qo'zg'olon ko'targan xalq Buxoro taxtini egallab talon-toroj qiladi, taxt uchun kurash kuchayadi. Bu kurash jarayonida Ali Taginning nufuzi pasayadi. Bu holni shundan ham bilsa bo'ladiki, Ali Taginning talabi bilan amir taxtiga qo'yilgan Abdulmalikning o'g'li Nasr III bir kundan keyinoq taxtdan tushirildi. Ayni zamonda Ali Tagin ham G'aznaga ketishga majbur bo'ldi va u yerda mustahkam davlat barpo qildi. Somoniylar davlatining bundan keyingi taraqqiyot bosqichi ham hokimiyat, davlat va mol-dunyo talashib, kurash bilan o'tdi va oxir-oqibatda yuz tuban inqiroz sari ketdi.

2. SOMONIYLAR DAVRIDA IJTIMOIIY-SIYOSIY VA XO'JALIK HAYOTI.

Somoniylarning eng aqlli va tadbirkor vakili Ismoil Somoniy bo'lganligini yuqorida ta'kidladik. U asosiy diqqat-e'tiborni o'z davri uchun ilg'or hisoblanmish markazlashgan davlat tizimini joriy etishga qaratdi. Bu tizim asosini oliy hukmdor dargoxi (saroyi) va devonlar (vazirliklar) majmui tashkil etgan. Oliy hukmdor Amir unvoniga ega edi. Shu sababdan yozma manbalarda Amir Ismoil, Amir Axmad kabi ta'kidlarni uchratamiz. Bundan tashqari Xoris amiri lavozimi ham bo'lib, u oliy hukmdorning barcha hukm va topshiriqlari ijrosining bajarilishini nazorat qilgan. Dargox hamda boshqa qator muxim davlat idoralarining xavfsizligini amalga oshirish vazifasini Bosh Hojib va uning xodimlari bajarganlar. Dargoxning xo'jalik yumushmalari faoliyatini Vakil boshqargan. Bundan tashqari, dargoxda dasturxonchi, **Buxoro. Ismoil**

Somoniy eshik-og'asi, sharbatdor kabi xizmatchilar ham bo'lgan.

maqbarasi. X asr Devon boshqaruvi 10 ta yo'nalishdan iborat bo'lib, poytaxt Buxoroda aloxida binolarda joylashgan edi: Bosh vazir devoni; Moliya (kirim-chiqim) ishlari devoni: davlat rasmiy xujjatlarini ishlab chiqish devoni; soqchilar boshligi devoni; xat-xabarlar mo'tasaddisi devoni; saroy ish boshqaruvchisi devo'ni; muxtasib devoni (uning xizmatchilari zimmasiga shahar va qishloqlarda, ko'cha va bozorlarda ijtimoiy tartibni himoya qilish, diniy marosimlarni amalga oshirishda chegaradan chiqmaslik kabi ishlar yuklangan); vaqflar devoni; sozilik ishlari devoni ana shular jumlasidandir. Bu zikr qilingan devonlarning mahalliy joylarda bo'limlari bo'lgan. Viloyatlar boshliqlari hokim, shahar boshliqlari rais deb yuritilgan. Davlat ishlariga qabul qilishda ma'lum bir talablar o'lchovi bo'lgan, bular: davlat tilini mukammal bilish, zamona huquq me'yorlaridan to'liq xabardorlik tarix, adabiyot kabi ilmlardan boxabarlik, hisob-kitob ishlaridan bilimdonlik kabildardir.

Harbiy lashkar ikki toifaga bo'lingan: doimiy ravishda faoliyat ko'rsatuvchi saralangan (gvardiya) va zarur hollarda yig'iladigan ko'ngillilar. Yuqoridagilardan shunday xulosa chiqarish mumkinki, somoniylar davrida davlat boshqaruvi va harbiy siyosatning o'z davri uchun murakkab va saloxiyatli tizimi tashkil topgan. Mazkur masalaga juda katta e'tibor berilganligini shu narsadan ham bilsa bo'ladiki, davlatning umumiy yillik daromadi 45 million dirhamni tashkil etgani holda, shundan 20 million dirham davlat boshqaruvi va lashkarga sarflangan.

Somoniylar sulolasi hukmdorligi davrida Movarounnahrda xo'jalik taraqqiyoti faqat O'rta Osiyoninggina emas, balki Old Osiyoning ham etuk hududlaridan biri hisoblanardi. Shahar bilan qishloq o'rtasidagi, o'troq dehqonchilik hududlari bilan ko'chmanchi qabilalar o'rtasidagi maxsulot ayirboshlashning kuchayib borishi, karvon savdosining o'sishi o'lkaning qishloq xo'jaligini, kon ishlari va hunarmandchilikning rivojlanishi omili bo'ladi. Movarounnahr iqtisodi musulmon mamlakatlari orasida etakchi o'rinlardan birini egallar edi.

IX asrda Movarounnahr asosan qishloq xo'jaligi mamlakati bo'lganligidan xatto

hunarmandlar ham bu soha bilan shug'ullanar edilar, hech bo'lmaganda ular o'z tomorqa yerlarida ishlab o'zlariga kerakli bo'lgan maxsulotlarni bu yerlardan olardilar. Yozma manbalarning bergan ma'lumotlariga qaraganda Zarafshon, Qashqadaryo vohalari, Farg'ona, Eloq Shosh va Xorazmda IX—X asrlarda bug'doy, arpa, sholi, tariq g'o'za va boshqa ekinlar ekib dehqonchilik qilganlar. O'lkaning kattagina qismida lalmikorlik dehqonchilik madaniyati ham bo'lgan. Bundan tashqari beda, zig'ir, kanop ekish ham axoli dexdonchiligida qo'llanilgan. Zig'ir va kanopdan olingan yog'lar o'sha davrda katta shuxrat topgan. Xorazmda sedana, kunjut etishtirilgan va ulardan yog' maxsulotlari tayyorlangan.

Movarounnahr va Xorazmda ko'plab bog'dorchilik polizchilik taraqqiy etgan, meva-cheva etishtirilgan. Shaftoli, o'rik, nok, olma, anor, anjir, uzum, olcha, olxo'ri, qovun-tarvuz, xullas deyarli hamma mevalar turlari bo'lgan.

O'lkamiz o'z davrining yirik hunarmandchilik markazlaridan hisoblangan. Jumladan, Buxoroning **Zandona va Iskijkat** qishloqlarida to'qilgan bo'z matolar, Samarqandning Vadori qishlog'ida yaratilgan mato buyumlar Eron, Iroq va Xindistondan tashqari joylarga ham olib ketilgan va mashhur bo'lgan. Buxorodan chet mamlakatlarga qo'y terisi, yog', soch moyi, mayin gazlamalar, joynamoz gilamlar, gilamlar, mexmonxonalarga yoziladigan matolar, Ushmundan matolar, egarlar, Taboristondan — matolar, go'sht va qovunlar, har xil shoyilar, ro'mollar, uzangilar, suvluqlar, qayishlar, qozonlar, yong'oqlar, Jizzaxdan jun gazlamalar va kiyimlar, Shoshdan a'lo sifatli charm va charm mahsulotlari, o'qdonlar, egarlar, chodirlar, chakmonlar, namoz gilamchalar, yelkapo'shtlar, kamonlar, ignalar, bo'z, g'alla va qaychilar chiqarilgan.

Arab geograflari Eloq viloyatini Shosh bilan Farg'ona oralig'ida joylashganligini qayd etadilar. Eloq X asrda kumush — qo'rg'oshin qazib chiqarishning markazlaridan biri bo'lgan. Eloqda Movarounnahrning uchinchi kumush zarbxonasi ochilgan. Biri Samarqandda, yana boshqasi Buxoroda bo'lgan. Eloq chekani —«Shosh koni» deb o'sha davrda shuhrat topgan. O'z vaqtida Xuroson noibi Ma'mun ibn Xorun ar-Rahid nomidan zarb qilingan kumush dirhamlarning birida «Shosh konida» 189 xijriy yilida (805 yil) zarb qilindi», yana boshqa birida esa «190 (805—806) yilda» degan so'zlar bor.

Eloqdagi kumush konining nechog'lik katta ahamiyatga molik ekanligini tasavvur qilish uchun e'tiborni shunga qaratmoq joizdir, o'sha vaqtlarda kumushni muomalada juda ko'p ishlatgan Sharqiy Evropaning o'zida bironta ham kumush — qo'rg'oshin koni bo'lmagan. Sharqiy Evropadagi davlatlarda muomalada asosan somoniylar zarb etgan tangalar bo'lgan.

Movarounnahr xo'jaligida temir qazib chiqarish ham katta o'rin tutgan. Temir Usturshonaning ikki hududidan — Mink va Marsmandan qazib olingan. Temir rudaning bir qismi shu yerning o'zida eritilgan va ishlatilgan, qolgan qismi esa Farg'onaga olib ketilgan. Asbar (Isfara) da toshko'mir qazib olingan, Farg'onada neft borligi aniqlanib undan xarbiy maqsadlarda foydalanganlar. Marsmandada, har oyning boshida bir marta bozor ochilardi. Bu bozorga juda uzoq joylardan odamlar kelardi. Somoniylar davrida Movarounnahr xo'jalik xayotida Xorazm katta o'rinni egallagan. Xorazm chetga savsar mo'ynasi, oq suvsar mo'ynasi, sassikko'zan muynasi, latcha muynasi, tulki, quyon va echki mo'ynalari, sham, o'q, ok terak po'stlog'i, uzun qalpoqlar, baliq elimi, kanakunjut

moyi, anbar, oq terisidan ishlangan charm, asal, yong'oq, lochin, qalqonlar, slaviyan qullari, qo'ylar va sigirlar chiqarar edi. Xorazm bu buyumlarni bulg'orlardan olardi. Bulardan tashqari Xorazm chet mamlakatlar bilan ko'plab quruq mevalar, targ'it movud, qand-qurs, gilamlar, kimxoblar, choyshablar, va qulublar, kamonlar, pishloq bo'za, baliq, qayiqlar va boshqa mahsulotlar bilan ham savdo qilardi.

Somoniylar davrida Movarounnahrda «Buyuk ipak yo'li» orqali bo'ladigan karvon savdosi katta ahamiyat kasb etdi. Karvon savdosi O'rta Osiyo orqali Janubi-Sharqiy Evropa mamlakatlarini Sharq mamlakatlari, avvalo Mo'g'uliston va Xitoy bilan bog'lab turar edi. Old Osiyo davlatlarini Mo'g'uliston va Xitoy bilan bog'laydigan yo'l eng gavjum va serqatnov karvon yo'li bo'lgan. Bu yo'l Bag'doddan boshlanib, Hamadon, Nishopur, Marv, Omul (Chorjo'y), Buxoro, Samarqand, Shosh, Tarozi (Jambul), Kulon (Lugovaya bekati), Marki, Bolosog'un, Suyob, Issiqko'lning janubiy qirg'og'i orqali o'tib, Sharqiy Turkiston orqali Xitoyga borar edi.

O'rta Osiyodan Evropaga olib boradigan yo'lning ahamiyati juda katta bo'lgan. Lekin o'sha davrda Xazar podsholigi bilan Halifat va bulg'orlarning munosabatlari yaxshi bo'lmaganligi tufayli karvonlar Kavkaz va Xazarlar hududi orqali borish imkoniyatidan maxrum bo'lganlar. Yo'l endi O'rta Osiyo orqali Marv, Buxoro, Qiyot, Urganch, Zamjan, Emba, Yoyik (O'rol), Samara, Kinel, Cheremshan daryolaridan o'tib, so'ng Bulg'oriyaga borgan.

Xorazmning o'ziga kelganda u Xazar podsholigi bilan turli sohalarda savdo va madaniy aloqalar o'rnatgan. Bu davrda savdo-sotiq ishlarida ko'proq cheklar qo'llanilgan. Cheklarni ko'rsatish orqali mo'ljalidagi joydan chekka to'langan miqdordagi pulni olish mumkin edi. Savdo asosan ayirboshlash yo'li bilan olib borilgan, pul esa hisob-kitob birligi vazifasini o'ynagan, xolos. Karvonlar o'tadigan shahar va qishloqlarda karvonsaroylar qurilgan. Karvonsaroylarda savdogarlar, ularning xizmatkorlari, ot-ulovlari uchun barcha shart-sharoitlar bo'lardi. Zarur xollarda karvonsaroylarning o'zida ko'tara savdolar qilinardi. Odamlar bu yerga savdo qilish uchun kelib boshqa shaharlar va mamlakatlardagi tovar mollarning qiymatlarini ham bilib olar edilar. Karvonlar bir necha o'ndan bir necha mingga qadar ot va tuyalardan iborat bo'lgan. Ularni qo'riqlab boruvchi mahsus qurolli soqchilari bo'lardi. Har bir karvonda tilmoqchilar olib yurilgan. U paytda karvonlarga faqat savdo uyushmasi deb qaramaganlar, Karvon tarkibida savdogarlardan tashqari hunarmandlar, olimlar, rassomlar, san'atkorlar, ustalar, sayyoxlar va elchilar ham bo'lardi. Savdo karvonlariga odatda elchilik topshiriqlari ham berilardi.

Jumladan, 922 yilda halifa **Muqtadirdan** bulg'or podshosiga yuborilgan karvon butun boshli bir elchixona edi desa bo'ladi. Karvonda mirzalik — kotiblik vazifasini bajargan Ahmad ibn Fadlanning yozib qoldirgan xotiralariga qaraganda bu karvon savdogarchilik ishlaridan tashqari yana elchilik xarbiy-texnika va diniy vazifalarni ham ado etgan.

Savdo karvonlari «Buyuk ipak yo'li» orqali Xitoydan ipak va ipak matolari, kimxob va shoyi, oltin va kumush aralashtirilib to'qilgan zarbof matolarni Movarounnahrda olib kelganlar. O'rta Osiyodan Xitoyga esa shisha-oynalar, otlar olib borib sotganlar.

Sharqiy Evropa bilan olib borilgan savdoda Xorazm muhim o'rinni egallagan. IX — X asrdagi karvon savdosi Xorazm bilan ikki yirik savdo markazi — xazarlar va

bulg`orlar o`rtasida olib borilgan. Bu davrda ikkita savdo markazi Volga bo`yida shuxrat qozongan. Bu -Itil bilan Bulg`or bo`lgan. Itil shaxri ikki qismdan iborat edi. Shaharning g`arbiy qismi Itil, sharqiy qismi esa Hazoron deb atalgan va u savdo markazi bo`lgan. Hazoron aholisining ko`pchilik qismini xorazmliklar tashkil qilgan. Ibn Havkalning ta'kidlashicha, musulmonlar shahri bo`lgan Hazoronda 30 ta machit bo`lgan. Ma'sudiy esa Hazoron hokonining qo`shinlari asosan xorazmliklardan bo`lganligini yozadi. Ibn Havqal hoqon qo`shinlari tarkibida 12 ming xorazmlik bo`lganligiga alohida e'tibor beradi.

Volga bo`yining O`rta Osiyo va xususan Xorazm bilan savdosida bulg`orlar ham katta o`rin tutgan. Sharqiy Evropaga O`rta Osiyodan zarb etilgan dirhamlar, sholi, ip gazlama, jun va boshqa matolar olib kelganlar. Xorazmga esa Sharqiy Evropadan har xil terilar, mo`ynalar, teri oshlashda ishlatiladigan pustloq qoramol, asal, qullar va bandilar olib kelingan.

Xullas, o`lkamizda somoniylar sulolasi hukmronlik qilgan asrlar voqea va hodisalarga boy, jo`shqin hayot mavj urgan davr bo`lib, davlatchiligimiz taraqqiyotida muhim bir bosqichdir. Chunki xuddi ana shu davrdan e'tiboran arab bosqinchilariga qarshi erk va ozodlik uchun kurash olib borgan o`lkamiz xalqlari o`zlarining markazlashgan mustaqil davlatlariga asos soldilar va bu davlatlar halqaro maydonda o`z munosib o`rinlariga ega bo`ldilar.

2. QORAXONIYLAR DAVLATI.

Movarounnahr hududlarida o`troq so`g`dliklar bilan bir qatorda ko`plab turk qabilalari ham yashaganlar, ularning ko`pchiligi Shosh va Farg`onada, qisman Zarafshon va Qashqadaryo vohalarida istiqomat qilar edilar.

VIII — IX asrlarda turkiy xalqlar til jihatdan Farg`ona va Shosh hududlarida yashagan so`g`dliklarga o`z ta'sirlarini kuchli bir tarzda o`tkazganlar va bu joylarda turkiylashish jarayoni kuchaygan. Bu hududlardagi turkiylar o`troq xayot kechirganlar. Farg`onada turkiy qarluqlar, Shoshda esa turkiy o`g`uzlar ko`prok bo`lganlar. Arab geografi ibn Havkalning bergan ma'lumotlariga qaraganda islom diniga o`tgan mingga yaqin turk oilasi sharqdan Farob, Kenjida va Shosh oralig`idagi, ya'ni hozirgi Chimkentning janubi-g`arbiy hududlariga kelib joylashganlar. Bular turkiy-o`g`uzlar edilar. Shosh hududlarida turkiy-o`g`uzlar shu darajada ko`p bo`lganki, ularning ta'siri xalq og`zaki ijodida ham o`z aksini topgan. O`zbek xalq og`zaki ijodida o`g`uzlar hozirgi o`zbek xalqining o`tmish avlod-ajdodlari sifatida talqin etiladi.

O`g`uzlar turkmanlarning ham avlod-ajdodlaridir. XII asrning birinchi yarmida yashagan Sharof az Zamon Tohir Marvaziyning so`zlariga qaraganda o`g`uzlar islom dinini qabul qilganlaridan so`ng Xorazm hududlaridan «kofirlar»ni pecheneglar yashayotgan hududlarga siqib chiqarib bu yerlarni o`zlari egallab oladilar. Tarixga turkmanlar nomi bilan kirgan bu saljuqiy qabilalar somoniylarning ruxsati bilan Buxorodan janubdagi hududlarni egallab, ko`chmanchi-chorvadorlar sifatida xayot kechirganlar. Shoshni turklashtirishda o`g`uzlar bilan bir qatorda turgashlarning o`rni katta bo`lgan.

VIII-IX asrlarda turkiy qabilalarning asosiy qismi Ettisuv hududlariga kelib o`rnashganlar. So`g`dliklar turkiy xalqlar orasiga o`zlarining oliy darajadagi dehqonchilik va hunar-mandchilik texnikasini tarqatganlar. «Buyuk ipak yo`li»

savdosida ular faollik ko'rsatganlar. So'g'dliklar turkiy xalqlarga va aksincha turkiy xalqlar so'g'dliklarga o'zaro ta'sir o'tkazganlar, ular bir-birlariga qiz berib, qiz olganlar, quda-anda bo'lib ketganlar. So'g'dliklar turk tilida so'zlashga o'ta boshlab, asta-sekin o'z ona tillarini unuta boshlaganlar.

Mashhur turkshunos olim Mahmud Qoshg'ariy XI asrda arab tilida «Devoni lug'atit turk», ya'ni «Turkiy so'zlar lug'ati»ni yaratgan. Bu asarda olim qanday qilib turk Tilining so'g'dliklar tiliga nisbatan ustivor mavqega ega bo'la borishi va so'g'dliklar o'z ona tillarini yuqota borganliklari jarayonini ustalik va moxirlik bilan bayon qiladi. Albatta so'g'dliklar jismonan yo'q bo'lib ketmadilar, balki ular turkiylar bilan aralash-quralash bo'lib, qorishib — assimilyasiyalashib ketdilar. Bu jarayon ayniqsa X asrda somoniylar davrida juda avj olgan.

X asrda yashagan geografiya soxasidagi olimlar ham, Mahmud Qoshg'ariy ham o'sha davrda Ettisuvda va Sirdaryo xavzalarida turklarning shaharlari bo'lganligi haqida ma'lumotlar beradilar. Maqdisiyning ko'rsatishicha, Isfijob yaqinidagi Beruket va Boloj shaharlarida turkman-o'g'uzlar joylashganlar. Lekin turkman-o'g'uzlarning asosiy qismi ilgorigidek Sirdaryoning quyi oqimida yashaganlar. Faqat, 894 yildan so'ng qipchoqlar o'g'uzlarni Emba daryosidan shimolroqdagi tumanlardan siqib chiqargach, u xalqning bir qismi xozirgi Turkmaniston hududlariga o'tgan. Ko'chmanchi o'g'uzlar Turkmanistonning bir qancha hududlarida, shu jumladan Forobiy tumanlarida yashaganlar. Bu holni Belazuriy tohiriylar hokimi Abdulla ibn Tohir (830 — 844) hukmronligi davrida o'z o'g'li Toxirni o'g'uzlarga qarshi yurishga otlantirdi, deb isbotlaydi.

Xullas, O'rta Osiyoning Oltoy janubiy yonbag'ridan boshlanadigan sharqiy qismida, Markaziy Tyanshan etaklarida, Chu, Ili, Norin, Talas daryolari vodiylari bo'ylab to Pomirgacha bo'lgan hududlarda turk tilida so'zlashuvchi xalqlar uyushmasi yashagan. Bu turk qabila va urug'lari turlicha nomlar bilan atalsalarda, sheva jihatidangina bir-birlaridan farqlanadigan yagona bir tilda so'zlashar edilar, ularniig turmush tarzi, madaniyatlari, urf-odatlar bir xil bo'lgan. Ularning jismoniy baquvvatligi, tabiatidagi xususiyatlari, mardligi, urushqoqligi va epchilligi ham bir-biriga o'xshagan. Bu turkiy xalqlar tashqi ko'rinish jihatidan ham bir-birlariga o'xshaganlar: «Yuzlari yalpoq ko'zlari kichik burni tekis, siyrak sochli, temir qilichli va qora libosli» kishilar edilar. Bu ulkan xalqlar tarkibiga turk qabila va urug'larning juda ko'plab guruhlar: qarluqlar, chigillar, yag'molar, tuhsiylar, uyg'urlar, o'g'uzlar, qipchoqlar kirgan. Bular orasida eng yirigi va madaniyatlisi qarluqlar bo'lgan.

Qarluqlar 766 yilda turgashlarni tor-mor keltirib, Ettisuvni egallaganlar. Qarluqlar to'g'risidagi to'la ma'lumotni, noma'lum muallif tomonidan yozilgan «Hudud al Olam» kitobidan olish mumkin. Unda xikoya qilinishicha, qarluqlar yashagan mamlakat barcha turk xalqlar yashagan mamlakatlarga nisbatan eng boy va go'zal bo'lnb, oqar suvlari ko'p va iqlimi mo'tadil bo'lgan ekan. Bu mamlakatda qishloqlardan tashqari shaharlar ham bo'lgan. Qarluqlar xo'jalik ishlarining turi bo'yicha bir-birlaridan farq qilganlar: ba'zilar dehqonchilik bilan, boshqa birovlar chorvachilik bilan va uchinchilari ovchilik bilan shug'ullanganlar. Qarluqlarning Qulon (hozirgi Lugovaya temir yo'l bekati), Marki (Marki bekati) va hokazo kabi shaharlari bo'lgan. Qarluqlar shu qadar katta hududlarga egalik qilganlarki, aytishlaricha, ularning yerlarini garbdan sharqgacha bosib o'tish uchun 30 kun kerak bo'lar ekan. Ular Farg'ona vodiysi,

Chu, Ili, va qisman Norin daryolari vodiylarini to'la egallaganlar. Qoraxoniylar davlatining tashkil topishida hal qiluvchi ro'lni qarluqlar o'ynadilar va bu davlat qo'shinining asosiy o'zagini ham ular tashkil qilar edilar.

Qarluqlar hukmron bo'lgan hududlarda chigillar (jikil), to'xsilar, argular, yag'molar, turgashlar, qipchoqlar, yabakular, qaylar, jumullar, o'g'uzlar yashaganlar. Toroz tumani va Issikko'l atroflarida joylashgan chigillar V.V. Bartoldning xulosalariga qaraganda qoraxoniylar davlatida katta mavqega ega bo'lganlar. Ular madaniy taraqqiyotda qarluqlarga qaraganda orqada bo'lsalarda, boy, to'q va farovon turmush kechirganlar, chorvachilik bilan shug'ullanganlar, quyosh va yulduzlarga topinganlar.

Turk qabilalarining uchinchi yirik guruhi **yag'molar** edi. Ular Issiqko'lning janubida, Qashg'ar shaxri tomonlarda, ko'pchilik qismi esa, Sharqiy Turkiston hududlarida ko'chib yurgan. «Hudud al Olam» muallifi yag'molarni madaniyatda orqada qolgan qabila edi, deb yozadi. Ular dehqonchilik bilan shug'ullanmaganlar, asosan yovvoyi xayvonlarni ovlash va mo'ynachilikni o'zlariga kasb qilib olganlar. Shu bois yag'molarning yilqi va qo'y podalari ko'p bo'lgan va boshqa turk qabilalariga nisbatan nihoyatda jasur va jangovarliklari bilan mashhur bo'lganlar.

Koraxoniylar davlatining tashkil topishida boshqa turk qabilalari: qipchoqlar, kenjeklar, yabaqlar, qirg'izlar, o'g'uz-turmanlar, qanchlar va so'g'dlilar ham faol qatnashganlar.

Qoraxoniylar davlati X asrning ikkinchi yarmida tashkil topdi. «Qoraxoniylar» so'zi qarluqlarning islomni qabul qilgan boshliqlaridan biri — Satuk Abdulkarim Qoraxon unvonidan kelib chiqqan. («Qora» so'zi qadimdan turkiy xalqlarda buyuklik va ulo'g'lik ma'nosida ishlatilgan.) Xon hokimiyati madaniyatli bo'lsada, qarluqdar yoki chig'illar qabilasidan chiqmadi, balki madaniy taraqqiyotda orqaroqda bo'lgan yag'molardan chiqqan. Buni Satuk Abdulkarim Qoraxonning yag'molar urug'idan bo'lganligi ham ochiq-oydin isbotlaydi. «Majmuayi at tavoriy» («Tarixning qisqartma to'plami») asarining muallifi «yag'molar podshoni bug'raxon deydilar» deb aniq aytgan fikrlari yuqoridagi xulosalarni to'la tasdiqlaydi. Markazi ikki shahar: Qashqar va Bolosog'undan iborat bo'lgan yangi davlatning birinchi podshosi «Bo'g'raxon» unvonini olganligi tavsiflidir. Bu xonning turkcha nomi bizgacha etib kelmagan va biz uni «Bo'g'raxon» unvoni bilan yoki arabcha-turkcha Xorun ibn Satuk nomi bilan bilamiz. Lekin hujjatlarda faqat Bo'g'raxon deb keltirilgan. «Bo'g'ra» so'zi yarmolar tushunchasi bo'yicha qo'sh o'rkachli tuya ma'nosini anglatadi.

Qoraxoniylar sulolasining asoschisi Satuk Bo'g'raxon islom dinini qabul qilgach, yangi turk davlatini barpo qilish ishini boshlab berdi. Uning qachon tug'ilganligi haqida hech qanday ma'lumot yo'q. V. V. Bartold bo'yicha Bo'g'raxon 955 yilda Bolosog'unda vafot egan. Manbalarda keltirilishicha, uning vorislari davrida qoraxoniylar butun Markaziy Tyanshan va Ettisuvni o'zlariga tobe qiladilar, so'ngra Movarounnahr hududlariga etib boradilar.

Qoraxoniylar 990 yillardan e'tiborai Movarounnahrda o'z hokimiyatlarini o'rnatish uchun astoydil harakat qilishdilar. 990 yillar ular Farg'onani egallab bu yerda o'z tangalarini zarb qilganlar. Eng qudratli hukmdorlardan biri bo'lgan Hasan Xorun Bug'raxon Isfijob (Sayram)ni o'ziga tobe qilib olgach, 992 yilda Buxoroga hujum boshlaydi. Turk g'ulomlaridan iborat bo'lgan lashkarboshilar somoniy hukmdorlarga xiyonat qiladilar. Manbalarda shu narsa ma'lumki, g'ayratli va shuhratparast turk harbiy

boshlig'i Abuali Simjuriy Bo'g'raxonning hujumi oldindan somoniy hukmdori Nuh ibn Mansurdan yashirin ravishda u bilan muzokara olib bordi. Bo'g'raxon bilan bo'lgan bu muzokarada somoniylar davlati ikkiga bo'linishi, Movarounnahr Bo'g'raxonga o'tishi, Amudaryoning janubidagi yerlar esa Abuali Simjuriyga topshirilishi kerak edi. Mulkdor dehqonlar ham qoraxoniylar tomoniga o'tadilar.

Bu davrda Buxoro taxtida o'tirgan Nux II ibn Mansur har qancha g'ayratli va qat'iy hukmdor bo'lsada, hech kim madadiga ko'z tika olmas edi. Bo'g'raxonga qarshi yuborilgan turk harbiy boshlig'i Ayach tor-mor qilinib asir olinadi. Noiloj qolgan Nuh o'zining juda qobiliyatli, ammo ishonchsiz harbiy qo'mondonlaridan biri Foyiqqa murojaat qilishga majbur bo'ladi. Foyiq katta qo'shin boshida turib Buxoro ostonalarida, Karmana yaqinida Bo'g'raxonga qarshi jang qiladi va jo'rttaga engiladi. Buxoro ximoyasiz qolib jangsiz taslim bo'ladi. Foyiqning xoinligini shu narsadan ham bilish mumkinki, Bo'g'raxon uni tez kunda Termiz va Balxga noib etib tayinlaydi.

Bo'g'raxon 992 yilda Buxoroni egallagach, Nuh II ibn Mansur shaxarni tashlab qochadi. Bo'g'raxon o'z qarorgohi qilib Joyi Muliandagi go'zal saroyini tanladi. Ammo qoraxoniylar xoni salomatligi tufayli Buxoroda uzoq qola olmadi. Buxoro taxtiga Nuh II ning o'gli Nasr somoniyni noib etib tayinlab Bo'g'raxon Samarqand sari otlandi. Nuh II bundan foydalanib Abualidan yordam olib, Buxoroga qaytib keladi. Bug'raxon salomatligi borgan sayin og'irlashib borayotganligi tufayli Samarqandni ham tashlab Qashqar sari yuzlanadi va yo'lda vafot etadi.

Bo'g'raxonning vafoti go'yo Nux II uchun qulay vaziyatlar vujudga kelayotganday tuyular edi. Amalda esa somoniylar inqiroz sari yuz tuban ketgandilar. Nux o'zining yaqin kishilaridan xatto bittagina bo'lsada, ishonchli va qobiliyatli harbiy boshliq topa olmadi. Xuroson bo'lsa vaqtincha birlashgan ikki dushman- Abuali va Foyiq qo'lida edi. G'azna bilan Hirot viloyatlarida oddiy g'ulomlikdan tezda qudratli davlat boshlig'i darajasiga ko'tarilgan Sabuqtakin Nuxga bo'ysunishni istamas edi. Sabuqtakin 977 yilda Nuxning ruxsatisiz G'aznaga hokim bo'lib oladi, shu bois ikki o'rtadagi munosabat buziladi. Lekin og'ir vaziyat Nuxni undan yordam so'rashga majbur etadi. 996 yilda Qoraxoniylar Buxoroga qarshi navbatdagi xujumni uyushtirdilar. Qoraxoniylarning yangi xoni Nasr ibn Ali g'ayrat va qat'iylilikda Bo'g'raxondan qolishmasdi.

G'azna hokimi Sabuqtakin katta qo'shin bilan Nuxga yordam berish uchun yo'lga chiqdi. Balxga etganda unga Chag'oniynon, G'o'zg'on va Xuttalon hokimlarining lashkarlari ham ko'shildilar. Sabuqtakin Kesh tumani hududida chodir qurib, Buxoro hokimi Nux II ni ham o'z lashkarlari bilan kelib ko'shilishini talab etdi. Albatta bu hol somoniylar hukmdorining nafsoniyatiga qattik tegdi. Nux bu taklifni rad etdi va Sabuqtakinning o'zini Buxoroga kelishini talab qilib farmoyish berdi. Sabuqtakin bunga javoban Buxoroga o'zining 20 ming kishilik qo'shinini yubordi. Buxoro Sabuqtakin qo'lga o'tdi. U Nasr bilan muzokaralar boshladi. Bu muzokaralar natijasida Sirdariyo xavzasining hammasi qoraxoniylar qo'lga o'tadigan bo'ldi. Etiborli tomoni shundaki, qoraxoniylar tomoniga batamom o'tgan Foyiqni Nasr ibn Ali Samarqandga o'z noibi qilib tayinladi.

Sabuqtakin esa shartnomaga asosan Amudaryo janubidagi yerlarga, eng avvalo Xurosonga to'la xo'jayin bo'lib oldi. Somoniylarga faqat Movarounnahrning markaziy qismigina qoldirildi, xolos. Bu shartnomalar Nux ibn Mansursiz tuzildi. Nux ibn Mansur

bunday ko'ngilsiz voqealardan so'ng uzoq yashamadi va 997 yilda vafot etdi. Taxtga Nuxning o'g'li Mansur ibn Nux (997—999) o'tirdi. Taxt vorisi o'zgargani bilan axvol yaxshilanmadi. Mansur bilan harbiy boshliqlar o'rtasidagi xusumat va kelishmovchiliklar tufayli vaziyat yanada og'irlashdi va oqibat fitna uyushtirishga borib etdi. Buxoroda Mansur saroyida qoraxoniylar Nasrning xomiyligi ostida haqiqiy mansabni egallagan Foyiq fitnaning boshida turdi. 999 yilda turk g'ulomlariga suyangan Foyiq Mansurni qo'lga tushirdi va ko'zini ko'r qilib uni hokimiyatdan maxrum etdi. Ana shu tariqa kuchsizlanib qolgan somoniylarga kutilmaganda katta zarba berildi. Somoniylar xaqiqatda qarshilik ko'rsatish uchun kuchga va kurashni boshqaruvchi tadbirkor va mard bir kishiga ham ega emas edilar. Xalq esa bo'layotgan voqealarga butunlay befarq qarar edi. Natijada somoniylar sulolasi batamom quladi. Nasr tomonidan 999 yilda Buxoroning egallanishi barcha muammolarga nuqta qo'ydi va Movarounnahrda hokimiyat masalasi uzil-kesil xal bo'ldi. Albatta, somoniylar 1005 yilga qadar yana o'z qaddilarini rostdash uchun qarshilik ko'rsatgan bo'ldilar. Ammo bu qarshilik voqealarning rivojlanib borishiga bir qadar bo'lsada ta'sir qilmadi. 1005 yildan e'tiboran esa qoraxoniylarga qarshilik umuman to'htadi.

Qorahoniylar qariyb yuz yil davomida mustaqil hukmronlikning nashidasini surdilar. 1005 yilga qadar davom etgan mustaqil taraqqiyot davrida qoraxoniylar bepoyon katta davlatga asos soldilar. Ularning mulklari g'arbda Buxoro va Sirdaryoning quyi oqimidan, sharqda Ettisuv va Qashqargacha cho'zilib ketgan edi. Qoraxoniylar xonadonlari o'rtasida 1016 yildayoq boshlanib ketgan urug'chilik adovatli urushlar tufayli 1041 yilda xonlik ikkiga bo'linib ketdi. G'arbiy xonlik markazi Buxoro bo'lib, uning tarkibiga Movarounnahr va Xo'jakentgacha bo'lgan Farg'onaning g'arbiy qismi kirgan. Sharqni xonlik markazi Bolosog'un bo'lib, uning tarkibiga Talas, Isfijob, Shosh, Farg'onaning sharqiy qismi, Ettisuv va Qashqar vohalari kirgan. Yer, mol-dunyo va davlat talashish qoraxoniylar Tomg'ochxon Ibrohim (1046—1068) hukmronligi davrida ikki turkiy sulola: qoraxoniylar va saljuqiylar o'rtasida kuchaydi. Dushmanlikka sabab bo'lgan bu kurash markazida Amudaryoning o'ng va chap qirg'og'i bo'yidagi Termiz va Balx shaharlari atrofidagi yerlar yotardi. Bu yerlarni g'aznaviylarga tashlab ketishga majbur bo'lganlaridan so'ng saljuqiylar egalik qilgan edilar.

1068 yilda Tomg'ochxon Ibrohim taxtdan voz kechgach, Movarounnahrda hokimiyat Tomg'ochxonning o'g'li Shamsulmulkka o'tishi munosabati bilan xonning o'g'illari o'rtasida Buxoro va Samarqand taxti uchun kurash avj olib ketdi. Bu kurashda Shamsulmulk g'alaba qozondi. Termiz va Balx uchun kurash saljuqiylar bilan Shamsulmulk davrida yanada kuchaydi. 1072 yilda saljuqiylar xoni Alp Arslonning o'ldirilishi va saljo'iylarning vaqtincha kuchsizlanganligidan foydalanib Shamsulmulk Termiz va Balxni ishg'ol qildi. Lekin tez orada Alp Arslonning vorisi Malikshoh bu hududlarni qaytarib oldi. Shundan so'ng ichki va tashqi siyosatdagi tashabbus saljuqiylar xoni Malikshoh (1072—1092) ga o'tdi. Xususan, 1080 yilda Shamsulmulk vafot etgach, Movarounnahrning ahvoli yanada og'irlashdi. Bundan foydalangan Malikshoh 1089 yilda juda katta qo'shin bilan Amudaryodan o'tdi va Buxoro bilan Samarqandni egalladi. Qoraxoniylar xoni asir va Isfaxonga jo'natildi. Malikshoh Ahmad bilan o'zaro muzokaralar olib borgach, uni Samarqand tahtiga qaytishiga rozilik beradi. Ammo Samarqand taxtiga qaytgan Ahmadni mutaassib ruhoniylar va turk sarkardalari 1095 yilda Kosonga (Farg'onadagi) yurish paytida yoy ipi bilan bo'g'ib

o'ldiradilar.

Saljuqiylar, ayniqsa Sulton Sanjar (1118—1157) hukmronligi davrida Qoraxoniylarni deyarli o'zlariga batamom tobe etdilar. Garchi Arslonxon (1102—1130) o'z hukmronligining birinchi yarmida mustaqil davlat siyosati olib borishga intilgan, juda ko'plab qurilish ishlari va obodonchiliklarni amalga oshirgan bo'lsada, mamlakat ichidagi halokatli ziddiyat va qarama-qarshiliklarni oldini olishga ojizlik qildi. Shu bois Arslonxon davri qaraxoniylar davlatining siyosiy tushkunlik davri sifatida tarixga kirdi. Bu borada johil ruhoniylar va harbiy boshliqlar davlatni boshqarish ishlariga aralashib hokimiyatni barbod qildilar. Arslonxon kasalligi tufayli davlat ishlarini boshqarishda o'g'li Nasrni yarim podsho qilib ko'tardi. Bundan norozi bo'lgan ruxoniylar fitna uyushtirib Nasrni o'ldirdilar. Arslonxon noilojlikdan Marvdan yordamga Sulton Sanjarni taklif qildi. Fitnani Arslonxonning ikkinchi o'g'li Ahmad bostirgan va isyonchilarni katl qilishga hukm qilgan bo'lsada Sulton Sanjar Movarounnahr sari ot qo'ydi. Do'st qo'shni sifatida yordamga chaqirilgan Sulton Sanjar bosqinchilik bilan shug'ullandi. U Samarqandni qamal qilib, 1130 yilda uni egalladi. Arslonxon shahar qamali chog'ida zambarga solib olib chiqildi va Balxga jo'natildi. Ko'p vaqt o'tmay shu yerda u olamdan o'tdi. Garchi 1130 yildan to 1147 yillarga qadar ham Samarqandni qaraxoniylar sulolasiga mansub xonlar boshqargan bo'lsalarda, bu davlat amalda mustaqil emasdi va Sulton Sanjarning izmidan zarracha bo'lsa-da chiqa olmasdi. 1211 yilda Xorazmshoh Oloviddin Muhammad Qoraxoniylar xonadonidan bo'lgan so'nggi qo'g'irchoq xon Usmonni o'ldirib, qaraxoniylar davlatiga so'nggi xal qiluvchi zarbani beradi. Qoraxoniylar urug'i batamom qirib bitiriladi. O'tror, O'zgan va Buxoro hukmdorlari ag'darilib, qatl etiladi.

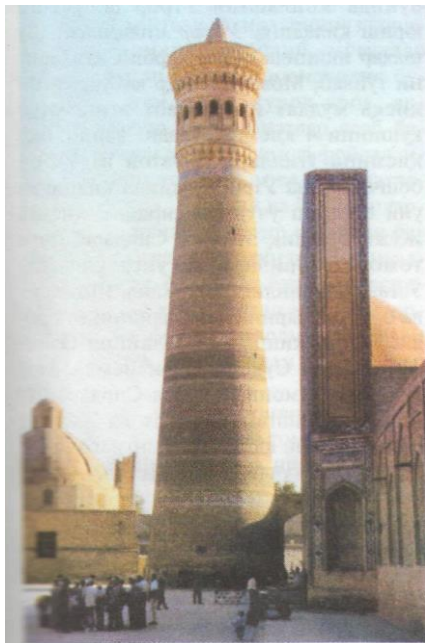
Ana shu tariqa qaraxoniylar tarix sahnasidan tushdilar, ammo o'zlaridan so'ng tarixda ma'lum ma'noda iz qoldirdilar.

4. QORAXONIYLAR DAVRIDA IJTIMOIIY – SIYOSIIY VA IQTISODIIY HAYOT

Qoraxoniylar hukumronligi davrida Mavorounnahrda bir qator ijtimoiy – siyosiy va iqtisodiy o'zgarishlar amalga oshirildi. Bu o'zgarishlar va tadbirlar siyosiy va iqtisodiy hayotning hamma sohalarini o'z ichiga qamrab olgan edi. Ular nimalardan iborat?

Birinchidan, samoniylar hukumronligi davrida vujudga keltirilgan markazlashtirilgan davlat boshqaruvi tugatildi. Qoraxoniylar markazlashtirilgan davlat boshqaruvi o'rniga mamlakatni udel tizimi asosida boshqarishga o'tdilar.

Qashqardan tortib Amudaryogacha bo'lgan hamma erlar Qoraxoniylar xonadoning shahsiy mulki hisoblanib, uning tepasiga ulug' hon turdi. U ko'pincha Qashg'arda, onda- sonda Bolosog'unda bo'lgan. Qoraxoniylar hanadoning boshlig'i xuddi Erondagi singari "xonlar xoni" (shahanshoh), "Sultonlar sultoni" nomi bilan yuritilgan. Manbalarda Qoraxoniylar honadoning boshlig'i – xonlar xoni

"tamg'achxon" yoki "tobg'achxon" deb nomlangan. Turklar Xitoy imperatorini ham shu nom bilan ataganlar. Xonlar honi idora qilayotgan qorahoniylar davlati bir necha bo'laklarga qismlarga – udellarga bo'lingan. Bu udellarning tepasida Qoraxoniylar honadoning avlodlari vakillaridan **iloqhon** unvonini olgan a'zolari turardi.

Qoraxoniylar va saljuqiylar tarixining bilimdoni, XIII asr boshlarida yashagan arab tarixchisi **Ibn Al Asir 1043-1044** yillarga aloqador qimmatli misollarni keltiradi. Bu davrda Qoraxoniylar davlatini boshqargan Tamg'achxon Sharaffuddavla o'ziga qarashli viloyatlarni hammasini aka-ukalari, o'g'illari va qarindosh- urug'lariga bo'lib bergan. Jumladan ukasi Arslontakinga ko'pchilik turk shaharlarini, ikkinchi ukasi Bo'g'rahonga Torozni, Isfijobni amakisi To'g'anhonga Farg'onaning hammasini bergan. O'ziga esa faqat Qashg'ar bilan Bolosog'unni

Buxoro. Minorai kalon XII asr.

goldirgan holos.

Markaziy honlar honi bilan iloqhonlar o'rtasida aloqa mustahkam bo'lmagan. Iloqhonlar bir- birlari bilan doimo dushmanlik kayfiyatida yashaganlar va har biri o'zicha mustaqil bo'lishga intildi Samoniylar inqirozga qadar qorahoniylar davlatining markazi Bolosog'un bo'lgan XI asrda esa tamg'achxonlar ko'pincha Qashqarda turganlar. O'zgan (hozirgi Qirg'ziston hududida) shahri ham bir vaqtlar qorahoniylar davlatining markazi vazifasini bajargan.

Tamg'achxonlar mis tanga pullar zarb qilganlar.

Udel honliklar orasida Movarounnahr ahamiyati katta edi. Movarounnahr iloqhoni Samarqandda yashagan.

Ikkinchidan, yozma manbalarda udellarni- iloqhonlarni boshqarish tartiblari tasvirlangan. Idora ishlarini tashkil etishda Qoraxoniylar iloqhonlarga samoniylar hukumronligi davridagi fuqaro amaldorlari bo'lib ishlagan shahslar yordam berganlar. Qoraxoniylar ularni taqib qilmadilar. Samoniylar davrida idora etish tartib- qoidalarining ko'pchiligi Qoraxoniylar davrida ham saqlanib qolindi. Iloqhonlar qoshida vazirlar, sohibberdilar, mustafiylar bo'lgan. Shaharlarda hokimlar, raislar, muhtasiblar samoniylar davridagidek tartibda edi. Qoraxoniylar ruhoniylar bilan tezda umumiy til topdilar. Imomlar, saaidlar, shayhlar, sadrlar bu davrda har qachongiga qaraganda ham katta obro'-e'tibororga ega bo'ldilar.

Uchinchidan, Qoraxoniylar hukumronligi davrida o'troq dehqon aholisi o'rtasida yer egaligi munosabatlarning rivojlanish jarayoni ancha tez sur'atlar bilan borganligi sinfiy tabaqalanish kuchayganligi ko'zga tashlabnadi.

Aholini to'rta toifasi: boylar, o'rta hollar, chig'aylar (kambag'allar), shuningdek

mulksizlar- qora avom (budun) aniq belgilar kasb etadi. Chorikorlar sifatida feodallar erlarida ishlagan yersiz va kam yerli dehqonlar “akkarlar” o'troq dehqonlar ommasini taskil etardi. Akkar yerni ijaraga olganda hosilning bir qismini davlatga, boshqa qismini yer egasiga berishi, qolganini o'zi olishi kerak edi.

Qoraxoniylar davrida aholi dehqonchilik hunarmandchilik chorvachilik ovchilik va savdo-sotiq bilan shug'ullangan. Ko'chmanchi chorvadorlar oilasidan chiqqan qaraxoniylar xonadoni a'zolari bilan mahalliy o'troq xalq orasidagi munosabatlar juda e'tiborlidir. Bu borada Yusuf Xos Hojib Bolosog'unining 1069 yilda yozgan «Qudatg'u bilig» («Qutga, ya'ni baxt-saodatga erishtiruvchi bilim») asari bizga juda ko'p muammolarni echib beradi. Yusuf Xos Hojib Bolosog'un va Qashg'arda bo'ladi, xon saroylarida yashab, saroy muhiti bilan tanishadi. Tomg'och xonlardan biriga bag'ishlangan bu asarda u ijtimoiy xayotning o'troqlik va ko'chmanchilik tartibiga baho berishda hech ikkilanmasdan ijobiy fikr yuritadi. Yusuf Xos Hojib fikricha feodal jamiyatning asosiy kuchlari bo'lgan dehqonlar, hunarmand kosiblar, olimu donolar va savdogarlar ko'chmanchi chorvadorlarga nisbatan jamiyat uchun foydaliroqdir. Shu munosabat bilan u o'zining didaktik asarida Tomg'ochxonga murojaat qilib, ularga qanday munosabatda bo'lish kerakligini bildiradi.

Qoraxoniylar davlatida butun siyosiy tizim g'oyat ulkan yer fondi hisobidan yashagan. Bu er fondi bir necha turlarga bo'lingan: 1. Sultan erlarch. Bu yerlar davlat xazinasiga tushadigan asosiy soliq tushumlari va iqta taqsimoti fondining manbai hisoblangan. Qoraxoniylar davrida iqtani meros qilib o'tkazish tez-tez uchrab turgan. 2. Vaqf yerlari, qoraxoniylar hukmronligi davrida islom dinining o'rni va ahamiyati oshdi, u davlat dini darajasiga ko'tarildi. Xatto olib boriladigan urushlar g'azovot shiori ostida uyushtirilgan. Ruhoniylar o'zlarining davlat oldidagi bu xizmatlari evaziga katta-katta yerlar va mulklar olar edilar. Bunday turli xildagi qo'zg'aluvchi va ko'zg'almas mulkni masjid va madrasalarga vasiyat qilib qoldirish tartibi keng tarqalgan. Bu vaqf yerlari deb atalardi.

Qoraxoniylar va saljuqiylar istilosi tufayli Movarounnahr va Eronga juda ko'plab ko'chmanchi turk qabilalari kelib joylashdilar. Ularning ko'pchiligi o'troqlasha boshladilar va o'troq mehnatga ko'chdilar. Ammo qoraxoniylarning qo'shin boshliqlari o'troq turmush sharoitiga o'tishni o'zlari uchun zarur deb topmadilar. Chunki, ularning juda ko'p poda mollari va yaylovlari bor edi. Ular iloq xonlarga zarur bo'lgan hollardagina shaharga tushar va hizmatni ado etardilar.

Qoraxoniylar hukmdorlar aholidan olinadigan iqta to'lovini olish uchun doimiy suratda shaharda-qo'rg'onda bo'lishlari shart emas edi. Ko'chmanchi- iqtador o'z ko'chmanchilik hayotini bemalol tinchgina davom ettirishi va o'ziga qarashli qishloq yoki qishloqlardan keladigan foydalarni yilning ma'lum bir muddatida o'z vaqtida olib turishi mumkin edi. Bunday to'lovlar bug'doy, paxta, uzum, qurug', meva, mata, pul shaklida bo'lardi. Ammo bundan XI asrda turklar hukmronligidan so'ng yirik shaxsiy yer egaligi tugatildi, deb o'ylamaslik lozim. Iqta faqat yer egaligidan daromad olishning asosiy shakli edi, xolos. Iqtani faqat turk harbiy boshliqlariga berilgan, deb o'ylash ham xatodir. Iqtador bo'lish har bir yirik zodagon yoki hokim tomonidan amalga oshirilishi mumkin edi.

Iqta o'zgarmas, qotib qolgan shakl bo'lmagan. Feodal yer egaligining boshqa shakllari evolyusion o'zgarishni o'z boshlaridan kechirganliklari singari, iqta ham xuddi

shunday evolyusion o'zgarishni o'z boshidan kechirdi. Jumladan iqta keyinchalik vaqtinchalik in'omdan, muddatsiz in'omga, muddatsiz in'omdan merosga aylana bordi.

Shunday qilib, somoniylar, undan so'ng esa qorahoniylar hukmronligi davrida feodal yer mulkchiligining eski shakli qoldiqlari bilan bir qatorda feodal yer egaligining yangi shakllari ham paydo bo'ldi va tez rivojlandi. Bu yangi shakl XI asrda jamiyatda hukmron mavqega ega bo'ldil.

5. G'AZNAVIYLAR DAVLATI

X asr oxirlariga kelib Movarounnahr hududida turkiy xalqlar sulolalarining hukmronlik mavqei borgan sayin kuchayib boradi. Ular o'z tarixlari davomida birin-ketin bir qancha davlatlarni tashkil etdilar. Bu xalqlarning davlatchilik an'analari islom dinini qabul qilganlaridan so'ng ham davom etdi. Ana shunday musulmon — turk davlatlaridan biri- **g'aznaviylar davlati edi**. Bu davlatning tamal toshini Alptakin qo'ydi. Sabuqtakin davrida g'aznalilar quyoshi chiqqan bo'lsa, Mahmud G'aznaviy podsholigi yillarida eng porloq va qudratli kunlarni o'z boshidan kechidi.

X asrga kelib G'azna shaxrining mavqei har tomonlama ortdi va turkiy sarkardalarning diqqatini o'ziga torta boshladi. G'azna mamuriy-siyosiy jihatdan somoniylarga qaram edi. Biroq G'azna hukmdorlari alohida mustaqil davlat bo'lib ajralib chiqish ishtiyoqi bilan yashaganlar.

Bu ishga birinchi marta astoydil kirishgan shaxs somoniylar lashkarboshisi turk g'ulomlaridan bo'lgan Alptakindir. U 962 yilda mahalliy hokimni ag'darib tashlab G'aznada o'z hukmronligini o'rnatdi. G'aznada, hokimiyatni qo'lga olib mustaqil davlat barpo etishga ikkinchi marta urinish 977 yilda g'oyatda qobiliyatli va idrokli hukmdor Sabuqtakin tomonidan amalga oshirildi. Sabuqtakin Alptakinning g'ulomi bo'lib, uni Alptakin Nishopur shaxrida qul bozoridan sotib olganligi ta'kidlanadi.

Mahmud G'aznaviy va uning o'g'li Masud devonhonasida xizmat qilgan tarixchi olim Abul Fazl Bayhaqiy «Masud tarixi» kitobida qiziq bir voqeani keltiradi. Uning yozishicha, bu hikoyani hijriy 450 (milodiy 1057) yilning yoz faslida unga alloma Abul Muzaffar Alani aytib bergan. Bu hikoyatga ko'ra, amir Voziy uning bobosiga xiroj solig'ini kamaytirib, imtiyoz bergan ekan. Bobosi amir Sabuqtakin boshchiligidagi qo'shinda xizmat qilar ekan. Bobosi amir Sabuqtakinni iste'dodli sarkarda, somoniylarga Hindistonni zabt etib bergan fotih, oqko'ngil va odil inson deb ta'riflaydi. Abul Muzaffar bobosinyng bunday hikoyasini keltiradi: «Hirotda janglarni tugallab, Nishopurga yo'l olganimizda oda'tga ko'ra har kuni somoniylarning va xurosonliklarning amirlari namozdan so'ng adolatli (amirsipohsolor) Sabuqtakin saropardasi (chodiri) yaqiniga kelib, uning tashqariga chiqishini otda o'tirgancha kutib turishardi. Amir Sabuqtakin chodiridan chiqishi bilan (uning hurmatiga) barchamiz otdan tushardik va u o'z otiga minganidan so'nggina biz ham yana otlana edik. So'ng yana yo'limizda davom etar edik Hokistar degan joyga etganimizda amir Sabuqtakin to'xtam qilib, arzo'ylarni qabul qildi va kambagallarga sovg'alar ulashdi. Shom nomozidan so'ng amir va hamroxlari yana yo'lga otlandik. Qirli, adirli bir joyga etganimizda amir Sabuqtakin ot choptirib, aylanib, nimanidir qidira boshladi, bir payt «Topdim!» deb hayqirdi. So'ng yomnidagi besh-olti nafar g'ulomga «Mana shu yerni

kavlanglar, deb amr qildi. G'ulomlar birmuncha kovlashgach, zang bosib ketgan bir temir qoziqni topishdi. A'yonlari amr Sabuqtakindan: «Bu nima? Ne bo'lyapti o'zi?» deb so'radilar. Amir ularga qullik chog'larida boshidan o'tgan qizik bir voqeani gapirib berdi. Aytishicha, ularning turkistonlik xo'jayini Sabuqtakinni va yana u uchta qulni sotish uchun Jayxundan o'tib, Shopurgon va G'uzg'onon tarafga xaydab boribdi. G'uzgonon amiri quvvat qullardan ettitasini sotib olibdi. Sabuqtakin va yana olti qulga haridor chiqmaydi. Xoja qullarni boshqa shaharga xaydab boribdi. Xo'jayin Marvarrud va Saraxs bozorlarida yana to'rtta qulini sotibdi. Sabuqtakin bilan ikkita qulga bu bozorda ham haridor chiqmaydi. Xoistaraga etgunlaricha Sabuqtakin mingan otlardan uchasi mayib bo'libdi. Xo'jayin achchiqlanib, otlarning egarlarini Sabuqtakinning elkasiga ortibdi. Nishopurgacha yayov yurgizaman, deb do'q uribdi.

Sabuqtakin o'zini hech kim sotib olmagani uchun qayg'urib, tolei pastligidan o'kinibdi. Shu kuni kechasi Sabuqtakin tushida Hizr alayxissalomni ko'ribdi. Hazrati Hizr undan hol-axvol so'rab: «Qayg'urma, yadin orada qullikdan qutulasan, ulug' va mashxur odam bo'lib ketasan, vaqti kelib, yana shu yerlardan o'tayotganingda katta mansabdorlar ham senga xizmatda bo'lishadi, ammo yuksak martabalarga erishganingda odamlarga faqat yaxshilik qilgin, ana shunda umring uzoq va kuch-qudrating ziyoda bo'ladi» deb, duo qilibdi. Sabuqtakin yarim kechasi uyg'onib ketib, ko'rgan tushidan ta'sirlanib, taxorat oladi va xudoga shukronalar aytib tonggacha ellik rakaat nomoz o'qib, yiglaydi. Shunda vujudi kuch-quvvatga to'ladi. So'ng karomat mo'jiza yuz bergan joyni eslab qolish uchun otning qozig'ini adirlar orasiga qoqib keladi.

Ertalab, hamma uyg'onganida, otning qozig'ini yuqotgani uchun xo'jayini Sabuqtakinni kaltaklaydi va bu noshud qulni endi duch kelgan odamga so'ragan baxosiga bervoraman, deb tantanavor qasam ichadi. Xo'jayin Nishopurgacha ikki qulini otliq Sabuqtakinni piyoda xaydaydi. Nishopurda bu uchchala qulni somoniylar hukmdori Nuxning sipoxsolori amir Alptakin sotib oladi. Shundan so'ng Sabuqtakin jangu jadallarda va tinch paytlarda shijoati, xalolligi, adolatli ish tutishi tufayli navkarlikdan bosh qo'mondonlik — sipohsolorlik darajasigacha etadi.

Mahmud G'aznaviyning otasi amir Sabuqtakin yaxshi jangchilardan tashqari oqko'ngil, mexr-muruvvatli inson ekanligini ko'rsatuvchi yana bir voqea ibratlidir. Bu garoyib voqea ham Abul Fazl Bayhaqning "Mas'ud tarixi" kitobida keltirilgan. Bu voqeani Abul Fazlga o'sha yili (1057) do'sti Abdul Malik Mustavfiy aytib bergan. Sabuqtakin Bust shaxrini qo'lga kiritib shaharning fozil, donishmand kishilarini o'ziga yaqin tutib, ularga lutf-marhamad ko'rsatgan. Ana shunday fozil kishilardan biri olim Abdul Malik Mustavfiyning otasi Axmad Mustavfiyga tong'otar suhbatlarning birida Sabuqtakin quyidagi hikoyani aytib bergan. Bir kuni Sabuqtakin shom nomoziga yaqin Balx qirlarida ov qilayotganida ona-bola kiyiklarni ko'rib qoladi. Uchqur otida quvlab, kiyikning bolasini tutib oladi. Nomoz vaqti yaqinlashganida o'ljani egariga bog'lab, uyiga qayta boshlaydi; Bir oz yurgach, ortidan kiyikchaning onasi ma'rab kelayotganini eshitadi. Amir ko'nglida kiyikning onasini ham tutib olishni o'ylab, ortiga qaytadi. Korong'i tushgunicha uni necha bor quvlab, tutolmay saroyga kaytganida ona kiyik yana ma'rab ergashib kelaveradi. Oxirida amir Sabuqtakin ona kiyik bo'zlayotganiga raxmi kelib, kiyikchani qo'yib yuboradi. Ona-bola kiyiklar quvonib, chopqillab, ko'zdan g'oyib bo'ladi. Shu kuni kechasi ham amir karomatli tush ko'radi. Tushida donishmand

bir muysafid uni rahmdilligi uchun «Umring uzun, toju davlating mustahkam bo'lsin», deb duo qiladi. Abul Fazl Bayhaqiy kitobida Sabuqtakinning bu ishini Tavrotda tasvirlangan Muso payg'ambarning qo'zichoqqa muruvvati bilan taqqoslaydi»¹. Sabuqtakin ko'p o'tmay Kobul daryosi xavzasidagi yerlarni, keyin esa Xurosonning katta qismini qo'lga kiritadi va 997 yilda vafot etadi.

Sabuqtakin vafotidan so'ng hokimiyat tepasiga Sabuqtakinning katta o'gli Mahmud kelishi kerak edi. Ammo ota taxt vorisligini kichik o'g'li Ismoilga bashorat qilgandi. Ismoil taxtni 7 oy boshqaradi, xolos. Tabiatan betadbir, kaltafahm, takabbur va landavur taxt vorisi viloyat hokimlarining isyonu xurujlariga bardosh bera olmadi. Bundan foydalangan Mahmud katta qo'shin bilan G'aznaga bostirib kirdi va taxtni egalladi. U tarixda Mahmud G'aznaviy nomi bilan shuxrat topdi va gaznaviylar sulolasiga asos soldi. Sovetlar davrida Mahmud G'aznaviy faoliyati tarixda faqat qora buyoqlarda yoritildi, uni bosqinchi, jallod va saxroyi sifatida baholadilar. Xolbuki «Siyosatnoma», «Chahor maqola» (XII asr) «Jome ul-hikoyot», «Lubob-ul-albob» (XIII asr), «Miftoxul-adl» (XVI asr) va boshqa asarlarda, to'plam va solnomalarda, tarixiy kitoblar tarkibiga kiritilgan xikoyatlarda sulton Mahmud G'aznaviy adolatli, fuqaroparvar, tadbirkor, sermuloxazali va kelajakni oldindan ko'ra biladigan har qanday murakkab muammolarni aql bilan odilona xal etishga intiladigan shoh sifatida tasvirlanadi. Nizom ul-mulk qiziq bir ibratli voqeani xikoya qiladi: — Kunlardan bir kun G'azna nonpazlari ishlamay, novvoyxonalarning eshigini berkitib qo'yibdilar. Bundan beva-bechora, xususan qalandarlar aziyat tortibdilar. Ular to'planishib Sulton Mahmud huzuriga arzga kelibdilar. Sultonning farmoni bilan nonpazlar sardorini filning oyog'i ostiga tashlab o'ldirishibdi, uning murdasini fil tishlariga boglab shaxarni aylantirishibdi. Yana bir hikoyat:

Sulton Mahmud G'aznaviy badbashara, chutir, chuchqa burun, bo'yni uzun, kusa bir kishi ekan. Bir kuni o'z xujrasida joynomoz ustida oynaga qarab o'tirsa, vaziri Shamsulmukofot Ahmad Hasan kirib keladi.

- Hozir, dilimdan nimani o'tganini bilasanmi? - so'raydi undan sulton Mahmud.
- Uni xudoning o'zi biladi,- debdi Ahmad Hasan.
- Xalq meni basharamga qarab hurmat qilmay qo'yadi, debdi sulton.
- Sen oltin, boylikni o'zingga dushman bilsang, undan qo'lingni yig'sang, xalq seni yaxshi ko'radi,— debdi vazir.
- Bu bir luqma so'zning ostida ming xil ma'no yotibdi,— debdi sulton.

Shundan so'ng Mahmud G'aznaviy to'plagan boyliklari hisobidan fuqarolarga mollar so'yib, har xil taomlar ulashish, xayriya qilishni odat qilibdi va bu narsa xalqning o'z sultoniga nisbatan hurmati va mehrini oshiribdi. Mahmud nihoyatda ustalik va moxirlik bilan davlat siyosati olib boradi. 999 yilda Nasr Qaraxoniylar Buxoroni egallagach, Mahmud Bogdod halifasi Qodir (991- 1031) dan «Ie min ad daula va omin al milla», ya'ni «hokimiyatning o'ng qo'li va dindorlik jamoasining ishonchli vakili» u bilan birgalikda Xurosonni idora etishga vakolat ham oldi. Mahmud bu unvonga javoban halifa Qodirning nomini xutbaga qo'shib jome machitida o'qititra boshladi. Bu Mahmudning mustaqil siyosat yo'liga o'tganligigina bo'lib qolmasdan, balki uning obro'-e'tibori oshganligiga ham bir nishona edi.

1001 yilda Mahmud qaraxoniylar bilan o'z davlatining chegaralarini aniqlash

¹ Маҳкам Андижоний. Маҳмуд Ғазнавий. “Мулоқот”, 1992, 3-4 сонлар, 36-37- бетлар

maqsadida Qoraxoniylar hukmdori Nasr bilan muzokaralar olib bordi va shartnoma tuzdi. Asosiy chegara chizig'i qilib Amudaryo belgilandi. 1005 yilda so'ngi samoniy Ismoil Muntasir qatl etilgach, ilgari somoniylar davlati o'rnida ikkita mustaqil davlat paydo bo'ldi: bittasi — Qashqardan Amudaryogacha cho'zilgan sharqiy Turkistonning bir qismini, Ettisuv, Shosh, Farg'ona va qadimgi So'g'd hududlarini ham o'z ichiga olgan Qoraxoniylar davlati, ikkinchisi — shimoliy Xindiston chegarasidan to Kaspiy dengizining janubiy qirg'oqlarigacha cho'zilgan hozirgi Afg'oniston va shimoli-sharqiy Eron viloyatlarini ham o'z ichiga olgan gaznaviylar davlati. Ammo qoraxoniylar bir necha bor o'rtadagi sulx shartnomasini buzdilar. Mahmud G'aznaviy Hindistonda bo'lganligidan foydalanib 1006 va 1008 yilda ular Xurosonga ikki marta yurish qildilar. Bu yurishlar davomida qoraxoniylar qo'shini Balh Tus va Nishopur shaharlarini bosib oldi. 1008 yildagi Balx jangida Mahmud G'aznaviy qoraxoniylar ustidan uzil-kesil g'alaba qozondi va Xurosonning hammasini, Chag'oniya va Xuttalon viloyatlarini batamom egalladi. Bu jangda Mahmud qo'shini tarkibida 500 fil bor edi.

Sulton Mahmud G'aznaviy o'z hukmronligi (998 — 1030) davrida yashin tezligida harakat qiladigan o'z davrining qudratli qo'shiniga tayandi. Islom dinini o'ziga g'oyaviy bayroq qilib oldi, islom yo'lida va himoyasida g'azot urushlari olib bordi. Harbiy xizmatchilarning hammasi davlat hisobidan etarli miqdorda maosh bilan ta'minlangandi. Taniqli olim Hamidjon Homidiyning yozishicha, «Sulton Mahmud davlat idora hay'atida ham, viloyat hokimlari devonidayu qo'shinlar sarkardalari orasida ham qattiq intizom orqasidan jiddiy nazorat o'rnatgan bo'lib, mahalliy hokimlarning ichki va tashqi ahvolidan ma'lumot etkazib turuvchi maxsus mahkama tashkil etgandi. Uning qo'shinida bir necha yo'z jangovor fillar, qo'rg'onlarni qurshab olganda tosh, neft quyilgan idishlar, otadigan manjaniqlar, daryolarni kechib o'tish uchun suzuvchi sollar bo'lgan ekan. Sulton lashkarining asosiy qismini harbiy hunarlar o'rgatilgan qullar tashkil qilgani manbalarda qayd etilgan. Xullas, sulton Mahmud eng zamonaviy qurollar bilan ta'minlangan, 32 harbiy hunar o'rgatilgan, yuksak jangovor ruhdagi yuz minglab suvoriy va piyoda lashkarga ega edi»¹.

Metindek intizom, qattiqo'llik va talabchanlik siyosatiga asoslangan Mahmud G'aznaviyning harbiy yurishlariga uncha-buncha kuch bas kela olmasdi. U Hindistonga 17 marta yurish qilib, Panjob, Kashmir va boshqa viloyatlarni egallab, bexisob boyliklarni qo'lga kiritdi. Mahmud G'aznaviyning lashkarlari bosib olingan shaharlardagi oltin haykallarni, ibodatxonalardagi qimmatbaho buyumlarni, minglab erkak-ayol asirlarni olib ketar edilar. Ma'lumotlarga ko'ra 1019 yilda Mahmud o'z yurishlarining birida Kanauja shahridan 20 million dirham, 57 ming qul va 350 ta fil keltirgan. Keltirilgan asirlar sotilmagan ham, o'ldirilmagan ham, balki ularni dini islomga kiritib, yangi qo'shinlar tuzganlar.

Mahmud G'aznaviy 401 (milodiy 1010) yili G'urlarga qarshi yurish boshlagan va faqat 405 (1015) yilda G'ur viloyatini batamom egallashga muvaffaq bo'lgan.

Harbiy yurishlarda Mahmud G'aznaviy erishgan g'alabalar va qo'lga kiritilgan behisob boyliklar g'aznaviylar davlatining obro'-e'tiborini tobora oshirib bordi. Hatto qoraxoniylar xoni ham Mahmud bilan hisoblashardi. O'z navbatida Mahmud ham Harbiy yurishlarda xotirjam bo'lish uchun qoraxoniylar hukmdorlari bilan yaxshi muomala qilar va kelishardi. Mahmud G'aznaviy Samarqand va Buxoroda o'tirgan

¹ “Ўзбекистон овози”, 1993, 26 октябрь.

iloqhon Alitakin bilan Qashqarda o'tirgan tamgachxon Qodir o'rtasidagi ziddiyatdan ustalik bilan foydalanishga harakat qildi va xonlar xoni Qodir yordamida ko'shnisi Alitakinni kuchsizlantirmoqchi bo'ldi. 1025 yilda Mahmud G'aznaviy bilan Tamgachxon Qodir Samarqand yonida shaxsan uchrashdilar.

XI asrda yashagan fors tarixchisi Gardiziy «Zayn al axbor» kitobida ta'sirchan bir voqeani hikoya qiladi. Har ikki podshoh uchrashuv chog'ida bir-birlariga o'zaro mulozamatlardan so'ng qimmatbaho javohir toshlarni sovg'a qiladilar. Mahmud G'aznaviy ana shu birinchi uchrashuvdayoq Qodirxonning siyosiy diplomatiyada savodsizligi, sodda, qovushmagan va odam sifatida qo'polligini ko'rgach, ya'ni o'zining muomalasi, mehmondo'stligi, hashamati, boyligi va zeb-ziynatlari bilan lol qoldirmoqchi bo'ldi, u Qodirxon uchun oltinlar bilan bezatilgan katta kimhob chodir tayyorlattirib, uning ichki va tashqi tomonlarini hayratomo'z bir tarzda yasattirdi, har xil taomlar va qimmatbaho sovg'alar tayyorlashga buyurdi.

Mehmon uchun tayyorlangan chodir haqiqatdan kutilganidan ham ortiqcha salobat va go'zallik bilan bezatildi. Qarorgohning birinchi xonasida ovqat yeyilar, ikkinchi xonada esa xursandchilik va ishrat qilinar edi. Mahmud tayyorlagan turli-tuman sovg'alar Qodirxonni lol qoldirdi: xilma-xil javohirlar, oltin, kumush qadahlar, tilla yuganli ajoyib otlar, urg'ochi fillar, guldor chodirlar, bebaho gilamlar... O'z qarorgohiga qaytib kelgach Qodirxon bu bebaho sovg'alarni ko'rgach, Mahmud G'aznaviydek saxiy va qudratli podshoh oldida uyalib qolmaslik uchun o'z qo'li ostidagi barcha boyliklarni to'plashga buyruq beradi. Qodirxon juda ko'p miqdorda pul, oltinlar bilan bezatilgan egar-jabduq va yuganli dul-dul otlar, oltin belboqli turk g'ulomlari, suvsar, oqsuvsar va qo'ra tulki mo'ynasi va boshqa boyliklarni yig'ib Mahmud G'aznaviyga yuboradi. Bu Mahmud G'aznaviyning katta diplomatik g'alabasi edi.

Bu uchrashuvda juda katta siyosiy masalalar muhokama qilindi. Movarounnahrni Alitakindan qaytarib olish va uni Qodirxonning o'g'li Yigantakinga berishga o'zaro kelishadilar. Bu kelishuvdan xabar topgan Alitakin Movarounnahrni vaqtincha tashlab Zarafshon daryosining eng qirg'og'idagi Nurota tumani hududlarida ko'chmanchi hayot kechirib yurgan Saljuqiy turkmanlar orasida jon saklashga majbur bo'ldi. Bu hududlarda Saljuqning nabiralari Isroil, To'g'rul va Dovudlar egalik qilar edilar. Mahmud G'aznaviy qo'shinlari bilan Saljuqiylar o'rtasida jang bo'lib, Isroil asir olinadi. U garovga olinib, asir sifatida hind qal'alaridan biriga yuboriladi va shu yerda vafot etadi.

Mahmud G'aznaviy Alitakinni batamom tor-mor keltirishni aslida yurakdan istamas edi. Uning maqsadi Alitakinni biroz kuchsizlantirishdan iborat edi, xolos. Mahmud G'aznaviy uchun Alitakin o'rniga Qodirxon o'g'lining taxtga o'tirishi ma'qul emas edi. Chunki Movarounnahr taxtiga Yigantakinning kelishi Qodirxonning bevosita Mahmud G'aznaviy bilan yuzma-yuz bo'lishiga olib kelardi va oqibatda ular o'rtasida urush xavfi kuchayar edi. Biz ilgarirok Xorazm somoniylar hukmronligi davrida ham yarim mustamlaka sifatida o'z mustaqilligini saqlab qolganligini ta'kidlagan edik. Qoraxoniylar va Mahmud G'aznaviy davlatlari qaror topgandan keyin ham Xorazm bir chetda xech bir davlat tarkibiga kirmagan holda qolaverdi.

Xorazm geografik jihatdan juda qulay mintaqada joylashganligidan tashqari, nihoyatda boy o'lka edi. X asrning ikkinchi yarmida Xorazm ikkiga ajralgan edi. Shimoliy Xorazm – poytaxti Urganch bo'lib, bu yerda amir hukmronlik qilsa, janubiy Xorazm – poytaxti Qiyot bo'lib, unda shoh hukmronligi o'tnatilgan edi.

996 yili Shimoliy Xorazm hukmdori Ma'mun ibn Muhammad (995-997) bu mamlakatni bir butun davlatga birlashtirdi. Xorazm shoh unvonini qabul qilib Urganchni poytaxt deb belgiladi. U o'zining butun diqqat e'tiborini Xorazmning mustaqilligini ta'minlash va harbiy qudratini oshirishga qaratdi. Bu jarayon Ma'munning o'g'li Ali ibn Ma'mun (997-999) davrida ham davom etdi. Ali ibn Ma'mun vafot etgach, taxtga uning ukasi Ma'mun ibn Ma'mun (999-1017) o'tirdi va otasi hamda akasi yurgizgan siyosatni yanada rivojlantirdi. Albatta Mahmud G'aznaviy Xorazm mamlakatiga befarq qaramadi. U iloji boricha Xorazmni egallashga, hech bo'lmasa uni o'ziga qaram yoki vassal mamlakatga aylantirishga harakat qildi. Ammo Mahmud bu ishlarni nihoyatda ustalik va tinch yo'l bilan amalga oshira bordi. U o'z singillarini Xorazmshoh Ali ibn Ma'mun va uning ukasi Ma'mun ibn Ma'munlarga turmushga berdi va Xorazm bilan quda bo'lib oldi.

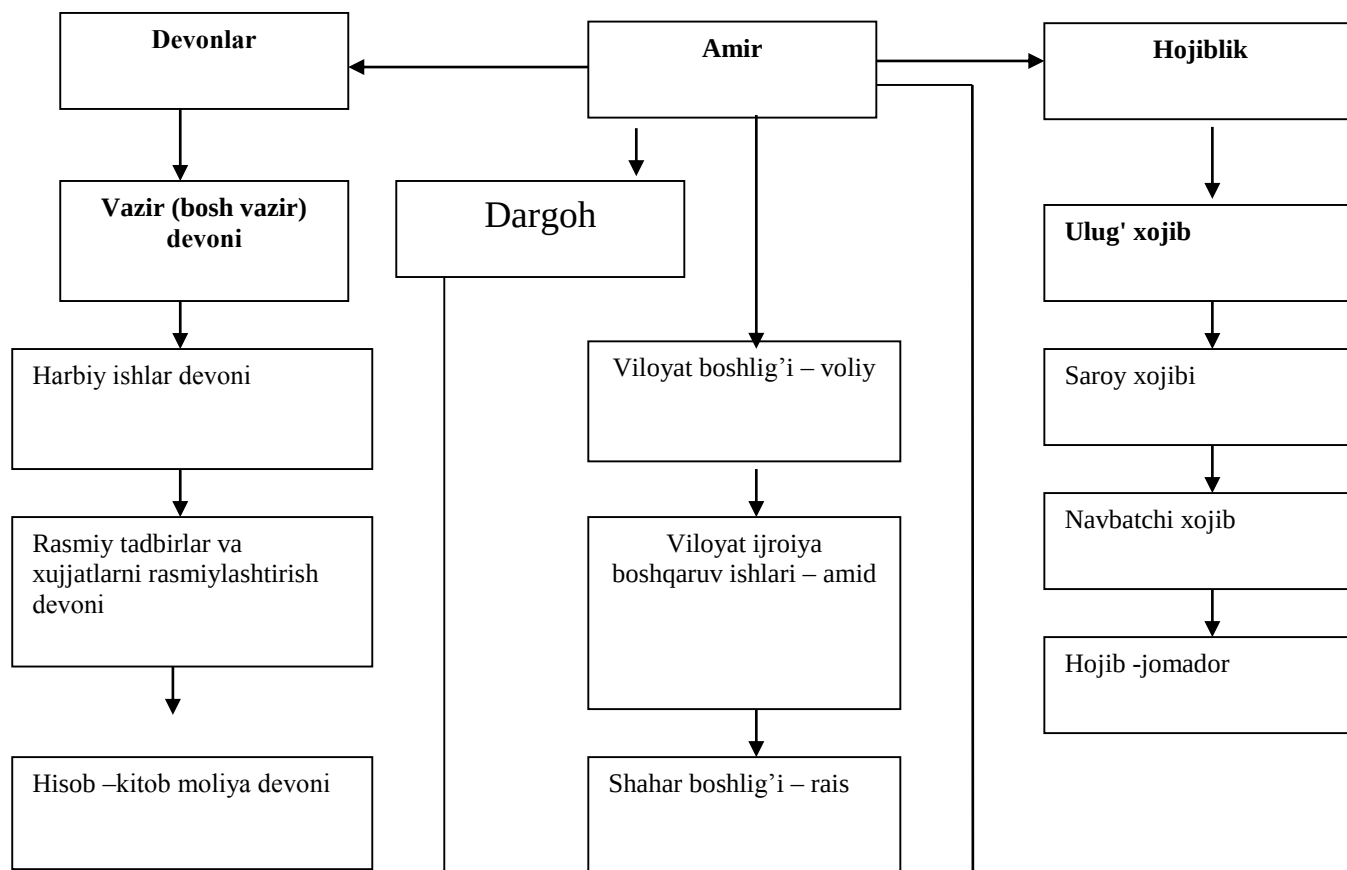
Ammo voqealarning bu tarzda rivojlanib borishi Bog'dod xalifasi Qodirni tashvishga solayotgan edi. U Xorazmning ham, Mahmud G'aznaviyning ham kuchayishini istamas edi. Shu bois Qodir ikki o'rtada nifoq chiqarishga harakat qildi va ma'lum darajada maqsadiga erishdi. Qodir Xorazmshoh Ma'mun ibn Ma'munga o'z elchisi orqali faxriy kiyim va "Ayn Ad Daula va Zayn Al Milla", ya'ni "davlat ko'zi va dindorlar jamoasining ko'rki" unvoni diplomini topshirdi. Albatta, bu voqea xalifa Qodirning rejasiga ko'ra Mahmud G'aznaviy gazablanishiga sabab bo'lishi kerak edi. Xuddi shunday bo'ldi ham. 1014 yilda Mahmud G'aznaviy Xorazmdagi o'z elchisi orqali Mahmud G'aznaviy nomini juma nomozida xutbaga qo'shib o'qitishni Xorazmshohdan talab qildi. Xorazmshoh og'ir ahvolda tushadi. Shu bois u ikki yoqlama siyosat olib boradi. Dastlab Niso va Farovada sulton Mahmud nomiga xutba o'qildi. Qiyot va Urganchda bunday ishni amalgam oshirishga Xorazmshoh jur'at qila olmadi, qo'rqdi. Bunday ikki yoqlama siyosat mamlakatni ham Xorazmshohning o'zini ham saqlab qololmadi. Birinchi navbatda bu siyosatdan Xorazmdagi ayrim harbiy doiralar norozi bo'ldilar. Beruniy bo'lib o'tgan voqealarga shaxsan guvohlik beradi. Uning bergan ma'lumotlariga ko'ra "Xorazmning eng kuchli qo'shini Xazoraspdan urushga tayyor turgandi. Bu qo'shinga bosh hojib Alptakin Buxoriy boshliq edi. U «Biz Mahmudga bo'ysunmaymiz!» deb Xazoraspdan Xorazm poytaxti Gurganjga qarab qo'shin surdi. Yo'l-yo'lakay, yarash bitimiga imzo chekkan va Xorazmshohga shu masalada ijobiy maslahat bergan a'yonlarni tutib o'ldirishdi. Poytaxtni qamal qilib, oxiri shaharga bostirib kirishdi. Xorazmshoh o'z ko'shkida edi, isyonchilar uning ko'shkini yoqib yuborib o'zini topib o'ldirishdi. Bu paytda Xorazmshoh o'ttiz ikki yoshda edi, deb eslaydi Beruniy. Alptakin Xorazmshohni yo'q, qilgach, shohing jiyanini bo'lgan, o'n sakkiz yoshli Muhammad ibn Ali ibn Ma'munni topib kelib taxtga o'tqazdi. Davlat ishlari Alptakin bilan vazir Ahmad To'g'on qo'lga o'tdi. «Hali dunyo ko'rmagan yigitchani bir burchakka o'tqazib, o'zlari xohlagancha odamlarni o'ldirib, mol-mulkлари va boyliklarını tortib olib saltanatni vayron qila boshladilar,— deb yozadi Beruniy— Kim kimga yoqmasa ularni Alptakin yordamida kuch bilan yo'q, qila boshladilar. To'rt oy davomida ularning osmoni tiniq bo'lib turdi. Ular o'z qo'llari bilan saltanat uyini shu qadar vayron qildilarki, kofirlar mamlakatida ham musulmonlarga bunday yomonlik qilinmagan edi».

Beruniy bergan ma'lumotlarga qaraganda Xorazmda bo'layotgan bu voqealarga Mahmud G'aznaviy befarq qarab turolmas edi. U 100 ming otliq piyoda askar va 500 fil

bilan Xorazm ustiga yurish qildi. 1017 yilning 3 iyulida Xorazm poytaxti Qiyot egallandi. Xorazm Mahmud Gʻaznaviy davlati ixtiyoriga oʻtdi. Xorazmshoh unvoni saqlab qolinib Mahmudning harbiy sarkardasi, asli turk Oltintosh Xorazmga hokim qilib tayinlandi. Mahmud Gʻaznaviy yosh Xorazmshohni va uning barcha oilaviy sulolasi aʼzolari, hamda ulugʻ olim Beruniyni oʻzi bilan birga Gʻazna shahriga olib ketdi. Ana shu tariqa Xorazm mustaqilligiga barham berildi va Mahmud Gʻaznaviy diplomatik va harbiy jihatdan katta muvaffaqiyatga erishdi. Ammo Xorazm gʻaznalilarning qoʻli ostida oʻzoq qolmadi. Chunki 1030 yilda Mahmud Gʻaznaviy vafot etgach uning oʻrniga oʻtirgan oʻgli Masʼud qoʻshini 1040 yilda Marvdan sakson kilometr masofadagi Dandanakan degan joyda Saljuqiylar hukmdori Toʻgʻrulbek tomonidan uzil-kesil tor-mor etildi.

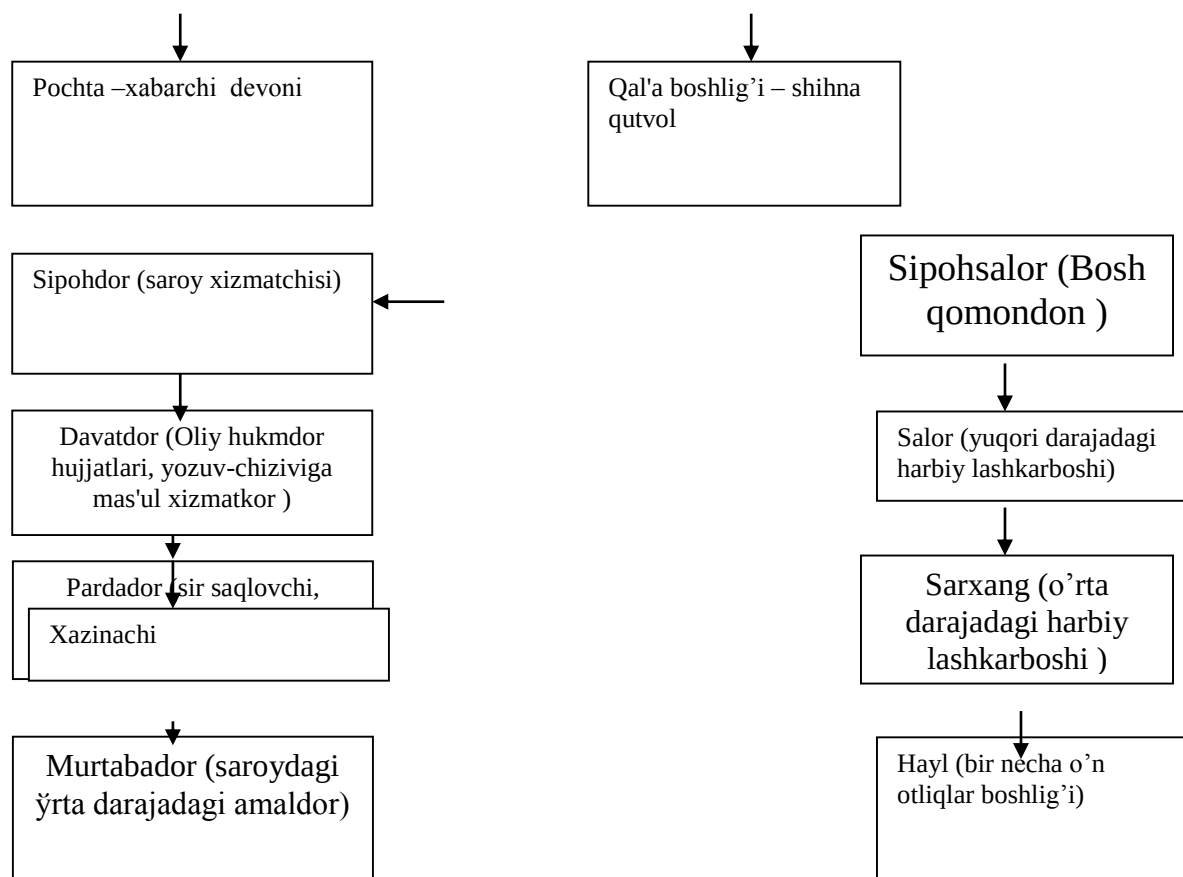
Magʻlubiyatga uchragan Maʼsud zoʻrgʻa qochib Gʻaznaga keldi va koʻp oʻtmay fitnachilar tomonidan oʻldirildi. Taxtga Maʼsudning ukasi Muhammad oʻtirdi. Lekin, Maʼsudning oʻgʻli Maʼdud (1041-1048 yy) Muhammadga qarshi urush boshlab uning qoʻshinlarini engdi va oʻzini oʻldirib, Gʻaznaviylar davlatining hukmdori boʻlib oldi. Ammo, Sulton Maʼsudning vorislari Gʻaznaviylar davlatining ilgarigi qudratini tiklashga muvoffaq boʻla olmadilar. Asta-sekin oʻz qudratini yoʻqata boshlagan Gʻaznaviylar davlati XII asrning oxirlarida Afgʻoniston hududlarida tashkil boʻlgan yangi davlat- Gʻuriylar tomonidan butunlay tugatildi. Aniqrogʻi, 1186 yilda Gʻuriylar sulolasidan boʻlgan Gʻiyosiddin Muhammad qoʻshini Panjob viloyati bilan chekalanib qolgan Gʻaznaviylar xokimiyatini uzil-kesil tor-mor qildi¹.

Gʻaznaviylar davlat boshqaruvida mansablar va xizmatlar¹.

¹ Эшов Б. Ўзбекистон давлатчилик тарихи I- қисм.- Т.: “Маърифат”, 2009, 250-251- бетлар.

¹ Эшов Б. Кўрсатилган асар 249- бет.

6. SALJUQIYLAR SALTANATI

X asrning ikkinchi yarmi va XI asrning birinchi yarmi oralig'ida buyuk saljuqiylar davlati nomi bilan tarixga kirgan yana bir Turk davlati tarix xaritasida namoyon bo'ldi. Taniqli tilshunos olim Qozoqboy Mahmudovning fikricha, saljuqiylar ham Alptakin singari O'g'uz qabilasining Qiniq, urug'iga mansub bo'lganlar¹. X asrda yashagan arab geografi ibn Haykalning bergan ma'lumotlariga qaraganda, islom dinini qabul qilgan mingga yaqin turk oilasi Sharqdan Forob, Kenjit va Shosh o'rtasidagi tumanga, ya'ni hozirgi Chimkentning janubi-g'arbga ko'chib kelgan.

Bu turklar Sirdaryoning o'ng qirg'og'ida yashagan so'g'dlilarning bir qismi bo'lishi mumkin. Shoshda O'g'uz elementlari shu qadar ko'p bo'lganki, jumladan O'g'uzlar o'zbek og'zaki ijodida ham o'z aksini topgan. O'g'uzlar aslida qadimiy turk qabilasi bo'lganlar. Ular Mo'g'ulistonning shimoli-sharqida shakllangan. O'g'uz mazkur qabilaning afsonaviy asoschisi hamda rahbari bo'lgan. Uning avlodlarini O'g'uzlar deb atashgan.

O'g'uzxonni afsonaviy qahramon sifatida tasvirlab yozilgan rivoyatlar va hikmatlar «O'g'uznoma» nomi bilan chop etilgan. XII asrda noma'lum bir shaxsda «O'g'uznoma» ning qadimiy ko'rinishlaridan bir nusxasi saqlanib qolgan. XIII—XIV asrlarda yashagan Rashid-id-Din uyg'ur alifbosida yozgan «O'g'uznoma» da O'g'uz xoni haqida ko'proq ma'lumotlar bergan.

O'g'uz — o'g' — qabila, urug' ma'nosini bergan, «uz» esa affiks qo'shimchadir.

¹ Махмудов Қ. Туркий кавмлар тақдири. “Фан ва турмуш”, 1990, 12 сон, 20 бет.

O'g'uz yakka xudolikni — islomni yoshlik chog'idan qabul qiladi. Bu holat o'guzning otasi Qoraxonga yoqmaydi. Ikki o'rtada kattiq jang bo'lib, O'g'uzning otasi engiladi. Turklarga mansub uyg'urlar O'g'uzxon tomoniga o'tadilar. O'g'uzxonning lashkarlari ko'payib, katta kuch to'plagan O'g'uz Talas va Sayram viloyatlarini ham bosib oladi. Volga daryosigacha boradi.

IX asrning oxiri va X asrning o'rtalarida Orol bo'yi va Kaspiy bo'yida O'g'uzlar ittifoqi shakllanadi. X asrda Sirdirdaryo etaklarida O'g'uzlar davlati tashkil topadi. Tashkil topgan davlatning poytaxti Yangikent deb ataladi.

XI asrning o'rtalarida bu davlat sharqdan kelgan qipchoqlar tomonidan tormor qilinadi. O'g'uz qabilalarining bir qismi g'arbga, rus dashtlariga joylashgan. Boshqa qismi esa saljuqiylar boshchiligida old Osiyo mamlakatlarini istilo qiladilar va hozirgi Turkmaniston yerlariga o'tadilar. Yozma ma'lumotlarga qaraganda, O'g'uzlarning islom dinini qabul qilib, yerli xalq bilan aralashib ketgan qismi turkmanlar deb atalgan. Mahmud Qoshg'ariy (XI asr), Rashid-id-Din (XIII—XIV asr), Abulg'azi (XVII asr) larning xabar berishicha O'g'uzlar 22 yoki 24 qabiladan iborat bo'lgan. Bular: Chovdir, chandir, Yemreli igdir, yazir, salir, qoradoshli, bayet, koyi, tuturga va boshqalardir.

Sirdaryoning quyi oqimida barpo bo'lgan O'g'uz davlatining yobg'usi Saljuqbek (Mahmud Qoshg'ariyning asarida Seljuqbek) saljuqiylar xonadonining asoschisi edi. Saljuqbekning nabiralaridan To'g'rulbek Chag'irbek va Shakarbeklar saljuqiylar davlatini saltanat darajasiga ko'tarishda katta xizmatlar qildilar. O'g'uzlar nafaqat o'zbeklar va turkmanlarning, balki hozirgi Turkiya turklari, Iroq turkmanlari, Eron turkmanlari, Gagao'zlar, Ozarbayjon xalqining ham tashkil topishiga yetakchi etnik guruh bo'lganlar.

Saljuqiylar dastlab quyi Sirdaryo hududidagi Jand tumanlari atrofida chorvachilik qilib ko'chib yurganlar. Ammo bu yerning hokimi Shohmalik bilan urushib qolib Zarafshon daryosining o'ng qirg'og'iga — Nur (Nurota) tumaniga ko'chib ketishga majbur bo'ladilar. Bu tuman hududlarida ko'chib yurishga somoniylar ruxsat bergan edilar. Somoniylar saljuqiylar bilan yaxshi, tinch-totuv yashashdan manfaatdor edilar. Chunki Saljuqiy turklar koraxoniylarga qarshi kurashda somoniylarga yordam beradilar. Biroq bu yordamga juda ishonib ham bo'lmasdi.

Ammo XI asrning birinchi yarmida turkman — saljuqiylarning ahvoli juda og'irlashib qoldi. Chunki qoraxoniylar bilan birga Movarounnahr, shu jumladan Zarafshon vodiysi hududlariga ham chig'illar, qarluqlar, yag'molar va boshqa turk qabilalari ko'chib keldilar. Ularning ko'chib yurishlari va chorva mollari uchun joy, yaylovlar kerak edi. Movarounnahrda iloxxon Alitakin hokimlik qilib yurgan (1034 yilda u vafot etgan) davrda saljuqiy turklarga unchalik teginmas edilar. Alitakin vafotidan so'ng uning o'g'illari yosh bo'lganligidan butun ishni vazir Tunush olib borardi. Tunush davrida saljuqiylar Zarafshon vohasini tashlab ketishga majbur bo'ladilar. Ana shunday og'ir bir sharoitda Xorazmshoh Xorun 1034 yilda saljuqiylarga raboti Mashon, Sho'raxona va Govixar tumanlaridan yer ajratib berdi. Biroq, Jand hokimi ularga hujum qilib 8 ming kishini o'ldirdi. To'g'rulbek boshliq saljuqiylar bu yerlarni tashlab ketishga majbur bo'ldilar. Ular Mahmud G'aznaviyning o'g'li Mas'udbekka (1030—1041 yillarda podsholik qilgan) murojaat qilib o'zlariga Saraxs, Marv, Abiverd, Niso va Farova hududlarida ko'chib yurishga rozilik so'radilar. Chunki

bu tumanlar chorva mollari uchun juda qulay joylar edi.

Gʻaznaviyilar ilgarilari ham bu hududlarni saljuqiy turkmanlarga berib oqibatda achchiq azoblar chekkan edilar. Jumladan, 1025 yilda Mahmud Gʻaznaviyning ruxsati bilan Abiverd, Niso va Farova tumanlariga 4 ming oʻtovdan iborat turkman xonadonlari koʻchib kelgandilar. Ular mahalliy amaldorlarning shaxsiy manfaatlari uchun pora tariqasida mol topshirishni talab qilganliklariga javoban oddiy xalqni talay boshlaydilar. Bu hol turkmanlar bilan mahalliy qoʻshni qishloqlar xalqlari oʻrtasida gʻoyatda kuchli dushmanlikni kelib chiqishiga sabab boʻldi. Natijada oʻz qilgan xatosidan afsuslangan Mahmud Gʻaznaviy turkmanlarni tartibga chaqirish uchun Harbiy kuchni ishga solishga majbur boʻldi. Shundan soʻng turkmanlar bu yerlarni tashlab ketdilar. Ularning bir qismi Balxan togʻ tumanlariga, ikkinchi qismi Dehiston tumanlariga, katta bir guruh esa Gʻarbga — Fors Iroqi, u yerdan Kavkaz orti, Arman va Ozor yurtlariga koʻchib ketdi.

Shunga qaramasdan, gʻaznavilar hukumati Toʻgʻrulbek boshchiligidagi turkmanlarning iltimoslarini qondirib 1035 yilda Nishopurda imzolangan shartnomaga koʻra Niso, Farova va Dexiston tumanlarini ajratib berdilar. Ammo bu safar ham saljuqiy turkmanlar dehqonchilik bilan shugʻullanadigan mahalliy oʻtroq xalq bilan umumiy til topa olmadilar. Ular ogʻizda oʻtroq axoli bilan tinch yashash tarafdori boʻlsalar-da, amalda Gʻaznalilar hukumatidan yangi-yangi yerlarni talab qilishda davom etdilar. Xususan ular Marv va Saraxs yerlarini qatʼiylik bilan talab qildilar. Otasi singari Masʼud ham turkmanlarga qarshi Harbiy kuch ishlatishga majbur boʻldi. Lekin vaziyat gʻaznalilar zarariga ishlayotgan edi. Xurosonda ularning obroʻ-eʼtibori qolmagan, shu bois ular hech kimga tayana olmas edilar. Jumladan, gʻaznaviylarning soʻngi noibi Abulfozil Suriyni Xuroson xalqi haddan tashqari yomon koʻrar edi. U oʻzining poraxoʻrligi, qoʻpolgi, doʻq-poʻpisa qilib har doim mansabini suiisteʼmol qilganligi tufayli otni qashqasiday elga tanilib qolgandi. XI asrda yashagan fors tarixchisi Bayhaqiy Xuroson axolisi gʻaznalilar qushinining axoli hisobiga yashayotganidan va ularning xalqda qilayotgan zoʻravonligidan shu darajada qiynalib azob chekkan ediki, Xurosonga saljuqiy turklar kelganda bu oʻlka oʻz boshidan toʻliq beboshlikni kechirayotgan edi, deb yozgan edi.

Ana shunday sharoitda gʻaznalilar saljuqiylarga qarshi kurashda muvaffaqiyatga koʻz tika olmas edilar. Masʼud armiyasining Saraxs yonidagi magʻlubiyatining bosh sababi ham xuddi ana shu edi. Endi turkmanlar uchun Xurosonning bosh shahri Nishopurga toʻgʻridan-toʻgʻri yoʻl ochilgan edi. Saljuqiylarning boshligʻi Toʻgʻrulbek 1038 yilda 3 ming kishilik qoʻshin bilan deyarli hech qanday qarshiliksiz Nishopurni egalladi. Nishopurlik ruxoniylar va savdogarlar shaharni mutlaqo jangsiz topshirish tarafdori boʻlganliklarini alohida taʼkidlamoq oʻrinlidir.

Ammo bu bilan Xurosonning taqdiri oʻzil-kesil saljuqiylar foydasiga hal boʻldi, deb xulosa chiqarishga hali vaqt ertga edi. Buning ustiga xuddi shu 1038 yilda Masʼud Saraxs yonidagi navbatdagi jangda saljuqiylarga katta zarba ham berdi. Ammo u ushbu gʻalabaga ortiqcha baho berib urushni davom ettirmadi. Bu bilan Masʼud saljuqiylarga oʻz kuchlarini yangidan, qayta toʻplab olishga imkoniyat yaratib berdi. 1040 yilda Toʻgʻrulbek Saraxs va Marv oraligʻidagi Dandanakan yonida Masʼud qoʻshiniga qaqshatgʻich zarba berdi. Masʼudning oʻzi esa kichik bir qoʻshin bilan zoʻrgʻa qochib qutuldi. Bu jang oqibatida gʻaznalilar davlati mahalliy ahamiyatga ega boʻlgan bir viloyatga aylanib qoldi, harbiy va siyosiy ustunlik endi batamom saljuqiylarga oʻtib

ketdi G'aznalilardan tortib olingan yerlarni To'g'rulbek saljuqiylar xonadonining a'zolariga udel sifatida taqsimlab berdi. Chag'ribek Davudga Marv va Xurosoning katta qismi, Muso Yobg'uga (To'g'rulbekning amakisi) Tus, Hirot va Seyston viloyatlari berildi. To'g'rulbek o'ziga Eronning shimoliy va shimoli-g'arbiy viloyatlarining katta qismini oldi. To'g'rulbek ayni zamonda Saljuqiylar davlatining boshlig'i (1038—1063) ham bo'lib qoldi. Uni xususiy mulk uncha qiziqitmasdi. To'g'rulbekning nigohi batamom g'arbga qaratilgan edi. U hujumni davom ettirib Iroq Ajami (Fors Iroqi), Ozarbayjon, Kurdiston, Ko'histonni zabt etdi, To'g'rulbek 1055 yilda Bog'dodga kirib bordi va o'z nomini xutbaga qo'shib o'qitishga Bog'dod xalifasini majbur qildi. Saljuqiylar davlatining poytaxti qilib Ray shahri belgilandi. To'g'rulbek iloji boricha Qoraxoniylar bilan hamkorlikda va tinch yashashga harakat qildi. Ammo bu mustahkam bo'lmagan tinchlik va uzoqqa cho'zilmaydigan hamkorlik edi. Har ikkala turk sulolasini to'qnashuvga olib janjalli muammolar kelib chiqdi.

1063 yilda saljuqiylar davlatining asoschisi To'g'rulbek vafot etgach, taxtga uning jiyani, Chag'ribek Dovudning o'gli Alp Arslon (1063—1072) o'tirdi. U davlat poytaxtini Marv (hozirgi Mari) ga ko'chirdi. Alp Arslon podsholigi davrida qoraxoniylar hukmdori Nasr bilan o'zaro qarama-qarshilik va ziddiyat kuchaydi. Alp Arslon Xuttalyon, Chag'oniyon, Jand va Savranga Xorazm tomonidan lashkar tortib bordi. U 1072 yilda qoraxoniylarga qarshi yurish boshlab qariyb 200 ming kishilik qo'shinni Amudaryodan o'tkazish uchun kemalardan maxsus ko'prik qurirdi. Ammo yurish boshlanishi oldidan Alp Arslon o'z chodirida mahalliy qal'alarning boshliqlaridan biri Yusuf al-Xorazmiy tomonidan o'ldirildi. Qoraxoniylarga qarshi yurishni kechiktirishga to'g'ri keldi.

Alp Arslonning o'ldirilishi qoraxoniylarxoniylar Shams ul-mulk Nasrning ruxini ko'tarib yubordi va tez orada Termizni, so'ngra Balxni egallab oldi. Ammo bu xursandchilik ko'p uzoqqa cho'zilmadi. Alp Arslon o'rniga taxtga vorislik qilgan Malikshoh (1072—1092) ko'p vaqt o'tkazmay Termiz va Balxni qoraxoniylardan qaytarib oldi. Ana shu davrdan boshlab ichki va tashqi siyosatda ustunlik batamom saljuqiylar qo'liga o'tdi. Endi har daqiqada Shams ul-mulk Nasr Malikshoh hujumidan xavotirda qo'rqib yashaydigan bo'lib qoldi. 1080 yilda Shams ul-mulk vafot etgach vaziyat yanada og'irlashdi. Shams ul-mulk vafotidan so'ng podsholik qilgan uning o'g'li Ahmad davrida musulmon ruhoniylari va turk lashkarboshilari o'rtasida munosabat og'irlashdi, mamlakatning ichki ahvoliga bu hol o'z ta'sirini ko'rsatdi. Vaziyatdan xabar topgan Malikshoh 1089 yilda katta lashkar bilan Amudaryodan o'tdi va Buxoro hamda Samarqand shaharlarini egalladi. Qoraxoniylar xoni Ahmad asir olindi. Ahmad bilan Malikshoh o'rtasida bo'lib o'tgan mo'zokaralardan so'ng Ahmad Samarqandga qaytdi va taxtga o'tirdi. Ammo bu hol Samarqandda ruhoniylar va lashkarboshilarning noroziligiga sabab bo'ldi. Turkiy sarkardalar 1095 yilda Koson yo'lida Ahmadni qo'lga olib yoy ip bilan bo'g'ib o'ldirdilar. Uning o'rniga taxtga Mas'udxon chiqdi.

Malikshoh hukmronligi davrida vazirlik lavozimida ishlagan Nizom ul-mulk (1017—1092) davlat ishlarini boshqarishda katta ta'sir kuchiga ega bo'lgan. U davlat arbobi sifatida mamlakatda yirik feodallar va qabila boshliklarining separatli (Markaziy davlatni ajratishga intilish) harakatlariga qarshi ko'rashgan. Markazlashgan davlat uchun astoydil jon kuydirgan. Nizom ul-mulk o'zining «Siyosatnoma» asari bilan

mashhur. Bu asarda O'rta Osiyoda arablar istilosidan so'ng yuritilgan iqto' tanqid qilinadi. Markazlashgan davlatni barpo qilish har tomonlama asoslanadi.

1092 yilda saljuqiylar xoni Malikshoh ham o'ldirildi. Saljuqiylar davlatida isyon va g'alayonlar boshlanib ketdi. Bu isyon va g'alayonlar hokimiyat tepasiga 1118 yilda — «ulug' saljuqiylar»ning eng so'nggi vakili Sulton Sanjar (1118—1157) kelgach tinchidi. Uning davrida saljuqiylar Movarounnahrda eng yuksak mavqega erishdilar. Bu davrda saljuqiylar qoraxoniylar davlatining ichki ishlariga juda ko'p aralashadigan bo'lib qoldilar. Qoraxoniylar xoni Arslonxon (1102—1130) o'zi mustaqil davlat siyosati yurgizishga harakat qilgan bo'lsa-da, ana shu davrda inqiroz sari yo'l tutdi. Og'ir ahvolga tushib qolgan Arslonxon do'st bilib yordamga turkman sultoni Sulton Sanjarni chaqirgan edi. Sulton Sanjar katta qo'shin bilan kelib Movarounnahr va Samarqandni talon-taroj qilgan edi, Samarqandni Sulton Sanjar 1130 yilda egallagan va qoraxoniylar o'zlarining amaldagi mustaqilliklarini yo'qotib Sulton Sanjarga qaram bo'lib qolgandilar. Sulton Sanjarning o'zi ham 1141 yilda qoraxitoylar bilan Katvan cho'lida (Samarqand yaqinida) bo'lgan jangda qaqshatgich zarbaga uchradi va o'zini o'nglab olalmaydi. U 1157 yilda vafot etdi. Ana shu tariqa dunyoni larzaga solgan saljuqiylar davlati ham barham topdi.

7. XORAZMSHOHLAR DAVLATI

O'rta Osiyo xalqlarining ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy taraqqiyotida qoraxoniylar davlati muhim o'rin tutganligi va yangi bosqichni boshlab berganligini yuqorida ta'kidlagan edik. Ko'chmanchi turkiy qabilalarning o'troqlashuvi, ularning yerli xalqlar bilan qo'shilib qorishib ketganliklari yangi tarixiy rivojlanish jarayonlariga sabab bo'ldi. Shaharlar o'sdi, hunarmandchilik va savdo taraqqiy etdi, madaniyat kamol topdi. Feodal tarqoqlik va uning oqibati o'laroq Qoraxoniylar, G'aznaviylar va Saljuqiylar davlatlari qulaganidan so'ng Buxoro va Xorazm yirik ijtimoiy-siyosiy va madaniy markaz sifatida o'sa bordi.

Buxoro O'rta Osiyoda eng yirik diniy markaz sifatida shuxrat topdi. Buxorodagi madrasalarda faoliyat ko'rsatgan ruhoniylar o'z ta'sirlarini nafaqat diniy yo'l bilan oshirdilar, balki ular ayni zamonda g'oyat katta moddiy boyliklarni ham qo'llarida to'plagan edilar. Masjitlar, madrasalar, xonaqolar va boshqa diniy muassasalarning vaqf mulklari shu darajada ko'p0ayib ketdiki, yuqori mansabli Buxoro ruhoniylari juda katta yer egalariga aylandilar. Ular endi hatto davlat hokimiyati — qoraxoniylarga ham qarshi kurasha boshladilar.

Buxoroda qoraxoniylar davlati qulagandan so'ng, ruhoniylar feodallarning o'ziga xos Sadrlar deb ataluvchi sulolasi ana shu tariqa paydo bo'ldi. Ular Buxoro diniy jamoalarining rahbari va ayni zamonda Buxoro shaxrining raisi ham edilar. Sadrlar Buxoroda faqat ruhoniylar hokimiyatining emas, balki dunyoviy hokimiyatni ham o'z qo'llariga olgan edilar. Ular eng katta yer egalari, Buxoro atrofidagi eng yaxshi mulklarning xo'jayinlari edilar. Shahardagi eng qimmatli mulklar — do'konlar, karvonsaroylar, hammomlar, tegirmon-objuvozlar ham sadrlarniki hisoblanardi. Bundan tashqari masjid, Madrasa va xonaqolarning mulklariga ham sadrlar egalik qilganlar. Hatto Buxoro shahrining hunarmandlari ham sadrlarga qaram bo'lgan. Bu hol Buxoroda sadrlar mavqeini haddan tashqari oshirib yuborgandi. Sadr Burxoniddin

avlodidan bo'lgan Abdulaziz davrida Buxoro qoraxoniylar davlati tarkibida o'zini mustaqil xonlik sifatida hisoblagan.

Qoraxoniylar hokimiyati qulashining ikkinchi oqibati Xorazmning yuksalishi bo'ldi. Xorazm XII—XIII asrlarda shu darajada yuksaldiki, u dunyoning eng ulug' davlatlaridan biriga aylandi.

Xorazm XI asrda va XII asrning birinchi yarmida saljuqiylar davlati tarkibida edi va faqat saljuqiylarga qarshi ko'rashda yuksala olardi. Ammo agar o'sha davrda qoraxoniylar davlati tushkin holatda bo'lmaganda Xorazm rivojlana olmasdi. Chunki u ham saljuqiylarga, ham qoraxoniylarga qarshi ko'rash olib borishi kerak bo'lardi.

Xorazmning boyliklari XI asrda ham ortib boraverdi. Xorazm hunarmandlari Movarounnahrda barcha shaharlardan ustun mavqeda turar edilar. Savdo sohasida ham Xorazmliklar oldinda bo'lganlar. Mustaxkam qo'rg'onlarda yashagan Xorazm dehqonlari tobora rivojlanib bordilar. Saljuqiylar saroyi amaldorlaridan biri bo'lgan turkiy O'g'uzlarning Bekdili qabilasidan bo'lgan Anushtakin sulolasiga mansub xorazmshohlar Xorazmning ana shu ustunligidan foydalandilar. Anushtakin asli o'smirlik chog'ida qul bo'lgan. Ko'p o'tmay uning iqtidori, zakovatini ko'ra bilgan saljuqiylarning ko'zga ko'ringan amirlaridan sipohsolar Izzatiddin Onor Bilgetegin (1098 yilda o'ldirilgan) uni sotib olib saroy xizmatiga qo'ygan. Anushtakinga omad yor bo'lib ketma-ket amal pog'onalarida ko'tarila boshlagan. Shaxsan sulton Malikshoh (1072—1092) toshdori, so'ng xorazmshoh ijaradoriga aylangan. 1097 yilda Anushtakin vafotidan so'ng Sulton Berkyoruk uning o'g'li Qutbiddin Muhammadni Xorazm taxtiga (1097—1127) qo'yadi. Biroz vaqt o'tgach unga «Xorazmshoh» nisbati beriladi. U 30 yil mobaynida Sulton Sanjarga sodiqlik bilan xizmat qiladi, uning raxbarligida olib borilgan barcha janglarda faol qatnashadi. Ayni zamonda Qutbiddin Muhammad Xorazm farzandi sifatida mamlakatning har jihatdan taraqqiy etishi, qudrati oshishi uchun ko'p kuch sarfladi. Xullas, Xorazmda Anushtakinlar sulolasining qaror topishi bevosita ana shu Xorazmshoh Qutbiddin Muhammadning nomi bilan bog'landi.

Qutbiddin Muhammad vafot etgach, Sulton Sanjar sodiq vassalining ulkan xizmatlarini nazarga olib hech bir ikkilanmasdan va e'tirozsiz uning o'rniga 29 yoshli o'g'li Qutbiddin Muhammad ibn Aloviddin Jaloliddin Otsizni (1127—1156) Xorazm taxtiga qo'ygan.

Otsiz Xorazm tarixida alohida o'ringa ega bo'lgan shohlardan. U buyuk davlat arbobi, mohir va usta diplomat, botir va dovyurak sarkarda edi. Otasi kabi o'z davrining o'qimishli kishisi bo'lib, saljuqiylar davlatining poytaxti Mavrdagi madrasalarda tahsil ko'rgan, ilm-fan, san'ati g'oyat qadrllovchi din arboblari va fuqarolarga g'amhur shoh sifatida tanilgan. Otsiz badiiy ijod sohibi ham bo'lgan, fors tilida qasidalar va ruboiylar yozgan, juda ko'plab she'rlarni yoddan bilgan. U Xorazm aholisi o'rtasida adolatli va jonkuyar hukmdor sifatida tanilgan edi. Xorazmshoh Otsiz o'zining butun bilimi, iqtidori va qobiliyatini Xorazmning mustaqilligiga qaratdi, bu olijanob ezgu niyat yo'lida Sulton Sanjarning har bir zaif qadami va kamchiliklaridan mohirona foydalandi. U mustaqil tashqi siyosat olib bordi. Otsiz davrida Xorazm xalqi hech qanday xavf-xatarsiz farovon xayot kechirdi. Buni biz Otsiz saroyida maxsus kotib (kotib alxoss) bo'lib ishlagan Rashiduddin Al-Votvot (to'liq ismi Muhammad ibn Abdujalil al-Umariy) xatlari orqali yaqqol ko'ramiz: «Xorazm shu darajaga borib yetdiki, u qurqqan va xavf-xatarga tushganlar uchun bexatar makon, elma-el kezib yuradiganlar uchun

maskan, qochgan-quvilganlarga manzilgoh, darveshlar uchun panoh joy bo'lib qoldi. Odamlar Xorazmga har tarafdin o'z kulfatu musibatlaridan iztirobga tushib, xasratu nadomatlaridan qalblari kuyib-yonib najot izlab kelardilaru, bu joydan barcha illatlari shifo topgan, dardu alamlari bartaraf bo'lgan, jamiyki yumushlar tashvishlaridan qutulgan holda qaytardilar. Olloyi taologa — bu o'lkaga keng ko'lamli bunday ulo'g'lig'u bu darajadagi oliy himmatni muyassar ko'rganligi uchun behad hamdu sanolar bo'lsin»¹.

Albatta Otsiz ham ota-bobosiday oliy markaziy hokimiyatga sodiq xizmat qilishda davom etgan. Bu chorasiz tutilgan taktik yo'l edi. Ammo bu ipi o'zog'i bilan o'n yildan ham oshmadi. Voqealarning keyinchalik rivojlanib borishi jarayoni vassal bilan Sulton o'rtasida keskin burilish yasashga olib keldi. Bu voqea 1136— 1138 yillarda sodir bo'lgan edi. Gap shundaki, oliy markaziy hukmdor Sulton Sanjar butun Xurosondan tortib, Movarounnahr hamda to Qashqargacha bo'lgan erlarda shohlik taxtini so'rardi. Xuddi ana shu davrda o'z vassali bo'lga Otsizning shon-shuhrati, qudrat mavkei va ta'sir doirasining kun sayin oshib borayotganligi saljuqiylar sultoni Sanjarni bezovta qiyotgan edi. Buni Bog'dodda taxtda o'tirgan xalifa Al-Mustajid (1118—1135) va undan keyingi xalifa Al-Muktovfiy (1136—1160)lar yaxshi bilar edilar. Shuning uchun ular, ayniqsa al-Muktovfiy ulug' Sulton bilan vassal Xorazmshohni o'zaro bir-birlariga gij-gijlab urushtirib bundan o'z manfaatlari yo'lida foydalanish uchun qulay vaqt va fursat poylar edilar. Buni xalifa al-Muqtovfiy tomonidan Xorazmshoh Otsizning janglardagi botirligi, jasoratini ulug'lab yozgan xatlari, yuborgan qimmatbaho kiyim sarposi va sovg'alari hamda Otsizni Xorazm hududlarining to'la hukmdor ulug' Sultoni sifatida tan olib jo'natgan yorlig'idan ham bilsa bo'ladi. 1141 yildan e'tiboran Otsiz. o'z nomidan mustaqil suratda oltin tangalar zarb qildira boshlaydi.

Otsiz birinchi marta vassallik shartlarini buzib 1130 yilda Sirdaryoning quyi oqimida joylashgan Jand va Mangishloq (Mang'it qishloq)ni bosib oladi. Sulton Sanjar esa buni o'ziga nisbatan isyon deb biladi va boshqa vassallari ham Otsizdan ibrat olmasin deb uni jazolashga qaror qiladi. U Xorazm ustiga qo'shin tortib bora-di. Shafqatsiz jangda Otsiz engilib, jon saqlash uchun qochadi: Xazorasp ostonasidagi Mahorabada Xorazmshohning o'g'li Otliq (tarixchi Mirxond Otsizning o'glini El Kutlug' deb yozadi) qo'lga tushadi va shaxsan Sulton Sanjarning buyrug'iga binoan shamshir bilan belidan qoq ikkiga bo'lib tashlanadi. Xorazmshoh Otsiz o'g'li uchun uzoq vaqtlarga qadar iztirob alamini chekadi.

Vassalni jazolagan Sanjar Xorazm taxtiga jiyani Sulaymonshohni qo'yadi, ammo o'zi esa bu erda uzoq qola olmaydi. Bundan foydalangan Otsiz qo'shin to'plab shahar xalqining qo'llab-quvvatlashi va himoyasi ostida Sulaymonshohni haydab yuboradi. Mohir diplomat Xorazmshoh shu zahotiyuq Sanjardan kechirim so'raydi va unga sodiqlik izhor qilib noma yuboradi. Albatta Otsiz anoyilardan emas edi. U vaziyatni hisobga olib, 1139 yilda Jurjon viloyatidagi Kobudjon va Buxoroga xujum qilib Sanjarning Buxorodagi noibi va yaqinlaridan bo'lgan amir Zangi ibn Alini qatl etadi. Sanjar bu voqeani o'g'li Otliq uchun o'ch olish deb, baholaydi. Bu safar u Otsizga nisbatan keskin choralar ko'rmaydi. Bunga sabab ayni shu paytlarda Movarounnahrda Sharqdan yana bir dahshatli kuch — qoraxitoylarning bostirib kelayotoanligi bo'lishi ehtimoldan xoli emas. Qoraxitoylarning qaysi xalqqa mansubligi to'g'risida olimlar

¹ Уватов У. Рашидуддин Ал- Ватвот мактублари.- “Гулистон” 1991 йил, 11- сон, 13- бет

o'rtasida har xil fikrlar mavjud. Ba'zilar ularning to'ng'o'zlardan kelib chiqqan desalar, boshqalari esa mo'g'ullarning avlodlari deb isbotlamoqchi bo'ladilar. Qanday bo'lganda ham qoraxitoylar qariyb 40 mingga chodirliq taxminan 150—200 ming kishilik ko'chmanchi xalq bo'lib, ular XII asrda dastlab Chiguchak va uning atroflarida joylashdilar. Ular shu erdan turib janubi-g'arb tomosha hujum qilib bordilar va qoraxoniylar poytaxti Bolosog'unni yegalladilar. Bolosog'un (Qirg'iziston respublikasi hududida) shahrini qoraxitoylar poytaxt qilib belgiladilar. Ular bu yerdan turib g'arbga — Shosh, Farg'ona, Zarafshon va Qashqadaryo hududlariga hujumlar uyushtirib Xorazmshohlar hududlariga ham tahdid sola boshladilar. Ana shunday og'ir paytda Otsiz qoraxitoylarga murojaat qilib, arab tarixchisi Ibn-al Asirining yozishicha, ularni boylikka to'la, gullab yashnagan Sulton Sanjar yerlariga yurishga undagan. U kuchli Qoraxitoylar qo'shini bilan ko'rashishga tayyor emasligini ongili suratda sezib, qoraxitoylarga yiliga 30 ming dinor to'lab turish majburiyatini olgan¹ va bu bilan o'z mamlakatini ko'chmanchilar hujumidan saqlab qolgan.

Qoraxitoylarning Sanjar yerlariga birinchi marta hujumi 1128 yilda Sharqdan Qashqarga bostirib kirish bilan boshlangan. O'shanda Saljuqiylar Sultonining vassali bo'lgan qashqar xoni Ahmad ibn al-Hasan bu xujumni qaytargan edi. Ammo keyinchalik qoraxitoylar qirg'iz va uyg'urlarni o'zlariga tobe qilib ancha kuchga to'lgach, o'sha 1137 yilda Movarounnahrda bostirib kiradilar. Sanjarning eng yaqin qarindoshlaridan biri — Samarqand hokimi Mahmud Ibn Arslonshoh Xo'jandda mag'lubiyatga uchrab Samarqandga qochadi va Sulton Sanjardan yordam so'rab murojaat qiladi. Saljuqiylar sultoni qoraxitoylarga qarshi olti oy puxta tayyorlandi va o'ziga qarashli bo'lgan Sejiston, G'ur, G'azna va Mozandaron kabi vassal viloyatlardan 100 ming qo'shin to'pladi. U eng avvalo bu urushning asosiy aybdori qarluqlarni jazolamoqchi bo'ldi. Chunki qarluqlar Samarqand xonligiga vassal bo'lib unga qarshi bosh ko'targan va qoraxitoylardan Harbiy yordam so'ragan edilar. Bu hol qoraxitoylarning Movarounnahr huddlariga bostirib kirishlari uchun yetarli bahona edi. Sulton Sanjar qarluqlarni jazolay olmadi. Chunki ular Qoraxitoylar go'rxoni (hokimi) Elyuy Ta — Shi (1124— 1143) himoyasiga o'tib ketdilar.

Go'rxon Elyuy Ta — Shi sulton Sanjarga xat yozib qarluqlarning gunoxidan o'tib kechirishni va ularga teginmaslikni so'radi. Bunga javoban Sanjar Go'rxondan islomni qabul qilishni qat'iy talab qilib qo'ydi. Aks holda qoraxitoy hukmdoriga 100 ming kishilik Sulton qo'shini bilan uchrashishiga to'g'ri keladi, deb dag'dag'a qildi. Sulton qo'shinlarining har xil qurollarini mohirona ishlatishga yaxshi o'rgatilganliklarini alohida ta'kidlash bilan birga Sanjar shu narsani ham yozgan ediki, «uning qo'shinlari yoy o'qi bilan soch tolasini ikki qismga bo'lib yuboradilar»², degan edi. Qoraxitoy go'rxoni xatni o'qigach Sanjar elchisining soqolini qirdirib uning qo'lga nina tutqizdi va soqolidan bir tolani olib elchiga ninani tolaga kiritishga buyurdi. Elchi bu vazifani eplay olmagach go'rxon elchiga karab:

— Sen elchi bo'la turib qo'lingdagi ninani tolaga kirita olmasang boshqalar qanday qilib yoy o'qi bilan soch tolasini ikkiga bo'lib yubora oladi,— degan.

Qoraxitoylarda ham 100 ming kishilik qo'shin bo'lgan. Har ikki o'rtadagi jang 1141 yil 9 sentyabrda Samarqandga yaqin Katvon dashtligida bo'ldi. Bu jangda Sulton

¹ Бартольд В. Сочинения. Том 5. М. «Наука», 1968, «Кара Китай», стр. 544

² Бунятов З. М. Государство Хорезмшахов- Ануштегинидов, стр.14

Sanjar va Mahmud ibn Arslonshoh qo'shinlari batamom tor-mor qilindi. Sanjar qo'shinlaridan 30 ming jangchi halok bo'ladi, uning o'zi Mahmudxon bilan Termizga qochdi¹. Sulton Sanjarning barcha mulki, xon qarorgohi, uning xotini Turkon xotin qoraxitoylarga o'lja bo'lib tushadi. Qoraxitoylar Samarqanddan so'ng Buxoroni ham egallaydilar. Deyarli butun Movarounnahr qoraxitoylar qo'liga o'tadi.

Xorazmshoh Otsiz Sanjarning yengilganligini eshitib bundan ustalik bilan foydalanadi. U fursatni g'animat bilib 1141—1142 yillarda Xurosonga bostirib kiradi. Seraxsni ishg'ol etgach, Sanjarning yo'qligidan foydalanib, saljuqiylar poytaxti Marvni, Nishopurni egallaydi.

Qoraxitoylarga qarshi jangda muvaffaqiyatsizlikka uchragan Sulton Sanjar Marvga qaytgach o'z vassali Xorazmshoh Otsizning beodoblarcha qilgan xatti-xarakatlarini kechirmadi. U yana ikki marta—1143—1144 va 1147-yil noyabrida Otsiz ustiga qo'shin tortib bordi. Otsiz o'z qilgan gunoxlari uchun ulug' Sultondan kechirim so'rab S'anjar hukmronligini tan oldi. Ikki o'rtada yarash bitimi imzolanadi.

1152 yil aprelda Xorazmshoh Otsiz uchinchi marta Jand ustiga qo'shin tortib boradi va uni egallab katta o'gli Abul Fath el Arslonni u yerda hokim qilib tayinlaydi. Bu safar Sulton Sanjar o'z vassalining xatti-harakatiga befarq qaradi. (Qoraxitoylar bilan bo'lgan jang davomida Jand Xorazmshoh davlatidan qaytarib olingan edi.) Buning asosiy sababi shundaki, Sulton Sanjar endi ancha kuchsizlanib qolgan edi. Endi u Otsizni o'ziga yana qarshi oyoqda turg'izishni istamas edi. Buning ustiga Sulton Sanjar uchun yana ham xavfliroq raqiblar qilich qayrab turar edilar. Bu eng avvalo Qoraxitoylar va G'o'zlar (turkmanlarning avlodlari) hisoblanardi. Sanjar 1153 yil aprelda g'o'zlarga qarshi og'ir jangga kirdi va o'zi asirga tushdi. Ana shu davrdan e'tiboran davlat sifatida saljuqiylar hukmronligi inqiroz sari yuz tutdi. Saljuqiylar va Sulton Sanjar uchun eng og'ir bo'lgan ana shu vaziyatdan Xorazmshoh Otsiz yana foydalandi, o'z yerlarini kengaytirdi. Hatto Sanjarga qarshi g'uzlarga homiylik qildi. Otsiz Balx g'uzlari yo'l boshchilaridan biriga yozgan xatida g'uzlar bilan Sanjar o'rtasida vositachi bo'lishni taklif qilganligi haqidagi ma'lumot bor. 1156 yilda Sulton Sanjar asirlikdan qochganda Otsiz darhol o'z taktik yo'lini o'zgartirib uni ozodlikka chiqqanligi bilan tabriklaydi va o'zining ulug' Sultonga sodiqligini izhor etadi. Ammo Sulton Sanjar salajuqiylar davlatining shuhratini tiklay olmadi va 1153 yilda u olamdan o'tdi. 1156 yili Xorazmshoh Otsiz ham vafot etdi.

Xorazm xalqining asl farzandi Otsiz Xorazmni mustaqil davlatga aylantirish uchun astoydil harakat qildi. Biroq u Xorazmni to'la mustaqillikka olib chiqa olmadi. Ammo Otsizning xizmatlari zoe ketmadi. U boshlagan ulug' ishlarni Otsizning farzandlari va avlodlari davom ettirdilar.

Otsizdan so'ng Xorazm taxtiga uning o'g'li El Arslon (1156—1172) o'tirdi. U otasiga qaraganda ancha qulay vaziyatlarda ish olib bordi. Bu qulay vaziyatlar nimalardan iborat edi Avvalo saljuqiylar davlati Sulton Sanjar vafotidan so'ng asosan yashashdan to'xtadi. Faqat ko'chmanchi g'o'zlar unda-bunda o'z beboshliklarini davom ettirmokda edilar. Qoraxoniylar esa afsonadagidek qo'g'irchoq davlatchalar — bekliklarga aylanib qolgan edilar. Demak Xorazmning mustaqil taraqqiyotiga tusqinlik qila oladigan va xavf soladigan biror-bir aniq kuch qolmagan edi. Faqat ma'lum darajada bunday xavf qoraxitoylar tomonidan kelishi mumkin edi. Ammo El Arslon Xurosondagi

¹ Бартольд В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Часть 2. Санкт-Петербург. 1900. стр 349

bunday qulay vaziyatdan yetarli darajada foydalana olmadi. Albatta, u Xurosonning o'ziga qaratdi, Ozorlar yurtida mustaxkamlanib oldi. Abxar, Zanjan, Kazvin shaharlarini egallab u yerdan ikki ming zotdor tuyalarni o'z yurtiga olib ketdi. El Arslon qoraxitoylarga qarshi urushlar olib bordi. Yozma manbalar El Arslonning bosiq va og'ir diplomat, o'zoqni ko'ra oladigan va musulmon xalqlari birligi uchun ko'rashgan davlat arbobi bo'lganligini ko'rsatadi. Bu borada akademik V. Bartoldning «Qoraxitoylar va Xorazmshohlar» nomli asaridagi xulosalari g'oyatda qimmatlidir. Uning ta'kidlashicha, Bog'dod xalifasi Xorazmshoh El Arslonga chopar yullab uni Saljuqiy sulton Muhammad ibn Mahmudga qarshi ko'rashga undab gij-gijlaydi. Ammo Xurosondagi voqealarning rivojlanib borishini ziyraklik bilan ko'zatib borayotgan va mohir diplomat Xorazmshoh El Arslon Xalifa al-Mukrafiyga yozgan javob xatida, g'ayridinlar sulton Sanjar vafotidan foydalanib, Xuroson yerlariga o'z xujumlarini kuchaytirayotgan va musulmonlarni qiyratayotgan bir paytda, Xuroson yerlarini g'ayri dinlardan himoya qila oladigan yagona shaxs sulton G'iyosiddin Muhammad ibn Mahmuddir, deydi. U nomasida Xalifani insof, diyonatga chaqiradi, eski ginalarni unutib sulton Mahmud bilan yarashish va musulmon kuchlarni birlashtirishga da'vat etadi.

El Arslon 1172 yilda vafot etadi. Bundan foydalangan qoraxitoylar Xorazmga bostirib kiradilar. Mamlakat taqdiri uchun g'oyatda og'ir va qiyin bo'lgan ana shu paytda Xorazm taxtiga El Arslonning o'g'li Takash (1172— 1200) o'tirdi. Xorazmshohlar davlati uning davrida o'z tarixida eng yuksak cho'qiga ko'tarildi va buyuk davlatlardan biriga aylandi. Biroq, bu yo'lda Takash o'z hukmronligining boshlangich davrlarida juda katta qiyinchiliklarni engib o'tishiga to'g'ri keldi. Bu keyinchalik eng avvalo oilaviy, urug'chilik qiyinchiligi edi. Hali El Arslon xayotligi paytida Takashning og'asi Sultonshoh merosxo'r deb e'lon qilingan edi. U 1172—1193 yillar davomida roppa-rosa 20 yil o'z birodariga qarshi taxt uchun ko'rashdi. Faqat 1193 yilda Takash og'asining so'ngi tayanchi Saraxsni egallab o'rtadagi ixtilofga chek qo'ydi. Ikkinchidan, tashqi qiyinchilik edi. Bir tomondan qoraxitoylar va ikkinchi tomondan G'ur podshosi G'iyosiddin Muhammad xavf solib turardi. Ayniqsa, G'iyosiddin Muhammad xavfli edi. Chunki u Old va O'rta Sharqda buyuk davlat barpo qilish orzusida bo'lib, bu borada Takashga qaraganda qulayroq imkoniyatga ega edi. G'iyosiddin, Mu-hammad asli tojik bo'lib, Hirot sharqidagi tog'li G'ur viloyatining sultoni edi. Saljuqiylarning batamom zaiflashib qolganligidan foydalanib, u 1175 yilda Hirot shaxrini bosib oladi. Xurosonning boshqa tumanlariga ham o'z ta'sirini o'tqazadi. G'urlilar xorazmliklarga qaraganda shu jihatdan ustun mavqega ega edilarki, ularning birorta podshoga qaramlik yoki bog'liklik tomonlari yo'q edi. Ularning jangari tog'liklar va turklardan tashkil topgan intizomli va jangovar qo'shinlari bor edi. Aytmoqchimizki, g'urlilar mutlaqo mustaqil va erkin bo'lganlar. Xorazmliklar esa qoraxitoylarga qaram bo'lib, ulardan batamom mustaqil bo'lish uchun qattiq ko'rash olib borayotgan edilar. Ammo bu qiyinchiliklarga qaramasdan Xorazmshoh Takash otasi va xususan bobosi tanlagan yo'lni — buyuk va mustaqil Xorazmni barpo etish yo'lini dadillik bilan davom ettirdi. Buxoro va Movarounnahrga qarshi uyushtirilgan yurishlari muvaffaqiyatli yakunlanmagan bo'lsa-da, uning ruhi tushmadi. Chunki bu ishga qoraxitoylar to'sqinlik qildilar. Takash jangovar jangchi suvoriylar izlab qipchoqlar huzuriga boradi. Qipchoqlar xoni Jonkishi Turkon hotinning qiziga uylanadi. Qipchoqlarning Bayet qabilasidan bo'lgan bu qiz o'zi bilan birga Xorazmga Uroniylar, Qarluqlar, Ug'raklar

va xalajlar singari yirik turk qabilalarini boshlab keladi. Takash XII asrning 80- yillarida Xurosonda ro'y bergan ichki nizolardan ustalik bilan foydalandi. U 1187 yilda Nishopurni, 1192 yilda Rayni, 1193 yilda Marvni egalladi, 1194 yilda Saljuqiylar sultoni To'g'rulbek II ga qaqshatgich zarba berdi. Bu jangda To'g'rulbek o'ldirildi. Butun Sharq va g'arbiy Eron hududlari Takash qo'liga o'tdi va Xorazmshohlar davlatining yerlari deyarli ikki baravardan ortiq kengaydi. U bevosita g'urlilar va abbosiy xalifalar bilan chegaradosh bo'lib qoldi. Bu hol albatta xalifa Nosirni bezovta qilmokda edi. Buning ustiga xalifa saljuqiylarning batamom zaiflashib qolganligidan foydalanib o'z xalifaligi hududlarini kengaytirish niyatida edi. Nihoyatda sezgir va uzoqni ko'ra biladigan davlat arbobi Takash 1194 yilda xalifalik qo'shinlarini tor-mor keltirdi. Xorazmshoh lashkarlari Iroqqa xo'joyinlardek kirib bordilar va uni egalladilar.

Shu tariqa Xorazmshoh Takash o'z davri uchun g'oyatda buyuk davlatga asos soldi, uning xalqaro maydonidagi obro'-e'tibori va mavqei oshdi, Takash davlati Harbiy feodal davlati edi. Uning doimiy xizmatdagi qo'shinlari 150 ming kishidan iborat bo'lgan. Yana zahirada ham 200 ming atrofida qo'shin bo'lib, uni bir necha kun mobaynida to'plash mumkin edi. Yuz ming atrofida to'planishi mumkin bo'lgan xalq ko'ngillilari albatta bu hisobga kirmaydi. Bulardan tashqari Xorazmshohning 10 ming kishidan iborat shaxsiy lashkari ham bo'lgan. Xorazmshohlar davlatining bunday o'lgan qo'shini asosan turklarda tashkil topgan bo'lib, qabilaviy belgilar asosida shakllangan edi. Bunday katta lashkarni Muqaddam deb atalovchi qo'mondon boshqargan. Asosan qarluqlardan tainlangan bu lavozim kishisi eng sadoqatli, jasur bo'lishi va hukmdorning singillari yoki jiyanlaridan biriga uylanishi kerak bo'lgan. Katta lashkar o'n ming kishilik qo'shinlar bo'linmasi orqali boshqarilgan. Uning lashkar boshisi Malik deb yuritilgan. Askarlar o'rtasida tashviqot-targ'ibot masalalariga katta e'tibor berilgan. Jangchilarni moddiy rag'batlantirish maqsadida yangi bosib olingan hududlardan ularga bir qismi Iqta tarzida bo'lib berilar va shu tariqa yuqoridan turib mulkdor dehqonlar jamoasi yaratilar edi.

Xorazmshohlar qo'shini o'z zamonasi uchun g'oyatda kuchli hisoblanar va o'z davrining eng yaxshi qurollari bilan jixozlangan edi. Bu qo'shinlarda odatdagi qurollardan tashqari qamal mashinalari ham bo'lgan. Bular orasida harakatchan minoralar, taranlar, hujum narvonlari ajralib turgan. Z.M. Buniyotov bular Takash yorlig'iga ko'ra, «olovdan daxshatliroq shamoldan ko'ra tezroq edi»¹, deydi.

Xorazmshohlar davlatining siyosiy tizimi ancha samarali davlat qurilmasiga tayanardi va unda devon bosh idora xisoblanardi. Uning tepasida turgan vazir davlatning ichki va tashqi siyosatini o'z qo'l ostidagi xodimlar orqali amalga oshirar edi. Takashning xotini Turkonxotin tufayli Xorazmga kelgan turk zodagonlari va qipchoqlar davlatning barcha mas'uliyatli lavozimlarini va qo'shinda qo'mondonlik o'rinlarini egallaydilar.

Xorazmshohlar savdo ishlariga alohida e'tibor bilan qarab g'amxo'rlik qilganlar. Shu boisdan bu yerda ichki va tashqi savdo rivoj topgan. Tashqi savdoda Xitoy, Andalo'ziya, Janubiy Rossiya, yaqin Sharq mamlakatlari yetakchi o'rinda bo'lganlar. Xorazm hunarmandchiligi qadimdan mashxur. Bu davrda ham hunarmandchilikning 50 dan ortiq turlari chet ellarda yuqori baholangan.

Xorazmshohlar dehqonchilik madaniyatini rivojlantirish, sug'orish inshoatlari va

¹ Бунятов З. М. Государство Хорезмшахов- Ануштегинидов, стр.47

kanallar qurilishiga alohida e'tibor bilan qaraganlar. Bu yerda dehqonchilikning hamma turlari va bog'dorchilik bilan bir qatorda chorva maxsulotlari yetishtirishga ham katta e'tibor berilardi.

1200 yil 3 iyulda Xorazmdan Nishopurga boradigan yo'lda Xorazmshoh Takash vafot etadi. Bu hol Takash shoh bo'lgan ulkan saltanatda tartibsizliklar, beboshliklar o'zboshimchalikdan iborat xarakatlar uchun bahona bo'ldi. Iroq poytaxti Bog'dodda xorazmliklarga qarshi qo'zg'olon va qirg'in boshlandi. G'urlar Janubda Saraxs, Naus va Abiverdni bosib oldilar.

Xorazm taxti uchun kurash ham avjiga chiqdi. Takashning o'rniga 1200 yil 3 avgustda uning o'g'li Aloviddin Muhammad taxtga chiqdi. Bundan norozi bo'lgan Muhammadning o'gay og'asi, Nishopur hokimi Hinduxon taxt uchun ko'rashish maqsadida qo'shin to'plash uchun Marvga jo'nab ketdi. Ammo bir muammo bor ediki, u ham bo'lsa Takashning xotini va Aloviddin Muhammadshohning onasi Turkonxotin edi. Davlat faoliyatining ham asosiy kaliti uning qo'lida bo'lib, Muhammad faqat rasmiy hukmdor edi, xolos. Asosan turklardan tashkil topgan qo'shin Turkonxotonga bo'ysunardi. Harbiy boshliqlar moliya boshqarmasi uning o'z urug'i - bayotlardan edi. Uning qo'lidagi muhrda «Umidim faqat Alloxdan» degan yozuv bor edi. Bu muhr hatto Xorazmshoh Muhammad muhridan qudratli edi. U nihoyatda qattiqqo'l edi. Chet ellik elchilarni o'zi qabul qilar, diplomatik munosabatlarni xal qilardi. Turkon xotinning yaqin qarindosh-urug'lari deyarli barcha faxrli davlat ishi lavozimlarini egallab oldilar. Samarqand shahrining boshlig'i Turkon xotinning og'asi To'g'ayxon, O'tror shahrining noibi uning qarindoshi Inalxon (Inalchiq) bo'lgan.

Muhammad Xorazmshoh onasiga batamom tobe edi. Turkon xotinning aytgani-aytgan, degani degan bo'lgan. Kimni qaysi lavozimga, qo'yishni faqatgina u xal qilardi. Bundan turk zodagonlari foydalandilar. Xorazmshohning vaziri Turkonxotinning sobik g'ulomi edi. Muhammad Xorazmshohning kenja farzandi O'zloqshoh taxt vorisi deb e'lon qilindi. Ayni chog'da hali oqu-qorani unchalik farqlay bormaydigan yosh go'dak voris O'zloqshoh Xorazm, Xuroson va Mozandaron noibi etib tayinlandi. (Bu yurtlar ham Turkonxotinning mulklari xisoblanardi.) Boisi O'zloqshohning onasi Turkonxotinning urug'idan bo'lgan. Ayni zamonda Muhammad Xorazmshohning katta o'g'li Jaloliddin Manguberdi (Manqaburun) esa chekkadagi kichkina bir viloyat — G'urning (Hirotsiz) hokimligiga tayinlandi. Chunki uning onasi Oychuchuk boshqa urug'dan edi. Bu hol turk Harbiy sarkardalarining ikki guruxi — Jaloliddinning onasi Oychuchuk va Turkonxotin qarindoshlari o'rtasida avjlanib ketgan tarafkashlik ko'rashiga sabab bo'ldi va bu buyuk Xorazm xalokatini tezlashtirgan omillardan edi.

Turkonxotinning butun qalbi, vujudini o'zga mamlakat va xalqlarga qarshi lashkarlar tortib borish, o'zga yurtlarni talash, boshqa xalqlarni qullik asoratiga solish, boylik va davlat to'plash, unga bo'ysunmaganlarni osish, chopish va Amudaryoga cho'ktirish g'oyasi qamrab olgan edi. Makkor va zolim ona izmidan chiqa olmagan xorazmshoh Aloviddin Muhammad o'zining 20 yillik hukmronlik davrini faqat urushlar, jangu jadallar bilan o'tkazdi. U 1202 yilda Marv, Nishopur va Saraxsni egalladi. 1204 yil yanvarda Hirotni qo'lga kiritgan Muhammad 1206 yilda o'zining asosiy raqibi bo'lgan qudratli g'urlilar davlatiga qaqshatqich zarba berib, Balx va Termizni bosib oldi.

Endi Muhammad qoraxitoylar tazyiqidan qutulish va ular bilan orani ochiq qilib olish uchun baxona izlayotgan edi. Bunday baxona ham tezda topila qoldi. 1206 yilda

Buxoroda Sadr Muhammad ibn Abdulazizga qarshi xalq ko'zgon ko'tardi. Buxoro xalqi Muhammad ibn Abdulazizning «Sadri jaxon» unvonini masxaralab, «Sadri jahannam» deb atadi. Qo'zg'olonga qalqon yasovchi hunarmand Malik Sanjar boshchilik qildi. Sadr Muhammad oilasi bilan najot izlab xomiysi qoraxitoy gurgoni o'rniga bordi. Biroq u qoraxitoylardan Buxoro hukmronligi sadrlarga qoldirish kerakligi to'g'risidagi yorliqdan bo'lak xech narsa olmadi. Qoraxitoy g'urg'onlariga qarshi xujimga bahona izlab yurgan Muhammad 1207 yilda qo'zgonni bostirish uchun Buxoroga lashkar tortib bordi va shaharni egalladi. Xorazmshoh Buxoroni egallab, uning ichki va tashqi devorlarini tikladi. Buxoro aslzodalari uni qo'llab quvvatladilar va Xorazmshoh tomoniga o'tdilar. Buxoro Xorazmshoh tarkibiga qo'shib olindi. Qo'zg'olon boshlig'i Malik Sanjar Xorazmga olib ketildi. U ancha vaqt Xorazmshoh saroyida yashadi va ko'pgina tantanalarda qatnashdi. Muhammad Buxoroni egallagach, qoraxitoy gurgonlariga qarshi urushga tayyorgarlik ko'ra boshlaydi. Shu paytda qiziq voqea ro'y beradi. 3. M. Buniyotovning ma'lumotiga ko'ra, 1209 yilda Urganchga navbatdagi o'lponni yigish uchun qolgan Gurgon vakili Tushi xech bir yuzxotir kilmay, hech bir-qoidaga rioya etmay, andishasizlarcha tug'ri kelib, Xorazmshoh yoniga taxtga o'tiradi. «Sabr kosasi to'lgan Xorazmshoh Tushini burda-burda qilib tashlashga va u bilan kelgan hamroxlarni ham qatl etib, murdalarini Amudaryoga tashlashga amr etgan»¹.

Bu voqeadan so'ng Xorazmshoh vaqtini qo'ldan boy bermasdan, qoraxitoylar asoratidan batamom ozod bo'lishga qaror qiladi va ular ustiga lashkar tortadi. Bu paytda Chingizxon ta'qibidan qochib Mo'g'ulistondan Ettisuv viloyati tomon chekingan naymanlar sardori Kuchlik qarluqlar bilan birlashib, qoraxitoylarga kattiq zarba beradi. U 1210 yilda hatto Gurgonning O'zgandagi xazinasini ham qo'lga kiritadi. Bunday qulay vaziyatni to'g'ri baholagan Muhammad o'z vassali, Samarqand hukmdori Usmon ibn Ibroxim bilan birlashib Ettisuv tomon qo'shin tortadi. Bu paytga kelib gurgonlar o'zlarini ancha o'nqlab olgandilar va hatto Kuchlik bilan bo'lgan yangi jangda g'alaba ham qozongan edilar. Muhammad bilan qoraxitoylar o'rtasidagi dahshatli jang Tolos daryosi vodiysida 1210 yil fevralda bo'ladi. Jangda Xorazm askarlari katta talafot ko'rgan bo'lsalarda, qoraxitoylar mag'lubiyatga uchraydilar, ularning qo'mondoni Tayangu asir olinadi. Natijada Xorazm davlatining hududlari XIII asr boshlarida yanada kengaydi va Ettisuv gacha bo'lgan erlar uning tarkibiga qo'shib olindi. Xorazm to'la mustaqillikka erishdi. Biroq qo'lga kiritilgan bu muvaffakiyatlar Xorazmshoh; Aloviddin Muhammadni esankiratib kuyadi. O'zini dunyoda eng qudratli, engilmas shoh deb xisoblay boshlaydi. Qoraxitoylar ustidan qozongan g'alabasiga Muhammad uzigining ko'ziga «Sulton Xudoning erdagi soyasi» degan so'zlarni yozdirgan bo'lishiga qaramasdan, «Sulton Sanjar» unvoni bilan yurgan bo'lsada, yana o'zini qo'shimcha «Iskandari soniy» («Ikkinchi Iskandar») deb ham atay boshlaydi. U xorazmshoh va Islom bayrog'i ostida kofirlarga qarshi muqaddas urushlar e'lon qiladi. O'zga mamlakatlar xalqlariga yuborgan yorliqlarida Aloviddin Muhammad o'zini islom xomiysi sifatida kutib olib, uni da'vat etadi. Xolbuki, u o'z mamlakatida zulm-zo'ravon qilishni haddan tashqari kuchaytirdi, xalq qo'zg'olonlarini shafqatsizlarcha bostirdi. Bu jixatdan 1212 yildagi Samarqand qo'zg'oloni yorqin misol bo'la oladi. Gap shundaki, Xorazmshoh qoraxitoylar ustidan qozonilgan g'alabaga qo'shgan hissasiga

¹ Бунятов З. М. Государство Хорезмшахов- Ануштегинидов, стр.75

minnatdorlik ramzi sifatida qizi Xonsultonni Samarqand hukmdori Usmon ibn Ibroximga 1210 yilda katta to'y qilib beradi. Muhammad kuyovini ham o'zi bilan birga Urganchga olib ketadi. Usmonning yo'qligidan foydalangan Samarqandliklar Xorazmshohga qarshi 1211 yilda qo'zgolon ko'taradilar. Chunki, Xonsulton bilan Samarqandga kelgan xorazmliklar askarlari shaharda juda ko'p bezoriliklar qiladilar va xalqni talaydilar. Vokeadan xabar topgan Xorazmshohning kuyovi Usmon qo'zg'olonchilar tomoniga o'tdi. U hamma xorazmlik askarlarni qirib tashlashga buyruq berdi. Bu borada Usmonning o'zi namuna ko'rsatdi. U o'zi va xotini bilan birga kelgan xorazmliklarni bitta ko'ymay kilichdan o'tkazdi. U Xorazmshohning qizi Xonsultonni ikkinchi xotini qoraxitoy gurgon qiziga cho'ri qilib ko'ydi. Ammo Xonsulton xorazmshohga sodiq bo'lgan kuchlar yordamida Urganchdan shoh kuchlari yetib kelgunga qadar Samarqanddagi qal'a ichida boshpana topa oldi. Xorazmliklarni qirib bitirgan Usmon go'rg'onga elchilar yuborib, Samarqandni unga topshirishga tayyor ekanligini bildirdi.

Xorazmshoh Aloviddin Muhammad g'azabining cheki yo'k edi. U darhol Samarqandga lashkar tortdi va jang bilan 1212 yilda shaharni egalladi. Qo'zg'olonchilardan daxshatli o'ch olindi. Samarqand shaxri uch kun olov ichida yondi. O'n ming odam kilichdan o'tkazildi. Asirga olingan Samarqand hokimi Usmon ibn Ibroxim xotini —Xorazmshoh qizi Xonsultonning talabi bilan osib o'ldirildi. Barcha qoraxitoylar urug'lari va Usmonning avlodlari bitta qo'ymay qirib tashlandi.

Aloviddin Muhammad erishgan yengil g'alabalari qarshisida shu darajada mag'rurlanib, taltayib ketdiki, endi u o'zini qo'yarga joy topa olmay qoldi. Xorazmshoh buyuk saltanat tuzish istagi bilan yonardi. U ushbu maqsadni amalga oshirish ishtiyoqida o'z xalqini taladi, boshqa davlatlarga qarshi islom bayrog'i ostida muqaddas urushlar olib bordi. Islom himoyachisi va xalqlar haloskori Muhammad nomi shu qadar keng tarqalgan ediki, butun-butun davlatlar unga deyarli jangsiz taslim bo'lar edilar.

Xorazmshoh qo'shinlari 1215—1217 yillar davomida Kermon, Belujiston, Makrom, Urmuz, Fors Iroqi, Mozandaron, Arron, Ozor yurti Shirvon va boshqa hududlarni egalladi. Xorazm ulug' saltanat hududlari Iroqdan Hindistongacha va Orol dengizidan to Hind okeanigacha cho'zilib ketgan edi. Xorazmning XIII asr boshlaridagi mavqei haqida mashxur rus tarixchisi S. P. Tolstov bunday yozgan edi: «Xorazm yerlariday keng va aholi ko'p yashaydigan joy dunyoning xech bir yerida bo'lmasa kerak deb o'ylayman, buning ustiga aholisi mashaqqatli hayotga va o'z narsaga qanoat qilishga o'rganib qolgan. Xorazmning aholi o'rnashgan aksari joylari bozorlari, g'amlab qo'yilgan narsalari va do'konlari bo'lgan shaharlardir. Aholi o'rnashgan joylar ichida bozori yuklari kamdan-kam topiladi. Shu bilan birga, bu yerlarda xavfsizlik va tinchlik-xotirjamlik hukmrondir»¹. Bu jumlar aslida arab sayyohi va geografi Yoqut Hamaviynikidir. U mo'g'ullar istilosi arafasida Xorazmda bo'lgan va o'z ko'zi bilan ko'rganlarini yozgan. Uning bergan ma'lumotlariga qaraganda Xorazm davlati XIII asr boshlarida juda katta hududlarni o'z doirasiga qamrab olgan va bu hududda 400 shahar bo'lgan ekan. Ana shu shaharlarning gultoji albatta Xorazmshohlar davlatining poytaxti "Urganch bo'lgan. Hamaviy yozadi: «Boyliklarning mo'lligi va poytaxtining kattaligi, aholisining ko'pligi, yaxshilikka yaqinligi hamda din va mazhab buyurgan narsalarni bajarishi jihatidan dunyoda Xorazmning bosh shahriga o'hshash shahar bo'lmasa kerak»

¹ Толстов С.П. "Қадимги Хоразм маданиятини излаб". Т., "Фан", 1964. 293-бет.

(yuqoridagi manba). Bu fikrni Urganchga sayohat qilgan fors tarixchisi Al-Kazaniy ham yanada bo'rttiribroq tasdiqlaydi: «Gurganj jannatdagi shahar va kuyovning uyida kelinni tasvirlovchi farishtalar e'tiborini qozongan go'zal shahardir»².

Xorazm, ayniqsa, Takash va Aloviddin Muhammad davrida yuksak cho'qqilarga ko'tarildi. Bunday katta saltanat juda ko'p sonli va qudratli qo'shin kuchi bilan yaratildi. Xorazmshoh qo'shini umumiy soni to'g'risida turlicha ma'lumotlar bor. Jumladan, Sibti ibn Al-Javziy 1217 yilda xorazmshoh 400 va xatto 600 ming qo'shinga ega bo'lgan, deb yozsa, An-Nasaviy faqat sarbozlarning o'zi 400 ming kishidan iborat edi, shu jumladan, uning safida 70 ming qoraxitoylar ham bor bo'lgan, deydi. Ba'zi mualliflar esa Xorazmshoh Muhammad lashkarlari sonini 300 ming atrofida deb hisoblashadi. Ammo Irbil hokimligining elchisi bo'lgan Muzaffariddin Gekborining (1190—1233) bergan ma'lumotiga qaraganda, Aloviddin Muhammad 1211 yilda qoraxitoylarga qarshi urushganda faqat otliq askarlardan 400 ming kishini jangga tashlagan. Mo'g'ullar xujumi arafasida Xorazmshoh ixtiyorida 400 ming otliq qo'shin bo'lgan, O'trorda 20 ming, Benaket viloyatida 10 ming, Samarqandda 110 ming askar bor edi. Bundan tashqari Sejiston, Balh Jand, Xuttalon, Qunduz va Yorkentda ham kattagina miqdorda lashkar saqlanar edi¹.

Xorazm saltanatining katta kuch va qudratiga ishongan va o'zining yengilmas lashkarboshilik qobiliyatiga haddan ziyod baho bergan Muhammad endi Bag'dod ustiga yurish, xalifaning o'zini ham Xorazmshohga tobe qilish va o'z nomini xalifalik markazida xutbaga qo'shib o'qitirishga azmu qaror qildi. U Bag'dodni egallashiga shak-shubha qilmasdi. Bog'dodni egallagach, Aloviddin Gurjistonni, so'ngra Vizantiya, Shom yurti va Misrni qo'lga kiritish ishtiyoqida edi.

Orzuga ayb yo'q degan naql bor xalqda. Xorazmshoh ham katta orzu-umidlar og'ushida Bog'dodga qarshi yurish uchun zo'r tayyorgarlik ko'rdi.

1217 yilning kech kuzida Xorazm saltanatining ulkan lashkarlari Bag'dod sari yo'lga chiqdi. Bu qo'shin ba'zi mualliflar ma'lumotiga qaraganda 600 ming, An-Nasaviyning xabariga ko'ra faqat otliq askarlar sonigina 400 ming kishidan iborat bo'lgan. Ammo tolei kulib boqmasa, yo'l yo'q ekan. Qo'lga kiritilgan muvaffakiyatdan noshukur Xorazmshohga iqbol kulib boqmasdi. Uning lashkarlari Xulvon yaqinidagi Asobod dovoniga yaqinlashgan ham ediki, kutilmaganda yoqqan qor uch kecha-yu uch kunduz tinmadi. Hamma yoqni izg'irin sovuq qopladi. Xorazm askarlari sovuqdan tutdek to'qildilar. Oppoq qorlar usti o'liklar bilan qoqlandi. Tuyalar, otlar qirilib ketdi. Jangchilarning tirik qolganlarining quloq-burunlarini sovuq oldi. Nachora, xudoning irodasi. Ammo Aloviddin Muhammad har qonda dahshatga qaramasdan Bag'dod sari yurishni davom ettirish niyatida edi. Biroq 1218 yil 10 fevralda Xorazmdan kelgan chopar navbatdagi shum xabarni keltirdi. Bu xabarga ko'ra Sharqdan mug'ul-tatar lashkarlari Chingizxon rahnamoligida Movarounnahrda xujum boshlagandilar. Buni bilgan Xorazmshoh Muhammad Bag'dod yurishini to'xtatib, 1218 yil martda Movarounnahrda qaytdi. Lekin u Urganchga bormadi, balki Samarqandga keldi. Urganch Turkonxotin ixtiyorida edi. «Otingni jangga sol, taqdiringni Alloxdan ko'r» deganlaridek Aloviddin Muhammadning ham taqdirini Mo'g'ullar bilan bo'ladigan jang hal qilar edi. Albatta, bu jangning oqibati xudo bergan aql-zakovatni qanday qilib ishga

² Буниятов З. М. Государство Хорезмшахов- Ануштегинидов, стр.102.

¹ O'sha asar. 86- bet

solishga ko'p jixatdan bog'liq edi.

Nazorat savollari

1. Ko'chmanchi turkiy qabilalar tarkibiga qanday xalqlar kirgan?
2. Turkiy xalqlarning kelib chiqishi haqida fikrlaringiz?
3. Markazlashgan davlatlarning shakllanishiga sabab bo'lgan omillar nimalardan iborat?
4. Tohiriylar davlatining paydo bo'lishi qanday yuz bergan?
5. Somoniylar kimlar va ularning boshqaruv tizimi qanday bo'lgan?
6. Somoniylar davrida ijtimoiy, siyosiy, madaniy hayot darajasini ko'rsata olasizmi?
7. Qoraxoniylar davlatining tarix sahnasiga kelish sababalari nimalarda namoyon bo'ladi?
8. Qoraxoniylar davrida ijtimoiy, siyosiy, madaniy hayot nimalarda ko'rinadi?
9. G'aznaviylar davlati va hukmronligi yillarini aniq bilasizmi?
10. Saljuqiylar davlatining parchalanish sababalari nimalardan iborat?
11. Xorazmshoh kim, uning davlatining qudrati nimada edi?

VII BOB

IX—XII ASRLARDA MOVAROUNNAHR VA XORAZMDA MADANIY HAYOT

1. MADANIYATNING IJTIMOIIY-SIYOSIY HAYOTDA TUTGAN O'RNI

Arablar Xuroson, Movarounnahr va Xorazmni bosib olgach, hamma yerda bo'lgani kabi o'lkamizda ham qattiq-qo'llik bilan yurti arablashtirish siyosatini olib bordilar. Bu borada islom dini, Qur'oni Karimdan ustalik bilan foydalanildi. O'lkada islom dini bilan bir qatorda arab tili, arab alifbosi ham joriy qilindi. Arab tili - davlat tili, islom dini tili va fan tili darajasiga ko'tarildi. Mahalliy tilda yozilgan asarlar yo'q qilindi, yerli bilimdonlar quvg'in ostiga olindi.

Arab tilini, islom dini va Qur'oni Karimni yaxshi egallagan va bilgan shaxslarning jamiyatdagi o'rni va nufuzi oshdi. Bu arab tiliga nisbatan hayotiy ehtiyojni kuchaytirdi. Movarounnahr va Xorazmda ham hatto o'z ona tiliga nisbatan arab tilini yaxshi bilgan tolibi ilmlar borgan sayin ko'payib bordilar. Arab tili va islom dini bo'yicha mukammal bilim va malakaga ega bo'lganlar arab xalifaligining markaziy shaharlariga borib o'qishni odat tusiga, an'anaga aylantirdilar. Damashq, Qohira, Bog'dod, Kufa, Basra va boshqa shuning singari katta shaharlarda Movarounnahr va Xorazmdan borib fan, madaniyat taraqqiyotiga o'z hissasini qo'shgan ajdodlarimiz soni borgan sayin ko'payib bordi. Xususan bu borada Bog'dod shahri Sharqning ilm-ma'rifat markazi sifatida katta ahamiyat kasb etdi. IX asrda bu shaharda «Bayt-ul-Hikma» («Donishmandlar uyi») — Sharqning fanlar akademiyasi tashkil etildi. Xuddi shunga monand X asr oxiri- XI asr boshlarida Xorazmda ham podsho **Ma'mun ibn Ma'mun** (995—997) va uning avlodlari davrida 1004 yilda «Donishmandlar uyi» tashkil etildi. Urganchda tashkil etilgan bu «Bayt-ul-Hikma» — «Ma'mun akademiyasi» (Xorazm akademiyasi) deb nomlanadi. Bog'dod va Urganchdagi «Donishmandlar uyi»da o'z vaqtida nomlari dunyoga mash'hur ulug' alloma va mutafakkirlar tahsil ko'rganlar. Ular orasida Ahmad Fargo'niy, Al - Xorazmiy, Beruniy, ibn Sino, ibn al-Hammor, Abu Saxl Masixiy, ibn Iroq kabi ulug' va buyo'q zotlarning nomlari bor.

Movarounnahr va Xorazmda IX—XII asrlarda ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyotda (yuz bergan ijobiy yutuqlar va muvaffaqiyatlar haqida gap ketganda, ana shu yutuk va muvaffaqiyatlarning asosiy omili va sababchisi bo'lgan markazlashgan mustaqil davlatlarning vujudga kelganligini e'tibordan qochirmasligimiz keraq albatta.

O'z mavqei va tutgan o'rni jihatidan xalqaro maydonda katta e'tibor va nufuzga ega bo'lgan O'rta Osiyodagi somoniylar, qoraxoniylar, g'aznaviylar, saljuqiylar va xorazmliklar davlatlari Axmad Nasr, Ismoil Somoniylar, Alptakin, Mahmud G'aznaviy, Tug'rulbeq Sulton Sanjar Anushtegin, Otsiz, Takash singari tadbirkor va uzoqni ko'ra

oladigan davlat arboblari davrida har tomonlama rivojlanib, madaniy taraqqiyotda yuksak muvaffaqiyatlarga erishdilar. Chunki bu hukmdorlar davrida mamlakatda davlat hokimiyati mustahkamlandi, nisbatan tinchlik osoyishtalik va barqarorlik vujudga keldi. Natijada moddiy ishlab chiqarish rivoj topdi, hunarmandchilik va savdo taraqqiy etdi, madaniyat gurkirab o'sdi. Bu davrda «Buyuk ipak yo'li»ning o'rni va ahamiyati oshdi, hunarmandchilik va savdo-sotiq rivoj topgan obod va ko'rkam shaharlar vujudga keldi. Buni shundan ham bilish mumkinki, al-Muqaddasiyning yozishicha (985 yilda yozgan) 850-933 yillarda Xorazmda 13 shahar mavjud bo'lgan bo'lsa, yarim yildan so'ng shaharlar soni 33 taga yetgan. Bular: Kos, Gardmon, Oyxon, Orzaxiva, No'qfog', Qardor, Mizdakxon, Jashira, Sadvor, Zarduh Borategin, Madminiya (Jayxun daryosining o'ng sohilida), Jurjoniya, Raxushmisan, Madamisan, Xiva, Kardaranxos, Xazorasp, Jigarband, Joz, Darg'on, Jit, Kichik Jurjoniya, ikkinchi Jit, Safdor, Nuzvor, Zamahshar, Ruzun, Vazirmand, Vaskaxankas Andarosgondir.

Muqaddasiyning so'zlariga qaraganda, Xorazm aholisi aql-zakovatli, fikr ilmini egallagan ma'rifatli kishilar bo'lganlar. Xalifalik shaharlarida fikr, adabiyot, Qur'onni urranish sohasida shogirdi bo'lmagan xorazmlik imom (bu yerda yirik olim ma'nosida) kamdan-kam uchraydi. Xorazmning bu davrdagi taraqqiyoti xususida yirik olim S. P. Tolstovning arxeologiyaga oid quyidagi xulosalari ham g'oyatda ibratlidir: «Bu davrlardagi Xorazmning iqtisodiy parvozi nazardan o'tkazar ekansiz, bir vaqtlar feodal monarxiya bo'lgan bu davlat qiyofasining qoldiqlari ko'z o'ngimizda namoyon bo'ladi. Bizning nigohimizda yuz minglab gektarlab yerlarga obi - hayot bergan ulkan sugorish inshootlari, Xuroson, Movarounnahr va Qipchoq dashtlariga tutashib ketgan strategik va savdo yo'llari istehkomlari, shaxarlarning qaynoq hayoti, hunarmandchilik ravnaq topgan savdo-sotiq hamda O'rta Osiyo, Eron va Volga bo'yining badiiy madaniyatining keyingi butun tarixiga kuchli ta'sir ko'rsatgan Xorazm uyg'onish davrining bor ulug'vorligi va boy ravnaqi gavdalanganday bo'ladi»¹. IX—XII asrlarda ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy va madaniy sohadagi taraqqiyot o'lkamizning Xorazm vohasidan tashqari boshqa hududlariga ham xosdir. Buxoro, Samarqand, Kesh, Naqshob, G'azna, Panjikent, Binokent, Shosh, Termiz, Quva, Kobadiyon, Boykent va boshqa shaharlar savdo-tijorat, hunarmandchilik va madaniyat markazlari sifatida dong taratganlar. Somoniylar poytaxti Buxoro dunyoda ikkinchi Makka hisoblangan. Bu yerga savdo-sotiq, tijorat ishlari bilan, kasb-hunar o'rganish, islom nuri va madaniyatidan bahramand bo'lishdek ezgu niyatda odamlar dunyoning turli burchaklaridan oqib kela boshlaganlar. Tarixchi Abu Mansur as-Saolobiy ta'kidlaganday, (961-1038) Buxoro somoniylar davridan boshlab «...shon-shuhrat makoni, saltanat ka'basi va zamonasining ilg'or kishilari jamlangan, yer yuzi adiblarining yulduzlari porlagan hamda o'z davrining fozillari yig'ilgan (joy) edi»². Xullas, demoqchimizki, arablar istilosidan so'ng IX—XII asrlarda mahalliy hukmdorlar boshchiligida vujudga kelgan markazlashgan davlatlar davrida mamlakatda vujudga kelgan ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-madaniy qulay vaziyat shunday muhitni yaratdiki, natijada bu mintaqadan o'z qobiliyatlari, yorqin va betakror ijrolari, ulkan madaniy-ma'rifiy durdonalari bilan jahon madaniyati sivilizatsiyasi xazinasiga bebaho hissa qo'shgan ajoyib allomalar, fan va madaniyat sohiblari, olimu - donishmandlar, mumtoz

¹ Толстов С.П. «Қадимги Хоразм маданиятини излаб». Т., «Фан», 1964. 198-бет.

² Абдуллаев И. Абу Мансур ас –Саолобий. Т., «Ўзбекистон» 1992. 50-бет.

adabiyot daholari kamolotga yetdilar. Бу ҳақда Президентимиз 2014 йилнинг 15-16 май кунлари Самарқанд шаҳрида **“Ўрта асрлар Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривожигаги роли ва аҳамияти”** мавзuida халқаро анжуман қатнашчиларига йўллаган табрик хатида шундай дейди: “...Ўнлик санок системасини, алгоритм ва алгебра тушунчаларини дунёда биринчи бўлиб илм-фан соҳасига жорий этган Муҳаммад Мусо Хоразмий, комусий олимлар Аҳмад Фарғоний, Абу Райхон Беруний, тиббиёт илмининг асосчиси Абу Али Ибн Сино, араб тили грамматикасини мукамал тарзда ишлаб чиққан Маҳмуд Замахшарий, фазовий тригонометрия асосчиси “иккинчи Птоломей” деб тан олинган Абу Наср Ибн Ироқ, шунингек, ўрта асрларда шарқда яшаб ижод қилган, ўша давр воқеаларидан гувоҳлик берадиган бебаҳо асарлар яратган буюк тарихчилар авлоди, энг аввало, Аҳмад Ибн Арабшоҳ, Низомиддин Шомий, Шарафиддин Али Яздий, Хофиз Абрў, Хондамир, Абдураззақ Самарқандий, ўзида мингдан зиёд юлдузлар ҳаракатини жамлаган астраномик жадвал яратган Мирзо Улуғбек сингари улуг мутафаккирларимиз билан ҳақли равишда фахрланамиз. Бундай юксак ифтихор туйғуси бизни ҳеч кимдан кам бўлмаган халқ сифатида фахр билан яшашга, аждодларга муносиб авлод бўлишга даъвад этади”. Бу алломалар ва уларнинг жаҳон фани тараққиётига қўшган хиссаси бизнинг milliy iftihorimiz, g'ururimiz va fahrimizdir.

2. SHARQ DUNYOSINING BUYUK ALLOMALARI AL-XORAZMIY (783-850)

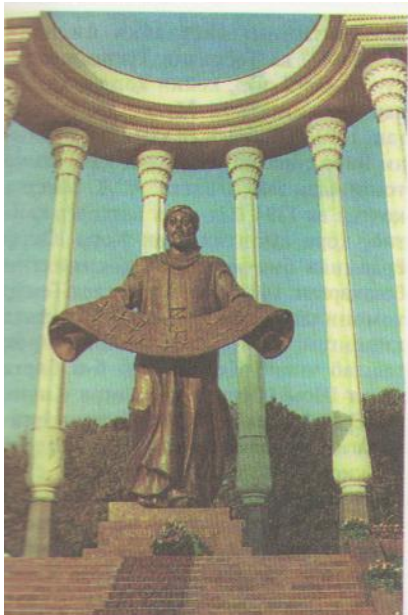
Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy mashhur o'zbek olimi va dono mutafakkiri, asli Xiva shahridan. G'oyatda o'tkir zehn egasi va noyob qobiliyat sohibi bo'lgan al-Xorazmiy yoshlik chog'idan boshlab aniq va tabiiy fanlarni o'rganishga qiziqdi, arab, fors, hind va yunon tillarini egalladi, bu tillarda yozilgan kitoblarni qunt bilan o'qib mutolaa qildi. U dastlabki ta'limni xususiy muallimdan oldi va so'ngra o'sha davrning yirik ma'rifat markazlaridan biri bo'lgan Marvda madrasada o'qidi. Xalifa Horun ar-Rashidning o'g'li Ma'mun xalifalik taxtiga o'tirgach (813), Muhammad Muso al-Xorazmiyni o'zi bilan birga Bog'dodga olib ketdi va u yerda tashkil etilgan «Bayt-ul-Hikma» («Donishmandlar uyi»)ga boshliq etib tayinladi. Bu yerda al-Xorazmiy katta ijodiy-ilmiy ish bilan shug'ullandi, ko'plab qimmatbaho asarlar yozdi.

Xorazmiy matematika, geometriya, astronomiya, geografiya, tarix ilmi va boshqa fanlar sohasida barakali ijod qildi. Uning «Al-Jabr val Mutsobala» («Tenglamalar va qarshilantirish»), «Hisob al-Hind» («Hind hisobi»), «Kitob surat al-Arz» («Yer surati haqida kitob»), «Kitob at-Tarix» («Tarix kitobi»), «Kitob al-Amal bil Usturlabat» («Usturlab»¹ bilan ishlash xahida kitob») kabi asarlari ilm-fanda olimga jahonshumul shuhrat keltirdi. Al-Xorazmiy o'z ijodiy ilmiy ishlarida birinchi o'ringa xalq manfaatlarini qo'ydi va e'tiborini uning amaliy hayotiy ahamiyatiga qaratdi. U «Tenglamalar va qarshilantirish» kitobida bu haqda shunday degan edi: “Men

¹ “Usturlab” – yulduzlarning harakati va holatini kuzatadigan asbob

arifmetikaning sodda va murakkab masalalarini o'z ichiga oluvchi al-Jabr va al-Muqobala hisobi xaqida qisqacha kitob yozdim. Chunki, u odamlarga meros taqsimlash, vasiyatnoma yozish, boylik bo'lish va adliya ishlari, savdo-sotiq, kanal qazish, geometrik hisoblashlar, shuningdeq boshqa turli munosabatlarda juda ham zarur"¹. Xorazmiy «Al-jabr», «Al-muqobala» asari bilan matematika tarixida birinchi bo'lib algebra faniga asos soldi. «Algebra» atamasining o'zi ham ushbu kitobning qisqacha «aljabr» deb ataluvchi qisqartirilgan nomining aynan ifodasi hisoblanadi. Xorazmiyning bu asari butun dunyoga, shu jumladan Evropada ham keng tarqalgan. Mazkur kitobni lotin tiliga tarjima qilinganda G'arbiy Evropada «aljabr» so'zi «algebra» tarzida qabul qilingan. Ana shu tariqa Al-Xorazmiy nomidan dastlab lotincha yozuvda «Algorizmi» so'zi, so'ngra «algoritm» atamasi paydo bo'lgan. «Hisob al-Xind» («Xind, hisobi») kitobida Xorazmiy hozirgi paytda ijtimoiy hayotda ishlatiladagan birdan tuqqizgacha bo'lgan raqamlar va nol yordamida istalgan sonni yozish, ular yordamida arifmetik to'rt amalni bajarish, o'sha raqamlar bilan ifodalangan sonlardan kvadrat ildizlar chiqarish qoidalarini izohlab beradi. Olimning «Kitob at-tarix» («Tarix kitobi»)da Xuroson, Kichik Osiyo va Movarounnahrning VIII—IX asrlardagi tarixiga oid qisqa va aniq ma'lumotlar o'z ifodasini topgan. Xorazmiyning «Zij» («Astronomik jadval»), «Quyosh soati haqida risola» asarlari falakiyotshunoslik fanining rivojlanish taraqqiyotiga katta hissa qo'shdi. Mamlakatimiz xalqlari 1983 yilda al-Xorazmiy tavalludining 1200 yilligini tantanali nishonladilar.

AHMAD FARG'ONIY (797-861)

Sahovati keng ona tuprog'imiz, O'zbekiston nomini faxr va g'urur his-tuyg'usi bilan uzoq-uzoq avlodlarga ko'z-ko'z qilishga arzigulik ulug' siymo va allomalardan biri Ahmad Farg'oniydir. Asli kindik qoni Farg'onoda tomgan va IX asrda yashab ijod etgan vatandoshimiz haqida ma'lumot beruvchi tarjima hujjatlar deyarli yo'q darajada. Ahmad Farg'oniy filolog olim Aziz Qayumovning («Ahmad al-Farg'oniy», T.: Fan, 1990) ma'lumotlariga qaraganda yoshlikdan fanga, ilm olishga chanqoq bo'lib o'sgan. U asosan tabiiy fanlar: falakiyotshunoslik matematika, geografiya kabi fanlar bo'yicha ijod qilgan. Ahmad Farg'oniyning ijodiy faoliyati Bag'dod bilan, ulur mutafakkir olim Muhammad Ibn Muso al-Xorazmiy rahbarligida faoliyat ko'rsatgan «Baytul Hikma» bilan bog'liqdir. U arab atamashunosligining paydo bo'lishi va ilmiy taraqqiyotiga munosib hissa qo'shdi. Bag'dod va Damashqdagi rasadxonalar qurilishiga shaxsan qatnashdi. Bag'dodning Raqqoq, nomi bilan ataluvchi mavzesida qurilgan Rasadxona qoshida tashkil etilgan falakiyotshunoslik maktabiga rahbarlik qildi. Ahmad Farg'oniy zamondosh, kasbdosh olimlar va shogirdlari bilan hamkorlikda Ptolemey «Yulduzlar jadvali»dagi ma'lumotlarni tekshirish ishlarini olib bordi. Uning fa'lakiyotshunoslikka oid ilmiy-tadqiqot ishlari ijodiy samaralar berdi. Taniqli olim Omunulla Fayzullaev («Ahmad al-

¹ Хамидов Х. Олис- якин юлдузлар Т., “Чўлпон” нашриёти 1990 14 –бет

Fargʻoniy» — «Fan va turmush», 1992, 9—10-sonlar) ma'lumotlariga qaraganda Axmad Fargʻoniyning oltita kitobi dunyoga ma'lum va mashhurdir. «Kitob Fi Usul ilmi an-Nujum» («Falakiyot ilmining usullari haqida kitob»). Bu risolaning asl qoʻlyozmalari matni bir xil boʻlsada, besh nom ostida saqlanadi. Ya'ni Almajistiyga bagʻishlangan «Falakiyot risolasi», «Falak sferalari sababiyati», «Al-Majistyy» (Ptolemeyning «Almagest» asari), «Ilm al-haya» («Falakiyot ilmi») deb ataladi. Bu nodir qoʻlyozmalar Angliya, Frantsiya, AQSh, Marokash, Misr va Sank-Peterburgda saqlanmoqda.

Olimning «Al-Fargʻoniy jadvallari» (qoʻlyozmasi) «Usturlob bilan amal qilish haqidagi kitob» Hindistonda, «Oy, Yerning ustida va ostida boʻlganida vaqtni aniqlash risolasi» qoʻlyozmasi Qoxirada, «Yetti iqlim hidi asarining qoʻlyozmasi Olmoniyada, «Usturlob yasash haqidagi kitob» qoʻlyozmasining toʻrtta nusxasi Berlin va Parijdadir.

Ahmad Fargʻoniy bu asarlaridagi ilmiy kashfiyotlari bilan jahon fani va madaniyati taraqqiyotiga ulkan va munosib hissa qoʻshdi. Hususan, uning 812 yilda Quyosh tutilishini oldindan bashorat qilishi, Yerning dumaloq shar shaklida ekanligini ochganligi olimga shuhrat keltirdi. Keyinroq Misrda yashagan chogʻida Nil daryosi suvini oʻlchaydigan asbob yasagan. Bu asbob tutash idishlar qoidasiga asoslangan boʻlib, hozirgacha saqlanadi. Ahmad Fargʻoniyning falakiyotga oid yirik ilmiy asarlaridan biri «Samoviy Harakatlar va yulduzlar fanining majmuasi haqida kitob»dir. Bu asar «Astronomiya negizlari» deb ham yuritiladi. Unda buyuk mutafakkir oʻzi yashagan davrdagi falakiyotga oid bilimlarni tartibga soldi. Oʻzi-ning yangi xulosa va natijalari bilan boyitdi. Falakiyot ilmiga oid asboblari, Quyosh soatlarining bayonini berdi. Oʻsha davr an'anasiga muvofiq mamlakatlarni etti iqlimga boʻlib oʻrgandi, joylarning geografiyaga oid koordinatlarini Sharqdan Gʻarbga yoʻnalishda berdi. Falakiyotga oid bilimlar qomusi hisoblanmish mazkur asar Ovrupoda Kopernikkacha boʻlgan falakiyot ilmidan asosiy qoʻllanma boʻlib hizmat qildi. Oʻzidan keyingi olimlar uchun ijobiy samaralar berdi.

Olimning stereografik proektsiyalar nazariyasini undan ming yil keyin buyuk matematik Eyler XVIII asrda geografiyaga oid xaritalar tuzish nazariyasiga tatbiq qildi va «Katta geografik xarita»ni tuzishda ishlatdi. Undan tashqari kompleks oʻzgaruvchan miqdorlar tekisligi, noevklid geometriyalar, Lobachevskiy tekisligining Belt-rami-Kleyn proektsiyasi kosmografiyalarning zaminida ham Ahmad Fargʻoniyning shu nazariyasi yotadi.

Ahmad Fargʻoniy bajargan ilmiy tadqiqot natijalari qaysi fan sohasida boʻlishidan qat'i nazar gʻoyatda pishiq, puxta va nihoyatda mukammal boʻlgan. Shu boisdan uning asarlari fan olamida shuhrat topgan. XII asrdayoq alloma asarlarining lotin tiliga tarjima qilinishi va butun Evropaga tarqalishi bu fikrimizning isbotidir. Evropa ilmiy muhiti fargʻonalik allomaga katta hurmat bajo keltirgan. Evropaliklar Ahmad Fargʻoniy oʻzlaricha talaffuz etib, «Al Fragʻanus» deb ataganlar. Hatto bu nomni buyuk Dante ham ehtirom ila tilga olgan. Ahmad Fargʻoniy asarlari lotin, olmon, ingliz frantsuz, rus va boshqa tillarga tarjima qilingan. Mustaqillik sharofati bilan allomaning 1998 yili 1200 yillik yubiley sanasi nishonlandi. Ahmad Fargʻoniyga atab Quvada bogʻ barpo etilib allomaning haykali oʻrnatildi. Uning boy ijodiy merosini oʻrganish va chop etish borasida ham koʻplab hayrli ishlar amalga oshirilmoqda. Президентимиз Ислам Абдуганиевич Каримов Самарқанд шаҳрида бўлиб ўтган **“Ўрта асрлар Шарк**

алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривожигаги роли ва аҳамияти” мавзуида халқаро анжуманда сўзлаган нуткида Аҳмад Фарғоний тўғрисида тўхталиб шундай фикрларни илгари сурди: *“Аҳмад Фарғоний томонидан IX асрда яратилган “Астрономия асослари” фундаментал асарида оламнинг тузилиши, Ернинг ўлчови ҳақидаги дастлабки маълумотлар, сайёрамизнинг шарсимон кўринишига эга экани хусусидаги далиллар мавжуд бўлиб, мазкур китоб XVII асрга қадар Европа университетларида астрономия бўйича асосий дарслик сифатида ўқитиб келинган ҳамда Буюк географик кашфиётлар даврида Колумб, Магеллан ва бошқа саёҳатчиларнинг кашфиётлари учун илмий асос бўлиб хизмат қилган. Аҳмад Фарғонийнинг амалий ютуқларидан бири унинг ўрта асрлардаги асосий астрономик асбоб – устурлоб назариясини ишлаб чиққани ва шунингдек, Нил дарёсида “ниломер” деган, кўп асрлар давомида сув сатҳини ўлчайдиган асосий восита сифатида хизмат қилиб келган машҳур иншоотни яратгани бўлди.*

Мен Ўзбекистон Республикаси Президенти сифатида Миср Араб Республикаси пойтахти Қоҳира шаҳрида бўлганимда, ана шу ниломерни кўриб, бу улуг аجدодимизнинг илмий даҳоси олдида яна бир бор ҳайратга тушиб бахтига муяссар бўлдим”

Prezidentimiz sai-harakati bilan Misrning poytahti Qohirada Ahmad Farg'oniga atab haykal o'rnatildi.

ABU NASR FOROBIY (873—950)

Sharq allomalarining yirik namoyandalaridan biri bo'lgan Abu Nasr ibn O'zlug' ibn Tarxon al-Forobiy Aris daryosining Sirdaryoga quyiladigan joyida, Shosh hozirgi Toshkent shahridan 200 — 260 km shimoli-g'arbda joylashgan Forob (O'tror) shahrida tavallud topgan. U Forobda ta'lim olib, Buxoro va Samarqandda, ilmu urfon markazlari Bag'dod va Damashq shaharlarida yashab o'z ilmiy darajasini oshirgan, deyarli fanning barcha sohalarini egallab 160 dan ortiq asarlar ijod qilgan. Forobiy riyoziyot, falakiyot, tabobat, musiqa, falsafa, tilshunoslik va adabiyotga oid buyuk asarlar, risolalar yozib jahonga mashhur bo'ldi. U yozgan «Aristotel»(Arastu) ning «Metafizika» asari maqsadlari haqida», «Tirik mavjudot a'zolari haqida», «Musiqa kitobi», «Baxt-saodatga erishuv haqida», «Siyosat al-Madoniya» («Shaharlar ustida siyosat yurgizish», «Fozil odamlar shahri», «Masalalar mohiyati», «Qonunlar haqida kitob», «Tafakkur yuritish mazmuni haqida», «Mantitiqa kirish haqida kitob», «Falsafaning mohiyati haqida kitob» va boshqalar buyuk olimning ilm va dunyokarash doirasining beqiyos darajada kengligi va chuqurligidan dalolat beradi.

Forobiy ellin madaniyati donishmandligining xadsiz bilimdoni edi. U Platon, Aristotelning barcha falsafiy tabiiy, ilmiy asarlariga, Ptolemeyning osmon jismlari harakati, Aleksandr Afrodiziyning ruh haqidagi psixologiyaga oid, Galenning tibbiyot bo'yicha asarlari, shuningdek Epikur, Zenon, Evklid, Porfiriylar risolalariga taqriz va sharxlar yozdi. Agar ilm-fan rivojida o'zining qo'shgan buyuk xizmatlari uchun Aristotel «birinchi muallim» unvoniga sazovor bo'lgan bo'lsa, Forobiy ellin donishmandligini, Aristotelni yaxshi bilganligi, qomusiy aqli va ilm-fan taraqqiyotiga

katta hissa qo'shganligi uchun «Al-Muallim as-Soniy» — «Ikkinchi muallim «Sharq Aristoteli» degan mo'tabar unvon oldi.

Forobiyning «Inson tanasining a'zolari haqida»gi risolasi tibbiyot ilmining maqsad va vazifalarini aniqlashga bag'ishlangan. Shu ma'noda bu asar muallifi buyuk hakim Abu Ali ibn Sinoning bevosita o'tmishdoshi bo'lganligini isbotlaydi.

Forobiy «Astrologiyaning to'g'ri va noto'g'ri qoidalari haqida» risolasida astrologlarning ruhiy va ijtimoiy xodisalar va jarayonlarni osmoniy jismlar haqidagi ilmiy taxminlarga asoslangan faoliyatlarini yolg'on tasavvurlar va uydirmalardan farqlash zarurligini ta'kidlaydi.

Olimning ko'p jildli «Musika haqida katta kitob» asari musiqa ilmining katta bilimdoni bo'lganliginigina emas, ayni zamonda Forobiyning taniqli musiqashunos sozanda va ajoyib bastakor ham bo'lganligini dalillaydi. U yangi musiqa asbobining ixtirochisi ham bo'lgan.

Forobiy yirik mantiqshunos olim sifatida ham nom chiqargan. Bu borada u yunon olimlarining ijobiy an'alarini davom ettirib, mantiq ilmining turli muammolariga oid bir kator risolalar ijod qilgan.

O'rta asr fanining rivoji va taraqqiyotida Forobiyning ilmlar tasnifi bo'yicha olib borgan ilmiy ijodiy ishlari g'oyatda qimmatlidir. U «Ilmlarning kelib chiqishi haqida», «Ilmlarning tasnifi haqida» va boshqa risolalarida o'sha davrda ma'lum bo'lgan 30 ga yaqin ilm sohasining tartibi, tasnifi va tafsilotini beradi. Umuman, Forobiy ilmlarning beshta asosiy turkumini ko'rsatadi:

1.Til haqidagi ilm (grammatika, poetika, to'g'ri yozuv va boshqalar. Jami yettita bo'limdan iborat.)

2.Mantiq. Sakkiz bo'limdan iborat.

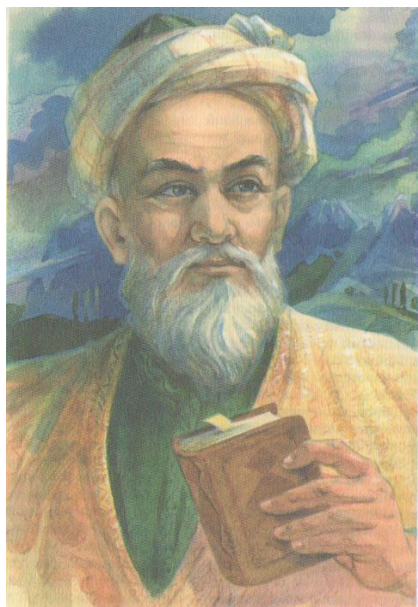
3.Matematika, yetti mustaqil ilm: arifmetika, geometriya, optika, sayyoralar, musiqa, og'irliq mexanika.

4.Ilm at-tabiiy va ilm al-ilohiy-tabiiy va ilohiy ilmlar yoki metafizika.

5.Siyosat ilmi (ilm al-madaniy — shahar haqidagi ilm, shaharni boshqarish ilmi), yurisprudentsiya (fikh) va musulmon teologiyasi (kalom). Xullas, Forobiyning ilmiy-falsafiy merosi xalqimizning buyuk ma'naviy boyligi sifatida asrlar osha avlodlar uchun ilxom va ijod manbai bo'lib xizmat qilaveradi.

ABU ALI IBN SINO
(980—1037)

Sharq dunyosining buyuk daho olimi Abu Ali al-Husayn ibn Abdulloh ibn al-Hasan ibn Ali ibn Sino Buxoro yaqinidagi Afshona qishlog'ida to'g'ilgan. Uning otasi

Abdulloh asli Balxdan bo'lib, ibn Sino besh yoshga to'lganda oilasi bilan Buxoroga ko'chib keladi. Turk yozuvchisi Ibrohim Ogoh Chubukchining ma'lumotiga qaraganda, asli turk oilasidan bo'lgan ibn Sinoning otasi nihoyatda o'qimishli kishi edi. U «Ihvon as-Safo» risolalarini va Ismoiliya mazxabining dunyoqarashlarini sevardi. Bir kuni Abdulloh An-Notiliy degan falsafani yaxshi biluvchi bir zot bilan tanishganida o'g'li ibn Sinoni shogirdlikka olishini so'raydi. An-Notiliy bo'lajak allomani o'z tarbiyasiga oladi. Ibn Sino Arastuning «Mantiq»ini, Oklidesning «Anosir»ini, Batlimusning «Al-Majasti»sini shu buyuk zotdan o'rganadi. Bundan oldinroq esa, Ismoil ismli bir zotdan fiqh ilmidan tahsil ko'radi. O'n yoshdayok «Qur'on»ni yod olgan ibn Sino ustozlarini shoshirib ko'yadigan zukko bola edi. Falsafa,

mantiq falakiyot, tabiiy va riyoziy ilmlar u juda yaxshi biladigan bilim soxalari edi. Bulardan tashqari, Islom tarixini mufassal o'rgandi. O'zi anglagan darajada Islomiyatni ham sharxlay olardi»¹.

Ibn Sino ayniqsa, tibbiyot ilmiga aloxida mehr qo'ygandi. Bu borada u xristian tibbiyotshunos olimi Iso bin Yahyo asarlaridan ko'p foydalangan. Chunki u tibda tajribalarga ko'p ahamiyat bergan tabib bo'lgan. Qisqa vaqt ichida ibn Sino tabobat soxasida katta shuhrat qozonadi. Ibn Sinoning o'zi bu haqida quyidagilarni yozgan edi:

« Tib aslida qiyin ilmlardan emas shu sababdan men qisqa muddat ichida bu sohada shunday yutuqqa erisha oldimki, hatto fozil tabiblar ham menga kelib, mendan tib ilmini o'qiydigan bo'ldilar. Bemorlarga ham qatnar edim. Erishgan tajribalarim natijasida menga davolash eshiklari shunday keng ochildiki, uni ta'riflab bo'lmaydi».

Ibn Sinoning obro'-e'tibori kun sayin oshib borganligini bir necha e'tiborli dalillar isbot qiladi. Buxoro amiri Nuh ibn Mansur (976—997) og'ir dardga chalinadi. Uni davolashda ibn Sino faol qatnashadi va buning evaziga u saroy kutubxonasida saqlanayotgan nodir kitoblardan foydalanish imkoniyatiga ega bo'ladi.

1002 yilda Xorazmga borgandan so'ng, o'sha davrning yirik madaniyat markazlaridan biri bo'lgan Urganchda Ma'mun akademiyasida faollik ko'rsatadi. Abu Rayhon Beruniy singari buyuk olimlar bilan xamkorlikda ishlaydi. 1017 yil Xorazmni Mahmud G'aznaviy bosib olgach, Ibn Sino Gurgon amirligiga, u yerdan Ray, Kazvin shaharlariga o'tib, so'ng Hamadonga — buvayxiylar hukmdori Shams ad-Davla xizmatiga (997—1021) kiradi. Hamadon amiri Shams ad-Davlani davolagan Ibn Sino vazirlik darajasiga ko'tariladi. Askarlar orasida sodir bo'lgan isyon tufayli Ibn Sino zindonga tushadi. Ammo Shams ad-Davla yana kasallanganda zindonband etilgan buyuk tabib ikkinchi bor uni davolaydi va tag'in vazirlikka tayinlanadi.

Shams ad-Davla vafotidan so'ng uning o'g'li Samo ad-Davla taxtga o'tiradi. Ibn Sino vazirlikda qolishni istamaydi. U Isfaxon amiri Aloud-Davlaga maktub yo'llab vazifa so'raydi. Bu xatti-harakati uchun Hamadon hukmdori Ibn Sinoni zindonband

¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати». 1990 йил 10 август

qiladi. Oradan to'rt oy o'tgach, Isfaxon amiri Aloud-Davla Hamadonni bosib oladi va Ibn Sinoni xibsdan ozod etadi.

Tinimsiz ilmiy mutolaa, shaharma-shahar darbadarlarcha yurish, olimga nisbatan bir necha bor uyushtirilgan ta'qib va zindonlar, albatta, uning salomatligiga ta'sir etgan edi. Ibn Sino 1037 yilda (xijriy 428) 57 yoshida vafot etadi. Buyuk qomusiy olimdan juda katta meros qolgan. Turli manbalarda ulug' mutafakkirning falsafa, mantiq, ruhshunoslik adabiyotshunoslik she'riyat, musiqa, geologiya, mineralogiya, fizika, matematika, tibbiyot, falakiyot va fanning boshqa sohalariga oid 450 dan ortiq ilmiy asarlari qayd etiladi. Biroq bizgacha Ibn Sinoning faqat 242 ta asari yetib kelgan, xolos. Shundan 80 tasi falsafa, ilohiyot va tasavvufga, 43 tasi tabobatga, 19 tasi mantiqqa, 26 tasi ruhshunoslikka, 23 tasi tibbiyot ilmiga, 7 tasi falakiyotga, 1 tasi riyoziyotga, 1 tasi musiqaga, 2 tasi kimyoga, 9 tasi odob ilmiga, 4 tasi adabiyotga, 8 tasi boshqa olimlar bilan bo'lgan yozishmalarga tegishlidir¹.

Olimning falsafaga oid «Kitob ash-shifo» asarini o'z davrining qomusiy asarlaridan desak mubolag'a bo'lmaydi. Unda mantiq, tabiiy fanlar, riyoziyot va ilohiyot bo'yicha falsafiy g'oyalar o'z aksini topgan.

Yana bir falsafaga oid yirik asar «Al-ishorot va tanbihot» («Ishoralar va tanbihlar») hisoblanadi. Unda falsafaning asosiy masalalari qisqacha bir tarzda bayon etilgan.

Forsdariy tilida yozilgan yirik falsafiy asarlardan biri «Donishnoma» («Bilim kitobi»)dir. Ibn Sino bu asarida o'zidan oldingi va o'z davridagi tabiiy fanlar va falsafaning yutuqlaridan foydalangan holda shunday bir falsafiy asar yaratdiki, bu asar O'rta asr Sharqidagi nazariy bilimlarning eng yuqori cho'qqisiga ko'tarildi.

Ibn Sinoning tabobat ilmi bobida qoldirgan buyuk merosi ayniqsa katta tarixiy ahamiyatga egadir. Uning tabobatga oid asarlaridan 30 tasi bizgacha yetib kelgan, shulardan asosiylari o'zbek tiliga tarjima qilingan. Ulug' hakimning tabobatga oid shoh asari albatta «Kitob al-Qonun fi-t-tib» («Tib konunlari kitobi»)dir. Ibn Sino «Tib qonunlari»ni besh kitobga bo'lgan:

1-kitobda tabobatning umumiy nazariyasi bayon etiladi.

2-kitob dorishunoslikka bag'ishlangan. Unda o'simlik ma'dan va hayvonlardan olinadigan 811 sodda dorining nomini alifbo tartibida joylashtirilib chiqilgan va ularning ta'rifi keltirilib, har biri qaysi dardga davo ekanligi izohlangan. («Tib qonunlari», 7- bet.) Ibn Sinoning davolash uslubida ishlatilgan 396 dorivor o'simlikdan 165 tasi bugungi kunda tibbiyot fanida qo'l laniladi. 110 tasi sobiq SSSR farmokologiyasiga kiritilgan edi.

3-kitobda «Juz'iy» kasalliklar, ya'ni insonning boshidan tovonigacha har bir a'zosida bo'ladigan kasalliklar, ularni aniklash va davolash usullari yoritiladi.

4-kitob insonning biron-bir muayyan a'zosiga xos bo'lmagan, balki butun gavdasida yuz berishi mumkin bo'lgan kasalliklarga bag'ishlangan.

5-kitobda murakkab dorilar, ya'ni tabiatda tayyor holda uchramaydigan darmondorilarni tayyorlash to'g'risida fikr yuritiladi.

Abu Ali ibn Sino «Tib qonunlari» asarining jahonshumul tarixiy ahamiyatini shu narsadan ham bilish mumkinki, bu kitob to XVIII asrning oxirlariga qadar ham G'arbiy Yevropaning tibbiy o'quv yurtlarida asosiy o'uv qo'llanmasi bo'lib xizmat qilgan.

¹ Абу Али ибн Сино.. Тиб қонунлари 1 жилд. Т., 1992, 5 бет.

Sharq olamining taniqli mutafakkirlaridan bo'lgan Nizomiy Aruziy Samarqandiy «Chor maqola» kitobining IV qismida Ibn Sinoning tabobatga oid o'n besh kitobining ro'yxatini keltirib, so'ngida quyidagilarni yozgan edi: «Agar (tabib) shularning (kitoblarning — R.Sh. Sh. K) hammasini o'qishdan xalos bo'lmokchi bo'lsa, «Qonun»-ning o'zi kifoya qiladi»¹.

«Tib qonunlari» XII asrdayoq lotin tiliga tarjima qilingan. Shu kunga qadar bu asar dunyodagi deyarli barcha xalqlarning tillariga o'girilgan. Ayrim qismlarining nashri esa son-sanoqsizdir.

Ibn Sino nafaqat qomusiy olim va mutafakkir, ayni zamonda u iste'dodli shoir va adib ham bo'lgan. Uning badiiy, ijod bobidagi mevalari—«Qush risolasi», «Salomon va Ibsol», «Yusuf qissasi», «Uyg'oq o'g'li Tirik» asarlarida o'z aksini topgan. Ularda ulug' adib yuksak insoniy fazilatlarini, xayotiy muammolar va yechimlarni qalamga oladi.

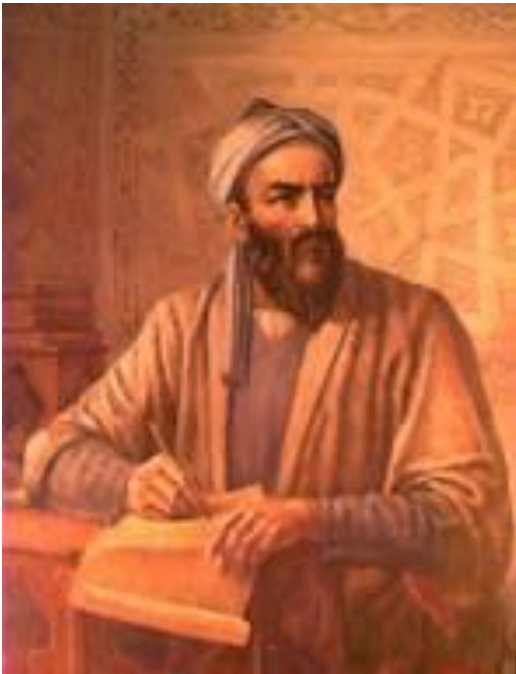
Italiyalik mashhur olim, matematik va shifokor Djirolamo Kardino (1501 — 1576) ibn Sino haqida shunday degandi: «Mening hamma g'oyalarim, o'zimgamas, balki ibn Sinoga taalluqlidir, chunki uning nazariyalari falsafiy qarashlar orasida haqiqatga yaqin yagona g'oyalardir. Men buni bajonidil tan olaman». Tibbiyotshunos olim N. Majidov ibratli bir voqea to'g'risida hikoya qiladi. AQSHda Kanzas-Siti shahridagi «Salomatlik markazi»da ma'ruza o'qib bo'lgach, markaz raisi menga: «Sizni hozir ulkan tibbiyot kitoblari kutubxonasiga olib boraman», dedi. Mamnun bo'lib uning orqasidan yurdim. Markazdagi kutub-xona ham eng so'nggi jihozlar bilan bezalgan, oynavand edi. Hamrohim oyna ostidagi ulkan jildlik kitoblarni menga ko'rsatarkan: — Sizning vatandoshingiz, tibbiyot fanining buyuk namoyandasi va ulug' mutafakkir Abu Ali ibn Sinoning besh jildligi!— dedi.— Bilasizmi, bu xonaga hech kim qo'yilmaydi. Ibn Sino Vatanidan, to'g'ilgan yurtidan va uning avlodi bo'lganingiz uchun siz bundan mustasnosiz.

...Fahr iftihor tuyg'ulariga to'lib-toshib xonaga kirdim. Xonada avtomatik qurilmalar ko'p, barcha ishlar kompyuterlashtirilgan. Oyna tagida «Tib qonunlari»ning XV asrda frantsuz tilida bosilgan nusxasi bor edi. Uning uzok davrlardan ko'z qorachigidek asrab-avaylab kelinayotgani shundoqqina ko'rinib turardi. Xorijlik do'stlarimizning ulug' Ibn Sino va uning ilmiy ijodiga bo'lgan bunday munosabati, izzat-hurmati meni hamon to'lqinlantiradi.

Ha, sharqda «Shayxur-Rais» va G'arbda esa «Avitsenna» nomi bilan mashhur bo'lgan buyuk vatandoshimiz Abu Ali ibn Sino abadul-abad avlodlar qalbini faxr va g'urur his-tuyg'ulari bilan albatta yoritib turajak.

ABU RAYHON BERUNIY (973—1048)

¹ Садриддин Айний. Танланган илмий асарлар. Т., «Фан» нашриёти, 1978, 35-36- бетлар

O'rta asrlarda Xorazmda tashkil etilgan Ma'mun akademiasining porloq yulduzlaridan biri, buyuk olim va mutafakkir Abu Rayhon ibn Axmad Beruniydir. U 973 yil 4 sentyabrda Urganch shahridan 120 km naridagi qadimgi janubiy Xorazmning poytaxti Kat (hozirgi Beruniy) shahri yaqinida to'g'ilgan. Dastlabki ta'limni Urganchda olgan. Taqdir taqozosi bilan Sharqning ko'pgina shaharlarida bo'lgan. Ancha vaqt Gurgonda turgan, so'ngra Ma'mun akademiasida katta ilmiy ish olib borgan. Mahmud G'aznaviy Xorazmni egallagach (1017 yil), Beruniy o'z ilmiy faoliyatini G'azna shahrida davom ettirgan. U Mahmud G'aznaviy bilan birgalikda Hindistonda bir necha bor safarda bo'lgan. Ulug' mutafakkir 1048 yilda G'azna shahrida vafot etgan.

Abu Rayhon Beruniy fanning deyarli barcha yo'nalishlari bo'yicha buyuk kashfiyotlar qilgan qomusiy olimdir. Alloma zamondoshlari iborasi bilan aytganda «uning qo'li hech qachon yozishdan to'xtamagan, nigohi muttasil kuzatish bilan band bo'lgan, qalbi esa fikrlashga mudom qanot bog'lab turgan. Arab sayyoxi Yoqut Hamaviy Marv masjidi vaqfnomasida Beruniyning kitoblari nomi yozilgan varaqlik ro'yxatni ko'rganligini eslatadi. Hozircha olimning ma'lum bo'lgan 154 nomdagi asarlari geografiya, astronomiya, tarix geologiya, gidrogeologiya, geodeziya, mineralogiya, fizika, kimyo, botanika, farmakologiya kabi soxalarga aloqadordir. Ana shu asarlardan bizgacha faqat 30 tasigina yetib kelgan xolos. «O'tmish avlodlardan qolgan yodgorliklar», «Hindiston», «Mineralogiya», «Geodeziya» kabi yirik asarlar olimga tom ma'noda jahon shumul shuhrat va obro' keltirdi. U kishilik jamiyati tarixida ilk bor yerning dumaloq shaklda ekanligini aniqlab, globusni yaratdi. Bu paytda ulug' alloma endigina 21 bahorni qarshilagan edi¹. Beruniy chizgan dunyoning geografik Haritasi ko'p yillar sayyoxlarga yo'llanma bo'lib kelgan. U yerning radiusini aniqlagan, hatto proektsiyaning (buyumning tekislikdagi aksi, tasviri) uch xilini topganligi ma'lum. Buyuk mutafakkir o'z asarlarida Xristofor Kolumbdan 460 yil avval Amerika qit'asi borligini bashorat qilgan. Geografiya fanining bilimdoni Hamidulla Hasanovning quyidagi fikrlari g'oyatda qimmatlidir: «Ba'zi tarixchi, geograflarimiz XV—XVI asrdagi buyuk kashfiyotlar tarixini yoritishda masalani yo mutlaqo tilga olmaydilar yoki faqat g'arbchasiga izohlaydilar», deydi. Jumladan, Amerika qit'asining ochilishi masalasida fikr yuritgan rus olimi V. Gulyaev vatandoshimiz Beruniyning «...u tomonda yo'llar notinch, xavf-xatar ko'pligi sababli kema qatnovi bo'lmay-di», degan gaplarini keltirish bilan chegaralanadi. Xolbuki Beruniy: «Bizning tekshirishimizcha, erning shimoliy (ikki) choragidan biri quro'g'lik bo'lganligidan, uning hamqurt (diametral qarama-qarshisidagi) chorak qismi ham quro'g'lik bo'lishini taxmin qilamiz»².

Beruniy o'zining 45 dan ortiq falakiyotga oid asarlarida Kopernikdan qariyb besh

¹ Каюмов А. Абу Райхон Беруний. Абу Али ибн Сино. Т., «Ёш гвардия» нашриёти, 1987, 3- бет

² Саотов А. Колбимда бор аламиним маним. «Фан ва турмуш» 1992, 9-10-сон 17- бет

asr ilgari olamning markazi Er emas, Quyoshdir degan xulosa chiqardi, Yerning Quyosh atrofida aylanishini birinchi bor o'rta qo'ydi. Bu borada olimning «Astronomiya kalidi», «Qonuni mas'udiy», «Attafhim» kabi asarlari bebahodir. Beruniyning yirik asarlaridan biri «Al osorul boqiya anil qurunil xoliya» («Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar»)dir. 27 yoshlik chog'ida yozgan bu asarda alloma o'zining hayotiy kuzatuvlari asosida yunonlar, Rumoliklar, forslar, so'rdiylar, xorazmiylar, yahudiylar, arablar va boshqa xalqlarning yilnoma (kalendar) tizimlarini bir-biriga taqqoslab, ularning kelib chiqish tarixini tahlil qilib beradi. Bu asarda yana Turonzamin xalqlarining tarixi, urf-odati va madaniyatiga oid masalalar ham o'z ifodasini topgan.

Beruniyning eng yirik shoh asari «Hindistonidir. 13 yil davomida olib borgan ilmiy qidiruv ishlari natijasida yozilgan va sakson bobdan iborat asarni olim 1030 yilning 30 aprelidan to 1031 yilning 19 dekabrigacha bo'lgan vaqt mobaynida, ya'ni bir yilu sakkiz oyda yozib tamomlagan. Bu asar hindlarning tarixi, fani, urf-odati, o'sha davrdagi ularning siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy ahvoliga bag'ishlangan bebaho asardir. Unda hindlarning qadimgi zamonlardan tortib to Beruniy yashagan davrgacha bo'lgan e'tiqodlari, modda, tangri, olam, inson, jon kabilarga bo'lgan qarashlar, ularning dinlari, dinlarning kelib chiqish tarixi, payg'ambarlari, aniq fanlar sohasidagi ilmlari, o'lka va shaharlarning chegaralari va ularga oid bo'lgan afsona va tarixlar, yozuv va tillari, she'r va vaznlari kabi masalalar mohirona bir tarzda bayon etilgan. Bu asarni yozish uchun Beruniy juda ko'plab tillarni, adabiyotlarni o'rgandi. Jumladan, «Hindiston» asarida keltirilishicha, vatandoshimiz) bir qancha asarlarni hind tilidan arab tiliga, boshqalarini arab tilidan qadimiy hind tili — sanskritga tarjima qiladi. Xullas, Abdusodiq Irisov bergan ma'lumotlarga qaraganda, Abu Rayhon Beruniy 20 dan ortiq asarni hind tilidan arabchaga tarjima qilgan. U 40 dan ortiq sanskrit tilidagi manbalardan foydalangan.

Beruniyning «Hindiston» asarini 20 yil davomida o'rganib, juda katta ilmiy ishlarni amalga oshirgan nemis olimi Edvard Zaxauning quyidagi so'zlari g'oyatda ibratlidir: «Hindshunoslikda Beruniyga teng keladigan biror olimning undan oldin ham, keyin ham bo'lganini bilmaymiz». Vatandoshimizning hind fani va tarixiga oid o'lmas asariga hind olimlari ham yuksak baho berganlar. Jumladan, Hamid Rizo o'zining 1944 yilda yozgan «Xindistonning madaniy xizmati» asarida «O'rta asr va yangi zamon mualliflaridan hech biri ham hind madaniyatining chigal masalalarini chuqur ilmiy tushunishda o'lmas Abu Rayxon Beruniy erishgan yutuklarga erisha olmadi. Uning «Xindiston» asari klassik namuna bo'lib qolishi bilan birga, o'z muallifining qadimgi hind madaniyati va faniga qilgan tortig'idan iboratdir», deydi.

Beruniyning yana bir qimmatbaho asari «Kitobul jamohir fi ma'rifatil javohir» («Qimmatbaho toshlarni bilish kitobi»)dir. Unda olim O'rta Osiyodagi minerallar, ularning joylari haqida juda zarur ma'lumotlarni beradi. Ulug' alloma O'rta Osiyoda birinchilar qatorida dorichilik haqida «Kitobus saydalat fit tib» asarini yozdi. Unda olim mingdan ortiq dorivor moddalarni ta'riflagan, ularning nomini 30 tilda bergan.

Beruniy o'z ona vatani — Xorazm tarixi bo'yicha ham («Xorazmning ajoyib kishilari») qimmatli asar yozib qoldirgan.

Xullas, buyuk qomusiy olim Beruniyning qalam tebratmagan sohasining o'zi yo'q edi, desak mubolag'a bo'lmaydi. U juda o'tkir adib ham bo'lgan. Olimning qaysi bir asarini ko'zdan kechirmang, ularda albatta she'riy misralar yetimologik ma'nolar, badiiy o'xshatishlarni uchratasiz. Xolisona fikr yuritganda, Beruniyning ijodiy parvozida

sulton Mahmud G'aznaviyning hissasi ham oz emas. Olimning o'zi bu to'g'rida shunday degan: «Jalolim Mahmud, u mendan hech bir lutfni darig' tutmadi. Meni shuhrat va baxtga qovushtirdi. Kamchiliklarimdan ko'z yumdi...» Beruniyning ijodi turli-tuman va rang-barangdir. Uning ijodi bamisoli tengsiz xazina. Bu xazina bizning, xalqimizning ma'naviy boyligi, millim ifti-xorimiz, g'ururimizdir. Uni o'rganish va bilish barchamizning burchimizdir.

ABU ABDULLOH AL-XORAZMIY (997 yilda vafot etgan)

O'z qomusiy ijodi bilan Sharq o'rta asr madaniyatini yuksak cho'qilar sari ko'tarishda munosib hissa ko'shgan ulug' allomalardan yana biri Abu Abdulloh Muhammad ibn Axmad ibn Yusuf al-Xorazmiydir. Allomaning hayotiy faoliyatiga oid ma'lumotlar deyarli saqlanmagan. Abu Abdulloh Xorazmiyning qachon, qayerda tugilganligi to'g'risida hech qanday ma'lumot yo'q. Faqat 997 yilda vafot qilganligi ma'lum xolos. Ulug' mutafakkir yoshlik yillarini Xiva, Zamaxshar, Kat kabi shaharlarda o'tkazgan. Xurosonda ham yashagan. Olim faoliyatining mashhurligi vazir Abul Hasan Ulutbiy huzurida kotiblik lavozimida ishlagan paytiga to'g'ri keladi. Bu davrda alloma «Al-kotib al-Xorazmiy» nomi bilan shuhrat topdi. U vazifa nuqtai nazaridan Buxoroga tez-tez borib turgan va u yerda mashhur ilm namoyandalari bilan uchrashib turgan bo'lishi yehtimoldan uzoq emas.

Abu Abdulloh Xorazmiyning ilmiy dunyoqarashi o'sha davrda keng tarqalgan yunon falsafasi va madaniyati, Sharq madaniyatining buyuk namoyandalari Yoqub ibn Ishoq al-Kindiy, Abu Nasr al-Forobiy, Abu Bakr ar-Roziy va boshqalarning ilg'or g'oyalari ta'siri ostida shakllandi va kamol topdi. Ulug' allomadan bizgacha arab tilida yozilgan yagona «Mafotih al-Ulum» («Ilmlar kaliti») asari etib kelgan, xolos. Bu asarning ko'lyozma nusxalari ko'p emas. Yaqin-yaqinlargacha uning faqat to'rttagina nusxasi borligi yozma axborotlarda ma'lum qilingan. Ana shu to'rt nusxaning uchasi Buyuk Britaniyadagi muzeyda 7528,23429 va 2524 raqamlari hamda 1051 raqami ostida Berlin kutubxonasida saqlanadi. 60-yillarga kelib amriqolik olim K. Bosvort Turkiya kutubxonalarida mazkur asarning yana olti nusxasi borligini aniqladi. Bu asarning barcha olti nusxasi ham Istambul shahrining kutubxonalaridan joy olgan. Bir nusxasi Fotih Milliy kutubxonasida 2047 raqami, Nuri Usmoniya kutubxonasida 3667 raqami va to'rt nusxasi Sulaymoniya xalq kutubxonasida 2911, 329, 3758 va 791 raqamlari ostida saqlanadi.

Abu Abdulloh Xorazmiyning ushbu asarini 1160 yildagi ko'lyozma nusxasi asosida birinchi o'rgangan va uning aniqlangan matnini matbuotda 1895 yilda nashr qilgan olim — golland sharqshunosi Van Flotendir. Rus akademigi I. Yu. Krachkovskiy bu asarni 976 va 991 yillar oralig'ida yaratilgan deb hisoblaydi. Dunyodagi juda ko'p olimlar «Mafotih al-ulum» asarini qomusiy asar sifatida baholab, unga juda katta e'tibor berganlar. Bu asar shu paytga qadar H. Hadyujam-tomonidan faqat fors tiliga to'liq tarjima qilingan, boshqa tillarga esa uning faqat ayrim bo'lim yoki boblari ag'darilgan xolos (ingliz, fransuz, nemis, rus va boshqa tillarda). Ammo vatandoshimizning butun jahon tan olib qiziqib o'rganayotgan bu qimmatbaho asari uning o'z yurtida shu kunga qadar ham o'zbek tiliga tarjima qilinmaganligi achinarli holdir.

Abu Abdulloh al-Xorazmiyning «Ilmlar kaliti»da o'sha davrdagi deyarli hamma asosiy fanlar bo'yicha fikr yuritiladi. I. Yu. Krachkovskiyning fikricha, bu asar o'sha davr «bilimlarining barcha sohalarini o'z ichiga oluvchi izohli terminologik lug'atdir». Mutafakkir o'z davri an'analariга ko'ra ilmlarni ikki qismga bo'lib tekshiradi. Birinchi qism shariat va u bilan bog'liq bo'lgan arab ilm-lari va ikkinchi qism — arab bo'lmagan, ya'ni yunonlar va boshqa xalqlar ilmlari. Arab ilmlari qismiga mutafakkir: o'n bir bobdan iborat fiqhx, yetti bobdan iborat kalom, o'n ikki bobdan iborat grammatika (sarf va nahv), sakkiz bobdan iborat ish yurgizish, besh bobdan iborat she'riyat va aruz, to'qqiz bobdan iborat tarixni kiritadi. Ikkinchi qismga, ya'ni «arab bo'lmagan» xalqlar ilmlariga olim: uch bobdan iborat falsafa, to'qqiz bobdan iborat mantiq, sakkiz bobdan iborat tib, besh bobdan iborat arifmetika, to'rt bobdan iborat xandasa, to'rt bobdan iborat ilmu-nujum, uch bobdan iborat musiqa, ikki bobdan iborat mexanika va uch bobdan iborat kimyoni kiritadi. Xulosa shuki, buyuk olim va dono mutafakkir Abu Abdulloh al-Xorazmiy xalqimizning iftixoridir. Uning shu paytga qadar o'rganilmagan va ilmiy tahlil etilmagan boy ijodiy merosini chuqur va atroflicha o'rganib, uni umumxalq e'tiboriga xavola etish O'zbekiston ilmiy jamoatchi-ligining birinchi darajali vazifasidir.

ABU BAKR NARSHAXIY (899—959)

IX—XII asrlarda O'rta Osiyoda fanning deyarli barcha sohaları, jumladan tarix ilmi sohasida ham ijod qilgan olimlar juda ko'p bo'lgan. Bu borada Abu Bakr Muhammad Narshaxiy o'ziga xos alohida o'rinda turadi. Uning xayoti va faoliyati to'g'risida deyarli hech narsa saqlanmagan. Faqat Sam'oniyning «Kitob ul-Asab» asarida olimning to'la nomi Abu Bakr Muhammad ibn Ja'far ibn Zakariyo ibn Hattob ibn Sharik ekanligi va u Buxoro ahlidan bo'lib, 286 (899) yili to'g'ilgan va 348 (959 — 960) yilda vafot yetganligi (Narshaxiy, Buxoro tarixi, 84- bet) yeslatiladi. Narshaxiydan meros tariqasida yagona asar «Buxoro tarixi» bizgacha etib kelgan. Ammo asarning bu pomi ham nisbiy harakterga ega. Chunki olimning o'z asari qaysi nom bilan ataganligi shu paytga qadar noma'lum. Shu sababli asar qo'lyozma nusxalarda va hozirgi zamon ilmiy-tarixiy adabiyotlarida ham turli nomlarda «Tarihi Narshaxiy» («Narshaxiy tarixi»), «Tarixi Buxoro» («Buxoro tarixi»), «Tahqiq ul-viloyat» («Viloyat xaqiqatni aniqlash»), «Axbori Buxoro» («Buxoro xaqida xabarlar) kabi nomlar bilan atab kelinadi. Ammo ilmiy adabiyotda va o'quv darsliklarida asarning «Buxoro tarixi» atamasi mustahkam o'rin oldi. Asarning turli nomlar bilan atalishi bejiz emas, albatta. Buning sababi shundaki, asarning Narshaxiy tomonidan yozilgan dastlabki asl nusxasi saqlanib qolmagan. Uning hozir bizgacha etib kelgan qismi 1128 yilda Quva shahridan bo'lgan Abu Nasr Ahmad Ibn Muhammad Ibn Nasr al-Quboviy arab tilidan forsiyga qisqartirib tarjima qilgan nusxasidir. Undan keyingi yillarda ham Narshaxiyning asari bir necha tahrirga uchragan, ba'zi matnlar qisqartirilgan va hatto so'nggi voqealar asosida to'ldirilgan. Bu hususan Abu Nasr Axmad Quboviyga taalluqlidir. U Narshaxiy asari matnini qisqartirish bilangina cheklanib qolmagan, balki Taboriy va boshqa mualliflarning, shu jumladan Abu Hasan Nishopuriyning «Xazoin ul-ulum», Ibrohimning «Ahbar-i Muqanna» kabi asarlaridan foydalanib, uni yanada to'ldiradi. Ana shu tariqa «Buxoro tarixi»ga Narshaxiy yashab o'tgan davrdan keyingi, jumladan 1178—1179 yillardan to 1220 yillarga qadar bo'lib o'tgan tarixiy voqealar ham kirib

qolgan.

Bundan qariyb ming yildan ortiq yil ilgari yozilgan Narshaxiyning «Buxoro tarixi» asari soʻzsiz xalqimiz tarixchiligidan nodir manbasi sifatida gʻoyatda qimmatlidir. Unda Movarounnahr va Xorazm erlarining arablar tomonidan bosib olinishi, arablar bosqiniga qarshi mahalliy xalqlarning koʻzgʻolonlari, erli xalqlarning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotiga oid masalalar xususida soʻz boradi. «Buxoro tarixi» 1991 yilda «Kamalak» nashriyotida A. Rasulov tomonidan tayyorlanib chop etildi. Narshaxiy merosi xalqimizning ma'naviy boyligi sifatida avlodlarga xizmat qilaveradi.

ABUL XASAN BAYHAQIY (995—1077)

Oʻz zamonasining yirik tarixchi olimlaridan biri Abulfayz Muhammad ibn Husayn al-Kotib Abul Hasan Bayhaqiy boʻlib, uning asarlari gʻaznaviylar davri tarixini yoritishda beqiyos darajada katta ahamiyatga ega boʻlgan qodir manbalardir. Olim sifatida Nishopur madrasalarida oʻqib kamolotga yetishgan Bayhaqiy Mahmud Gʻaznaviy hukmronligi davri (998—1030) da saroy kotibi (1021) darajasigacha koʻtarilgan. Undan soʻng devon boshligʻi etib ham tayinlangan. Bayhaqiyning qalamiga mansub: «Ziy natul Kuttob» («Kotiblar ziynati»), «Tarixi Oli Mahmud» («Mahmud xonadoni tarixi») «Jome' ut-tavorix» («Tarix toʻplami») kabi asarlari ma'lum. Bu asarlarda buyuk tarixshunos olim gʻaznaviylar sulolasi tarixini gʻoyatda moxirona bir tarzda yoritib beradi. Ayniqsa, bu borada 30 jildan iborat boʻlgan «Jome' ut-tavorix» diqqatga loyiqdir. Unda Bayhaqiy gʻaznaviylar hukmdori Sabuktegin (977—997) davridan keyingi qariyb 80 yillik tarixni bayon etadi. Asar 1962 yilda rus tilida matbuot yuzini koʻrgan. Ammo markazlashgan feodal turkiy davlatlardan biri xisoblangan gʻaznaviylar sulolasi tarixiga bagʻishlangan Bayhaqiyning «Jome' ut-tavorix» asari shu paytga qadar oʻzbek tiliga tarjima qilinmagan.

ABU NASR AL - UTBIY (961- 1036/1040)

Gʻaznaviylar sulolasi davri tarixining eng mashxur bilimdonlaridan biri Abu Nasr ibn Abdullajabbor al-Utbiydir. Eronda oʻtroqlashib qolgan badavlat arab oilasiga mansub boʻlgan al-Utbiy sharqshunos olim Ubaydulla Uvatovning ta'kidlashicha, Gʻazna hukmdori Abu Mansur Sabuktakinning saroyida kotiblik¹ qiladi. U gʻoyatda tadbirkor shaxs boʻlgan. Sabuktegin vafot etgach uning oʻgʻillari Ismoil va Mahmud taxt vorisligi uchun kurashadilar. Al-Utbiy Mahmud tarafida boʻlib, ular gʻolib chiqadilar. Mahmud hukmronligi davrida al-Utbiy uning qoʻl ostida ishlaydi va sultonning elchisi sifatida diplomatiya xizmatiga jalb qilinadi. U Mahmudning oʻgʻli Mas'ud hukmronligi davrida ham saroyda kotiblik lavozimini oʻtagan.

Tarixiy yozma manbalarda al-Utbiyning har tomonlama kamolotga yetgan ulugʻ bir shaxs, tarixchi, shoir va adib boʻlganligi ta'kidlanadi. Uning «Latoif al-kuttob» asarida («Kotiblarning latif soʻzlari») birodarlik doʻstlik mavzulariga bagʻishlangan asarlari borligi qayd etiladi. Ammo Abu Nasr al-Utbiyning eng shoh asari soʻzsiz «Tarix

¹ Уватов У. Донолардан сабоқлар. Т., Абдулла Қодирий номидаги халқ нашриёти, 1994, 66-бет.

al-yaminiy» («Yaman ud-Davlatining tarixi») dir. Ubaydulla Uvatov bergan ma'lumotlarga qaraganda, asarga «Tarixiy al-Yaminiy» deb nom berilishiga sabab «...G'azna sulton Mahmud G'aznaviy (u 998—1030 yillarda hokimlik qilgan) mustaqil ravishda G'aznaviylar taxtida qaror topgach, 999 yilda abbosiy xalifa Qodir Billoh (xalifalik yillari 991 —1031 yillar) unga Xurosonni idora qilish huquqi bilan birga Yamin ud-davlat Amin Ul-millat» («Davlat tayanchi va din xomiysi») degan faxriy laqab in'om qilgan edi. Shu xususdan ham al-Utbiy o'z asarini Mahmud G'aznaviy tirikligida yozib, unga bag'ishlaydi va uning laqabi «Yamin»ga nisbat berib, qisqacha «Tarix al-Yaminiy» deb atagan».¹

Mazkur asar g'oyatda qimmatli manba asari ekanligi va o'z vaqtida, undan keyingi davrlarda ham bu asarga qiziqish juda katta bo'lganligini isbotlaydigan dalillar anchagina. «Tarix al-Yaminiy» shu paytga qadar fors tili (1205—1206), ingliz tili (1858), hind tili (1847), arab tili (1870), rus tili va boshqa tillarda chop etilgan. Ushbu asar xususida V. V. Bartold, A. Yakubovskiy, V. I. Belyaev, P. Yu. Bulgakov va boshqalar ilk fikrlar aytganlar va o'z ilmiy tadqiqotlarida undan foydalanganlar. Qariyb yarim asrlik davr (975—1021) ni o'z ichiga olgan «Tarix al-Yaminiy» asarida al-Utbiy Movarounnahr va Xurosonda bo'lib o'tgan tarixiy voqealarni keng qamrovli bir tarzda bayon etgan. Bu asar o'z davriga oid muxim va ko'pdan-ko'p dalil va ma'lumotlarni o'zida mujassamlashtirganligi uchun ham undan fors va arab tillarida yozilgan qator tarixiy asarlarda foydalanganlar. Al-Utbiy asariga tarix ilmi olamida mashhur bo'lgan Abul-Hasan Bayhaqiy, Ibn al-Asir, Ibn Kasir, Rashidud-din, Mirxond, Xondamir, Gardiziy va boshqalarning murojaat qilishlarining o'zi uning fan olamida tutgan o'rniga berilgan yuksak bahodir.

«Tarix al-Yaminiy» muqaddima va qirq besh bob (zikr)dan iborat. Unda X va XI asrlarda faoliyat ko'rsatgan g'aznaviylar davlati tarixi atroflicha bayon eti-ladi. Albatta, o'sha davr an'anasiga ko'ra hukmdorlarga nisbatan xayrixohlik ma'lum darajada asarda aksini topgan bo'lsada, biroq ob'ektiv tarixiy jarayon unda yetakchi o'rindadir. Sultonlar, amirlar, mulkdor va boylar o'rtasidagi toju-taxt va davlat talashib olib borilgan mantiqsiz urushlar, jangu jadallar, nizolar, ixtilofu mojarolarga muallif o'z asarida katta o'rin ajratgan. Ayni zamonda asarda oddiy mexnatkash xalqning og'ir iqtisodiy turmush sharoiti, ularning zulm va istibdodga qarshi olib borgan kurashlari to'g'risida ham ko'pgina ma'lumotlar berilgan. Bu jihatdan Nishopur va Xurosondagi qaxatchilik (1011), Jurjonda (987) gi vabo kasalligi voqealari harakterlidir.

Abu Nasr al-Utbiyning «Tarix al-Yaminiy» asarining 177 varaqdan iborat Toshkent qo'lyozma nusxasi O'zbekistan Respublikasi fanlar akademiyasining Sharqshunoslik institutida (3252 rakamli xujjat ostida) saqlanadi. Afsuski, xalqimiz va tariximiz uchun g'oyatda qimmatli va zarur bo'lgan mazkur asar shu kunga qadar o'zbek tiliga tarjima qilinmagan. Uni o'rganish, tahlil va tarjima qilib millatning ma'naviy boyligini boyitish ziyolilarimizning burchidir.

ABULQOSIM FIRDAVSIY (940-941 — 1030)

IX — XII asrlarda Movarounnahr va Xorazmda adabiyot va badiiy ijod rivoj

¹ O'sha asar, 67-bet.

topdi. Bu davrda yetishib chiqqan soʻz sanʼatining badiiy ustalari mamlakatimiz shon-shuxratini uzok-uzoq yurtlarga ham taratdilar. Oʻlkamizda somoniylar va gʻaznaviylar sulolalari hukmronlik qilgan davrlarda yashab ijod etgan badiiy ijod ustalari Abdullo Rudakiy, Daqiqiy, Abulqosim Firdavsiy va boshqalarning nomlari tariximizdan munosib oʻrin olgan. Nomi jahonga mashxur boʻlgan Abulqosim Firdavsiy asli Xurosonning Tus shahri yaqinidagi Taboron qishlogʻidan boʻlib, oʻzining «Shohnoma» asari tufayli shuxrat topdi. 60 ming bayt, 120 ming misradan iborat epik dostonni yozish uchun shoir oʻzining 35 yillik umrini sarf qilgan. Rivoyat qilishlaricha, «Shohnoma»ga dastlab qoʻl urgan shoir Daqiqiy boʻlgan. U ming baytdan iborat «Gushtasb» dostonini yozib tugatganda, oʻz quli tomonidan oʻldiriladi va boshlagan ishi chala qoladi. Dostonni yozib tugallash vazifasini Abulqosim Firdavsiy oʻz zimmasiga oladi. Shoir dostonni yozib tugatgach, oʻsha davrda Gʻazna davlatining hukmdori boʻlgan sulton Mahmudga uni xadya sifatida taqdim etadi. Mahmud Gʻaznaviy bilan Firdavsiy oʻrtasidagi munosabatlarga oid har xil rivoyatlar va yozma manbalar mavjud. Ularning maʼlum bir qismi Mahmud Gʻaznaviyni kamsitish, uni joxil va qonxur, kallakesar sulton sifatida talqin qilishga qaratilgan. Aslida esa Mahmud Gʻaznaviy ilm-maʼrifatga homiy, adolatparvar va diyonatli sulton boʻlgan. Jumladan, tarixchi Davlatshoh Samarqandiy bergan maʼlumotlarga qaraganda, sulton Mahmud poytaxti Gʻaznada oʻsha davrda 408 ijodkor olimlar, shoir va yozuvchilar boʻlgan. Ular orasida Unsuriy, Farruhiy, Monuchehriy, Asjadiy, Manshuriy, Utoridiy, Masʼudiy, Roziy, Labibiy, Ziynatiy, Mansur va boshqalar bor edi. Gʻaznada Beruniy va Ibn Sinolar ijodiy hamkorlik qilganlar. Hatto Firdavsiyning oʻzi ham Mahmud Gʻaznaviy marhamatidan baxramand boʻlganligi yozma manbalarda qayd etiladi. Navoiyning shogirdi tarixchi Zayniddin Vosifiy «Badoeul vaqoe» asarida yozishicha, oddiy dehqon Ali Daylamning oʻgʻillari Abulqosim va ukasi Abul Mansurga Tus shaxri hokimi zulm oʻtkazadi. Shunda Muhammad Asqariy degan doʻsti Abulqosimga Gʻaznaga, Mahmud Gʻaznaviy huzuriga borishni maslaxat beradi. Abulqosim Gʻaznaga borib shaharda 70 kun yuradi-yu, ammo sulton Mahmud huzuriga kira olmaydi. Bir kun koʻz bogʻlogich Moxan Abulqosimning bir dostonini Mahmudga beradi. Doston sultonga maʼqul boʻladi va Abulqosimni saroyda uyushtirib turiladigan anʼanaviy sheʼrxonlik kechasiga taklif qiladi. Sulton Mahmud Abulqosimning saroy xizmatkori Ayoq xaqida yozgan ruboiysini eshitib «Majlisimni Firdavs bogʻidek obod qilding» deydi va bu bilan Abulqosimga Firdavs taxallusi beriladi. Sulton Mahmud Firdavsiyga «Shohnoma» asarini yozib tamomlashni topshiradi. Asarni yozib boʻlgach, Abulqosim uni Mahmud Gʻaznaviyga taqdim etadi. «Shohnoma» sultonga maʼqul tushadi. Unda shoir asarning muqaddimasida «Sitoyishi Sulton Mahmud» deb, sultonni ulugʻlab qasida yozgan. Ammo «Shohnoma»da shoirning Eron va Turon oʻrtasidagi urushlarda turonliklarni kamsitib, yaxshiylardek tasvirlagani Mahmud Gʻaznaviyga yoqmagan edi. Bu tabiiy bir xol edi, albatta. Chunki Mahmud turk sultoni boʻlgan, Biroq shunday boʻlsada, Mahmud Gʻaznaviy Firdavsiyga vaʼda qilingan 60 ming bayt doston uchun yuz ming dirham oltin berishni vaziri Xoja Maymandiyga topshiradi. Lekin xasis vazir qizgʻanib, Firdavsiyga yuz ming oltin oʻrniga 60 ming kumush dirham beradi. Shoir unga taqdim qilingan tangalarni qabul qilib oladi-yu, uni uchga boʻlib hammomchi, boʻzachi va tangalarni olib kelgan xizmatkorga beradi. Voqeadan xabar topgan Mahmud shoirni oʻlimga maxkum etadi: Firdavsiy sulton oyogʻiga yiqilib uzr suraydi. Mahmud shoirning gunoxidan oʻtgach,

Firdavsiy saroyini tark etish oldidan Ayoza bir xat beradi va bu xatni 20 kundan so'ng Mahmud G'aznaviyga topshirishni iltimos qiladi. Bu xatda u sulton Mahmudni hajv qilib she'r bitgan edi. Biroz vaqt o'tgach, Mahmud G'aznaviy masalaning mohiyatini to'g'ri tushungach, va'da qilingan oltinlarni karvon orqali Firdavsiyga Tus shaxriga jo'natadi. Ammo shoirga atalgan karvon Tus shaxri darvozalaridan kirib kelgan bir paytda shaharning boshqa bir darvozasidan Firdavsiyning tobutini olib chiqishayotgan edilar. Rivoyatlarga qaraganda, karvonni Firdavsiyning kizi qabul qilib olishdan bosh tortadi, otamga vafo qilmagan boylik menga vafo qilarmidi, deydi. Sulton Mahmud buyrug'i bilan oltinlar Abulqosim Firdavsiy maqbara yodgorligi uchun sarflangan. Shoir umrining oxirini xor-zorlikda o'tkazib, 1030 yilda vafot etgan. 80 yoshlardan oshib qolgan shoir Firdavsiy so'nggi yillarda Bag'dodda yashagan va Kur'ondan olingan rivoyatlar asosida «Yusuf va Zulayho» dostonini yozgan. Dostonning boshlang'ich qismi «Tavbanoma» deb ataladi. Unda shoir endi qadimiy pahlavonlar haqida og'iz ochmaslikka qasamyod qiladi va butun umrini sarf etib vujudga keltirgan «farzandi» — «Shohnoma»dan yuz o'giradi:

Shohlardan yozmayman endi men aslo,
Dargohi ko'nglimga urdi mutlaqo,
Bu dostonlar bari qip-qizil yolg'on,
Bir siqm tuproqqa arzimas chunon.

Firdavsiyning «Shohnoma» asarini iqtidorli sharqshunos olim, Firdavsiy nomidagi xalqaro mukofot sovrindori Shoislom Shomuhamedov 1984 yilda o'zbek tiliga tarjima qilgan.

MAHMUD KOSHG'ARIY **(XI asr)**

XI asrda yashab ijod qilgan Mahmud Koshg'ariyning hayoti va ijodiy faoliyati to'g'risida yetarli ma'lumotlar bizgacha yetib kelmagan. Shu bois olimning to'g'ilgan yili va vafoti sanasi ham ma'lum emas. Uning to'liq ismi Mahmud ibn Muhammad Koshg'ariydir. Bobosi Muhammad va otasi Xusayn, Koshg'ardagi Beregon shahridan bo'lgan. Koshg'ariylar oilasi Bolasog'unga (Qirg'izistonning hozirgi To'qmoq shahri) ko'chib kelishganda Mahmud hali yosh bola edi. Bo'lajak olim o'z davrining madaniy va ilmiy markazlaridan biri bo'lgan bu shaharda qunt bilan o'qidi, arab, fors tillarini o'rgandi. U yoshlik chog'ida xalq jonli tilidagi so'z va iboralarni, xikmatli so'z, maqollarni astoydil o'rgandi, ularni qunt bilan yozib bordi, Har bir so'z, iborani sharhlash va ma'nosini aniqlashga intildi. Ana shu qiziqish tufayli Mahmud Koshg'ariy turkiy xalqlar tarixi, tili, madaniyati, urf-odatlarini puxta o'rganish maqsadida butun O'rta Osiyoni kezib chiqdi. O'zi to'plagan boy dalillar asosida xalqimizning buyuk olimi «Javohirun nahv fi lug'ati turk» («Turkiy tillarning sintaksisi durdonalari») va «Devonu lug'atit turk» («Turk tilining lug'ati») asarini yozgan. Mahmud Koshg'ariyning birinchi yozgan asari bizgacha yetib kelmagan yoki xali topilganicha yo'q. Olimning ikkinchi asari «Devonu lug'atit turk» 1074—1075 yillarda yozilgan. Bu xaqda asarning o'zida quyidagi fikrlar beyon etiladi: «Bu kitobni yozgan yilimiz to'rt

yuz oltmish oltinchi yilning muharram oyida ilon yili kirgan edi»¹. Bu nodir qo'lyozma asar hozir Istambulda saqlanmoqda.

Asar muqaddima va lug'at qismidan iborat bo'lib, madaniy merosimizda aloxida o'rinni egallaydi. Chunki unda olim dunyo Haritasini ham ilova qiladi va Rus (kichik Osiyo) dan to Xitri hududlarigacha cho'zilib ketgan yerlarda yashovchi turkiy xalqlar tarixi, geografiyasi, etnogenezi, urf-odatlar, turmush tarzi, madaniyati to'g'risida g'oyatda qimmatli ma'lumotlarni beradi. Asarda turkiy qavm-urug'lar: qipchoq, ug'uz, yamak, boshqirt, basmil, qay, yaboku, tatar, qirg'iz, chigil, yag'mo, tuxsi, igroq, jaru, jambil, uyg'ur, tangut, tabg'ochlardan tashkari, yana fors, arab, xitoy, rus xalqlari xaqida ham ma'lumotlar bor.

«Devonu lug'atit turk»da turkiy xalqlar og'zaki ijodi va yozma adabiyotiga doir 300 dan ortiq she'riy parchalar, maqollar, xikmatli so'zlar va lavxalar berilgan. Olim o'z asarida turkiy tillarga oid juda ko'plab so'z birikmalari, iboralar, talaffuz qoidalarini asoslab beradi. Bu jixatdan mazkur asarni oddiy lug'at deb emas, balki mukammal ishlangan grammatik qo'llanma sifatida qaramoq lozim bo'ladi, Mahmud Koshg'ariyning asarida Turkistondagi ba'zi shaharlarning nomlari, sharh-izoxlar ham berib o'tilgan. Jumladan, unda Toshkent «Tarken» tarzida ko'rsatiladi va «Tarken» Shoshning ismi, asli Toshkent, Tosh shaxri demakdir, deb izoxlanadi. Samarqandning asli nomi «Samiz kand» — katta shahar deb ta'riflanadi.

«Devonu lug'atit turk»da olim turkiy yozuv to'g'risida g'oyatda qimmatli fikrlarni bayon qiladi va 18 harfdan iborat turk (uygur) alifbosini keltiradi. Asarda imlo masalasida ham muxim ma'lumotlar bor.

Xullas, she'riy usulda kdlamga olingan buyuk muta-fakkir Mahmud Koshgariyning asarida yuksak ezgulik goyalari, mexnatsevarliq shaxsiy kaxramonliq ganimlarga nafrat kabi kdrashlar o'z ifodasini topgan. «Devonu lugatit turk» jaxondagi juda kuplab xalqlarning til-lariga (tu jumladan nemis, turk va ozarbayjon tiliga) tarjima qilingan. Asarning ahamiyatiga baxo berib, V. V. Bartold kuyidagilarni yozgan edi: «Mahmud xaet vokealarini, fakt va dalillarii o'z ko'zi bilan kurib, bilib yozgani uchun bu asar hamon o'zining ilmiy, tarixiy, ma'rifiy kimmatiii saklab kelmokda».

YUSUF XOS HOJIB

(XI asr)

Qoraxoniylar saltanati davrining buyuk siymolaridan biri bolasog'unlik ulug' olim Yusuf Xos Hojib bo'lib, u o'zining xozircha bizga ma'lum bo'lgan yagona didaktik badiiy-falsafiy «Qutadg'u bilig» («Saodatga boshlovchi bilim») asari bilan jahonga mashxur va ma'lum bo'ldi. Adabiyotshunos olim Qayumjon Karimov Yusuf Xos Hojibning dunyoga kelishi va ulug' bir siymo sifatida tanilishi ob'ektiv hayotiy va qonuniy zarurat bo'lganligini quyidagicha ifoda etadi: «O'sha vaqtda yagona qo'l ostida birlashgan ulkan davlatni boshqarish, xayotni to'g'ri izga solish yo'l-yo'riqlarini ko'rsatib beruvchi donishmand kerak edi, Shunday kishi topildi. Bu Yusuf edi. O'z davri o'rta tashlagan dolzarb masalalarga u ziyrak ko'z bilan qaradi. Shu bois uning 13,5 ming misradan iborat keng Xajmli «Qutadg'u bilig» nomli chuqur g'oyaviy-falsafiy-didaktik asari maydonga keldi».

¹Соди́ков К, Туркий жа́вохирлар девони. “Ватан”. 1994, 22-сон.

Yusuf Xos Hojibning xayotiy yo'li va faoliyatidan darak beruvchi birorta manba yo'q, to'g'ilgan yili va vafoti ma'lum emas. Faqat ulug' adibning «Qutadg'u bilig» asaridagi ma'lumotlar asosidagina uning to'g'risida ba'zi bir xulosalar chiqarish mumkin. Yusuf Bolasog'unda, ziyoli oilasida to'g'ilgan. Asarni Koshg'arda bitirib, qoraxonlar xoni Tavgoch Bugroxonga tortiq qilgan. Xon adibni taqdirlab o'z saroyida Xos Hojiblik (Saroyning Xos Noziri) lavozimini bergan. Shundan so'ng Yusuf Ulug' Xos Xojib nomi va laqabi bilan shuxrat topgan. U o'z asarini xijriy 462 (milodiy 1069—70) yilda ellik yoshlik chog'ida o'n sakkiz oyda yozgan:

Tegurdi menga elgi ellik yashim,
Qug'u qildi quzg'un tusitet bashim.

Demak, adibning so'zlariga qarab xulosa chiqaradigan bo'lsak, asar (1069—70) yozilgan paytda u 50 yoshlarda bo'lsa, bundan ayon bo'ladiki, Yusuf xijriy 412 (milodiy 1019 — 20) yilda to'g'ilgan. O'z davrining yirik ma'rifat va madaniyat o'chog'i bo'lgan Bolasog'unda bo'lg'usi adib maktab va madrasalarda o'qib mukammal bilim olgan, arab, fors, tojik tillarini o'rgangan, falsafa, mantiq mate-matika, va boshqa fanlarni egallagan. U davlat va idora ishlari bilan qiziqqan. Sharq alloma va donishmandlarining bu soxadagi fikr-mulohazalarini kuzatgan.

Turkiy tilda yozilgan didaktik pandnoma-falsafiy «Qutadg'u bilig» asari muqaddima va xotimadan tashqari 73 bobdan iborat. Unda axloq-odob, ilm-ma'rifat, bola tarbiyasi, jamoat joylarda o'zini qanday tutish, so'zning ahamiyati va qadri, mexmondorchilik qoidasi, turmush tarzi va inson ma'naviy olamining yana ko'pgina masalalari qalamga olingan. Ma'rifat jarchisi bo'lgan Yusuf Xos Hojib markazlashgan kuchli davlat barpo etish uchun kurashuvchi donishmand, adolatli hukmdor qiyofasini ham chizadi. U xalq va davlat, davlat boshlig'i va fuqaro, olim va hokim, qo'shni davlatlar bilan iqtisodiy, madaniy aloqalar, hukmron tabaqalarning hokimiyat, xalq oldidagi burchi haqida g'oyatda zarur muammolarni ilgari suradi. Ulug' olim o'ta ziyraklik va donishmandlik bilan ziyolilar, dehqonlar, chorvadorlar, kosib-hunarmandlar, savdogarlar, kambag'al-qashshoklar va boshqa barcha ijtimoiy guruh toifa va tabaqalarning xayot tarzlari, dunyoqarashlari, odatlari, axloqlari haqida falsafiy mulohazalar silsilasini yaratdi. Falakiyot, geografiya, tarix mardumshunoslik etnografiya, tibbiyot, jabru muqobala, riyoziyot, xandasa, ilmi nujum, xuquqshunoslik, ijtimoiyot kabi fanlardan ma'lumotli bo'lishni tashviq-targ'ib etadi.

Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» asari to'rt tayanch unsur asosiga qurilgan:

Biri to'g'rilikka tayanch — Adolat,
Biri Davlat erur, u qutli g'oyat.
Uchinchi — ulo'g'lik aql va zako,
To'rtinchi — Qanoat erur bebaho.¹

Bularning har qaysi biri yana alohida-alohida nomlarga ega. Adolatning nomi Kuntug'di. U asarda elig, ya'ni podsho vazifasida keladi. Davlatning nomi Oyto'ldidir. U vazir mansabida beriladi. Aql, zakovat esa O'gdulmish bo'lib, Oyto'ldining o'g'li sifatida namoyon bo'ladi. Qanoat O'zgurmish nomi bilan berilgan va u vazirning qarindoshi sifatida asarda ifodalanadi. Asarda ko'tarilgan barcha masalalar va muammolar yechimi ana shular orasida bo'lib o'tadigan bahs, munozara, savol-javob

¹Каримов К. Юсуф Хос Хожиб. “кишлоқ ҳақиқати”, 1990, 13 июл.

asosida beriladi. Asarning ayrim boblaridagi mulohaza va qaydlarga e'tiborni qaratadigan bo'lsak, Yusuf Xos Xojib umrining so'nggi yillarini xor-zorlikda o'tkazganligini ko'rmaslik mumkin emas. Jumladan, «Kitob egasi Yusuf Ulug' Hojib o'ziga pand beradi». «Zamona buzuqligini, do'stlar jafo-sini aytadi» boblarida mazkur fikrni tasdiqlovchi lavxalarni uchratish mumkin. «Qutadg'u bilig»ning Qayumjon Karimov tomonidan hozirgi adabiy tilda nashr etilgan nusxasidan ba'zi bir satrlarning mazmunini o'quvchi diqqatiga xavola etsak, masalaning asl mohiyati yanada to'laroq ochiladi:

Turayin borayin, olamni kezayin,
Vafoli kim ekan olamda, kidirayin...
Vafo qahati bo'ldi, dunyo jafo bilan to'ldi,
Vafo kimda ekan men ozroq so'rayin.
Agar men birorta vafoli, saxiy odamni topsam,
Yelkamga ko'tarayin, yuzimga surayin,
Agar men vafoli odamni topa olmasam,
Yovvoyi kiyik bilan tiriklik qilayin...
Kimni o'zimga ko'zdek yaqin tutgan bo'lsam,
Shaytondek dushman bo'lib chiqdi. Shaytoni nima qilayin
Kimni sevgan bo'lsam, shirin jon kabi tutdim.
Undan jafo keldi, bas kimni sevayin.

Yusuf Xos Hojib dunyo tashvishlari, adolatsizlik va haqsizliklardan dod-faryod qiladi va ularning barchasidan yuz o'giradi:

Otimni bilmasinlar, o'zimni ko'rmasinlar,
Izlab topmasinlar, so'zimni tugatayin.
Chayondek chaqadilar, chivindek so'radilar,
Ko'ppakdek qopadilar, kaysi birini urayin.
Jabru jafo barchasi menga tegmasin.
Tuban bevafo (lar) dan chetroqda yurayin.

«Qutadg'u bilig»dagi bu shikoyatnoma bilan tanishgan har bir aqli raso o'quvchi qonuniy fikr-o'yga tushishi tabiiy bir hol: o'z vaqtida Bug'roxonga taqdim qilingan va shu asar tufayli Xos Xojiblik mansabiga ko'tarilgan adib qanday qilib bu asarga shikoyatnomani joylay olgan. Bizningcha, mazkur asarning bir nusxasi shoirning tasarrufida saqlangan bo'lishi mumkin. Xayotining so'nggi g'am-hasrat bilan to'la kunlarida kitobi unga hamdard va hamroh bo'lgan. Ana o'sha paytlarda yuqorida zikr qilingan hasbihol shikoyatnomani adib o'z asariga ilova tarzida kiritgan.

Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» asari xalqaro maydonda tan olingan asardir. Bu kitobni chinlilar (xitoyliklar) «Adabul muluk», mochinlilar (turkistonliklar) «Zaynatul umaro», eronliklar «Shohnomai turkiy», turonlar «Qutadg'u bilig», ba'zilar «Pandnomai muluk»¹ deb bejiz atamaganlar. Dunyodagi juda ko'p xalqlarning tillariga tarjima qilingan «Qutadg'u bilig» dostoni V. Radlov, S.3.Maloe, A. Fitrat, A.A.Valitova, N.M.Malayev, Q.Karimov, Boqijon To'xlievlar diqqatini tortgan va puxta o'rganilgan. Xullas, Yusuf Xos Hojibning mazkur dostoni xalqimiz ma'naviy boyligining eng muxim durdonalaridan hisoblanadi.

¹ Қаранг. Ўзбек адабиёти тарихи. 1-жилд. Т., «Фан». 1977, 107-108- бетлар.

AHMAD YUGNAKIY **(XII asrning ikkinchi yarmi — XIII asrning boshi)**

Turkiy adabiyotning yirik va zabardast vakillaridan biri Ahmad Yugnakiydir. Uning xayotiy va ijodiy yo'li to'g'risida deyarli hech narsa sakanib qolmagan. Adibning bizgacha yetib kelgan yagona merosi «Hibatul-Haqoyiq» («Haqiqatlar armug'oni»)dir. Ana shu asarning faqat bir baytida shoir o'z nomini tilga oladi. Taniqli adabiyotshunos olim Natan Mallayevning bergan ma'lumotlariga qaraganda: «Adib Ahmad, otasining ismi Mahmud, vatani Yugnak (Yugnak yoki yug'noq nomli joy Farg'ona vodiysida ham, Turkiston va Samarqand atrofida ham bo'lgan. Lekin Ahmad Yugnakiyning bulardan qaysi birida tavallud topgani aniq emas, kitobning nomi «Hibatul haqoyiq» («Xaqiqatlar armug'oni») ekani ma'lum». «Hibatul-haqoyiq» ning 1480 yilda ko'chirilgan nusxasidagi noma'lum shahs tomonidan yozilgan qaydda dostonning 254 bayt 14 bobdan iborat ekanligi aytiladi. Ammo «Hibatul-haqoyik»ning o'sha 1480 yilda ko'chirilgan nusxasi esa 235 bayt va II bob-dan iboratdir. Ehtimol, dostonni ko'chirgan kotib Abdurazzok Baxshiy uni qisqartirilgan nusxasidan ko'chirgan bo'lishi mumkin.

«Hibatul-haqoyiq»ning birinchi bobi (1 — 10 baytlar) Xudoga, ikkinchi bobi (11 — 19 baytlar) payg'ambar va to'rt xalifaga bag'ishlab yozilgan. Uchinchi bob (20 — 33 baytlar) Dod sipohsolarga bag'ishlanib, muallif uni fuqaroparvar, saxovatli va adolatli bir ulug' kishi hisoblab, uni bamisoli dengizga, o'zini esa, bu dengizga tomchilar hadya qiluvchi bulutga o'xshatadi. To'rtinchi bob (34 — 39 baytlar) asarning yozilishi sabablariga bag'ishlangan.

Asosiy qism beshinchi bob (40 — 62 baytlar) dan boshlanadi. U bilim maqtovi va joxillikning zarariga bag'ishlangan. Oltinchi bob (87 — 110 baytlar) dunyoning foniyligi, sakkizinchi bob saxiylik va baxillik to'qqizinchi va o'ninchi boblar (176 — 226 baytlar) turli xil masalalarga bag'ishlangan. Va, nixoyat, o'n birinchi — o'n to'rtinchi boblar (227 — 235 baytlar) kitobning xotimasidir,

Ahmad Yugnakiyning she'riy uslubda yozilgan «Xiba-asari o'zbek adabiy merosining buyuk namunasi sifatida uning keyingi taraqqiyotiga katta xissa qo'shdi. Bu asar hatto she'riyat mulkining sultoni Alisher Navoiy ijodidan ham munosib o'rin oldi. U o'zining «Nasoimul-muxabbat» («Muxabbat shabadasi») asarida «Hibatul-haqoyiq»dan parcha keltirib, shoirning ko'zi ojiz bo'lganligini qayd etadi. Shuningdek, Alisher Navoiy Husayn Boyqkaroning o'g'li Badiuzzamonga yozgan nomalaridan birida ham «Hibatul-haqoyiq»dan parchalar keltiradi. Doston dunyo xalqlarining bir necha tillariga tarjima qilingan. Rus olimlari E. E. Bertels, S. E. Malov va boshqalar Ahmad Yugnakiy dostonini chuqur o'rganib, unga yuksak baho berganlar. Xullas, «Hibatul-haqoyiq» dostoni xalqimizning badiiy-ma'naviy merosi xazinasidan mustahkam o'rin olgan ma'rifiy qimmatbaxo asardir.

SOBIR TERMIZIY **(1089 - 1147)**

O'rta acp adabiy-badiiy muhitining yetuk namoyandasi va davlat arbobi darajasiga ko'tarilgan, oddiy kosib farzandi, adib Sobir Termiziy 1089 yilda ko'hna Terizning Duoba guzarida hunarmand ziyoli Ismoil xonadonida tavallud topgan. Uning

otasi Ismoil va onasi Sadoqat otin ham bolasining tarbiyasiga alohida e'tibor beradilar. Termizdagi maktablarda dastlabki ta'limni olgan Sobir keyinchalik Hirot madrasasida o'z bilimlarini yanada takomillashtiradi, she'rlar mashq qilish bilan birga falsafa, mantiq, falakiyot, matematika kabi fanlarni chuqur o'zlashtiradi.

Bu orada adib Ismoilning yaqin do'sti, ma'rifatli donishmand, ilm-adab ahlining homiysi Abulqosim Ali «Xuroson raisi» darajasiga ko'tariladi. U Hirotidan Termizga qaytgan Sobirni o'z dargohiga chorlaydi. Ana shu tariqa 1100 yilda 22 yoshli Sobir Nishopurga qarab yo'lga otladi va mirzolik lavozimiga tayinlanadi. Ilm va ma'rifat himoyachisi, davlat arbobi bo'lsa-da, astronomiya va matematika bilan muttasil shug'ullangan. Abul-qosim Ali ibn Ja'far markaziy hokimiyatdan yordam olib rasadxona qurdirgan edi. Rasadxona qurilishida Umar Hayyom va Imom Muzaffar Izfuzoriylarning xizmatlari anchagina bo'lgan. Ana shu rasadxonada adib Sobir ham ishladi va o'zining tabiiy fanlar bo'yicha bilimlarini yanada takomillashtirdi. Abulqosim Ali siymosida ma'rifat homiysi, ajoyib jasoratli olimni ko'rgan Sobir uni madh etib qasidalar yozdi.

Abulqosim Ali soyasida adib Sobirning obro'-e'tibori va martabasi kundan-kun oshib bordi. Sayqaliy, Nasimiy kabi shoirlar bilan yaqindan do'stlashdi, buxorolik yosh shoir Zargar Javhariyga ustozlik qildi. Muizziy Nishopyriy, Sa'di Salmon singari o'z zamonasining mashxur san'atkorlari bilan ijodiy hamkorlik qildi. Adib Sobir Termiziyning bu muvaffaqiyatlari albatta ba'zi bir laganbardor, xushomadgo'y, shuhratparast amaldorlarning g'ashini keltirdi. Ular shoir Sobir imzosi bilan Abulqosim Alini badnom qiluvchi «Xuroson raisi» nomli hajviy she'r yozib tarqatdilar, nufuzli amaldorlardan Aminoal-mulk bilan Sobir o'rtasida g'avg'o chiqardilar. Natijada adib mirzolikdan haydaladi, mol-mulki musodara qilinadi va hayoti xavf ostida qoladi. U 1125 yilda do'stlari yordamida ona shaxri Termizga qaytib ketishga muvaffaq bo'lsa-da, biroq Aminoal-mulkining qattiq talabi bilan Sobir mahbus sifatida Rovon shaxriga badarg'a qilindi. Faqat 1127 yilda shoir xajga borish bahonasida tutqunlikdan ozod etiladi va to'rt yil davomida Arabiston shaharlarini kezib chiqadi. Isfahonda shoir Imodiy bilan uchrashadi, qaytishda Nishopurga tushadi. Abul Qosim Ali uni afv etadi va vataniga qaytishga ruxsat beradi. Ana shu yillar mobaynida adib Sobir Sanoiy G'aznaviy, balxlik Rashiduddin Votvot, Avvari, Abdulvose Jabaliy, Nizomiy Aruziy Samarqandiy singari zamon shoirlari bilan tanishib, ular bilan aloqa o'rnatgan va ustoz sifatida tan olingan edi.

XII asrning 40- yillarida, xususan Katvon jangidan so'ng Sulton Sanjar boshchiligidagi saljuqiylar davlati inqiroz sari yuz tuban keta boshladi. Bundan foydalangan mahalliy hokimlar sulton Sanjardan yuz o'girib mustaqillik yo'lini izlay boshladilar. Xorazm hokimi Otsiz ham shundaylardan biri edi. Sulton Sanjar Otsizning qasamyodlaridan to'yib bo'lgandi va uning har bir hiylasidan qopcha xavf kutardi. Otsizning har bir harakatidan xabardor bo'lib turish maqsadida sulton Sanjar Abulqosim Alining maslahati bilan Sobirni Xorazmga elchi qilib yubordi. Otsiz Sobirni yaxshi kutib oladi. Bu orada Xorazmshoh tarixchi olim 3. M. Bunyotov ma'lumotlariga qaraganda, ismoiliylar vakillaridan bo'lgan ikki josusni puxta tayyorgarlikdan o'tkazib, Sanjarni o'ldirish uchun Marvga jo'natadi. Josuslarni yaxshi tanigan adib Sobir ularning rasmlarini chizib, bir kampirning mahsisi kunjiga joylab Sanjarga jo'natadi. Sulton Sanjar ana shu rasmlarga qarab shaxar chetidagi saroylardan birida Otsiz yuborgan

josuslarni qo'lga oladi va ularni qatl etadi.

Nihoyatda puxta o'ylanib amalga oshirilgan bu tadbirning fosh bo'lishi sababini Xorazmshoh Otsiz chuqur tahlil etib, adib Sobirni qo'lga oladi. Chunki uning saroyida yagona suratkash Sanjar elchi qilib jo'natgan Sobir Termiziy edi. Oradan ko'p o'tmay, 1147 yil kuz oylaridan birida, yarim tunda Xorazmshoh Otsiz buyrug'i bilan shoir, adib va davlat arbobi Sobir Termiziy ko'kragiga tosh bog'lab Amudaryoga cho'ktiriladi. Shunday qilib, ulur adib davr va jaholat qurboni bo'ladi.

Sobir Termiziy g'oyatda iqtidorli ijodkor, donishmand, aqlli va serg'ayrat davlat arbobi edi. U arab va fors tillarida yetuk she'rlar yozgan. Shoirning shu kungacha aniqlangan ijod durdonalari 6650 baytdan iborat she'riy asarlardir. Adib Sobir lirik janrning qasida, gazal tarkiband, qit'a, ruboiy yo'llarida ijod qilgan. Ularni jamlab yagona forsiy devon tuzgan. Hozirgacha bu devonning beshta nusxasi ma'lum. (Adib Termiziy, Saylanma. T., G'afur Gulom nashriyoti, 1982, 6- bet.) Adib Sobir ijodiy yo'nalishi rangorangdir. Ular ishq-muhabbat, ajoyib insoniy fazilatlar, baxor va tabiat vasfi, pandu-nasihatlardan iborat. Shoir ijodiy laboratoriyasida davr va zamon illatlarini, zolim, fitnachi, shuhratparast, mayxo'r feodallarni, munofiq va johil ruhoniylarni qalamga olish va fosh etish yetakchi o'rinda turadi. Bu borada shoirning quyidagi o'tli satrlari g'oyatda ibratlidir:

Umidim yo`q zamonda yaxshilikdan
Umid birla va lekin utdi umrim
Razillardan bushalsa, yaxshi olam
Saxiylardan bushabdur endi bilsam.

Xullas, adib va davlat arbobi Sobir Termiziy o'z ijodi bilan bugungi kunda xalqimizning ma'naviy kamolotini boyitish yo'lida xizmat qilmoqda.

ABULQOSIM MAHMUD AZ-ZAMAHSHARIY (1075—1144)

Xorazm ilm-fani va madaniyatini dunyoga tanitgan buyuk siymolardan yana biri arabshunos olim, shoir, yozuvchi va imom Abulqosim Mahmud ibn Umar ibn Ahmad Jarulloh Zamahshariydir. U 18 martda Xorazmning Zamahshar (hozirgi vaqtda Turkmanistonning Toshhovuz viloyatiga qarashli Paxta tumanidagi Izmixshar qishlog'i) qishlog'ida tavallud topgan. Boshlang'ich ma'lumotni u o'z zamonasining o'qimishli imomi bo'lgan otasi Umar ibn Ahmad qo'lida oladi. Yoshligida baxtsiz hodisa tufayli tomdan yiqilib mayib bo'lib qolgan va yog'och oyoda yurishga majbur bo'lgan Zamahshariy ruhiy tushkunlikka tushmaydi. U otasidan Urganch madrasalaridan biriga o'qishga olib borib qo'yishni iltimos qiladi. Ota o'g'lining iltimosini qondirsa-da, biroq kambag'allik tufayli uni moddiy tomondan qo'llay olmaydi.

Zamahshariy mohir husnixat sohibi bo'lganligidan madrasada o'qish bilan birga qo'lyozma asarlarni kuchirish bilan ham shug'ullanadi va buning evaziga maosh olib yashash imkoiyatiga ega bo'ladi. Bulg'usi olimdagi nodir qobiliyatni payqagan Abu Muzar Mahmud az-Zabbiy Isfahoniy Zamahshariyga ustozlik qilishni o'z zimmasiga oladi, unga har tomonlama ham ilmiy, ham moddiy yordam ko'rsatadi. Abu Muzar Xorazmda mutazimiylar ta'limotini yoyish bilan shug'ullanardi. Bu ta'limotga ko'ra, insonning qilmishi azal va taqdirda belgilanganiday majburiy bo'lmasdan, erkin holatda,

uning o'z ixtiyori bilan sodir bo'lishi lozim. Zamahshariy umrining oxirigi qadar ana shu tariqatga sodiq qoldi.

Urganjda tahsil ko'rgan Zamahshariy o'z bilimini takomillashtirish maqsadida Buxoro, Xuroson va Isfaxonga boradi, o'z zamonasining yirik olimlari va muta-fakkirlaridan saboqlar va maslaxatlar oladi. Undan keyingi hayotini buyuk olim Bog'dod, Damashq, Xijoz va Makkai Mukarrama kabi qadamjo tuproqlar bilan bog'laydi. Zamahshariy umrining so'nggi yillarini Urganchda turganlikda ilmiy ishlar yozish bilan o'tkazadi va 1144 (538) yil Qurbon xayiti arafasida 71 yoshda vafot etadi.

Az-Zamahshariydan juda ko'p ilmiy meros qolgan, uning tilshunoslik adabiyotshunoslik lug'atshunoslik fiqh, tafsifshunosliq islom tarixi, falsafa, uslub va notiqlik san'ati, tafsir, hadis va boshqa fanlar bo'yicha yozgan ellikdan ortiq asarlari bor. Mashhur turk olimi Hoji Xalif («Kashf az-Zunun» asarida) Zamahshariyning 29 asari, arab olimi Ibn Xallikon («Vafayot al-A'yon» asarida) 30 asari va Yoqut Hamaviy esa 50 asaryning tavsifini bergan.¹ Iroq olimi Fozil Solih az-Samariy esa ulug' vatandoshimizning 56 asari borligini aytib, ularning nomlarini birma-bir keltirib o'tadi.

So'zsiz, az-Zamahshariyning eng yirik va mashxur asari «Al-Kashshof an haqayiq ut tanzil va uyun il-aqoviyl fi vujud it-ta'viyl» («Qur'ondagi yashirin haqiqatlarni ochib beruvchi») dir. U qisqacha «Al-kashshof» deb ataladi. Bu kitobni olim 1132—1135 yillarda Makkai Mukarramada bo'lgan chog'ida yozgan. Zamahshariy Makkada uzoq vaqt yashaganligi uchun Jarulloh (Allohning qo'shnisi) degan faxrli laqabni olgan. Asarda buyuk alloma, Qur'oni Karimni til jihatidan izohlab, har bir so'z ma'nosini arab grammatikasi asosida tushuntiradi. Vatandoshimizning mazkur kitobi Qur'onga yozilgan eng mashxur va mo'tabar tafsirlardan bo'lib, hozirga qadar musulmon dunyosi va ilmiy jamoatchilik undan keng foydalanib kelmoqda. Qohiradagi butun dunyoga mashhur Al-Azhar diniy universitetining talabalari Zamahshariyning «Al-Kashshof» asari asosida Qur'onni va uning tafsirini o'rganib, undan muhim bir qo'llanma sifatida foydalanib keladilar. Az-Zamahshariy asarining g'oyatda qimmatli asar ekanligiga yana yorqin bir dalil sifatida uning qo'lyozma nusxalarining ko'pligi, asarga yozilgan bir qancha sharhlar va uning arab mamlakatlarida qayta-qayta nashr qilinishini ko'rsatish mumkin. Nemis sharhshunos olimi Karl Brok Kelman dunyoning turli qo'lyozma jamlanmalarida «Al-Kashshof»ning yuzga yaqin qo'lyozmalari va yigirmadan ortiq asarning o'ziga yozilgan sharh va tafsirlari borligini ma'lum qiladi. Toshkentda ham «Al-Kashshof»ning o'ndan ortiq nusxalari saqlanadi.

Az-Zamahshariyning yana bir asari «Al-Mufasssal» bo'lib, u 1119—1121 yillarda yozilgan. Bu asar arab grammatikasiga oid eng qimmatli asardir. Asar Misrda nashr etilgan, nemis tiliga tarjima qilingan. «Al-Mufasssal» ning bir qo'lyozma nusxasi Toshkentda Sharqshunoslik ilmiy tadqiqot institutining hujjatxonasida saqlanmoqda.

Buyuk arabshunos olimning «Asos al-balog'a» («Notiqlik asoslari») kitobi arab tilining izohli lug'ati bo'lib, arab lug'atshunosligini yuqori pog'onaga ko'tardi. Bu asar Qoxirada ikki jildda nashr qilingan.

Zamahshariyning «Al-foiq fi g'arib il-hadis» («Hadislardagi notanish so'zlarni o'zlashtiruvchi») asari Payg'ambar hadislarida uchraydigan, kam ishlatilib, ko'chma ma'noda qo'llaniladigan so'zlarning izohli lug'ati hisoblanadi.

¹Каранг. Абдуллаев И. «Аз-Замахшарий». «кишлоқ ҳақиқати», 1991 й. 10 июл.

Al-jibol va-l-amkina va-l-miyoh» («Tog'lar, manzillar va suvlar») geografiya va toponimikaga oid asardir. «Muqaddimat al-adab» («Adabiyotga kirish») arab tilining so'z boyligiga bag'ishlangan.

Vatandoshimizning «Devon az-Zamahshariy» («Zamahshariy devoni») nomli devonida olimning qasida, qit'a va nazmiy xatlari o'rin olgan. Uning lirik she'rlari asosan falsafa va ahloq mavzulariga bag'ishlangan. Biz ulug' allomaning boy ijodiy merosidan ba'zilar to'g'risida qisman fikr yuritdik, xolos. Zamahshariy dunyo tan olgan alloma. U hali xayotligidayoq olim yozgan asarlar musulmon olamida unga shon va shuhrat keltirgan. Dunyo olimlari Zamahshariyni yuksak hurmat va mehr bilan ulug'lab «Ustoz ul-arab va l-ajam» («Arablar va g'ayri-arablar ustози»), «Jorulloh» («Alloxning qo'shnisi»), «Fahru Xorazm» («Xorazm fahri») deya e'zozlaganlar. Uning asarlari jahon xalqlarining, jumladan, arab, lotin, nemis, frantsuz, turk tillariga qayta-qayta nashr qilinmoqda. Abusaidi Sam'oni-Marvaziy (1113—1167), Yoqut Hamaviy (1179—1227) kabi jahonda tanilgan olimlar «Nasabnoma», «Adiblar haqida to'lam» asarlarida Zamahshariyni «Adablar peshvosi» deb baholaganlar. Hatto ulug' bobomiz Alisher Navoiy «Sab'ai sayyor» («Etti sayyoh») dostonining ustози Abdurahmon Jomiy ta'rifiga bag'ishlangan bobida Zamahshariyni eslab, unga murojaat qiladi.

RASHIDUDDIN AL-VOTVOT (1114-16—1191)

Asli Balx shahridan bo'lib, Xorazmga kelib ijod shohsupasining yuqori to'ridan joy olgan shoir va adib, mashhur kotib darajasiga ko'tarilgan davlat arbobi Rashiduddin al-Votvot hisoblanadi. Uning to'liq ismi Rashiduddin Muhammad ibn Abdujalil al-Umariydir. Al-Votvot esa uning laqabi bo'lib («votvot» arabcha «ko'rshapalak» demakdir, u kalta bo'yli, tepakal va hunuk basharali bo'lganligidan shu laqabni olgan bo'lishi mumkin), uning to'g'ilgan yili to'g'risida aniq ma'lumot yuq. Ba'zi manbalarda uning to'g'ilgan yili 1114—1116 yillar orasida, deb ko'rsatilsa, boshqa joyda 1087 yoki 1094 raqamlari tilga olinadi. Bo'lg'usi adibning yoshligi Balxda kechgan. U o'sha paytda Sharqning yirik madaniy va ma'muriy markazlaridan biri sanalgan Balxdagi eng e'tiborli madrasalardan biri — Nizomiya madrasasida taniqli olim va imom Abu Sa'd al-Haraviy qo'lida tahsil ko'rgan.

Tez orada Balxda o'z davrining taniqli shoiri va adibi sifatida el ko'ziga tashlangan Rashiduddin al-Votvot so'ngra Xorazmga keladi va umrining oxirigacha shu yerda qoladi. U qariyb o'ttiz yil mobaynida Xorazmshohlar saroyida dastlab Otsiz, so'ngra El Arslon va Aloviddin Takashlar huzurida obro'-e'tibor bilan mahsus (kotib al-xoss) vazifani bajaradi. Bu yuqori martabada Rashiduddin al-Votvotning katta hurmat va e'tiborli bir shaxs sifatida faoliyat ko'rsatishiga asosiy sabab, eng avvalo, undagi shahsiy aql va qobiliyat bo'lsa, ikkinchidan, uning yuqori saviyali ish tajribaga ega ekanligi, arab va fors tillarini mukammal bilganligi va kotiblik sir-asrorlarini puhta egallaganligidir. Arabshunos Ubaydulla Uvatov bergan ma'lumotlarda qayd qilinishicha, Yokut al-Hamaniy Rashiduddin al-Votvot xususida bunday degan: «U o'z zamonasining eng nodir va ajib kishilaridai, o'z davrining g'aroyib shahslaridan bo'lib, nasr va nachz bobida o'z asrining eng fozili edi. Arab tilining eng nozik tomonlari, nahvu adabning g'oyatda bilimdoni edi. Uning shuhrati chor atrofga yoyilgan bo'lib,

nomi esa barcha iqlimlarda ma'lum edi»¹.

Rashiduddin al-Votvot Xorazmshohlar saroyida bo'lgan chog'ida juda ko'plab olimlar, adiblar, shoirlar va boshqa ijod ahllari bilan yaqindan aloqada bo'lgan, ularni har tomonlama qo'llab-quvvatlagan. U az-Zamahshariyning juda katta hurmat bilan e'zozlagan, uni o'z ustoz deb bilgan va ustoz vafotidan so'ng uning yozgan asarlarini ko'plab nushalar va g'arazli tuzatishlardan saqlagan. Buni biz adibning o'sha paytda mashhur allomalardan biriga yozgan kuyidagi mazmundagi xatidan ochiq-oydin ko'rishimiz mumkin: «Yaqinda qo'linga ustoz az-Zamahshariyning «Asos al-baloga» asarining bir nusxasi tushib qoldi. Qarasam, asarga shunday o'zgartirishlar kiritilganki, bularni e'tiborsiz shu zaylda qoldirishni vijdonim maqbul ko'rmayotir... Basharti Alloh umrlarini uzoq qilgur hazratlari (ya'ni siz) ma'qul ko'rsangiz, men ushbu nusxani Alloh ruhini munavvar qilgur Jorulloh az-Zamahshariyning shaxsan o'zlari ko'rib chiqqan nusxa bilan muqobila qilib o'zgartirilgan g'alati iboralarni tuzataman. Xatosini savobiga aylantirib bu xayrli ishni kamoliga yetkazaman. Janoblariga men tamonimdan benihoya ko'p shukrlar va bitmas-tuganmas hamdu sanolar bo'lsin»².

Rashiduddin al-Votvot badiiy ijod bobida ham shoir va adib sifatida barakali meros qoldirgan. U arab va fors tillarini mukammal bilganligidan har ikkala tilda nasriy va nazmiyda bab-barobar ijod qilgan. Ijodkorning forsiyda yozgan asarlari E.Braunning Davlatshoh as-Samarqandiyga tayanib bergan ma'lumotiga qaraganda o'n besh ming she'riy devondan iborat bo'lgan.

Al-Votvotning arab tilida yozgan she'rlari ham alohida devondan iborat edi. Ularning kattagina qismi shoirning asosiy asari hisoblangai «Hadoiq, as-sihr fi daqiq ash-shi'r» («She'riyat nozikliklarida sehr bo'stonlari») ga kiritilgan. Fors tilida tuzilgan mazkur kitob rus sharqshunosi N. Chalisova tomonidan tarjima qilinib, 1985 yilda Moskvada chop etilgan.

Rashiduddin al-Votvot ijodida uning «Ar-rasoil» («Maktublar») nomi bilan atalgan yozishmalar to'plami alohida ahamiyatlidir. To'plam 1156—1173 yillar orasida yozilgan. Unda Xorazmshoh Otsizning nabirasi sulton Mahmud (1172—1193 yillarda hukmronlik qilgan)ga bag'ishlangan maktublar o'z aksini topgan. Bu maktublar asosan ikki qismdan iboratdir. Birinchi qism: xalifalar, sultonlar, hoqonlar, vaziru amirlar, valiylar, qoza va muftilar nomiga jo'natilgan turli-tuman maktublardan iborat. «Maktublar»ning ikkinchi qismi esa olimlar, yuqori mansabli amaldorlar, mashhur shaxslar, shoiru adiblar va muallifning o'z yaqin yoru do'stlariga yo'llagan maktublaridan tashkil topgan. Rashiduddin al-Votvotning «Maktublar»ida o'sha davrning siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy-madaniy xayotiga oid masalalar va ma'lumotlar o'rin olgan.

Xullas, ona Vatan tarixini har tomonlama va chuqur o'rganishda Rashiduddin al-Votvot qoldirgan ilmiy va badiiy meros benihoya qimmatga ega bo'lgan ma'naviy boylikdir.

BURHONIDDIN AL-MARG'INONIY (1123—1197)

¹ Уватов У. Донолардан сабоқлар. 41 бет

² Уватов У. Рашуддин ал- Вотвот. мактублари. “Гулистон”, 1991, 11 сон, 13 бет

IX—XII asrlarda Movarounnahr va Xorazmda islom xuquqi - shariat ancha rivoj topgan edi. Shariat yangi izchil xuquqiy tizim sifatida taxminan XI asrda ash-Shariyada (arabcha «to'g'ri yo'lb») barqaror shaklga kirgan. Shariat - bu islom axloqiy qadriyatlari va musulmon xuquqi falsafasidan iborat bo'lib, uning tub mohiyati fiqh deb yuritiladi. Fikd ilmi - musulmon qonunshunosligi — Sharq xalqlari va islom madaniyati erishgan buyuk yutuq bo'lib, bu borada Movarounnahr va Xorazm allomalari juda boy meros qoldirganlar. Vatandosh fiqhshunos olimlarimiz: Abu Havs al-Buxoriy, Abu Mansur al-Moturidiy, Abul-l-lays as-Samarqandiy, Abu Bakr al-Buxoriy, Faxr ud-din Qozixon, Shams ul-a imma as-Saraxsiy va boshqalar o'z davrida islom dunyosida ma'lum va mashxur bo'lganlar. Nomlari yuqorida tilga olingan olimlar orasida Ali ibn Abu Bakr ibn Abdul Jalil Al-Farg'oniy Ar-Rishtoniy al-Marg'noniy alohida o'rin tutadi. Huquqshunos olim Akmal Saidovning ma'lumotlariga qaraganda, buyuk olim 1123 yil 23 sentyabrda Marg'ilonda tavallud topgan va 1197 yil 29 oktyabrda 74 yoshida vafot etgan. Olim o'rta asrlarda Marg'ilon shahrini arablar «Marg'ilon» atamasi bilan ataganliklariga o'quvchi diqqatini qaratadi. Fikxshunos olimning qabri Samarqand shahridagi Chokardiza qabristonida deb ko'rsatadi.

Burxoniddin Marg'inoniy ilmiy barkamollikka Rishton, Marg'ilon, Buxoro, Samarqand va Movarounnahrning boshqa shaharlardagi ilm dargoxlarida musulmon xuquqi xanafiya mazxabining buyuk nazariyotchisi va amaliyotchisi bo'lib yetishgan. Bu to'g'rida Abdulhay al-Lankavi: «... u imom, qonunshunos bo'lgan. Hadislar bilan shug'ullangan. Qur'onni yod bilgan va unga sharxlar bergan. Ilmlarni yig'gan va muayyan fan tizimiga keltirgan. Nihoyatda zukko va sinchkov tadqiqotchi va xudojo'y pok inson bo'lgan. Fan va adabiyotda tengi yo'q buyuk huquqshunos, adabiyotshunos va shoir bo'lgan, deb yozadi.

Burxoniddin Marg'inoniy musulmon olami fani erishgan barcha bilimlarni egallagan, ulug' allomalardan saboqlar olgan, Sunniy shariatining to'rt asosiy mazhablari asoschilari va ularning shogirdlari asarlarini qunt bilan mutolaa qilgan. Bu narsa ulug' allomaga fikh ilmi bo'yicha tengsiz asarlar yozib qoldirishiga imkoniyat yaratdi. Fikxshunos olimning «Bidoyat al-mubtadiy» («Boshlovchilar uchun dastlabki ta'lim»), «Kifoyat al-muntahiy» («Yakunlovchilar uchun tugal ta'lim»), «Nashr ul-mazhab» («Mazhabning yoyilishi»), «Kitob ul-mazid» («Ilmni ziyoda qiluvchi kitob»), «Kitob ul-faroiz» («Farzlar kitobi»), «Majma ul-navozil» («Nozil bo'lgan narsalar to'plami») «Manosik ul-haj» («Haj marosimlari»), «Kitob ul-mashoyih» («Shayxlar haqidagi kitob») kabi buyuk asarlar shular jumlasidandir. Albatta, ulug' alloma ijodida «Hidoya fi furu' al fiqh» («Fikx sohalari bo'yicha qo'llanma») tengi yo'q shoh asardir. Bu asarni olim 1178 yilda Samarqandda yozgan. Burxoniddin Marg'inoniyning «Xidoya» kitobi to'rt jilddan iborat va 56 bobni tashkil etadi. Bu asar o'ziga xos shariat kodeksi bo'lib, hozirgi kunda ham islom dunyosi qonunshunoslari uchun asosiy qo'llanma sifatida xizmat qiladi. Unda shariat masalalarida muallifning fikr-xulosalari bilan bir qatorda Xanafiylar mazxabining barcha imomlari, shuningdek boshqa mazhab vakillarining mulohazalari ham o'rin olgan. Asarda islomning asosiy marosim talablari, xuquqiy va axloqiy qoidalari, xususan taxopat, namoz, zakot, ro'za, xaj, qurbonlik; oila-nikox bilan bog'liq bo'lgan masalalar, xuquqiy qoidalarni bajarmaganlik uchun jazo choralari belgilangan. «Xidoya»da mulkiy va moliyaviy munosabatlarga, jinoyat va jazo, fuqarolik xuquqlari, sud va protsessual masalalar keng o'rin olgan. Yana unda

urushlar, o'lja olish va uni taqsimlash, turmush va faoliyatdagi taqiqlashlar, ijozatlar haqida ham xuquqiy yo'l-yo'riqlar beriladi.

«Xidoya» kitobi jamiyatshunos, xuquqshunos, tarixshunos, sharqshunos, dinshunos hamda ona Vatan tarixi va shariat bilan shug'ullanuvchi barcha kitobxonlar uchun bebaxo qo'llanmadir. Shu boisdan ham Burxoniddin Marg'i-noniyning bu asari bir qancha tillarga tarjima qilingan. Xususan «Xidoya» xanafiylar mazxabi tarqalgan bir qator arab davlatlarida, Afrikaning ayrim mamlakatlarida, Turkiya, Xindiston, Pokiston, Bangladesh, Afgoniston, Xitoy musulmonlari orasida keng tarqalgan. Bu asar O'rta Osiyo, Kavkaz, Rossiya musulmonlari orasida ham keng tarqalgan va islom madrasalarida fikx ilmi bo'yicha asosiy o'quv qo'llanmasi bo'lib kelgan. Ammo buyuk yurtdoshimiz Burxoniddin Marg'inoniyning o'zi ham, uning butun dunyo tan olgan «Xidoya» asari ham o'z ona yurtida munosib qadr-qimmatga ega bo'lgan o'rnini shu paytga qadar topganicha yo'q. Xullas, biz IX—XII asrlarda Movarounnahr va Xorazmda ilm-fan, madaniyat taraqqiyotiga munosib xissa qo'shgan ulug' vatandoshlarimizning bir necha vakillari to'g'risidagina qisqacha bir tarzda ma'lumot berdik ular shu darajada ko'pki, barchasini qalamga olishning imkoniyati yo'q. Ammo o'lkamiz tuprog'ida yetishib chiqqan ulug' allomalar, mutafakkir buyuk siymolar, shoir va yozuvchilarning qisqacha tafsilotining o'zi ham qalb-larimizni faxr va gurr bilan to'ldiradi, chunki biz oddiy insonlarning avlodlari emasmiz, balki bag'ri, qalbi, butun ildiz tomirlari va tayanchlari benixoya mustaxkam, jahon fani va madaniyati beshiklarini tebratgan, uning taraqqiyotiga salmoqli va buyuk xissa qo'shgan ulug' siymolar — daxolarning avlodlarimiz.

3. ISLOM MADANIYATI. HADISLAR

IX—XII asrlarda O'rta Osiyo hududida dunyoviy fan va madaniyat bilan bir qatorda islom madaniyati ham rivojlandi va taraqqiy etdi. Jamiyatda mahalliy dinlar, zardushtiylik, buddizm va boshqalar surib chiqarildi. Arab tili va arab yozuvi davlat ahamiyatiga ega bo'lgan til va yozuv darajasiga ko'tarildi. Kishi nomlari, joy nomlari, sanalar, o'lchov birliklari arabchaga o'zgartirildi. Hatto ona yerimiz Movarounnahr (ikki daryo oralig'idagi joy) nomini oldi. Islom mafkurasi somoniylar, qoraxoniylar, g'aznaviylar, saljuqiylar va xorazmshohlar hukmdorlarining ichki va tashqi siyosatda yurg'izgan siyosatida bosh yo'naltiruvchi g'oyaviy kuch bo'lib xizmat qildi. Ular o'zlarining barcha faoliyatlarini islom himoyasi, Muhammad Alayhissalom va Allohu taolo yo'liga sodiqlik bayrog'i ostida amalga oshirar edilar. Jamiyat a'zolari o'rtasida islom diniga, Qur'oni Karimga ehtiyoj kuchaydi, ammo hamma ham Qur'oni Karimni o'qiy olmas, uning mazmunini chaqa olmas edi. Bu Qur'onning mazmunini sharhlash va tafsiriga talabni oshirdi. Natijada o'lkamizda Qur'oni Karimni sharhlovchi va uning tafsirini bayon qiluvchi asarlar yozgan ulug' islomshunos allomalar yetishib chiqdi. Imom Abu Mansur Moturidiy, Imom Abu Lays ibn Muhammad Samarqandiy, Imom Zamahshariy, Imom Nasafiylar ana shular jumlasidandir. Islom madaniyatining Qur'oni Karimdan keyin ikkinchi o'rinda turadigan nodir manbalaridan biri Hadislar, ya'ni Muhammad alayhissalomning diniy va ahlokiy ko'rsatmalari, hikmatli so'zlaridir. Chunki payg'ambar Mudammad alayhissalomning o'zlari ham bu haqda shunday deganlar: «Ey ummatlarim! Men sizlar uchun Qur'oni Karim bilan o'zimning sunnatim

– yo'l-yo'riqlarimni qoldirdim. Siz bu ikkalasini qattiq ushlab, ularga amal qilsangiz, to'g'ri yo'ldan aslo adashmaysiz»¹. Hadislar rasululloh hayotlik chog'larida asosan, yodda saqlangan, uni kitob holida jamlab tuzishga ijozat bermaganlar. Buning asosiy sababi Hadislarning Qur'oni Karim oyatlari bilan qo'shilib, aralashib ketishini oldini olishdan iborat edi. Muhammad alayhissalom hadislarini insonlar hayotida, ularning turmush tarzida katta ahamiyatga ega ekanligiga ham diqqatni qaratganlar. Uch xil yo'nalishdagi Hadislar to'g'risida fikr yuritishadi: bu «Musnad», «Sahih» va «Sunan»dir. 1. «Musnad» yo'nalishida tasnif etilgan to'plamlarda turli mavzulardagi hadislar bir joyda keltirilib, ular hadis rivoyat qiluvchi sahobalarning islom dinini qabul qilgan vaqtiga ko'pa yoki alifbo tartibida joylashtiriladi. 2. «Sahih» yo'nalishidagi hadislar to'plamiga buyuk muhaddis, vatandoshimiz imom Byxoriy asos solganlar. Bu yo'nalishda ta'rif etilgan to'plamlarga faqat to'g'ri, ishonarli hadislar kiritilgan. 3. «Sunan» yo'nalishidagi to'plamlarda to'g'ri, ishonarli hadislar bilan bir qatorda «zaif» hadislar ham keltirilgan. Hadischilikning rivojlanishida IX asr oltin davr hisoblanadi. Buning sababi butun Islom dunyosida eng nufuzli deb tan olingan oltita ishonchli hadislar to'plamining mualliflari ham xuddi shu asrda yashab ijod qilganlar. Yana shu narsa diqqatga loyiqki, mazkur olti muhaddisning ham deyarli hammasi O'rta Osiyo tuprog'ida yetishib chiqqanlar. Ular Abu Abdulloh Myhammad ibn Ismoil al-Buxoriy, Imom Muslim ibn al-Hajjoj, Abu Iso Muhammad ibn Iso at-Termiziy, Imom Abu Dovud Sulaymon Sijistoni, Imom Ahmad An-Naso'iy, Imom Abu Abdulloh Muhammad ibn Yazit ibn Mojja kabi zotlardir. Ularning har biri Hadis ilmi rivojiga munosib hissa qo'shgan olimlardan hisoblanadilar. Hozirgi kunda ham butun islom olami ularning ilmiga katta hurmat va ehtirom bilan qarab o'rganib kelmovda.

Ta'lim, fan va madaniyat tashkiloti – AYSESKO tomonidan 2007 yilda poytaxtimiz Toshkent shahri “Islom madaniyati poytaxti” deb e'lon qilindi. Bu voqea yurtimizda quvonchli va olamshumul voqea bo'ldi. Chunki, islom olamining nufuzli tashkiloti tomonidan aynan, Toshkentni bunday nomga sharafligi ko'rishi bejiz emas va uning uziga xos sabab va omillari mavjud.

“Turkiston-press” nodavlat axborot agentligi muxbiriga bergan intervyusi”da Prezidentimiz Islom Karimov bu haqda shunday dedi: “Agarki tariximizga nazar tashlaydigan bo'lsak, hoki poklari O'zbekiston tuprog'ida yotgan ulug' ajdodlarimiz, ne-ne mutafakkir zotlar asrlar mobaynida dunyoviy va diniy ilmlar sohasida qanday buyuk kashfiyotlar yaratgani, buning uchun qancha zahmat va mashaqqatlar chekkanini ko'ramiz. Bugun biz guvoh bo'lib turgan yuksak e'tirof avvalo ana shunday ajdodlarimizning tabarruk nomlari va qoldirgan merosiga, o'zbek xalqining islom madaniyati rivojiga qo'shgan beqiyos hissasiga berilgan munosib baho, desak, ayni haqiqatni aytgan bo'lamiz.”¹

Vatanimiz zaminida ming yilliklar tarixini, ma'naviyatini, madaniyatini, san'atini, dinini, e'tiqodini, milliyligini, o'zligini, mafkurasini, salobatu-qudratini ko'z-ko'z qilib turgan tarixiy obidalar, binolar, majmualar, manba va adabiyotlar shu qadar ko'pki, hali hanuz sanab adog'iga etib bo'lmaydi.

Bugungi kunda, shaxsan Prezidentimiz Islom Karimov rahnamoligida mamlakatimizning barcha hudud va mintaqalarida tarixiy merosimizni tiklash,

¹ Уватов У. Донолардан сабоқлар. 6 бет

¹ “Фуқаролик жамияти”. 2008, 2-сон, 3-бет.

ta'mirlash kabi ezgu ishlar amalga oshirilmoqda. Bu haqda so'z yuritganda, Samarqanddagi Imom Buxoriy va Imom Moturudiy ziyoratgohlari, Buxorodagi Abulxoliq G'ijduvoni va Bahouddin Naqshband, Minorai Kalon va Masjidi Kalon majmualari, Farg'onadagi Ahmad Farg'oniy va Burhoniddin Marg'inoniy yodgorlari, Surxondaryodagi Hakim Termiziy va Imom Termiziy, Xivadagi Ichan qal'a, Shahrisabzdagi Dorut-tilovat, Qarshi shahridagi Odina va Ko'kgumbaz obidalari, Karmana shahridagi Qosim shayx maqbarasi singari o'nlab qadamjolar obod etildi.

Qur'oni Karimning eng qadimiy va mo'tabar nusxalaridan biri bo'lgan mashxur Usmon Qur'oni ham aynan Toshkent shaxrida (Hazrati Imom majmuasida)dir.

MUHAMMAD IBN ISMOIL AL-BUXORIY

(810—870)

«Hadis ilmidagi Amir-ul mu'miniyn» degan sharaflı nomga sazovor bo'lgan muhaddis olim Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil ibn Ibrohim al-Mugira al-Buxoriy al-Jubfiy hijriy 194 yil shavvol oyining 13- kuni, hozirgi hisobda 810 yil 20 iyulda Buxoroda tavallud topgan. O'n yoshga yetmasdan ilmi hadisni o'rganmoqqa kirishgan imom Buxoriy 11 yoshida ba'zi ustozlarining xatolarini topa boshlagan. O'n olti yoshga yetganida 825—826 yillarda onalari va akalari bilan haj safariga ravona bo'ladilar. Makka va Madinani ziyorat qilib, olti yil Hijozda yashab hadis ilmini astoydil o'rganadi. Shundan so'ng imom Buxoriy Muxammad alayhissalomning hadisi shariflarini yanada chuqurroq o'rganish va ularni to'plab tartibga solmoq niyatida o'sha davrda islom fani olamining yirik markazlari bo'lmish Damashq, Qohira, Basra, Kufa, Bog'dod kabi shaharlarni kezib chiqadi. Bu yerlarda u hadis ilmi bilan bir qatorda fikhdan ham ta'lim va saboqlar oladi, yirik olimlar davrasida bahs-munozaralarda qatnashadi va ilmi toliblariga dars ham beradi. Nishopurlik al-Hakim(1025 yilda vafot etgan)ning ma'lumotlariga qaraganda, imom Buxoriy ustozlarining soni to'qson kishi atrofida bo'lgan, Ayni zamonda o'zlari ham «Minglab shogirdlar yetishtirganlar - Muslim ibn Hajjoj, Iso at-Termiziy, An-Nasoriy, Abu Zur'a, Yusuf al-Forobiy, Abu Bakr ibn Xuzayma kabi mashhur muhaddislar, shular jumlasidandir»¹.

Imom Buxoriy jami 600 ming hadislarni to'plaganlar. Shulardan 100 ming «sahiyh» hadislarni va 200 ming «gayri sahiyh» xadislarni yoddan bilganlar. Hadis ilmi bobida imom Buxoriyga teng keladigan biror kimsa musulmon olamida bo'lmagan. Imom Buxoriy horijdan qaytgach, hadis ilmini targ'ib qilishga kirishadi. Ko'pchilik uni hurmatlagan va e'zozlagan. Ammo ba'zi g'arazgo'y va qora niyatli kishilar al-Buxoriyga hasad qilar edilar. Ularning hasadgo'yligi va qutqusi oqibatida imom Buxoriy bilan Buxoro hukmdori Holid ibn Ahmad az-Zuhaliy urtasida adovat paydo bo'ladi. Buning sababi shundaki, hukmdor allomadan huzuriga kelib «Al-Jome' as-sahiyh», «At-Ta'rix» kitoblarini farzandlariga o'qib dars berishni talab qiladi. Imom Buxoriy bu talabni rad etadi: «Men ilmni xor hilib, uni hokimlar eshigi oldiga olib bormayman, kimga ilm kerak o'lsa, o'zi kelsin. Lekin Alloh oxirat kuni ilmni yashirmay, uni toliblarga sarf qilganim uchun meni kechiradi»,— deb javob beradi. Buxoro hokimi ig'vogarlarining maslahatlariga quloq solib, imom Buxoriydan shaharni tark etishni talab qiladi. Olim Samarqand ulamolari taklifi bilan yo'lga chiqadi. Yo'lda Samarqandga yaqin Hartang

¹ Абу Абдуллох Муҳаммад ибн Исмил ал- Бухорий. Ҳадис, 1 жилд. Ал- Жоми ас- сахий. Т., 1991 , 5- бет

(hozirgi Poyariq tumani) qshlog'da qindoshlaridan bo'ish Abu Mansur G'ib ibn Jabril degan kishining uyida to'aydi va bir necha kun bu yerda betob bo'lib yotib qladi. Imom Buxoriy ko'p vaqt o'tmay shu yerda, xijriy 256 (milodiy 870 yil 1 sentyabrda) yili 62 yoshida vafot etadi va shu yerda dafn qilindi. Endilikda uning qabri Movarounnahr diniy boshqarmasi ixtiyorida bo'lib, tabarruk va ziyoratgoh joylardan biri sifatida davlat muhofazasidadir.

Imom Buxoriydan ulkan va boy meros qolgan. U yozgan asarlarning soni yigirmadan ortiqdir. Olimning «Al-adab al-Mufrad», «At-Ta'rix as-Sagir», «At-Ta'rix al-Kabir», «Kitob al-Ilal», «Asomi us-Sahoba», «Kitob al-Kuna» va boshqa asarlari orasida shoh asar hisoblanmish «Al-Jome' as-sahih» («Ishonarli to'plam») asari to'rt jildidan iborat bo'lib, islom olamidagi boshqa muhaddislar tuzgan hadislar to'plamlari orasida eng ishonarlisi va mukammalidir. Unda Muhammad alayhissalom hadislaridan tashwari fikh, islom marosimchiligi, ahloq-odob, ta'lim-tarbiya hamda o'sha davr tarixi va etnografiyasiga oid qimmatli fikr va xulosalar ham bor. Bu to'plamga olimning butun umri davomida to'plagan 600 ming hadisdan faqat 7275 ta eng «sahih» hadislar kirgan. Bu nodir asarning yozilganiga taxminan 1200 yil bo'ldi. Usha davrdan to shu kunga qadar u islom ta'limotida Qur'oni Karimdan keyingi ikkinchi o'rinda turuvchi muqaddas kitob, qimmatli manba asari hisoblanadi.

Xullas, buyuk vatandoshimiz imom Buxoriy qoldirib ketgan boy ma'naviy meros avlodlarimizni bundan keyin ham ulug' insoniy fazilatlar ruhida tarbiyalashdek olijanob maqsad yo'lida xizmat qilaveradi.

Istiqlol sharofati bilan Buxoriyning o'lmas merosi el-yurt bag'riga qaytdi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Imom al- Buxoriy tavalludining hijriy- qamariy taqvim bo'icha 1225 yilligini nishonlash to'g'risida" gi qarori (1997 yil 29 aprel) asosida Buxorining ilmiy merosini o'rganish va targ'ib qilish, hotirasini abadiylashtirish borasida katta ishlar qilindi. 1998 yil 23 oktyabrda Samarqandda yubiley to'y- tantalari bo'lib o'tdi. Alloma abadiy qo'nim topgan Chelak tumanidagi Xartang qishlog'ida ulkan yodgorlik majmui ochildi.

Buxorining boy ma'naviy merosini chuqur o'rganish va keng targ'ib qilish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning tashabbusi bilan Imom al- Buxoriy xalqaro jamg'armasi nuzildi.(1998 yil 4 noyabr)

ABU ISO MUHAMMAD AT-TERMIZIY

(824—894)

Islom dunyosida nom qozongan buyuk muhaddis olimlardan biri Muhammad ibn Iso ibn Savra ibn Muso ibn az-Zahhoq Abu Iso as-Sullamiy az-Zariyr al-Bug'iy at-Termiziydir. U Termiz shahri yaqinidagi Bug' (xojirgi Surxondaryo viloyatining Sherobod tumani) qishlog'ida tavallud topgan. Yosh- ligidan ilm-fanga g'oyatda chanqoq bo'lgan at-Termiziy Termiz, Samarqand, Marv va O'rta Osiyoning boshqa shaharlarida yashab, ijod qilgan, muhaddis olimlarning asarlarini zo'r qizikish va havas bilan o'rganadi, buyuk hadisshunos allomalar bilan uchrashadi, ular bilan ijodiy bahs-munozaralarda qatnashadi. Xususan, bu borada olimning Xijoz, Makka va Madina, Iroq, Xuroson safarlari katta ahamiyatga ega bo'ldi. At-Termiziy kamolotida Ismoil Buxoriyning urni bebahodir. Ayni paytda al-Buxoriy at-Termiziyning bilimi va qobiliyatini yuqori baholagan. «Men sendan ko'rgan foyda sen mendan ko'rgan

foydadan ortiqroqdir», deb ta'kidlaydi Ismoil Buxoriy, At-Termiziy ham o'z ustozlari va safdoshi imom Buxoriyga doimo sadoqat namunasini ko'rsatgan. Bu haqda arab tarixchisi Shamsuddin az-Zaxabiy (1274 — 1347) o'zining «Tazkirat ul-huffoz» («Xofizlar haqida tazkira») asarida kuyidagi guvohikni beradi: «At-Termiziy o'z ustozining vafoti tufayli qattiq qayg'u alamga botib, ko'p yig'laganidan hatto ko'zlari ko'r bo'lib qoldi, uzoq yillar ko'zi ojiz holda yashadi»¹.

At-Termiziy juda ko'plab shogirdlarga mehr-muruvvat ko'rsatib ustozlik ham qilganlar. U kishi misli yo'q darajada kuchli zehn egasi, xotira va yodlash qobiliyati kuchli bir kishi bo'lganlar. Arab tarixchisi Shamsuddin az-Zahabiy qiziq bir rivoyatnamo voqeani hikoya qiladi: Muhammad at-Termiziy Makkaga hajga ketayotib yo'l-yo'lakay mashhur muhaddislar bilan uchrashib, muloqot va munozaralar uyushtirgan. Kunlarning birida shunday nomdor olimlarning biridan hadislardan saboq berishni iltimos qilibdi. Olim unga qogoz-qalam olishni aytibdi. Aksiga olib shu payt at-Termiziy qalam topa olmabdi va u nomdor olim qarshisiga o'tirib olib, huddi eshitgan hadislarni yozayotgan kishidek qo'lini oq qog'oz ustida u yoqdan bu yoqda olib borib kelaveribdi. Oltmishlar chamasi turli hadislarni hikoya qilgan olim qogozda hech narsa yozilmaganini ko'ribdi va ranjib: Nima, sen mening vaqtimni bekorga yoqotmoqchimisani, debdi. Shunda at-Termiziy xotirjamgina: «Siz aytgan hadislarni yoddan aytib beraymi», debdi-da, olim og'zidan hozirgina eshitgan barcha hadislarni birma-bir yoddan aytib beribdi.

Ulug' muhaddis olim at-Termiziydan katta ilmiy-ma'naviy meros qolgan. Olimning o'ndan ortiq asari bor: «Al Jomi' as-sahih» («Ishonchli to'plam»), «Ash-Shamoyil an-nabaviya» («Payg'ambarning alohida fazilatlarini») va boshqalar, shular jumlasidandir. Imom at-Termiziy 894 yilda 70 yoshida Termizda vafot etgan.

At-Termiziy ijodida «Al-Jomi' as-sahih» alohida o'rinni egallaydi. Unda tahorat va namoz, zakot, ro'za, haj, janoza, nikoh, emizish (razo), savdo-sotiq, hukmlar, xun, meyor, qurbonlik nazr-niyozi, imon, siyratlar, jihat, kiyim-kechak taomlar, ichimliklar, hayr-ehson va saxovat, tabobat, farzlar, bashoratlar, shahodat, jannat sifatlarini, imon, ilm, izn so'rash va odob masalalari, Qur'on fazilatlarini, qiroat, tafsir, duolar, manoqiblar (fazilatlar), illhatlar kabi boblar bo'lib, olim bir yoki bir necha hadislarni har bir masala bo'yicha keltirib, masalaning mohiyatini ochadi va o'z fikrini bayon qiladi. At-Termiziyning yana bir g'oyatda e'tiborli asari bu «Ash-Shamoyil an-nabaviya»dir. Bu asar nihoyatda muhim bir mavzu — payg'ambar Muhammad alayhissalomning shaxsiy xayotlari, u zotning suvrat va siyratlari, ajoyib fazilat va odatlariga oid to'rt yuz sakkiz hadisi sharifni o'ziga jamlagan qimmatli manbadir. At-Termiziyga qadar ham Muhammad alayhissalomning hayotlari, fazilatlarini, odatlari haqidagi hadislarni to'plagan muhaddis olimlar bo'lganlar. Ilgarigi bu turdagi asarlardan at-Termiziy kitobi shu bilan farq qiladiki, u imkon qadar payg'ambar alayhissalom fazilatlarini doir barcha hadislarni muntazam ravishda to'plab, mantiqan izchil bir holatda tartibga keltirgan va o'ziga mustaqil yahlit bir kitob shaklida tasnif qilgan. Buyuk olim, muhaddis ilmining bilimdonlaridan biri bo'lgan imom at-Termiziy o'z ilmiy merosi bilan bundan keyin ham xalkimizning ma'naviyatini boyitish yo'lida hizmat qilaveradi. O'zbekiston jamoatchiligi 1990 yil sentyabr (14—17) oyida Muhammad ibn Muso at-Termiziy

¹ Уватов У. Донолардан сабоқлар. 9- бет

tavalludining 1200 yilligini tantanali nishonladi. Bu olimning nomi va ruhini abadiylashtirish bobidagi mustaqil O'zbekistonning dastlabki va hal qiluvchi qadamidir.

4. TASAVVUF — SO'FIYLIK TA'LIMOTI

IX — XIII asrlarda O'rta Osiyo davlatlarida tasavvuf — so'fiylik ta'limoti rivoj topdi. So'fiylik (tasavvuf) islomdagi falsafiy diniy oqimdir. Voiz Koshifiy «Futuvatnomai sultoniya» asarida: «... tasavvuf tariqat maqolalaridan biridir», deydi. U «so'fiy» qadimiy bo'lib, Odam alayhissalom o'gillari Shish alayhissalom davrida paydo bo'lganligini aytadi.

Rus olimi I. M. Petrushevskiyning qayd qilishicha, ingliz sharqshunosi R. Nikolson XI asrgacha bo'lgan yozma manbalarda «sufizm» tushunchasining yetmish sakkiz ma'nodagi talqinini aniqlagan ekan. Nasafiyning Xoji Ahmad Yassaviy risolasida ham islom dinida «So'fiylik oqimi, darveshlar payg'ambar zamonasidayoq vujudga kelgan»¹, deyiladi. Abulhakim Shar'iy Juzjoni «Tasavvuf ta'limotining ildizlari» («Muloqot», 1995, № 1—2) maqolasida tasavvuf so'zi «...«so'f», yani kiyimni kiymoq, so'fiy bo'lmoq va shuningdek haq yo'lidan yuruvchi bo'lmoq va darvishlar tariqasi ma'nolarida qo'llanadi. Tasavvuf so'zi bir istiloh (atama) sifatida uning payrovlari aqidasi binoan nafs (ichki dunyo)ni pokizalash natijasida inson qalbida haqiqat yog'dusi porlay boshlaydi» (31—32-bet), deydi. Uning fikricha, tasavvuf va irfon tushunchalari bir-biriga yaqindir, shu tufayli har ikkala so'z bir ma'noda ham ishlatiladi.

Ba'zilar fikricha, tasavvuf Irfonning bir bo'limi va uning ko'rinishlaridan biridir, ya'ni tasavvuf yo'l-yo'riq va tariqat sifatida irfondan ajralib chiqqan. Irfon esa umumiyroq tushuncha bo'lib, tasavvufdan boshqa yo'l-yo'riq va mazhablarni ham o'z ichiga oladi.

Doktor Javod Nurbaxsh «So'fiylar behishtida» asarida buyuk mashoyihlarning so'zlariga ko'ra tasavvufni so'z bilan ifodalab bo'lmasligini, so'z bilan ifodalanuvchi narsa tasavvuf emasligini yozadi. Uning fikricha, «tasavvuf — ishq ozuqasi va tahdid yo'li bilan haqiqatga olib boradigan tariqatdan iborat».

So'fiy aqidasi asosi yagona Haqiqat — Haq taolo bo'lishi kerak. Shu sababdan so'fiylar shariat qoidalarini o'rganib, ma'rifat va haqiqatga, haqqa yetishga intilar edilar. So'fiylik taraqqiyotida taqvo katta e'tibor berilgan. Zuhd va taqvo - ko'ngulni foni dunyo gunohlaridan, g'araz, ta'malardan tozalash va Xudo buyurganiga amal qilib, Alloh man etgan ishlardan saqlanish demakdir. So'fiylar fikricha, ilohiy ishq har qanday g'arazli manfaatlardan holi bo'lishi zarur. Tasavvuf ta'limotiga ko'ra, borliqdagi hamma xilqatlarda, xususan, odamzodda ham ilohiy zarralar bor. So'fiyning maqsadi ko'nglidagi ilohiy zarralarni uzoq va mashaqqatli poklanish yo'lidan borib, yana Allohga qaytarishdan iboratdir. Ba'zi tasavvuf namoyandalari Haq taologa yetishish yo'llarida 19 makom va 360 manzillar borligini aytganlar. Sultonmurod Olimning quyidagi xulosalari diqqatga loyiqdir: «Din Qur'oni Karimning zohiriy ma'nolari, ya'ni ko'pchilikka tushunarli ma'nolari doirasida amal qiladi. Tasavvuf Qur'oni Karimning botiniy ma'nolari, ya'ni faqat xos, alohida kishilargagina tushunish nasib etadigan ichki nozik ma'nolari bilan ish ko'radi. Ammo tasavvuf yo'lini tutish uchun avval komil musulmon bo'lish, shariatning barcha shartlarini bekamu ko'st

¹ Насафий. Хожа Аҳмад Яссавий. Т., Ф. Фулом нашриёти, 1993, 5- бет

bajarish shart. Yana shuni aytish kerakki, avvalo, dinning o'zi ham dahriylik targ'iboti bizning tor tasavvurlarimizda badnom qilib shakllantirgan din tushunchasidan tamoman o'zga narsa»¹

Tasavvuf ilmida komili insonni ruhan shakllantirish, kamolotga yetkazish nazariyasi bosh masala hisoblanadi. Bu nazariyaga ko'ra: «Insonni Xudo o'ziga o'hshatib yaratganmi, Allohning bu olamni paydo qilishdan ko'zlagan bosh maqsadi ham, aslida, inson ekanmi, demak inson Allohning bu muruvvatiga shukronalar aytib, o'zini batamom Allohga bag'ishlashi, buning uchun esa o'ziligiga loyiq darajada poklashi- kamolga yetkazishi kerak. Ana shunday o'zini oliy maqsadga chog'lagan, jismini unutib, ruhini Allohga qay darajada o'stirgan, yetar darajada poklagan, ham extiyojlari tufayli paydo bo'ladigan jamiki insoniy illatlardan forig' qilgan kishilar insoni komil bo'lganlar. Tasavvufiy aqidaga ko'ra, komil insonlar pirovardida, shubhasiz, Alloh vasliga musharraf bo'ladilar, ruhan Tangri bilan birlashib ketadilar»².

Komil insonlar barcha xalqni sevishi, insonlar, ayniqsa, g'ariblar, bechoralar, muhtojlar xizmatida bo'lishi, doimo xudoning borligi va birligini unutmasligi kabi so'fiylik aqidalariga ega bo'lishlari lozim. Shayx Fariduddin Attor rivoyatlariga ko'ra shayh Abul Xasan Xoragoniy bunday degan ekanlar: «Koshki barcha xalqning o'rnida men o'lsaydim, o'shanda xalq uchun o'lim bo'lmasdi. Koshki, barcha xalqning hisob-kitobi mendan so'rsaydi, o'shanda qiyomat kuni ular uchun so'roq bo'lmasdi. Koshki, barcha xalq o'rnida meni jazolashsaydi. O'shanda ularni do'zahga olib borishmagan bo'lardi». Sa'diy Sheroziy aytadiki: «Toat-ibodat tasbeh tutib, jundan eski libos kiyib, namoz o'qib yashash bilan bo'lmaydi, u Xoliq va xalqning xizmatidan boshqa narsa emas».

So'fizm (tasavvuf)dagi ana shu bosh g'oyani tushunmas ekanmiz, o'tmish tariximizda o'tgan, haqiqatan ham mavjud bo'lgan ulug' zotlar, avliyo va anbiyolarning mohiyati va bugungi kunda uning ahamiyatini tushunib yeta olmaymiz XIII va XIV asr boshlarida yashab ijod etgan mutasavvuf olim Shayx Aziziddin Nasafiy «Insoni komil» risolasida kuyidagilarni ta'kidlagan: «...Jumla mavjudot odamzodga shuning uchun sajda qiladiki, odamlar orasida komil inson bor. Bas, jumla odamzod komil inson tufayli (sharafli)dir. Mavjudot ichra komil insondan ko'ra ulug'roq va donoroq narsa yo'q chunki komil insonlig pastdan eng yuqorigacha martabalaridagi mavjudotning xulosasi va qaymog'idir va farishtalar, ruhoni mavjudotlar va arshu qursi, samovot kavokib hammasi komil inson xizmatidadir va hamisha komil inson tegrasini tavof qilurlar va komil inson ishlarini bajo keltirurlar. Komil inson ilm mazharidir, komil inson ilohiy yurt sifatlarining ham mazharidir». Ingliz tasavvufshunos olimi J. S. Trimingem Markaziy Osiyoda tasavvuf ilmining rivojida ikki buyuk so'fiyning nomini alohida hurmat bilan tilga oladi. Bularning birinchisi — Abul Hasan Ali al-Xoroqoniy (milodiy 1034 yili 80 yoshida vafot etgan) bo'lsa, ikkinchisi- Abu Ali al-Farmadiy (1084 yili vafot etgan)dir. Farmadiyni ikki shogirdi tasavvuf ilmida shuhrat toptan. Bu avvalo Axmad al-Razzoliy (1122 yilda vafot etgan) bo'lsa, ikkinchisi Yusuf al-Hamadoniyydir. So'fiylik tariqotining ko'p silsilasi ana shu ikki shogird-dan boshlanadi.

¹ Султонмурод Олим. Буюк Накшбандия. Кеча, бугун, эртага. “Фан ва турмуш”, 1993, 5-6 сон, 14 бет

² O'sha joyda, 15 bet

YUSUF HAMADONIY (1049—1140)

Tasavvufga oid aksariyat qo'lyozma kitoblarda yozilishicha, Yusuf Hamadoniyl islomni yangi qabul qilgan bir majusiy fors kishi oilasida Hamadon (Eron) shahrida to'g'ilgan. Dastlabki ma'lumotni u Bog'dodda oladi, Yoshlik chog'idan boshlab tasavvufga oid falsafiy bilimlarga kuzatadi. Hindiston va Erondagi bu sohaga oid bilimlarni egallaydi. Yusuf Hamadoniyni birinchi ustoz shayh Abu Ali Farmadiy bo'lgan. U kishi Imom Razzoliyni ham tarbiyalab voyaga yetkazgan ulug' ustozdir.

Yusuf Hamadoniyl Movarounnahrda kelib Samarqand, Buxoro va Marv shaharlarida o'z ta'limotini davom ettiradi. Xirot, Balx va boshqa shaharlarda ham tez-tez bo'lib turgan. U asosan Buxoro shahrida honaqa qurib, Xuroson va Movarounnahrda bu erga ilm izlab kelgan ko'plab yoshlarga tasavvufdan saboqlar beradi, behisob shogirdlar orttiradi.

«Rashohot ayn ul-hayot» asarida yozilishicha, xijriy 535 yil (1140) da Yusuf Hamadoniyl Xirotidan Marvga kelayotib yo'lda Bomiyon (Afgoniston) shahrida vafot etadi. Uning jasadini shogirdlaridan biri Ibn Anjar Marvga olib kelib dafn etadi. Xuroson va Movarounnahr aholisi o'rtasida tasavvuf-falsafiy ilmi taraqqiyotida Yusuf Hamadoniyl shu darajada katta obro'-e'tibor va hurmatga sazovor bo'lganki, uning Marvdagi qabristoni o'z zamonasida «Xuroson ka'basi» deb atalgan.

Yusuf Hamadoniyl So'fiylik ilmi bo'yicha juda ko'plab shogirdlar tarbiyalagan. Nasafiy bergan ma'lumotlarda qayd qilinishicha, Yusuf Hamadoniyl 95 yil umr ko'rib, 38-martda Movarounnahr hududida piyoda ka'ba ziyoratiga borgan. Yusuf Hamadoniyni pir tutgan muridaridan 213 tasi mashhur shayxlar bo'lib ytashganlar (Xoja Hasan Andoqiy, Xoja Abdulloh Barrafiy, Xoja Ahmad Yassaviy, Xoja Abdulholiq G'ijdivoniylar uning to'rt zabardast xalifasi). Bu shogirdlarining yozib qoldirilgan ma'lumotlariga qaraganda, Yusuf Hamadoniyl uzun bo'yli, xushro'y va kelishgan, ozg'in kishi bo'lgan. U g'oyatda xush axloq, donishmand va saxiy odam bo'lib, mol-dunyoga befarq qaragan, o'zining bisotidagi barcha bud-shudini kambag'al, beva-bechoralarga taqsim qilib bergan. Ustoz o'z shogirdlari Ahmad Yassaviy va Abdulholiq G'ijdivoniylarning hujralariga tashrif buyurganda har doim Qur'onu Karimning "Baqara" surasini mayin ovozda tilovat qilar ekan. Uning o'z shogirdlariga juda bo'lganligini ta'kidlanadi. Yusuf Hamadoniyl ishini davom ettirib, keyinchalik Ahmad Yassaviy – yassaviya tariqqtiga asos soldi. Xoja Abdulxoliq G'ijdivoniyl esa dastlab "xojagan", so'ng, "naqshbandiya" deb nomlagan tariqatni boshlab berdi. Xullas, tasarrufidagi barcha tariqat g'oyalari, tartib-qoidalar juda qadimiy rishtalardan suv ichgan. Shu ma'noda so'fiylik tariqatining butun mohiyatini belgilab turadigan mavjud o'n bir qoidaning ham boshlanishi Hamadoniylga borib taqaladi. U kishi tayin etgan dastlabki qoidalar asosan to'rtta:

- «Xush-dar dam», ya'ni tirikchilik nafasda;
- «Nazar bar qabam», ya'ni nazar qadamda;
- «Safar dar vatan», ya'ni soliq har dam o'z diliga nazar solishi, agar unda g'ubor izi paydo bo'ladigan bo'lsa, darhol undan o'tish va yana xaq visoliga o'z hushini bog'lash;
- «Xilvat dar anjuman», ya'ni xalq ichida o'zini bildirmay, ko'z-ko'z qilmay yashash, qo'l ishda bo'lsa ham dil yorda (xudoda) bo'ladi.

Bu to'rt qoidaga Abduxoliq G'ijduvoniylar yana to'rtta qoida qo'shdi:

-“Yodkard”, ya'ni yodlash, faqat Allohni va uning rasulini tilda va dilda tutish;

-“Bozgasht”, ya'ni qaytish, hamma vaqt munajatda bo'lish;

-“Nigohdosht”, bu qoida shundan iboratki, toyyiba kalimasining zikir tilida aytganda, xotira boshqa tomonga chalg'ib ketmasligi, ya'ni zikir bir damda o'sha muborak kalimani bir necha bor takrorlab, xotirani jam qilib olmog'i kerak;

-“Yoddosht”, ya'ni eslash –xudoning yagonaligini esdan chiqarmaslik.

Keyinchalik Bahovuddin Naqshband bu sakkiz qoidaga o'zining uchta yangi qoidasini kiritdi: 1. Vuqufi zamoniylar. 2. Vuqufi Adadiylar. 3. Vuqufi qalbiydir. Yusuf Hamadoniylar boshlab bergan tasavvuf tariqatining bu qoidalari so'fiylar faoliyatining asosiy yo'nilishni tashkil etadi.

AHMAD YASSAVIY VA YASSAVIY TARIQATI

(vafoti 1166/67)

Tasavvuf ilmsining buyuk namoyondasi, Sharq tasavvufida munosib o'ringa ega bo'lgan “Yassaviylar” tariqatining asoschisi va turkiylar poeziyasining yirik vakillaridan biri bo'lmish Ahmad Yassaviylar to'g'ilgan yili noma'lum. Vafoti esa turli yozma manbalarda hijriylar 562 (milodiy 1166-67) yil deb aniq ko'rsatiladi. Ammo Nasafiyning Ahmad Yassaviylar 1103 yilda to'g'ilib, 1166 yil vafot etgan degan fikri ham bor. Ba'zi rivoyatlarda uning 130 yil umr ko'rganligi ta'kidlanadi. Orif Usmon esa: “Rivoyatlarga ko'ra, Yassaviylar 63 yoshga payg'ambar yoshiga kelgach er ostida hujra yasatib “chillaga” kirgan, qolgan umrini toat-ibodat qilib, riyozat chekib er ostida o'tkazgan”, deb ta'kidlaydi. Bu rivoyatga ko'ra 125 yil, boshqa rivoyatga qaraganda 133 yil umr ko'rib, hijriylar 562 yilda vafot etgan. Umuman, Yassaviylarning tarjimai holiga oid ma'lumotlar juda kam va u har tomonlama chuqur o'rganilmagan, e'tibordan chetda qolib ketgan.

Ahmad Yassaviylar o'zi to'g'ilgan yurtini “Ul muborak Turkiston” deb tilga oladi. U ota-onadan juda erta etim qoladi. Otasi shayx Ibrohim vafot etgach, bobosi Arslonbobo (Arslonbob) ham ota ham ustoz o'rnida uni tarbiyalab voyaga etkazadi. Ahmad Yassaviylarning ota-bobolari sulolasi Muhummad Xanafiyga borib taqaladi. Bobosining maslahati bilan u Buxoroga borib Xo'ja Yusuf Hamadoniylar ilmu saboqlaridan bahramand bo'ladi. Bu paytda Ahmad 23 yoshda bo'lgan. U o'z ustozining eng ishonchli va e'tiborli xalifalaridan biri edi. Sharqshunos olim Orif Usmonning ma'lumotlariga qaraganda, Abdulxoliq G'ijduvoniylar kunlardan bir kuni Yusuf Hamadoniylardan shogirdlarining taqdiri haqida so'zlab berishni iltimos qilgan. Shunda ustoz: «Mening asl xalifalarim avval Ho'ja Abdullo Barkiylar, so'ngra Ho'ja Hasan Andoqiylar, undan so'ng Ho'ja Ahmad Yassaviylardir. Ho'ja Ahmad Yassaviylar o'z navbati bilan xalifalik qilganidan keyin bir oz vaqt o'tgach, o'z vatani Turkistonga ketadi. So'ngra uning o'rniga sen xalifalik qilasan»¹ degan ekan. Keyingi voqealarning rivoji ustoz Yusuf Hamadoniylar aytganidek kechroq Buxorodan o'z yurti Yassigalarga qaytgan Ahmad shag'arda madrasa va honaqo qurdirib o'z atrofigalarga juda ko'plab yangi shogirdlar to'plagan. U ana shu shogirdlari orqali o'zi asos solgan «Yassaviylar» tariqatini Turkiston va Shosh atrofida viloyatlarga tarqata boshlagan.

¹ Ориф Усмон. Вахдад шоробин ичдим. “Мулоқот” 1991, 6- сон, 52 бет

Ahmad Yassaviy tarbiyalab etishtirgan shogirdlar Mansur bobo (Arslonboboning o'g'li), Abul Malik Oto Tosh Ho'ja (Zangi boboning otasi), Hakim Oto (Sulaymon Boqirgoniy), Zangi Oto va boshqalardir.

Movarounnahrda XII asrdan so'ng «Yassaviya» tariqatidan ikki yirik tariqat paydo bo'lgan. Birinchisi — «Naqshbandiya», ikkinchisi — «Bektoshiya». «Iqoniya» deb atalgan uchinchi tariqat ham bo'lgan, ammo u Toshkent viloyati atrofidan nariga o'tmagan.

Tasavvufdagi boshqa tariqatlarda bo'lgani singari «Yassaviya» tariqatining ham o'ziga xos qat'iy qoidalari (odoblari) bor. Bu qoidalar kuyidagilarni o'z ichiga oladi: 1. Murid hech kimsani o'z shayhidan afzal ko'rmasligi, o'sha mutlaqo taslimiyat izhor etmogi lozim. 2. Murid shunchalik zukko va idrokli bo'lishi kerakki, to o'z shayining barcha Rimuz va ishoralarini mukammal anglay bilsin. 3. Shayhning barcha aqvoli (so'zlari) va afoli (ishlari)ga murid sodiq bo'lib, unga mutlaqo mute va mutaql bo'lmog'i lozim. 4. Murid o'z murshidi (piri) ning barcha topshiriqlarini chustu choloklik (chaqqonlik) ila va sidqidildan bajarib, uni hamisha rozi kilib yurmog'i zarur. 5. Murid o'z so'ziga sodiq, va'dasiga rosih bo'lib, o'z murshidi ko'nglida hech qanday shaku shubha tug'dirmasligi zarur. 6. Murid, o'z va'dasiga vafodor va so'zida ustivor turishi kerak. 7. Murid o'z ixtiyoridagi barcha molu mulkini, butun boru yug'ini o'z shayxiga ilsor etmoq uchun doimo tayyor turmog'i lozim. 8. Murid o'z shayhining barcha sir-asroridan ogoh bo'lib, uning ishorasini hech payt hayoliga keltirmasligi kerak. 9. Murid o'z shayhining barcha takliflarini nazarda tutmog'i, uning mushkulotini oson qilmog'i, pandu nasixatlarini bajo keltirmog'i shart. 10. Murid olloh visoli uchun o'z shayhi yo'lida bugun moli va jonini nisor etmoqqa tayyor turishi, uning do'stiga- do'st, dushmaniga dushman bo'lib yashamog'i shart.

Ahmad («Rasoil»da) inson ko'ragida besh gumbaz borligini aytadi: 1. Qalb yoki ko'ngil (chap emchakdan ikki enlik pastda; 2. Ruh (ung emchakdan ikki enlik pastda); 3. Sirr qalbning yo'qorisida; 4. Dafni, ya'ni maxfiylik gunbazi; 5. Ixfo, ya'ni ezgulik gumbazi.

Demak Ahmad Yassaviy ruhiy olamning barcha gunbazlarini diliga jo etgan. Endi uning haq-talo bilan muloqot qilishiga kundalik ikir-chikir tashvishlar halal berolmaydi»¹- deydi Nasafiy.

Ahmad Yassaviyning juda chuqur va boy mazmunga ega bo'lgan «Devoni hikmat»ida mutafakkirning so'fiylik- falsafiy dunyoqarashi o'zining butun borligi bilan o'quvchi diqqatini rom etadi.

Donishmand fikricha, «Haqning so'zini emas, o'zini bilish» asosiy masaladir. Shuning uchun u bu dunyo rohatini qidiradigan so'fiy - so'fiy emas, toat-ibodat qilib, xalollik va poklikni targ'ib etib, dunyoning g'am-g'ussasini chekib, xalq tashvishi bilan yashagan insongina haqiqiy so'fiylar, deydi.

Asarning boshdan oxiriga qadar ulug'vor insoniy fazilatlar: oddiylik kamtarinlik mehr-muhabbat, ishq, sadoqat, haqiqat, adolat, hurfikrlilik insonni insondan ayirmaslik kabi masalalar falsafiy nuqtai nazardan tashviqot qilindi. Va aksincha, yomonlik nodonlik joxillik adolatsizlik haqsizlik sadovatsizlik mol-parastlik kabi illatlar tanqid qilinadi. Bunday fazilatlarga ega bo'lgan shaxslar insof, diyonatga chaqiriladi.

Alloma fikricha, inson bu dunyoda molu davlatchga ishonib yashamasligi kerak

¹ Насафий. Хожа Аҳмад Яссавий. 12-13 бетлат.

bu dunyo hammadan ham qoladi. Shu bois insonlar bir-birlariga yaxshilik qilishlari, haqni ko'z oldilariga keltirib o'zgalar moli-davlatiga xasadgo'ylik qilmasdan yashashlari lozim:

Beshak biliig, bu dunyo barcha xalqdan o'taro,
Inonmagii molingga, bir kun qo'ldan ketaro.
Ota-ona, qarindosh keyin ketti, fikr qil,
To'rt oyoqli chubin ot bir kun senga etaro.
Dunyo uchun g'am yema, haqdin o'zgani dema,
Kishi molini yema, sirot uzra tutaro.

Yaqin-yaqinlarga qadar Ahmad Yassaviyning yagona asari «Hikmatlar»dan boshqa kitobi yo'q deb hisoblanardi. «Xalq so'zi» gazetasining 1993 yil 30 oktyabr sonida olim Javkon Lapasovning «Nasabnoma» sarlavxasi ostida bergan maqolasida allomaning yangi bir asari topilganligi habar qilindi. «Nasabnoma»da Ahmad Yassaviyning xayoti, faoliyati va nasl-nasabiga oid qimmatli ma'lumotlar berilgan.

Xullas, Payg'ambarimizning faqirlik fahrimdir, degan muborak hadislariga asoslangan va uz tariqat yo'liga sodiq bo'lgan Hoja Ahmad Yassaviy hazrat Mir Alisher Navoiy yozganlaridek «Shohu gado aning irodat va ixlosi istoni»da bosh qo'yadigan maqomga erishdi. Ulug' shoir Ahmad Yassaviyni ulug'lab «Nasoyim ul-muxabbat» asarida «Makomati oliy va mashhur, karomati yuksak va cheksiz er-mish... Imom Yusuf Hamadoniyning ashobidindur» deganlar... Istaymizki, Ahmad Yassaviy kabi ulug' allomalar ruhi millatimiz va xalqimizning istiqboldagi yo'lida madadkor bo'lgay.

HOJA ABDULXOLIQ G'IJDUVONIY (1103—1179)

Hoja Abdulxoliq G'ijduvoniylar Yusuf Hamadoniyning xalifasi va Hojagan-Naqshbandiya tariqatining poydevoriga asos solgan mashoyih hisoblanadi.

Yoqa Abdulxoliq 1103 yili G'ijduvonda tavallud topgan va 1179 yilda o'z vatanida vafot etgan. Otasi asli Rim diyorida bo'lib, oti Abdul Jalil edi. U kishi Imom Malik avlodidan bo'lgan. Bu zot G'ijduvonning mashhur imomlaridan edi. Onasining avlodi ham Rim yurtidan bo'lgan. Rivoyat qilinishicha, Hoja Abdulxoliqning otalari Hojai Hizr alayhissalom ishorati ila o'gil farzand ko'rganlar va uning maslahatiga asosan o'g'liga «Abdulxolik» («Xudoning bandasi») deb ism qo'ygan ekanlar. Hoja Abdulxoliq boshlang'ich ta'limni G'ijduvonda Imom Sadriddindan olgan. Ukishni Buxoroda. davom ettirib, Yusuf Hamadoniylarga shogird tushgan. Bu davrda u 22 yoshda bo'lgan. Ustoz va shogird birgalikda Bog'dod, Balh Isfaxon, Marv, Samarqand shaharlariga boranlar va tasavvuf ilmining sir-asrorini egallaganlar.

Hoja Abdulxoliq G'ijduvoniylar Sharq falsafiy tafakkuri tarixida o'z o'rniga ega. Uning dunyoqarashi tasavvuf silsilalaridan biri Hojagon (Hojalar) xalqasida shakllangan. Ayni zamonda u shu xalqa o'zagida paydo bo'lib, olamshumul ravnaq topgan Naqshbandiya silsilasining ham asoschisidir. Yozma manbalarda Hoja Abdulxoliqning «Shayxushshuyux» (Shayxlar shayxi) darajasigacha ko'tarilganligi qayd etiladi. Bu ulug' unvon Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiylar tomonidan Hoja Yusuf Hamadoniylar, Hoja Ahmad Yassaviylar singari ulug' pirlarga nisbatangina qo'llanilgan. Hoja Abdulxolik G'ijduvoniylardan «Risolai Soxibiyya», «Risolayi Shayxushshuyux Yazrati Abu Yusuf Hamadoniylar», «Maqomoti Hoja Yusuf

Hamadoniy» kabi asarlar meros bo'lib qolgan. Ammo, bu asarlar hali shu kungacha o'rganilmagan va xalqimizning ma'naviy mulkiga aylantirilmagan.

Hoja Abdulxoliq G'ijduvoni "Zikri Xufiya", «Zikri dil» amalining targ'ibotchilaridan bo'lgan. Buning sababi shundaki, rivoyat qilishlaricha, kunlarning birida Hizr alayhissalom Hoja Abdulxoliqqa ro'para keladi va aytadi: «Hovuzga tushib, suvga shung'igin, musaffo suvdan qult qilginu, dilingda qyidagi kalimayi toyyibani takrorla: «Lo iloxa illolloh Muhammadun rasululloh». Hoja Hazrati Hizrning aytganini bajarib, beqiyos saodatga sohib bo'lgan va ushandan boshlab «Zikri hufiya», «Zikri dil» amalini targ'ibot qila boshlagan ekan. Hoja Abdulxoliqning ustozlari Hoja Yusuf Hamadoniy o'z ashobi bilan «Aloniya» chikriga amal qilgan. Bu zikr maqomi zikr aytishda tovush chiqarish uslubidan iborat bo'lgan. Ustoz o'z shogirdiga «Xufiya» usuli bilan zikr aytishga ijozat bergan. Keyinchalik hatto o'zi ham «Zikri dil» usuliga o'tgan ekan.

Hoja Yusuf Hamadoniy Xurosonga, Hoja Ahmad Yassaviy Turkistonga ketganlaridan so'ng barcha suluk ahli Hoja Abdulxoliq G'ijduvoni rahnamoligida qolgan. Bu ulug' zotning murid va shogirdlari shu qadar ko'p ediki, ular faqat Movarounnahr hududlaridagina emas, hatto Shom (Suriya), Iroq viloyatlarida ham bo'lgan. Ana shu shogirdlar orasida Bahovuddin Naqshband Hoja Abdulxoliq G'ijduvoniyni uvaysiy shogirdi edi. U ustoz ko'rsatmalarini to'la-to'kis bajarib, Naqshbandiya ta'limotiga asos soldi va uni yangi bosqichga ko'tardi.

Shunday qilib, Hoja Abdulxoliq G'ijduvoni Hojagan (Naqshbandiya) tariqatining asosiy qoidalarini ishlab chiqqanlardan biridir. U O'rta Osiyo o'lkasida tasavvuf ilmining turk-islom olamidagi ma'naviyat va irfon an'alarining keyingi rushdi, inkishofi va takomilida juda katta rol o'ynagan. Turkiston diyori va butun musulmon Sharqi xalqlarining falsafiy, tasavvufiy, ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-madaniy hayotida o'chmas iz qoldirgan.

Hoja Abdulxoliq G'ijduvoni umrining so'nggi damlarida vafoti yaqinlashayotganligini sezib, eng yaqin xalifalaridan to'rt nafarini yoniga chorlaydi va ularni o'z masnadiga tayinlaydi. Uning shogirdlari ustoz vasiyatlariga amal qiladilar, xaloyiqni haq yo'lida, poklik-halollik mehr-shafqat, mehnatsevarlik, vatanparvarlik rostgo'ylik olihimmatlilik kabi olijanob qadriyatlar ruhida tarbiyalashga munosib hissa qo'shadilar.

SULAYMON BOQIRG'ONIY

(1186 yilda vafot etgan)

Ahmad Yassaviyning ishonchli va sadoqatli shogirdi, Yassaviya tariqatining she'riyat va tariqatdagi munosib davomchisi Sulaymon Boqirg'oniydur. U Xorazmning Boqirg'on degan kentida tavallud topgan. Boqirg'oni turkiy xalqlar orasida Hakim ota laqabi bilan ham mashxurdur. Boqirg'oniyni din va tasavvuf, ishq va ahlokdan saboq beruvchi asarlari xalq orasida sevib o'qilgan va ommalashib ketgan.

Sulaymon Boqirg'oniyni qolgan meros - «Boqirg'on kitobi»ni varaqlar ekanmiz, shoir va mutafakkir dunyoqarashining teranligiga, saviyasining chuqurligi va kengligiga, u qalamga olgan muammo va mavzularning rangbarangligiga qoyil qolmasdan ilojimiz yo`q.

Diniy mifologiya va tasavvuf falsafasi Boqirg'oniy ijodiga o'zgacha nigoh bilan qarash, ularning majoziy mazmunini chuqur va teran yo'nalishda tahlil qilishni taqozo etadi. Boqirg'oniy yozgan asarlarida bu dunyoni do'zaxga aylantirmaslik, kibru havoga berilmaslik tafakkur qullishdan xalos bo'lib, ilm va ma'rifatni ulug'lash kabi ma'naviy-axloqiy ehtiyojlarni ilgari suradi.

Turk olimi Muhsammad Fuod Kuprilizoda uning «Oxirzamon kitobi» va «Bibi Maryam kitobi»ni O'rta Osiyoda va shunindek Idil atroflarida diqqat va qarorat bilan o'qilgan asarlardandir»¹ degan edi.

Boqirg'oniy ijodida ilohiy ishq etakchi mavzu hisoblanadi. Buni biz quyidagi satrlarda yaqqol ko'ramiz:

Mening jonim sening ishqing bilodur,

Tanim ojiz, vale jonim o'lodur.

Bu ishq gar bo'lmasa men ketkay erdim.

Qamug' ohim menim ishqim qilodur...

Boqirgoniyning dunyoqarashi Yassaviy «Hikmatlar»i bilan ham ma'no, ham mohiyat jihatdan shu qadar yaqinligi, ular ko'p hollarda bir-birini mantiqan to'ldiradi. Ilmiy jihatdan M.F. Kuprilizoda «Hakim Sulaymon ota bu an'anani ilk dafa ta'sis etmog'i nuqtai nazaridan Yassaviy izdoshlari orasida eng muhim mavqega erishishga haqli edi. Uning asarlari ham sakkiz yuz yildan beri Shayxning asarlari ila barobar xalq orasida barhxayot yashab kelganligi bundan dalolatdir»², deganda haq edi.

UMAR CHAG'MINIY

(vafoti 1221 yil)

Jahon fani va madaniyatini yuksaltirishga salmoqdi hissa qo'shgan olimlardan biri buyuk o'zbek mutafakkiri Umar Chag'miniydir. Manbalarda qayd etilishicha, Umar Chag'miniy XII asrning ikkinchi yarmida Xorazmning Chag'min degan qishlog'ida tavallud topib, 1221 yilda vafot etgan.

Chag'miniy yoshlik chog'laridanoq o'tkir zehnlilik bo'lib, o'zining butun hayotini ilmga bag'ishladi. Chag'miniy qalamiga mansub «Muqaddas fi hayat al-basita» («Koinot hayoti tavsifi») nomli astronomiyaga oid kitobda olimning Xorazmda to'g'ilib, shu yerda ilm olgani, keyin Samarqand madrasalarida o'qib, bilimni yanada kengaytirgavligi hikoya qilindi. Umar Chag'miniy bu asarida Quyoshning harakati va Yerning Quyosh atrofidagi harakati fasllar almashinuvining dastlabki sababi ekanligi haqida fikr aytib, bu kashfiyoti bilan XII asrdayok fan taraqqiyotiga salmoqli hissa qo'shadi. Bundan tashqari, Umar Chag'miniyning tabobatga oid «Qonuncha» asari ham bizgacha etib kelgan. Bu asar ham Chag'miniyning tabobat ilmidan Ibn Sino kabi ulug' olimlar darajasidagi siymo ekanligini ko'rsatadi.

NAJMIDDIN KUBRO VA KUBROVIYA TARIQATI

(1145-1221)

O'rta Osiyoda tasavvur falsafasining rivojlanishida xorazmlik buyuk alloma,

¹ Сулаймон Боқирғоний. Боқирғон китоби. Т., "Ёзувчи", 1991, 5- бет

² O'sha asar 6- bet

sarkarda, dinshunos olim, falsafa ilmining zukkosi, shoir Axmad ibn Umar Abdul Janob Najmiddin Kubro al-Xivaqiy al-Xorazmiy o'ziga xos munosib o'rinni egallaydi. Yozma manbalarning guvohlik berishicha, alloma Xorazm, Bog'dod, Iskandariya va Tabrizda o'z davrining mashxur allomalaridan saboqlar olgan va tasavvuf falsafasi ilmining yetuk ustozlaridan bo'lib kamol toptan. Taniqli faylasuf olim Erkin Yusupov: «Buyuk vatandoshimizning nomidagi «Najmiddin», «Kubro» so'zlari uning yetuk iste'dodini hisobga olib berilgan ilmiy darajalardir. «Najmiddin» so'zi - dinning yulduzi, «Kubro» esa ulug' degan ma'noni anglatib, o'nta turli mamlakatlarda berilgan ilmiy darajalarni ifodalaydi»¹, - deydi. Najmiddin Kubro ta'limoti asosida shakllangan kubroviya tariqati Sharq va G'arbdagi juda ko'plab mamlakatlarga tarqalgan. Erkin Yusupovning xulosasiga qaraganda, buning natijasida Firdavsiya tariqati, Nuriya tariqati, Rukniya tariqati, Hamadoniya tariqati, Nurbaxshiya tariqati, Nematulloiya tariqati singari yo'nalishlar yuzaga kelgan.

Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, Najmiddin Kubro qalamiga mansub asarlar soni o'ntaga yaqin. U asos solgan kubroviya tariqati «oltin tariqat» deb ham atalgan. Najmiddin Kubroning o'zi «Risolatut - turuk» asarida uni «Tariqush shutto» (ishq ahli beboshliklarining yuli) deb ham ataganligi ma'lum. Bu risolada «kubroviya» tariqatining o'nta usuli qisqacha zikr etilgan:

1. Tavba — sodir bo'lgan xatolar, gunohlardan pushaymon bo'lib, xudoga yuz tutmoq.
2. Zuxd-taqvo — parhezgarlik, Alloxdan qo'rqib, man etilgan ishlardan o'zini saqlash.
3. Xudoga tovakkul qilish — o'z ishlarini butunlay xudoga topshirish.
4. Qanoat — ozga rozi bo'lib, ko'pdan voz kechish, tamagirlikning zidi.
5. Uzlat — boshqalardan ajralib yakka o'tirmoq.
6. Doimiy zikr — ham til, ham yurak bilan xudoni yod etmoq.
7. Butun vujud bilan tangriga tavajjuh qilib sig'nmoq.
8. Sabr — boshga tushgan og'ir ahvoldan nolimay chidash, chidam ko'rsatmoq.
9. Muroqaba — tangri borlig'ining dengiziga botib, ilohiy olamga boqmoq.
10. Rizo — tangri irodasiga qarshilik ko'rsatmasdan, qazo va qadar - taqdir hukmiga bo'yso'nish.

Kubroviya tariqatida diniylik bilan dunyoviylik chambarchas bog'lanib ketgan. Unda kishilarning diniy e'tiqodi, xudoga bo'lgan ishonchi, halollik, odamiylik molu - dunyoga hirs qo'ymaslik o'z nojo'ya ishlaridan tavba qilish, shahnoniy hirsu - havolardan saqlanish lozimligi singari ahloqiy g'oyani talablari bir-biri bilan bog'lanib ketgan. Kubroviya tariqatining qator ahloqiy qoidalari bizning ko'plarimizda ham g'oyatda katta tarbiyaviy ahamiyatga egadir.

Najmiddin Kubro katta badiiy ijod egasi ham bo'lgan. Uning faoliyati va ijodi bo'yicha ma'lumotlar bizgacha deyarli etib kelmagan. Ammo uning she'riyatidan saqlanib qolgan ba'zi bir namunalar shoirning chuqur ichki dunyosi go'zalligidan xabar beradi, uning hayot nashidasini surmoqqa intilishi, katta dunyoviy muhabbat egasi bo'lganligi va olijanob insoniy fazilatlarni o'zida mujassamlashtirganligini ko'rsatadi. Biz uni quyidagi satrlarda yaqqol ko'ramiz:

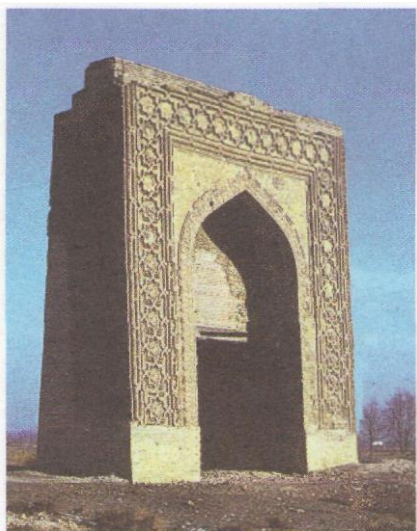
Ishq yetsa ko'ngilga, dilga dard aylar,
Dardi dili mard mardni boz mard aylar.
O'z otashi ishqida yonar ul, vale,

¹ Ориф Усмон. Баҳовуддин Нақшбанд ва унинг таълимоти ҳақида. Т., 1993, 52 бет

Do'zahni chu o'zgalar uchun sard aylar.

Najmiddin Kubro Xorazmda xonaqo qurib, tasavvuf ilmi bobida juda ko'p sadoqatli va nomdor shogirdlar tayyorlaydi. Ana shulardan biri mutasavvuf olim "Mantiqut-tayr" asarining muallifi Farididdin Attordir. Najmiddin Kubro ona yurt boshiga kulfat tushganda sadoqatli bir farzand sifatida uni ko'krak kerib himoya qilishga qodir lashkarboshilik qobiliyatini ham ko'rsatadi. 1221 yilda mo'g'ullar bosqini davrida 76 yoshli Najmiddin Kubro fojeali xalok bo'ladi.

5. ME'MORCHILIK, SAN'AT VA MUSIQA

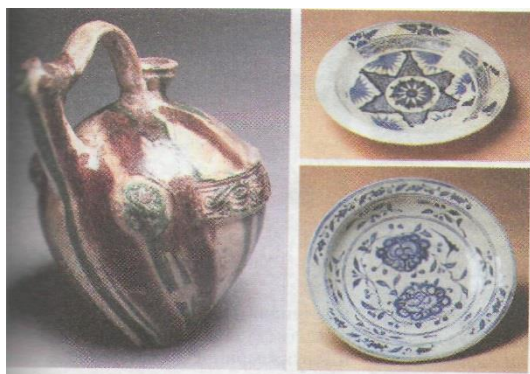
IX—XII asrlarda O'rta Osiyo hududlarida somoniylar, qoraxoniylar, g'aznaviylar, Saljuqiylar va xorazmiylardan iborat feodal davlatlarning vujudga kelishi o'lkada urug'-qabila, ulus-elatlar o'rtasida nisbatan tinchlik osoyishtalik totuvliq yaqinlik va hamjihatlik aloqalarining rivojlanishiga olib keladi. Bu hol esa o'z navbatida o'lkada moddiy madaniyatning, qurilish-me'morchilik san'atining ravnaq topishiga sabab bo'ladi. Arablar bosqini natijasida vujudga kelgan tush-kunlikdan so'ng IX asrdan e'tiboran me'morchilik va qurilish sohasida yuksak darajada rivojlanish boshlanadi, shaharlarda hashamatli va go'zal binolar qad ko'taradi. O'lkaning yirik ma'muriy va madaniy markazlari Samarqand, Buxoro, Urganch, Marv, Termiz,

O'zgan va boshqa shaharlarda juda ko'plab ko'rkam va hashamatli saroylar, machitlar, madrasalar, minoralar, xonaqolar, maqbaralar, tim va karvonsaroylar quriladi. Jumladan, hali IX asr o'rtalaridayoq Buxoro shahri qalin devorlar bilan o'ralgan bo'lib, uning 11 ta salobatli naqshindor darvozalari bo'lgan. Bu davrda Movarounnahr va Xorazmning o'ziga xos moddiy madaniyat uslub va shakllari to'xtovsiz rivoj topib borganligini ko'ramiz. Me'morchilikda paxsa va xom g'ishtdan imoratlar bilan bir qatorda pishiq g'ishtli va sinchkor imoratlar ham ko'plab quriladi. Xalq ichidan chiqqan mahalliy ustalar, me'morlar, naqqoshlar, qulollar, zargarlar, misgarlar tomonidan bu yurt dovrug'ini olamga tanitgan ajoyib me'morchilik obidalari, san'at namunalari bunyod etiladi. Bular jumlasiga Buxoroda qad ko'targan mashxur Ismoil Somoniy maqbarasi (X asr), Samarqand yaqinidagi Tim qishlog'ida qurilgan Arab ota maqbarasi (977-78 yy.), XI asrda barpo etilgan Marvdagi Sulton Sanjar, O'zgandagi Qoraxoniylar maqbarasi, G'azna yaqinida marmar koshinlardan barpo etilgan 32 ta kirish eshiklari, 4 ta ayvoni bo'lgan, baland qubbalari lojuvard osmonni eslatuvchi G'aznaviylarning mahobatli yozgi saroyi (1112 yilda qurilgan), yoxud pishiq g'isht taxlamiga jimjimador, g'ajakdor qilib ishlov berilgan Buxorodagi Minomorai kalon maqbarasi (1127 yil) singari noyob me'morchilik inshootlarini kiritish mumkin.

Bu davrda O'rta Osiyoda sopol, ganch o'ymakorligi san'ati ham keng taraqqiy topadi. Bunga misol qilib Zarafshonning yuqori oqimidagi Oburdom degan manzilda X asrda ganch o'ymakorligi asosida barpo etilgan naqshinkor kolonnami ko'rsatish mumkin. Unda umumarab madaniyati uslubiga xos bo'lgan me'morchilik qoidalaridan tashqari mazkur inshootda o'ziga xos yangilik, go'zalli, ya'ni mahalliy an'ana, badiiy

shakl mutanosibligi ko'zga tashlanib turadi. Shuningdek, *Karmana. Raboti Malik. XI asr* XI— XII asrlarga tegishli Samarqand bilan Buxoro o'rtasida bunyod etilgan Raboti Malik karvonsaroyi peshtoqiga ishlangan ganch o'ymakorligi xususida ham shunday fikr aytish mumkin.

Bu davrda Turonzamin hududida moddiy madaniyatning boshqa turlari ham rivojlanib boradi. IX asrdan boshlab O'rta Osiyo qulolchiligida muxim siljish yuz beradi. IX — XII asrlar badiiy keramikaning butunlay yangi shakllari paydo bo'lishi bilan tavsiflanadi. Endilikda badiiy qulolchilik buyumlari bozor uchun ishlab chiqarila boshlanadi hamda shahar va qishloq axolisining kundalik xayotiga kirib boradi. Qulolchilik maxsulotlari tayyorlash bilan hunarmand qulolsozlarning uyushmalari shug'ullana boshlaydi. Ularning ustaxonalari butun boshli ishlab chiqarish mavzellarini qamrab olgan.

O'rta Osiyolik kulollar yasagan har xil bezakli tasvirli ko'za-ko'zachalar, chinni idishlar, uy-ro'zgor buyumlarini ko'plab xorijiy ellarda ham uchratish mumkin edi. XI—XII asrlarda kumush, mis, bronzadan qabariq naqshinkor badiiy san'at buyumlari, chiroyli va bejirim xontaxtalar, obdastalar, idishtovoqlar, qadaxlar yasash rasm bo'lgan. Bu soxada Xorazm, Samarqand, Farg'ona, Naxshob, Kesh, Toshkent

Ko'za sirlangan sapol. Choch

singari muzofotlarning o'ziga xos maktablari bo'lgan. Hunarmandchilik san'atining naqqoshlik, kulolchilik misgarlik va zargarlik kabi turlari o'zaro uzviy bog'liqlikda rivojlangan va bir-birini boyitgan. Hunarmandchilik buyumlari turli rang ko'rinishdagi buyoqlarda ustamonlik bilan bezatilgan va ularning sirtqi tomonlari har xil tarbiyaviy ahamiyatga molik maqolalar, hikmatli so'zlar va tilaklar bilan arab imlosida yozilgan. Bu buyumlarda ko'p xollarda mazkur san'at asarlarini ishlagan ustaning ismi, sharifi, shahar-joylarning nomlari va ishlab chiqarilgan yili ko'rsatilgan. Albatta, bu xol xattotlik va xusnixat san'atining ham rivojlanishini talab qilgan. Usta xattotlar va xusnixat egalari qulolchilik, misgarlik zargarlik buyumlaridan tashqari o'z san'atlarini kitoblar yozish, masjid, madrasa, xonaqolarning peshtoqlari, gumbazlari, eshiklari va devor ustunlariga har xil oyatlar yozish, saroylarda xonlar, amirlar, sultonlar va hokimlar sha'niga madxiyalar bitish qabilarda ham namoyish etganlar. Xattotlar va xusnixat egalarining mexnatlari juda qadrlangan. Ularning yaratgan buyumlari san'at asarining noyob durdonalari sifatida xurmat bilan e'zozlanib avlodlardan-avlodga o'tib kelgan.

IX—XII asrlarda o'lkamizda musiqa san'ati ham keng rivoj topadi. Qadim-qadimdan o'yin, kulgi, musiqa va qo'shiq shaydosi bo'lgan ota-bobolarimiz bayramlar, to'ylar xalq sayillari va boshqa bazm-marosimlarni musiqasiz, o'yin-kulgisiz va ashulasiz o'tkazmas edilar. Tarixchi Narshaxiy Buxoro axolisining afsonaviy Siyovush qabri atrofida to'planib o'yinga tushib, qoshiqlar kuylashgani-ni eslatadi. Xususan, «Kini siyovush» («Siyovush o'chi») qo'shigi keng tarqalgan.

Mahmud Qoshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» kitobida keltirilgan ma'lumotlar bizga bu davrda xususan qo'shikchilik san'ati rivojlangan, deb xulosa chiqarishga asos beradi. Musiqa asboblari rud, tanbur, barbat, daf, ko's, tabl, qo'biz, rubob, taburoq

zir, nay, chagona, shaypur, surnay, karnay, arg'unun, qonun kabi turlari keng tarqalgan, yangi so'zlar yaratilgan. Jumladan, Rudakiyning zamondoshlaridan Abuxifa So'g'diy nayga o'xshash shohrud deb ataluvchi musiqa asbobini ixtiro qilgan. Xalq kuylari asosida yangi-yangi kuylar ijod qilindi. Bular: «Rost», «Xusravoniy», «Boda», «Ushshoq», «Zerafkanda», «Bo'slik», «Sipoxon», «Navo», «Basta», «Taron» va boshqalardir. Bu kuylar «Duvozdaxmakom» va uning negizida vujudga kelgan «Shoshmaqom» uchun zamin bo'lgan edi. Bu musiqa asboblari va yaratilgan kuylar shu kunga qadar ham xalqimizning ma'naviy dunyosini boyitishiga va ularni estetik jihatdan oziqlantirishga xizmat qilib kelmoqda. Manbalarning guvohlik berishicha, bu davrda Abu Bakr Rubobiy, Bunasr, Buamir, changchi Lo'kariy va boshqalar musiqa va xofizlikda nom chiqar-ganlar.

Musiqa va qo'shiqchilik san'ati odatda poeziya bilan chambarchas bir tarzda rivojlangan. Ko'p xollarda o'z she'riy ijodlari bilan nom qozongan va xalq o'rtasida hurmatga ega bo'lgan shoirlar iste'dodli musiqachilar va xushovoz qo'shiqchilar ham bo'lganlar. Adabiyotshunos olim Natan Mallaevning ma'lumotlariga qaraganda, ulug' shoir Rudakiy ayni zamonda juda mohir cholg'uvchi va xofiz bo'lgan. U xususan rud va chang asboblarini mohirlik bilan chalgan. Uning sehrlovchi mashxur «Bo'yi jo'yi Mo'liyon...» («Mo'liyon arig'ining isi,...») she'ri «Ushshoq» kuyida aytilgan va nixoyatda shuhrat qozongan.

Xuddi shuningdek, Husravoniy (Abutayib Tohir ibn Muhammad al-Xurosoniy), Munjikiy Termiziy, Farruxiy va boshqa shular kabi shoirlar ham musiqa san'atida mashhur bo'lganlar. Tasavvuf ilmining ulug' vakillaridan bo'lmish Ahmad Yassaviy va uning shogirdi Sulaymon Boqirg'oniylar ham, yozma manbalarning guvohlik berishicha, xalq kuylariga monand she'r va g'azallar yozib kuyga solganlar va ularni qo'shiqlarda kuylaganlar.

IX—XII asrlarda musiqa san'ati bilan bir qatorda musiqashunoslik ilmi ham rivoj toptan. Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, Firdavsiy, Yusuf Xos Hojib va boshqalar o'z ijodlarida bu soxaga ham katta e'tibor berganlar. Jumladan, Forobiyning musiqaga oid «Kitob al-musiqiy-ul-kabir» asari o'z davrida katta e'tibor qozongan. Ibn Sino esa musiqaga doir xulosalarini «Kitob ush-shifo» asariga kiritgan va ayrim jismoniy va ruhiy kasalliklarni u musiqa vositasi bilan davolash mumkin, deb hisoblagan.

Xulosa shuki, IX —XII asrlarda o'lkamizda ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotning barcha jabxalarida ijobiy tub o'zgarishlar va taraqqiyotning omilini belgilovchi asosiy vosita bo'ladi.

6. O'ZBEK XALQNING ETNOGENEZI

Ўрта Осиё ижтимоий- сиёсий ҳаётида туркий этник гуруҳлар жуда катта аҳамиятига эга бўлганлиги ва бу қатламнинг илдизлари жуда қадимий эканлиги ва бу қатламнинг илдизлари жуда қадимий эканлиги археологик маълумотлар асосида исботланмоқда. Тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, бронза даврига келиб Ўрта Осиёнинг жанубий вилоятларида баланд бўйли, юзи тор ирқнинг вакиллари тарқалган. Шимолий дашт ва чўл ҳудудларида эса жануб аҳолисидан фарқ қилувчи боши думалоқ, юзи жуда кенг ва чўзиқ бўлмаган қабилалар

яшаганлар. Фанда жанубий қиёфали одамлар Ўрта Ер денгизи ирқининг вакиллари деб аталади. Улар Олд Осиё, Месопатамия, Эрон, Афғонистон, Ўрта Осиё, Ҳиндистон каби катта географик ҳудудга ёйилганлар. Шимолий қиёфали одамлар Жанубий Сибир ҳудудидан то Қозоғистон, Ўрта Осиёнинг шимоли-шарқий қисмидан Урал, Волга бўйи ерларигача тарқалган.

А. Сагдуллаев тадқиқотларига кўра, бронза даврига келиб, Ўрта Осиё ҳудудида қадимги жанубий ва шимолий қиёфадаги одамлар вакилларининг қўшилиши жаоаёни бошланади ҳамда айнан мана шу даврда ўлкамизда яшаб ўтган бронза даври қабиалари, Ўрта Осиёнинг қадимги халқларига асос солганлар. Бу давр ўлкамиз ҳудудларида мураккаб этник-маданий жараёнлар бўлиб ўтгани билан изоҳланади. Хусусан, жанубий ҳудудлардаги ҳосилдор воҳалар ўтроқ деҳқончилик аҳолиси томонидан ўзлаштирила бошлаган бўдса, шимолий вилоятларда кўчманчи чорвадорлар қабиалар тарқала бошлайди. Кўчманчи чорвадорлар ва ўтроқ аҳолининг узвий муносабатлари асосида ижтимоий-иқтисодий ва маданий-этник жараёнлар авж олади.

Мил. авв. II минг йилликнинг ўрталаридан бошлаб Ўрта Осиё ҳудудларига шимоли-шарқдан чорвачилик билан шуғулланувчи янги этник гуруҳлар кириб кела бошлайди. Махаллий маданияти тадқиқотчилар томонидан “Тозабөгёб маданияти” номи билан фанга киритилган.

Тозабөгёб кўринишидаги ёдгорликлар кейинчалик Зарафшон дарёсининг қуйи ҳавзаси ҳудудларидан топиб ўрганилди. Худди шунга ўхшаш этносларнинг излари Тошкент воҳасидан, Фарғона водийсидан ва шимолий Бактриянинг тоғли ва тоғолди ҳудудларидан топиб ўрганилган. Жуда катта ҳудудлардан, хусусан, Қозоғистон чўллари, Олтой, Жанубий Сибир, Уралолди ҳудудларидан текширилган ўзига хос маданият “Андронов маданияти” номи билан фанга киритилган. Айрим тадқиқотчиларнинг эътириф этишларича, бу маданият соҳиблари бронза давридаёқ туркий тилда сўзлашганлар. Аммо бу фикр ҳали тўла илмий асосланмаган.

Ўзбекистон Ўрта Осиёнинг қадимдан ўтроқ деҳқончилик маданияти ўчоқлари таркиб топган ҳудудида жойлашганлиги бой археологик ва меъморчилик маданиятлари билан изоҳланади. Фарғона водийсининг Селунғур ғоридан топилган қадимги тош даврига оид топилмалар ва Тешиктошдан топилган ўрта палеолит даврига оид одамзод қолдиқлари, бизнинг юртимиз Африка ва Олд Осиё ҳудудлари билан бир қаторда инсоният пайдо бўлган ҳудудлар таркибига кирганлигини ҳозирги кунда узил-кесил исботлайди. Шунингдек мезолит даврига оид Мачай ғоридан топилган ёдгорликлар, неолит даврига оид овчилик ва балиқчилик маданиятини ўзида акс эттирувчи Калтаминор, жанубидаги илк деҳқончилик маданиятига оид бўлган Жойтун, Ҳисор тоғ маданияти, бронза даврига оид бўлган хилма-хил Замонбобо, Сополли, Жарқўтон, Саразм, Сувёрган, Чуст маданиятлари ўлкамизда қадимги аجدодларимиз хўжалигининг жадаллик билан ривожланганлигини исботлайди.

Ўлкамиздаги қадимги аҳоли тош ва бронза даврида қандай ном билан аталганликлари бизга номаълум. Ўрта Осиё аҳолиси ҳақидаги маълумотлар дастлаб Шарқ ва юнон-рим манбаларида тилга олинади. Юнон тарихчилари маълумотларига қараганда, Евразиёнинг катта ҳудудларида яшовчи қабиалар

умумий “скифлар” номи билан аталади. Геродот “бу халқ қадимийликда мисирликлардан қолишмайди”, деб юқори баҳо берган эди. Плиний эса Ўрта Осиё ҳудудларида 20 га яқин қабилалар борлиги хусусида эслатиб ўтади. Ёзма манбаларда скифларнинг иккита йирик қабиласи: саклар ва массагетлар хусусида кўпроқ эслатилади. Аҳмонийлар миҳхат ёзувларида саклар уча қисмга (хаумаварка, тийай-тара-дарайя) бўлиб кўрсатилади. Массагетлар хусусида ҳам турли фикрлар мавжуд бўлиб, улар маҳаллий чорвадор-ҳарбий қабилалар бўлганлиги таъкидланади. Аммо ёзма манбалар бу ҳақлар ва қабилаларнинг қайси ирққа мансублиги ҳақида маълумот бермаёди.

Айрим олимлар томонидан билдирилган Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистон қадимги давларидаги монголоид ирқи шаклланган ҳудудга киради, деган илмий ёндашув нотўғри ва асоссиз эканлиги сўнгги йиллардаги антропологик маълумотлар натижасида аниқланди. Т.Хўжаевнинг фикрича, ўзбек халқининг келиб чиқиши тарихини ўрганишнинг қанча эрта давлардан бошласак унинг таркибига ҳозирги кунларгача сакланиб келинаётган ирқий ва этник унсурларнинг маҳаллий халқ таркибига кирган даври ва унинг нисбий миқдори тўғрисида шунчалик кенг фикр юрита оламиз.

Ўзбек халқига хос Ўрта Осиё икки дарё оралиғи ирқининг шаклланиш даври, макони ва тарихи масалаларида фанда яқингача ягона фикр йўқ эди. Бир гуруҳ олимлар бу ирқ бундан 6-8 минг йил илгари, иккинчи бир гуруҳ тадқиқотчилар бундан 3 минг йил илгари шаклланган деса, учинчи гуруҳ олимлари эса VI асрда шаклланди, деб ҳисоблар эдилар. Кейинги йилларда бой археологик топилмалар натижасида тадқиқотчилар Ўрта Осиё иккидарё оралиғи ирқининг шаклланиши бундан 2200-2300 йил илгари бошланганлигини асослаб беради.

Кўпгина илмий адабиётларда ўзбек халқининг шаклланишида саккизта муҳим давр санаб ўтилади. Булар қаторида Аҳмонийлар, Александр Македонский, Араб халифалиги, Мўғуллар истилоси тилга олинади. Ҳақиқатан, бу забот этишлар Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистон халқлари маданиятига, тилига, турмуш тарзига, албатта, ўз таъсирини ўтказган. Аммо бу юришларнинг маҳаллий халқларни ирқий ва этник тарихига бўлган таъсири кам эканлигини таъкидлаш жоиз. Антропологик нуқтаи назардан улар маҳаллий халқ “қонуни” ёки генетикасини тубдан ўзгартира олмадилар. Улар сон жиҳатидан кўпчиликни ташкил этган маҳаллий аҳоли таркибига сингиб кетганлар. Бу ўринда маҳаллий (субстрат) ва келгинди (суперстрат) аҳоли орасидаги ўзаро муносабатларининг фанда маълум ҳолатларини эслатиб ўтиш жоиз. Яни кўп сонли маҳаллий аҳоли таркибига келгинди гуруҳларнинг сингиб кетиши; келгинди аҳоли тенг сонли бўлиши ва нихоят, маҳаллий ва келгинди халқлар аралашуви натижасида иккаласига ҳам ўхшаш янги халқ, гуруҳ, элат пайдо бўлишини кузатиш мумкин. Т.Хўжаевнинг махсус антропологик тадқиқотларига қараганда, барча тарихий давларда маҳаллий халқ келгинди аҳолидан ҳамиша устун бўлган.

Илк Темир давридан бошлаб (мил.авв. IX-VII асрлар) ўлкамизнинг қадимги деҳқончилик воҳаларида яшовчи ўтроқ аҳоли ўзлари яшаб турган ҳудуд номлари билан атала бошлаганлар. Булар Суғдиёнадаги суғдийлар, қадимги Хоразмдаги хоразмийлар, қадмги Бактриядаги бахтарлар, қадимги Чочдаги чочликлар,

Фарғонадаги парканаликлардир. Бу тарихий номларнинг айримларини илк ёзма манбаларда, хусусан, зардуштийлик динининг муқаддас китоби “Авесто”да, Аҳмонийлар миххатларда, юнон-рим муаллифлари асарларида учратиш мумкин.

Антропологик изланишлар натижаларига таяниб, ўзбек халқининг келиб чиқиши тарихида муҳим аҳамият касб этган уч тарихий даврга алоҳида тўхталиб ўтиш зарур. **Биринчидан, мил. авв. III- II асрларда Ўрта Осиё** дашт минтақаларида ҳозирги ўзбек халқига хос антропологик қиёфа шакллана бошлаган. Бу эса фанда яқингача кенг тарқалган фикрлар, яъни ўзбекларга хос Ўрта Осиё икки дарё оралиғи ирқи, аввало, Волга дарёси бўйларида ва Уралда сармат қабилалари таркибида шаклланиб тарқалди, деган ҳамда бу ирқ Байкал кўли атрофида ва Мўғулистон чўлларида шаклланиб, тайёр ҳолда маҳаллий аҳолига ўз ирқини тарқатди, деган фикрларидан воз кечиши тақозо этади.

Сўнгги йилларда олиб борилган тадқиқотлар натижасида ўзбекларга хос антропологик қиёфа дасаввал Сирдарёнинг ўрта ҳавзаси туманларида, яъни Тоошкент воҳаси, Фарғона водийси, қисман Хоразм ва Жанубий Қозоғистоннинг Чимкент вилоятларида, Етгисув минтақасида мил.авв. 1 минг йиллик охирида шакллана бошлаганлиги аниқланади.

Мил.авв. III-II асрларда бу аҳоли бир неча йўналишда Ўрта Осиёнинг марказий ва жанубий вилоятларига кириб борган. Ушбу антропологик тадқиқотлар натижалари ёзма манбаларда маълум бўлган халқларнинг жанубга юриши ва Юнон-Бақтрия давлатининг истил этилиши ҳамда Буюк Кушон салтанатининг барпо бўлиш даврига мос келади. Антропология бу юриш ҳақида қуйидаги маълумотларни беради. Кўчманчи ва ярим кўчманчи чўл аҳолиси Сирдарё қуйи оқимидан Марказий Қизилқум орқали (Учкудук, Томди, Юзкудук, Кўкпатош), Самарқанд атрофларига (Каттақўрғон, Орлат), сўнгра Қашқадарёнинг Қарши шаҳри атрофлари (Ерқўрғон) орқали Сурхондарё авиолятида (Кўхна Термиз, Далварзин, Шохтепа, Айритом) қадимги шаҳар ва қишлоқларига кириб жойлашганлар. Кейинчалик улар жанубий Тожикистонга ўтиб кетганлар. Уларнинг гуруҳи қадимий Бухоро воҳаси орқали Туркманистоннинг жанубий вилоятларига, бир қисми эса ҳозирги шимолий Афғонистоннинг Шибирғон шаҳри атрофларигача етиб борган (Тиллатепа). Натижада, ўзбеклар ва текистликларда ташовчи тожикларга хос Помир-Фарғона антропологик унсур Ўрта Осиёда кенг тарқалган.

Ўзбек халқи шаклланишидаги иккинчи муҳим давр – бу IX-XII асрлар ҳисобланади. Бу даврда Ўрта Осиёда, жумладан, Ўзбекистонда ҳозирги ўзбекларга хос қиёфа маҳаллий аҳолининг асосий қисмини ташкил этади. Антрополог Т.Хжаев тадқиқотларида қараганда IX асрга келиб аҳолининг антропологик қиёфасида кескин ўзгаришлар юз берганлиги кузатилади. Бу ўзгаришларни археологик тадқиқотлар натижалари ҳам тасдиқлайди. Жумладан, марҳумларин астодонларга кўмиш мросимлари, аҳоли орасида кенг тарқалган бош шаклини сунъий ўзгартириш одатлари йўқолади. Антропологик тадқиқотлар натижаларидан хулоса чиқарадиган бўлсак, ўзбекларнинг элат сифатида шаклланиш даври IX-X асрларга оид дейишга жиддий асос бор.

Фанда мўғул истилоси Ўрта Осиё аҳолисини кескин мўғуллаштириб, ўзгартириб юборади, деган фикр кенг тарқалган. Лекин тадқиқотчиларимиз бу

масалага ҳам ойдинлик киритдилар. Мўғул истилоси Ўзбекистон ташқи қиёфасига сезиларли изларни қолдирмаганлигини таъкидлаб ўтиш жоиздир. Сабаби Чингизхон XIII аср бошида ташкил этган йирик мўғул давлатида мўғуллар сони тахминан 0,7 миллион кишидан иборат бўлган. Агар ҳар 6 кишидан биттаси аскарликка олинган бўлса, унда унинг қўшинлари сони 100-110 минг кишидан иборат бўлган. Лекин ўша даврда мўғул қўшинларининг кўп қисмини йўқотганлар. Улар Ўрта Осиёга бостириб келганида қўшинларнинг кўпчилиги туркий халқлардан ташкил топганлиги маълум. Бу даврда Муҳаммад Хоразмшоҳ давлатида 20 миллион аҳоли яшаган. Мўғул қўшинлари кўп сонли маҳаллий аҳоли таркибига ўз асоратини ўтказмаган. Шунинг учун ҳам маҳаллий аҳолида мўғул ирқи аломатлари деярли намоён бўлмаганлигини кўриш мумкин.

Ўзбек халқининг шаклланишида учинчи муҳим давр XV аср охири ва XVI аср ҳисобланади. Бу даврда Дашти Қипчоқ ўзбеклари Ўрта Осиёга кириб келади ва улар маҳаллий аҳолига ўз номини беради.

Шундай қилиб, ўзбек халқини этник шаклланиши узок давом этган мураккаб жараёндир. Ўзбек халқининг асосини ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида бир неча минг йиллар давомида яшаб келган маҳаллий сўғдийлар, бахтарлар, хоразмийлар, саклар, массагетлар, қанғлилар ва доволонлиқлар ташкил қилган. Турли даврларда турли мақсадларда кириб келган қабилалар, элатлар ва халқлар давр ўтиши билан маҳаллий аҳолига ўз таъсирини қисман ўтказган. Бу ўринда шуни алоҳида қайд этиш лозимки, ўзбек халқи ташқаридан келган аҳолига нисбатан доимо устунлик қилган. Келгинди аҳоли маҳаллий аҳолига ўз тилини берганлигини ҳам инкор этиб бўлмайди. Лекин антропологик нуқтаи назаридан маҳаллий аҳолининг этник қиёфасини ва ташқи кўринишини тубдан ўзгартира олмади. Мисол учун, кейинги икки минг йил давомида Ўрта Осиёда, жумладан, Ўзбекистонда маҳаллий аҳолининг тили уч марта ўзгарди. Шарқий эрон тиллари ўрнига ғарбий эрон тиллари (форс тили) ва милоднинг бошларидан туркий тиллар кенг тарқала бошлаган. Аммо маҳаллий халқнинг “қони”, яъни генетикаси айтарли ўзгармади ва қадимий халқларимизга хос антропологик хусусиятлар шу кунларга қадар сақланиб келмоқда. Икки ярим минг йил давомида маҳаллий аҳолига келиб қўшилган туркий тилли элат ва халқлар ўзбек халқи шаклланишида асосий таркибий қисм сифатида қатнашган.

Ўрта Осиё халқларининг этник шаклланишида бу ҳудудга кўчиб келган турли элат ва қабилалар ҳам маълум маънода иштирок этганлар. Юэчжилар, хионийлар, кидарийлар, эфталийлар шулар жумласидандир. Ўрта Осиё икки дарё оралиғи типи Сирдарёнинг ўрта ҳавзасида аниқ антропологик тип бўлиб шаклланган даврда ҳудудларда “Қовунчи маданияти” шаклланди. Сўнги археологик тадқиқотлар натижаларига кўра милодий II-III асрлардан бошлаб Фарғона водийси, Самарқанд ҳудудлари, IV-V асрда эса Бухоро воҳаси, Қашқадарё ва Сурхон воҳаларида Қовунчи маданиятининг таъсири сезилади.

IV асрнинг охирларидан бошлаб Ўрта Осиёда йирик этнослар хионийлар ва эфталийларнинг ўтроқлашув жараёнлари кучаяди. V-VI асрларга келиб эфталийлар ва хионийларнинг асосий қисми турғун ҳаётга ўтадилар. Бу қабилалар ўтроқ ҳаёт кечириб, анъанавий чорвачилик билан бир вақтда деҳқончилик билан шуғулланганликлари ҳақида ёзма ва археологик манбалар маълумотлар беради.

VI асрнинг ўрталаридан бошлаб Ўрта Осиёда эфталийлар ва Туркий хоқонлик ўртасида кураш бошланади. Тарихий манбалардан бизга маълумки, VI асрнинг ўрталарида Олтойда, Жанубий Сибир, Еттисув, Шарқий Туркистондаги бир неча қабилалар бирлашуви натижасида йирик Туркий хоқонлик ташкил топади. Қисқа вақт ичида хоқонлик кучайиб, Ўрта Осиёнинг катта қисмини босиб олади. Туркий хоқонлик даврида (VI-VIII асрлар) Тошкент воҳаси, Зарафшон, Қашқадарё воҳалари, Сурхондарё ва Фарғона водийлари Хоразм ҳудудларига туркийзабон гуруҳларнинг кириб келиши янада кучайди ва уларнинг кўпчилиги бу ҳудудларда турғунлашиб қолди.

VIII аср бошларида араблар Моваруннахр ва Хоразм ҳудудларига бостириб кирган вақтларда бу ҳудудларда ўтроқ ва ярим ўтроқ туркийзабон аҳоли, суғдийлар, тохарлар, чочликлар ва Хоразмнинг туб ерли аҳолиси босқинчиларга қарши тинимсиз кураш олиб борган бўлишларига қарамай, сиёсий парокандалик туфайли улар зулми остига тушиб қоладилар.

Маълумки, VIII асрнинг 2- ярмидан туркий қарлук қабилалари кучая бошлайдилар. IX асрнинг ўрталарига келиб Еттисув, Чимкент вилояти Тошкент воҳаси, Фарғонанинг шимолий қисмларини ўз ичига олган Қарлук давлати ташкил топади. Кўпчилик тадқиқотчиларнинг эътироф этишларича, ўзбек элатининг шакилланишида Қарлук давлатининг аҳамияти катта бўлади. X аср ўрталаридан бошлаб бу давлат тарихий манбаларда Қорахонийлар давлати номи билан тилга олинади.

Ёзма манбаларнинг маълумот беришича (“Худуд ал-олам”), IX-X асрлар қарлуқлар эгаллаб турган ҳудудларда 20 дан ортиқ шаҳар, кўплаб қишлоқлар бўлган. Қарлуқлар кўп сонли, нуфузли “халқ” бўлиб, бир қисми чорвачилик билан шуғулланган. Қарлуқлар яшаган ҳудудларда йирик этнослар-чиғиллар, яғмолар, халачлар ҳам яшаган бўлиб, тадқиқотчиларнинг фикрича, улар бир-бирига қон-қариндош бўлиб, туркий тилда сўзлашганлар.

XI асрнинг биринчи ўн йиллигидаёқ Жанубий ҳудудларнинг то Балх вилоятигача бўлган ерлари дастлаб қорахоний туркийлар, сўнг эса ғазнавийлар қўлига ўтди. Бунинг натижасида, навбатдаги катта туркий қатлам Суғдиёна, Хоразм ва Туркистон ерларига кириб боради. Қорахонийлар даврида Моваруннахрнинг барча ҳудудларида туркий қатламлар мавжуд эди.

Қорахонийлар давлатида қарлуқ-чиғил туркий тил лаҳжаси кенг тарқалди. Кейинчалик шу тил асосида адабий туркий тил юзага келиб, уни Маҳмуд Қошғарий “энг очиқ ва равон тил” деб атаган. Туркий тилда IX-XII асрлар мобайнида бир қатор асарлар ёзилган бўлиб, Аҳмад Югнакийнинг (775-869) “Ҳибатул-ҳақоик” (Ҳақиқатлар тухфаси) достони, Юсуф Хос Хожибнинг (XI аср) “Қутадғу билик” (Саодатга йўлловчи билим) асари, Аҳмад Яссавийнинг (1041-1167) “Ҳикматлар”и ҳамда “Ўғузнама”, “Алпомиш”, “Тўруғли” каби дostonлар шулар жумласидандир.

Мовароуннахр ва Хуросоннинг форсий-дарий тилда сўзлашувчи аҳолиси X асрдан бошлаб ўзини “тозик”, яъни “тожик” деб юрита бошлайдилар. Сомонийлар ва Қорахонийлар (IX аср ўрталаридан 1213 йилгача)дан кейин ҳукмронлик қилган кейинги сулолалар, Ғазнавийлар (997-1187), Салжуқийлар (1040-1147), Хоразмшоҳ-Ануштагенийлар (1097-1231)нинг барчаси туркий қавмга тегишли

бўлиб, ўз вақтида нафақат Ўрта Осиё, балки Ўрта Шарқда ҳам ҳукмронлик мавқеига эга бўлганлар. Мўғуллар истилоси гарчи аҳоли бошига ниҳоятда оғир кулфатлар ва йўқотишлар олиб келган бўлса-да, тадқиқотчилар фикрича, ўзбек халқи этногенези ва ирқига деярли таъсири бўлмади.

“Ўзбек” этнонимининг келиб чиқиши қисқача фикр юритадиган бўлсак, бу этнонимнинг келиб чиқишининг айрим гуруҳ тадқиқотчилар Олтин Ўрда хони Ўзбекхоннинг (1312-1341) номи билан боғлайдилар. Бошқа гуруҳ тадқиқотчилар эса бу фикрни инкор этадилар ва “Ўзбек” номи Ўзбекхонгача Оқ Ўрда минтақасида, унинг Ғарбий Сибир ва Қозоғистон қисмига яшаган туркий қабилаларга мансуб (хон номи қабилалар номидан олинган бўлиши мумкин) деган фикрни илгари сурадилар. Айрим тадқиқотчилар эса “Ўзбек” атамасини “ўзи бек”, “эркин”, “мустақил” сўзидан келиб чиқиб XII-XIV асрларда халқимизга нисбатан ишлатила бошлаган, деб ҳисоблайдилар.

Сўнгги йилларда филолог мутахассис А. Шукуров “Ўзбек” атамасининг келиб чиқишини Ўғузхон номи билан боғлайди. У ўзининг “Ўзбек” атамасининг келиб чиқиши ҳақида (“Насаф” нашриёти, 2010) рисоласида (34-бет) “....Туркий ментолитетдан (анъаналарга содиқлик) келиб чиқиб, турк отанинг доврўғли набираси Ўғузхон исми ҳозирги пайтда Озарбайжон, Туркменистон, Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон давлатлари, Қорақолпоғистон республикаси, Афғонистондаги туркий қавмларнинг асосий қисми номларида мавжуд ва улар бу ерларда дунё яралгандан буён яшаб келмоқдалар”, деган фикрини билдиради. Афсуски, ёзувчининг бу фикри ўта мавҳум бўлиб, ҳиссиётларга берилиб, талқин эилган ҳамда ниҳоятда жиддий илмий асосланиши талаб этадиган муаммодир. Ёзувчининг юқоридаги рисоласи таҳлил этиш эса алоҳида мавзу ҳисобланади.

Ўзбек этноними келиб чиқиши даврига қараб ўзбек, туркман, қозоқ, қорақалпоқ халқларининг аниқ бир вақтда пайдо бўлган айтиб бўлмайди. Бу халқлар минг йиллар давомида яшаётган минтақаларида яшаганлар лекин у пайтда хали ҳозирги номи билан аталган эмас ва бу номлари билан айтилмаган. Улар умумий номи билан “туркий” ёки бўлмаса ўз қабилалари номи билан аталганлар.

Тарихнинг қадимги даврларидан аҳоли кўп ҳолларда ўзлари яшаган жой номи билан аталган бўлиб, ўрта асрларга келиб бу номлар ўзгаради. Хусусан, Дашти Қипчоқ ҳудудларида яшаган туркий аҳоли Мавороуннаҳр ерларига келиб, бу ерда яшаётган ўтроқ аҳоли билан уйғунлашиб кетган ва аҳолини номи “ўзбек” деб аталган. Ўрта асрлар тарихий адабиётларида ҳам бу ном “ўзбек”, “ўзбеклар” сифатида тилга олинади. Аммо шу нарса аниқки, Дашти Қипчоқ ҳудудларидан келган туркий қабилалар маҳаллий аҳоли этногенезига, урф-одат ва анъаналарига сезиларли даражада таъсир этмадилар. Аксинча, улар орасига сингиб кетиб, юқори даражадаги маданият таъсирида бўлдилар.

Тадқиқотчиларга кўра, ўзбек халқи асосан икки этник қатламдан ташкил топган. Биринчи қатлам, Турон-Туркистон ҳудудларида шаклланган. Иккинчи қатлам эса Волга (Итил) дарё бўйларида тортиб, то Хоразмнинг шимоли, Сирдарёнинг ўрта қуйи оқимларигача бўлган ҳудудларда шаклланган. Бу макон ўтмишда турли номлар, чунончи, Дашти Қипчоқ, Олтин Ўрда, ўзбек вилояти, ўзбек мамлакати, ўзбек улуси деб аталган. Халқимизнинг бу қатламини шартли

равишда шимолий қатлам деб аташ мумкин.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, ўзбек халқининг асосини Ҳозирги Ўзбекистон ҳудудларида бир неча минг йиллар давомида яшаб келган маҳаллий саклар, массагетлар, суғдийлар, бахтарлар, хоразимийлар, қанғилир, довонликлар, чочликлар ташкил этган. Келгиниди аҳоли маҳаллий аҳолига қисман таъсир этса-да, унинг генетикасини тубдан ўзгартира олмаган.

Taniqli tarixshunos olimlar Ahmadali Asqarov va Bo'riboy Axmedovlarning «O'zbek xalqining kelib chiqish tarixi» («Dastlabki muloxazalar») maqolasida ta'kidlanishicha, «O'zbeklar yaxlit xalq sifatida X asrga kelib shakllandi. Hududiy, iqtisodiy, madaniy, til va tip birligiga ega bo'ldi. Uning etnik jixatdan takomillasha borishi va etnik tarixi shundan keyin ham, to ularni millat darajasiga ko'tarilgunga qadar davom etdi».

Akademik A. Yu. Yaqubovskiy dastlab o'zbek etnogenizining ilk nuqtasi turk hoqonligidan boshlandi, degan fikrni ilgari surgan edi. Keyinroq esa Akademik S.N. Tolstov esa turkey etnik guruhlar bu zaminga ancha avvalroq, antic davrda kirib kelgan, shuning uchun o'zbek etnogenezi antic davrdan boshlash kerak tezis bilan chiqdi.

Akademik Ahmadali Asqarov qadimgi yozma moddiy madaniyat manbalarini qiyosiy o'rganish natijasida o'zbek etnogenizining boshlang'ich nuqtasi so'ngi bronza davriga borib taqalishini asosladi. “Bugungi kunda olib borilgan tadqiqotlarga ko'ra” deb yozadi A. Asqarov, - o'zbek xalqi etnogenizining boshlang'ich nuqtasi so'ngi bronza davri deb e'tirof etilgan uning uzil-kesil shakllanishi milodiy XI-XII asrlarda yuz berdi. Hozirgi O'zbekiston hududlarida qadimdan yashab kelayotgan o'zbek xalqining ajdodlari ikki til – turkiy va eroniy tillar turkumidagi qabila va ellatlar bo'lib ularning uzoq yillar davomida aralashuvi, qorishuvi jarayonida XI-XII asrlarga kelib o'zbek elati xalq bo'lib shakllanib, shundan so'ng etnik tarixi boshlandi¹.

O'zbek etnogenizining paydo bo'lish va rivojlanish bosqichlari Ahmadali Ashirov, Asror Kalomovlar tomonidan ham olib borilgan²

Turon nomi bilan atalgan mamlakatimiz hududlarida o'troq va chorvador hayot kechirgan qadimiy avlodlar So'g'd, Xorazm, Baqtr, Parkana va Tohariston nomlari ostidagi voxalarda yashaganlar. Ular sharqiy eroniy tillarga mansub so'g'diy, xorazmiy, shak va tohar tillarida muloqotda bo'lganlar. Bu xalqlar janubda forsiy zabon Ajam

¹Ахмадали Асқаров Ўзбек халқининг этногенизи ва этник тарихи (ўқув қўлланма) Тошкент “Университет” 2007 239-240 бетлар.

² Ўзбекистон миллий Энциклопедияси 10 жилд. “Ўзбекистон миллий Энциклопедияси” давлат илмий нашриёти Тошкент 2005 487-492 бетлар.

xalqi, shimolda esa turkiy tilda so'zlashuvchi o'troq va chorvador xalqlar va etnik guruxlarning doimiy ta'sirida bo'lganlar.

Ўзбек этногенези милоддан аввалги I ming yillikning иккинчи ярми-милодий эранинг бошларида янгидан –янги туркий қабилаларнинг бу заминга кириб келиши ва милоддан аввалги III асрда кангуйлар Юечжи, Кушон (милоддан аввалги I- милодий IV аср) давлатларнинг таркиб топиши асосида ривожланади. Маҳаллий аҳолининг туркийлашиш жараёни Турк хоқонлиги (VI-VIII асрлар) даврида сезиларли даражада жадаллашади, этномаданий ривожланишнинг активлашиши оқибатида турк –сўғд симбиози юз беради. Ўзбек этногенези Моворауннаҳрда йирик турк давлати –Қорохонийлар давлати ҳукмронлиги ўрнатилиши билан (XI асрнинг бошлари) бу жараён жадаллашиб, ғарбий қорохонийлар даврида узил-кесил шаклланади (XI-XII асрлар)³. Айти шу босқичда барча этник омиллар: ҳудудий бирлик, маданий, тил, тарихий тақдир бирлиги, сиёсий уюшма, дин бирлиги ва ўзликни англаш бирлиги юз беради, дейди Ахмадали Асқаров юқоридаги асарида.

Дарҳақиқат X асрнинг oxiri va XI асрнинг boshlarida O'rta Osiyoning katta hududlarida Qoraxoniylar davlati vujudga keladi. Qoraxoniylar bilan birga o'lkaga ko'chib kelgan bir talay qabilalar: turgashlar, to'xsilar, qorliqlar, chig'illar, yag'molar, o'g'izlar, arg'inlar va boshqa turkiy-zabon qabilalar o'lkaning sharqiy eron va turk tillarida so'zlashuvchi aholisi tarkibini etnik jixatdan yanada boyitadi, turkiy etnik qatlamning ustunligini bir qadar ta'minlaydi. Ana shu tariqa qoraxoniylar hukmronligi davrida turkiy o'zbek xalqi to'la shakllanadi, ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy jihatdan rivojlanadi. Tarix-hi olim Bo'riboy Ahmedov qayd qilganidek: «Eski o'zbek tiliga asos bo'lmish qorliq-chig'il lahjasi rivoj topdi va yozma adabiyot darajasiga ko'tarildi. Qorliq-chig'il lahjasi, aytish mumkin, shu o'zbek xalqining umumiy tili bo'lib qoldi»¹. Bu holni Yusuf Xos Hojibning «Kutadg'u bilig», Mahmud Qoshg'ariyning «Devonu lug'otit turk», Ahmad Yugnakiyning «Hibat ul-haqoyiq», Ahmad Yassaviyning «Xikmatnoma» asarlari timsolida ochiq-oydin ko'ramiz.

Akademik Karim Shoniyozovning ta'kidlashicha IX-X asrlarda siyosiy hokimiyat Forsiyzamon Samoniylar qo'loda bo'lsa ham, Movarounnahrning shimoliy, shimoliy- sharqiy va shimoliy- g'arbiy mintaqalarida o'zbek elatining turkey asosi ko'rinib turgan edi. Bu turkiy etnik asosining qarluqchigil lahchasi g'arbiy qoraxoniylar davlati doirasida jonli o'zbek tili sifatida boshqa turkey lahjalaridan ajralib chiqadi².

XIII asrda Movarounnahr va Xorazmga bostirib kelgan mo'g'ullar o'lka taraqqiyotiga juda katta salbiy ta'-sir ko'rsatadilar. Biroq Chingizxon qo'shini tarkibida mo'g'ullar bilan bir qatorda juda kuplab turklar va turklashgan mo'g'ullar ham bor edi. Jazoirlar, qurlovutlar, burkutlar, mang'itlar, qo'ng'irotlar, barloslar, sulduklar, boyovutlar, bahrinlar ana shular jumlasidandir. Bu qabilalar, shak-shubhasiz, o'zbek xalqining etnik tarkibini tag'in ham boyitadilar, albatta. Ammo to XV asrga qadar ular o'zbek nomi atamasi bilan yuritilmagan, balki Turk deb yoki qabilalar nomi bilan

³ Асқаров А. Ўзбек халқининг келиб чиқиши. Т., “Ўзбекистон” 2015. -Б.576

¹ Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар Т., “Ўқитувчи” 1994, 199 бет

² Карим Шониёзов Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. Тошкент . “Шарқ” 2001

atalganlar. XV asrdan e'tiboran Dashti Qipchokda yashab kelayotgan o'zbek nomi Movarounnahr va Xorazm etnik dunyosiga kirib keldi va bu nom keyinchalik butun bir millatning nomi bo'lib qoldi. Aytmoqchimizki, Dashti Qipchoqda yashab kelgan ko'chmanchi chorvador turkiy o'zbek qabilalarining nomi Movarounnahr va Xorazmda qadim zamonlardan beri yashab istiqomat qilib kelayotgan sartlar va barcha turkiy xalqlarga nisbatan qo'llaniladigan bo'ladi. «O'zbek» atamasi keyinchalik mahalliy xalqlar o'rtasida iste'molda keng tarqalgan «sart» atamasini ham muomaladan surib chiqaradi.

«Sart» so'zining ma'nosi turli davrda mazmunan boyib borgan. Masalan, «sart» deganda dastlab savdo axli tushunilgan, so'ng hunarmand va dehqonlar ham sart deb atalgan. Sart, umuman yerli, o'troq aholi bo'lib, turkiylashgan so'g'diylar, xorazmiylar edi. Arab manbalarida «sart» deyilganda Movarounnahrdagi hamma musulmonlar ko'zda tutilgan. Mo'g'ullar Xorazmshohning barcha fuqarolarini «sartlar» deb ataganlar. Navoiy zamonida barcha tojiklarni «sart» deb atash odat bo'lgan. Xulosa shuki, «sart» so'zi dastlab axolining etnik nomi bo'lmagan. Bu nom aholining kasb-koriga qarab farqlovchi ibora bo'lganligi uchun elat nomini anglatmagan.

Shunday qilib, o'zbeklar xalq sifatida X-XII asrlardan boshlab shakllana boshlagan bo'lib, bu jarayon XV asrlarda o'z nihoyasiga etdi deb aytish uchun barcha asoslarga egamiz. Буни академик Ахмадали Асқаров ўзининг янги нашр эттирган “Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи” асарида қуйидагича баён этади: XVасрнинг охири- XVI аср бошларида шаклланган турк этник бирлик таркибига дашт ўзбекларини номини олган янги этник масса Дашти Қипчоқ чўлларидан келиб қўшилади. Улар шакланган турк этник бирлик таркибига ҳеч бир янгилик киритмади, фақат улар ҳозирги Ўзбекистоннинг жанубий вилоятларига (Зарафшон, Қашқадарё, Сурхондарё) оз миқдорда этномаданий таъсирни ўтказди. Аммо, улар келгунича шаклланган турк халқи, улардан “ўзбек” этнонимини олади.

Nazorat savollari

1. O'rta Osiyoda ilk uyg'onish davrini ko'rsata olasizmi?
2. Madaniy tarkqiyotning muhim omillari nimada?
3. Yuksak madaniyatning O'rta Osiyo va dunyo xalqlari taraqqiyotiga qo'shgan hissasi nimalarda namoyon bo'ladi?
4. Sharq olamining aniq fanlar bo'yicha daholari kimlar edi?
5. Ijtimoiy-gumanitar va dunyoviy fanlarga o'z hissalarini qo'shgan allomalarimizni sanay olasizmi?
6. “Nur - Sharqdan” naqlini ta'riflab bering.
7. Islom madaniyati va ma'naviyatining O'rta Osiyo xalqlari hayotidagi hissasi qanday bo'lgan?
8. Hadis, fikh ilmi sultonlaridan kimlarni bilasiz?
9. Tasavvuf – so'fiylik ta'limotlari va tariqatlar haqida tushuncha bering?
10. Me'morchilik, qurilish, san'at, adabiyot, musiqa ilmlarining shakllanish darajasini belgilay olasizmi?

VIII BOB
MOVAROUNNAHR VA XORAZM MO'G'ULLAR BOSQINI
DAVRIDA
(XIII asrning boshi — XIV asrning birinchi yarmi)

1. CHINGIZXON BOSHLIQ MO'G'UL DAVLATINING TASHKIL
TOPISHI.

XII asrning oxiri — XIII asrning boshlarida ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyotda quyi bosqichlarda turgan mo'g'ul qavm va qabilalari katta, buyuk va qudratli mo'g'ul davlatini barpo qilish uchun ko'rash olib borar edilar.

Hokimiyat uchun qavm va qabilalar o'rtasida olib borilgan kurashda Chingizxon (1155-1227 yillar) g'alaba qozonadi va 1204—1205 yillarda kuchli mo'g'ul davlatiga asos soladi. U 1155 yilda tug'ilgan¹. Chingizxon otasining ismi Yesugay bahodir, onasini esa O'lun der edilar. Tug'ilgan bolaga Temuchin deb ism berdilar. Temuchinning asosiy ulusini tashkil etgan mo'g'ullar Toli, Kerulen va Onon daryolarining boshi va quyilish yerlarida ko'chmanchi chorvadorlik bilan shug'ullanganlar. Temuchin otadan 13 yoshdaligida yetim qolgan². Bobosi va otasiga tobe bo'lgan barcha qabilalar unga itoat qilmasdan tashlab ketganlar. Faqat katta bobosidan qolgan oilalargina Temuchinga sodiqlik bilan xizmat qilganlar. U bir necha

¹ Иванин М Икки буюк саркарда. Чингизхон ва Амир Темур Т., “Хазина”, 1994, 19- бет

² Абулғозий. Шажараи турк. Т. “Чўлпон” 1992, 46-48 бетлар

bor o'zaro qabilaviy urushlarda o'limdan qolgan. Ma'lumotlarda berilishicha, dastlabki jang yurishlarida Temuchin atigi 13 000 kishilik lashkar to'play olgan, xolos. Sekin-astalik bilan uning lashkarlari soni ortib borgan. Birin-ketin naymanlar, keroitlar, totorlar, unggutlar, uyg'urlar va boshqalarni o'ziga tobe etgan Temuchin 1205 yilga kelganda butun Mo'g'uliston hududlarining yagona hukmdoriga aylandi. 1206 yilda u o'zining davlat hukmronligini qonunlashtirish maqsadida Onon daryosining yuqori qismida qurultoy chaqiradi. Bu qurultoyda Temuchinga Chingizxon laqabi beriladi. Chingizxon laqabi turli yozma manbalarda turlicha talqin etiladi. Chingizxon so'zi ba'zi manbalarda Toza, Quvvatli, boshqa birlarida Kuchlilar hoqoni ma'nolarini anglatadi deyilsa, «Mening jonajon tarixim» asarida esa qurultoyda «Temuchinga Dengizxon, ya'ni Okean hukmdori unvoni» berilganligi ta'kidlanadi.

Ana shu tariqa Temuchin kichik bir xondan Manchjuriyadan Irtishgacha, Boyqul (Baykal)dan Tongg'utgacha bo'lgan hududlarga cho'zilib ketgan yerlarda ko'chib yuruvchi ko'p sonli jangari qabilalar saltanatining kuchli hukmdoriga aylanadi. Bu saltanat endi o'zining kuch va qudrati bilan qo'shni davlatlarga ham qo'rquv va daxshat sola boshlaydi. Mo'g'ullar saltanati kuchining o'zagini esa Chingizxon yurgizgan qattiqqo'l va xuquqiy jihatdan asoslangan markazlashgan siyosat tashkil etadi. Diniy va ijtimoiy faoliyatning barcha soxalarini o'z ichiga olgan bu xuquqiy siyosat 1206 yildagi qurultoyda qabul qilingan «Yaso» qonunida har taraflama asoslab berilgan edi. Bu qonun shaxsan Chingizxonning tashabbusi bilan ishlab chiqilgan va qabul qilingan. Chingizxonning aytishicha, unga qadar o'g'rilik, vahshiylik, talonchiliklar, tartibsizliklar, xiyonat va jirkanch illatlar oddiy bir hol bo'lgan, Farzandlar ota-onalarga itoat etmas, yoshlar kattalarga quloq solmas, erlar o'z xotinlariga ishonmas, xotinlar erlariga bo'ysunmas, boylar kambag'allarga yordam bermas edi. Chingizxon qalbida bu ishlardan nafratlanadi, o'zi bosh bo'lgan mamlakatda qattiq tartib-intizom o'rnatishni maqsad qiladi. Shu boisdan ham «Yaso» qonunida bunday tartib-intizomning xuquqiy qoidalari ishlab chiqilgan. Bu qoidalar nimalardan iboratq

Birinchidan, har bir yangi saylangan xon birinchi navbatda o'zi «Yaso»ga qat'iy rioya qilish to'g'risida qasam ichishi lozim bo'lgan. Xalqda «Yaso»ga xiyonat qilgan xonni taxtdan ag'darish va uni umrbod qamoq jazosiga solish xuquqi beriladi.

Ikkinchidan, Osmon va Yerni yaratuvchi, hayot va o'lim, boylik va kambag'allik beruvchi ibodatlarimizni qabul qiladigan yoki qilmaydigan yagona Xudoni tan olish.

Uchinchidan, Islom dini boshliqlari qalandarlar, qorilar, darveshlar, so'filar, yuvg'ichilar, zohidlar, gadolar, qozilar, tabiblar soliq to'lash, og'ir ishlardan va jamoat ishlaridan ozod qilinadilar.

To'rtinchidan, urushlar davrida ayollarning gunohlarini afv etish lozimligi belgilandi.

Beshinchidan, o'g'rilarga nisbatan qattiq jazo tartiblari joriy ilindi. Agar o'g'ri chorvani o'g'irlasa u chorvaning haqini to'qqiz barobar qilib to'lashi lozim. To'lash imkoniyati bo'lmasa, o'g'rining farzandlari asoratga solinishi, farzandlari va mablag'lari bo'lmagan taqdirda esa u o'lim jazosiga mahkum etilardi.

Oltinchidan, «Yaso»da mo'g'ullar ongiga urush olib borishning yalpi qirg'in uslubini singdirish faxrli ish ekanligi alohlida ta'kidlanadi.

Umuman olganda, o'lim jazosi mo'g'ul harbiy-feodal davlati tuzumini mustahkamlashning birdan-bir samarali vositasi hisoblangan. Jumladan, foxishalar,

poraxo'rlar, yolg'onchilar, suv va olovni xaqoratlaganlar hamda sutni yerga to'kkanlik kabi gunoxlar uchun o'lim jazosi berilgan.

Ayniqsa qo'shinni mustahkamlash va unda tartib-intizomni yo'lga qo'yish maqsadida o'lim jazosi keng qo'llanilgan. Xonning buyrug'ini bajarmaslik eng oliy gunoh xisoblangan. Xon buyruqlari uning ixtiyoridagi amaldoryaar tomonidan bevosita tumanbegilarga va qabila boshliqlariga yetkazilgan. Boshliqlarga boshqa boshliqqa tobe jangchilarni qabul qilish qat'iyan taqiqlangan. Belgilangan joyga qo'yilgan har bir boshliq boshqalar yordamga muhtoj bo'lgan taqdirda ham ruxsatsiz o'z joyidan keta olmas, o'z navbatida boshqalar ham undan yordam kutishga haklari yo'q edi. Bu qonunni buzish o'lim bilan jazolangan. Maxsus buyruqsiz dushmani talon-toroj qilish ham o'lim bilan jazolangan. U yoki bu mamlakatga urush ochish va qo'shin tortib borish masalasini faqat qurultoy hal qilar edi.

Chingizxon qo'shinlari bo'linmalarga bo'lingan. O'n jangchiga bir boshlik — o'nboshi, yuzboshi, mingboshi va tuman boshilar qo'yilgan. Qo'shin tarkibida maxsus lavozimlar bo'lgan: Yurtchi (bosh shtabga tegishli ofitser misoli), Tevachi (tuyakash), Bo'lang'ozilar yoki Bularg'uvchi (qo'shin joyidan qo'zralgach, joyni nazoratdan o'tqazib qolib ketgan narsalarni yig'ishtirib boruvchi), Boqovul (qo'shinga maosh beruvchi), Torg'uvchi yoki Jorg'uvchi (qo'shin muxrini saqlovchi hamda qozi), Yasavullar (qo'shin urdugohdan chiqish paytida egallashi lozim bo'lgan joylarni ko'rsatuvchi) shular jumlasidandir.

Davlat unvonlari va mansablar: ulug', o'rta va kichik hokimlar, o'lka hokimlari, sarkardalar, to'ralar, shahar va viloyat hokimlari, dorug'alar, oliy yoki quyi harbiy hokimlardan iborat bo'lgan. Chingizxon davlatining poytaxti Qoraqurum edi. Yozuv va o'qishdan bexabar bo'lgan xon bu boradagi davlat ishlarida uyg'urlar va musulmon savdogarlar xizmatidan keng foydalanadi. Shu boisdan Chingizxonning davlat idora ishlarida uyg'urlarning mas'uliyatli ishlarni bajarganliklariga ajablanmasa ham bo'ladi.

Chingizxon o'zining eng ishonchli va fidoyi odamlarini davlatning asosiy va hal qiluvchi lavozimlariga qo'yadi. 95 kishi mingboshilikka tayinlanadi. Bir necha ming kishi tarxonlarga aylantiriladi. O'nta saroy lavozimi ta'sis etadi. 150 kishidan iborat gvardiya tuzadi hamda mingta dovyurak va ishonchli kuchlardan shaxsiy drujina tashkil etadi. Tez orada ularning soni 10 ming kishiga yetkaziladi. Bu drujina qo'shinlar sarasini tashkil etardi va eng og'ir, xal qiluvchi paytlardagina jangga kiritilar edi.

Chingizxon yer yuzi hukmronligini da'vo qiladi. Bu maqsadga yetishish yo'lida u o'z raqiblarini ma'naviy qo'rquvga tushirish va daxshatga solish uslubini qurol qilib oladi. Odatda, Chingizxon qaysi mamlakatga bosib bormoqchi bo'lsa, o'sha mamlakatning hukmdoriga quyidagiga noma yo'llardi: «Tangrim menga va mening farzandlarimgarimga butun yer yuzini hukmronlik qilish uchun berdi. Kimki menga bo'ysunsa xayotini, boyliklarini, hokimiyati va oilasini saqlab qoladi. Ammo, kimki quloq solmay qarshilik qilsa, u nima kunlarga tushishini yolg'iz Xudo biladi. Agar sen bo'ysunib mening qo'shinlarimni o'z yerlaringdan o'tkazib yuborsang, men senga do'st bo'laman, aks xolda mening ko'p sonli lashkarlarim yetib kelganidan so'ng davlating va boyliklaring nima bo'lishini men ayta olmayman»¹.

Chingizxon o'z zamonasi uchun kuchli va qudratli lashkar tuza oladi. Xitoy va Erondan keltirilgan moxir muhandislar yordamida harbiy mashinalar qurdirilgan edi.

¹ Иванин М. Икки буюк саркарда. 33- бет

Suv va olovdan shaharlarni vayron qilishda bab-baravar foydalanilardi. Mo'g'ul qo'shinlari neftdan gregorian (yunon) olovidan olovli o'qlardan foydalanishni bilishar edi. Ular yordamida inshootlarga o't qo'yishar, suv toshqinlari uyushtirishar, xandaqlar qazib yer osti yo'llari qurishar edi. Devorlarni buzishda manjaniq (katapult) mashinalari ishlatilardi. Rivoyat qilishlaricha, Chingizxonning buyrug'iga asosan har yilning boshida qabila boshliqlari yoki tumanbegilar xonga sodiqlik belgisi sifatida har bir qabiladagi mingta utovdan eng go'zal va e'tiborli bitta qizni sovg'a qilishlari kerak bo'lgan. Bu qizlar xonning o'ziga yoki o'g'illariga xotinlikka yoki haramga olingan. Shu sababdan bo'lsa kerak, Ulug'bek va Abulg'oziyning bergan ma'lumotlariga qaraganda, Chingizxonning «besh yuzdan ortiq xotini va zurriyati bor edi»². Ammo bular orasida beshtasi go'zallik va akl farosatda tengsiz bo'lib Chingizxon qalbining eng to'ridan joy olgan. Bular Bo'rta Ko'chin (Qo'ng'iro't podshosining qizi), Ganjur (Oltonxon xitoyning qizi), Go'tari So'zun (Nayman podoshosi Naymanxonning qizi), Besulun (Chovuktun qizi), Qulon (Toyir Usunning qizi)dir. «Tojli va saroyli bu besh xotindan,— deydi Mirzo Ulug'bek— mansabda Bo'rta Ko'chin ortiq edi. Shohdan ko'p farzand ko'rdi, besh qizdan tashqari yana to'rt o'g'il».

Chingizxonning to'rt o'g'li bo'lgan. Xon ularning har qaysisining qobiliyati va saviyasini hisobga olib martabali davlat lavozimlariga qo'ygan. Jumladan, katta o'g'li Jo'jixon — bazmu shikorni tartib etishga, ikkinchi o'g'li Chig'atoyxon — lashkar ishlariga, uchinchi o'g'li O'qtoyxon — mamlakat tadbirlariga, Tuluxon — saroy axli va amaldorlarning muxofazasiga qo'yilgan.

Chingizxon erishgan muvaffaqiyatlarini munosib yordamchilar tanlay bilganligi uchun qo'lga kiritilganligini alohida ta'kidlar ekan, agar uning avlodlari ham shu yo'ldan borsalar, u tuzgan saltanatning ming yillar hukm surishiga ishongan edi.

Chingizxon davlat ichki ishlarini mustaxkam izga solib va qudratli qo'shin tuzib o'zining jaxongirlik rejalarini amalga oshirishga kirishadi. 1206 yilda naymanlar bo'ysundiriladi. 1207 yilda Chingizxon tongg'utlar boj to'lamaganligi uchun ular ustiga yurish qilib yer-mulklarini vayron etadi. 1207 — 1208 yillar davomida Enasoy (Enisey) xavzasi va Yettisuv viloyatining shimoliy qismi, uyg'urlar yurti egallanadi. 1211 — 1215 yillarda Xitoyga qarshi bir necha bor xujumlar uyushtiriladi. Va nixoyat 1215 yilda mo'g'ul lashkarlari Shimoliy Xitoyning markazi Chjundu (Pekin) ni bosib oladi, Tsin sulolasini taxtdan ag'daradi. Biroq mo'g'ullar Xitoyni to'liq bosib olish uchun 70 yildan ziyod vaqt sarflaydi. Nihoyat 1279 yili Hubilay Xitoyni to'liq zabt etib "Yuan" sulolasiga asos soladi.

Xitoyning qo'lga kiritilishi Chingizxon boshliq mo'g'ullar davlatining istilochilik istiqboli uchun katta ahamiyatga ega bo'ladi. Chunki mo'g'ullar Xitoydek katta va boy mamlakatni bosib olgach, behisob har turli boyliklarning egasi bo'ladilar. Bu davrda Xitoyda qadimiy an'anaviy boyliklardan tashqari, zamonaviy harbiy texnika ham yuksak darajada rivoj topgan edi. Shu bois Chingizxon bu mamlakatdan juda ko'plab miqdorda oltin, kumush buyumlar, shoyi, atlas matolar, cho'ri-kanizaklardan tashqari har xil qurol-yarog' aslaxalari, harbiy texnika moslamalari: manjaniq, palaxmon, naftandozlarni va ularni ishlata oladigan mohir ustalarni ham olib keladi. Bu hol Chingizxon lashkarlarining eng yaxshi qurol-aslaxalar bilan ta'minlangan qudratli kuchga ega bo'lishini ta'minlaydi.

² Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. Т.: Чўлпон. 1994. 110- бет

2. CHINGIZXONNING XORAZMSHOH MUHAMMAD BILAN MUNOSABATLARI

Chingizxon Xitoyini zabt etgach, uning saltanati Yapon va Sariq dengizlaridan Irtish daryosigacha, Sibir yerlaridan Xitoygacha bo'lgan katta hududlarga cho'ziladi. Endi uning nigohi g'arbiy hududlar tomon qaratiladi. Mo'g'ullarning g'arbiy chegaralardagi qo'shnisi Xorazmshohlar davlati bo'lib, Alovuddin Muhammad boshchiligida yangi-yangi hududlarni bosib olib, o'z chegaralar maydonini tobora kengaytirib bormoqda edi. Z. Buniyotovning ishonarli va asl manbalarga asoslanib bergan ma'lumotlariga qaraganda, Chingizxon davlati Xitoyini bosib olishidan avval Xorazmshoh Muhammadning ham xuddi shunday niyati bo'lgan. Xorazmshohning kotibi (dobiri) Imod al-mulk Tojiddin Jomiyning tarixchi Jurjoniya aytishicha, 1214 yoki 1215 yilda Alovuddin Muhammad savdogarlardan Xitoyning g'aroyib boyliklari to'g'risida eshitib, uni bosib olishni niyat qilgan ekan. Chingizxonning Xitoyini bosib olgan-ligi to'g'risidagi xabarni eshitgan Xorazmshoh bu voqeaning to'g'ri yoki noto'g'ri ekanligini bilib kelish uchun Chingizxon huzuriga o'zining mashxur elchisi Sayid Bahovuddin Roziyni yuboradi. Ana shu davrdan e'tiboran Chingizxon bilan Xorazmshoh Muhammad o'rtasida faol muloqot boshlanadi. Har ikkala hukmdor davlatlari o'rtasida elchilik munosabatlari o'rnatiladi. Elchilardan aksariyat xollarda ayg'oqchilik maqsadlarida foydalanilgan.

1216 yilda Chingizxon Xorazmshoh Muhammadning elchisi Bahovuddin Roziyni izzat-ikrom, hurmat va tavoze bilan kutib olgan. Elchilar Xorazmga qaytayotganda Chingizxon Xorazmshoh uchun juda ko'p noyob sovg'a-salomlar berib, elchiga: «Xorazmshohga aytgin, men — Mashriq hukmdori —sen Mag'rib hukmdori. Kel, oramizda do'stlik va tinchlik haqida qat'iy ahdnoma bo'lsin! Ikkala tarafning savdogarlari bordi-keldi qilishsin. Mening yerlarimdagi noyob va oddiy mol-buyumlar sen tomonga, sening mollaring men tomonga kelib tursin»¹,— degan.

O'z navbatida, Chingizxon ham javob tashrifi bilan o'z savdo karvonlarini elchilar bilan xorazmshohlar yurtiga yuborgan. Bu elchilarga Mahmud Yalavoch al-Xorazmiy, Aliakbar Xoja al-Buxoriy va Yusuf Kenka al-O'troriylar boshchilik qilgan edilar (Mahmud Yalavoch asli xorazmlik bo'lib, Chingizxon hukumatidagi Xorazm elchisi vazifasidan voz kechib, mo'g'ullarga sotilib, o'z ona vataniga xiyonat yo'liga kirgan bir shaxs edi). Tarixchi Shahobiddin an-Nasaviy bergan ma'lumotlarga qaraganda, Xorazmga yuborilgan savdo karvonida Chingizxon Xorazmshoh Muhammad uchun amaliy turkiy odatga ko'ra tuya o'rkachi barobar Chinmochin tog'laridan keltirilgan quyma oltin, qimmatbaxo ma'danlar, nusub al-xutuvv (morj tishlari), qop-qop mushk (xushbo'y moddalar— R.Sh. Sh. K), yoqut va tarqu deb ataladigan oq tuya yungidan to'qilgan kiyimlar bo'lgan. Elchilar Xorazmshohga Chingizxonning nomasini ham keltirgan edilar. Xorazmshoh Muhammad elchilarni 1218 yilning bahorida Buxoroda kutib oladi. Elchilar Xorazmshohga Chingizxonning xatini topshiradilar. Xorazmshohning elchilarni qabul qilish marosimida vaziri a'zam Nizom ul-mulk o'qib eshittirgan Chingizxon nomasida jumladan bunday deyilgan edi: «Senga o'z salomimni yo'llayman. Men sening podshohligingning kengligi va qudratini

¹ Ахмедов Б, Махмудов М. Нур ва зулмат кураши. “Ёш ленинчи”, 1990. 3 март

yaxshi bilaman. Sen ko'plab xalqlar ustidan hukmronlik qilasan, shuning uchun sen bilan tinchlikda yashashni istardim. Men seni o'zimning eng suyukli o'g'lim deb xisoblaguchiman. Mening Xitoyni zabt etganim va undan shimolda yashovchi hamma xalqlarni bo'ysundirganim senga ma'lum, Shuni bilginki, mening saltanatim chumoli uyasidek jangchilar uyasi hamda kumush konidir va menda birovning mulkiga egalik qilishni istash ehtiyoji yo'q. O'ylaymanki, fuqarolarimizning savdo munosabatlarini rivojlantirishdan ikkimiz ham manfaatdor bo'lamiz»².

Chingizxon Muhammad bilan ilk munosabatlarni o'rnatishdanoq diplomatik mahoratini ishga solib, uni «o'g'lim» deb ustunlikka erishmoqchi bo'ladi. Xorazmshoh Muhammadga ham Chingizxon xatining ana shu «eng yaxshi o'g'lim» degan qismi yoqmaydi. Albatta, o'zini «Iskandari Soniy» (Ikkinchi Iskandar), «Sulton Sanjar, Monand...», «Yaratganning yerdagi soyasi» deb yeru ko'kka qo'yarga joy topmay yurgan Xorazmshoh Alovuddin Muhammad yana kimsan bir sahroyi, g'ayridin Chingizxonga o'g'il bo'lsa-ya! U diplomatik mohirlik yo'lini topa olmaydi, g'o'rlik va noshudlik qiladi. Muhammad qulay payt poylab yurt xoini Mahmud Yalavochni o'z huzuriga chaqiradi: «Sening xoning Xitoy yurtini olgani rostmu deb, bir qimmatbaho durni bozusindin chiqarib Mahmud Yalavochga beradi»¹. Xorazmshoh Mahmud Yalavochni xorazmlik bo'lganligi uchun Chingizxon huzuridagi o'zining ayg'oqchisiga aylantirmoqchi bo'ladi. U Mahmud Yalavochdan Chingizxon to'g'risidagi bor haqiqatni bo'yamasdan aytishni talab qiladi. Yozuvchi Mirmuhsinning «Xo'jand qal'asi» tarixiy romanidagi badiiy ifodalarga qaraganda, Xorazmshohning fe'l-atvorini yaxshi bilgan va shu bois undan hayiqqan Mahmud Yalavoch ayyorlik ishlatadi va tilyog'lamalik qiladi: «Tavba qildim, ulug' sulton! Meni afv et! Olampanoh sening oftob yanglig' qudratli lashkaring oldida Chingizxonning lashkari bir xira shamdir, oftob-olamtob chiqqach, yuz ming sham nuri ham bir pul bo'ladi. Sham tunda lozim, oftob hamma vaqt... Ulug' sulton! Men beimon emasman! Aslim ulug' va muqaddas xorazmlik. Sening qudrating oldida bosh egurman. Unda yer-suvim, mol-mulkim Chingizxon tasarrufidagi tuproqda bo'lg'oni sababli uning xizmatidaman. Dilimda ona tuproq manfaati hukmron. Yana bir karra ona tuproq manfaati xaqqi, qasam ichib aytadurmenki, meni g'azabingga duchor etma, men faqat Yalavochmen... Elchiga o'lim yo'q..»². Muhammad Xorazmshoh o'zicha muammoni go'yo hamirdan qilni sug'urgandek xal qilgan o'ylab Chingizxon bilan shartnoma tuzishga rozilik berib, elchilarni qimmatbaho zarbop tunlar bilan siylab jo'natib yuboradi. Aslida Xorazmshoh Muxammad diplomatiya bobida katta mag'lubiyatga uchragan edi. Chunki Mahmud Yalavoch Chingizxon huzuriga qaytib borgach, Xorazmshoh bilan ikki o'rtada sodir bo'lgan muloqotni oqizmay-tomizmay o'z xo'jasiga yetkazgan edi. Chingizxon Mahmud Yalavochning sadoqatli xizmatidan va Xorazmshoh Muhammad ustidan o'zi kutganiga qaraganda ham diplomatik g'alabaga erishganligidan mamnun bo'ladi va Mahmud Yalavochni Xorazmshoh Muhammad siylagan sovg'aga qaraganda ham qimmatbaho sovg'alar bilan taqdirlab, unga minnatdorchilik bildiradi.

Istiqbolda rejalashtirilgan diplomatik tadbirlarning maqsadga muvofiq rivojlanayotganligidan batamom qoniqish xosil qilgan ayyor Chingizxon fursatni boy

² Иванин М. Икки буюк саркарда. 48-49- бет

¹ Абулғозий. Шажараи турк, 61- бет

² Мирмуҳсин. Хўжанд қалъаси. 124- бет

bermasdan xech narsa ko'rmagandek o'z minnatdorchiligini izhop etish va ikki buyuk davlat o'rtasida tuziladigan shartnomani tezlashtirish maqsadida zudlik bilan Xorazmga juda katta savdo va elchilar karvonini jo'natadi. Mirzo Ulug'bekning bergan ma'lumotlariga qaraganda, bu karvon «besh yuz nafar musulmon savdogar»dan iborat bo'lgan. Karvon sarbonlari va o'rda elchilari qilib Muhammad Xorazmiy, Umar va Yusufklar tayinlangan. Elchilar orqali Xorazmshohga yo'llangan maktubda quyidagilar yozilgan edi: «Ul tarafdin bozorgonlar bu diyorga kelishdi. Ularga qay tarzda e'zoi ikrom ko'rsatilganini o'zlari aytishi mumkin. Ular nimani mushohada qilgan bo'lsalar, bayon qilsalar kerak. Bu tomondan ham bir musulmon jamoasi turli molu gazlama, mushku chiniy tansiq buyumlar, zaru nuqra, ko'plab jun kiyimlar, javohiru tansuqot bilan ul diyor sari yo'naldilar. Bu axd-u paymonda osmonu zamin egasi ro'yi zamin mamlakatlarini bizga va senga tortiq qildi. Xudo bandalari borib kelishib, obodonchilik bilan mashg'ul bo'lmoqlari lozim. Bizu sening, ular davri sultonlarining saxovatidan xursand va bahravor bo'lurlarki, zamon mardumi bizu sening duoyi jonimizni qilib yashaydilar»³.

Savdo karvoni Urganjga yetib bora olmaydi. Uni O'tror shahar hokimi Inalxon buyrug'i bilan ushlab qoladilar. Yozma manbalarning guvohlik berishicha, Inalxon oltmish yoshlarga borgan, cho'qqi soqol, baland bo'yli, oriq va chayir odam bo'lgan. U Xorazmshoh Muhammadning bo'lasi, ya'ni Turkon xotunga qarindosh bo'lganidan G'oyirxon laqabini olgan. Savdo karvonidagi jamoa a'zolaridan biri xindi bo'lib, ilgari juda mashhur bo'lgan ekan. Inalxonni u ilgari tanir edi. Shu bois ilgarigi odati bo'yicha xindi Inolchuq deb murojaat qilibdi. Bu so'z shahar hokimi lavozimida bo'lgan Inalxonga qattiq botibdi. Shu bahona tufayli elchilar va barcha savdo karvoni a'zolari kirg'in qilinadi, qimmatbaho mollar talanadi. Mirzo Ulug'bek «... bu ishni dev ko'rsa ham lol qolardi» deb bo'lgan voqeaga baho beradi.

Faqat bir tuyakash tasodifan o'limdan saqlanib qoladi va Chingizxon huzuriga borib bo'lgan voqeani so'zlab beradi. Bu qotillikni eshitgan Chingizxon, yozma manbalarning guvohlik berishicha, qattik g'azabdan yig'lab yuboradi. Keyin u bir baland tog' cho'qqisiga ko'tarilib bo'yniga kamari osilgan holda bosh yalang osmonga iltijo qilib yerga yiqiladi.

Iqtidorli olim Mahmud Sattorov «Jaloliddin Manguberdi» maqolasida hikoya qilishicha, Chingizxon ikki davlat chegarasida ro'y bergan bunday mudxish va dushmanlikdan iborat bo'lgan voqeani juda og'irliq andisha va sabot bilan qarshi oladi. Nasaviyning ma'lumotlariga qaraganda: «Mo'g'ul xoqoni bu voqealardan ta'sirlanib uch kun o'z xonasida qamalib, toat-ibodat qiladi: Ey xudo, o'zing guvoxsan, men Alouddinga tinch qo'shnichilik, osoyishtalikni taklif etayotirman. U har gal takliflarimga katta jinoyat — odam o'ldirish bilan javob qilmoqda Xorazmshohning ulkan davlati, 400 minglik lashkari, o'z askarlarim va nixoyat tarix oldida mening gunohim yo'q. Urushni u boshladi. Men o'zimni, qon va jon berib yaratgan davlatimni, xalqlarimni himoya qilishga majburman» (Chingizxon odamlarga ma'naviy ta'sir qilishning mohir ustasi bo'lgandagidan uning bu xatti-harakati qo'shinidagi askarlarning ruhiy xolatiga ta'sir ko'rsatish maqsadini ko'zlaganligi ehtimoldan uzoq emas).

Shundan so'ng Chingizxon urushning boshlanishi bobidagi barcha gunoxlardan

³ Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. 127- бет

o'zini soqit qiladigan va aybni Xorazmshoh Muhammad gardaniga yuklaydigan so'nggi imkoniyatni ham qo'ldan chiqarmaydi. U Xorazmshoh huzuriga Ibn Kafraj Bug'ro (uning otasi sulton Takash amirlaridan bo'lgan) va totorni elchi qilib jo'natgan. Elchilar Shahobiddin an-Nasaviy bergan ma'lumotlarga qaraganda, Xorazmshoh Muhammad Chingizxonning quyidagi mazmunda nomasini olib borganlar: «Sen savdogarlarning bexavf-xatar bo'lmog'ini, ularga xech kim hujum qilmasligini yozib, o'z qo'ling bilan imzolangan va'dani bergan eding. Lekin xiyonatkorona yo'l tutding va so'zingni buzding. Bu ishning islom sultoni tomonidan qilingani yana ham yomondir Inalxon qilgan ish sening amring bilan bo'lmaganini tasdiqlasang, u holda Inalxonni menga tutib ber, toki biz uni jazolaylik, Aks xolda, eng aziz qalblarni arzon qiladigan va nayzalarning sopi sinadigan urush bo'ladi»¹. Bundan g'azablangan Xorazmshoh Muhammad Chingizxonga bosiqlik va o'ylovlik bilan javob berish u yoqda tursin, elchi Ibn Kafraj Bug'roni qatl etishga buyruq beradi. Uning ikki hamrohini esa soqolini qirdirib orqaga jo'nattirib yuboradi. Bu voqeadan so'ng Chingizxon bilan Xorazmshoh Muhammad o'rtasidagi muno-sabatlarni urush-qirg'in orqali hal qilishdan boshqa yo'l qolmaydi. Xullas, Xorazmshoh Muhammad o'zining uzokni ko'ra bilmas kaltabin siyosati tufayli ikki o'rtada boshlangan urushning aybdori sifatida tarixga kiradi.

Chingizxon Xorazmshoh Muhammadga qarshi urushga tayyorgarlik ko'rib, Xorazmga so'nggi elchini yuborish bilan bir vaqtning o'zida o'zining eski dushmani Kuchlukxon hokimlik qilayotgan Qoraxitoyni bosib olishga qaror qiladi. Bu, Chingizxonning fikricha, uning so'l qanoti xavfsizligini ta'minlar va Xorazmshohga qarshi olib boriladigan urushda uning ahamiyati katta edi. Chingizxon lashkarboshisi Jebe boshchiligida 20 ming kishilik qo'shin jo'natadi. Masalaning mohiyati shundaki, tarixchi Z. Buniyotovning yozishicha, Kuchlukxon bilan Xorazm ham urush holatida bo'lgan. Chunki xristianlik va buddaviylikni qabul qilgan Kuchlukxon musulmonlarni zo'rlab islom dinidan qaytarishga uringan. Qur'on va shariatga amal qiluvchilarni ayovsiz jazolagan, azon aytib namozga chaqirishlarni taqiqlagan. Musulmon dini peshvolarini zindonlarga tashlab, Madrasa darvozalariga osgan. Z. Buniyotov: «Mana shu voqealarga Xorazmshohning munosabati hayron qolarlidir. U eng katta musulmon davlatining yetakchisi bo'la turib, shundoq ko'zi oldida jabr ko'rayotgan musulmonlarni ximoya qilishni xayoliga keltirmay, xalifa Nosirga qarshi urushish bilan band edi. Sharqdan kelgan Chingizxon boshchiligidagi buddaviy mo'g'ullar buddaviy Kuchlukxon tomonidan jabrlangan Koshg'ar va Xuton musulmonlarini himoya qilishlari yanada hayratlanarlidir»¹,— deydi. Bundan xursand bo'lgan va mo'g'ullar tomonidan gijgijlangan musulmonlar Kuchlukxon jangchilari joylashgan uylarga hujum qilib, ularni o'ldiradilar. Hatto Pomirdagi mahalliy ovchilar mo'g'ullardan qochayotgan Kuchlukxonni tutib olib ularga taqdim qilishgan. Mo'g'ullar uning boshini kesib olib ketishgan. Ana shu tariqa o'sha davrda savdo, dehqonchilik va mexanika san'ati rivojlangan Qoraxitoy yerlari Chingizxon davlati hududlariga qo'shib olinadi.

Chingizxon qo'shinlarining Qoraxitoy hududlarini egallaganliklaridan xabar topgan va Samarqandda kattagina kuch to'plashga muvaffaq bo'lgan Xorazmshoh Muhammad mo'g'ullar lashkariga qarshi jang harakatlarini boshlab yuboradi. Mirzo Ulug'bekning yozishicha, mo'g'ullar Xorazmshoh Muhammad qo'shinlariga qarshi

¹ Мирмухсин. Хўжанд қалъаси, 136- бет

¹ Бунятов З.М. Государство Хорезмшахов – ануштегинидов. 130-131- бетлар

jang qilmasdan chekinib borishardi. Shu paytda mo'g'ullar qo'shiniga, Abulg'oziy ma'lumotiga qaraganda, Juchi boshchilik qilgan. U Muhammad qo'shinlariga do'stona munosabatda bo'lib Xorazmshohga: «Ey shahriyor, yoshlik etib, mulloga ishonib, komronlik (hovliqish, baxtiyor deb bilish — R.Sh. Sh.K.S.X.) qilmagin. Ey shahriyor, dilimizni g'amga solma, o'z joningga qasdimizni ko'zg'ama, Chingizxon bu diyorga bizni boshqa ish bilan jo'natgan. Lashkarpanox u shodan Xorazmshoh bilan urushmoq ijozatini olmaganmiz»² degan. Bu gapdan Xorazmshoh Muhammad g'azabga kelib: «Agar Chingizxon senga men bilan jang qilmaslikni buyurgan bo'lsa, xudo menga senga xujum qilishni buyurayapti va men budparastlarni qirib tashlab, uning mehrini qozonmoqchiman»³, deb javob qiladi. Jang qilishga majbur etilgan mo'g'ullar oz sonli bo'lsalar-da, shunday mardonavor jang qiladilarki, bu jangda Xorazmshoh Muhammad o'zining 20 ming askaridan judo bo'ladi, sultonning o'zi yaralanib, mo'g'ul askarlari qurshovida qoladi. Faqat sulton Jaloliddinning o'z vaqtida yetib kelishi Xorazmshoh Muhammadni xalokatdan saqlab qoladi. Mo'g'ullar bilan bo'l-gan jang Xorazmshohda juda katta tassurot qoldiradi. U o'z yaqinlariga: «Men xech qachon bunday ajoyib qo'shinlarni ko'rgan emasman», degan ekan. Chingizxonning o'g'li Jo'chi ham jang maydonida Jaloliddin Manguberding arslondek ot surishiga qoyil qolib, bo'lgan voqealarni birma-bir Chingizxonga so'zlab berganligi haqida ma'lumotlar bor.

Qoraxitoyni o'z davlati tarkibiga kiritib olgan Chingizxon 1218 yilda qurultoy chaqiradi. Qurultoyda muhokama qilingan asosiy masala Xorazmshoh Muhammad bilan bo'ladigan urush va unga tayyorgarlik ko'rishdan iborat edi.

3. MO'G'ULLAR BOSQINI ARAFASIDA XORAZM DAVLATIDA SIYOSIY VAZIYAT

Mo'g'ullar boskini arafasida Xorazmshoh Muhammad davlati o'z boshidan g'oyatda og'ir, musibatli va tang siyosiy vaziyatni kechirayotgan edi. Bu vaziyat "O'tror voqeasi"dan so'ng yana ham keskin tus oladi. Xorazmshoh Muhammad o'zi boshlagan qaltis o'yindan talvasaga tushib, boshiga urgan ilondek gangib qoladi va qimmatga tushadigan juda katta xatolarga yo'l qo'ya boshlaydi. Bu xatolarning hammasiga asosiy xamirturush uning o'z onasi Turkon xotun bo'ladi. Xorazm saltanatining turli urug'lardan tashkil topganligi va hokimiyatning Muhammad hamda uning onasi Turkon xotun orasida bo'linganligi, ya'ni qo'shshokimiyatchilik tashqaridan qaraganda juda qudratli bo'lib ko'ringan bu hokimiyatni amalda juda bo'shashtirib yuborgan edi. Xorazmiylar davlati amalda bamisoli bo'sh asosga o'rnatilgan koshonaga o'xshardi. Chunki, bu davlat turli qabilalarning zo'rlik asosida tashkil etilgan qurama ittifoqidan shakllangan edi. Ular tillari, urf-odatlar va tushuichalariga ko'ra bir-birlaridan yiroq bo'lib, diniy jihatdan ham farqlanar edilar. Ularni ko'proq shaxsiy manfaat, boylik, aysh-ishrat qiziqtirardi. Aytmoqchimizki, ularda vatanparvarlik, diniy mutanosiblik kabi ulug'vor axloqiy fazilatlar yetakchi g'oya bo'lmagan.

Xorazmshoh Muhammadning qo'shinlari asosan qang'lilar, qipchoqlar va turkmanlardan tashkil topgan edi. Turkon xotun tufayli Dashti Qipchoq va Kaspiy dengizining shimoliy hududlarida yashab yurgan va madaniy jihatdan orqada bo'lgan

² Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи, 134- бетлар

³ Иванин М. Икки буюк саркарда. 50- бет.

qabilalar Xorazmshoh Muhammad qushinida lashkarboshilik va viloyatlar hokimligi lavozimlarini egallab olgan bo'lib, ular faqat Turkon xotun buyrug'iga quloq solar edilar. U asosiy masalalarda o'zini Muhammaddan ustun qo'yar va uning ko'plab buyruqlarini bekor qilar edi. Turkon xotun o'ziga o'zi «dunyo malikasi» unvonini berib, buyruqlariga «Tinchlik va din homiysi, koinot ayollari malikasi Turkon» deb imzo chekar ekan. Uning davlatga keltirgan zararlari to'g'risida o'z vaqtida juda ko'plab latifalar to'qilgan. Ana shunday latifalardan birida hikoya qilinishicha, Turkon xotun himoyasida uning avvalgi qaroli Nosiriddin vazir darajasiga ko'tarilgan. Muhammad onasining bu erkatoyini yoqtirmas ekan, chunki u bu vazifaga noloyiq, poraxur bo'lib, mansab sotish bilan shug'ullanarkan. Bir kuni Muhammad Nishopurga kelib shahar qoziligiga Jand shahridan bo'lgan Sadriddin degan kishini tayinlaydi va vazirga sovg'a-salom berib yurmang, deb uqtiradi. Chunki, bu lavozimni sizga vazir emas, men berdim, deydi. Lekin vazirning malaylari qoziga, agar bosh vazirga iltifot ko'rsatilmasa, uni ko'ngilsiz voqealar kutayotganligini aytadilar. Vahimaga tushgan qozi mingta oltin solingan hamyonni bosh vazirga topshirishga oshiqadi. Bu voqeani kuzatib yurgan Muhammad qozini mansabidan chetlashtiradi, vazirni esa o'z homiysi huzuriga jo'natadi.

Nosiriddin Xorazmga jo'nab ketadi. Turkon xotun uni Xorazmni ulush sifatida olgan nabiralarning birini vazir sifatida tayinlaydi. Poraxo'rlikka o'rganib qolgan Nosiriddin bu yerda ham xazinachilardan birini o'z qarmog'iga ilintiradi va uni pora berishga majbur qiladi. Bundan g'azablangan Muhammad o'zining bir zobitiga Nosiriddinning boshini olib kelishini buyuradi. Bu buyruqdan xabar topgan Turkon xotun o'sha zobitga Nosiriddin boshchilik qilayotgan devon majlisiga etib kelishni va uni quyidagi so'zlar bilan qutlashni buyuradi. «Mening sendan boshqa vazirim yo`q, o'z vazifangni ado etishni davom ettiraver, saltanatda hech kim senga quloq solmaslikka va sening hokimiyatingni tan olmaslikka botina olmaydi». Shu tariqa Nosiriddin ilgorigidek o'z faoliyatini davom ettiravergan. Qanchadan-qancha mamlakatlarni bosib olgan, shohlar va sultonlarning boshini tanasidan judo qilgan sho'rlik Xorazmshoh Muhammad o'z qo'li ostidagi qulini jazolashga ojiz edi. Biz bu bilan qayd etmoqchimizki, Xorazmshoh Muhammad o'ziga o'zi xo'jayin, shoh emasdi, u onasi Turkon xotunga qaram bo'lib, undan qo'rqardi. Shu boisdan ham «O'tror voqeasi»da Muhammadning hech qanday qo'li bulmasa-da, Inalxon bu qotillikni sodir etgach, elchilarni qatl etish va karvonni talash to'g'risidagi buyruqni men berganman, chunki elchilar ayg'oqchilik bilan shug'ullanganlar, degan javobdan nariga o'ta olmaydi. Uning bundan boshqa iloji ham yo`q, edi. Aks holda Xorazmshoh Muxdmmadning Turkon xotun boshchiligida unga raqib bo'lgan kuchlar zarbasiga muhtalo bo'lishi turgan gap edi.

Xorazmshoh Muhammad islom olamida ham o'z obro'-e'tibori va puturini ketkazib bo'lgan edi. U jahongashtalik da'vo qilib abbosiy xalifa Nosirga qarshi urushlar olib bordi, xalifalikka qarashli ko'plab mamlakatlarni bosib oldi va hatto abbosiylik xalifaligini tugatib, termizlik Sayyid Aloul-mulk Termiziyni xalifalikka nomzod etib tayinladi. Bu bilan u nafaqat xalifa Nosirni, balki barcha islom dunyosi mamlakatlarini o'ziga qarshi oyoqqa turg'izdi. Yozma manbalarining guvohlik berishicha, bezib qolgan xalifa Nosir turli vosita va imkoniyatlardan foydalanib, Chingizxonga noma yozib, uni Xorazmshoh Muhammadga qarshi urushga da'vat etgan.

Xorazmshoh Muhammad mamlakat ichkarisida ham islom dini g'oyasi tarafdorlari bilan o'zi o'rtasida o'tib bo'lmas «Xitoy devori» hosil qilgan edi. U onasi Turkon xotunning so'zlariga kirib, mast holda islom dunyosida katta obro'-e'tiborga ega bo'lgan shayx valitarosh shayx Najmiddin Kubroning muridi Majiddiddin Bog'dodiyini qatl ettirish to'g'risidagi farmonga imzo chekadi. Mirzo Ulug'bekning yozishicha, hushiga kelgan Xorazmshoh Muhammad qilgan ishidan pushaymon bo'lib, tong saharlab: «Javohir to'la bir taboq va oltin to'da toshtni Hazrati Shayx Najmiddin Kubro, qaddasa sirruhu xonakohi darveshlari jamoasi huzuriga jo'natib «buni darveshlar sufra qilsuilar. Beixtiyor yuz bergan bu gunoh uchun afv etsunlar» deydi. Shayx dedilar: «Uning hunbahosi zaru javohir emas, balki uning kallasidir, ya'ni Sulton va bir necha ming xaloyiq»¹, degan. Chingizxon bulajak urushga puxta va atroflicha tayyorgarlik ko'radi, ayg'oqchilar yuborib o'z raqibining kuchli va kuchsiz tomonlarini urganadi, lashkari harakatini belgilovchi geografik va harbiy ma'lumotlar to'playdi. Xorazmshoh Muhammad saroyidan o'ziga juda ko'plab homiylar orttiradi. Xorazmshoh esa mamlakat mudofaasini mustahkamlash o'rniga tantanayu dabdababozlik manmanlik ayshu ishratga mukkasidan ketadi, har qanday zafarlarni o'z shaxsiyatiga bog'laydi, raqibining kuch va qudratiga yetarli baho bera olmaydi, elchilar makrini fahmlamaydi, laqmalik qiladi. U o'zini qo'yarga joy topolmay, ismini «Iskandari soniy», «Sulton Sanjar monand....», «Yaratganning yerdagi soyasi...» deb hutbaga solib o'qittiradi. Xorazmshoh borgan sayin taltayib ketadi, maddohlar va ig'vogarlar so'ziga kirib o'z mustaqilligini yo'qotadi, irodasiz bo'lib qoladi va aqliy ojizligi tufayli davlat ishlarini izdan chiqaradi. Xorazmshohlar mamlakatiga Chingizxon boshchiligida qo'shin hujum boshlashi aniq bo'lib kun tartibiga qo'yilgan va mamlakat siyosiy jihatdan boshi berk ko'chaga kirib qolgan. Xorazmshoh Muhammad va uning saroyi atrofini xavfli va shubhali odamlar o'rab olgan bir paytda - 1218 yilda Xorazmshoh saroyida ulkan anjuman - Harbiy mashvarat chaqiriladi. Unda Chingizxonning hujumiga nisbatan ko'rilajak chora masalalari muhokama qilindi. Xorazmshohlar saroyining eng obro'li va e'tiborli oqsoqollari bu asnoda o'z fikr-mulohazalarini bildiradilar. Jumladan, saroyning nufuzli arboblardan biri Shahobiddin al-Xivaqiy mamlakatning barcha 400 ming kishilik lashkarlarini Sayxun yaqinida to'plab, holdan toygan mo'gul lashkarlariga favqulodda hujum uyushtirishni taklif qiladi. Jaloliddin umuman boshlanajak urushning oldini olishni taklif qiladi. Buning uchun urushning kelib chiqishiga asosiy sababchi bo'lgan Inalxonni Chingizxonga topshirish birdan-bir to'g'ri choradir, deydi u. Xorazmshoh bu taklifga rozi bo'lmaydi. Shunda Jaloliddin boshqa yangi bir taklifni kiritadi: Movarounnahr, Xuroson, Eron sa Arab yurtlarining barcha lashkar kuchlarini Buxoro yaqinida bir yerga jam qilib, dushmanni sahro jangida tashlash kerak, ammo Xorazmshoh Muhammadning qulog'iga bu gaplar kirmas edi. U yosh o'g'lining keksalardek mulohazali takliflarini dabdurust eshitgani ham yo'q. Mo'gullarning kichkina bir guruh lashkari bilan bo'lgan dastlabki to'qnashuvlardan so'ng Muhammadni dahshat va qo'rquv kemiradi. Shu boisdan u hamma vaziru vuzarolar, amiru umaro-larning fikr-muloxazalarini tinglab bo'lgach, o'zboshimchalik bilan o'z bilganini qilib, har bir shahar, qal'a, har bir qishloq o'zini o'zi himoya qilsin, dushman mamlakat ichkarisiga kiritilmasin, degan mantiqsiz qaror qabul qiladi. Bu amalda mamlakatni katta va dahshatli kuch bo'lgan dushman kuchi oldida o'z holiga tashlab

¹ Мирзо Улугбек. Тўрт улус тарихи, 128- бет

qo'yishdan boshqa narsa emas edi.

4. CHINGIZXON BOSQINCHILIK YURISHLARINING BOSHLANISHI

1219 yilning oxirlarida Chingizxon Xorazmshoh Muhammadga qarshi urush harakatlarini boshlaydi. Bu paytda Chingizxon lashkarlarining umumiy soni to'g'risida adabiyotlarda turlicha raqamlar keltiriladi. Jumladan, A. R. Muhammadjonov: «Chingizxonning jami askari 200 mingdan oshmas edi» («O'zbekiston tarixi» - T.: O'qkituvchi, 1994, 151-bet), desa, M. Ivanin: «...Muhammadga hujum boshlashdan avval uning qo'shini 250 000 jangchidan oshishi mumkin emas edi» («Ikki buyuk sarkarda», 71- bet) deydi. Ba'zan esa hatto 600 ming raqami ham uchraydi, ammo bu raqam haqiqatga to'g'ri kelmaydi. Chunki, M.Ivanin bergan ma'lumotlarga qaraganda

mo'gullarning harbiy kuchlari «...jami 600 000 jangchidan oshmas edi» (o'sha manba, 70- bet).

Chingizxonga uyg'ur xoni Edikut va Olmalik hukmdori Sig'noqtakin kuchlari ham qo'shiladi. Chingizxon Irtish qirg'oqlaridan to Sayxun sohillarigacha bo'lgan harakati davomida hech qanday qarshilikka duch kelmaydi. Hujumning dastlabki zarbasi O'trorga qarshi qaratiladi. Shu yerda Chingizxon o'z lashkarlarini to'rt qismga bo'ladi va Movarounnahr va Xorazmni tezroq zabt etish maqsadida ularni to'rt yo'nalish bo'yicha yalpi hujumga tashlaydi. U o'g'illari Chigatoy va O'qtoylarni O'tror shahrini qamal qilishga qoldiradi, va buning uchun 100 ming kishilik lashkar ajratadi. Yana bir o'g'li Juchini ikkinchi qism lashkarga bosh qilib, Sirdaryo etaklari tomon yuboradi va unga Sig'noq, O'zgan, Barchinlikent, Jand, Yangikent va boshqa shaharlarni bosib olishni topshiradi. Uncha katta bo'lmagan 5 ming 5 minglik qo'shinga Oloqno'yon va Suketu Cherbi ismli sarkardalar qo'mondon etib tayinlanadi. Ularning vazifasi, Sirdaryoning o'rta sohili bo'ylab, uning yuqori oqimida joylashgan Binokat va Xo'jand

shaharlarini egallashdan iborat edi. Chingizxonning o'zi kichik o'g'li Tulixon bilan birgalikda Movarounnahrning katta qismini Muhammadning boshqa yerlaridan kesib qo'yish va qamal qilingan shaharlarga yordam yuborilishiga to'sqinlik qilish maqsadida Buxoroga yurish boshlaydi.

Xorazmshoh Muhammadning kuchlari Chingizxonnikidan bir necha barobar ortiq va qudratliroq edi. Mirzo Ulug'bekning «To'rt ulus tarixi»da yozilishicha, Muhammad sulton lashkarlarining soni 400 mingdan kam bo'lmagan. Biroq bu kuchlar tarqoq va bo'lib yuborilgan edi. O'tror qal'asi himoyasi uchun katta kuch ajratilgan. Inalxon boshchiligida shaharda bor bo'lgan 20 ming suvoriyga yana qo'shimcha 10 ming qo'shin yuboriladi, qamal arafasida O'troga yuborilgan bu qo'shinga Qoracha Hojib qo'mondonlik qiladi. Juvayniyning ma'lumotlariga qaraganda, bundaq tashhari yana Sulton Muhammad «Lashkari Birun» deb atalgan 50 ming kishilik askar jo'natgan. Demaq faqat O'tror shahriningo'uzida salkam 100 ming kishilik qo'shin Mo'g'ullarga qarshi mudofaa janglari olib borgan. O'tror shahri himoyachilari mo'g'ullarga qarshi qahramonlarcha jang qiladilar. Ammo, yo'qori mansab va lavozimlarni egallab turgan hokimto'ralarning sotqinligi, xiyonati va dushman tomonga o'tishlari oqibatida olti oylik mudofaadan so'ng shahar dushmanga taslim bo'ladi. Mo'g'ullar tomoniga sotqinlarcha o'tib ketganlar orasida Badriddin Amid, Safiy Akra' Hojib singari shahar hokimiyatining vakillari bo'lgan. Ular bir vaqtlar Xorazmshoh Muhammad tomonidan qatl etilgan. O'tror shahar qozisining avlodlari bo'lganlar. Shahar qamali paytida O'troga yordam berish uchun yuborilgan Qoracha Hojib ham o'z askarlari bilan dushman tomonga o'tib ketadi. Ammo, ota an'analari ruhida tarbiyalangan chingiziyzodalar ko'rnamaklik qilib o'z podshohi va valine'matiga sotqinlik va xiyonat qilganlarning barchasini boshini tanasidan judo qiladilar. Mirmuhsin «Xujand qal'asi» asarida qiziq bir voqeannng badiiy talqinini beradi: «Bular nima yeydi!» deb so'rabdi Chingizxon O'trojni o'rab olgan kunla'ri, bir asirdan. «Bular yerdan o'sib chiqadn giyoxu mevalarni...», debdi u. Chingizxon o'ylab turib: «Mol yerdan o'sib chiqqan o'tni yeydi, o't yeydigan molni biz yeymiz. Bular o't yesa, mol ekan! Bularni moldek so'yib tashlay beringlar, debdi u, odamlariga»¹.

O'tror shahri mudofaasida, ayniqsa Inalxon alohida jasorat ko'rsatgan. U shu yo'l bilan mash'um urushning boshlanishiga asosiy sababchi sifatida o'z aybini ma'lum bir ma'noda oqlashga harakat qilgan edi. Chingizxonning tohshirig'i bilan O'tror shahar hokimi Inalxonni tiriklayin qo'lga olishga mo'g'ullar bor kuchlarini sarf etadilar va uni asirga oladilar. Chunki Chingizxonning Inalxon bilan alohida hisob-kitobi bor edi. Tarixchi an-Nasaviyning yozishicha: «...Chingizxon asir olingan O'tror hokimi Inalxonni o'z huzuriga keltirishga amr etadi. U kumushni eritib, uning qulogi va ko'ziga quyishni buyuradi. U shunday jazoda bilan qiynalib o'ldi»². Haqiqatan ham Inalxon Samarqandga olib borilib qiynab o'ldiriladi. O'trojni egadlagan mo'gullar shaharni talab vayron qiladilar.

Xorazmshoh Muhammad davlatining markazlaridan biri bo'lgan Buxoro shahri tomon yo'l olgan Chingizxon va Tulixomlar suvsiz cho'lni qisqa muddatda bosib o'tadi va Zarnuq Hyp (Nurota) qal'alarini jangsiz egallaydi.

1220 yilning fevral oyida mo'gullar Buxoroni qamal qilishni boshlaydilar. XIII

¹ Мирмуҳсин. Хўжанд қалъаси. 147 – бет

² Мирмуҳсин. Хўжанд қалъаси. 156 – бет

asr boshlarida yashab o'tgan bir fors muarrix Shahr himoyachilarining sonini 12 ming kishidan oshmas edi, deb yozgan. Juvayniy esa 20 ming degan ma'lumotni beradi. Mirzo Ulugbekning «To'rt ulus tarixi»da biz: «...30 ming kishini Buxoro mudofaasi uchun tayinladi», degan jummalarni o'qiymiz. Shahardagi bu kuchlarga Inaixon O'g'li Hojib, Ixtiyoriddin Qushlu, Hamid Pura Qoraxitoylar boshchilik qiladi. Ularning safini mo'gullardan qochib kelgan uyg'ur Gurxon (Ko'k-xon) ham to'ldiradi. Buxoro ahli mo'g'ullarning Otror va boshqa shaharlardagi amalga oshirgan qonli qirg'inbarotlaridan xabardor bo'lsalar-da, ular o'z ona shaharlarini himoya qilish imkoniyatiga ega emas edilar. Shahar o'z holiga tashlab qo'yilgan edi. Mudofaachilar orasida birlik, ahillik yo'q, edi. Shaharda qo'rquv va beboshlik dahshati hukm surardi, har kim faqat o'z taqdirini o'ylardi, odamlarda bir-birlariga ishonch yo'q edi. Buxorolik boobro' va e'tiborli sarkardalardan biri Inalchixon O'gil Hojib oliy darajadagi Buxoro ruhoniylari o'rtasida sotqinlik kayfiyati borligidan xabar topib, vaqtni qo'ldan boy bermasdan qamalning uchinchi kuni Buxoroni tark etib, Urganch tomon yo'l olishga oshiqadi. Shahar himoyachilaridan biri Hamid Pura jangda halok bo'ladi. Chorasiz qolgan Buxoro shahri aholisi Chingizxonga taslim bo'lishdan boshqa chorani topa olmaydi. Shahar darvozasi Buxoro qozisi Badriddin Qozixon va boshqa amaldorlarning sotqinligi tufayli dushmanga ochib beriladi. Juvayniyning tavsifi bo'yicha Rashiddin Buxoro shadriga Chingizxonning kirib kelishini quyidagicha ta'riflaydi: «Chingizxon ot ustida jome' masjidiga kirib keladi va shaharning nufuzli kishilarini huzuriga olib kelishni talab qiladi. Mo'gullar shahar omborlarini ochib, gallani olishdi. Qur'on ro'yxatlari bor sandiqlarni otlari uchun yemxona qilishdi, sharob to'la meshlarini masjid ichiga terib chikishdi, xonandalaru sozandalarni yig'ib, o'yin-kulgu buyurishdi»¹. Xuddi shu manbada yozilishicha, mo'gullar o'z qo'shiqlarini kuylashar, shayxlaru ulamolar esa otxonada otboqar o'rnida turib, bosqinchilarning buyruqlarini bajarishar edi.

1220 yil 16 fevralda mo'g'ullar Buxoro shahrini egallagan bo'lsalarda, shahar hali ularga batamom taslim bo'lgan emas edi. Uyg'ur Gurxon boshchiligida 400 nafar buxorolik vatanparvarlar shahar arkiga chiqib olib yana 12 kun mobaynida tengsiz dushman kuchlariga qarshi jang qiladilar. Faqat barcha vatanparvar jangchilar kurashib jon berganlaridan so'nggina mo'gullar Buxoro arkini qo'lga kirita oladilar. Vatanparvarlarning bu qilgan qarshiliklari evaziga mo'gullar buxoroliklardan 30 ming fuqaroning yostig'ini quritadilar. Aholining qolgan qismi qullarga aylantiriladi. Xorazmshohlar davlatining markazlaridan, qadimiy sharq dunyosining diniy va ma'rifat o'choqlaridan biri, ikkinchi ka'ba nomi bilan jahonga tanilgan Buxoro yer bilan yakson qilinadi, uning boyliklari talanadi. Ilm-ma'rifat koshonalari, ma'naviyat boyliklari, topilgan qadimiy kitoblar, qo'lyozma asarlarning kuli ko'kka sovuriladi, otlar va eshaklar oyoqlari ostiga tashlanadi. Din peshvolari, ulug' va mu'tabar zotlar, qozi-yu ulamolar mashara qilindi. Mo'gullar shahardagi barcha boyliklar, oltinu zar, zebu ziynatlarni to'plab bo'lgach, bir necha kun mobaynida o'z askarlariga shaharni talashni topshiradilar. Ular barcha bilgan noma'qulchiliklarini qiladilar. So'ng shaqarga o't qo'yiladi va Buxoro kultepaga aylantiriladi.

Mo'gullar Buxorodan juda ko'p asirlarni olib, qul qilib o'z yurtlariga olib ketadilar va ularni xo'rlab har xil qora ishlarda mehnat qildiradilar. Jismoniy jihatdan sog'lom va baquvvat asirlar hamda hunarmandlardan, keyinchalik Samarqand,

¹ Ўзбекистон халқлари тарихи. 1-жилд. Т.: Фан. 1992, 139-бет

Dobusiya va boshqa shaharlarni qamal qilish chogida og'ir va mashaqqattalab ishlarda foydalaniladi.

Chingizxon Buxorodan sung Dobusiya shahri axolisi qarshiligini yengib Samarqandni qamal qiladi. Xorazmshoh Muhammad shahar mudofaa devori qurish va atroflarini xandaqlar qazib, suvlar bilan to'ldirish maqsadida aholiga og'ir va musibatli soliqlar soladi. Ammo bu mablag'larni sarf - harajatlar uchun ishlatishga ham ulgurmaydi. Mirzo Ulugbekning ma'lumotlariga qaraganda, Samarqand mudofaasi uchun 110 ming kishidan iborat kattagina qo'shin qoldirilgan. Ularning 60 minggi turk 50 minggi tojiklar edi. Bulardan tashqari qo'shin tarkibida 20 ta fil ham bo'lgan. Samarqand shahrining noibi Turkon xotunning ukasi Sulton Muhammadning tog'asi To'g'ayxon edi. Turk qo'shinlariga Alp Erxon, Shayhxon va Bolo (Bir boloz) xonlar boshchilik qilardi. Shahar mudofaachilari saflarida birlik, ahillik yo'q edi. Ular ertangi kundagi g'alabaga shubha bilan qarar edilar. Biroq dushmanga munosib suratda qarshilik ko'rsatish va hatto uning ustidan g'alaba qozonish uchun zarur bo'lgan imkoniyatlar bor edi. Bu, avvalo yetarli darajada qurollangan katta sonli qo'shinning borligi, shaharniig uzoq mudatga yetadigan oziq-ovqat zahiralarini bilan ta'minlanganligi, shahardagi savdogarlar, hunarmandlar, kosiblarning mavjudligi va ularning imkoniyatlaridir. Albatta, o'z kuchiga ishonmaydigan, yurtga, vatanga, elga xiyonat va sotqinlik qilishga tayyor bo'lgan amaldorlar, ayrim ruhoniylar ham yo'q emas edi.

Chingizxon Samarqandga 1220 yilning mart oyida yetib keladi. U Samarqand uchun jang shiddatli va og'ir bo'lishini bilardi. Shu boisdan Chingizxon o'zidagi bor qobiliyat va ayyorlikni ishga soladi. Dastlab u otliqlar bilan yetib keladi. So'ng piyodalar paydo bo'ladi. Har o'nlikda bittadan bayroq bor edi. Qo'shinlar shahardan ancha olisroqda joylashadilar. Bu o'ziga xos hiyla edi. Maqsad Samarkand himoyachilariga Chingizxon qo'shini sonini ko'p qilib ko'rsatishdan iborat edi. Chingizxon shu yo'l bilan Samarqand shahri aholisini umidsizlikka tushirish va ma'naviy ustunlikka erishishni rejalagan edi. U bu rejani amalga oshirdi ham. Chingizxon Samarqandni markaziy shaharlardan tashqari O'tror, Buxoro va boshqa shaharlardagi asir olingan tutqinlarni ham safarbar etadi. U shaharni qamal qilishga shaxsan o'zi rahbarlik qiladi. Dastlabki ikki kun mobaynida mo'gullar Samarqand atrofidagi qishloqlarni egallab, shaharning tashqi muhit bilan aloqasini batomom uzib tashlaydilar, shahar atrofini ko'zdan kechirib mudofaa istehkomlarini o'rganadilar. Uchinchi kundan boshlab Chingizxon asirlar va mo'g'ul askarlariga Samarkaidga yaqinlashishga buyruq berdi. Shahar mudofaachilaridan ba'zi bir qiziqqon kishilar askarlardan ko'mak bo'lmasa-da, bundan asab o'yimsha chiday olmasdan shahardan tashqariga chiqib jang qiladilar. Mo'g'ullar esa go'yo chekingandek orqaga qochib Samarqand himoyachilarining ko'plarini pistirmaga tushiradilar va o'n minglab vatanparvarlarni qirib tashlaydilar. Bu hol Samarqand garnizoni va mudofaachilar saflarida qo'rquv va sarosimalikni keltirib chiqaradi. Xususan, To'g'ayxon boshliq turk sarkardalari katta xatoga yo'l qo'yadilar. Ular mo'g'ullar bizni o'z vatandosh, millatdoshlaridek qabul qiladilar, degan xomxayolga borib, 30 minglik qo'shini bilan Chingizxon tomoniga o'tishni ixtiyor etadilar. Chingizxon bu takliflarni ayyorlik bilan jon-jon deb qabul etadi. Qamalning beshinchi kuni shahar qozisi va shayxulislom boshchiligida Mo'g'ullarga vakillar yuboriladi. 1220 yil 16 martda Samarqand darvozalari mu'ullarga ochib beriladi. Shaharda ommaviy qirg'in boshlanadi. Qozi bilan muftiyga o'z odamlari bilan chetga

chiqib turishga ruzsat beriladi. Ularni qo'riqlash uchun qorovullar qo'yiladi. So'ng shahar talon-toroj qilindi. Oradan bir kun o'tgach, Tugayxon va uning yigirmata sarkardasi boshchiligida 30 ming turk lashkarlari tunda qirib tashlanadi, ularning ot va boylklari tortib o'linadi.

Mo'gullar Samarqandning bosh suv inshooti «Juyi arzis» — «Qur'g'oshin nova»)ni buzib tashlab, shahar aholisini suvsiz qoldiradilar. Nomozgoh darvozasidan bostirib kirib, barcha istehkomlarni xonavayron qiladilar. Chingizxon Samarqand shahridan 30 mingga yaqin hunarmand va rassomlarni asirlikka oladi va ularni o'z farzandlari, xotinlari, qo'shin boshliqlari, qarindosh-urug'lari va yaqin kishilariga xizmatkorlikka bo'lib hadya qilib beradi. Tarixiy manbalarda yozilishicha, shahar ko'zisi va muftiysi Samarqandliklardan 50 ming kishini 200 ming oltin tanga tovon to'lash evaziga Samarqandga qaytarib olib kelgan. Ana shu tariqa Xorazmshohar davlatining yana bir poytaxti, Sharq olamining eng go'zal dunyoning sayqal shaxarlaridan biri bo'lgan Samarqand mo'g'ullar bosqini tufayli xonavayron bo'ladi, uning kuli ko'kka sovuriladi. Usha paytda Chingizxon xizmatida bo'lgan Xitoy ruhoniysi Chan Chunning so'zlariga qaraganda, mo'g'ullar bosqinidan so'ng shaharda ilgari aholining chorak qismigina qolgan, xolos.

Chingizxon Samarqandda turib Xorazmshoh Muhammad kichik bir qo'shin bilan Jayxun daryosining narigi qirg'og'iga o'tib ketganligini eshitadi. U vaqtini qo'ldan boy bermasdan Jebe va Subutoy boshchiligida 30 ming kishilik otliq askarni uning orqasidan jo'natadi.

Chingizxon Samarqandni qo'lga kiritish uchun butun vujudi bilan uni qamal qilib jang qilayotganda Xorazmshoh Muhammad batamom umidsizlikka tushib, davlat va xalq manfaatlaridan umuman uzoqlashib, faqat o'z jonini qanday qilib bo'lsa-da, saqlab qolishni o'ylar edi. Mirzo Ulugbekning yozishicha, u Samarqand yo'lidan Naxshob sari borayotib uchragan yerda axoli orasiga qo'rquv va vahima urug'ini separd: «Chorangizni ko'ring, najot e-larini qo'lga kiriting». U hatto shu darajaga borib yetadiki: «Bir kishini Xorazmga jo'natib, onasi Turkon xotunga boshqa xotinlar va bolalar bilan jamiyki xazina va zahirayu qimmatbaho matolarni, nafis buyumlar hamda javohirlarni olib Mozandaronga ketishi lozimligini aytdi»¹.

Xorazmshoh Muhammad o'z vazirlari va lashkarboshilari bilan davlatni halokatdan qutqarish choralari to'g'risida maslahatlashadi. Tajribali va tadbirkor jangchilar hozir Movarounnahrni himoya qilish payti emasligini aytib, Xuroson va Iroqni himoya qilishga asosiy diqqatni qaratish lozimligini maslahat beradilar. Boshqa birlari esa qo'shinni G'aznada to'plab shu yerda dushmanga qarshi jang qilish va agar zaruriyat bo'lib qolsa, Hindistonda yashirinishni taklif qiladilar. Iroqlik bir vazir esa Iroqi Ajam yurtiga chekinishni maqsadga muvofiq, deb ma'qullatadi. Xorazmshoh Muhammadga so'nggi taklif ma'qul tushadi va u Iroqqa yurishga qaror qiladi. Xorazmshohning katta o'g'li Jaloliddin Manguberdi otasi bilan birga edi. U kuchlarni to'plab Jayxunni himoya qilishni maslahat beradi. Biroq, Muxdmmad Iroq tomon chekinishga qat'iy qaror qilgach, Jaloliddin otasining qarorini inkor etib bunday dedi: «Agar Sulton Iroqqa ketadigan bo'lsa, lashkarlarini menga qoldirsin. Men esa Jayhun daryosi bo'yida turgum. Daryoning u tomonini (mo'gullar) egallaydigan bo'lsa bu tomonga o'tkazmagayman, mone'lik qilurmen. Eng to'g'ri yo'l shul. ...Ketib Jayhun

¹ Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи, 135-136- бетлар

tomonga chodir tikaman, dushmanlar joniga qasd qilurmen. Bu sipoh bilan u yerga borib yetsam, daryoning u tomoniga g'anim bormagay. Ammo, bizdan senga ziyon-zahmat yetgudek bo'lsa, xalq bizga ta'na gap aytmaydi»². Ammo bu iltimoslar Xorazmshoh qulog'iga kirgan ham emas. U o'z bilganidan qolmaydi. Xorazmshoh Muhammad Buxoro va Samarqandning qo'ldan ketganligini Balxda eshitadi. Uni battar vahima bosadi. Xorazmshohning qo'shinlari asosan turk va turkmanlardan tashkil topgan, boshliqlari Turkon xotunning odamlaridan iborat edi. Ular o'z sultonlariga qarshi suiqasd uyushtiradilar. Buni sezib qolgan Muhammad kechasi joyini o'zgartirib boshqa chodirga kirib yotadi. Ertalab turib qarasa, u yotishi kerak bo'lgan chodir o'qlar bilan ilma-teshik qilib tashlangan. Dahshatga tushgan Xorazmshoh shoshilinch suratda Nishopur sari o'tlanadi. U yerda ko'p vaqt o'tmasdan ov qilishni bahona qilib Iroqqa, jo'naydi. Xorazmshoh Muhammadni ta'qib qilib kelayotgan Jebe va Subutoy Termiz yonida ko'priksiz va kemasiz Jayxun daryosini kechib o'tadilar va tezda Balx orqali 24 mayda Nishopurga yetib keladilar. Xorazmshoh Nishopurdan Qazvin shahriga o'tadi. Bu yerda 30 ming lashkar to'plangan bo'lishiga qaramay mo'g'ullarga qarshi turishga Jur'at qila olmaydi. Bu yerdan u Bog'dod, G'ilon va Kaspiy dengizi qirg'oqlari bo'ylab Mozandaronga yuradi. Xorazmshoh bu shaharda turib Mozandaron viloyatining savdosotiq shahri Astrobod va asosiy shaharlardan bo'lgan Amoyni mo'gullar bosib olgani va talon-toroj qilganligidan xabar topadi. Chorasiz qolgan va baxtiqaro Xorazmshoh Muhammad viloyat amirlari maslahatiga ko'ra Kaspiy dengizining Ashura oroliga borib yashirinadi va u shu yerda 1221 yil fevralda vafot etadi. Mirzo Ulug'bekning yozishicha, Xorazmshoh Muhammad xoru zorlikda o'lg'an: «Qancha urinishmasin kafan topa olmadilar. Sulton Muhammad Xorazmshohni o'zining kiyib yurgan kiyimida dafn qildilar»¹.

Yozma manbalarning guvohlik berishicha, Xorazmshoh o'limi oldidan Xorazm saltanatini faqat sulton Jaloliddin saqlab qola olishiga nixoyat ko'zi yetadi, uning beliga qilich taqib, Jaloliddinni taxt vorisi va valiahd deb e'lon qiladi. Qolgan farzandlariga Jaloliddin izmidan chiqmaslikni vasiyat qiladi. Muhammad Xorazmshohdan Jaloliddindan tashqari yana Qutbiddin O'zloqshoh G'iyosiddin Pirshoh, Oqshoh, Rukiddin, Gursanjti, Kyumohishoh, Xurshoh va birgina qiz Xon Sulton qolgan edi. Ularning har birini taqdir o'yini turli ko'chalarda o'z yo'liga solib o'ynatadi. Bu davrda Mo'g'ullarning Jo'chi boshchiligidagi qismlari o'zlarining g'olibona yurishlarini davom ettirib, Sirdaryo etaklaridagi shaharlarni birin ketin egallay boshlaydilar. Dastlab Sig'noq yetti kunlik jangdan keyin, so'ngra O'zgan dushmanga taslim bo'ladi. Samarqand 1220 yil martda taslim bo'lgandan so'ng bir oy utgach, Jand shahriga hujum boshlaydi. Jand hokimi qo'rqib vahimaga tushib shaharni egasiz qoldiradi va Xorazm tomon qochib ketadi. O'z holiga qolgan shahar mo'g'ullar tomonidan egallanib, uning aholisi qirg'in qilingan va talangan shahar vayronaga aylantirilgan. Bu harakatlar natijasida mo'g'uliyar Movarounnahrning g'arbiy qismini, Jayxun va Sayxun daryolari adoqlarida istiqomat qiluvchi aholidan Xorazm va uning harbiy kuchlarini ajratib qo'yadilar.

Mo'g'ullarning besh ming kishilik qo'shindan iborat yaha bir guruhi Oloqnuyon, Suketu Cherbi va Tug'ay kabi sarkadalari boshchiligida Sayxun bu'yida joylashgan

² O'sha manba 136-137- betlar.

¹ Мирзо Улугбек. Тўрт улус тарихи, 155- бет

Binokat va Xo'jand shaharlari ustiga yurish boshlaydi. Qangli qabilalaridan tashkil topgan qo'shin bilan Binokat amiri Elatxumalik mo'g'ullarga qarshi to'rt kun jang qilgach, dushman shaharni egallab yondiradi, aholisini qirgin qiladi va boyliklarini talaydi. Navbat Xo'jandga kelgandi. Asli nasabi turkiy bo'lgan Xo'jand shahri hokimi, jasur sarkarda Temur Malik boshchiligida xo'jandliklarning mo'g'ullar bilan arslonlardek jang kilib o'z ona shaharlarini himoya qilishlari tillarda doston va dushman uchun kutilmagan hodisa bo'ldi. Tarixchi A'loddin Muhammad Juvayniy Temur Malikning ko'rsatgan qahramon-ligiga kuyidagicha baho bergan edi: «Temur Malik shunday jasoratli sarkarda ediki, agar paxlavon Rustam tirik bo'lganida uning otiga jilovdorlikka yarardi, xalos»¹. Juvayniyning ma'lumotlariga qaraganda, Xo'jandni qamal qilishda 20 ming mo'g'ul askarlaridan tashqari, 50 ming nafar asir ham qatnashgan. Kuchlar nisbati-ning teng bo'lmaganligini hisobga olib va tinch aholini qirg'in bo'lishdan saqlab qolish maqsadlarini ko'zlab Temur Malik o'zining 1000 ta saralangan jangchi suvoriylari bilan jang qilib, mo'g'ullar safini yorib o'tadi va Sayxun daryosi o'rtasidagi orollardan biriga joylashib oladi. Mo'g'ullarning kamon o'qlari va palaxmon toshlari usoqqa yetib bora olmas edi. Mo'g'ullar daryoga toshlarni tat vatanparvarlar tomon o'tishga qaror qiladilar va askarlarni 3 farsax (bir farsax 6—8 km) uzoqlikdan toshlarni olib kelib daryoga tashlatib, to'g'on (damba) lar hosil qilmoqchi bo'ladilar. Temur Malik esa o'zining jasur yigitlari bilan tunda qayiqlarda suzib kelib, kuni bilan xosil qilingan turon (damba)larni buzib ketardi. Temur Malikning buyrug'iga asosan 12 ta maxsus qayiq qurilgan. Dushman otgan o'qlar qayiqlarni teshib o'tmasligi, olovli o'qlar ularni yondirib yubormasligi chorasida qayiqlarning ustlari namatlar bilan qoplanadi, ustidan esa sirkali loy chaplanadi. Bunday kemalarda Temur Malik bemalol, qo'rqmasdan daryo sohillari tomon suzib borib Mo'g'ullarga qiron keltirar edi. Ammo kuchli dushman bilan bunday usulda uzoq vaqt jang qilishning iloji yo'q edi. Shuning uchun Temur Malik 70 ta kema-qayiq qurdirib daryoning quyi qismi orqali mash'allar yoqib suzib borib Xorazm (Orol) dengizi va Jayxun orqali Urganjga yetib olishga qaror qiladi. Daryoning har ikki g'irg'ogidan esa Mo'g'ullarning otli suvoriylari Temur Malik kuchlari ustiga tinimsiz kamon o'qlari yogdirar edilar. Qattiq jang, olovli mash'allar bilan Temur Malik sarbozlari Jand tomon dadil suzib ketadilar. Barchinlikent va Jand yaqinida daryoning har ikkala sohili bo'ylab sarhang Ulus Idi boshliq dushman kuchlari daryo ustiga zanjir tortib, mustahkam to'siq quradilar. Ammo Temur Malik bu to'siqni buzib o'tib, Jand shahrida qirg'oqqa chiqadi. Qirg'okda Temur Malik baxrdirlari bilan Mo'g'ullar urtasida mislsiz va shiddatli jang bo'ladi. Bu jangda Temur Malik o'z qo'shini va safdoshlaridan deyarli batamom ayriladi. Faqat kichik bir guruh yigitlar bilan qolgan Xo'jand arsloni Mo'g'ullarning butun bir boshli qo'shiniga qarshi jang maydonida ot suradi. Juvayniyning yozishicha: «Orqadan ta'qib etib kelayotgan dushmanni yo'l-yo'lakay chopib, kamondan o'qqa tutib parokanda etdi, mo'gul sardorlaridan birining ko'zini ko'r qildi. «Yana ikki o'q-yoyim bor, ikkovingga ham etadi. Yaxshisi orqaga kaytinglar!», deb xitob qildi Temur Malik Vahimaga tushgan Mo'g'ullar otlari jilovini orqaga tortib qaytib ketdilar»². Ana shu tariqa Temur Malik qattiq mashaqqatlar va qahramonliklar evaziga Xorazmshohlar davlatining poytaxti Urganjga etib boradi va Jaloliddin Manguberdi kuchlariga qo'shiladi. U Xorazm

¹ Джувайний Алоудин Мухаммед. Татаро- монголы в Азии и в Европе. М., «Наука» 1977, стр. 12

² Джувайний Алоудин Мухаммед. Татаро- монголы в Азии и в Европе. М., «Наука» 1977, стр. 127

bahodiri bilan Mo'g'ullarga qarshi olib borilgan juda ko'p janglarda qatnashadi. Jo'chiga qarshi muvaffaqiyatli va zafarli yurishlarni amalga oshiradi va hatto undan Sirdaryoning kuyi oqimidagi Yangikent shahrini qaytarib ham oladi.

Yuqorida Xorazmshoh Muhammadning onasiga yozgan xatini eslatgan edik. Nihoyatda aqlli, tadbirkor va ayyor Chingizxon Turkon xotunning o'z o'gli bilan bo'lgan kelishmovchiliklarini, Xorazmshoh. Muhammad qo'shinidagi lashkarboshilarning Turkon avlodlaridan ekanligini yaxshi bilardi. Shuning uchun u bu imkoniyatdan foydalaiib qolish maqsadida Turkon xotun oldiga o'z elchisini yuboradi. Elchi orqali Chingizxon Turkon xotunga o'g'lining yaxshilikni bilmasligini aytadi. Shuningdek Chingizxon Turkon xotunga nisbatan yaxshi niyatda ekanligini, shuning uchun unga Xorazmni tark etmaslikni, urush tamom bo'lgandan so'ng unga Xurosonni ham taqdim qilishga tayyorligini, agar uning so'zlariga ishonmasa, oldiga ijobiy tasdiq olish uchun o'z odamini yuborishi mumkinligini ta'kidlagan.

Turkon xotun Chingizxon taklifini javobsiz qoldiradi. U Chingizxon Xorazmshoh Muhammadga qarashli erlari talon-toroj qilib o'z vataniga qaytib ketadi, degan xom-xayolga boradi. Turkon xotun Bog'iston yo'li orqali Mozan-daron tomon ravona bo'ladi va u yerda zabt etish g'oyatda mushkul bo'lgan tog' qoyasida joylashgan Ilol qal'asida joylashib oladi. Mo'g'ullar bu qal'aga ham yetib kelib uni o'rab oladilar. Qal'adagi vaziyat g'oyatda mushkul ahvolga tushgach, Turkon xotunga tezda qochishni va nabirasi Jaloliddindan panox topishni maslahat beradilar. Turkon xotun esa bu maslaxatiga rozi bo'lishdan ko'ra Mo'g'ullar ko'lida asirlik dahshatlariga duchor bo'lishni afzalroq deb biladi. Bu aql va farosatdan judo bo'lgan bandaning o'z jigargo'sha nabirasiga nisbatan nafratining naqadar dahshatli ekanligidan dalolat edi.

To'rt oylik qamaldan so'ng Chingizxon askarlari Ilol qal'asini egallab yer bilan yakson qiladilar. Barcha boyliklar talanadi. Jumladan, javohirlardan o'n ming mis qol, qizil oltindan ming harvar, qimmatbaho ipak mato va boshqalar qo'lga olinadi. Sulton Muhammadning farzandlari qatl etiladi. Turkon xotun ezgu niyatiga yetadi Uni Chingizxon huzuriga yuboradilar. Chingizxon uni Mog'ulistonga jo'natadi. Turkon xotun 1233 yilda o'sha yerda xoru zorliq azobida olamdan o'tadi. Xorazmshoh Muhammadning qizi va kanizaklari Chingizxonning o'gillari va yaqinlariga bo'lib beriladi.

Chingizxon 1220 yilda o'z askarlariga bir oz dam beradi, so'ngra Xorazmshoh Muhammad orqasidan yuborilgan Jebe va Subutoyga madad berish maqsadida o'z lashkari jilovini Movarounnahrning janubiy hududlari tomon buradi. Uning maqsadi xali Mo'g'ullarning oyoqlari yetmagan Qashqadaryo va Surxondaryo vohalarini egallab, so'ng Balx orqali asosiy hujumni Xorazmshohlar davlatining poytaxti Urganjga qaratish edi. 1220 yilning yozida Nahshob egallanadi. Yozma manbalarda qayd qilishicha, yozni Nahshobda o'tkazgan Chingizxon Qashqa vohasiga alohida e'tibor bilan qaragan. Taniqli adabiyotshunos olim Poyon Ravshanrning fikricha: «Chamasi, uni bu vodiyni keng o'tloqlari, tog' oldi yaylovlari, sug'oriladigan dehqonchilik yerlari qiziqtirib qolgan bo'lsa kerak.. Tabiiyki, o'z yurtida yaylovlar uchun uzoq kurash olib borgan Chingiz Qashqa vohasidagi bepoyon o'tlovlarni, yashnab turgan ekinzorlarni (u ayni pishiqdilik paytida balo-qazodek bosib kelgan) o'z tasarrufiga olishga jon-jahdi bilan kirishgan, Chingizdan so'ng bu vohada nufuzli mo'g'ul harbiy

boshliqlari turadi. Qashqa vohasi Chig'atoy avlodining qarorgoh manziliga aylanadi»¹.

Mo'g'ullar Naxshobning kulini ko'kka sovuradilar, boyliklarini talaydilar, aholini qirgin qiladilar. Bu hol madaniyatning inqiroziga sabab bo'ladi, ko'plab fozil kishilar, shoirlar, adiblar bu kurashda halok bo'ladilar. Ba'zi bir ulug' allomalar ta'qib va quvg'indan o'zga yurtlarga vatandan bezib bosh olib ketishdan boshqa chora topa olmaydilar. Qashqa vohasining buyuk farzandi, Hindistonda o'ziga boshpana topgan Ziyoudin Naqshabiy ana shundaylardan" biridir.

Chingizxon 1220 yilning kuzida Termiz sari lashkar tortadi. Shahar noibi Fahriddin Habash boshchiligida termizliklar Chingizxon qo'shinlariga qattiq qarshilik ko'rsatadilar. Shahar o'n bir kun deganda bosqinchilar tomonidan egallanadi va Harobazorga aylantiriladi. Shunday qilib, Chingizxon boshliq mo'g'ullar Sirdaryo havzasi, Zarafshon, Qashqadaryo va Surxondaryo voxalari, Amudaryo o'rta oqimining o'ng shil hududlarini egallab, endi o'zlarining bosh nigohlarini Xorazmshohlar davlatining asosiy markazi bo'lgan Urganj shahrini egallashga qaratadilar.

5. URGANJ FOJIASI

Xorazmshoh Muhammaddan taxt vorisligi va valiaxdlikni olgan sulton Jaloliddin ukalari va yigitlari bilan Kaspiy dengizi va Bolxon ko'rfazi orqali Xorazmga yetib keladi. Ular tez orada dushmanga qarshi kurashmoq maqsadida va Urganj ximoyasi uchun 70 ming askar to'playdilar. Lekin shu orada Turkon xotun urug'laridan bo'lgan lashkar boshliqlarining Jaloliddinga qarshi fitna tayyorlayotganliklari oshkor bo'ladi. Fitnaga sobiq Jand noibi, qochqin qipchoq lashkarboshisi Qutlug'xon boshchilik qiladi. Jaloliddin 1221 yil 10 fevralda Xo'jand hokimi Temur Malik maslaxati bo'yicha 300 nafar sinalgan suvoriylar bilan Urganjni tark etadi va Niso shaxrigacha bo'lgan masofani 16 kunda bosib o'tadi.

Shu orada Chingizxon Muhammadning o'g'illari Xorazmga kelib u yerda kattagina kuch to'plaganliklaridan xabar topadi. U darhol Jo'chi, Chig'atoy va o'qtoy boshchiligida katta qo'shinni Xorazmga jo'natadi. O'z raqiblarining Xu-rosonga chekinishiga yo'l bermaslik uchun Xorazm cho'llarining janubiy hududlariga mo'g'ul kuchlarini joylashtiradi. Urganjdan Nisoga yetgan Jaloliddin va Temur Malik dushmanning 700 kishilik qismiga to'g'ri keladi. Kuchlar teng bo'lmasa-da, Jaloliddin mo'g'ullarni yakson qiladi. Nisodan Nishopurga va u yerdan G'aznaga yetib boradi. G'aznada Jaloliddin dushmanga qarshi ko'rashmoq maqsadida kuch to'plashga kirishadi. Urganjga mo'g'ullarning katta lashkari bostirib kelayotganligi xabarini eshitgan Xorazmshoh Muhammadning o'g'illari o'zloqshoh va Oqshohlar shaharni tashlab qochadilar. Ammo ular Niso yaqinida mo'g'ullar bilan bo'lgan jangda xalok bo'ladilar. Bu baxtsiz shaxzodalarning kallalarini mo'g'ullar o'z nayzalariga ilib ko'tarib yuradilar.

Xorazmshohlar davlatining markazi, o'zining go'zalligi bilan go'shadagi kelinchak kabi ta'rifli jannatmakon shahar hamla qilib turgan dushman qarshisida o'z xoliga tashlab qo'yiladi, chorasiz va himoyasiz qoladi. Shaharni himoya qilish o'lguday qo'rqqoq va amalparast, o'zini sulton deb e'lon qilgan Xumortakindek bir kimsaga tegadi.

¹ Равшанов П. Адабий саҳифалар. Т.: "Ўқитувчи", 1985, 20- бет

Shaharni himoya qilishni u o'z zimmasiga oladi. Oradan ko'p vaqt o'tmay mo'g'ullarning 50 ming kishilik lashkari Urganj shaxrini qamal qiladi. 1221 yilning qishida boshlangan bu xujum har qancha dahshatli bo'lmasin, vatanparvar xorazmliklarning mag'ul qaddini buka olmaydi, ular o'z ona shaxarlarini mardonavor himoya qilib dushmanga arslonlardek tashlanar edilar. Biroq kutilmaganda o'zini sulton deb e'lon qilgan va shahar mudofaasini o'z qo'liga olgan Xumortakin Urganj darvozasini ochib berib, askarlari bilan dushmanga taslim bo'ladi. Mo'g'ullar shaharga yopirilib kiradilar, har bir xona, har bir qarich yer uchun mislsiz jang qizib ketadi. Urganjliklarning ruhi tushmaydi, ular qaxramonlik mo'jizalarini namoyish qiladilar. Ayniqsa, bu borada Urganj shaxri himoyasiga mana shunday og'ir bir asnoda boshchilik qilgan, zamona-sining buyuk allomasi Shayx Najmiddin Kubro nomi bilan tarixga kirgan 76 yoshli Ahmad ibn Umar Xivakining jasorati tillarda doston bo'ladi.

Chingizxon shayx Najmiddin Kubroni yaxshi bilar edi. U Urganjga xujum qilganda shayxga xabar yuborib: «Maslaxatim shuki, siz u yerdan tashqari chiqsangiz darveshlaringizga ziyon-zahmat yetkazilmagay», deydi. Najmiddin Kubro shunday javob qiladilar: «Mana, yetmish yildirki, Xorazm xalqi bilan yashab kelmoqdaman. Bugungi kunda qazoyi ilohiy balo jazosini yubordi. Ularning kallasida muruvvat degan narsa bo'lmaydiki, orasidan qochib o'zimni bir chekkaga olsam. Balki, ular bilan birga beg'amona yag'moga duchor bo'lganim tuzukroq bo'lar. Balolarga ham ular bilan yor bo'lsam».

Mirzo Ulug'bek Shayx Najmiddin Kubroning javoblarini sharhlab bunday deb yozadi: «Bir keksa umri oxirlashib qolgandi. Shu sababdan unga so'z kor qilmadi. Quyidagicha javob berdi: Yetmish yildirki, Xorazmda xushxol yashayman. Taqdir muruvvati shuni taqozo qiladiki, kelgan baloga tan bergum goxo. Qonimni shu yerda to'kadigan bo'lishsa, tangri farmonidan qochmagum. Qiyna olovi yongan ekan, Urganjda xo'lu qurug' yondi. Shoh lashkari o'qu tig' bilan band, donoyu nodon holi bilan ishi yo'q. Uning boshini kesmasang yaxshi bo'lardi, degan pandni mo'g'ulning eshitgisi yo'q. Qazo tig'i taqdir tufayli o'tkir-lashgan ekan, keksayu yoshning boshi kesilgusi»¹. Najmiddin Kubro shahar himoyachilariga qarata iltijo bilan «Yo Vatam, yo sharaflı o'lim!» deb xitob qiladi. Mo'g'ullar hali biron yerda bunchalik qattiq qarshilikka duch kelmagan edi, xali biron joyda mo'g'ul askarlari bunchalik ko'p qirg'in qilinmagan edi. Daxshatli qirg'inbarot Urganj fojiasi yetti oy davom etadi. Son jihatdan ustun bo'lgan dushman mashaqqatlar va hisobsiz qurbonlar evaziga g'alabaga erishadi. Qo'lida qurol ushlashga majoli qolmagan Urganjliklar ilojisizlikdan taslim bo'ladi. Jaro-hatlangan shayx Najmiddin Kubro o'limi oldidan tug' tutgan mo'g'ul sarboziga tashlanib, bir qo'li bilan qatl etayotgan mo'g'ul yalovining uchini ushlab turgan. Oxiri tug'ni qirqib olganlar. Bu haqda Mirzo Ulug'bek bunday deb yozadi: «Murshidi a'zam Shayx-Najmiddin Kubro xudo amri bilan Xorazm uchun boshini tikdi. Boshini topshirishda qotil yaloviga yopishdi. Dini xaq iqlimining shohi Ul piyr sarpanjasidan o'n zabardast yigit yalovni chiqarib ola olmadilar. Sayidlar shayxi sarpanjasida kofir yalovini ko'rib xayratda qolgan oqillar bu xolni sharhladilar: Yalov uchini Shayx tutib, ta'rix aytdiki, vafotim sanasi «hohi shuxado» («Shahidlar shohi») dir.

...Biz shunday ulug'lardanmizki, gavhar tutamiz: oriq echki tutgan pastkash emasmiz. Imon qadahida bir qo'limiz bilan may ichsak, ikkinchi qo'limiz bilan kofir

¹ Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи, 164-165- бет

yalovidan tutamiz»².

Urganj taslim bo'lgach yondiriladi, hamma tirik jon qilichdan o'tkaziladi, boyliklar talanadi. Juvayniyning ma'lumotlariga qaraganda, 100 ming nafar hunarmand, kosib, rassomlar asirga olinib Mo'g'ulistonga jo'natilgan. Mo'g'ullar vahshiylikning bor usullarini ishga solganlar, yo'qlarini esa o'ylab topganlar. Yozma manbalarda ta'kidlanishicha, ayollar yalang'ochlanib ikki guruxga bo'lib urushtirilganlar. So'ngra mo'g'ul askarlariga ular orasida yoqdanini tanlab olib maishat qilishga ruxsat berilgan. Rivoyat qilinishicha Xorazmshoh Muhammad vazirlarini Chingizxon huzuriga keltirganlarida u Muhammad xazinasiga arab va xind mamlakatlardan keltirilgan qimmatbaho toshlar topildimi, deb o'z xizmatkorlaridan so'raydi. Bu toshlar asosan uchta bo'lib, biri «Badaxshon», ikkinchisi «Shu'layi jahon» va uchinchisi «Gang» deb atalardi. Sobiq xazinabon bu qimmatbaho gavhartoshlarni vazirlardan biri yutib yuborganligini xabar beradi. Chingizxonning buyrug'i bilan, «...asirlikda ushlab turilgan o'n uch chog'lik va-zirlarni hovliga olib chiqib, yerga bosib, yotqizib, qorinlarini baliqdek yorisha boshlaydi. Barcha vazirlarning qorni yorilib, ichak-chavoklari titkilanayotgan bir paytda navkarlardan biri qichqirib o'rnidan turadi. «Topdim! Mana, bebaxo gavhartosh!» Darhaqiqat, Amin al-mulk degan tijorat vazirining qornidan o'rik danagi kattaligida «Shu'la-yi jahon» bilan «Gang» gavharlari topiladi¹. Rivoyatlarga qaraganda, har bir mo'g'ul jangchisiga 24 tadan asir bo'lib berilgan. Urganj qamali vaqtida esa kamida 50 ming mo'g'ul askari bo'lgan emish. Albatta, bu raqamlar ma'lum ma'noda mubolag'a bo'lib, bo'rttirib ko'rsatilgan bo'lishi mumkin.

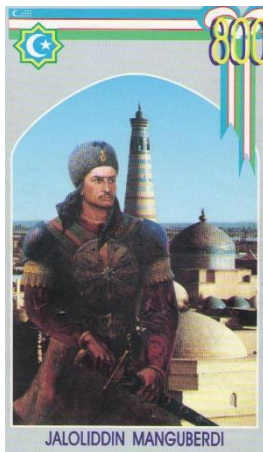
Mo'g'ullar shaharning kulini ko'kka sovurish bilan bir qatorda Urganjdan nom-nishon qoldirmaslik uchun Amudaryodagi tug'onni buzib, suvni shaharga burib yuboradilar. Barcha ulkan tarixiy obidalar, ilm-ma'rifat manbalari suvga bostiriladi. Natijada uzok muddat davomida barpo etilgan bu ulkan qadimiy madaniyat va ma'muriy markazda hayot to'xtaydi. Juvayniyning iborasi bilan aytganda, «Urganj qashqir makoni bo'lib qoldi va bu yerda boy-o'g'li va burgut in qurdi».

Tarixiy Urganj fojiasi Xorazmshohlar davlatining inqirozini bildirar edi. Movarounnahr va Xorazmning bepoyon hududlari Chingizxon davlati tasarrufiga o'tadi. Ammo Chingizxon va uning galalari bilan kurash xali o'z nihoyasiga yetmagan edi. Bu kurashning asosiy sardori va bayroqdori sulton Jaloliddin Manguberdi edi.

6. JALOLIDDIN MANGUBERDI JASORATI

² O'sha manba 165-166- bet

¹ Мирмуҳсин. Хўжанд қалъаси, 228- бет

Bor-yog'i o'ttiz ikki yilgina umr ko'rgan bu bahodir zotning mo'tabar nomi o'z zamonasida dunyo bo'ylab qanchalar dovruc taratgan bo'lsa, oradan ko'p-ko'p asrlar o'tgach ham mardlik va ozodlik uchun kurash, el-yurtga fidoyilik timsoli sifatida yashab kelmoqda. Uning qahramonligi kelajak avlodlarga, birinchi galda siz bilan bizga tarixiy xotira oldida boshimizni mag'rur tutib yashamogimiz uchun to'la huquq beradi.

Islom Karimov

Movarounnahr va Xorazmni qo'lga kiritgan Chingizxonda sulton Jaloliddin xayot ekan tinchlik yo'q edi. Go'yo uning borliq toju taxtining shavkati va borlig'i, istiqboldagi muvaffaqiyati-yu, o'zining ham taqdiri sulton Jaloliddin qo'lida-yu, uning ixtiyorida. Ayniqsa, 1221 yilda Jaloliddinning mo'g'ullar ustidan Niso, Nishopur, G'azna atroflarida qozongan g'alabalari Chingizxon oromini buzmoqda edi.

Sulton Jaloliddin G'aznaga yetib kelganda Xorazmshohning tarqalib ketgan qo'shinlari uning atrofida to'planadilar. Tuluxondan mag'lubiyatga uchrab G'azna tomon chekingan Hirot kuchlari ham Jaloliddinning kuchlariga qo'shiladilar. Qabaqliyon qavmidan bo'lgan 40 ming qo'shin Xorazmdan etib keladi. Xullas, dushmanga qarshi tura oladigan katta kuch to'planadi. Jaloliddin bu kuchlar bilan G'aznaga yaqin bo'lgan Voliyon qal'asi atrofida Chinizxonning Bekchak va Timqur boshliq qo'shnini yakson qiladi. Dushman to'qqiz ming jangchisidan judo bo'lib, juda ko'p o'lja, boyliklarni tashlab qochadi. Chingizxon bu shum xabarni Tolqonda turganda eshitadi va Jaloliddinni tezda daf qilish uchun eng ishonarli va dongdor lashkarboshisi Qayqur no'yon boshchiligida 30 ming shilik qo'shinni yuboradi. Ikki o'rtada jang 1221 yilning yozida Parvona dashtida bo'ladi. Jaloliddin janglar tarizida birinchi marta Mo'g'ullarga qarshi kurashda yangi taktik usulni qo'llaydi: jangchilarga otdan tushib, jilovlarini bellariga bog'lashni va kamon bilan jang qilishni buyurad. Tun qorong'usiga qadar davom etgan jangda ikki tomonning birortasiga ham zafar kulib boqmaydi. Ertasi kuni Qayqur no'yon harbiy hiyla ishlatmoqchi bo'ladi. U dushmanni yangi kuchlar kelib qo'shildi, deb ishonirish maqsadida kigiznamat va choponlar orasiga poxol hashaklar solib sun'iy boshlar yasab ularni otlar ustiga o'tqazib qo'yadi. "Soxta jangchilar"ni tuyalar karvoni va aravalari orasiga joylaydilar. Bu hiyla Jaloliddin askarlarni dastlab ancha dovdiratib qo'yadi. Ularning ba'zilari hatto chekinishga maslahat ham beradilar. Ammo sulton og'ir va bosiqlik bilan avvalgi kundagi taktika asosida otdan tushib kurashni davom ettirishni tavsiya qiladi. Dushmanning bir necha hujumi qaytarilgach, sulton buyrug'i asosida chalingan karnay sadolari osda Jaloliddin askarlari otlarga minib, shovqin-suronlar bilan mo'g'ullar ustiga tashlanadilar. Dushman tilka-pora qilinadi. Qayg'ur no'yon ozgina odam bilan Chingizxon huzuriga kirib boradi. Bu xabarni

eshitgan Chingizxon dahshatga tushadi. U shu zahotiyoq o'zining barcha kuchlarini jamlab, sulton Jaloliddinni daf qilish maqsadida shaxsan o'zi otlandi.

Parvona dashtidagi g'alaba sulton Jaloliddinga qimmatga tushadi. Mo'g'ullar ustidan qozonilgan g'alabadan so'ng qo'lga kiritilgan o'ljani taqsimlash paytda nizo kelib chiqadi. O'ljaga tushgan bir arabi ot uchun Xorazmshohning mo'tabar amirlaridan Sayfiddin O'g'roq bilan Hazora maligi Amin Malik janjallashib qoladilar. Qizishib ketgan Amin Malik tortishuv paytida O'g'roqning boshiga qamchi bilan tushiradi. Sulton Jaloliddin bu nizoni bartaraf qilmaydi. Xafa bo'lgan Sayfiddin O'g'roq 30 ming askari bilan ketib qoladi. Qabaqli turkman va xalaj sipohlari ham sultonan yuz o'giradilar. Natijada Jaloliddinning qo'shinlari yarmiga kamayib, kuchsizlanib qoldi.

Chingizxon ikki o'rtada masofani juda tez fursatda bosib o'tib G'aznaga etib keladi va Jaloliddinni 1221 yilning kuzida ta'qib qila boshlaydi. Jaloliddin Chingizxonning ko'p sonli qo'shinlariga qarshi tura olmasligini payqab, avval G'aznaga, so'ngra Sind (Hind) daryosiga chekinadi. Chingizxon Sind daryosiga yaqinlashganda Jaloliddining keyingi kuni daryoni kechib o'tmoqchi ekanligini eshitib shu kechaning o'zidayoq daryoning kechuv yo'lini to'sadi. U sulton qo'shinining orqadagi qismiga etib olib uni tor-mor qiladi. 1221 yil 9 dekabrda Jaloliddinning yarim oy shaklida joylashtirilgan hamd qanotlari bilan Sind daryosiga tiralgan oz sonli qo'shinni o'rab oladi. "Sulton Jaloliddin bin Sulton Muhammad Xorazmshoh, - deb yozadi Mirzo Ulug'bek, - o'zini suvu olov o'rtasida ko'rdi, chunonchi bir tarafida keskir qilichlar olv soqardi, boshqa taraqida esa qonxo'r daryo turardi. Hech bir tomondan chiqib ketishning iloji yo'q edi. Noiloj janga kirishdi. Bahodirlik otini kurashmaydoniga solib, totor kofirlardan ko'pini halokat tuprog'iga qordi va hech bir kulfatsiz jang qildiki, agar Rustami doston tirik bo'lganda, unga bo'lgan muabbat yopig'ini o'z elkasiga solgan bo'lardi. Agar kumushtan Isfandiyor bu jangni mushohada qilganda, uning xizmatida qullik laozimini jonu dili bilan qabul qilgan bo'lardi¹".

Chingizxon Jaloliddini tiriklayin qo'lga olishga farmon berdi. Xorazm bahodiri etti yuzta mard yigitlari bilan jang maydoni o'rtasida arslonlardek jon berib jon olardi. "Qaysi tomonga ot choptirmasin, tuproqni qong bo'yardi. Agar bu jangni Zolning o'g'li ko'sa edi, u sulton Jalol (uddin)ning qo'lini o'pgan bo'lardi²". Ammo, Chingizxon lashkari hisobsiz edi. Uning jang maydonidagi lashkari hisbsiz edi. Uning jang maydonidagi asosiy kuchlari parokanda bo'lish arafasida turgandi. Biroq, pistirmadagi 10 ming nafar saralangan lashkar jang oqibatini Chingizxon foydasiga hal qiladi. Sulton Jaloliddin vazmyatning g'oyat og'ir va mushkulligini hisobga olib, rafiqasi, onasi va farzandlarining dushman qo'lga tushishini istamay ularni Sind daryosiga cho'ktiradi. Chunki o'sha kuni mo'g'ullar Jaloliddinning qo'lga tushirilgan 7 yoshli o'g'lining yuragini tiriklayin sug'urib olgan edilar. O'zi esa qora to'rik otiga minib, so'nggi bora mo'g'ullarga hamla qilib, so'ng oti jilovini orqaga tortadi; Sovutini yelkadan tashlab, otiga qamchi bosadi va balandlikdagi qoyadan o'zini Sind daryosiga otadi. (Daryo qirg'og'idan to o'zan (suv)gacha o'n gazdan ortiqroq edi.) Jaloliddin daryoning narigi soxiliga o'tib oladi va ko'zdan g'oyib bo'ladi. Mirzo Ulug'bekning bergan ma'lumotlariga qaraganda, Jaloliddinning orqasidan daryoning narigi qirg'og'iga uning yana etti jangchisi birga suzib o'tadi. Daryo qirg'og'iga kelib bu voqeani kuzatib turgan

¹ Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи, 182- бет

² O'sha asar 182-bet

Chingizxon taajjub va hayratdan yoqasini barmoqlari bilan tutib: «Otadan dunyoda hali bunday o'g'il to'g'ilmagan. U sahroda sher kabi g'olib jangchi, daryoda esa nahang (aqla) kabi botir. Qanday qilsinki, hali hech kim taqdir bilan, hech bir mojaroda teng kelolmagan. Lekin u mardlikning dodini berdi. Qazoyi qadar qarshisida qudrat qo'lini (mardona) ochdi. Mardlik bilan undan (qazo) qutulib bo'lmaydi. Nima qilsin-qilmasin bu ulug' xudo ishidir»³, — degan edi.

Dushmanidan omon-eson qutulgan Jaloliddin o'zining oz sonli askari bilan Shimoliy Xindistonning bir chekkasiga o'tib omonatgina jon saqlashga majbur bo'lgan edi. Bundan xabar topgan Shatra viloyatining podshosi chaqirilmagan mehmonlarning og'ir ahvolidan foydalanib ularni daf qilmoqchi bo'ladi va xujum uyushtiradi. Axvolining tangligini hisobga olgan Jaloliddin tavakkal qilib Shatra podshosini yakkama-yakka jangga chorlaydi. Bu jangda g'alabaga erishgan sultonga Shatra podshosining mingta otliq va besh mingta yaxshi qurollangan jangchilari taslim bo'ladilar va uning tomoniga o'tadilar. Bu muvaffaqiyatdan so'ng tevarak-atrofdagi yangi-yangi kuchlar Jaloliddinga kelib qo'shiladilar. Bu mamlakatning eng katta lashkarboshisi Shamsiddin Eltutmish ham umumiy dushman — mo'g'ullarga qarshi kurashmoq maqsadida 30 ming otlik va 100 ming piyoda asl qurol tutgan askarlarini olib Jaloliddin huzuriga keladi. Lashkarboshi ixtiyorida 300 ta fil ham bor edi. Shu tariqa Jaloliddin Xindiston shimolida katta davlat barpo etadi, o'z nomidan kumush va mis tangalar zarb ettiradi, o'zi egallab turgan hududda soliq siyosatini joriy qiladi. U o'z davlati chegaralarini kengaytirib kuch to'plab, so'ng mo'g'ullar bilan xisob-kitobni bir yoqliq qilishni qalbining to'rida tugib qo'yadi. Jaloliddin Manguberdi ana shu maqsadda o'zining dastlabki harbiy yurishlarini Irokda lashkar tortishdan boshlaydi. Tez orada Iroq va Eronning obro'li xon va beklari Jaloliddin tomoniga o'tadilar. Misr va Suriya davlatlari ham sultonga elchi yuborib, u bilan birga qo'shilish istagini bildiradi. 1226 yilgacha Jaloliddin Ozarbayjon va Gurjistonni jang bilan egallaydi.

Mo'g'ullar sulton Jaloliddinni ta'qib qilishda hamon davom etar edilar. Shu maqsadda ular Ray shaxriga xujum uyushtiradilar, 1227 yil 5 sentyabrda sulton Jaloliddin Isfaxon yaqinida Eronni mo'g'ullardan himoya qilib jangga kiradi va ular ustidan tarixiy g'alabaga erishadi. Bu jangda mag'lubiyatga uchragan mo'g'ullarning mashxur lashkarboshilaridan biri sanalgan Taynal nuyon Chingizxon o'rdasiga qaytar ekan, Jaloliddinni o'z davrining chinakam pahlavoni, podsho va lashkarboshilarning dohiysi deb baho bergan edi.

1227 yilda Chingizxon vafot etgandan so'ng bir oz muddat chingiziylar o'z ichki ishlari bilan ovora bo'lib qoladilar va hatto ular Jaloliddin bilan yaqinlashishga qaror qiladilar.

1230 yilda sulton Jaloliddin Hilot shahrini qamal qilib turgan kezlar (taxminan aprel oyi)da singlisi Xonsultondan (Jo'chiga xotin bo'lgan, undan farzandi ham bor edi) xat oladi. Xatda quyidagilar yozilgan edi: «Sizning kuchingiz, sizning qudratingiz va mulklaringizning kengligi to'g'risidagi xabar qoon qulog'iga yetdi. Shuning uchun u siz bilan qarindosh tutinishga hamda sizlarning mulklaringiz Jayxun daryosi bilan chegaralanishi to'g'risida kelishib olishga axd qildi: daryogacha bo'lgan barcha mulklar sizniki, daryo ortidagi mulklar uniki bo'ladi. Shuning uchun agar siz ularga (mo'g'ullarga) qarshi turish uchun kuch topsangiz, o'ch oling, ularga qarshi jang qiling,

³ O'sha asar 183-184-bet

yengsangiz istaganingizni qilasiz. Yo'qsa, agar ular shuni istab turgan ekan, shundan foydalanib, ular bilan yarashing»¹. Jaloliddin bu xatni javobsiz qoldiradi. Ammo nachora, taqdir o'yini Jaloliddinga kutilmaganda oyoq ostidan yana bir dushmani dunyoga keltiradi. Kichik Osiyodagi Ani sultoni Alovuddin Qayqubod o'z ixtiyori bilan Jaloliddinga kelib qo'shilgan bo'lsa-da, u bilan o'zaro kelisha olmaydi va Jaloliddinga qarshi fitna tayyorlaydi. Bu fitnaga Kichik Osiyodan tashqari Shom (Suriya), Shimoliy Mesopatamiya kabi davlatlar va boshqa bir qator shaharlarning hukmdor va beklari ham qatnashadilar. Jaloliddin bu fitnani nazar-pisand qilmaydi va e'tibor bermaydi. Jaloliddin bilan fitnachilar qo'shinlari o'rtasidagi jang 1230 yil 10 avgustda bo'lib o'tadi. Unda Jaloliddin qo'shinlari katta mag'lubiyatga uchraydi va u kichik bir guruh qo'shin bilan Ozarbayjon hududlariga chekinadi. Kuchsizlanib qolgan Jaloliddinni uning eski raqibi mo'g'ullar qo'li bilan yo'q qilishga qaror qilgan Ozarbayjondagi ismoiliylar hukmdori Alovuddin Muhammad III mo'g'ullarga yashirin maktub yo'llaydi. Unda Jaloliddin tormor qilinganligi va uning qo'shinlari juda oz sonli ekanligi xabar qilindi. Mo'g'ullar Xorazm bahodirini qo'lga olish uchun maxsus katta qo'shin jo'nata dilar. Jaloliddinning o'z a'yonlari va yaqinlari o'rtasida ham e'tibori keta boshlaydi. Xatto uning bosh vaziri Sharof Al-Mulk ham unga qarshi fitna uyushtiradi. Uning xatlaridan biri Jaloliddin qo'lga tasodifan tushib qoladi va u Sharof Al-Mulkni qatl etadi. Xorazmshoh Jaloliddin asta-sekin o'zining barcha boru-bisoti va mulkidan ajraladi. Ular o'zlariga mustaqillik olib Jaloliddinni tark etadilar. Taqdir undan yuz o'g'irganligiga chiday olmagan sulton maishat-parastlik va ichkilikka beriladi.

1231 yilning avgustida tunda mo'g'ullar Jaloliddin Manguberdi ko'rasiga hujum qiladilar va shirakayf xolatda yotgan sultonni qo'lga olib, otga bog'lab olib qochadilar. Yo'lda o'ziga kelgan Jaloliddin qo'lini bo'shatib yonidagi mo'g'ul askarining qilichini tortib olib ular bilan jang qiladi va ulardan o'zini ozod qiladi. Yolg'iz qolgan Jaloliddin Manguberдини endi qurd qaroqchilari qo'lga oladilar. U o'zini qaroqchilarning boshlig'iga tanishtirishga majbur bo'ladi: «Meni shu yaqindagi bek qo'lga topshirsang, ayniqsa Shahobiddin G'ozni mulkiga eltsang, katta mukofot olasan, mening o'zim seni mingboshi qilib qo'yaman» deydi. Bu taklifga qaroqchilar boshlig'i rozi bo'lib, Jaloliddinning qo'lini bog'lab, xotinini unga qorovul sifatida qoldirib, ikkita ot olib kelish uchun ko'shni qishloqqa ketadi.

Shu payt qo'lida nayza ushlagan bir qurd paydo bo'ladi. U qo'li bog'liq asirning kimligini qorovul ayoldan so'raydi. Ayol uning sultonligini, eri qo'lga tushirganligini aytadi. Qurd esa bunga ishonmaydi. Uning akasini xorazmiylar Xilot qamali chog'ida o'ldirgan edilar. Shul bois akasining o'chini olish maqsadida qo'li bog'liq qurolsiz mahbusning ko'kragiga nayza sanchadi va o'ldiradi.

Bu g'oyatda alamli dramatik fojea 1231 yil 17—20 avgustlar orasida sodir bo'lgan. Ulug' vatandoshimiz Jaloliddin Manguberding ayanchli taqdiri ana shu tariqa o'z poyoniga yetadi. Uning jasadi Mayafariqiga keltiriladi. Bu yerda uni Al-Malik va Al-Muzaffar hukmdorning vaziri bo'lgan amakisi O'tirxon taniydi.

Xorazmshoh Jaloliddin Manguberding jasadi tunda Mayafariqiga yaqin joyda dafn etiladi. Uning qabrini hech kim xaqorat qilmasin degan maqsadda u er tekislab yuboriladi.

Tarixiy manbalarda Jaloliddin Manguberdi to'g'risida ham ijobiy, ham salbiy

¹ Буниятов З.М. Государство Хоразмшахов – ануштегинидов, 169

ma'lumot va xabarlarini uchratish mumkin. Ammo o'z davrining ulug' davlat arbobi, buyuk lashkarboshisi haqida kim qanday va nima deb yozishdan qat'i nazar, Jaloliddin Manguberdini xech kim An-Nasaviychalik yaxshi bilmagan va uning haqida bundan ortiqroq narsa yoza olmas edi, yoza olgan ham emas. An-Nasaviyning o'zi kimq Nasaviy Muhammad Ibn Ahmad Ibn Ali (to'g'ilgan yili noma'lum —1249 yilda vafot etgan) tarixchi olim, Xuroson qal'asi (Ashxobod yaqinida) hokimi (1219—1221) bo'lgan. U mo'g'ullarga qarshi faol kurash olib borgan. Nasaviy 1224 yildan boshlab Jaloliddinning shaxsiy kotibi bo'lgan, uning mo'g'ullarga qarshi va boshqa xarbiy yurishlarida bevosita ishtirok etgan. Nasaviy 1241 yilda arab tilida «Siyrat Us-Sulton Jaloliddin Manqburni» («Sulton Jaloliddin Manguberdining xayot yo'li») asarini yozgan. Bu asar XIII asrda fors tiliga tarjima qilingan, uning arabcha nusxasi Parij, Qohirada va forsha nusxasi Texronda, ruscha tarjimasi Bokuda nashr etilgan. Ushbu asar asosida Z.M. «Anushtegin — Xorazmshohlar davlati» (1097—1231) asari dunyoga kelgan.

An-Nasaviy o'zining yuqorida nomi tilga olingan asarida Jaloliddin Manguberdining xaqqoniy qiyofasini, ichki kechinmalarini atroflicha, to'laqonli tasvirlab beradi: «...Yomg'ir maydalab urib yog'moqda. Sovuq yoqimsiz shamol esmoqda. Sulton o'z qo'shini bilan Hilot jangidan (1230) qaytmoqda. Oyning mo'ralashida ko'zim sultonga tushib qoldi. Sultonning ko'zlaridan tinmay yoshlar oqar, u bir nimalarni pichirlar edi. Diqqat bilan quloq soldim. Shunday so'zlarni eshitdim... «E, yaratgan Alloh! Nega meni oddiy cho'pon yoki dehqon qilib yaratmasdan Sulton qilib yaratding. Ne gunoxim uchun menga tinchlik bermaysan. Ne qilmishlarim uchun meni buncha quvg'inlikka duchor qilgansan. Na turmushimda, na yurishimda halovat bor»¹.

Shahobiddin an-Nasaviy o'z asarida Jaloliddin Manguberdining shaxsiy fazilatlari va xususiyatlarini oddiy va sodda ifodalay olgan: «U turk bo'lib, qora mag'iz yuzli, burni oldida qora xoli bor, o'rta bo'yli yigit edi. Fors tilida ham bimalol so'zlasha olar edi. U dovyuraklikda tengi yo'q, sherlar ichida sher edi. U kamtarin, jiddiy odam bo'lib, xech qachon baqirmas, so'kinmas, o'z atrofida gilar oldida o'zini juda yaxshi, sipo tutar edi. U ko'p gapirmas, xoxolab kulmas, ahyon-ahyonda jilmayar edi. U adolatni xurmat qilar, o'z fuqarolariga nisbatan adolatli bo'lishga intilar edi. U o'z xalqining mushkul ahvolini yengillashtirishni yaxshi ko'rar edi. Biroq u yashagan to's-to'polon davr unga burhay xayrli savob ishni amalga oshirishga imkon bermadi. U hukmronlik qilgan davrdagi suronli voqealar uni zo'ravonlik ishlatishga majbur etib, uning tabiatini ma'lum darajada o'zgar-tirdi. Sulton Jaloliddin eng og'ir, murakkab sharoitlarda ham qat'iy tura oluvchi, eng qiyin sinovlardan ham sira qo'rqmaydigan, ularga befarq qarovchi odam edi»².

Albatta, Muhammad an-Nasaviydan o'tkazib, ortiqroq bir gap aytib Jaloliddin to'g'risida fikr yuritish mumkin emas. Biz shu narsani ayta olamizki, xalqimiz ona Vatanni Jaloliddindek sevuvchi farzandlari bo'lganligi bilan faxrlanadi. Ammo biz qizil saltanat davrida millatimizning gug'uri, erk, ozodlik va mustaqillik uchun kurashda jonini tikkan Jaloliddin Manguberdi singari o'g'lonlarining nomlarini tilga ololmas edik. Mashxur shoir va adib Maqsud Shayxzoda «Jaloliddin Manguberdi» pesasini yozganligi

¹ Шахобиддин ан – Насавий. Жизнеописание султана Джелад ад – дина манбурны Б., «ФЭН», 1975, 193- белар.

² O'sha asar 296-297-bet

uchun ta'qib ostiga olingan edi. Chunki zukko shoir Jaloliddin Mangube'rdi tilidan o'z ona "xalqiga quyidagicha murojaat qilgan edi-da!

Ulug' davlat tiz cho'kmas, botir yo'lbormas,
Chinor sinar, yegilmas, bedov ot hormas.
Bu dunyoda onasiz to'g'ilgan kim borq
Jon berganga jon bermoq, mardlarga darkor.
Onamizning onasi bo'lsa shu Vatan -
Ko'rlik afzal bu yurtli asir ko'rmoqdan.

Mustaqillik yillarida O'zbekiston hukumati Jaloliddin Manguberding mo'g'ul bosqinchilariga qarshi kurashda ko'rsatgan misilsiz jasorati, vatanga va o'z xalqiga sadoqat va cheksiz muhabbatini qadrlash va uning porloq ruhini abadiylashtirish maqsadida "Jaloliddin Manguberdi tavalludining 800 yilligini nishollash haqida" qaror qabul qildi (1998 y.). Qarorga ko'ra, uning yurti Xorazmda Jaloliddin Manguberdiga haykal o'rnatildi, yirik ko'cha, maydon, jamoa korhonalari va b.ga uning nomi qo'yildi. Jaloliddin Manguberdi haqida videofilm, doston, p'esa va b. yaratildi. Jaloliddin Manguberdi ordeni ta'sis etilgan (2000 yil 30 avgust.).

Prezidentimiz Islom Karimov Jaloliddin Manguberdi tavalludining 800 yilligi munosabati bilan 1998 yili bu siymoning "o'lmas ibрати bugungi kunda ham yurtimizning tinchligi, xalqimizning omonligi, sarhadlarimizning dahlsizligini ko'z qorachig'day asrab kelayotgan dovyurak askarlarimiz el-yurt posbonlari, jasur o'g'lonrimiz shijoatida namoyon " bo'layotganini katta fahr bilan qayd qilgandi.

7. MO'G'ULLAR ISTILOSIDAN KEYINGI DAVRDAGI SIYOSIY, IJTIMOIIY VA IQTISODIY VAZIYAT

Mo'g'ullar istilosidan keyingi Movarounnahr va Xorazmdagi hayotni so'z bilan ifodalash g'oyatda og'ir. O'lkaning gullab turgan shahar va qishlohlari bamisoli kultepaga aylanadi, hayot izdan chiqadi, bir vaqtlar aholi gavjum bo'lgan vohalar bo'm-bo'sh bo'lib qoladi. Hali Chingizxon hayotligi chog'idayoq o'zi bosib olgan hududlarni farzandlari o'rtasida taqsimlab beradi. To'ngich o'g'li Juchiga Janubiy Sibir, Dashti Qipchoq, Itil (Volga) bo'yi, Shimoliy Xorazm va Darbandgacha bo'lgan yerlar tegadi. Juchi vafotidan so'ng bu yerlar uning o'g'li Botuxonga o'tadi. Ikkynchi o'g'il Chigatoyxonga Sharqiy Turkiston, Yettisuv, Movarounnahr, Xorazmning janubiy (markazi Qiyot shahri) hududlari, shuningdek Balh Badahshon, Qobul, G'azna va Sind daryosigacha bo'lgan yerlar beriladi. Uchinchi o'g'il O'ktoyga Chingizxon o'zining kindik qoni tomgan vatani Mog'ulistonni va Xitoyni hadya qiladi. Kenja o'g'li Tuluga esa Xuroson bilan Eron tegadi. Chingizxon lashkarlarni ham farzandlari o'rtasida taqsimlab beradi. Ana shu tariqa mo'g'ullar zabt etgan bepoyon hududlarni uluslarga bo'lib, **udel** asosida boshqara boshlaydilar. Uluslar markaziy davlatga — xonlar xoni - «xoon» yoki «hoqon»ga bo'ysunar edi. Uluslar hokimi esa «xon» deb atalgan. Chingizxon vafotidan so'ng xonlar xoni — xon O'qtoy bo'lgan. Ulug' xoonning poytaxti Qoraqurum shahri edi.

Movarounnahr va Xorazmning janubiy hududlari Chig'atoy ulusiga qarashli bo'lib, XIV asrning 40- yillariga qadar mavjud edi. Ulus poytaxti Beshbaliq shahri

bo'lgan. Mo'g'ullar madaniy taraqqiyotda o'lkamizning yerli xalqlariga nisbatam juda qoloq edidar. Ularning bunday bepoyon va katta hududdagi mamlakatni boshqarish tajribalari yo'q edi. Shu bois mo'g'ullar mahalliy xalqlarning zodagon vakillari xizmatidan foydalanishga majbur edilar. Ana shunday zodagonlardan biri bo'lgan xorazmlyk savdogar Mahmud Yalavochga Movarounnahrni bevosita idora kilish topshirilgan. U o'ziga poytaxt qilib Hujand shahrini tanlagan.

Mo'g'ullar Mahmud Yalavoch boshchiligida o'lkadagi xalqlardan turli xildagi soliqlarni undirar edilar. «Kalon» deb ataluvchi soliq dehdonlardan olinadigan asosiy soliq edi va u xosilning 1/10 qismini tashkil etgan. Chorvadorlardan «Qopchur» solig'i olingan. Bu soliq turining miqdori Har yuz bosh qora moldan birga teng edi. Bundan tashqari, «Yaso» qonuni bo'yicha aholidan davlat foydasiga «Shulsi» deb atalgan soliq undirilgan. «Shulsi»ning miqdori har bir podadan ikki yashar qo'y va qimiz uchun har ming otdan bir biyani tashkil etgan. Bular ham yetmaganday mamlakatdagi savdo yo'llarida joylashgan bekat -«Yom» (jom)larning harajatlari ham aholi gardaniga qo'yilgan. Ularning miqdori shu darajada ko'payib ketar ediki, ba'zi hollarda har bir «yom» uchun 20 ot-ulov, so'yish uchun qo'ylar, sog'ish uchun sog'uvchisi bilan biyalar, aravalar va boshqa sarf-harajatlar ajratilgan. Yuqorida sanab o'tilgan oliq-soliqlardan tashqari xalq ommasi yana mahalliy to'ralarning zulm va sitamlaridan ham azob va zahmat chekadilar. Ana shu tariqa aholi mug'llar bosqinidan so'ng ikkiyoqlama zulm iskanjasida qiynaladi. osqinchi mo'g'ullarning va mahalliy zodagonlarning zulm va sitamlariga qarshi xalq bir necha bor kurashga ko'tariladi. 1238 yilda Buxoroga yaqin Torob qishlog'ida ko'tarilgan xalq qo'zgoni ana shunday qo'zgonlardan biridir. Bu qo'zgon tez orada Buxoro va uning atroflaridagi qishloqlarga yoyiladi. Unda mehnatkash dehqonlardan tashqari hunarmand va kosiblar ham qatnashadilar. Qo'zg'olonga Torob qishloqlik g'alvir ustasi, hunarmand Mahmud boshchilik qiladi. U mo'g'ullarga qarshi ozodliq, erk uchun, mahalliy zodagonlar va boylarga qarshi adolat va haqiqat uchun kurash bayroqdori sifatida ona tariximizga kiradi. Mahmud Torobiy qo'zg'olonini mo'g'ullardan norozi bo'lgan Buxoro ruhoniylarining boshlig'i Shamsiddin Mahbubiy ham qo'llab-quvvatlaydi va qo'zgonchilarga qo'shiladi. Qo'zgonchilar mo'g'ul lashkarlarini Buxoro ostonalarida tor-mor keltiradilar. Mag'lubiyatga uchragan mo'g'ullar Karmanaga chekinadilar va Xo'janddan Mahmud Yalavoch yordamini kutadilar. Qo'zgonchilar safi kengayib boradi. Karmana ostonalarida qo'zgonchilar bilan mo'g'ullar o'rtasida qattiq va shiddatli jang bo'ladi. Bu jangda mo'g'ullardan 10 ming kishi o'ldiriladi. Ammo, qo'zgonchilarning rahbari Mahmud Torobiy va Shamsiddin Mahbubiylar ham jangda xalok bo'ladilar. Bu qo'zg'olon istiqboli uchun katta yo'qotish edi. Mahmud Torobiyning ukalari Muhammad va Ali qo'zgoni rahbarlikni o'z qo'llariga olgan bo'lsalar-da, ular yoshlik va tajribasizlik qiladiylar. Xo'janddan yetib kelgan Mahmud Yalavoch qo'zgonni shafqatsizlik bilan bostiradi va uning qatnashchilaridan ayovsiz o'ch oladi. Qo'zg'olon ishtirokchilaridan 20 ming kishi qirib tashlanadi. Buxoro va uning atroflarida yana mo'g'ullarning Chig'atoy ulusi hukmronligi tiklanadi. Ammo, qo'zg'olon xalq ommasining kelgindi bosqinchilar zulmidan sabr kosasi to'lib-toshganligini ko'rsatadi. Bu qo'zgon xalq ommasining bir yoqadan bosh chiqarib hamjihatlik bilan kurashga otlansa, mo'g'ullar-ni Vatan tuprogidan haydab chiqarib, o'z ozodligi va mustaqilligini qo'lga kiritishi mumkin ekanligini aniq-ravshan namoyon

etadi.

Mahmud Torobiy qo'zg'oloni bahonasi bilan markaziy hokimiyatdan Chig'atoy - Movarounnahr hukmdori Mahmud Yalavoch chetlashtiriladi. Unga qo'zg'olonni bostirishda sustkashlik qilganligi aybi qo'yiladi. Yalavochning o'rniga uning o'g'li Mas'udbek 1289 yilgacha Movarounnahrda hukmronlik qiladi. Mahmud Yalavoch ulug' qoon O'qtoy huzuriga yetib borgach, u Dasin (Pekin) shahriga hokim qilib tayinlanadi va 1250 yilgacha, ya'ni vafotiga qadar shu lavozimda turadi.

Shu narsa alohida e'tiborga loyiqki, mo'g'ullar Movarounnahrda qariyb bir yarim asr mobaynida hukmronlik qilgan bo'lsalar, shu davr mobaynida biror muddat bo'lsa-da, tinchlik osoyishtalik va barqarorlik bo'lgan emas. Chingizxon nasli namoyandalari, shuningdek boshqa mo'g'ul qabila va urug zodagonlari markaziy va udel hokimiyatlari uchun talashib, boylik, yer, davlat hirsini havasi bilan bir-birlariga qarshi ayovsiz va shafqatsiz kurash olib bordilar. Bu kurash va tarafkashliklarning azobini esa oddiy mehnatkah xalq tortdi.

Saltanat birligini buzishga qaratilgan harakatlarning dastlabki ko'rinishlari hali Chingizxon hayotligi chog'ida ko'zga tashlangan edi. O'shanda Chingizxon o'z o'g'li Jo'chidan shu darajada qattiq gazablangan ediki, ota-bola o'rtasida qonli to'qnashuv bo'lishiga oz fursat qolgan edi. Faqat Jo'chining bevaqt o'limi tufayli bu dahshatli hodisa ro'y bermaydi. Jo'chi vafot etgach, uning o'g'li Botuxon bilan O'qtoyning o'g'li Quyuqxon o'rtasida kurash keskinlashadi. To'satdan Quyuqxon dunyoni tark etadi (1249) va yana ikki o'rtada urush bo'lmaydi.

Xullas, 1251 yilda Qoraqurumda chaqirilgan qurultoy chingiziylar o'rtasidagi ziddiyatlarni bir yoqlilik qilishi kerak edi. Unda Chigatoy va O'qtoy avlodlari fitna uyushtirishda ayblanib qo'lga olinadilar. Qurultoydan so'ng ularning qarindosh-urug'laridan 77 amir qatl etiladi. Qurultoyda Botuxon va uning ukasi Berkaxonning qo'llab-quvvatlashi natijasida Tuluxonning bosh farzandi Munqa ulug' hoqon (1251-1259) etib saylanadi. Munqa davrida Chig'atoy ulusi tugatiladi. Ular yerlari Munqa va Botuxon o'rtasida o'zaro taqsimlanadi. Faqat Chigatoyning nabirasi Olg'uxon Oltin O'rdaga qarshi keskin choralar ko'rib, 60-yillarda Chig'atoy ulusini qaytadan tiklashga muvaffaq bo'ladi.

Yuqoridagi voqealar shuni ko'rsatadiki, buyuk mo'g'ul davlati faqat nomigagina bor edi, xolos. Amalda esa har bir ulus o'zicha mustaqil bir xonlik davlat edi va ular bir-birlariga nisbatan zimdan ish tutardi. Qulay bir fursat keldi deguncha ular bir-birlariga urushlar e'lon qilar, bir-birlarining mol-mulkларini talar edilar. Jumladan, 1272 yilda Eron taxtini boshqargan Tuluxonning ukasi Haloquxonning lashkarlari Oqbek boshchiligida Chig'atoy ulusi bo'lmish Movarounnahrda bostirib kirib, Naxshob va Kesh shaharlarini talab, vayron qiladi-lar. 1273 yilda bunday ko'rgulik Buxoroning boshiga ham tushadi. Shahar talanadi va vayron qilinadi. «Mas'udiya madrasasi» va nufuzli kutubxona yondiriladi. Olg'uxon tomonidan yuborilgan uning Cho'loy va Qopon ismli o'g'illari Buxoroga yordam berish o'rniga shaharni talash va qirgin qilish bilan shug'ullanadilar. Natijada Buxoro shahri bir necha yillar mobaynida bamisoli jonsiz qo'rg'onga aylanib qoladi.

XIII asrning ikkinchi yarmidan e'tiboran Chigatoy murudlarining ma'lum bir qismi: ilg'or zodagonlar, savdogarlar va boshqalar madaniy jihatdan o'zlariga qaraganda ancha rivoj topgan mahalliy xalq ta'sirida o'troq hayot kechirishning afzalligini tushuna

boshlaydilar. Bunda albatta mahalliy hukmdorlar ba'zi bir vakillarining olib borgan tadbirkorlik siyosati ham ma'lum darajada ijobiy o'rin tutgan. Bu borada Chig'atoy ulusining vakillari dan Qayduxon va mahalliy hukmdorlardan Mas'udbekdarning nomlarini tilga olish joizdir. Tolos vodiysida Chigatoy ulusining xoni bo'lgan Qaydu 1269 yilda mug'ul shahzodalari va no'yonlarining qurultoyini chaqiradi. Unda qurultoy qatnashchilari «bundan keyin tog' va chullarda yashashga, shahar atroflarida manzil qurmaslikka, chorva mollarini ekinzorlarda o'tlatmaslikka va bekordan-bekorga jarima va soliqlar olmaslikka» qaror qiladilar.

Movarounnahr hukmdori Mas'udbek esa shaharlarning ichki hayotini yaxshilashga katta e'tibor beradi, tovar-pul munosabatlarini tiklash maqsadida pul islohoti o'tkazadi. U ulkaning 16 shahar va viloyatlarida, jumladan Samarqand, Buxoro, Naxshob, Taroz, O'tror, Xo'jand va boshqa shaharlarda bir xil vazn va o'lchovlarda yuqori qiymatga ega bo'lgan sof kumush tangalar zarb ettirib, muomalaga kiritgan. Bu ko'rilgan tadbirlar natijasida sekin-astalik bilan hayot jonlana boradi, junarmandchilik savdo va dehaonchilik yana izga tusha boshlaydi. Yozma manbalarga qaraganda, Chig'atoy xonlaridan bo'lgan Duvoxon davri (1291 - 1306)da Andijon shahriga asos solingan. Chig'atoy avlodlari o'troq madaniy hayotga intilib o'zlari ham har tomonlama taraqqiy etadilar va asta-sekin mahalliy xalqlar bilan chatishib, qo'shib, qorishib ketadilar. Ular o'z hokimiyatlarini mustahkamlash maqsadida islom dinidan foydalanadilar va uning keng tarqalishiga yordam beradilar. Chig'atoyning nabirasi Muborakshoh (1264) mo'g'ul hukmdorlaridan birinchi bo'lib islomni qabul qilgan.

O'troq hayot tarzini afzal ko'rgan va islom diniga xayrixoh bo'lgan Chigatoy ulusi xonlaridan biri Kepakxon (dastlab 1309; ikkinchi bor 1318-1326) edi. U Tuvaxoiniig o'g'li bo'lib, qadimgi Nasaf shahridan janubroqda o'ziga saroy qurdiradi, bu joy Qarshi nomi bilan tarixga kiradi va Kepakxon davlatining poytaxti bo'ladi. Poyon Ravshanovning fikricha, Qarshi sarhadi kengayib, shu yillarda Nahshob va Nasaf ham uning tarkibiga kirib, qo'shib ketadi. «Qarshi» so'zining ma'nosi to'g'risida adabiyotlarda har xil talqinlar bor. «Saroy» mo'g'ul tilida «qarshi» (A. R. Muhammadjonov, «O'zbekiston tarixi», 174-bet) deb ataladi. «Qutadg'u bilig» dostonida «qarshi», so'zi ikki xil ma'noda talqin etiladi. Biri - «saroy», ikkinchisi — «qarama-qarshi turish» ma'nosi (636-bet)da, Zahiriddin Muhammad Bobur esa «Boburnoma»da: «Yana Qarshi viloyatidirkim, Nasaf va Naxshob ham derlar. Qarshi mo'g'ulcha ottur, go'rxonani mo'g'ul tili bila qarshi derlar. G'olibo bu ot Chingizxon tasallutidin so'ng bo'lg'ondur» (T.: 1960, 108-bet), deb yozadi.

Qishqadaryo vohasi toponimikasini atroflicha o'rgangan tilshunos olim To'ra Nafasov ham «Qarshi» so'zining ma'nosini chuqur o'rgangandan so'ng uning qadimgi turk so'zi bo'lib, shahar nomi sifatida «qasr», «saroy» ma'nosida¹ ekanligini qayd etadi.

Kepakxon Qarshida o'zining hukmronligi davrida davlatni idora qilish, iqtisodiy hayotni tartibga solish maqsadida ma'muriy va pul islohotlarini o'tkazadi. U davlatni viloyatlarga, ya'ni mo'g'ulcha «tumanlar»ga bo'ladi, mahalliy hokim va beklarga moslashtirib idora uslubida olib boradi.

Kepakxon mamlakatda ichki savdo-sotiqni tartibga solish, xorijiy davlatlar bilan tashqi savdo aloqalarini yaxshilash maqsadida ikki xil pul birligini yo'lga qo'yadi. Yirik kumush tangalar - dinor, mayda kumush tangalar - dirham, deb yuritilgan va ularning

¹ Нафасов Т. Топонимы Кашкадарьинской области. АКД. Т., 1963, 8- бет

har ikkalasiga ham bir xil nom - «kepaki» berilgan edi. Bu pul birligi hatto temuriylar davrida ham aholi o'rtasida muomalada bo'lgan.

Chig'atoy ulusi hukmdorlari davrida yerga egalik qilishning turt xili mavjud edi: birinchisi mulki devon deb atalib, bu davlatga qarashli yerlar edi; ikkinchisi mulki inju — xon noiblari va ularning avlod-ajdodlariga qarashli yerlar. Uchinchisi mulki vaqf — masjid, madrasa, xonaqo, mozor va maqbaralarga qarashli yerlar. To'rtinchisi — xususiy mulk yerlari. Yerlar va mulklarning kattagina qismi harbiy zodagonlarga, xon oldida alohida xizmatlari bo'lgan shaxslarga «iqto'» va «suyurg'ol» yer-mulklari tarzida bo'lib berilgan. Ular «iqto'dorlar» va «suyurg'ol egalari» deb atalib, har qanday soliq, oliq va to'lovlardan ozod qilinganlar. Yirik yer egalarining mulklarida qaram bo'lib qolgan mayda dehqonlar «kadivarlar» deb yuritilgan va ular o'z xo'jayinlariga qarashli bo'lgan yerlarga hosilning 1/3 evaziga koranda bo'lib ishlab berar edilar.

XIV asrning 40-yillaridan e'tiboran Qarshi shahri mo'g'ul xonlaridan bo'lgan Qozonxonning poytaxtiga aylanadi. U Kesh - Samarqand hududlari oralig'ida «Zanjir saroy» nomi bilan ma'lum bo'lgan saroy barpo qiladi. 1347 yilda Qozonxon mahalliy turk zodagonlari tomonidan qattiq mag'buliyatga uchraydi va Qozog'on tomonidan o'ldiriladi. Ana shu tariqa Chig'atoy sulolasi hukmronligi baham topadi.

1269 yilda Chig'atoy ulusi ikki qismga: Ettisuv, Fargonaning sharqiy qismi, Sharqiy Turkistondan iborat Mo'g'ulistonga va G'arbiy ulus, ya'ni Movarounnahrda bo'linib ketgan edi. «Xorazmning sharqiy qismi ham G'arbiy ulusga qaragan»¹. 1348 yildan boshlab Movarounnahr, ya'ni Chig'atoy ulusi yerlariga hukmronlik qilish mo'g'ullardan bo'lgan Tug'lug Temurga, 1363 yilda uning vafotidan so'ng esa o'g'li Ilyos Xo'ja ixtiyodiga o'tadi.

1340-1370 yillar mobaynida Movarounnahrda fitna, feodal tarqoqlik va o'zboshimchalik shu darajada ko'chayadiki, mo'g'ullar mahalliy hukmdorlar ustidan umuman nazoratni eplay olmaydilar, har bir viloyat, tuman va shahar amalda o'ziga o'zi bek, o'ziga o'zi xon edi. Jumladan, Chig'atoy ulusining g'arbiy qismida, asosan turk-mo'g'ul qabila boshliqlari hukmron bo'lib, ular markaziy qoonga bo'ysunmas edilar. Bu hol ulug' xonlarning viloyatlar ustiga lashkar tortishiga sabab bo'lardi. Kesh va uning viloyatida Hoji Barlos, Xo'jand viloyatida Boyazid Jaloir, Balx viloyatida 1358 yilda ovda o'ldirilgan turk amiri Qozog'onning nabirasi amir Husayn, Xuttalonda Kayxusrav hukmron edi. Xullas, XIV asrning 50- yillari oxirlarida Movarounnahrda hukm surgan feodal tarqoqlik va beboshliklardan xalq ommasiga to'yib ado bo'lgan edi.

8. XIII ASR - XIV ASRNING BIRINCHI YARMIDA MADANIY HAYOT

Mo'g'ullar bosqini o'lkamizning moddiy va ma'naviy madaniyati taraqqiyotini bir necha yuz yillar orqaga surib yubordi. Asrlar davomida xalqimizning aql-zakovati bilan bunyod etilgan go'zal shahar va qishloqlar, osmono'par tarixiy qurilish obidalari, binokorlik va me'morchilik san'atining nodir va betakror nusxalari yer bilan yakson qilindi, ularning kuli ko'kka sovurildi. Ayniqsa, ma'naviy merosimiz ko'rgan zararni til bilan ifoda etish qiyin. Yozma manbalar, nodir kitoblar yondirildi, oyoq ostlarida toptaldi. Mo'g'ullar fan va madaniyat arboblari, olimu fuzalolar, shoir va yozuvchilar - xalqimizning ming-minglab ulug' farzandlarini yoppasiga qirib tahladilar yoki qul qilib

¹ Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. Т.: “Ўқитувчи” 1994

asir sifatida Mo'g'ulistonga olib ketdilar. Madaniy gayotga shu qadar katta zarba berildiki, uni XIV asrning yarmilariga qadar ham tiklab bo'lmadi.

XIII asrning ikkinchi yarmida va XIV asrning boshlaridan e'tiboran shahar va qishloqlarda xo'jalik hayotining jonlanishi bilan madaniy sohada ham ba'zi bir tarmoqlarning oyoqqa tura boshlashi ko'zga tashlanadi. Bu shaharsozlik binokorlik va me'morchilikka aloqador bo'lgan sohalardir. Shu davrda Movarounnahr va Xorazmda qad ko'targan va bizning kunlarga yetib kelgan tarixiy san'at obidalarini misol tariqasida ko'rsatib o'tish mumkin. Buxoro shahridagi Sayfiddin Boharziy, Bayonqulixon maqbaralari, Samarqanddagi Shohizinda ansamblining Qusam Ibn Abbos maqbarasining ziyoratxonasi, ko'hna Urganjdagi Najmiddin Kubro va To'rabek xonim maqbarasi, Xo'janddagi (keyinchalik u harob bo'lgan) Duvixon maqbarasi va boshqalar ana shular jumlasidandir. XIII asr o'rtalarida Buxoroda qurilgan «Mas'udiya» va «Xoniya» deb nomlangan ajoyib ikkita madrasa binosi va Ko'hna Urganjdagi balandligi 62 metrga teng bo'lgan ulkan qo'sh masjid dastasi ulug' xalqimiz moddiy madaniyatining buyuk namunasidir.

XIII asr va XIV asrning birinchi yarmida moddiy madaniyat bilan bir qatorda ma'naviy madaniyatda ham xalq o'z intilish va qiziqishlarini ifoda etganligini ko'ramiz. Bunda eng asosiy mavzu mug'ul bosqinchilarini la'natlash, unga nisbatan cheksiz nafrat va olijanob insoniy fazilatlar bo'lgan. Bu xalq og'zaki ijodida, yozma adabiyot na tarixiy asarlarda uz ifodasiii topdi.

Xalqimiz Chingizxon istilosiga nisbatan o'z nafratini «Bo'ji keldi, bo'ji keldi, Chingiz bilan Jo'ji keldi», deb ifoda etgan. Xalq og'zaki ijodida bosqinchilarga qarshi kurashishni tasvirlovchi afsonalar, ertaklardan namunalar bizning davrimizgacha yetib kelgan. Ana shunday xalq og'zaki ijodi durdonalaridan biri «Guldursun afsonasi»dir (Qoraqalpog'iston hududidagi Guldursun Harobasiga bag'ishlangan afsona). Bu afsonada Mo'g'ullarga qarshi qaxramonlarcha jang qilgan xalq ommasigl, o'zining hirs-havasi yo'lida xalqiga, millatiga xoinlik sotqinlik qilgan podshoning qizi Guldursun obrazi qarama-qarshi qo'yiladi. Uning sotqinligi tufayli shahar harobaga, kultepaga aylanadi, xalq qirgin qilinadi.

XIII asr va XIV asrning birinchi yarmida Movarounnahr va Xorazmda yozma adabiyot namoyandalarining o'z yurtlarida badiiy ijod bilan shug'ullanishlari uchun umuman hech qanday imkoniyat yo'q edi. Mo'g'ullar qirg'inidan tasodifan qutulib qolgan adiblar, yozuvchilar, shoir va olimlar o'z ona Vatanlarini tark etib, o'zga mamlakatlarga boshpana izlab bosh olib ketishga majbur bo'ladilar. Ularning ko'plari Hindiston, Eron, Turkiya, Misr va boshqa Yaqin Sharq mamlakatlariga bosh olib ketadilar. Jumladan, buxorolik shoir, adib va adabiyotshunos Muhammad Avfiy, toshkentlik shoir Badriddin Chochiy, nahshoblik Ziyo Nakshabiy (Hindistonda), shoir Kamol Xo'jandiy, Nosir Buxoriy (Eronda) va boshqalar chet mamlakatlarda ijod qilganlar. O'rta Osiyodan borgan ijodkorlar boshqa mamlakatlarda bo'lsa ham o'z xalqlarining madaniyati va adabiyoti taraqqiyotiga xizmat qilganlar. Ayni vaqtda ular og'ir paytlarda o'zlari uchun ikkinchi vatan bo'lib qolgan mamlakat xalqlari madaniyati taraqqiyotiga ham munosib hissa ko'shadilar. Ularning ko'pchiligi bir necha tillarni bilar va shu tillarda ijod qilar edilar. Jumladan, asli balxlik Jaloliddin Rimiylar Kichik Osiyoga borib fors-tojik va turk tillarida, Xusomiddin Osimiy fors-tojiq turk va arab tillarida, Muhammad as-Samarqandiy turk fors-tojiq arab va mo'g'ul tillarida asarlar

yozadilar va hokazo. Bu davrda turkiy tilda ijod qilishga e'tibor ayniqsa kuchayadi. Natijada turkiy tillarni tadqiq qiluvchi bir qator qimmatli asarlar paydo bo'ladi. Masalan, taniqli olim Abu Xayyon turkiy tillarni o'rganishga bag'ishlangan to'rtta asar yaratgan. Jumladan 1313 yilda Qohirada «Kitob ul-idrok lisonul atrok» («Idrok va turkiy tillar kitobi») asarini yaratgan.

Bu davrda badiiy ijod bobida qalam tebratgan zo'z ustalarining kattagina guruhi so'fiylik — tasavvuf tariqati yo'lidan borganlar. Bu yo'nalishning ko'zga ko'ringap vakillaridan biri, o'z davrining mashhur adibi Muslihuddin Sa'diy Sheroziy (1219—1293)dir. Sheroziyning «Guliston» va «Bo'ston» asari va didaktik mazmundagi g'azallari unga nafaqat fors-tojik adabiyotida, balki dunyoviy obro' va e'tibor keltirdi. U o'z asarlarida ona diyorga mehru muhabbatni, olijanob vatanparvarlikni, insonparvarlikni ulug'laydi, zo'rlikni, noaxloqiy va yomon hulq-harakatlarni, kuchlilar o'zboshimchaligini qoralaydi va la'natlaydi.

PAHLAVON MAHMUD (1248—1326)

XIII asrning ikkinchi yarmi va XIV asrning boshlarida Xorazmda shoir, mutafakkir va faylasuf Pahlavon Mahmud yashab ijod etgan. Uning tarjimai holiga oid ma'lumotlar kam saqlangan. U Xiva yaqinida hunarmand oilasida dunyoga kelgan. O'zi ham po'stindo'zlik telpakdo'zlik kasbi bilan shug'ullangan. U xalq orasida Pahlavon Mahmud nomi bilan tanilgan, chunki jismoniy jihatdan baquvvat bo'lgan. Rivoyatlarga qaraganda, u dunyoning juda ko'p mamlakatlarini kezgan, manman degan polvonlar bilan kurash tushgan. Lekin biror marta bo'lsada, uning kuragi yerga tegmagan. Hikoya kilishlaricha, Pahlavon Mahmud bir jangda Hindiston shohi Roy Ropoy Cho'nani o'limdan qutqarib qoladi. Buning evaziga hind shohi qachonlardir Xindistonga asir tushgan xorazmliklarni ozod qiladi. Otashin vatanparvar Xiva yaqinida mo'g'ullarga qarshi jangda kurashib halok bo'lgan Xorazm askarlarining qabri ustiga maqbara kurdiradi.

Ayni zamonda Pahlavon Mahmud ilm-ma'rifat bilan qiziqadi, "badiiy ijod bilan shug'ullanadi. U g'azal, ruboiy, masnaviy janrida samarali ijod qilgan shoir sifatida ham tilga olinadi. Pahlavon Mahmudni elga mashhur qilgan, avlodlar ehtiromini kozonishga sabab bo'lgan narsa, bu eng avvalo, uning otashnafas ruboiylaridir. Shoirning ijtimoiy, falsafiy qarashlari ham uning ruboiylari mazmunida aks etgan.

Pahlavon Mahmud o'sha davrda Xurosonda keng tarqalgan ilg'or mafkuraviy oqim- juvonmardlik yo'nalishida ko'plab ruboiylar ijod etgan. Shamsiddin Somibekning «Qomus a'lam» («Atoqli kishilar qomusi») va Lutf Alibek Ozarning «Otashkadan ozariy» asarlaridagi ma'lumotlarga qaraganda, u «Kanzul Haqoyiq» («Haqiqatlar xazinasi») nomli bir masnaviy ham yaratgan. Ularda faylasuf shoir Umar Hayyom yo'lidan borib mardlik jasurlik oddiy kishilarga nisbatan shafqat va e'tibor, inson g'ururini baland ko'tarish, ezgu maqsad yo'lida xalol va fidokorona kurash olib borish g'oyalarini ifodalaydi. Jumladan, u bir ruboiysida o'zi mansub bo'lgan oqim kishilari tabiatini umumlashtirib, kuyidagi satrlarni bitadi:

Biz shundaylardanmizki, charxiing fili ham,
bizni turtib o'tolmaydi,
Bizning shavkatimiz nog'orasi uchun osmonni
do'mbira qilib chaladilar.
Agar chumoli bizning safimizda joy olsa,

Bizning davlatimizdan u sherga aylanadi.

Xullas, Pahlavon Mahmud she'riyatida keng ma'nodagi xayotiy voqealar, insoniy kechinmalar, chuqur axloqiy, falsafiy qarashlar badiiy mahorat bilan ifoda etiladi.

RABG'UZIY **(XIII asr oxiri — XIV asr boshi)**

XIII asr oxiri — XIV asr boshlarida yashab ijod et-gan Burxonuddin o'g'li Nosiriddun Rabg'uziy vatanimiz tarixida o'z munosib o'rniga ega. U Xorazmning Roboti O'g'iz degan joyida tavallud topgan. Rabg'uziy to'g'risida ma'lumot beruvchi uning «Qissai Rabg'uziy» asaridan boshqa hech qanday ma'lumot bizgacha yetib kelmagan.

Bu kitobning muqaddimasida kuyidagilarni o'qiymiz: «Bu kitobni tuzgan, toat yo'lida tizgan, ma'siyat yobonin kezgan, oz ozuqlug', ko'p yozuqlug' Robot o'g'uzining qozisi Burxon o'g'li Nosiriddun»¹. Demak asar muallifi Xorazmning Roboti O'g'uz degan mavzesida qozilik qilgan, Rabg'uziy uning taxallusidir. Nosiriddun Burxonuddin o'z asarini bir yil zahmat chekib, 710 yilning hut oyida (1311 yilning mart oyida) yozib tugallagan.

«Qissai Rabg'uziy»ning XV asrda ko'chirilgan bir nusxasi Londonda, Britaniya muzeyida saqlanadi. XVI asrga mansub nusxasi esa Sankt-Peterburgda va keyingi asrlarga oid bir necha ko'lyozma nusxalari Toshkentdagi Sharq-shunoslik ilmiy-tadqiqot institutining fondida saqlanmoqda. Asar «Qissasul-anbiyoyi Rabg'uziy» nomi bilan 1859—1881 yillarda Qozon shahrida besh marta chop etilgan. Toshkent toshbosmaxonasida bosilgan nusxasi ham bor.

«Qissai Rabg'uziy» asari jami 72 qissadan iborat. Asarga asos qilib Qur'ondan bir qator lavhalar olingan. Shuningdek Abu Ishoq Nishopurning «Qissasul-anbiyo» sidan va islomga oid boshqa manbalardan foydalanilgan.

Asarda hikoya qilingan Odam, Shis, Idris, Nuh, Hud. Solih, Ibrohim, Ismoil, Ishoq va boshqa payg'ambarlar, Xorut va Morut kabi farishtalar to'g'risidagi rivoyatlar shoir iqtidori va iste'dodiniig yuksakligidangina dalolat berib qolmasdan, ayni paytda u ilk o'zbek badiiy prozasining dastlabki namunasi sifatida ham qimmatlidir. Ularning aksariyati xalq og'zaki ijodi asosida vujudga kelgan. Bunga Luqmon haqidagi qissa — latifa yorqin misol bo'la oladi: «Vir kun Luqmon ekin ekmakka borur erdi. Hojasi aydi: «Bug'doy ekkil». Luqmon bordi, arpa ekdi. Hojasi aydi: «Bug'doy nechun ekmadingq». Luqmon aydi: «Arpa eksam, ul bug'doy bo'lmasmuq». Hojasi aydi: «Hargiz arpa ekib, bug'doy bo'lmadi». Luqmon Hakim aydi: «Bas, gunoh qilursen, ul xayr yerin tutarmuq».

Ushbu latifaning so'nggida qissadan qissa chiqariladi: yomon ish aslo yaxshi ishning o'rnini bosolmaydi. Adolatsiz va insofsiz hoja qoralanadi.

Rabg'uziy qobiliyatli shoir ham bo'lgan. U «Qissai Rabg'uziy»ning hikoya, latifa va qissalariga o'zbek va ba'zan arab tilida yozilgan parchalar, hatto g'azallar kiritadi. Xulosa shuki, Rabg'uziyning «Qissai Rabg'uziy» asari o'zbek adabiyoti -tarixining eng nodir asarlaridan biri sifatida ma'naviy merosimizdan mustahkam o'rin olgan.

¹ Носириддин Бурхониддин Рабғўзий. Қиссаи рабғўзий. Т.: «Ёзувчи». 1990, 10- бет

JALOLIDDIN RIMIY **(1207—1273)**

Xalqimizning ajoyib farzandlaridan biri buyuk shoir va tasavvuf ilmining yetuk vakillaridan bo'lmish faylasuf olim Jaloliddin Rimiydir. Asli Balxda tu-g'ilgan ulug' alloma va mutafakkirning otasi Bahoviddin o'z davrida tanilgan olim bo'lgan, Najmiddin Kubroning shogirdi edi. Mo'g'ullar istilosi tufayli Jaloliddin Rimiy otasi bilan vatandan chiqib ketishga majbur bo'ladi va Kichik Osiyo (Quniya) ga borib o'qiydi hamda mudarrislik qiladi. U fors-tojiq arab va turkiy tillarda ijod kilib o'zining mashhur asarlarini yaratadi. Jaloliddin Rimiyga E. Bertels yuksak baho bergan: «Jaloliddin lirikasi bu sohada bashariyat erishgan eng buyuk yutuqlardan biridir. Agar u Garbda kengroq ma'lum bo'lganida uning nomi jahon adabiyotining Shekspir, Gyote, Pushkin kabi gigantlar qatoriga o'tishi shubdasiz edi»¹

Jaloliddin Rimiyning ijodi Fariduddin Attor (1151 —1221) ning ta'sirida shakllangan. Fariduddin Attor NishopO'rda bo'lgan chog'ida Rimiy bilan uchrashadi va o'zining «Asrornoma» asarini tuhfa tariqasida beradi. Uning Shams Tabriziyga bag'ishlab yozgan she'riy devoni o'sha davrda «Devoni Shams Tabriziy» nomi bilan mashhur bo'lgan. Bu devon 30 ming baytdan iborat edi. Jaloliddin Rimiy o'zining 27 ming baytdan iborat «Masnaviy Rimiy»ini qariyb o'n yil davomida yozib tugallagan. Bu asar, Alisher Navoiy so'zlari bilan aytganda, «qoyili masnaviy ma'naviy g'avvosi bahri yaqin»ligi bilan ajralib turar edi. Shoir o'zining masnaviysida xalq hikoyalari asosida mazmunli, yumorga, badiiyatga boy jonli novellalar yaratgan. Ularda usta adib o'z asarining qah-ramonlarini xayvonlar nomi bilan atab, mistik tushunchalarii emas, real g'oyalarni ilgari suradi, hayotiy voqea va hodisalarga ishora qiladi.

Jaloliddin Rimiy ayni zamonda buyuk faylasuf ham bo'lgan. U «Mavlaviy» nomi bilan ataluvchi tasavvuf maktabining asoschisidir. Faylasufning «Masnaviyi ma'naviy» va «Fihi mo fihi» («Unda qanday bo'lsa, bunda ham shunday») asarlarida hurfikrlilik va nazarii tafakkur, taraqqiyot muammolari ilgari suriladi. Uning falsafiy dunyoqarashidagi asosiy g'oya zo'rlik va zulmni qoralash, haqiqat va adolatni tarannum etishdan iboratdir. Allomaning fikricha, inson o'z xulqini idora qilishda ozoddir, ya'ni yomon xulqdan qutulib yaxshi xulqqa intiladi. Xullas, Jaloliddin Rimiyning badiiy va falsafiy-ilmiy merosi xalqimizning ma'naviy boyligidir, u asrlar osha avlodlarga xizmat qilaveradi.

BADRIDDIN CHOCHIY **(1285—1344/45)**

Mo'g'ullar bosqini tufayli o'zga yurtlarga bosh olib tarki vatan etgan shoir, adib, olim va mutafakkirlardan biri Badriddin Chochiydir. U Choch (Toshkent)da tavallud topgan, Samarqand va Buxoroda yigitlik yillarini o'tkazadi, ilm-ma'rifat bilan oshno bo'ladi. Chochiy 1332— 1333 yillarda Makkai mukarramadan qaytishda Dehlida to'xtaydi va mo'g'ullar zulmi hukm surayotgan o'z ona Vata-niga qaytib kelishga jur'at qila olmasdan o'sha yerda qolib ketadi. U Tug'luq Muhammad saroyida xizmat qilgan. Yozma manbalarga qaraganda, Chochiy Movarounnahrda yashagan kezlarida turkiy

¹ Бертельс Э. Очерки истории персидской литературы. Л.: 1928, 33- бет

tilda she'rlar bitgan va omma orasida shuhrat qozongan edi. U Hindistondagi faoliyati davomida o'sha davrning asosiy adabiy tillaridan bo'lgan fors-tojik tilida ijod qilgan. «Tazkirai Husayniy»da yozilishicha, u 6 ming baytli lirik devon tuzgan. Baxtovorxonning «Me'rotul olam» («Olamning kuzgusi») asarida qayd etilishicha, Badriddin Chochiy 35 ming baytli «Shohnoma» asarini yaratgan. Undan bizgacha o'limidan bir yil muqaddam tuzilgan «Sharhi qasoidi Badri Chochiy» yetib kelgan. Unda 70 dan ziyod qasida, ko'pgina ruboiylar, qit'a va g'azallar jamlangan.

Sadriddin Ayniyning fikricha, Badriddin Chochiyning she'rlari juda murakkab usulda bitilgan, atoqli hind olimi, «Riyosul-lug'at» kitobining muallifi Riyosiddin binni Jaloliddin Mustafu 1256 (1840/41) yilda Badriddin Chochiy asarlarini kitobxonlarga yetkazish maqsadida ularga sharh sifatida «Kashful asror» («Sirlarning ochilishi») asarini yozgan.

Badriddin Chochiy buyuk so'z san'atkorlaridan biridir. Uning ijodiy durdonalari bo'lgan asarlari chuqur ijtimoiy-falsafiy mazmuni, yuksak badiiyligi bilan ajralib turadi. Ammo Badriddin Chochiyning ijodi yetarli darajada o'rganilgan emas.

Shunday qilib, XIII asr va XIV asrning birinchi yarmi tariximizning eng og'ir kechgan davrlaridan biridir. Bu davrda hukm surgan mo'g'ullar istilosi va zulmi o'lkamiz xalqlari xayotida og'ir iz qoldirdi, madaniy taraqqiyotni bir necha o'n va yuz yillar orqaga surib yubordi, ammo uni abadul-abad taraqqiyotdan tuxtatib qola olmadi. Ozodliq hurlik va erkka tashna ulug' avlod-ajdodlarimiz mo'g'ullar zulmiga qarshi kurashdilar, ma'rifatga, ziyoga va nurga intildilar va nihoyat bosqinchi g'alalarni vatanimiz hududidan ulotqirib tashladilar. Jonajon ona tariximizning bu oltin davri ulug' bobokalonimiz soxibqiron Amir Temur faoliyati bilan bog'liqdir.

Nazorat savollari

1. Mo'g'ul ulusi haqida ma'lumot bering ?
2. Mo'g'ullar va Chingizxon saltanati haqida nimalarni bilasiz?
3. Chingizxon va Xorazmshoh o'rtasidagi o'zaro diplomatik munosabatlari qanday bo'lgan?
4. Xorazm davlatidagi siyosiy, ijtimoiy vaziyat qanday edi?
5. Chingizxonning xorazmshohlar saltanatiga qo'ygan ilk qadami qaerdan boshlandi ?
6. Chingiziylar hujumiga qarshi Xorazmshohlarning munosabati va qarshiligi qanday bo'lgan?
7. Urganch fojeasiga sabab bo'lgan asosiy omil nima?
8. Jaloliddin Manguberdi jasoratini izohlab bering ?
9. Manguberdi jasoratining Siz uchun ahamiyatli jihatlarini sanay olasizmi?
10. Mo'g'ullar istilosi davrida O'rta Osiyoda ijtimoiy, iqtisodiy hayot darajasi qanday bo'lgan?

IX BOB
AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRI
(XIV asrning ikkinchi yarmi -XV asr)

1. AMIR TEMURNING TARIX SAHNASIGA CHIQISHI

*Biz kim, mulki Turon, amiri Turkistonmiz.
Biz kim – millatlarning eng qadimi va
eng ulug'i, Turkning bosh bo'g'inimiz.*

AMIR TEMUR

*Bu siymo mard, tanti, halol va g'ayratli
xalqimizni birlashtirishda, jipslashtirishda, imon-
oqibatli bo'lishda, qudratli kelajagimizni qurishda
bizga yangi-yangi kuch-quvvat va shijoat bag'ishlaydi.*

ISLOM KARIMOV

Amir Temur (1336. 9.4- 1405.18.2)

Amir Temur, Sharafuddin Ali Yazdiyning bergan ma'lumotiga ko'ra, hijriy 736 yil (milodiy 1336 yil 9 aprel) da Qashqadaryo vohasining Shahrisabz (Kesh). bekligiga qarashli Xo'ja Ilg'or qishlog'ida, hozirgi Yakkabog' timanida barlos Tarag'ay xonadonida tavallud topgan.

Rivoyat qilishlaricha, Tarag'ay Bahodir kunlarning birida g'alati tush ko'radi. Tushida bir nuroniy odam uning qo'liga qilich tutqazadi. Islomga e'tiqodi kuchli bo'lgan Tarag'ay ertasiga bomdod namozidan keyin piri shayx Shamsuddindan ko'rgan tushining ta'birini so'raydi. Shayx unga "sen o'g'il ko'rasan, bu o'g'lon dunyoni zabt etadi», deydi. Chindan ham oilada o'g'il to'g'iladi.

Temur yoshligidan yaxshi ta'lim va tarbiya oladi. Shu boisdan .«Temur savodsiz bo'lgan» degan uydirmalar haqiqatga to'g'ri kelmaydi.

Temur o'smirlik yoshidayoq Qur'onni yod bilgan. Uni ulamolar imtixon qilishib, quvvai xotirasiga tasannolar aytishgan. O'n ikki yoshga to'lganida u: «bolalarcha o'yinlardan orlanadigan bo'ldim va vaqtimni o'zimga tengqur o'sparinlar bilan

o'tkazishga harakat qildim»¹, deydi.

Temur 16-18 yoshida qilichbozlik nayzabozlik va shikor (ov) qilish san'atini mohirona egallaydi va 20 yoshida esa abjir chavandoz bo'lib yetishadi. Endi u o'z tengqurlarini guruhlariga bo'lib, jang mashqlarini o'tkaza boshlaydi.

Bo'lajak Sohibqiron o'n olti yoshgacha faqat diniy emas, balki dunyoviy fanlari falsafa, geografiya, xisob va boshqa ilmlardan ham xabardor bo'lgan.

17 yoshga to'lganida otasining butun mol-mulki, davlatini o'zi mustaqil boshqara boshlagan: «...Men, — deydi Temur, — otamning barcha yilqi va mollarini to'pladim; qo'ylarni yuz-yuztalab ajratdim. Quchqorlarini sovliqlaridan ajratdim. Otamning har o'n quliga birini boshliq qilib qo'ydim»².

Rivoyatlarga ko'ra Tarag'ay o'zining e'tiqod qo'ygan piri Shamsuddin Kulolga o'g'lini olib borib unga ham pir bo'lishga qo'l oldiradi. Temur Shamsuddin Kulol huzuriga borganida u bo'lgusi Sohibqironga ettita non va bir qism holvani berib: «Mana shu ettita nonni yegin, shunda sen yerning etti iqlimiga, butun dunyoga hokim bo'lasan», — deydi. «Men nonlarni ehtiyot qildim; bu menga Alloh ato etgan barakatning boshlanishi edi», deydi Temur. Bo'lg'usi Sohibqiron o'zining keyinchalik qo'lga kiritgan barcha zafarlarini piru ustozlari Shayx Shamsuddin kulol va Sayyid Baraka nomlari bilan bog'lagan edi.

Yuqorida keltirilgan fikr-mulohazalar va dalillardan ko'rinib turibdiki, Temur yoshligidan juda tadbirkor, ishning ko'zini biladigan kishi bo'lgan, u ayniqsa, boshqaruvning nozik ko'pchilik uchun tushunish qiyin bulgan sirlarini yaxshi o'zlashtiradi. Temur dunyoqarashida davlatga, harbiy ihlarga bo'lgan qiziqish juda erta uyg'onadi. U jismonan favqulodda juda baquvvat bo'lgan. Chavandozlik va suvoriylik uning eng yaxshi ko'rgan mashqi bo'lgan. U shu darajada mohir ediki, amir Qozog'on e'tiboriga tushib unga 1355 yilda nabirasi O'ljoy Turkonni xotinlikka beradi. Temurning shaxsiy qiyofasi, kuch-qudrati to'g'risida Ibn Arabshohning kuyidagi iboralari g'oyatda asoslidir: «Amir Temur jismu jasadi kelishgan, qaddi-qomati tik uzun bo'yli, go'yoki qadimgi pahlavonlar avlodlari misoli bo'lib, boshi katta, g'oyatda kuchli va salobatli, ajoyib bo'lalik, oqish yuzini och qizil rang jonlantirgani bilan hech bir dog'siz, bug'doyrang emas. Qo'l-oyoqlari baquvvat, yelkalari keng, barmoqlari yo'g'on, pochalari go'shtli, bo'yi basti kamoliga etgan, sersoqol, ikki ko'zi bamisoli ikki shamdek bo'lsada, shodligi bilinmas, yo'g'on ovozli edi, u o'limdan qo'rqmas, yoshi saqsonga etgan bo'lsada (Ibn Arabshoh albatta bu joyda asossiz fikr yuritadi - mualliflar) iztirobsiz, vazmin, badani to'la va pishiq bo'lib, go'yo zich (qalin) tosh misoli qattiq edi. U hazil-mazax va yolg'onni yoqtirmas, o'yin-kulgi-yu ko'ngil xushlikka maylsiz, garchi unda o'ziga ozor yetadigan biron so'z bo'lsa ham haqiqat (to'g'ri so'zlik) unga yoqar edi. U bo'lib o'tgan ishga aziyat chekmas va qo'lga kiritiladigan yutuqlardan shodlanmas edi»³.

Sohibqiron Amir Temur tarixan o'ta murakkab vaziyatda, XIV asrning 60-yillarida siyosat maydoniga chiqadi. Bu davrda mo'g'ul hukmdorlari o'rtasida toju taxt, davlat va mol-dunyo uchun bo'lgan kurashlar shu darajada kuchayib ketadiki, bu Chig'atoy ulusiga qarashli hududlarda feodal tarqoqlikning avj olib ketishiga sabab

¹Амир Темур Кўрагон. Зафар йўли. Т., “Нур”, 1992. 31- бет

²O'sha asar, 33- bet

³ Ибн Арабшох. Амир Темур тарихи. 2- китоб, Т., “Меҳнат”, 1992, 65 –бет

bo'ladi. Mahalliy viloyat hokimlarining o'zboshimchalik bilan qilgan harakatlari natijasida Chig'atoy ulusiga qarashli Movarounnahr hududida o'nlab mustaqil beklklar vujudga keladi. Shahrisabzda -Hoji Barlos, Xo'jandda- Boyazid Jaloyir, Balxda- Amir Husayn, Shibirg'onda- Muhammad Aperdi Nayman, Ko'histonda- Amir Sotilmish, Arhang saroyda — O'ljoy Aperdi va boshqalar o'zlarini hokimi mutlaq deb hisoblashardi va bir-birlari bilan yovlashib saltanatni talon-toroj qilar edilar. Bir tomondan, mo'g'il xonlari tomonidan o'tkazilayotgan zug'umlar, ikkinchi tomondan esa mahalliy hokimlar o'rtasida to'xtovsiz davom etayotgan nizo va urushlar o'lkani mushkul ahvolga solib, oddiy xalq ommasining turmuhini og'irlashtiribgina qo'ygani yo'q, ayni zamonda boy va zodagonlarning ham manfaatlariga putur etkazadi. Shu boisdan ham o'lkada feodal tarqoqlikka barham berih, markazlashgan kuchli davlat hokimiyati barpo etish va so'ngra mo'g'ullarning istibdodidan ozod bo'lishga intilish g'oyasi tobora kuchayib boradi. Xalqning ana shu istak va orzusini birinchilar qatorida tushungan mahalliy amirlardan biri Temurbek edi. Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, 1358 yil-da amir Qozogonning o'g'li Abdullohga qarshi kurash boshlagan mo'g'ul amir Bayon Sulduz yonida Hoji Barlos ham bo'lgan. Ular amir Abdullohga qarshi ittifoq bo'lib, qo'lga kiritilgan viloyatlarni o'zaro taqsimlab olish sharti bilan qurashganlar. Ular o'z niyatlarini qisman amalga oshiradilar. Bayon Sulduz bilan Hoji Barlosdan yengilgan Abdulloh Andarab tomonga qochib ketadi. Bayon Sulduz bilan Hoji Barlos Movarounnahr yerlarining bir qismini egallab oladilar va uni o'zaro taqsimlab idora eta boshlaydilar. Kesh viloyati Hoji Barlos ixtiyoriga o'tadi. Ana shu tariqa 1358 yilda qariyb bir yarim asrdan so'ng Mo-varounnaxrning bir qismida hokimiyatni boshqarish mahalliy aholi vakili qo'liga o'tadi.

Shu paytgga qadar yozilgan darslik va qo'llanmalarda bu masala yetarli darajada yoritilmay kelgan. Tarix darsliklarini o'qigan o'quvchida shunday bir mavhum fikr paydo bo'lar ediki, Movarounnahrda Mahmud Torobiy qo'zgonidan so'ng mo'g'ullarga qarshi hech qanday harakat bo'lmagan. To'g'ri, XIV asrning 30-yillarida Xurosonda mahalliy aholining vatanparvar va ilg'or qismi bo'lgan sarbadorlarning (mo'g'ullarga qarshi kurashda o'z boshlarini dorga tikishga rozi bo'lganlar) mo'g'ullardan kichik bir hududni ozod qilganliklari, o'z davlatlarini barpo etib hatto Sabzovor shahrini bu davlatning poytaxtiga aylantirganliklari ta'kidlanadi. Ammo Shahrisabz bekligining Movarounnahrda birinchi bo'lib (1361 —1362 yil oraligida Samarqandda ham sarbadorlar mo'g'ullarni tor-mor qilib hokimiyatni qo'lga kiritadilar) 140 yillik mo'g'ullar hukmronligidan so'ng ozodlikka erishganligi kabi muhim masala chetlab o'tilgan. Holbuki, sarbadorlar harakati ta'siri ostida Movarounnahrning Samarqanddan boshqa shaharlarida, xususan Kesh bekligida ham aholining katta bir qismi erk va ozodlik uchun g'ayrat kamarini mahkam bog'lagan edi. Hatto bu harakatga nisbatan xayrixoqlik bilan qaraganlar safida Temurning ham bo'lganligi uning keyingi faoliyatada ko'zga yaqqol tahlanadi.

Albatta, Movarounnahrda bo'layotgan bunday harakatlarga Mo'g'ulistonning ulug' xoqonlari tomoshabin sifatida befarq qarab tura olmas edilar. 1348 yilda Tug'luq Temurning Mo'g'uliston taxtini egallaganligini ta'kidlagan edik. U Chig'atoyning nabirasi Duvoxonning o'g'li Eminho'janing arzandasi edi. Tug'luq Temur 18 yoshida amir Po'lodchi taxtiga ko'tarilgan, 24 yoshida islomni qabul qilgan bo'lib, Movarounnahrni bosib olishni shar'an o'ziga haqli deb bilar edi. Ana shu o'y va rejalar

bilan Tug'luq Temur 1358 yilda katta qo'shin bilan Kesh tomon yuradi. Uning katta kuch bilan kelayotganligi va yo'l-yo'lakay erishgan g'alabalarini eshitgan Kesh hokimi Hoji Barlos vahimaga tushadi, chunki u oz sonli qo'shinlari bilan Tug'luq Temurdek katta kuchga qarshi tura olmasdi va hech kimning yordamiga ko'z tika olmas edi. Negaki, atrofdagi amirlarning hammasi mo'g'ullardan bo'lgan. Hoji Barlos Tug'luq Temurning asosiy zarba kuchi o'ziga qarshi qaratilganligini aql va farosat bilan to'g'ri tushunib, Xurosonga qochib ketishdan boshqa chorani topa olmaydi. Uni qo'riqlab borayotganlar safida amakivachchasi Temur ham bor edi. Hoji Barlos mana shunday og'ir bir vaziyatda nima qilish kerakligini undan so'raganda, Temur Hoji Barlosga Tug'luq Temur bilan urush qilib o'tirmasdan uning huzuriga borishni maslaxat beradi. Albatta, Hoji Barlos Tug'luq Temur huzuriga bora olmas edi, chunki u hokimiyatni kuch bilan olgan edi. Hoji Barlos Chingizxon avlodiga qarshi qo'l ko'targan kishi hech qachon kechirilmaganligini yaxshi bilar edi. Shu bois u Temurning maslahatiga quloq solmaydi, o'z odamlari va mol-mulki bilan Jayhundan o'tib Xurosonga boradi. Yurt boshiga mana shunday og'ir kun tushganda Temur xalq bilan birga bo'lishga va Tug'luq Temur xizmatiga kirishga qaror qiladi. «Lekin,— deydi Temur,— mening askarlarim va qaramog'imdagi odamlarim Tug'luq Temurga bo'ysunishimni istamasliklarini aytdilar, chunki mening hukmim ostida mamlakat osoyishtalikka erishgan bo'lib, o'zining mustaqilligini qurol bilan himoya qilishga tayyor edi. Xalqning barcha iltimoslariga men hozir Tug'luq Temurga qarshi chiqib jang qilishning keragi yo'qligini va uning askarlari juda ko'pligini hamda hozir unga bo'ysunishdan boshqa iloj yo'qligini aytdim»¹.

Temurbekning mo'r-malaxdek Shahrisabz tomon bostirib kelayotgan dushmanga peshvoz chiqishga ahdi o'lim va xayot garovi edi. Tug'luq Temur va uning atrofidagi ochko'z amirlar katta sovg'a-salomlar bilan hurmat va tavoze ila ularga peshvoz chiqqan Temurbekni issiq qabul qiladilar. Temurbek esa o'z navbatida uning ishonchiga kirib, o'z maqsadiga erishishi yo'lida ish tutadi. Tug'luq Temur o'ziga nisbatan Temurbekning sadoqatini xis eta boshlagach Mo'g'ulistondagi amirlar isyonini tinchitish maqsadida Movarounnahrni boshqarib turish yorlig'ini Temurga berib, o'zi Jeta tomonga ketadi. «Men,- deydi Amir Temur,- butun Movarounnahr viloyatiga, to Jayxun daryosining sohillarigacha yerlarga hukmron bo'ldim... Men tajribamdan shuni bildimki, yuz ming otliq as kar qila olmagan ishni bir to'g'ri tadbir bilan amalga oshirish mumkin ekan»². Ammo Temur mo'g'ullarga uzoq vaqt xizmat qilmaydi. 1360/61 yili Tug'luq Temur o'z ahdini buzib Movarounnahrda ikkinchi marta qo'shin tortib kelib, hokimiyatni Temur o'rdan olib, tajribasiz yosh o'g'li Ilyosho'jaga topshiradi. Temurni esa unga bosh qo'mondon (sipoh-solor) va maslahatchi qilib tayinlaydi. Temur ana shu davrdan boshlab Ilyosho'jaga xizmat qilishdan bosh tortadi va markazlashgan mustaqil davlat barpo qilish uchun mo'g'ullar istibdodiga qarshi kurashadi.

2. AMIR TEMURNING SAMARQAND TAXTI UCHUN KURASHI

Amir Temurning Samarqand taxti uchun kurashi davri 1361 —1370 yillarni o'z ichiga oladi. Bu maqsadga erishish yo'ldagi dastlabki qadamni u o'z xotinining akasi

¹ Amir Temur Kўрагон. Зафар йўли. Т., “Нур”, 1992. 49- бет

² Temur тузуклари. Т., “Ф. Ғулом” номли нашриёт. 1991, 19- бет

Balx viloyatining hokimi amir Xusayn bilan yaqinlashib Ilyosho'jaga qarshi kurashdan boshlaydi. Temurning haq va adolat yo'lida boshlagan qutlug' ishining shiori «Rostirusti» bo'lib, uning ma'nosi «Xaqgo'y bo'lsang najot topasan» demakdir. U o'zining barcha faoliyatida shunga amal qilib yashadi. Temur Movarounnahrni mog'ullar zulmidan ozod kilishni va markazlashgan kuchli davlat tuzishni o'z oldiga bosh maqsad qilib qo'ygandi. Shuning uchun u Ilyosho'ja qo'l ostida bo'lishni istamas edi. Temurning bu yo'ldagi hatti-harakatlari Ilyosho'jaga yoqmas edi. «Temur tuzuklari»da yozilishicha, Ilyosho'ja otasi Tug'luq Temurga xat yozib: «Temur bizga qarshi isyon tugini ko'tardi»¹ degan. Xon o'z navbatida Temurni o'ldirish to'g'risida yorliq jo'natadi, lekin bu yorliq Temur qo'lga tushib qoladi. Bu xujjatdan xabar topgan Temur qarshi qat'iy choralar ko'rish uchun jasur va qat'iyatli jangchilarni to'plashga qaror qiladi. Temur o'z yigitlari bilan birgalikda Badaxshon tomon chekinib, maslakdoshlar qidiradi, so'ng Badaxshondan Xorazm tomon yuradi. Xorazm sari yo'l olgan Temur yo'l-yo'lakay Balxda to'xtab uncha katta bo'lmagan kuchi bilan Amir Husaynni o'z yo'lga tortadi.

Amir Temurning Xorazmda paydo bo'lganligidan xabar topgan va uni o'ldirish to'g'risida Ilyosho'jadan maxsus topshiriq olgan Xiva hokimi Tukul Baxodir mingta otliq jangchilari bilan Temurga hujum qiladi. Bu jangda Temur oz sonli yigitlari bilan Tukul Baxodirning ming kishilik lashkarini tor-mor keltiradi. Jang oqibatida Xorazm askarlaridan 50 kishi, Amir Temur kuchlaridan esa 10 kishi- 7 ta otliq va 3 ta piyoda xurosonlik qolgan. Bu uchta xurosonlik ham kunlarning birida, tunda payt poylab uchta otni o'g'irlab qochadilar. Temur g'oyat og'ir ahvolga tushadi. Bu vaziyatdan xabar topgan Maxon (hozirgi Mari yonida) hokimi turkman Alibek Joniqurbon Ilyosho'jaga yoqish maqsadida Temurni qo'lga oladi va zindonga tashlaydi. Temur zindonda 62 kun yotib katta jasoratlar evaziga ozodlikka chiqadi. Soxibqiron o'zining 12 jangchisi bilan yana cho'l kezishda davom etadi. Shu payt ularga turkmanlar hujum qiladilar. Jang davomida Amir Temurni tanib qolgan turkmanlardan biri o'z yigitlari bilan Temurga qo'shiladilar. Endi Temur yigitlari 60 kishiga etadi va ular bilan Temur Xuroson tomon yo'l oladi. Yo'l-yo'lakay Temurga bir necha jangchilar kelib qo'shiladi. Temur askarlarining soni 200 taga etadi, ular Buxoroga yetib borganlarida Temur tarafdorlari 2000 kishidan oshgan edi. Temur Buxorodan Qandaxorga kelganida unga yana ming kishi kelib qo'shiladi. Ammo xali bu kuchlar bilan Ilyosho'ja quchlariga qarshi jang qilib bo'lmashligini Temur yaxshi bilar edi. Chunki uning raqiblari 100 ming kushini to'play olish imkoniyatiga ega edilar. Shuning uchun Temur o'z qo'l ostidagi quchlar yordamida janubdagi ba'zi bir hududlarni egallab kuch va qudratini oshirishga qaror qiladi. Ana, shu maqsadda u Garmsir viloyatini egallaydi. Bu yerda ham mingta otliq turk va tojik sipohlari Temur lashkarlari sonini to'ldiradilar.

Endi o'zini ancha qudratli his qilgan Amir Temur Seiston erlariga hamla qiladi va uni egallaydi. Bu yerdagi shiddatli jangda Temur o'ng qo'li va o'ng oyog'idan qattiq yaralanadi. Shundan keyin u ikki oy mobaynida Garmsirda davolanadi. So'ng Balxga yo'l oladi, Qaxlakka yetib kelgan Amir Temur odamlari Muiniddin Natanzamiy ma'lumotlariga qaraganda, mo'g'ullarning Movarounnahr janubida talov-toroj ishlari bilan shug'ullanganliklarini aniqlaydilar. Sohibqiron hal qiluvchi jangga tayyorgarlik ko'radi. Jangchilari orasidan eng sodiq jasur va qobiliyatli 313 kishini tanlab oladi va

¹O'sha asar 20- bet

ularni o'ziga yordamchilar sifatida tayinlaydi. Keyinchalik ana shu yordamchilar uning ko'p ming kishilik qo'shinini uyushtirish va boshqarishda asosiy o'zak bo'lib xizmat qiladi.

Amir Temur hal qiluvchi jang oldidan qo'shinining moddiy ta'minoti masalasiga ham katta e'tibor beradi. Shu maqsadda u Aloju qal'asini qo'lga kiritadi va bu yerda oziq-ovqat va boshqa narsalarni jamlab qo'yadigan ombor tashkil etadi. Bu qal'adagi odam kuchlari ham Temur tomoniga o'tadilar. Temur Balxda turib Termiz atrofiga joylashgan Ilyosho'ja kuchlarining joylanishi tog'risida xabar keltirish uchun u yerga o'z ayg'oqchilarini yuboradi. Ayg'oqchilar Ilyosho'ja askarlari Termiz atroflarida xalqni talon-toroj qilish bilan shug'ullanayotganligini aniqlaydilar. Bu hol Temur lashkarlari safiga yangi-yangi quchlar kelib qo'shilishini ta'minlaydi. Shu sababdan Amir Temur vaziyatni har tomonlama hisobga olib kuchlari Ilyosho'ja yuborgan quchlarga nisbatan o'n barobar kam bo'lsada, urush boshlashga qaror qiladi. Jang 1363 yilda Jayxunning chap sohilida Qunduz shahri yonida bo'ladi. Amir Temur o'z qo'shinlariga nisbatan o'n barobar ko'p bo'lgan dushman qo'shinlarini batamom mag'lubiyatga uchratadi va o'zining buyuk sarkardalik mahoratini ko'rsatadi. M. Ivanin bunday deb yozgan edi: «Lekin 2000 kishilik lashkar bilan, o'zbeklarning (ran ko'chmanchi o'zbek qabilalari ustida bormoqda — R.Sh. Sh. K) Amu va Sirdaryolar orasidagi ko'plab qal'alarga joylashgan 80 000 kishilik qo'shinidan tashqari, o'ziga qarshi qo'yilgan 20000 kishilik lashkarini mag'lubiyatga uchratgan va ularni Sirdaryo ortiga quvib yuborgan Amir Temurning harbiy san'ati va mardligi haqida xulosa chiqarish mumkin»¹. Ilyosho'ja bu paytda vafot etgan otasining taxtini olish uchun Sirdaryoning narigi tomoniga ketgan edi. Temur bu qulay vaziyatdan foydalanishga qaror qiladi va Samarqandga kiradi. Shahar aholisi uni yaxshi kutib oladi. Temur shu paytdayoq Samarqandni egallab, o'zini xon deb e'lon qilishi mumkin edi. Ammo bu bilan barcha mo'g'ullarning o'ziga qarshi oyoqqa turishini bilar edi. Shuningdek Ilyosho'ja hali o'zining oxirgi so'zini aytmagan edi. Shuning uchun Temur qurultay chaqirib, unda mo'g'ullardan bo'lgan Qobulshohni hukmdor qilib ko'tarishga qaror qiladi. Bu uning kelajakdagi rejalarini amalga oshirishda o'ziga xos bir tadbir edi.

Movarounnahrda sodir bo'layotgan voqealardan xabar topgan Ilyosho'ja puxta tayyorgarlik ko'rib, 1365 yilda Samarqand sari yo'lga chiqadi. Temur bu to'g'rida xabar olishi bilan Husaynni voqeadan ogoh qiladi. Xusayn o'z askarlari bilan yetib keladi. Temur qarorgohini Chinoz bilan Toshkent o'rtasida quradi. Tarixga «Jangi loy» nomi bilan kirgan ikki o'rtadagi bu to'qnashuv g'oyatda shiddatli bo'ladi. Jang paytida qattiq jala quygan, hammayoq loy bo'lib otlar va jangchilar balchiq-loylarda yiqilganlar. Har ikkala tomondan juda ko'plab odamlar qirilgan.

Temur qo'mondonligidagi o'ng qanot mardonavor jang qilib dushmani yengib muvaffaqiyat qozonayotgan bir paytda Husayn boshchiligidagi chap qanot kutilmaganda jang maydonini tashlab chiqadi. Albatta, bunda mo'g'ullar qo'mondonligining ishlatgan harbiy hiylasi katta pand bergan edi. Faqat Temurning harbiy ehtiyotkorligi va saboti ularni uzil-kesil mag'lubiyatdan saqlab qoladi. Bu jangda Temur va Husayn o'zlarining 3000 ta askarini jang maydonida qoldirib, chekinishga majbur bo'ladilar, «Jangi loy» voqeadan so'ng Temur bilan Husayn o'rtasidagi nizo kuchayib, bora-bora raqiblikka aylanadi. Husayn Sirdaryoning ikkinchi qirg'og'iga

¹ Иванин М. Икки буюк саркарда, 120- бет

o'tib, o'zining poytaxti Solisaroyga qaytadi, Temur esa Kesh tomon ketadi.

Temur va Husaynning ketib qolishi oqibatida mo'g'ullarning Samarqandga bemalol kirib borishi uchun qulay sharoit vujudga keladi. Samarqandga Ilyosho'ja boshchiligida mo'g'ullarning bostirib kelayotganligini eshitgan shahar aholisi ommaviy suratda dushmanga qarshi kurashga qo'zg'aladi. Bu kurashga Samarqandda o'z faoliyatini olib borayotgan sarbadorlar guruhi boshchilik qiladi. Sarbadorlar harakati dastlab, yuqorida kayd etilganidek, Xurosonda vujudga kelib, so'ng Samarqand, Kesh va boshqa hududlarga ham yoyilgan edi.

Xurosonda sarbadorlar davlati 45 yil (1337-1381) hukm suradi, uni tashkil etishda sarbador Xo'ja Yahyoning xizmati katta bo'lgan. Sarbadorlarning ichki davlat yuritish siyosati haqida biror-bir ma'lumot bo'lmasa-da, bu davlatning o'z tanga pullarini zarb qilganligi, o'z qo'shinlari bo'lganligi aniq Ular davlatda mustahkam tartib o'rnatganlar. Aholidan olinadigan soliqlar miqdori odatdagi miqdordan ancha kam bo'lgan, juzya solig'i bekor qilingan. Bu davlatning yana bir ijobiy tomoni shundaki, unda hokimlik sulolasi bo'lmagan, hokim vafot etgach, ular o'zlariga yoqqan hukmdorni hokimlikka ko'targanlar. Sarbadorlar qullarni ozod qilmagan bo'lsalarda, ularga yumshoq munosabatda bo'lganlar, qullarni o'z qo'shinlariga qabul qilganlar va hatto ularni harbiy boshliq lavozimlariga ham ko'targanlar. Albatta, bu ishlar o'z davrida sarbadorlar harakati ijobiy tusdagi harakat bo'lgan, deb xulosa chiqarishga asos bo'la oladi. Bu harakat ham nuqsonlardan holi emas edi. Sarbadorlar harakati Movarounnahrda XIV asrning 60-yillaridan kuchaya boshlagan va dehdonlar, hunarmandlar va g'oziylar deb atalgan madrasa ziyolilari kabi aholi qatlamlari orasidan o'z tarafdorlarini toptan. Mo'g'ullarga qarshi ko'tarilgan sarbadorlar qo'zg'oloniga Samarqand madrasasining talabasi Mavlonozoda, Abu Bakr Kalaviy Naddof (Shomiy bergan ma'lumotga qaraganda, u paxta tituvchilar mahallasining boshligi bo'lgan), mergan XO'rdaki Buxoriylar boshchilik qilganlar. Mo'g'ullarga qarshi kurashga otlanib, Samarqandda Chorsu maydonidagi Jome' masjidida to'plangan vatanparvar kuchlar o'n ming kishidan oshib ketadi. Samarqand ahli mo'g'ul galalarini jangovar shaylik bilan kutib oladi. «Jangi loy»dagi g'alabadan mahliyo bo'lgan Ilyosho'ja Samarqandni osongina qo'lga kiritishni mo'ljallagan edi. Ammo, bu borada ular adashgandi. Mo'g'ullar Samarqandga yaqinlashgach, Mavlonozodaning buyrug'i bilan ularning ustiga o'q yog'diriladi va ular ko'plab qurbonlar beradi. Sharafiddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma» asarida yozilishicha, Mo'g'ullarning otlari orasida vabo tarqalib shuncha ot o'lganki, har turt otdan bittasi qolgan. Dushman ustidan qozonilgan g'alaba sharafiga Samarqand shahrida shodu hurramlik va tantanalar boshlanib ketadi. Sarbadorlar boshchiligida qattol dushman ustidan qozonilgan bu tarixiy g'alaba agar xalq ommasiga adolatli, haqgo'y, sodiq va mard yo'l boshchilar rahbarlik qilib uni boshqarsa, uning juda katta qudratga ega ekanligini ko'rsatadi. Sarbadorlar shahardan dushmanni quvganlaridan so'ng ichki dushmanlar - katta er va mulk egalari qarshi kurashni boshlab yuboradilar. Ularning mol-mulklari tortib olinadi, uy-joylari vayron qilindi. Ana shu tariqa Samarqandda sarbadorlar hokimiyatni qo'lga oladilar va butun qish davomida uni o'zlari mustaqil boshqaradilar.

Sarbadorlar g'alabasidan xabar toptan Amir Temur va amir Husayn bahor faslida Samarqandga yaqin Konigil degan joyda to'xtaydilar. Ular sarbadorlar g'alabasidan va amalga oshirgan ishlaridan mamnun ekanliklarini aytib sarbadorlarni uchrashuvga taklif

qiladilar. Haqiqatdan ham uchrashuyning birinchi kuni katta xursandchilnk va ziyofatlar bilan o'tgan. Biroq ertasi kuni kutilmaganda amir Husaynning buyrug'i bilan barcha sarbadorlar qo'lga olinib qilichdan o'tkaziladi. Sharafiddin Ali Yazdiyning yozishicha, Temur faqat Mavlono zodani "amir Husaynning qahru gazabidan asrab qoldi"¹. Temurning Mavlono zodani o'limdan saqlab qolganligiga sabab qilib, yozma manbalarda uning sarbadorlar bilan yaqindan aloqada bo'lganligi va shu asnoda Temur bilan Xusayn o'rtasida ixtilof chiqqanligi ta'kidlanadi. Sarbadorlar harakati bostirilgach, Samarqandda amir Husayn hukmronligi tiklanadi, Temur uning o'ng qo'li bo'lib qoladi. Temur bilan Husayn birgalikda harakat qilsalarda, ular o'rtasidagi munosabatlar borgan sayin keskinlashib boradi. Amir Husayndagi Temurga nisbatan g'arazgo'ylik, TemO'rdagi o'ziga xos xislatlarni ko'ra olmaslik o'rtadagi keskinlikning kuchayishiga bosh sabab edi. Temur amir Husaynga nisbatan aql-farosatda, tadbirkorligu uzoqni ko'ra bilishda va davlat arbobiga xos fazilatlar bilan ajralib turardi. Markazlashgan kuchli davlatning zarurligini ham Temur amir Husaynga qaraganda yaxshiroq tushunar edi. Shu bois Movarounnahrda boshqa hokimlar, savdogarlar, hunarmandlar, ruhoniylar va dehqonlar ommasi uni ko'proq himoya qilar edilar. Amir Xusaynning esa bundan g'ashi kelib, jazavasi tutar edi. U Temurga pand berishga, payt poylab iloji bo'lsa uni o'dirishga harakat qilardi. Temur esa buni bilar va doimo chapdastlik bilan buni fosh qilib borardi. Sharafiddin Ali Yazdiy bergan ma'lumotlarga qaraganda: «Amir Husaynda omadsizlik va baxtsizlikning belgilari tobora quloq yozib borardi, chunonchi, mag'rur podshohlar sha'niga loyiq bo'lmagan xirs va bahilliq, vahshiylik va ochko'zlik uning vujudini qamrab oldi hamda mol-dunyo yig'ish va zahira to'plashga mukkasi bilan sho'ng'ib ketdi. Ahvol shu darajagacha yetdiki, hazrat Sohibqiron amirlari va mulozimlari (moliga ham) ta'ma ko'zini tikdi. Ya'ni, amir Joko', amir Sayfiddin, Oqbo'g'o, Elchy baxodir va Davlatshoh bahshi nomiga anchagina (to'lov) mablag' belgilab, uni undirib olish uchun soliq yig'uvchi tayinladi. Biroq ular yaqinda «Loy jangi» voqeasini boshdan kechirganliklari va mol-zahiraning ko'p qismi talon-toroj bo'lib ketganligi uchun, u tama qopini to'ldirish uchun mo'ljallangan mablag'ni butkul yig'ib berishga imkoniyatsiz edilar. Hazrat Sohibqironning Xusravona himmati yordam qo'lini cho'zmoqni taqozo etdi va oltinu - kumushdan iborat katta (miqdordagi) mablag'ni, jumladan, mahdi a'lo O'ljoy Turkon – og'oning bilakuzuk va isirgasini ham, ularning to'lov mablag'i hisobiga berib yubordi. Amir Husayn uni ko'rib, o'zining singlisiniki ekanligini tanidi. Ammo, ochko'zlik hirs shu darajada yomon bo'lib ketgan ediki, hatto aka-singillik qadr-qiymatini ham ko'zga ilmadi va ularni olishdan hayiqmadi...

Shuncha mablag'ni bergan bilan ham u belgilangan (to'lov) mablag'iga yana uch ming dinor yetmay qoldi. Himmati daryodek (bo'lmish) Sohibqiron qo'shimcha, yana o'zining shaxsiy otlaridan ham peshkash etdi. Amir Husayn otlar bevosita ul Hazratga tegishli ekanligini bilgach, ularni qabul qilmadi...»¹.

Ana shu sabablar taqozosi ila amir Husayn va Temur o'zaro tez-tez arazlashib yurar, boshqa viloyat hokimlari ularni yarashtirib qo'yar edilar. 60- yillarning oxirlaridan boshlab amir Husayn ochiqdan-ochiq Temurga qarshi kurashga tayyorlanadi. U o'zining barcha boyliklarini Samarqanddan Balxga ko'chirib,

¹ Шарафиддин Али Яздий. “Зафарнома”. Т., “Камалак”, 1994, 116-117 бетлар

¹ Шарафиддин Али Яздий. “Зафарнома”. Т., “Камалак”, 1994, 117-118 бетлар

shaharning mudofaa istehkomlarini mustahkamlashga kirishadi. Temur Husaynni yomon va yovuz niyatdan qaytarish maqsadida maslahatlar beradi. Ammo, amir Husayn o'z niyatidan qaytmaydi. Ikki o'rtada jang bo'lishi muqarrar bo'lib qoladi. Bu jang 1370 yilda Balxda bo'ladi. Jang oldidan Sohibqiron Termiz yaqinidagi Biyo qishlog'ida shayx Sayyid Barakadan² zafar fotihasi oladi. Sayyid Baraka Temurga g'alaba tilab do'mbira va bayroq topshiradi hamda kelajakda Temurni buyuk zafarlar kutayotganligini bashorat qidali. Jangda amir Husayn batamom yengiladi. Sharafiddin Ali Yazdiyning ma'lumotiga ko'ra Temurning o'g'li Umarshayx bor-yo'g'i o'n olti yoshda bo'lsa-da, jang maydonida shijoat va jasorat ko'rsatadi. Amir Husayn taslim bo'lib, uzr-ma'zur ila ulug' Ka'ba ziyoratiga otlana-jagini iltimos qiladi. Temur uning iltimosini qabul qiladi va hech kim Husaynga xalaqit bermasin, deb buyruq beradi. Ammo, har galgidek Husaynning o'zi yana o'z va'dasini bajarmaydi. U Sohibqironning qat'iy so'ziga ishonmaydi va shubhalanadi. Shul bois u shahardagi Jome' masjidining minorasi ichiga kirib yashirinadi. Kutilmaganda otini yo'qotgan bir tasodifiy odam minoraga chiqib shahar atrofini kuzatmoqchi bo'ladi va u yerda yashirib yotgan amir Husaynni ko'radi. U jon talvasasida u kishiga bir hovuch marvarid uzatadi va ko'rganini sir saqlab, hech kimga aytmashligini yalinib so'raydi. Minoradan chiqib u kishi to'ppa-to'g'ri hazrat Sohibqiron huzuriga boradi va bo'lgan voqeani oqizmay-tomizmay unga yetkazadi. Temurning odamlari Husaynning qo'lini bog'lab Sohibqiron oldiga keltirganlarida u: «Men uning qonidan kechganman va undan intiqom olish tarixiga chiziq tortganman»³, deydi. Amir Kayxusrav Xatloniy haqiqat so'rab, bir vaqtlar uning ukasi Qayqubodni o'ldirgan Husaynning taqdirini menga topshiring, deb iltimos qilsada, Sohibqiron o'z so'zida qat'iy turadi. Ammo, Kayxusrav Husaynni o'ldirganida unga e'tiroz bildirmaydi. Temur amir Husayn ustidan g'alaba qozongach, butun Movarounnahr uning qo'li ostida birlashadi. Balxda chaqirilgan qurultoyda Temur Chig'atoy saltanatining vorisi deb e'lon qilindi. Lekin o'sha davrdagi vaziyat hisobga olinib va Mo'g'ullarning qarshiligini ko'chaytirmaslik maqsadida xonlik taxtiga Suyurg'atmish o'tkaziladi. Temur o'zida amir unvonini saqlab qolib hokimi mutlaq sifatida davlatni boshqara boshlaydi. Samarqand shahrini davlatning poytaxtiga aylantiradi. O'sha davrning udumiga ko'ra Temur amir Husayn taxtiga o'tirgach, uning xotinlaridan turttasini o'ziga xotinlikka tanlaydi. Ular aql va farosatda yagona, go'zallikda tengsiz Qozonxonning qizi Saroymulkxonim (Bibixonim), Bayon Sulduzning qizi Ulus og'o, Hizr Yasavuriyning qizi Islom og'o va Togoy turkonlar edilar. Xusaynning qolgan boshqa xotinlarini Temur o'ziga yaqin kishilarga xotinlikka beradi. Saroymulkxonim mug'ul xonlaridan Qozonxonning qizi bo'lganligidan Amir Temur «Ko'ragon» laqabini (Ko'ragon mug'ulcha kuyov demakdir) oladi. Sohibqiron hayot va og'ir jang so'qmoqlarida sinovdan muvaffaqiyatli o'tgan o'z odamlaridan 313 kishyni davlatning turli mas'uliyatli lavozimlariga tayinlaydi: 100 tasini o'nboshi, 100 tasini yuzboshi, 100 tasini mingboshilikka va 13 tasini yana ham yo'qoriroq lavozimlarga qo'yadi. Shak-shubha yo'qki, ana shu saralangan va sinalgan yuqori lavozimdagi shaxslar Amir Temur qo'shinida intizom, harbiy tartib o'rnatib, oqibatda Sohibqiron qo'lga kiritgan tarixiy

²Sayyid Baraka- asli andhulik mashur sayyid, Amir Temurning pirlaridan biri: 1404 yilda qorabog'da vafot etgan. Daslab yurti Andhudda dafn etilgan so'ng Amir Temur vasiyati bo'yicha 1409 yilda Shohrux Mirzoning amri bilan Sayyid Baraka hoki Samarqandga keltirilib Go'ri Amir xilxonasida Sohibqironning bosh tarafiga dafn etilgan.

³Шарафиддин Али Яздий. “Зафарнома”. 312-бетлар

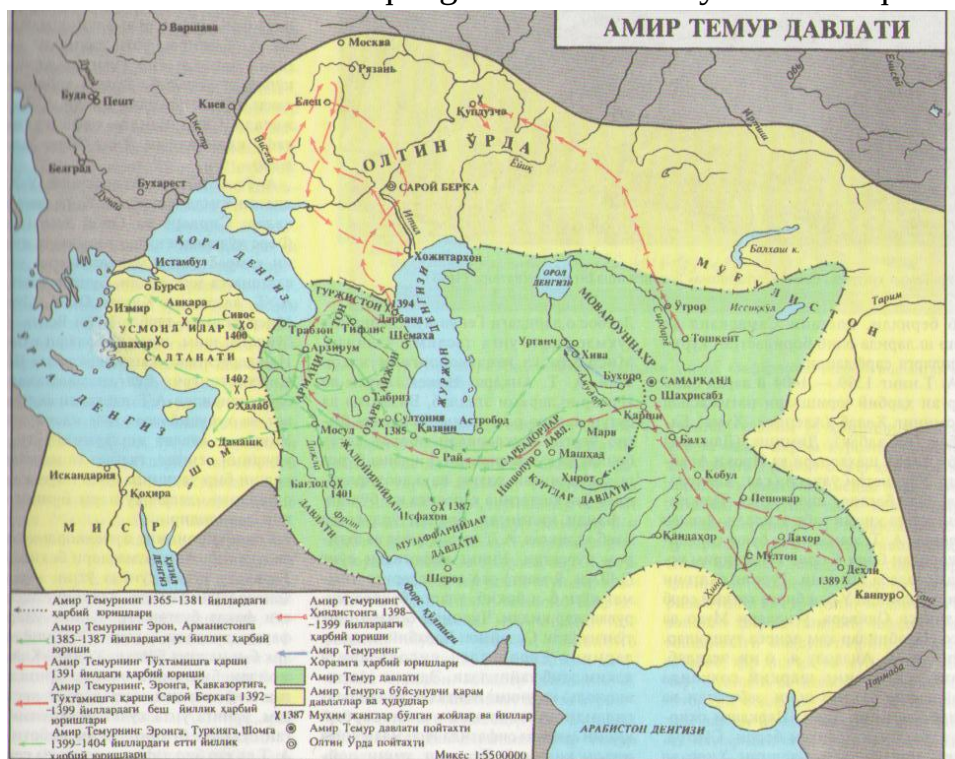
g'alabalarni ta'minladilar.

3.BUYUK AMIR TEMUR SALTANATI

Sohibqiron Amir Temur Movarounnahrning yagona hukmdori bo'lib olgach, buyuk saltanat barpo etishni o'z oldiga maqsad qilib quyadi. O'zining porloq istiqboliga katta umid va ishonch bilan qaragan Temur ruhiyatini nafaqat o'zining tug'ma

va
balki

ham

bahodirligi
jasorati bilan,
ayni
zamonda
allohga va
Qur'onga
bo'lgan
ishonchu
e'tiqodi bilan

mustahkamlagan edi. Bu hol uning har qan-day ogir va qiyin sharoitlarda ham to'g'ri tadbir belgilash va undan chiqib ketishini ta'minlar edi. Taqdirni bilishda Qur'oni Karim, ilmi nujumga, tush ta'birlariga, turli xil bashoratlarga ishongan va qattiq e'tiqod quygan Amir Temur ularga murojaat qilar edi, ko'proq esa biror-bir muhim va mushkul masalani hal qilmoqchi bo'lsa, avval Qur'onni dasturilamal deb bilardi.

Amir Temurning buyuk saltanat barpo qilish bobidagi sa'yharakatini shartli ravishda ikki davrga bo'lish mumkin. Birinchi davr 1370-1388 yillarni o'z ichiga oladi. Bu davrda Amir Temur asosan turkiy xalqlardan tashkil topgan Chig'atoy mulkini markazlashgan qudratli davlatga birlashtirish uchun kurashadi.

Ikkinchi davr 1388—1405 yillardir. Bu davrda Amir Temur o'z davlati hududini kengaytirish va buyuk saltanat barpo etishni o'z oldiga maqsad qilib quyadi. Shu narsa alohida e'tiborga loyiqki, Sohobqiron qaysi bir mamlakatga lashkar tortib borganligidan qat'i nazar, u adolatni himoya qilgan, insof va diyonat uchun jangga kirgan. Aksariyat hollarda kelib chiqqan urushlar Amir Temur raqib-larining adolatsizligi, insofu-diyonatsizligi, imonsizligi aybi bilan kelib chiqqan. Ana shu ma'noda Temurning Xorazm bilan bo'lgan munosabatlari yorqin misol bo'la oladi. Hazrat Sohobqiron markazlashgan davlat tuzib mo'g'ullarni Movarounnahr hududidan haydab chiqargach.

Xorazm masalasini adolatli hal qilishga kirishadi. Gap shundaki, mo'g'ullar davrida Xorazm ikkiga bo'lingandi. Shimoliy Xorazm poytaxti Urganj bilan Oltin O'rda

mulkiga qarar edi. Markazi Kat (hozirgi Beruniy) bo'lgan Janubiy Xorazm esa Chig'atoy ulusi yerlari hisoblanardi. 1359 yilda Oltin O'rdada Berdibekxon o'lgach, boshlanib ketgan g'alayonlardan foydalangan qo'ng'irot urug'iga mansub bo'lgan so'filar sulolasi Oltin O'rdadan alohida mustaqil davlat tuzish uchun ajralib chiqadi. Bu sulola vakillaridan bo'lgan Xusayn So'fi katta, birlashgan Xorazm davlati tuzish havasi bilan Chig'atoy ulusiga qarashli bo'lgan Janubiy Xorazmni, Kat va Xiva shaharlarini bosib oladi. Amir Temur Xusayn So'fining bu harakatini noqonuniy harakat deb baholagan. Chunki Chig'atoy ulusiga qarashli barcha yerlar, shu jumladan Janubiy Xorazm hududlari ham uning ixtiyorida bo'lishi kerak edi.

Sharafiddin Ali Yazdiyning ma'lumotlariga qaraganda, Amir Temur 1372 yilda Xorazmga elchi yuborib bosib olingan yerlarni qaytarishni so'ragan va «...har ikkala tomon o'rtasida samimiyat va do'stlik yo'li ochiqliciga qolsa, totuvlik va qullab quvvatlamoq shart-sharoitlari yaratilsa»¹ deydi. Husayn So'fi bo'lsa bunga javoban: «Bu viloyatni men qilich vositasida qo'lga kiritganman va uni qilich (kuchi) bilan olishga to'g'ri keladi», deb katta ketadi. Albatta, uning bunday katta ketishiga sabab Xatlon hokimi Kayxusrav bo'ladi. U Temur martabasining bunchalik tez o'sib borayotganligini ko'ra olmasdan Xusaynni Soxibqironga gij-gijlaydi va yordam berishga va'da qiladi. Amir Temur bilan bo'lgan jangda Xusayn So'fi yengiladi. Qotni tashlab chiqadi va Urganjdagi bekinadi. U tez orada shu yerda vafot etadi. Husaynning o'rniga ukasi Yusuf So'fi o'tiradi. Temur Xorazm bilan yaxshi munosabatlarni o'rnatishga intiladi, sulx bitimi tuzishni taklif etadi va Xusayn So'fining qizi, O'zbekning nevarasi Xonzodani o'z o'g'li Jahongirga xotinlikka olib beradi. Yusuf So'fi Soxibqironning barcha takliflarini qabul qiladi. Isyonchi va ig'vogar Kayxusrav Temurning buyrug'i bilan qatl etiladi. Ammo bu bilan Xorazmda barqaror tinchlik Amir Temur bilan yaxshi quda-andachilik yo'lga qo'yiladimi Albatta, yo'q.. Bunga sabab, Yusuf So'fi. U ikki o'rtada tuzilgan yarash shartlarini buzib, Qot shaxrini qaytadan bosib oladi. Bu xol Sohibqironning 1373 yilda ikkinchi marta Xorazmga lashkar tortishiga sabab bo'ladi. Ammo bu safar ikki o'rtada urush bo'lmaydi. Chunki Yusuf So'fi Temurga tavba qiladi va shartnomani so'zsiz bajarishga va'da beradi. Ana shu tariqa Janubiy Xorazm Amir Temur davlati tarkibiga qo'shib olinadi. Ammo shundan so'ng ham Sohibqiron Xorazm ustiga yana uch marta qo'shin tortib boradi. Xorazmga so'nggi yurish 1388 yilda bo'ladi. Bu safargi qirg'inbarot urushning asosiy sababchisi Oltin O'rda xoni To'xtamishxonning ig'vosi va fatvosiga uchun Temurga qarshi isyon ko'targan Xorazm hukmdori Sulaymon So'fi bo'ladi.

To'xtamishxonning o'zi kim? U Manqishloq (Mangit qishloq) hokimi To'yho'ja sultonning farzandi, asli Jo'ji naslidan. To'yho'ja Oq O'rda xoni (1361 —1376) O'rusxonning (u ham Jo'ji avlodidan) Oq O'rda va Oltin O'rdani birlashtirish to'g'risidagi g'oyasiga qarshi chiqadi va shu sababdan u qatl etiladi. To'xtamishxon O'rusxon ta'qibidan qochib Amir Temur huzuriga panohtalab keladi. Buyuk Soxibqiron unga juda katta izzat-ikromlar ko'rsatadi, qimmatbaho sovg'a-salomlar beradi, O'tror va Savron viloyatlarini taqdim etadi. U To'xtamishxonga qatl etilgan otasi uchun qasos olishi va Oq O'rda taxti uchun kurashda qurol-aslaxa va qo'shin qismlari bilan yordam beradi. Mahkam Abduraimovning yozishicha, Temur: «...To'xtamishga to'rtinchi marta

¹ Шарафиддин Али Яздий. “Зафарнома”. 242-бетлар

ham qo'shin berib, tajribali qo'mondonlaridan birini unga bosh etib tayinlaydi»¹. Tajribasiz To'xtamish har safar O'rusxondan yengilib kelaveradi. 1376 yilning bahorida O'rusxon jangda o'ldirilgan o'g'li Qutlug' Bo'g'a xunini talab qilib Amir Temurga To'xtamishxonni topshirishni talab etadi. Shundan so'ng Temurning o'zi 1379 yilda O'rusxon ustiga qo'shin tortib boradi va uni yengadi. Bu haqda Temur shunday yozadi: «(Dashti Qipchoq) xoni To'xtamish xonlik talashib O'rusxondan yengilib, mening panohimga qochib kelgan edi. Uning bilan qo'shin yuborsammikin, yo o'zim borsammikin, deb turganimda O'rusxonning elchisi kelib qoldi. Kengashib, elchining ko'nglini ovlab, (so'ng) ketishiga ruxsat berishni, o'zim esa Dasht tomon yuzlanib, elchining ketidan lashkar jo'natishni mo'ljalladim, toki elchi xotirjamlik bilan bo'lgan voqealardan O'rusxonning majlisida bayon kilsin, ertasi kuni mening qo'shinlarim kukkisdan ularning ustiga bostirib borsin.

O'ylaganimdek ish kutgandim, tadbirim taqdirga to'g'ri keldi. O'rusxon elchisi bo'lgan voqealarni so'zlab berayotgan paytda mening qo'rqmas lashkarim favjlari nogaxon kelgan balodek O'rusxon ustiga yopirildilar. O'rusxon qarshilik ko'rsata olmay, qo'chishni ixtiyor qildi. Dashti Qipchoq mamlakati menga bo'ysundi»²

To'xtamish bir necha jangu jadallardan so'ng 1379 yilda Amir Temur yordamida Oq O'rda taxtini egallashga muvaffaq bo'ladi. Voqealarning bunday rivojlanib borishidan Sohibqiron mamnun edi. Chunki Temur o'zicha To'xta-mishni o'z odami hisoblar va u orqali Joji ulusida siyosatini o'tkazishni rejalashtirayotgan edi. Biroq amalda hayotiy voqealar Amir Temur o'ylaganicha rivojlanmadi. «Ishtaha ovqat ustida ochiladi» deganlaridek To'xtamish Oq O'rda taxtiga o'tirgach, endi uning o'zi ham O'rusxon siyosatini yurgiza boshlaydi, ya'ni Oq O'rda va Oltin O'rdani birlashtirib kuchli Oltin O'rda xonligini tuzmoqchi bo'ladi. Ana shu niyat bilan u 1380 yilda Kulikovo maydonida bo'lgan jangda Dmitriy Donskoy tomonidan qattiq zarba yegan va kuchsizlanib qolgan Mamay ustiga lashkar tortib boradi va Kalka daryosi bo'yida unga qaqshatqich zarba beradi. Bu g'alaba To'xtamishning ezgu niyatlariga yo'l ochadi, u Oltin O'rdadagi oliy hokimiyatni egallaydi va Jo'ji ulusining har ikkala qismini birlashtiradi. To'xtamish 1382 yilda unga boj to'lashdan bosh tortgan Moskva knyazligi ustiga qo'shin tortadi. Bundan xabar topgan buyuk knyaz Dmitriy Donskoy qo'rqib, qo'shin to'plash bahonasida Kostroma shahri tomon yo'l oladi va o'sha yerda ayollar kimimini kiyib Monastrda yashirinadi. Moskvani qo'lga olgan To'xtamish uni yondiradi, boyligini talab kul tepaga aylantiradi.

To'xtamish bu erishilgan muvaffaqiyatlardan hovliqib, esankirab qoladi. U Oltin O'rda xonligining O'zbekxon zamonisida (1312—1340)gi shuhratini tiklashni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi va uning hududlarini kengaytirishga harakat qiladi. «It qutursa egasini qopadi» deganlaridek endi To'xtamish o'zining ilgarigi homiysi, og'ir kunlarida joniga oro kirgan va har tomonlama unga yordam bergan Amir Temur yerlariga ko'z olaytira boshlaydi unga qarshi siyosat olib boradi. Jumladan, u Temur kuch nigohini tashlagan Kavkazorti, Ozor yerlariga-yurishlar qiladi, 1385 yilda Tabrizni bosib olish uchun u erga katta qo'shin yuboradi. Uning nomi 17 shahardagi tangalar zarb etilgan bo'lsa-da, u Temurdek zabardast jahongir bo'lishni orzu kildirdi va Soxibqironga doimo hasad ko'zi bilan qarardi. To'xtamish o'zining g'arazli niyatlarini

¹ Абдураимов М. Темур ва Тўхтамиш. “Шарк юлдузи”, 1991, 11-сон, 139-бет

² Temur tuzuklari. 42 –bet

ro'yobga chiqarish uchun Sohibqiron bilan shaxsan jangda bellashish niyatida bahona izlar edi.

1386/87 yilda Temur Eron Ozarboyjonini (Ilanja qal'asidan tashqari) zabt etib kishni Qorabog'da o'tkazadi. To'xtamish xuddi shu yili Temurga qarshi adovati kuchayib 120 ming kishilik lashkarlarini Darband tarafdan yuboradi. Shomiy va Ali Yazdiylarning ma'lumotlariga qaraganda, Temur To'xtamishxonga nisbatan xolisona va yaxshi munosabatda bo'lgan, uning qo'shini bilan jang qilmaslik yo'llarints izlagay, Ammo u To'xtamishnyng urushga zo'r berib harakat qilishga qaratilgan niyatlarini anglagach, o'zining Shayx Ali Bahodir, Iki Temur, Usmon Abbos kabi lashkarboshilari va o'g'li Mirzo Mironshoh. boshchiligida bir necha tuman qo'shinlarini jo'natadi va ularga: «Bizning To'xtamish bilan ahdnomamiz bor va biz unga amal qilamiz, agar uning qo'shini o'zlarini jang olib borishdan tiysa, orqaga qaytinglar»¹, deb tayinlaydi. Temur qo'shinlari To'xtamish askarlarining yurish qilganligidan xabardor bo'ladilar, biroq Sohibqiron farmoniga binonan jang qilmasdan orqaga qaytadilar. To'xtamish navkarlari esa bu holni ojizlik alomati sifatida fahmlab hujum uyushtiradilar. Ammo Oltin O'rdaliklar ta'zirlarini deb mag'lubiyatga uchraydilar va Darbandga chekinadilar. Bu ikki qo'shin o'rtasidagi dastlabki to'qnashuv edi. Temur yana ham og'irlik va vazminlik ruhida To'xtamish bilan munosabatni keskinlashtirmaslikka harakat qiladi. U Oltin O'rda askarlarkning asirga olishi vakillari bilan iliq va yaxshi munosabatda bo'ladi. Ularni ozod qilish oldidan: «Oramizdagi munosabat ota-bolaniki kabidir, u nega bunday noloyiq ishga qo'l urdi, hech sababsiz bu yoqqa qo'shin yuborib, minglab begunoh musulmonlar umrini zomin qildi (Temur 1385 yilda To'xtamishnyng Tabrizga qo'shin yuborganligini nazarda tutmovda — R.Sh. Sh. K.). Bunday xunuk ishlarni qo'l urmasin. Axdnomaga, bergan so'ziga amal qilib alg'ov-dalg'ov keltirib chiqarmasin», deydi. Ammo To'xtamish Sohibqironning bu oqilona va dono maslaxatlariga quloq solmaydi. Quloq solmaydigina emas, 1387—1388 yillarda u Temurning Movarounnahrda yo'qligi (chunki u Erondagi janglar bilan band edi) dan foydalanib Movarounnahrda bostirib keladi va Xorazm hokimi Sulaymon So'fini Temurga qarshi qo'zgon ko'tarishga ko'ndiradi. O'sha yili To'xtamish fatvosi bilan mo'g'ul amirlaridan Kamariddin Temur davlati hududlariga bostirib kiradi. To'xtamishning o'zi esa Jo'ji ulusining shahzodalari: Bek Yorliq o'glon, Ilyigmish o'g'lon, Isabeq Sotqin Bahodirlar bilan birgalikda Sig'noqdan o'tib, Savronni qamal qiladi. Albatta, Temur uzoq safarga o'tlanishdan oldin, mamlakat himoyasi tadbirlarini o'ylab bu ishga bosh-qosh bo'lib turish uchun otasidan qolishmaydigan o'z o'g'li Umarshayxni (Andijonda), Sulaymon shoh va Abbos Bahodirni (Samarqandda), Temurho'ja va Okubo'ga Bahodirni (Savronda) qoldirgan edi. Oltin O'rda jangchilari son jihatdan bir necha barobar ko'p bo'lsalarda. Savronni egallay olmaydilar.

Umarshayx Mirzo, Sulaymon shoh va Abbos Bahodirlar To'ytepada shoshilinch suratda uchrashib Sirdaryodan kechib o'tadilar va O'trordan besh farsah narida yastangan Chuqluq tekisligida dushman bilan yuzma-yuz uchrashadilar. Biroq Umarshayxning kuchlari jangda yengiladi va Andijonga chekinadi. Mo'g'ullar dastlab Sayram va Toshkentga, so'ngra Andijonga hujum uyushtiradilar. Mamlakat talon-toroj qilinadi. Movarounnahr taqdiri xavf ostida qoladi. To'xtamishning o'zi esa Xorazm kuchlari bilan birga Buxoroga bostirib keladi, shaharni qamal qilib, uning atrofdagi

¹ Абдураимов М. Темур ва Тўхтамиш. “Шарк юлдузи”, 1991, 11- сон, 146- бет

yerlarini talaydi. Buxoroliklar katta qiyinchiliklar bilan dushman hujumini qaytaradilar. Buxorodan chekingach, To'xtamish askarlari Movarounnahrning boshqa viloyatlarini talon-toroj qiladilar. Ayniqsa Nahshob atroflari dushmandan katta zarar ko'radi. Qozonxonning qarorgohi bo'lgan Zanjirsaroy (Qarshi shahrining kunbotar tomonida joylashgan) batamom vayron etilib, yer bilan tekislab yuboriladi. G'uzor katta zarar ko'radi. Kesh va Samarqand xavf ostida qoladi. Amir Temur To'xtamishning daf etish uchun shoshilinch choralar ko'radi va unga qarshi otlandi. Shu paytda Isfaxon va Sheroz aholisi qo'zg'olon ko'tarib Sohibqironga bo'ysunmay qo'yadi. Holbuki, Isfaxon Amir Temurga jangsiz taslim bo'lgan edi. Temur isfaxonliklarning o'zlaridan shaharga hokim nayinlab o'z askarlaridan kichik bir qismini qoldirib ketgan edi. U ketgach isfaxonliklar o'zaro bitimni buzib, Ibn Arabshoh ma'lumotlariga qaraganda, Isfaxonning ozida «Olti ming chog'lik» kishini qirib tashlaganlar. Shu boisdan Sohibqiron 1392—1393 yillarda Sheroz va Iroqqa ikkinchi marta lashkar tortib boradi va u yerda tartib o'rnatadi.

1387 yilda Temur Janubiy Eron yerlarini egallab, Fors poytaxti Sherozda turgan paytida Oltin O'rda xonligiga o'zi o'tkazgan To'xtamishning Movarounnahrda bostirib kirganligi to'g'risida chopardan xabar oladi. Manba-larda yozilishicha, chopar Samarqanddan Sherozgacha bo'lgan 2200 chaqirim (bir chaqirim — 1,06 km ga teng) masofani 17 kunda bosib o'tgan. To'xtamishning Movarounnahrda hujumi Temurning shu darajada dahshat va g'azabini ko'zg'atgan ediki, u Erondagi harakatlarni darhol to'xtatadi va dushmanni daf qilish uchun shoshilinch choralar ko'radi. Dushman zarbasiga uchragan fuqarolarga tezroq yordam ko'rsatish maqsadida Temur yengil qo'shinlarni eng yaqin yo'llar bilan Yazd shahriga jo'natadi, o'zi esa Kermon cho'llari orqali Isfaxon va Taxtapulga yo'l oladi. Amir Temurning kelayotganligidan xabar topgan To'xtamish o'z lashkarlarining bir qismini Xorazm orqali, boshqa qismini esa Sirdaryo orqali olib chiqib ketishga ulguradi.

Samarqandga yetib kelgan Sohibqiron mamlakatda yo'qligidan foydalanib To'xtamishga yordam bergan, Movarounnahr shahar va qishloqlarining harobazor bo'lishiga, kulining ko'kka sovurilishiga, aholining talanishi va qirg'in bo'lishiga sababchi bo'lgan Xorazm hokimlari Sulaymon So'fi va Ilyig'mish o'g'lon hamda shimoldagi ko'chmanchi o'zbek qabilalari bo'lganliklarini aniqlaydi.

Temur Movarounnahrda qochishga tushgan To'xtamish askarlarini orqasidan quvishni o'z amirlaridan Xudoydod Husayn, Shayx Ali Bahodir va boshqalarga topshiradi. Ular dushmanni bilan (Sirdaryo buyidagi Sariqsuv atrofida) degan joyda quvib yetadilar va unga katta talafot yetkazadilar. Sohibqironning o'zi To'xtamishga qarshi hujum uyushtirishga shoshilmaydi. Chunki mamlakat ichida va uning yaqin atrofida Sohibqironga muttasil dushman lik qilib kelayotgan va tashqi dushmanlarga yordam berayotgan kuchlar bor edi. To'xtamishga qarshi uzoq safarga otlanish uchun eng avvalo ular bilan hisob-kitob qilib orani ochiq qilib olmoq kerak edi. Bu kuchlar eng avvalo Xorazm hokimlari Sulaymon So'fi va Ilyig'mish hamda ko'chmanchi o'zbek qabilalari edi. Shuning uchun Temur o'z lashkarini kechiktirmasdan Xorazm sari otlantiradi. Bu paytda Sulaymon So'fi va Ilyig'mish o'zlarining barcha qimmatbaho davlatlari va mol-mulkларini to'plab o'z qo'shinlari bilan To'xtamish huzuriga otlangan edilar. Sohibqironning o'g'li Mirzo Mironshoh beshta amir bilan dushmanni ta'qib qilib, Qumkent va Qoz yo'llari orqali ularga tezda etib boradi, ularni tormor qilib mol-mulkларini olib Xorazmga qaytadi. Amir Temur ular qaytib

kelgach, Xorazmga yurish qilib unga qarshi qurol ko'tarib chiqqanlarni uzil-kesil tor-mor keltiradi. Urganj shahrini egallagan Sohibqiron uning aholisini mol-mulki bilan Samarqandga ko'chiradi. Bir necha yildan so'ng To'xtamish ustidan g'alaba qozonib qaytgach, Amir Temur Urganj aholisiga o'z shahriga qaytishga ruxsat beradi ammo ularni kuzatib turish maqsadida Kent va Xiva shaharlarini mustahkamlashni buyuradi.

Amir Temur Xorazm masalasini hal qilgach, o'z qurolini qipchoqlar O'rdasining qo'shinlariga qarshi qaratadi. Bu qo'shin To'xtamishga qarashli edi. Uning asosiy avongardi (Temur qo'shinining ilg'orini «avong'or» deb atagan) Xorazm jangchilari bo'lgan ruslar, chyerkaslar, bulg'orlar, qipchoqlar, qrimliklar, yunonlar, boshqirdlar, moskvaliklar va boshqa xalqlardan tashkil topgan edi. Temur lashkarlari ularni tor-mor qilib O'rol tog'lari tomon qochishga majbur qiladi. Bu g'alabadan so'ng Sohibqiron 1389 yilda To'xtamishga qo'shilib Movarounnahrda hujum qilgan To'g'luq Temurning o'g'li Xizr Xuja o'g'lon Anqoto'ra va ko'chmanchi o'zbek qabilalaridan intiqom oladi. Sohibqiron bu yurishi davomida mo'g'ul xoni Qamariddin kuchlariga ham zarba beradi. U Temur ta'qibidan qochib Irtish daryosining narigi sohiliga o'tib, Sibir o'rmonlarida g'oyib bo'ladi. Shundan so'ng Temur Samarqandga qaytib keladi.

Endi asosiy masala — To'xtamish bilan hisob-kitob qilish payti kelgan edi. Amir Temur Oltin O'rdaga yurishning g'oyatda og'ir va qiyin bo'lishini juda yaxshi bilardi. Shu boisdan ham unga puxta va atroflicha tayyorgarlik ko'radi, chunki To'xtamish qo'shinlari turgan yerga yetib borish uchun 2500 chaqirimdan ziyod masofani bosib o'tish kerak edi. Masofa uzokligidan tashqari dushman ham anoyi emas, juda ayyor bo'lib, mohirona harakat qilardi. Buning singari vaziyatlar urushning cho'zilib ketishiga olib kelar, ko'p ming kishilik lashkarni zarur bo'lgan oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlashni qiyinlashtirar va bu Temur qo'shinlari uchun xalokatli oqibatlar keltirishi mumkin edi. Shu sababdan Temur ma'lum ma'-noda g'alabani tezlashtirish uchun Oltin O'rda xonligida mavqega ega bo'lgan, ammo To'xtamishdan norozi kuchlar bilan maxfiy aloqa bog'lashga erishadi va ular yordamida ko'pgina harbiy sirlarni bilib oladi." To'xtamishga qarshi yurishga barcha chora-tadbirlarni ko'rgan Temur qurultoy chaqirib, unda dushman xujumini kutib o'tirmasdan endi uning o'zi g'animining ustiga qo'shin tortib borishga qaror qiladi. Shomiy va Ali Yazdiylarning ma'lumotlariga qaraganda, Sohibqiron 1389—1390 yilning kech kuzida Samarqanddan chiqib, Sirdaryoga qurilgan ko'prikdan o'tib, Toshkent va Chinoz oralig'ida qishni o'tkazadi, bahorda Dashti Qipchoq sari yo'lga tushadi. Temur Xo'jandda shayx Maslaxat qabrini ziyorat qiladi va shahar aholisiga o'n ming kepakiy dinor sadaqa qilib Toshkent sari yo'l oladi. Bu yerda u betob bo'lib qoladi va shu yerda davolanadi. Mirzo Mironshoh qo'shinlari Xurosondan kelib Temur lashkarlari bilan qo'shilgach, Sohibqiron qo'shinni yana bir marta ko'rikdan o'tkazadi, lashkarboshilarni taqdirlab, jangchilarga moddiy yordam (ulufa) berib ularning ruhini ko'taradi. Kerak bo'lganlarga ot, qurol, kiyim-kechaklar ulashiladi. Har bir jangchiga yoy, 30 ta o'qli sadoq va boshqa qurollar olishni buyuradi. Har ikki jangchiga bitta qo'shimcha ot, har 10 kishi bitta o'tov, 2 ta belkurak, 2 ta so'ka, o'roq, arra, bolta, bigiz, 100 ta uchlik (o'q uchun), arqon, tarozi, mesh, qozon beriladi. Yurish paytida har bir jangchiga bir oyda 25—26 funt (1 funt — 400 gramm) un beriladi. Qo'shin tartibi bilan tanishib bo'lgach, unga yo'lboshchilar etib Jo'chi ulusning shaxzodalari — Temur Qutlug' o'g'lon, Kunchi o'g'lon, Oq O'rda amiri

Ediqut o'zbek (mang'itlar uru'idan)larni tayinlaydi.

Amir Temur o'zi bilan faqat birgina xotini — Cho'lpon Malik Oqani oladi, qolganlarning hammasini va amirzodalarni Samarqandga qaytarib yuboradi. Shomiy bergan ma'lumotga qaraganda, Temur 1391 yil 22 yanvarda (Ali Yazdiyda esa 19 yanvar) yo'lga chiqadi. U O'trorga yaqin Qorasaman degan joyda o'z chodirini qurib to'xtaganida huzuriga To'xtamishning elchilari kirib keladi. To'xtamish ham Temur bilan bo'ladigan xal qiluvchi jangga puxta tayyorgarlik ko'radi, 500 ming kishilik lashkar tuzadi, Litvaning ulug' knyazi Vitovt bilan bitim imzolaydi, rus knyazlaridan katta yordamlar oladi, Oltin O'rda xoni Sohibqiron hujumiga bardosh byera olmasligiga ko'zi yetib siyosiy muzokaralar yo'li bilan o'ir vaziyatdan qutilish niyatida o'z elchilarini jo'natgan edi. Elchilar mo'g'ullar odati bo'yicha Temurga sovg'a sifatida burgut va to'qizta ot taqdim etadilar. Ular To'xtamish nomidan kechirim so'rab, uning nomasini Temurga topshiradilar. Unda Oltin O'rda xoni o'zining noma'qul xatti-xarakatlari va qilgan gunoxlariga tavba qilib kechirim so'ragan va bundan keyin valine'mati amriga so'zsiz bo'ysunishni, axdnomaga amal qilishni qayta-qayta takrorlagan edi. Biroq endi g'isht qolipdan ko'chgandi. Ulug' amir elchilarni yuqori saviyada siylab mehmon qiladi, sovg'a-salomlar beradi. Oltin O'rda xonining qilgan gunoxlarini esa kechirmaydi, bu gal shafqatsizlik ko'rsatib, siyosiy muzokaralar olib borishni istamaydi, To'xtamishxonning mustaqillikka intilayotgani va bu yo'lda dushmanlik qilishdan ham tap tortmasligini anglab yetib, aytganlariga mutlaqo ishonmaydi. Ustiga-ustak harbiy va xalqaro vaziyat ham Temurga katta imtiyoz yaratib bergan edi. «Dastlab,— deydi Temur,— To'xtamishning dushmanlardan qochib, yaralangan holda bizga kelib qo'shilgani hammaga ayon, u o'g'il sifatida tan olinib, yuqori mulozimati ko'rsatildi. Men uning xaqqi-hurmati O'rusxon ustiga bostirib bordim, o'sha qishda shunchalik lashkaru otlarim qirilib, mulku aslahatlarim zoe ketdi. Bularga qaramay, uning elini O'rusxon elidan ajratib berib, Jo'chi ulusiga xon ko'tarilguniga qadar jon-jaxdim bilan g'amxo'rlik qildim, yordam berdim... Hokimiyat tepasiga chiqqach, u o'z kuchu qudratiga ishonib, noshukurlik qildi. Biz Eron zaminida Forsu Iroqni zabt etayotganimizda saltanatimiz sarhadlarini yakson etmoqqa kirishdi. Biz, u bu kaj xarakatiga tavba qilar, o'zini qulga olar, yaramasligiga, beo'yligiga chek qo'yar degan umidda e'tibor byermadik. U mag'rurlik sharobiga to'yib, aqlini yo'qotib qo'yibdiki, yaxshi bilan yomonni farqlay olmay qolibdi, U qo'shinini ikkinchi marta tasarrufimizga kiritganida biz shu zahoti unga qarshi xujum boshladik. Lashkarylarining ko'zi qo'shinimizga tushishi bilan qochishga tushdi. Endi esa u bizning maqsadimizni, o'z ojizligini bilib kechirim so'ramokda. U o'rtamizdagi axdnoma shartlarini bir necha bor buzdi, uning so'ziga batamom qoshilish aqldan emas... Biz o'z rejalarimizni amalga oshiramiz, qo'shinni ham shuning uchun to'plaganmiz, qolgan gaplarni keyinchalik o'ylab ko'ramiz»¹.

1391 yil 21 fevral kungi qurultoyda Temur o'z amirlari va amirzodalari bilan kengashib bo'lgach, To'xtamishning elchilarini olib Oltin O'rda sari yurishni davom etiradi va otining jilovini qozog'iston cho'llari tomon buradi. Uning lashkarlari cho'lu biyobonlarni, osmono'par qor bosgan tog'larni bosib o'tadi. Temur juda ko'p kurbonlar berib aprel oyining oxirlarida dastlab kichik tog', so'ngra Ulug' tog'dan oshadi.

Shomiy bergan ma'lumotlarga qaraganda, Temur o'z lashkarlariga Ulug' tog'

¹ Абдураимов М. Темур ва Тўхтамиш. “Шарқ юлдузи”, 1991, 11- сон, 148-149 бетлар

etaklarida to'xtab nafasni rostdlashga buyruq beradi. Uning amri bilan har bir suvoriy va sipoh bittadan tosh olib belgilangan joyga qo'ya boshlaydi. Buyuk Soxibqiron baland tog' cho'qqisiga ko'tarilib, mag'rurlik bilan o'z askarlarining harakatlarini kuzatar edi. Toshlardan xosil qilingan baland tepalik Samarqand sul-toniga zavqu shavq bag'ishlardi. U lashkarga dam olishga farmon byerar ekan, oddiy navkardan tortib tuman boshliqlarigacha xazinadan mukofot byerishni buyuradi. Amir Temur bu tarixiy yurish to'g'risida xotira qoldirmoqda istagida moxir toshkesar va naqqosh san'atkorni o'z yoniga chorlab yassi toshga esdalik yozuv bitishga buyruq beradi. Hozir Sankt-Peterburgdagi davlat Ermitaj muzeyida saqlanayotgan bu sangtaroshda: «Turon Sultoni Temur ikki yuz ming kishilik qo'shin bilan To'xtamishga qarshi urushga ketdi» deb yozilgan edi. Temur lashkarlari 1391 yil 4 iyunda Yoyiq (Ural) daryosini kechib o'tadi. Askarlarga sovut va qalqonlar bilan birga yana in'omlar ulashiladi. Bu o'rtada To'xtamish askarlaridan bir nechitasi qo'lga olinib ulardan harbiy ahamiyatga ega bo'lgan qim-matli ma'lumotlar olinadi. Xullas, jaxon harbiy san'ati tarixiga kirgan Temur va To'xtamish o'rtasidagi jang xozirgi Samara shaxri bilan Chistopol o'rtasidagi qun-duzcha degan joyda bo'ladi, Jang To'xtamishning ustunligi bilan boshlanadi. Ammo Temur xaddan tashkari sovuqqon va beparvo edi. U jang oldidan otdan tushib ikki rakaat nomozini o'qib, so'ng otga minib jangga o'tlanadi. Temurning piri — naqshbandiylar tariqatining raxnamosi, darveshlaru qalandarlar yo'lboshchisi Mir Sayyid Baraka lashkarga qarata otashin va jangovar nutq so'zlaydi, Temurga Alloh nomi bilan ma'naviy ozuqa beradi va sening g'alabang ta'minlangan, deb bashorat qiladi.

Darhaqiqat, Sohibqiron o'zining ayyor va qabih raqibi bo'lmish To'xtamish ustidan g'alaba qozonadi. Sharafiddin Ali Yazdiyning yozishicha, Temur bu jangda urushlar tarixida yangi usul qo'llagan. U o'z askarlarini 7 favjga bo'lib joylashtiradi. Qo'shin ikki safda joylashib extiyot qism ham bo'ladi. Birinchi safda chap qanot (shig'ovul), asosiy qism (korpus) —avong'or va o'ng qanot (chopovul) avong'orlari; ikkinchi safda — chap qanot (javongor), asosiy qism (korpus — avong'or) va o'ng qanot (barong'or); uchinchi safda — ar'yergard (asosiy kuchlardan orqadagi qism) yoki ehtiyot (zahira) dagi qismlar joylashtirilgan. Amir Temurning o'zi boshchilik qilgan ehtiyotdagi qismlar zarur bo'lib qolgan paytlarda yuqoridagi ikki safga yordam byerish maqsadida tuzilgan.

Amir Temur o'z raqibiga ruhiy ta'sir qilish yo'llarini ham bilgan. U jang qizib turgan bir paytda xizmatkorlarga 8000 kishilik qismga chodirlar tayyorlab taom tayyorlashni buyuradi.

Uch kunlik shiddatli jangdan so'ng Temur lashkarlari to'la ustunlikka ega bo'ladilar va zafar quchadilar. Yazdiy bu jangni shunday ta'riflaydi: «Temurning muzaffar bayrog'ini ko'rgan To'xtamishxonda qat'iyat yo'qoldi. U xon va taxt alami suviga qo'lini yuvib, qo'ltig'iga artdi va taxtga yana qaytib chiqish umidi chippakka chiqayotganini bilib, o'z jonini byermaslik g'amida uchqur otining jilo-vini burdi va ming bir hiyla bilan qutulib qoldi... U qochishni afzal bilgan edi»¹. Bu jangda har ikkala tomondan hisobsiz odam qiriladi. Ayniqsa, To'xtamish askarlari katta talafot beradilar. M. Ivanin bergan ma'lumotlarga qaraganda, jangchilarning ko'pi qurol zarbidan xalok bo'lgan, ma'lum qismi Itil (Volga) daryosiga cho'k-tirilgan, 200 chaqirimga yaqin

¹ Абдураимов М. Темур ва Тўхтамиш. “Шарқ юлдузи”, 1991, 11- сон, 151- бет

masofadagi maydon ularning murdalari bilan qoplangan edi. Amir Temur bu urushda juda katta o'lja oladi. Mag'lublarning bekalari va xotinlari ham asir tushadi. Saroy shahridan to Azov degizigacha bo'lgan shaharlar musodara qilindi. Ali Yazdiyning yozishicha: «O'rdadagi ayrim kishilar ne-ne mashaqqat bilan zarur oziq-ovqat topishardi, ularning ko'y va yilqilarini ortlariga chekinayotganlarida haydab ketishga ham hollari kelmay qoldi... Temur qarorgohida huri monand qizlar va juvonlar shunchalik ko'payib ketdiki, ularning soni besh mingdan oshardi».

Sohibqiron Volga bo'yidagi sayxonlivda g'alaba sharafiga hali xech ko'rilmagan bazm beradi. U odatiga xilof ravishda bu safar askarl'ariga sharob ham ichishga ruxsat beradi va sovg'a-salomlar va mukofotlar ulashadi.

Ibn Arabshoh Qunduzchadagi g'alabada Sayyid Barakaning o'rniga alohida e'tibor beradi va shunday yozadi: «Qo'shinlar bir-biriga o'zaro zarba byerayotgan, Temur qo'shini bo'lak-bo'lak bo'lib, markazdan uzilib qolgan paytda Sayyid Baraka maydonga tushdi. Tang ahvolda qolgan Temur: «...Pirim Sayyid Baraka, qo'shinim qochishga tushmoqda», deb unga murojaat qildi. Sayyid: «Cho'chima!»— dedi. U otdan tushib, bir siqim tuproqni oldi-da, o'zning bo'z otiga qayta minib, jon-jaxdi bilan savashayotgan dushman tomonga qarata: «Yov qochdi!» deya sepib yubordi. Shunda qanotlar birlashib, jasorat namunalari ko'rsatib, inoqlik bilan yog'iyga hujum boshladilar. Dushman sarosimada qolib, orqa o'girib qochishga tushdi».

Boshqa tarixchilar ham Qunduzchadagi jangda Sayyid Barakaning o'rniga katta baho berganlar. Jumladan, Shomiy asarida o'qiymiz: «Temur o'ziga yo'ldoshlik qilgan Sayyid Baraka kabi saidlar etagida panoh topdi». Yazdiy esa bunday deb yozadi: «Temurning kundan-kunga oshib borayotgan qudratini targ'ib etuvchilardan biri bo'lgan Sayyid Baraka mudom unga xudodan zafar tilardi. «Yog'iyning yuzi qora bo'lsin», deb g'animlar tomon bir siqim tuproqni sohib yuboradi-da, Temurga: «Istagan yyeringga tap tortmay oyoq bosavyer, g'alaba sen tomonda!»— deydi. Ana shu tariqa Temur To'xtamishga qarshi ikkinchi yurishda ham zafar quchadi va 2 oylik safardan so'ng o'z poytaxti Samarqandga qaytadi. Temur qaytib ketgach, To'xtamish yangi ittifoqchilar: Polsha va Litva hukmdorlari madadiga tayanib yana Oltin O'rda taxtini egallaydi. U tez orada kuchli qo'shin tuzadi va yana Amir Temur yyerlariga tahdid sola boshlaydi. To'xtamishxon ustidan g'alaba qozongach, Amir Temur keyingi yili yana Eron tomon qo'shin tortadi. 1392—1393 yillari Eron hukmdori Ahmad Jaloyir bilan Temur o'rtasida janglar boshlanib ketadi. Bu galgi urushning g'alaba bilan yakunlanishiga yana To'xtamishning Darband dovonidan o'tib Sohibqironga qaram bo'lgan ozor yurt Shirvonga bostirib kirganligi xalaqit beradi. Bu yurtning hukmdori Shayx Ibrohim Darbandiy (1382—1417) bo'lib u 1386—1387 yillardagi voqealardan so'ng Temur hukmronligini tan oladi.

Amir Temur uchinchi marta To'xtamishga qarshi jang boshlashga majbur bo'ladi. Bu jang 1395 yil 15 aprelda Terek daryosi bo'yida boshlanadi va Sohibqironning yorqin g'alabasi bilan yakunlanadi. Bo'lib o'tgan jangda jasorat va mardlik namunalari ko'rsatgan amir va amirzodalar, no'yonlar va jangchilarga sovg'a va mukofotlar ulashiladi. Xususan, aloxida mardligi va jasurligi hamda shaxsan og'ir jang qurshovida Amir Temurning jonini saqlab qolishdagi xizmatlari uchun amir Shayx Nuriddin Baxodirni Sohibqironning o'zi zarchopon (tillo suvi yuritib tikilgan), qimmatbaho toshlar bilan ziynatlangan belbog', 100 ming kepakiy tanga va yaxshi ot bilan siylaydi,

Amir Temur jangda qo'lga kiritgan o'lja va boyliklarni Mirzo Mironshoh, amir Yodgor barlos, amir Xoji Sayfiddinlar ixtiyorida qoldirib, o'zi To'xtamish orqasidan ot suradi. U Itil daryosi bo'yidagi Turatur kechuviga yetib keladi va bu yyerda hozir bo'lgan O'rusxonning o'g'li Qayrichak o'g'longa zarhal chopon va zarhol belbog' hadya qiladi. Amir Temur unga Itil daryosining narigi tarafidagi Jo'chi ulusi xonligini tortiq qiladi.

Sohibqiron To'xtamishxonni ta'qib qilishda davom etadi. Uning lashkarlariga bir necha zarbalar berib, Oltin O'rdaning markazi Saroy Byerkani egallaydi, uning boyliklarini o'zlashtiradi. Bu Temurning Zanjirsaroy uchun To'xtamishdan olgan o'ziga xos intiqomi edi. Ana shu tariqa To'xtamish uchinchi marta mag'lubiyatga uchraydi. Ammo To'xtamish bu safar shu darajada yanchib tashlanadiki, qanchalik harakat qilmasin, endi o'zini o'nglab ola olmaydi. Yozma manbalarda qayd qilinishicha, To'xtamishni 1406 yilda amir Ediqut O'zbek qo'lga tushirib qatl etadi.

Shunday qilib, Amir Temurning To'xtamish ustidan qozongan tarixiy g'alabasi tufayli Oltin O'rda xonligiga qarashli to Moskvaga qadar barcha yyerlar Temur saltanatiga bo'ysundiriladi. Rus tarixchi olimlari B.L.Grekov, A.Yu. Yakubovskiy, M.Ivanin va boshqalar Temurning bu g'alabasiga yuksak baho berganlar va uning faqat Temur saltanati uchungina emas, eng avvalo Sharqiy Yevropa va birinchi navbatda Rossiya uchun ham katta ahamiyatga ega bo'lganligini ta'kidlaganlar. M.Ivanin «...bu islom himoyachisi, xristianlarning bu daxshatli dushmani, Muhammad payg'ambarni chin yurakdan e'zozlovchi bo'lgan zot Oltin O'rdaning butkul kuchsizlanishi va yiqilishining asosiy sababchisi bo'lgan va bu bilan Rossiyani uning zulmidan xalos bo'lishini hamda bu qudratli xristian davlatining yuksalishini tezlashtirdi»¹, degan edi.

4. ERON, HINDISTON VA KICHIK OSIYOGA YURISHLAR

Amir Temur Xuroson va Eronga harbiy yurishlar uyushtirganda bu hududlarda bir necha mustaqil davlatlar bo'lib, ular o'rtasida muttasil urushlar bo'lib turardi. Xulagu davlati (1256—1336) yiqilgandan so'ng uning o'rnida Ozarbayjonda Jaloyirlar davlati (1336—1411), Sabzavorda Sarbadorlar davlati (1337—1381), Hirotida Qurtlar davlati (1337 —1381) tashkil topgan. Amir Temur 1380 yilda o'g'li Mironshoh Mirzoni bir necha lashkarboshilar bilan Xurosonni zabt etish uchun yuboradi. Qurtlar hokimi G'iyosiddin Pirali boshchiligida Hirot shahri aholisi Temur askarlariga qattiq qarshilik ko'rsatadilar. Shahar 1381 yilda taslim bo'ladi.

Amir Temur Eronga qarshi 1386 yildan boshlab 1388 yilgacha «uch yillik», 1392 yildan boshlab 1396 yilga qadar «besh yillik» va 1399 yildan boshlab to 1404yilgaga qadar «yetti yillik» urushlar olib boradi. Eronning Qobushon, Tuyo, Nishopur, Sabzavor kabi shaharlari Temurga jangsiz taslim bo'ladi, chunki shahar hokimlari o'z shaharlarining harobazorga aylanishini istamaydilar.

1383 yilda Sohibqiron lahkarlari Seistonni va Balujistonni egallab, Eronning janubiy va shimoli-g'arbiy hududlari tomon siljib boradi. 1387 yilda fors viloya-tining hukmdori Shohshujo ixtiyoriy suratda Temurga taslim bo'ladi. Hatto u qizining Jahongir Mirzoning o'g'li Pirmuhammadga xotinlikka berib, ikki o'rtadagi sulhni nikoh bazmi bilan mustahkamlaydi.

Ammo Isfaxonda vaziyat og'ir kechadi. Dastlab Temurga taslim bo'lgan shahar

¹ Иванин М. Икки буюк саркарда, 178- бет

aholisi so'ng boj to'lashdan bosh tortib bir kechada Sohibqiron askarlaridan 3 ming kishini qirib tashlaydi, Bu voqeadan xabar topgan Temur Isfaxonda qurol ko'targan barcha kishilarni qirg'in qilishga buyruq beradi.

1382—1397 yillardagi bir necha yurishlardan so'ng Temur Ozarbayjon Armaniston, Astrobod va Mozandaronni qo'lga kiritadi. 1402 yilga qadar Gurjistonga besh marta yurish qilib uni egallaydi. Xullas, Amir Temur G'arbda Kichik Osiyogacha, Janubda Arabiston yarim oroligacha bo'lgan hududlarni egallaydi. Frantsuz olimi Jan Pol Run «Tamyatlan» kitobida Eronning Temur tufayli keyinchalik hech ko'rmagan tinchlikka erishganligini, farovonlik hukm surganligini, savdo rivojlanganligini, mustahkam davlat boshqaruvi yuzaga kelganligini ta'kidlaydi. Bir oz muddat Samarqandda dam olgach, Amir Temur endi zo'r berib Hindiston sari yurish uchun tayyorgarlik ko'ra boshlaydi.

1398 yilning may oyida Amir Temur 92 ming kishilik (ba'zi manbalarda 90 ming) qo'shin bilan Hindistonga yurish boshlaydi. Bu urushni u Muhammad payg'ambar etiqodini yoyish, payg'ambar nomini ko'klarga ko'tarish, butparast va kofirlarni islom diniga kiritish, bu yierdagi feodal tarqoqlik va o'zaro urushlarga barham byerish bayrog'i ostida olib boradi. Sohibqironning o'zi bu haqda «Tuzuklar»da shunday deb yozgan edi: «Qur'oni majiddan fol ochsam, ushbu ulug' oyat chiqdi: «Ey payg'ambar, kofirlarga va munofiklarga qarshi jahd qilgil... So'ngra... iqbolimiz xonasi — Hindistonga qarata qo'l ko'tarib, zafaru fath fotihasini o'qidim»¹.

Amir Temur Qashqadaryo vohasidan chiqib, Termiz orqali yurib, avgustda Qobulni egallaydi. U yierdan Hindiston chegaralari tomon kirib borib Tulumbi, Mo'ltan, Dibalpur, Sarasti, Fathobod, Somona, Asandiy, To'qloqnur, Panipat va boshqa shahar va qal'alarni birin-ketin egallab, dekabr oyida Xind daryosidan o'tib Dexliga yetib boradi. Dexli sultoni Fyeruzshoh vafotidan so'ng bu yierda o'zaro kurashlar avjiga chiqqan edi. Xususan, butparast, otashparast kofirlarning musulmon mazhabidagi aholini chiqishtirmay qo'yganliklari Sohibqironning g'azabini qo'zg'aydi. Dehli hokimi sulton Mahmud (1393—1413) Amir Temur lashkarlariga qarshi o'z sarkardasi Malluxon boshchiligida 10020 yaxshi qurollangan otliq askar, 40 ming piyoda jangchi va 120 zanjirband fillarni qo'yadi. Kamon otuvchilar joylashtirilgan bu fillarning ustiga o'q nayza va qilich zarbidan himoya qiluvchi yopqich yopib, qoziq tishlarning uchiga zahar surtilgan katta pichoqlar bog'lab qo'yilgan edi. Fillar yonida cho'g' to'ldirilgan xumcha, yona-yotgan mum yoki neft otuvchi naftandozlar, yierga tushib ko'plab marotaba zarb byera oladigan temir poynakli bamisoli raketa quroli singari dahshatli vositalar bor edi. Bu daxshatli qurol (raketa) dan Soxibqiron zarracha bo'lsa-da cho'chigan emas, chunki bunday qurolni uning o'zi Urganj qamali chog'ida qo'llagan edi. Amir Temur kutilmagan jangovar bahaybat fillar muammosini xal qilish uchun unga qarshi oqilona tadbirlar qo'llaydi. Arabshoh bergan ma'lumotlarga qaraganda, fillarga qarshi ishlatish uchun chetlari qayrilgan va uchi o'tkir uchburchakli «temir tikonlar»dan minglab tayyorlanib, fillar kirib keladigan jang maydonlarini «minalashtirib» chiqqanlar. Bu fillar va ularning egalariga kulfatu ofatlar keltiradi. Bundan tashqari Amir Temur topshirig'i bilan Sulton Mahmud Dexlaviyning fil va askarlariga qarshi tuyalardan foydalanilgan. Tuyalarning boshiga va ikki yon tomoniga xashak hamda tikan bog'lab, ularni yoqib dushman tomon haydaganlar. Bu fillarnigina emas, hatto

¹ Темур тузуклари. 47- бет

askarlarni ham qo'rquv va daxshatga solgan. Temur yana o'z askarlariga o'q va nayzalarni fillarning badanlariga qarab otmay, ularning hartumlarini qilich bilan kesib tashlashni buyuradi. Natijada olov dahshatining yopirilib kelayotganligi va Temur askarlarining bergan zarbalari oqibatida o'z hartumidan judo bo'lgan jangovar fillar tartibsiz suratda orqaga tumtaraqay qochib, Sulton Mahmud askarlarini pala-partish yanchib, to'zitib yuboradi, Bundan foy-dalangan Amir Temur Sulton Mahmud qo'shinini zarb bilan yanchib tashlaydi. Dehli hokimi shaharning qarama-qarshi darvozasi orqali qochib qolishdan boshqa chorani topa olmaydi. Boy va badavlat Dehli shahri Sohibqironga jangsiz taslim bo'ladi. Amir Temur Dexlidan keyin deyarli katta qarshilikka uchramaydi. U Hindistonda juda ko'p qullar va boyliklarni qo'lga kiritadi va ularni 1399 yil mart oyida o'z poytaxti Samarqandga olib keladi. Bular orasida ko'zni qamashtiruvchi juda katta, olovdek yonib turgan qip-qizil javoxir — «Chirog'i olam» alohida qimmatga ega edi. Yoqutning yuziga buyuk Amirning nomi o'yib yoziladi va Samarqanddagi yigirma besh ming noyob javohirlar qatoridan joy oladi.

Temur Samarqandga qaytib kelgach g'arbga tomon bo'ladigan yurishlarga puxta tayyorgarlik ko'ra boshlaydi. Yozma manbalarda, uzoq safarga otlanish oldidan Amir Temurning o'z askarlariga yetti yillik maoshni tarqatganini qayd etiladi. Bu urush asosan Turk sultoni Boyazid Yildirimga qarshi qaratilgan edi. Ikki buyuk turk hokimi o'rtasidagi ziddiyat va qarama-qarshilik brogan sayin kuchayib boradi. Amir Temur Boyazid (1389—1403) bilan xal qiluvchi jangga shoshilmaydi, iloji boricha bu urushning oldini olishga, uni tinch, siyosiy vositalar bilan xal qilishga urinadi. Chunki o'zini Islom ximoyachisi xisoblagan buyuk Sohibqiron Boyazidning xristianlar bilan jang qilayotganligini yaxshi bilar edi. Ammo Temurning bu intilishlarini o'ziga xaddan tashqari bino qo'ygan va o'z qudratini yuqori baholagan Sulton Boyazid nazar-pisand qilmaydi, Sohibqironni kamsitib xakoratlaydi va ikki o'rtada boshlangan urushga asosiy sabab bo'ladi. Buni tarixiy voqealar ochiq-oydin isbotlaydi. Qora qyunli turkman qabilasining hokimi Qora Yusuf 1388—1399 yillarda Armaniston, Iroq va Ozarbayjon sarxadlarida bir necha marta Temur lashkarlariga qarshi janglar olib borgan. Unga Ahmad Jaloyir ittifoqdosh bo'lgan. Qora Yusuf bilan Ahmad Jaloyirni Sulton Boyazid o'z ximoyasiga oladi va ularga boshpana beradi. Amir Temur Boyazidga o'z elchisi orqali xat yozib, Qora Yusufni unga topshirishini talab qiladi: «Yeru ko'kni yaratgan Tangri taologa cheksiz shukrlar bo'lsinki, yetti iqlim mamlakatlarining ko'pini mening farmonimga kirgizdi va olam sultonlari va hokimlari menga egilib, itoat qilish xalqasini jon quloqlariga taqdilar. O'z qadrini bilib, xaddidan oshmay, jasorat ayoqlarini tiygan bandasini Tangri yorlaqasin. Sening nasli-nasabing kim ekanligi jahon xalqi oldida ma'lumdir. Shunday ekan, xolingga munosib ish tutib, jur'at ayog'ini oldinga qo'ymaki, ranju mehnat balchig'iga botib, balo chuquriga yiqilgaysan. Iqbol eshigidan xaydalgan bir to'da ig'vogar kishilar g'arazli ishlarini bajarish uchun senning panoxingdan joy olib, uxlab yotgan fitnani uyg'otmishlar. Yana o'shalarning ig'vosi bilan ofat va balo eshigini davlatning yuziga ochmagil. (Mazkur maktub yetishi bilan) Qora Yusufni mening oldimga yuborgil. Yo'q esa, taqdir pardasi ikki lashkar saflari to'qnashganda yuzingga ochilg'usidir»¹.

Ibn Arabshohning ma'lumotlariga qaraganda, Amir Temur nomasini olgach va uning mazmunini faxmlagach Boyazid o'rnidan sapchib turib ketgan va Sohibqironni

¹ Темур тузуклари. 51- бет

har xil bo'lmag'ur so'zlar (haromi, qon to'kuvchi, zinogir buzuqi, qing'ir) bilan haqoratlab, unga yozgan xatining so'nggida quyidagilarni yozgan: «...Men bilamanki, bu so'zlar seni xech to'xtatmasdan bizning mamlakatimizga tomon otlantiradi. Agar sen (biz tomonga) kelmasang, sening xotinlaring uch taloq bo'lsin. Agar sen mening yurtimga kelsangu men senga qarshi qat'iy urush qilmay qochsam, u vaqtda mening xotinlarim uzil-kesil uch taloq bo'lsin»².

Amir Temur Sulton Boyaziddan bunday xaqoratli xatni olgandan so'ng ikki o'rtada qonli muhorabaning bo'lishi aniq bo'lib qoladi. Ibn Arabshoh yana davom etadi: «Qachonki Temur uning (Boyazidning — R.Sh. Sh. K) iztirobli javobidan voqif bo'lgach, «Ibn Usmon majnun va axmoq», dedi. Chunki u aziyatli holda haqorat qilgan edi. Temur uning javobidan xotinlarni zikr qilgan joyini o'qib, xotima qildi. Chunki xotinlarga til tegizish ularda katta ayb bo'lib, g'oyat gunoh hisoblanadi. Hatto ular xotin va qizlarning ismini talaffuz qilmay, ularning har birini boshqa bir ibora bilan ataydilar hamda bu narsadan saqlaninglar, deb (odamlarga) doimo uqtirardilar. Agar ulardan birontasining xotini qiz tug'sa, unda uni «pardalik bola» yoki «ziynat sohibi», yoki «mastura», yoki shunga o'xshash (ibora) lar bilan ataydilar»³.

Amir Temurning G'arbga tomon yurishi 1399 yilda boshlanib, 1404 yilgacha davom etgan. Bu tarixga «Yetti yillik urush» nomi bilan kirgan. U yo'l-yo'lakay gurg'jilar isyonini bostirib, qish mavsumini Qorabog'da o'tkazadi. 1400 yil avgustda Temur Boyazidni qo'rqitib qo'yish yoki uni urush e'lon qilishga majbur etish maqsadida turk sultoni o'ziniki hisoblagan Kichik Osiyoning hosildor yyerlarida joylashgan ikkita muhim qal'a — Sivos va Milatiyani bosib oladi. Bu qal'alar keyinchalik Amir Temurning Kichik Osiyodagi bo'lajak harakatlari uchun tayanch bo'lib xizmat qiladi.

Sohibqiron endi o'z nigohini Shom (Suriya) yurtiga qaratadi. Chunki bu mamlakat Boyazid bilan yaqin aloqada bo'lgan Misr sultoni Farajga qarar edi. Mabodo Sohibqiron Boyazidga qarshi urush boshlagan taqdirda Faraj unga yordamga kelishi mumkin edi-da. Amir Temur Misr sultonini tor-mor keltirib uni qochishga majbur qiladi va Damashqni egallab oladi, so'ng Mo'sulga o'tadi. Bag'dod urushsiz Sohibqiron hokimiyatini tan olgan bo'lsa-da, shahar aholisi g'alayonlarini bahona qilib, Temur 1401 yilida u yyerga bostirib boradi va ikki oylik qamaldan so'ng shahar istexkomlari - va qo'rg'onini egalaydi. Chunki Temur Boyazid bilan urush bo'lgan taqdirda turk sultonining qo'li baland kelsa, Bag'dod uning ittifoqchisiga aylanishi mumkinligini yaxshi bilardi. Amir Temur 1402 yilda u yyerdan o'tib gurg'jilarning isyonini yana bir marta bostiradi. Sohibqironning bu harakatlari sulton Boyazidning asablarini batamom ishdan chiqaradi.

Amir Temur Boyazid bilan yozishmalar qilib, uning atrofida yyerlarni o'ziga qaratish uchun urushlar olib borib, u bilan bo'ladigan bevosita jangni paysalga solishi va cho'zishdan aniq maqsad va muddaolarni ko'zlagan edi. Bi-rinchidan, u Boyazidni yakkalab qo'yadi va ittifoqchilaridan mahRim etadi. Ikkinchidan, u shu davr mobaynida dushmannning xususiyatlarini, ko'pli va kuchsiz tomonlarini, urush sodir etiladigan joyning sharoitlarini o'rganadi. O'zining orqa tayanchini mustahkamlaydi, lashkarni kerakli oziq-ovqat zahiralari bilan ta'minlash va zarur bo'lib qolgan taqdirda chekinish uchun qulay yo'l-yo'riqlar hozirlaydi. Rivoyat qilishlaricha, o'sha davr Sharqining eng

² Ибн Арабшох. Амир Темур тарихи. 1- китоб, Т., «Меҳнат», 1992, 258-259 –бет

³ О'sha joyda

bilimdon munajjimlaridan bo'lgan Abdulloh Lisson yo'lduzlarga qarab, g'alaba Amir Temur tomonida bo'lishligini bashorat qilgan edi. Bu hol Sohibqiron askarlarining ruhini ko'targan.

Usmonli turklar saltanatining sultoni Boyazid Yildirim esa o'zining g'arbda erishgan muvaffaqiyatlariga haddan tashqari baho berib, maishat va kayfu safoga mukkasidan ketgan edi. Bu barcha musulmonlarning undan nafratlanishi va yuz o'girishiga sabab bo'ladi. Buning ustiga Boyazid ikki muqaddas shahar — Makka va Madinaga ziyorat uchun borayotgan karvonlarni talash bilangina cheklanib qolmasdan, hatto Amir Temurga qarshi isyonlarga ham boshchilik qilgan oqquyunlu va qoraquyunlu qabilalarining boshliklarini o'z himoyasiga olgan edi. Ularni topshirish to'g'risidagi Temur nomalarini Boyazid hatto eshitishni ham istamaydi. Chunki u o'zini yengilmas ulug' Sulton deb biladi. Albatta, Boyazid o'z davri uchun jangovar va kuchli lashkar tuzgan edi. Bu qo'shin bilan u Bosfor bo'g'ozi orqali o'tib, butun Bolqon yarim orolini egallashga otlanadi. U dastlab Bulg'oriya yyerlarini bosib oladi. Sulton Boyazidning taxdididan vahimaga, tushgan Yevropa qirollari Burgundiya gyertsogi marshal Busiko qo'mondonligida birlashgan qo'shin tuzadilar va turk sultoniga qarshi salb yurishiga xozirlanadilar. Ikki o'rtadagi jang 1396 yilda Nikopol (Bulg'oriya)da bo'ladi. Bu jangda 100 ming kishilik qo'shinga qo'mondonlik qilgan Sigizmund yengiladi, o'zi va lashkarboshilari asirga tushadi. Tutqunlikdan qutulgan Busiko o'z vatani Frantsiyaga bormasdan, Vizantiya impyeratori Manuil III Paleolog xizmatiga kiradi va Genuya shaxri gubynatori mansabini egallaydi. U Manuil III rahnamoligida 1200 ta saralangan ritsarlardan iborat qo'shin to'plab, 1399 yilda yana Sulton Boyazid bilan jang qiladi. Ammo marshal bu safar ham Konstantinopol shahri yaqinidagi jangda yengiladi. Shundan so'ng chorasiz qolgan Manuil III va marshal Busiko o'z homiylari bo'lmish G'arb mamlakatlariga yordam so'rab murojaat qiladilar. Lekin Frantsiya qiroli Karl VI ham, Angliya qiroli Genrix IV ham, Kastiliya qiroli Genrix III ham, xatto Rim papasi ham ularga yordamni paysalga solib kechiktiradi. Buning sababi shunda ediki, ular ikki turk hukmdori — Boyazid bilan Temur o'rtasidagi voqealarning qay yo'sinda rivojlanishini ustalik bilan kuzatar edilar. Albatta, Yevropa hukmdorlari ikki jahongirning o'zaro to'qnashu-vini istar edilar. Chunki har ikki qudratli hukmdor o'zaro urushib bir-birlarini holdan toydirlsalar, Yevropa uchun foyda keltirishini ular yaxshi bilganlar. Ammo Sulton Boyazid ham, Amir Temur ham G'arbga qarshi birlashib harakat qilish uchun umumiy til topa olmaydilar, ular o'zaro urushda bir-birlarini holdan toydirib, umumturkiy xalqlarning qudratini zaiflashtirajaklarini anglab yetmaydilar. Yevropa hukmdorlari esa moxirlik bilan ikki turk jaxongirni bir-biriga qayrar edilar. Vizantiya impyeratori Manuil III va Frantsiya qiroli Karl VI o'z elchilarini, Rim papasi esa o'z monaxlarini shoshilinch suratda Amir Temur huzuriga yuborib, unga o'zlarining xayrixoxliklarini izxor qiladilar. Genuya va Venetsiyadan kelgan elchilar esa o'z hukmdorlarining Bosfor bug'oziga kemalar chiqazib Sulton Boyazidning dengizdagi yo'lini to'sishga shay turganligini bildirishadi. Kastiliya qiroli Genrix III bo'lsa o'z elchilari Payo de Soto Mayor va Ernan Sanches de Palasuelosga shoshilmaslikni, ikki turk sultoni qo'shinlari haqida ma'lumot to'plash va urushning borishini obdan kuzatishni topshirgan edi.

Amir Temur 1402 yilning aprel oyida Quriya daryosini kechib o'tib, birin-ketin Tartum, Kemox va qaysmriya kabi qal'a-shaharlarni egallab Turkiya bilan Suriya va

Bog'dod aloqalari yo'lini kesib qo'yadi. U bu yyerdan Anqara qal'asi tomon harakat qiladi va to'rt kunda 120 chaqirim yo'lni bosib o'tib Kir shahriga kirib keladi. Bu yyerda Sohibqiron g'azabga to'lgan Boyazid o'z qo'shinlari bilan yetib kelayotganligidan xabar topadi. Boyazid to'g'risida batafsilroq va to'laroq ma'lumotlar to'plash maqsadida Temur o'zining 1000 chavandozini uning yo'nalishi tomon jo'natadi. Sohibqironning o'zi asosiy lashkarlari bilan uch kun mobaynida 150 chaqirim yo'lni bosib o'tib Anqaraga keladi. Temurning asosiy maqsadi Boyazidni Turkiya poytaxti Bursadan o'zib qo'yish va jangni o'zi uchun qulay bo'lgan vaziyatga yo'naltirishdan iborat edi.

Amir Temur bilan Sulton Boyazid o'rtasida tarixda «Anqara jangi» nomi bilan mashhur jang 1402 yil 20 iyo'lda boshlanadi. Tarixiy yozma manbalarda ikki o'rtadagi kuchlar nisbati to'g'risida turlicha va har xil ma'lumotlar uchraydi. Ba'zi mualliflar Boyazid ustidan Amir Temur g'alabasining ahamiyatini kamsitish maqsadida Sohibqiron lashkarlari sonini 800 ming (jami), urushda qatnashganlari esa 300—350 ming bo'lgan. Sulton Boyazidniki esa 200—250 va hatto 120 ming (M. Ivanin) deb ko'rsatadilar. Ibn Arabshoh esa Temur qo'shinlarini bir million bo'lgan, deb bo'rttiradi. Ko'pchilik manbalarda jangda har ikkala tomondan 400 ming kishidan iborat lashkar qatnashganligi haqida haqiqatga yaqin ma'lumot ustunroqdir. Bugungi kunda ko'plab adabiyotlarda Anqara jangida har ikki tomondan jami 360 ming qo'shin qatnashgani holda Amir Temur tomonidan 200 minglik qo'shin, Boyazid tarafidan esa 160 minglik qo'shin qatnashgani haqida ma'lumot berilmoqda.

Anqara jangida Temurning buyuk sarkardalik mahorati ayniqsa yaqqol ko'rinadi. 200 ming kishilik Temur qo'shinining ung qanotiga o'g'li Mironshoh, chap qanotiga nabiralari Sulton Husayn va Halil Sultonlar, kenja o'g'li Shohruh qo'mondonlik qiladi. Qo'shin markazini Temurning sevimli nabirasi Muhammad Sulton boshqaradi. Markaz va qanotlar ortida Temurning o'zi va ikki nabirasi Pirmuhammad va Iskandarlar — zaxiradagi kuchlar hal qiluvchi zarbaga tayyor edilar. Boyazid, qo'shinlariga Sultonning qaynisi Syerb knyazi Lazarevich va o'g'illari boshchilik qiladi. Anqara jangi Sohibqironning yorqin g'alabasi bilan yakunlanadi. Bu yyerda Amir Temurning nafaqat buyuk harbiy sarkarda va lashkar-boshiligi, ayni zamonda mohir va usta davlat arboblari xos diplomatligi ham o'z kuchini ko'rsatadi. U tarixiy Anqara jangi oldidan ustamonlik bilan Sulton Boyazid lashkari safida qahramonlarcha jang qilayotgan asosiy avang'or kuch bo'lgan totorlarning Fozil boshchiligidagi rahbarlari, amirlari, boshliq va ulug'lariga ular qalbini to'lqinlantiruvchi xat yozib, turk sultonidan o'z tomoniga ag'darib oladi.

Ibn Arabshohning «Amir Temur tarixi»da keltirilgan o'sha xatda jumladan quyidagilarni o'qiymiz: «(Darhaqiqat), sizning martabangiz (mening) martabam, nasabingiz — nasabim bilan muttasil, (bizning) mamlakatimiz (sizning) mamlakatingiz, ajdodimiz — sizning ajdodingiz, biz hammamiz bir daryoning irmoqlariyu bir daraxtning butoqlarimiz. Qadim zamonlardan beri bizning ota-bobolarimiz bir uyadan o'sib-undilar va ozgina inda ko'payib, daraja topdilar. Shu sababdan ham, shubxasiz, sizlar mening shohobchalarim va butoqarimdan biri; mening a'zoyi-badanimning bir a'zosi, menga xolisona (kishilar) va do'stlarimsiz. Sizlar men uchun ichki kiyim bo'lsangiz, boshqalar esa faqatgina sirtqi kiyimdirlar. Agar o'zgalar podshohlik (martabasi)ni (kurashib) qo'lga kiritisa, siz esa bu martabaga naslu nasab yuzasidan erishgansiz, chunki sizning ota-bobolaringiz qadim zamonlarda Turon yyerlarining

podshohlari bo'lganlar. Ulardan bir toifasi o'z ixtiyorlarisiz bu diyorlarga kelib, shunda Vatan tutib qolganlar. Ular, xuddi hamisha bo'lganlaridek, karomatda turib, saltanat belgilari-yu riyosat ji-lovlarini tutib yurganlar hamda shu sururu shodlikda davom etib, nihoyat tangri taoloning rahmatiga muyassar bo'lgunlaricha mana shunday izzatu ikromda bo'ldilar. Marxum Ertana sizning oxirgi podshohingiz bo'lib, Rim yyerlaridagi eng ulug' hokim sizning eng kichik mamlukingiz misoli edi. Xudoga shukurki, sizning shavkatingizda zaiflik, farog'atingizda nosiqlik yo'q. Qanday qilib siz o'zingiz shunday xo'rlanishga rozi bo'ldingizq Go'yoki siz sehrlangan (kishi) ki, o'zgalarga malay bo'lishlikka sabru toqat qilasizq Ulug'larning ham ulug'i bo'lgandan keyin qanday qilib siz kichiklarning ham kichigi bo'lib qoldingizq Sizlar xoru zorligi, ayanchli axvolda emassiz-ku, vaholanki tangri taoloning yyeri bepoyon. Nega endi siz (o'zi) Ali Saljuqiy tomonidan (qullikdan) ozod qilingan qullarning avlodlaridan bo'lgan kishining quli bo'lib qoldingizq Buning sababiyu boisiga (aslo) mening aqlim bovar qilmayotir. Ixtilof va kelishmovchlikdan bo'lak (narsa) bo'lmagan bunaqa birodarligu yaqinlik qayyerdan paydo bo'ldiq Lekin har holda men siz avalo (kishi) men va sizning foydangiz uchun haq gapni so'zlayman hamda kelgusi ishlaringiz uchun zamin hozirlayman. Agar sizga bu yyerlarda yashamoq lozim bo'lib, o'sha keng o'lkalarni Rim — tor yyerlariga sotish zarur bo'lsa, u vaqtda sizlar eng kamida o'z ajdodlaringiz kabi bu (mamlakat)larning hokimlari bo'lib, qal'alar idorasining yugani sizlarning qo'lingizda bo'lsin; sizlar u yyerlar o'rkachida o'tiring va unda (mamlakatda) qo'lingizni cho'zib, bemalol (uning) jilovini boshqaring. Bu muhim ish qachonki biz ushbu urushga kifoya qilib, bu kurashdan o'z murodimizga erishsak va maydon bizniki bo'lib, o'rtadan Ibn Usmon ko'ta-rilsa (shundagina) xosil bo'ladi. Qachonki borliq g'animdan tozalanib, bu mamlakat joylari xolis meniki bo'lsa, men uning yo'l va yo'lkalarida yursam, shunda men yoyni yasagan (odam) iga borib, uyni esa bino qilgan odamiga ato qilaman suvlarni o'z oqimiga qaytarib, sizlarni ular qishloqlari, qal'alari, shaharlari va atroflarining hokimi etib tayinlayman. Sizlardan har biringizni o'zi sazovor bo'lganiga yarasha martabasiga qaror toptiraman. Faqat sizlar (urushda) bizlarga qarshi yordam byermay, biz tomon o'tishga imkon topasiz. Fursatingizni g'animat biling va undan o'z xissangizni olishda foydalanib qoling. Chunki siz ham surat, ham mazmun jihatidan bizga yaqinsiz. Ammo, hozircha zohiran Ibn Usmon bilan bo'lib, botinan biz bilan bo'ling. Qachonki bizlar uchrashganimizda (ulardan) ajralib chiqib, bizning askarimizga qo'shiling»¹.

Bu xat Boyazid Yildirim lashkarlari safidagi totor jangchilari aqliga u shu darajada moyil bo'ladiki, ikki o'rtada xal qiluvchi to'qnashuv bo'lganda ular batamom Amir Temur lashkarlari tomon yopirilib o'tadilar. Shundan so'ng jangning boy byerilayotganligini ko'rgan Boyazidning to'ng'ich o'g'li Sulaymon Chalabiy Bursaga, ikkinchi o'g'li Muhammad shimoli-sharq tomondagi tog'larga, uchinchi o'g'li Iso janubga tomon otani tashlab qochadilar. Amir Temur g'alabani poyoniga yetkazish va bir zarb bilan urushni tugatish maqsadida Boyazidni har tarafdin, Sharafiddin Ali Yazdiy iboralari bilan aytganda, «ovchilar xalqa bo'lib xayvonni qurshab olganlaridek» o'rab oladi. Uni Amir Temur huzuriga keltiradilar. Bu jangda Boyazidning xotini Syerb malikasi Olivyera, o'g'illaridan Muso va Iso Chalabiylar asirga tushadi. Sulaymon Chalabiy esa Bursaga borib kemaga tushib qochishga zo'rg'a ulguradi.

¹ Ибн Арабшох. Амир Темур тарихи. 2- китоб, Т., “Меҳнат”, 1992, 265-266 –бет

Amir Temur shidatli xujumni davom ettirib, butun Kichik Osiyoni egallaydi va O'rta Yer dengizining sharqiy soxilida joylashgan Izmir shahriga yetib boradi. O'rta Yer dengizida joylashgan Xios va Lesbos orollaridagi Genuya mulklarining hukmdorlari ham Amir Temur hukmronligini tan oladi, Ayn «choqda Misr podsholari ham taslim bo'ladilar.

Temur lashkarlari Kichik Osiyoni, uning markaziy shaharlari Anqara, Nikeya, Bursa, Izmir va boshqalarni egallaydilar, juda ko'p boyliklar qo'lga kiritiladi. Bunday yorqin g'alabadan so'ng Amir Temur o'zining azaliy odatiga ko'ra o'z jangchilariga Kiyutoyda katta ziyofat beradi, sovg'a-salomlar va in'omlar ulashadi. Sohibqiron bu tarixiy g'alabaning ertasi kuniyoq Kastiliya qiroyli Genrix III elchilari Payo de Soto Mayor va Ernan Sanches de Palasuelosni qabul qiladi. Elchilar ulug' Amirni erishilgan g'alaba bilan tabriklaydilar va unga o'z qirol-larining minnatdorchiligini izxor etadilar. Soxibqiron ham o'z saltanatining sarhadiga yaqin bo'lgan Yevropaning qudratli qirolli Genrix III elchilariga katta mulozamat ko'rsatib, Boyazid haramida asiralikda saqlanayotgan Gretsiya hukmdorining qizlari Anjelina, Katalina va Mariyani hamda o'ljaga olingan avliyo Mixailning oltin xaykalini in'om qiladi.

Amir Temur ayni zamonda o'z a'yonlaridan Muhammad al-Keshiyni yorliq bilan qirol Genrix III huzuridaga elchi qilib yuboradi. Jahongirning Sulton Boyazid ustidan erishgan shonli g'alabasini Frantsiya va Angliya qirollariga yetkazish niyati bilan Temur maktublarini olib, Sultoniya arxiepiskopi Ioann ham shoshilinch ravishda g'arb tomon yo'l oladi. Oradan bir yil o'tgach, Kastiliya qirolli Genrix III o'z elchilarini sovg'a-salom va birodarlik yorlig'i bilan Samarqandga Temur huzuridaga jo'natadi. Jumladan, 1403 yil 21 mayda Ispaniyadan jo'nab ketgan elchilar Konstantinopol, Trapezun, Eron, Balh Tyermiz, Kesh orqali Samarqandga yetib keladilar. Ularning ichida Ryui Gonsales de Klavixo ham bor edi. Ular Temur saroyida katta xurmat va tavoze bilan kutib olinadilar. Klavixo 1404 yilning sentyabr — noyabr oylarida Samarqandda bo'lgan davridagi o'z xotirotlarini «Buyuk Temur tarixi» va «Temur qarorgoxi Samarqandga safarot kundaligi» asarlarida batafsil yozgan. Frantsiya qirolli Karl VI va Angliya qirolli Genrix IV larning javob nomalarini olgan arxiepiskop Ioann ham Yevropa qirollari bilan Sohibqiron Temur o'rtasidagi birodarlikni mustaxkamlash niyatida orqaga qaytadi.

Ammo Amir Temur Usmonli turklar davlatini batamom tag-tomiri bilan tugatish tarafdori emas edi. Unga buning xech qanday manfaatli tomoni ham bo'lmagan, kerak ham emas edi. Temurning Kichik Osiyoga lashkar tortishiga asosan Boyazidning kaltabin va uzokni ko'ra bilmas siyosati sabab bo'lgan edi. Shu boisdan akademik Bo'riboy Axmedovning «Amir Temur» tarixiy romanida hikoya qilinishicha, buyuk sarkarda bag'rikenglik qilib, Boyazid Yildirimni bir necha kun o'g'li bilan xumoyun O'rduda mexmon qilib, so'ng «... Rim mamlakatini Boyazidxonning inon-ixtiyoriga topshirib jo'natib yubordi» (552- bet). Ammo turk sultoni o'z qilmishiga pushaymon bo'lmaydi va xatosini tushunmaydi. Sulton Boyazid poytaxt Bursaga bormaydi, balki Oq shaharda qoladi va Shayx Mahmud xonaqosida yashaydi. U shu yyerda 1403 yil 8 martda vafot etadi. Sulton Boyazid qabrini o'z vasiyatiga binoan Shayx Mahmud Xayron mozoriga qo'yadilar. Turk sultonining vafoti haqidagi xabarni eshitgan Amir Temur ich-ichidan achinadi va u xatto Ok shaharga kelib Boyazid Yildirimning bolalari, qarindosh va yaqinlariga chuqur ta'ziya izxor etadi. Bo'riboy Axmedovning ta'kidlashicha, ulug' amir «ularga. podshohona siylash va navozishlar ko'rgazadi,

ularning har biriga zardo'zi chopon kiygizadi, o'g'li Musoga esa xos xal'at, murassa kamar, shamshir va yuz bosh nasldor ot in'om etib, Bursa va Rim mamlakatini unga topshiradi». Bu haqda unga ol tamga bosilgan maxsus yorliq ham beriladi. So'ng Musoga: «Otangizning muqaddas xokini sultonlarga xos izzat-ikrom bilan Bursaga olib borib, tirikligida o'zi qurdirib quygan oliy imoratga dafn ettiring»,— deb aytadi (553-bet). Boyazidning qochib yurgan to'ng'ich o'g'li Sulaymon Chalabiyni u turklarning Yevropadagi viloyatlariga hokim qilib tayinlaydi, hukmdorlik toji va yorliqlar in'om etib, mansabdorlik sarposini kiygizadi. Andropol shahri uning poytaxtiga aylantiriladi.

Amir Temur 1404 yilning may oyida Samarqand tomon yo'lga o'tlanib, iyulda poytaxtga yetib keladi. 70 yoshni qarshilagan Sohibqiron Xitoy safariga tayyorgarlik ko'ra boshlaydi. Albatta, u bu yurishni ancha ilgari rejalashtirgan edi. Shu bois Xitoyga yurish bo'yicha tayyorgarlik ishlari ham ancha oldin boshlangan edi. 1397 yildagi ko'chmanchi o'zbek qabilalari bilan bo'lgan urush davridayoq Xitoy bilan chegaradosh bo'lgan Ashir shahrida axoli sonini oshirish hamda u yerga 40 ming otga ega bo'lgan axolini ko'chirib, ularga o'sha yerlarda dehqonchilik qilish va savdoni rivojlantirish, qal'alar qurish va iloji boricha oziq-ovqat zahiralari to'plash haqida buyruq bergan edi. Undan tashqari Temur Xitoyga o'z odamlarini yuborib, uni obdan o'rganish masalalariga e'tibor beradi.

Amir Temur 1404 yilning kuzida nabiram Ulug'bekning (Muhammad Tarag'ay) to'yini o'tkazish (to'y xaddan tashqari zo'r tantanalar bilan ikki oy davom etgan) bahonasida o'z davlati qo'l ostidagi oqillar, viloyatlar hukmdorlarini, qo'shin boshliqlarini, to'ra va amaldorlarni Samarqandga taklif qiladi va qurultoy chaqiradi. Unda Xitoyga bo'ladigan yurish masalasi muhokama qilinadi. Qurultoyda Xitoyga qarshi qilindigan urush islom dinini tarqatish bayrog'i ostida olib borilishi hisobga olinib, bu urush muqaddas deb e'lon qilindi. Buyuk Sohibqiron Ulug' tug'ni ko'tarib 1405 yil 8 yanvarda 200 ming kishilik lashkar bilan Xitoy sari yuzlanadi. Qish o'sha yili juda qattiq kelgandi. Shunga qaramay u lashkarga to'xtovsiz harakat qilishni topashiradi. Muzlagan Sayxundan Zarnuq shahri yaqinida o'tib oladi. Qishning sovuqligi shu darajada kuchli bo'lganki, Ali Yazdiyning yozishicha, daryo ustidagi muzning qalinligi 2—3 tirsakka teng bo'lgan. Sovuq zarbidan juda ko'p askarlarning yuz-quloq va burunlarini sovuq urib ketadi, ko'plari sovuqdan to'ngib halok ham bo'ladi. Ammo Temur yo'lda yurishni davom ettiradi. 1405 yil 14 yanvarda Sohibqiron O'tror shahriga yetib keladi. U shu yyerda shamollab kasalga chalinadi va uzoq muddat yotib qoladi. Uni O'tror hokimi Berdibekning saroyida yotqizadilar. O'limi yaqinlashgailigini tushida ko'rgan Sohibqiron hamsafar avlod-ajdodlarini, quoldosh amiru aqrabo va sultonlarni, saroy a'yonlarini chorlab, ularga nasihatlar qiladi, ularni birdamlik, do'stlik, ahillikka chaqiradi va o'z o'rniga qoldirayotgan vorisxo'r Pirmuhammadga itoat etishlariga da'vat etib bunday deydi: «... Anglab turibmanki, ruh qushi qalb kafasidan parvoz qilmokchi. Tangri taoloning dargohiga jonimni bahsh etayotibman. Sizlarni uning lutfu marhamatiga topshirdim. Obi diyda qilib o'ltirmanglar, oxu nola chekmanglar, chunki bundan foyda yo'q. Ruhimni fotiha va takbir bilan shod etinglar.

Alhamdulillah, tangri taoloning yordamila ma'murayi olamni shunday zabt etdimki, bugun tamom Eronu Turonda biron kishining boshqalarning ishiga aralashish yoki jabru bepok qo'lini bechoralarga ozor byerish uchun ko'tarishga majoli yo'qdir.

Gunohim qancha ko'p bo'lsa ham kechiringlar deb, tangri taoloning mulkini beqiyos saxiylik bilan qo'riqladim, zolimlarning taaruzli qo'lini mazlumlarning hayot etagidan yulib tashladim. Saltanat kurib ultirganimda, eshitmagan yoki menga xabar qilmagan yoxud dunyo sobit bo'lmagan paytlardan boshqa vaqtda zo'ravonning zaif ustidan zo'ravonlik qilishiga yo'l qo'ymadim.

Shunday bo'lsa-da, dunyo menga vafo qilmadi, sizlarga ham vafo qilmaydi.

Lekin (zo'ravonlikka) mone'lik qilish ishini kechiktirish mamlakatni xavfu g'avg'o ostida qoldiradi, jumlai xaloyiqning huzur-halovatini buzadi, maslagu tariqatning buzilishiga olib keladi. Qiyomat kuni buni bizdan so'raydilar, surishtiradilar.

Shu kundan e'tiboran farzandimiz Pirmuhammad Jahongirni o'zimizga valiahd va toju taxt vorisi etib tayinladikim, Samarqand taxti uning amr-farmonida bo'lg'ay, tamkinlik va istiqloq bilan mulku millat, lashkar va raiyatning muxim yumushlari bilan mashg'ul bo'lsin. Sizlar (esa) unga tobe'lik va bo'ysunish marosimini o'rniga qo'yinglar, uni birgalikda qo'llab-qo'ltiqlanglar, toki olam buzilmasin.

O'g'illarim! Millatning ulug' martabasini, saodatini saqlamoq uchun sizlarga qoldirayotgan vasiyat va tuzuklarni yaxshi o'qing, aslo unutmang va tatbiq eting.

Millatning dardlariga darmon bo'lmoq vazifangizdir. Zaifalarni ko'ring, yo'ksullarni boylar zulmiga tashlamang. Adolat va ozodlik dastingiz, rahbaringiz o'lsin. Men kibi uzun saltanat surmak istasangiz, qilichingizni yaxshi uylab chekingiz. Bir da'fa chekkandan so'ngra-da, uni ustalik-la qo'llangiz. Orangizga nifoq tuxumlari ekilmasligi uchun ko'p diqqat bo'ling. Ba'zi nodimlaringiz va dushmanlaringiz nifoq tuxumlari sochmakka, bundan foydalanmakka chalishajakdurlar. Faqat vasiyatimda sizga idora shaklini, uning ilkularini ko'rsatdim. Bularga sodiq qolsangiz tosh boshingizga tushmas...

Mendan so'ng hoqon Pirmuhammad Jaxongir bo'lajakdur. Onga, menga itoat etar kibi itoat etajaksiz, Qo'mondonlarim, hozir itoat omini etingiz...»¹.

Saroyda hozir bo'lganlar nomidan amir Shohmalik va Shayx Nuriddin ulug' Amirni so'nggi oxirat yo'liga jo'nattish oldidan uning vasiyatlarini so'zsiz bajarish va unga amal qilishga va'da berganlar. 1405 yil 18 fevral kechqurun buyuk saltanat sohibi Amir Temurning yuragi urishdan to'xtaydi, buyuk Sohibqiron yorug' dunyo bilan xayrlashadi. Uning jasadini Samarqandga olib kelib o'z vasiyatnomasiga ko'ra piru ustozlari Shayx Sayyid Baraka xokining oyoq tomoniga dafn etadilar.

Shunday qilib, 1370—1405 yillar mobaynida, ya'ni 35 yil Samarqand taxtini boshqargan Sohibqiron Amir Temur Ko'ragoniy buyuk saltanatga asos solib, u shu davr mobaynida 30 martadan ortiq harbiy yurishlar uyushtiradi va biror marta bo'lsa-da yengilmaydi, dunyodagi 27 mamlakatni egallaydi. Amir Temur tuzgan saltanat sarxادلari janubda Arabiston yarim orolidan shimolga to Moskva knyazligiga qadar, sharqda Xitoy hududlaridan g'arbga tomon O'rta Yer dengizi va Misr davlatlari yyerlarini ham o'z ichiga olgan hududlarga qadar cho'zilib ketgan edi. Yevropaning harbiy tarixchilari Amir Temurni Napoleonning ustozlari deb bilishadi. Taniqli harbiy tarixchi olim Gammyer Sohibqironni Aleksandr bilan taqqoslash mumkin, deb yozadi. «Bu taqqoslash ularning jasurligi, fotixlik, insonparvarliklari va nixoyat kamsuqumliklaridagi o'xshashlikka asoslanadi. Yunon va fors taraqqiyoti gullagan davrda saxnaga chiqqan Aleksandr Zulqarnaynning Temurga qaraganda ta'limi yuqori

¹Амур Темур ўғитлари. Т., «Наврўз» 1992, 60-61- бетлар

edi, ammo Temur sarkarda va zabt etilgan el-yurtlar hukmdori iste'dodi jixatidan undan o'zib ketdi. Aleksandr dabdabadan noziklashgan xalqlarni zabt qilgan bo'lsa, Temur jangovar podsholiklarni istilo qildi. Birinchisi taxtda to'g'ilgan bo'lsa, ikkinchisi qo'rgonchada to'g'ildi. Ana shunday farqdan qat'i nazar, jahon saxnasiga chiqishda temir barqarorlik, favqulodda o'zini tuta bilish, o'rni kelganda extiyotkorlik Temurni yuksak qudrat cho'qqisiga ko'tardi va bu fazilatlar uni umrining so'nggi daqiqalarigacha tark etmadi»².

Amir Temur shaxsining murakkabligi, uning buyuk fotixligi, davlat arbobi va ayni zamonda oddiy inson bo'lganligi frantsuz olimi Jan Pol Running «Tamyerland» kitobida ayniqsa yorqin ifoda etiladi. Bu asarda muallifning Amir Temur shaxsiga xolisona va adolatli baho berganligiga guvoh bo'lamiz. Asar muallifining xulosasiga ko'ra: «Sohibqironning ayrim fazilatlarini, chunonchi, o'z ishlaridan mag'rurlanishiga qaramay muomalada o'ta oddiyligi, dunyoning yarmini titratgan amir bo'la turib, bir dindor zotning oyoq tomoniga qo'yishlarini vasiyat qilishi, sharob ichishni man qilgan xolda ajoyib majlislarni tashkil qilishi aqalli qoshini ham chimirib qo'ymay, qirg'inbarot urushlar qila turib, odamlarni adolatga undashi suxbatlarda esa urush dahshatlarini eslashni yoqtirmasligi, ko'p binolarni vayron qilgani xolda ma'muriy qurilishlarga bosh-qosh bo'lishi, ozgina fursatni ham qo'ldan boy byermay ilmiy munozaralar uyushtirishi bu munozara majlislarda mantiqiy savollar bilan ancha-muncha ilm axlini lol qoldirishi va olimu ulamolarni o'ta xurmatlashi, g'azabdan chexrasida kulgi bo'lmagan xolda eng dahshatli jazo ko'rilayotganda ham gunohkorni, agar nohaqlik bo'lsa, afv etishdek olijanob fazilatni namoyish qilishi, o'ziga bo'ysundirgan hukmdor raqib bo'lsa ham hurmat-ehtirom bilan dafn qilishni buyurishi, ashaddiy raqibi Sulton Boyazidni qamal qila turib, bahorda uni ertagi meva-sabzavotlar bilan siylashi... Bunga o'xshash fazilatlarini va kutilmaganda har qanday mantiqiy xulosani ham chippakka chiqaruvchi xatti-harakatlari Temur shaxsining o'ta murakkab va buyukligini ko'rsatadi. Temur o'ziga teng keladiganlardan Doro, Iskandar, Sezar, Chingizxon, Bonopartlar kabi o'tgan zamonning eng ulug' zotlari qatorida turadi»¹.

5. AMIR TEMUR DAVLATIDA ICHKI HAYOT

Amir Temur o'zi yashagan feodal zamonning farzandi edi va u bu zamon jamiyati qobig'idan chetga chiqib keta olmaydi, keta olmas ham edi. Sohobqiron nomi bilan Temur buyuk saltanatga asos soladi va uni ulug' amir sifatida boshqaradi. Hech qachon u o'zini barpo etgan davlatning «qonuniy» xoni deb e'lon qilmaydi, xolbuki bunga xech kim to'sqinlik qila olmas ham edi. Chunki u kelib chiqishi, nasl-nasabi bilan chingiziylar sulolasiga mansub emas edi. A.Yu. Yakubovskiy «o'zbek xalqining yuzaga kelishi masalasi haqida» asarida: «Temur o'zini mo'g'ul deb iqror qilmaganidek, Movarounnahrda zamondoshlari ham uni mo'g'ul deb o'ylamaydilar», deb yozadi.

Amir Temurning buyuk saltanat barpo etganligi yuqorida ta'kidlandi. Ayni zamonda ulug' amirning o'zi ana shu buyuk saltanatning parchalanish jarayonini ham hali tiriklik chog'idayoq boshlab bergan edi. Chunki Temurning o'zi Farg'onani xisobga olmaganda Movarounnahrni hech kimga byermasdan qolgan hududlarni to'rt qism —

² «Мулоқот» 1991 йил, 8-сон, 65 бет

¹ «Халқ сўзи», 1992 йил, 9 апрель

mulkka bo'lgan. Tarixchi olim Bo'riboy Axmedovning yozishicha, Xuroson, Jurjon, Mozandoran, Seiston (markazi Hirot) Shohruhga G'arbiy Eron, Ozarbayjon, Iroq va Armaniston (markazi Tabriz) Mironshohga Fors, ya'ni Eronning janubiy qismi (markazi Sheroz) Umarshayxga Afg'oniston va Shimoliy Hindiston (markazi G'azna, keyinchalik Balx) Pirmuhammadga suyurg'ol (in'om) qilib byerilgan edi. Bu ulus-mulklar nomigagina markaziy hokimiyatga bo'ysunar edi, aslida esa o'ziga xos mustaqil davlat bo'lib olgan. Suyurg'ol qilingan yyer-mulklar Oliy hukumatni-farmoni bilan avloddan-avlodga o'tavyergan. Bu hol buyuk saltanatning bo'laklarga bo'linib ketganligining asosiy sababidir. Ana shu ma'noda Temur saltanati shaklan buyuk va qudratli bo'lib ko'rinsada, aslida uning iqtisodiy asoslari mustahkam negizga qurilmagan edi.

Amir Temur davlatining asosini o'n ikki ijtimoiy toifa tashkil etgan. «Temur tuzuklari»da sanab o'tilgan bu toifalar quyidagilardir: 1. Sayyidlar, ulamo, ma-shoyih fozil kishilar; 2. Ishbilarmon, donishmand odamlar; 3. Xudojo'y, tarkidunyo qilgan kishilar; 4. No'yonlar (no'yon — tuman boshlig'i — 10 ming kishilik qo'shin boshlig'i — R.Sh. Sh. K), amirlar, mingboshilar, ya'ni harbiy kishilar; 5. Sipoh va raiyat (raiyyat — soliq to'lovchi xalq); 6. Maxsus ishonchli kishilar; 7. Vazirlar, sarkotiblar; 8. Hakimlar (faylasuflar, donishmand, allomalar — R.Sh. Sh. K.); 9. Tafsir va hadis olimlari; 10. Ahli hunar va san'atchilar; 11. So'fiylar; 12. Savdogar va sayyohlardir.

Temur davlatining tuzilishi yetarli darajada o'rganilmagan. Tarixiy manbalarda ko'rsatilishicha, viloyat va tumanlarda hokimiyat markaziy hukumat yoki ulus hukmdorlari tomonidan tayinlangan mansabdor (dorug'a)lar qo'lida bo'lgan. Markaziy hukumatni asosan uch bosh davlat muassasasi: Devoni oliy (oliy ijroiya organi), Devoni mol (moliya ishlari boshqarmasi) va Devoni tovochi (harbiy ishlar boshqarmasi) idora qilgan. Din va shariat bilan bog'liq bo'lgan masalalar, shuningdek, sud ishlari qozi va shayxulislom qo'lida bo'lgan.

«Tuzuklar»da davlatni yetti nafar vazir idora qilganligi ko'rsatiladi. Bular: 1. Mamlakat va raiyyat ishlari bo'yicha vazir (bosh vazir); 2. Vaziri sipoh, ya'ni harbiy ishlar bo'yicha vazir; 3. Egasiz qolgan mol-mulklarni tasarruf etish vaziri; 4. Saltanatning kirim-chiqim ishlarini boshqaruvchi vazir, ya'ni moliya ishlari vaziri; 5, 6, 7. Sarhad (chegara) viloyatlarining ishlarini nazorat qilib turuvchi vazirlardir. «Vazirlar, — deyiladi «Tuzuklar»da, — saltanat ustunlaridir... (ular) mamlakat obodomchiligini, raiyyatning tinchligini, sipoxlarning birligini, xazina boyligini doimo ko'zda tutadilar. Davlat, saltanat ishlarini yuzaga chiqarishda kamchilikka yo'l qo'ymaydilar. Saltanatga zararli narsalarni qaytarishda molu jonini ayamaydilar. Amir Temur vazir to'rtta sifatga ega bo'lishi lozim deb xisoblagan: «Birinchisi — asllik, toza nasllilik; ikkinchisi — aql-farosatlilik; uchinchisi — sipohu raiyyat ahvolidan xabardorlik, ularga nisbatan xushmuomalada bo'lishlik; to'rtinchisi — sabr-chidamlilik va tinchliksevarlik...

Qaysi vazir soflik to'g'rilik bilan vazirlik ishiga kirishib, davlatning moliya ishlarini diyonat, savob bilan, nafi buzuvchilik qilmay, omonatga xiyonat etmay ba-jarar ekan, unday vazirni eng oliy martabalarga yetkazsinlar. Qaysi vazir buzuvchilik qilib, yomonlik yo'li bilan mamlakat ishlarini yurgizar ekan, ko'p o'tmay unday saltanatdan xayru barakat ko'tariladi».

Sohibqiron davrida yyerga egalik qilishning beshta asosiy ko'rinishi bo'lgan: 1. Suyurg'ol yyerlar. Bu yyerlarning egalari har qanday soliqlardan ozod edilar. Ular yyer egasi sifatida dehqonlarni ishlatib, yyer solig'i — xiroj olganlar. 2. Harxon yyerlar.

Xususiy mulk bo'lgan bu yyerlar odamlarga biron-bir alohida xizmatlari uchun byerilgan. 3. Ushr yyerlar. Sayyid va xulsalarga mansub bu yyerlarning egalari olgan daromadlarining o'ndan bir qismini davlatga to'laganlar. 4. Vaqf yyerlar — machit va madrasalar, xonaqoh va mozorlarga qarashli yyerlardir. 5. Askarlarga va ularning boshqalariga ajratib beriladigan yyerlar. Amir devonida yyer ishlari, soliqlar, boj yirish, mirshablik yumushlari bilan shug'ullanuvchi vazir bo'lgan. Oliy-himmat sohibqiron o'z xalqiga muruvvatli bo'lib, bemavrid, bo'lar-bo'lmasga mol-xiroj kabi soliqlar solishga qarshi bo'lgan va xalqni bir necha marta yillab soliqlar to'lashdan ozod qilib yuborgan. Amir Temur davrida asosiy soliq daromad solig'i — xiroj bo'lib, u olinadigan daromadning uchdan bir qismga teng bo'lgan. «Tuzuklar» da yozilishicha, kimki biron saxroni obod qilsa, yoki qoriz (yyer osti suvlarini tortib chiqaradigan inshoot) qursa, yo biron bog' ko'kartirsa, yoxud biron tashlandiq yyerni obod qilsa, undan birinchi yili xech narsa olinmagan, ikkinchi yili o'z roziligi bilan nimani byersa uni olingan va faqat uchinchi yili qonun doirasida xiroj solig'i undirilgan.

Sohibqiron mamlakat obodonchiligiga juda katta e'tibor beradi. Movarounnahrning dehqonchilik voxalarida, xususan Zarafshon vodiysida o'nlab sug'orish tarmoqlari chiqariladi, sug'orma dehqonchilik maydonlari kengaytiriladi, yangi obod shahar va qishloqlar barpo etiladi. «Tuzuklar»da Amir Temur: «har bir shaharda masjidlar, madrasalar, xonaqolar qurishni, yo'lovchi musofirlar uchun yo'l ustiga rabotlar bino qilishni, daryolar ustiga ko'priklar qurishni buyurdim»¹, deydi. Eski va qadimiy shaharlar, ayniqsa Temurning ona shahri Kesh, davlatining poytaxti Samarqand gullab-yashnaydi. Shu bilan birga bu davrda Movarounnahr shaharlarida, ayniqsa uning poytaxtida hunarmandchilik va savdo rivojlanadi. Amir Temur Osiyo va Yevropa mamlakatlari hukmdorlariga murojaat qilib xalqaro savdo aloqalarini rivojlantirishga alohida e'tibor beradi. O'rta Osiyo orqali o'tadigan «Buyuk ipak yo'li»da karvonlarning xavfsizligini ta'minlaydi. Mashriqdan Mag'ribgacha bo'lgan savdo-sotiq ishlarini kuchaytirib, turli rabotlar, karvonsaroylar, savdo rastalari qurdiradi. Temur o'z mamlakatiga kelib-ketuvchi musofirlar, savdogarlarga katta e'tibor beradi va g'amxo'rlik qiladi: «..Har mamlakat va diyor sayohatchilari-yu musofirlarining boshini siladimki, turli mamlakatlardan menga xabar keltirib turdilar. Har bir mamlakatga va diyorga savdogarlar va karvonboshilar tayinladimki, ular kayyerga borishmasin: Xitoy, Xuton, Chinu Mochin, Hindiston, arab mamlakatlari, Misr, Shom, Rim, Jazoir, Farangiston (Ovro'po) u yyerlarning nafis matolari va munosib tuxfalaridan keltirishsin...»².

Bu hol mamlakatda barcha maxsulotlarning mo'l-ko'l bo'lishiga qulay sharoit yaratadi. Buni biz Ispaniyaning Samarqandda Temur saroyidagi elchisi Gonzales de Klanmxonning kundalik daftarida yozib qoldirgan quyidagi so'zlaridan yaqqol ko'ramiz: «Bu yyerning boyligi faqat yemaklarning mo'l-ko'lligidagina emas, balki o'zida ko'plab ishlab chiqariladigan ipak matolar: atlas, kimxob, har xil ip va jun to'qima mollar, muynali va ipakli po'stinliklar, attorlik mollari, ziravor va dorivorlar, zarhal va lojuvardlar hamda boshqa mollarning syerobligidadir». Temurning amri bilan Damashqning eng mohir to'quvchilari, kalabani mashxur paxta yigiruvchi korxonalari, Turkiya hamda Gurjistonning zargarlik va yana bir qancha sanoat

¹ Темур тузуклари. 56- бет

² Темур тузуклари. 67- бет

korxonalari va ishchilari, juda ko'p attorlik buyumlari va bo'yoq-tijorat mollari Samarqandga jo'natilgan. Xitoydan ipak gazlamalar, chinni kosalar, qadahlar, qimmatbaho aqiq toshlar yuborilgan. Chet mamlakatlardan Samarqandga keltirilgan mollar marjonning naqadar ko'p bo'lganligini Klavixoning bu shaharda bo'lgan chog'ida Xitoy poytaxti Xonbaliqning o'zidan 800 tuyalik savdo karvoni kelganini ta'kidlashidan ham bilsa bo'ladi. Rusdan mo'yna, savsar, noyob po'stinlar kelib turgan. Ushbu turli iqlimlarning mollari o'z navbatida toy-toy bog'lanib, «Buyuk ipak yo'li» orqali Osiyo va Yevropa mamlakatlariga jo'natilgan. Bozorlarda tartib-intizom bo'lgan, narx-navolar ustidan qattiq nazorat o'rnatilgan, raislar, nazoratchilar haridor hatsiga xiyonat qilgan sotuvchilarni, chayqovchi imonsizlarni jazolaganlar.

Samarqand shahrida oldi-sotdi ishlari uchun qulay sharoitlar yaratilgan. Temur shaharning Oxanin darvozasidan Chorraha darvozasigacha Registon maydoni orqali o'tadigan ko'cha ochishni buyuradi. Ushbu ko'chadagi savdo uchun qulay do'kon va rastalar haqida Ispaniya elchisi Klavixo bunday deb yozgan edi: «Samarqand shahriga har yili ko'plab turli-tuman mollar olib kelinadi... Unda ana shu mollarni tartib bilan sotish uchun katta bir joy bo'lmaganligi sababli podshoh shahar bo'ylab ikki tarafidan mol sotiladigai do'konlar hamda xujralar o'rnashgan ko'cha o'tkazishni buyuradi. Kattakon ko'cha ochib, ikki tomoniga xujralar qurdilar, har bir xujra oldida oq tosh qoplangan baland supachalari bor edi... Barcha do'konlar juft-juft qilib bir-biriga tutashtirildi. Ko'chanish tepasi esa boshdan oyoq tim qilib ravoksimon shaklida yopildi. Yoro'g'lik tushish uchun unga qator darchalar o'rnatildi. Do'konlar qurilib bitirilishi bilanoq ularga savdogarlar o'rnashar va turli-tuman mollarni sotishga kirishardilar, ko'chaning har yyer, har yyerida hovuzlar kovlangan bo'lib, ular suvga to'ldirib qo'yilgandi. Bu yyerda ishlayotganlar maoshni shahar xisobidan olar edi. Ana shu ishga bog'liq bo'lgan kishi qancha odam talab qilinsa, o'shancha kishini ishlatishi mumkin edi. Kunduz kuni ishlagan kishilar kech kirishi bilan uy-uylariga ketishar va ularning o'rniga kechasi ishlash uchun boshqalari kechasi ishlash uchun boshqalari kelishar edi, ayrimlari uylarni buzar, boshqalari esa yyer tekislar va uchinchilari qurilish bilan band edi. Ular kecha-yu kundo'z shunchalik shovqin-suron qilishar ediki, bu yerda bamisoli jinlar uya qurgandek edi. Bundan katta qurilishning yigirma kundan ozroq muddatda amalga oshirilgani, shubhasiz, kishini xayratga soladi».

Mamlakat obodonchiligini yuksaltirish, aholning iqtisodiy turmush tarzini yaxshilash va mo'l-ko'lhilikni ta'minlashga muttasil urushlardan boshi chiqmagan Sohibqiron kanday qilib erishdi, degan qonuniy savol to'g'riligi tabiiydir, albatta. Bunga ulur Amir pirlari Zayniddin Abubakr Toyobodiy uqtirgan saltanat ishlaridagi to'rt narsaga: 1. Kengash; 2. Mashvaratu maslahat; 3. Mustahkam qaror, tadbirkorlik va xushyorlik; 4. Ehtiyotkorlikka amal qilganligi tufayli erishgan. Buni biz Amir Temurning «Barcha ishlarimning to'qqiz ulushini kengash, tadbir va mashvarat, qolgan bir ulushini esa qilich bilan bajo keltirdim», deb aytgan ibratomuz so'zlaridan ham bilsak bo'ladi. Rus olimi D. Logofet Temur davridagi tuzumga quyidagicha baxo beradi: «Evropada Konstitutsiya haqida tushunchaga ham ega bo'lishmagan bir davrda ana shu Temur davlatida Konstitutsion qonunlar majmuasi - Tuzuk mavjud bo'lgan va amal qilgan»¹. Davlatni boshqarish va idora qilish, barcha soxada adolat, insof, diyonat va imon amriga quloq solib maslaxat, mashvarat va kengash asosida ish yuritishda ulug'

¹ Сомон йўли. Амир Темур ҳаётига бағишланади. Т., «Камалак», 1992. 72 бет

bobokalonimizdan o'rgansak va ibrat olsak nur ustiga a'lo nur bo'lur edi.

6. AMIR TEMURNING HARBIY SAN'ATI

Dunyoning 27 mamlakatini zabt etishda Amir Temurning qo'shini va uning Harbiy san'ati bosh omil bo'ladi. Temur buyuk sarkarda sifatida dunyoga mashxur. Uning g'olibona yurishlarda qo'llagan taktik va strategik jang qilish uslublari bugungi kunda ham jaxondagi etakchi mamlakatlarning Harbiy bilim yurtlari va akademiyalarida o'rganiladi va o'qitiladi.

Juda qattiq temirdek mustahkam tartib va intizomga ega bo'lgan Temur qo'shinlari asosan piyoda va otliq askarlardan iborat edi. Ular «O'nliklar» («ayl»), «Yuzliklar» («xo'shun»), «Mingliklar» («hazora») va «O'n mingliklar» («tuman»)ga bo'lingan va ularga «O'nboshi», «Yuzboshi», «Mingboshi» hamda «Amir»lar boshchilik qilganlar. «Tumanlarda askarlar soni 10 ming, qo'shinda esa 100 ming bo'lgan. 10 minglik lashkarlarni boshqarish uchun «Tuman og'asi», minglik bo'limni «Mirixazora», yuzlikni «Xo'shunboshi» va o'nlikni boshqarish uchun «Aylboshi» kabi harbiy mansablar tashkil qilingan.

Bo'linma boshliqlari - amirlar Temurga tobe bo'lgan qirq aymoq (qabila) dan o'n ikkitasi: barlos, arg'in, jaloir, tulkichi, duldoiy, mo'g'ul, suldo'z, to'g'oy, kipchoq, arlot, totor va tarxonlar orasidan tanlab olingan. Eng ulug' martaba amirlik bo'lib, Temur faoliyatining dastlabki yilllaridan boshlab uni tark etmasdan odikdil bilan xizmat ko'rsatgan 313 kishiga byerilgan: bittasi amir ul-umaro, to'rttasi beglar begi, yuztadan mingbohi, yuzboshi va o'nboshi bo'lgan. Bulardan tashqari, yana o'n ikki nafar kishiga birinchidan to o'n ikkinchi darajali amirlik unvoni byerilgan. O'n ikkinchi darajali amir odatda amir ul-umaroning noibi xisoblangan. O'n ikki amirning har biriga bittadan bayroq va bittadan nogora, amirul-umaroga bir bayroq, nogora, o'n minglik qo'shin, tug' va chortug', to'rt nafar beglar begining har biriga bittadan bayroq, nogora; chortur va burg'u (karnay) berilgan.

Bu o'ziga xos ramzlar qo'shin bo'linmalarini bir-biridan farqlab, ajratib turgan. Jumladan, katta qizil bayroq qo'shin boshlig'i amir ul-umaro yoki beglar begining ramzi bo'lgan. Ot eli bog'langan nayzali uzun tug' tuman og'asining, ikki tomonga kokillari osilgan ikki nogora yuzboshining belgisi hisoblangan. Otliq qismlarni boshqarish uchun maxsus ajratilgan otliq egalarining ikki tomoniga ikki tabl dovul osilib qo'yilgan. Jang boshlanishi oldidan suvoriylarni mahorabaga solish maqsadida unga bong urib qoqilgan.

Amir Temur adolat yuzasidan askarlarining unvon darajalarini hisobga olgan holda ularga maosh belgilash tartibini joriy qilgan. Jumladan, oddiy sipohiy mingan otining bahosi barobarida, bahodirlar 2-4 ot qiymati barobarida, aylboshi qaramog'idagi navkarga nisbatan o'n baravar ko'p maosh olgan. Yuzboshilarniki esa o'n boshilarnikidan ikki baravar yuqori, mingboshilar maoshi esa yuzboshilarnikidan uch barobar ziyoda qilib belgilangan. Temur sipohiylarga maosh belgilaganda moddiy rag'batlantirish qoidasiga qat'iy amal qilgan, ularning qilgan hizmatlariga qarab maosh tayinlagan. Alohida hizmatlari uchun ulufa, tanho kabi rag'batlantiruvchi omillar bo'lgan. «Temur tuzuklari»da kuyidagilarni o'qiymiz: «Amr qildimki, amir ul-umaroning maoshi uch qul ostidagilardan o'n barobar ortiq bo'lsin. Shunga o'hshash, devonbegi va vazirlarning maoshlari esa amirlar maoshidan o'n barobar ko'p bo'lsin.

Yasovullar, chopovullar, Qalaqchilarning maoshlari o'z hizmatlariga yarasha, mingdan o'n ming (tamg'a) gachi bo'lsin»¹. O'rni kelganda shuni alohida ta'kidlash kerakki, Amir Temur davlatida sayyidlar, olimlar, fozil kishilar, hakimlar, tabiblar, munajjimlar, qissaxonlar, xabarchilar, tarixdonlar, xullas, eng oddiy hizmatchiga qadar o'z holu qudratlari va bajaradigan yumushlariga qarab maosh belgilangan. Demak Temur faqat davlat mulozimlari xayotidan ogoh bo'lib, ularninggina manfaatlarini o'ylab qolmasdan, balki keng ommaning orzu-istaklari va qiziqishlarini ham o'ylab ish yuritgan adolatli hukmdor bo'lgan.

Amir Temur sipohni tuzishda asosan o'z zamonida mashxur bo'lgan o'nliklar, yuzliklar, mingliklar tartibiga amal qiladi. Uning lashkarlarining eng kuyi bo'g'inini o'nliklar tashkil etgan bo'lsa, eng yuqorigi bo'g'inini esa amir ul-umaro rahbarlik qilgan sipoh edi. Ularning ustidan yakka o'zi cheksiz huquqqa ega bo'lgan holda qo'mondonlik qiladi. Temur o'nboshi, yuzboshi, mingboshi va amirlar tanlashda shunchaki, tanish-bilishlar asosida tayinlamasdan, balki bu masalada bevosita jang maydonida o'zining mahoratini ko'rsatgan shaxslarni tanlaydi. Bu haqda Temur shunday deydi: «Amr qildimki, qachonki asl sipox-lardan ish ko'rgan, jang-jadalda suyagi qotgan o'n kishi yig'lsa, bulardan qaysi birining shijoati, botirligi ortiqroq bo'lsa, qolgan to'qqiztasining roziligi va ma'qul-lashi bilan uni o'zlarigi saylab, otini o'nboshi deb atasinlar»¹

Ko'rinib turibdiki, Temur o'z sipohini tuzishda tabiiy qonunchilikka amal qilgan. U har bir jangchini tanlashda uning suyagi jangu jadallarda qotganiga eti-bor bergan. Yana ularning boshlig'i qilib, o'zlarining orasida hammalaridan ham botir, shijoati ortiqroq jangchini tanlab, qolgan to'qqiztasining roziligi asosida o'nboshi qilib tayinlaydi. Bu yyerda biz Temur sipohni boshqarishda asosiy e'tiborni tabiiy tanlashga va uning tadbirkorligiga qaratganini ko'ramiz. Undan tashqari rahbar qo'mondonlarni tanlash va joy-joyiga qo'yishda asosiy mezon qilib, jang maydonini, ya'ni amaliy xayotni hamda o'ziga xos harbiy qoidaga, ya'ni boshqalarning roziligi, ma'qullashlariga asoslanadi. «O'n nafar o'nboshi jam bo'lsa, o'z ichlaridan eng ish ko'rgan, jang maydonlarida toblanib tajriba orttirgan, bahodirlikda nomi chiqqan birovini amir qilib, uni yuzboshi deb nomlasinlar»². Ana shu tartibda mingboshi (amiri hazora) va boshqa qo'mondonlarni tayinlashni joriy qiladi.

Amir Temur o'z sipohiga amirlarni tanlashda, birinchidan, ularning jang maydonlarida ko'rsatgan hizmatlariga ko'ra, kelib chiqishi, qaysi qabila va urug'iga qaramasdan tayinlagan bo'lsa, ikkinchidan, u o'z og'illari va nabira-larini ham sipohiylarning asosiy qo'mondonlari qilib tayinlar edi. Masalan, to'ng'ich o'g'li Muhammad Jahongir uning valiahdi, ya'ni merosxo'ri bo'lgan. U viloyat hokimi bo'lib, 12 ming otliq askarga ulufa olgan. Ikkinchi o'g'li Umarshayhga esa viloyat va o'n ming otliq askarga ulufa olishni buyurgan. Uchinchi o'g'li - Mironshohga esa viloyat va to'qqiz ming otliq askarga ulufa olish huquqi byerilgan. To'rtinchi o'g'li Shohruh esa bir viloyat va yetgi ming otliq, askarga ulufa olish huquqiga ega bo'lgan.

Nabiralariga esa, ularning qobiliyatlariga qarab, bittadan viloyat, uch ming dan yetti mingtagacha otliq askarlarga ulufa olish huquqini beradi. Qarindoshchiligi bor kishilarga esa ularning har birining qobiliyatiga yarasha birinchi darajali amirlikdan

¹ Темур тузуклари. 70- бет

¹ O'sha manba 69- bet

² O'sha manba 69- bet

yettinchi darajali amirlik martabalarini beradi. Ularning qaysi biri o'rnatilgan qonun-qoidani buzsa, haddidan oshsa, javobgarlikka tortilgan.

Amir Temur o'z sipohiylarining yaroq-jabduqlari va anjom-jihozlari haqida doimo g'amho'rlik qilgan. U shunday qonun joriy qiladiki, yurish vaqtida oddiy askarlardan har o'n sakkiz kishi o'zi bilan birga bir chodir (yhama) olgan. Har bir sipohiy bir qilich, arra, big'iz, bir qop (juvol), juvoldo'z, bolta, o'nta igna va orqaga osiladigan charm xalta olishi kerak bo'lgan. Bahodirlardan har besh kishi bir chodir, har biri temir sovut (javshan), dubulg'a, bir qilich, sadoq (o'qdon), kamon va beshta ot olgan. Yuzboshilardan har biri bir chodir, o'nta ot, qurol-aslahadan qilich, sadoq kamon, gurzi, chuqmor, koskan (kaska, temir qalpoq), zirh (sovut), bagtar (temirdan yasalgan usti bahmal yoki boshqa mato bilan o'ral-gan urush kiyimi) olgan. Mingboshilar esa bir chodir, bir soyabon, qurol-asladadan- javshan, dubulg'a, nayza, qilich, sadoq va o'q-yoydan kutarganicha olgan. Birinchi amir bir chodir, bir o'tov, bir juft soyabon, qurol-aslahadan esa qo'l ostidagilarga ham yetadigan darajada olgan. Shunga o'xshash ikkinchi, uchinchi... to amir ul-umarogacha, har qaysisi o'z martabalariga yarasha qurol-aslahadan va boshqa anjomlardan kyeragicha olishlari buyuriladi. Otdan foydalanish tartibi kuyidagicha belgilangan. Birinchi amir bir yuz o'n ot, ikkinchisi bir yuz yigirma, uchinchisi bir yuz o'ttiz, to'rtinchisi bir yuz qirq ot. Amir ul-umaroqa yetguncha shu tartibda ot olish belgilanadi va amir ul-umaro esa o'zi bilan uch yuzdan kam ot olmasligi ta'kidlanadi. Piyoda askarlarning har biri o'zi bilan birga bir qilich, bir kamon, ko'targanlaricha o'q-yoy olgan.

Amir Temur urush va tinchlik paytlarida sipohni qo'riqlash masalalarini ham hech qachon esdan chiqarmagan. Birinchidan, sipohiylar, amirlar, mingboshilar, yuzshilar va o'nboshilar devonxonaga, etiksiz, sarmo'zasiz (kovushsiz), burk yoqalik chaqmonsiz, bo'kda -(xanjar), qilichsiz hozir bo'lmaganlar. Ikkinchidan, o'n ikki ming askar urushi tinchlik vaqtida qurollangan holda devonxonaning to'rt tarafidan qurshab turgan. Har kecha ulardan ming kishi navbatma-navbat soqchilikka ajratilgan. Amir Temur O'rdani va sipohni dushmandan nihoyatda extiyot qilgan. U ayniqsa urush paytida lashkarlarining atrofini quriqlashga alohida e'tibor berib, butun bir jangovar tartibni ishlab chiqadi va uni joriy qiladi. Urush paytida o'n ikki amirdan har biri, mingboshilar, yuzbo-shilar, o'nboshilar o'n ikki ming qurollangan otliq sipohiy bilan bir kecha-kunduz davomida har qaysilari o'z xonalarini qo'riqlash uchun hozir bo'lgan.

Amir Temur sipohning tuzilishi, uning qurol-yarog'i, qo'riqlanishi, maoshlari bilan bir vaqtda navkarlarning o'z beklariga va aksincha beklarning o'z navkarlariga bo'lgan munosabati masalasida ham huquqiy va ahloqiy jihatlarni tartibga soladi. Temur navkarlarning to'g'ri va adolatli bo'lishlarini talab qiladi. «...Qaysi navkar o'z jizmati, haq-burchini unutib, ish vaqtida (mehnatdan) yuz o'girar ekan, unday navkardan yuz ugirmoq kerak. Qaysi navkar ish vaqtida bahona izlab jangu jadal paytida ijozat so'rab, qochishni mo'ljallasa, bugungi ishni ertaga qoldirsa bunga o'hshash navkarlar, nomlarini ham tilga olishga munosib emasdir. Bunday kishilarni parvardigori olamga topshirish zarur»¹ Amiru podsholarga qarata Temur ular o'z navkarlarini ulug'lab ko'targan bo'lsalar, ularni xo'rlamasinlar, bilgan, taniganlarini unutmasinlar, agarda ahyon-ahyonda navkarning izzat-nafsiga tegib, uni xo'rlagan bo'lsa, keyinchalik uni ikki xissa izzatini oshirsinlarki, toki u ginasini ko'nglida saqlamasdan chiqarib yuborsin,

¹ O'sha manba 88- bet

deb uqtiradi.

Amir Temurning fikricha, eng xavfli hamda uning uzrini kechirib bo'lmaydigan navkar bu jang maydonida o'z begiga xiyonat qilgan navkardir. «...Bunday kimsani,— deb yozadi u,— xizmatga yo'latmasinlar. Hayotning o'zi bundaylarning qilmishiga yarasha jazosini beradi»². Amir Temur sipohiy favjlardan yoki amirlardan qaysi birlari dushman bilan kelishib, u bilan do'stu oshno bo'lib yashashni ixtiyor qilar ekan, undaylarni yurtdan chiqarib, hech yyerdan o'rin byermaslikka chaqiradi. Yoki boshqa joyda navkar biror-bir mamlakatga hokim qilib koldirilsa-yu, u mamlakatni dushmanga topshirsa, bunday navkarni faqat o'lim jazosiga hukm qilishni, va aksincha, davlatni dushmandan himoya qilgan sodiq navkarning har tomonlama martabasini ulug'lash kerakligini aytadi. U xoinlar, sotqinlar, ig'vogarlarini yoqtirmagan, ularga ishonmagan. Rostgo'y, sodiq xizmatchilar, jangchilarni esa juda qadrlagan va ularga izzat va ehtiromlar ko'rsatgan.

Xulosa qilib shuni aytilish kerakki, Amir Temur o'z zamonasi uchun kuchli va qudratli qo'shin tuza oldi. Bu qo'shinni o'sha davrdagi yaxshi qurol-yarog'lar, o't va tosh-otar - ra'dandoz, manjaniq va o'zi otar kabi qurollar bilan qurollantirdi. Amir Temur qo'shinini Jahongir, Sayfuddin va PirHusayn barloslar, Oqbo'g'a, Usmon Abbos, Muhammad Sulton Qamariy, Tibon Bahodur, Urisbo'g'a, Hamza Suduz, Amir Murizoda, Muhammad Qozgon, Sarik Atka va Muzaffar Uchqora singari shaxsan Sohibqironning ishonchi va hurmatiga loyiq bo'lgan va shuhrat topgan sarhanglar boshqargan. Amir Temur 12 mingdan ortiq bo'lmagan, 12 mingdan 40 mingga qadar bo'lgan otliq birikma va dushman soni 40 mingdan ko'proq bo'lgan qo'shin uchun alohida-alohida jang qilish usullarini qo'llagan. Odatda dushman kuchlari 40 ming kishi dan ortiq bo'lsa, unga qarshi Temurning o'zi borgan. Bunday paytda uning qo'shinlari jangga kuyidagi tartibda bo'lingan: 40 ta bo'linma bevosita Sohibqironning o'z ixtiyorida bo'lgan. Ulardan eng saralangan 12 ta bo'linma birinchi qatorni, qolgan 28 tasi ikkinchi va uchinchi qatorni tashkil etgan. Temurning o'g'illari va nabiralari boshchilik qilayotgan qo'shinlar yuqorida tilga olingan 40 ta bo'linma o'ng tomoning old qismida, qarindosh na ittifoqchilari boshchilik qilayotgan qo'shinlar echa uning chap tomonining old qismidi joylashgan. Bu barcha qismlar zahira xisoblanib, Sohibqiron buyrug'iga asosan zarur bo'lgan nuqtalarga tashlangan.

Oltita bo'linma o'ng qanot (barong'or)ning asosini yoki uning ikkinchi safini va bitta bo'linma avongorini tashkil etgan. Yana shuncha bo'linma shu asosda chap qanotda joylashgan. Ikkinchi safning ikki qanoti oldida xuddi shu tartibda birinchi qator (chopovul va shikovul) o'rin olgan. Birinchi qator oldidagi ilg'orda shuncha bo'linmap ega bo'lgan malakali boshliqlar va jasur jangchilardan tuzilgan katta avongor joylashgan. Bu avongornig oldida ham avongori bo'lgan. Uning ikki old tomonida yengil qurollangan ikki bo'linma (o'ng va so'l qanotlar qorovullari) jangchilari ayg'oqchilik uchun (razvedka) yuborilgan. Ular qo'shinni qo'qqisdan bo'ladigan hujumdan saqlar va dushman harakatini kuzatib borar edi. Odatda jangni ham ana shu bo'linma boshlab bergan. Ularga katta avongor o'z amiri bilan yordamga kelgan. Ana shu tariqa zaruratga qarab birinchi, ikkinchi va uchinchi qatorlar jangga kiritilgan. Agar bu yordamlar ham kamlik qilsa, so'ngra zahira ishga solingan. Ularning asosiy vazifasi bir hamla bilan dushmanning bayrog'ini qo'lga kiritishdan iborat edi. Mabodo bu

² O'sha joyda

kuchlar bilan ham dushman ustidan g'alaba qozonib bo'lmasa, unda amirning o'zi so'nggi zahiradagi eng saralangan kuchlar bilan shyerdek dushman ustiga tashlangan.

Yuqorida bayon etilgan, Amir Temur ega bo'lgan uch turdagi otliq askarlar tizimidan ko'rinadiki, jangovar qatorlarning markazi kuchsiz bo'lgan. Bu maxsus o'ylab ishlatilgan taktik uslub bo'lib, dushman kuchlarining markazdan yorib kirishiga ataylab sharoit yaratish va so'ngra qanotlardagi zarbdor kuchlar yordamida uni o'rab olib, tor-mor qilishni ko'zda tutar edi.

O'sha davrda barcha xalqlar tartibsiz, to'da-to'da bo'lib, saflarga tizilmasdan va taktik muloxazalarsiz jang qilgan bir paytda, Amir Temurning bu tartibda jang olib borish uslubi, albatta, uning buyuk lashkarboshilik mahoratidan darak beradi. U jang oldidan qaysi mamlakatga yurish qilmoqchi bo'lsa, uni obdan va pishiq o'rganar edi. Agar siyosat bilan va tinch vositalar orqali masalani xal qilish imkoniyati bo'lsa, Sohibqiron bu yyerda qurol ishlatishni noto'g'ri deb hisoblardi. Amir Temur qaysi bir mamlakatda zolimlik zo'ravonlik jabr-zulm, adolatsizlik kuchli bo'lsa, xalq ommasining o'z podshosidan noroziligi oshib, qashshoq bir xolga kelib qolgan bo'lsa, unday mamlakatga qarshi urush e'lon qilar edi. Yana u qaysi bir mamlakat hukmdori dini islomdan qaytgan bo'lsa, odamlarning diniy e'tiqodi susayib, dindorlar tahqirlangan va kamsitilgan bo'lsa, ahloqiy faxsh va buzuc ishlariga yo'l ochib qo'yilgan bo'lsa, bunday mamlakatga qo'shin tortib kirish va Muhammad alayhissalom e'tiqodini tiklash lozim deb hisoblar edi. Islom ruhoniylari Amir Temurni asr qahramoni, e'tiqod tayanchi va kurashchisi, payg'ambar xush ko'rgan hukmdor deb e'lon qiladilar. U o'zga mamlakatlar haqidagi ma'lumotlarni savdogarlar, elchilar, qalandar darveshlar va o'zi yuborgan ayg'oqchilar yordamida to'plar edi.

Xullas, Amir Temur buyuk lashkarboshi, davlat arbobi va ulug' inson edi. U yaratgan harbiy san'at merosi jahon xalqlarining harbiy san'ati merosidan munosib o'rin oldi va u bugungi kunda yangi mazmun bilan boyib bormoqda.

7. AMIR TEMUR SALTANATINING PARCHALANISHI. SHOHRUH VA ULUG'BEK HUKMRONLIGI

Amir Temurdan vorislariga ulkan va yirik saltanat meros bo'lib qoladi. «Zafarnoma»da yozilishicha, ulug' Amirdan 2 o'g'il va bir qiz, 29 nevara, 5 chevvara, jami 36 shahzoda (qizdan tashqari) qolgan edi. Bundan tashqari yana bir nabirasi bo'lib, bu qizi Og'a begimning. o'g'li - Sulton Husayn Mirzo edi. Aslida Temurning ikki qizi va to'rt o'g'li bo'lgan. Katta o'g'li Jahongir Mirzo (1356- 1376) 1376 yilda 20 yoshida kasallanib vafot etadi. Ikkinchi o'g'li Umarshayx Mirzo (1356—1394) 1394 yilda Qurdistonda Harmatu qal'asi yonida o'q tegib, 38 yoshida halok bo'ladi.

Sohibqironning vasiyatiga sodiq qolishga qasamyod qilgan shahzodalar hali ulug' Amirning jasadi sovimasdanoq vasiyatdan yuz o'girib, toju taxt uchuy kurash boshlab yuboradilar, harbiy va ma'muriy boshliqlar esa guruhbozlikni avjiga chiqaradilar. Natijada ne-ne zahmatlar ila Amir Temur tomonidan barpo etilgan buyuk saltanat chok-chokidan emirilish tomon yo'l tutadi. Toju taxt talashish kurashini Mironshoh Mirzoning 22 yoshli o'g'li Xalil Sulton Mirzo (1384—1411) boshlab beradi. Sohibqiron Amir Temur tomonidan taxt vorisi deb e'lon qilingan Pirmuhammad Mirzo bobosi vafot etgan paytda Qandaxor viloyati (Afyoniston)da bo'lib, u xali Samarqandga etib kelishga

ulgurmasdan Xalil Sulton Mirzo 1405 yil 18 martda Samarqand taxtini egallaydi. Toju taxt uchun temuriy shahzodalar o'rtasidagi kurash 1409 yilga qadar Shohruh Mirzo Samarqand taxtini egallagunga qadar davom etadi. Xalil Sulton bilan Shohruh Mirzo o'rtasida Shayx Nuriddin vositachiligida bitim imzolaniadi. Bitimga ko'ra Xalil Sulton Movarounnahr taxtiga da'vogarlikdan voz kechadi, evaziga Ray viloyatiga hokim qilib tayinlanadi. Oradan ikki yil o'tgach, u 1411 yil 4 noyabrda kasal bo'lib vafot etadi, boshqa ma'lumotlarga qaraganda uni zaharlab o'ldiradilar.

Shohruh Mirzo mamlakatni boshqarishda temurzoda va nufuzli amirlardan iborat hokimlarning aksariyatini o'zi uchun ishonchsiz deb xisoblaydi. Ularning o'rniga deyarli barcha viloyatlarda o'z o'g'illari, nabiralari va o'ziga yaqin tutgan qon-qarindoshlarini qo'yadi. Movarounnahr hukmronligini katta o'g'li Ulug'bek Mirzoga (1394—1449) beradi. Balx bilan Badaxshon viloyatlarini ikkinchi o'g'li Ibroxim Mirzoga (1394—1435), Hisor hukmronligini Muhammad Sulton Mirzoning o'g'li Muhammad Jahongir Mirzoga (1396—1433), Farg'onani esa Umarshayx Mirzoning 22 yoshli o'g'li Ahmad Mirzoga (1383—1425) suyurg'ol tariqasida in'om qiladi. O'zi Hirotida turib otasidan qolgan buyuk saltanatni tiklashga kirishadi. U shu maqsad yo'lida asta-sekin o'z akalari Jahongir Mirzo, Umarshayx Mirzo va Mironshoh Mirzo (1408 yil 21 aprelda Ozarbayjonning Sardrud mavzesida turkman Qora Yusuf bilan bo'lgan jangda halok bo'lgan) avlodlariga g'amho'rlik ko'rsatadi, ularni o'z qo'l ostida birlashtirib, Ozarbayjon, Movarounnahr, Xuroson va Shimoliy Afg'onistondan iborat katta bir davlat jilovini qo'lga oladi. Kobul, Qandahor, G'aznadan tortib Shimoliy Afg'onistondagi barcha viloyatlar Pirmuhammad Mirzoga suyurg'ol tarzida byerilgan edi. Pirmuhammad Mirzo vafoti (1407 yil 22 fevralda o'z amiri Pir Ali Toz tomonidan bo'g'ib o'ldirilgan)dan so'ng mazkur viloyatlar uning katta o'g'li Qaydu Mirzoga beriladi. Qaydu Mirzo keyinchalik Shohruh Mirzoning farmoniga bo'ysunmay, mustaqil hukmronlik kayfiyatiga beriladi. 1417 yilda Qaydu Mirzo qo'lga olinadi va Hirotga keltiriladi. Shohruh uning aybini kechiradi va Qaydu Mirzoni Hirotida saqlashga farmon beradi. Ammo Qaydu Mirzo 1418 yil 22 avgustda ba'zi bir beklarning qutqusi va yordamida Hirotidan qochadi. Biroq u tezda qo'lga olinib, Ixtiyoriddin qal'asidagi zindonga tashlanadi va shu yyerda vafot etadi. Qaydu Mirzoga qarashli viloyatlarga Shohruh o'z o'g'li Jaloliddin Suyurg'atmish Mirzoni (1398 —1427) hokim etib tayinlaydi.

Shohruh Mirzo (1377—1447) tabiatan olijanob hukmdor, ilm-fanga moyil ma'rifatparvar davlat arbobi edi. U hokimiyat tepasiga kelgach, Eronda ham, Turonda ham bir necha o'n yilliklar davomida nisbatan tinchlik va osoyishtalik hukm suradi. Uning davrida Hirot Sharqning eng ko'rkam, obod va madaniyati rivoj topgan shaharlaridan biriga aylanadi. Shohruh Mirzo inson sifatida yumshoq tabiatli bo'lgailigidan saltanat ishlarini boshqarishda o'ktam harakterli va tad-birkor xotini Gavharshod begimning aralashuvi ijobiy natijalar bilan bir qatorda salbiy oqibatlariga ham olib keladi. Shu sababdan bo'lsa kyeraq Shohruh Mirzo umrining oxiriga qadar ham o'z o'rniga valiaxd tayinlash masalasida muayyan bir qarorga kela olmaydi.

Amir Temur davlatining asosiy qismi uzoq vaqt davomida Shohruh Mirzo tomonidan idora qilingan bo'lsa-da, amalda bu ulkan mamlakat mustaqil ikkita davlatdan iborat edi. Biri poytaxti Hirot shahri bo'lgan Shohruh Mirzo davlati bo'lsa, ikkinchisi markazi Samarqand shahri bo'lgan Mirzo Ulug'bek davlati edi.

Ulug'bek Mirzo 1394 yil 22 mart kuni Iroqi Ajamning Sultoniya shahrida dunyoga kelgan. Bu voqea sohibqiron Amir Temurning Eron va Yaqin Sharqqa qilgan «besh yillik» yurishi paytiga to'g'ri keladi. Chopar yangi mexmonning dunyoga kelganligi haqidagi xabarni buyuk Amirga yetkazganida Temur askarlari Iroqning shimolidagi Mordin shahrini egallash uchun jang olib borar edi. Amir Temur bu xushxabarni eshitib, Sharafiddin Ali Yazdiy bergan ma'lumotlarga qaraganda, Mordin shahri axolisiga omonlik beradi, fuqarolar to'lashi lozim bo'lgan **Ulug'bek (Muhammad Tarag'ay)** xirojdan voz kechib, shaharning hokimlik (1394.22.3- 1449.27.10). mansabini sobik hokim amir Sulton Isoning ukasi amir Sulton Solihga in'om etadi va o'zi orqaga qaytadi.

Yangi to'g'ilgan chaqaloqqa bobosi Amir Temurning taklifi bilan Muhammad Tarag'ay deb ism qo'yadilar. Bu nom Temurning otasi xurmatiga nisbat qilib byerilgan edi. Ammo tarixda u ko'proq Muhammad Tarag'ay nomi bilan emas, balki Ulug'bek nomi bilan mashhurdir. Manbalarda bu haqda hech qanday izoh berilmagan bo'lsada, sababai tushunarlidir. Chunki, Sharq xalqlari an'alariga ko'ra bobosi yoki buvisining nomi berilgan farzandni boboning yoki buvining hurmati evaziga ularga berilgan nom bilan chaqirmasdan, "Otabek", "Ulug'bek", "Onajon", "Onam" deb erkalab chaqiradilar. Shu ma'noda Muhammad tarag'ayni beklarning ulug'iga qiyoslab Ulug'bek ataganlariga ajablanishga asosyo'q. Ulug'bekning tarbiyasi bilan Temurning xotini Saroymulkxonim (Bibixonim) shug'ullanadi. Davlatshoh Samarqandiy Ulug'bekning yoshlik chog'idanoq nihoyatda o'tkir zehnli bo'lganligini ta'kidlaydi va bir ibratli hikoya keltiradi. Ulug'bek endi besh yoshga kirganida bobosi Amir Temur 1398 yilda saroy qissaxonaning jiyani Shayx Orif Ozariyni unga murabbiylikka tayinlaydi. U Ulug'bekka 4 yil saboq beradi. Ulug'bek ustozini g'oyatda qadrlar va hurmatlar edi. Ustoz va shogird 46 yildan so'ng uchrashganlar. 1947 yilda Shayx Orif Ozariy darvesh kiyimida Isfaroyin shahrida Ulug'beka ro'baro keladi. U bir qarashidayoq o'z ustozini taniydi va uning bilan samimiy suhbatlashadi.

Yosh Ulug'bek Temurni Armaniston va Kavkazortiga qilgan yurishlarida, 1398-1399 yillardagi Hindiston yurishida Saroymulkxonim bilan birga Qobulgacha kuzatib boradi. Temurning 1399-1404 yillardagi G'arbga yurishida ham saroy ahli bilan birga bo'ladi. Ulug'bekning onasi, Shohruh Mirzoning yosh xotini Gavharshodbekgim ham qaynotasi Amir Temurning O'rdugohida bo'lgan.

Gavharshodbegim Chig'atoy amirlaridan G'iyosiddin Tarxonning qizi bo'lgan. G'iyosiddin Tarxonning undan tashqari yana ikki qizi bo'lib, ular 1392 yilda Umarshayx Mirzo Bohodirning o'g'illariga turmushga chiqqan edilar. ShohRimirzo Gavharshodbegimga 1388 yilda 11 yoshdaligida uylanadi. 1404 yil avgustda Amir Temur o'zining G'arbga qilgan mashhur "Etti yillik" yurishida g'alaba bilan qaytgach Samarqand chetidagi "Bog'i Dilkusho" bog'ida bu g'alaba sharfiga bag'ishlab katta anjuman o'tkazadi. Anjuman to'yga ulanib ketadi va qirq kecha-yu – kunduz (ba'zi manbalarda ikki oy) davom etadi. To'y yakunida Umarshayx Mirzoning ikki o'g'li - Ulug'bek Mirzo va Ibrohim Sulton Mirzoni uylantiradilar. Ulug'bek Mirzoga marhum Muhammad sulton Mirzoning qizi O'gabegimni olib beradilar. 1409 yilda Ulug'bek Movarounahr taxtiga o'tirganda 15 yoshda edi. Shu sababli davlat ishlarini boshqarish

uning vasiysi Shoh Malikka yuklatiladi. Ammo Shoh Malikning raqibi Shayx Nuriddin Ulug'bek bilan Shoh Malik hukmronligini tan olmaydi. U mo'g'ullardan kuch olib, bir necha marta Samarqand sari yurishlar qiladi va Shoh Malikka zarbalar beradi. 1411 yilda ikki o'rtada xal qiluvchi janglar bo'ladi. Shohruh Mirzo bu janglarda Ulug'bek Mirzo va Shoh Malikning mag'lubiyatidan xavotirlanib, katta lashkar bilan Hirotidan shaxsan o'zi yo'lga chiqadi. 1411 yil yozidagi jangda Shoh Malik hiyla ishlatib Shayx Nuriddinni o'ldirishga muvaffaq bo'ladi. Ulug'bek otasini Qashkadaryo bo'yida kutib oladi. Ular birgalikda Samarqand sari o'tlanadilar. Shohruh Mirzo o'z lashkargohini Cho'ponota tepaligi yonidagi Konigilda quradi. Ota-bola bir necha kun Samarqandning so'lim bog'larida dam olishgach, Shohruh Mirzo Hirot sari yo'l oladi. U Shoh Malikni ham o'zi bilan birga Hirotga olib ketadi. Ulug'bek endi o'zi mustaqil holda Samarqand taxtini boshqarishga kirishadi. Binobarin, u birin-chi marta hukmdor sifatida otasining ketishi oldidan uning sharafiga katta ziyofat beradi va padari buzrukvoriga qimmatbaho sovgalar in'om qiladi.

Abdurazzoq Samarqandiyning ma'lumotlariga qaraganda, Ulug'bekning amakivachchasi Aleksandr Mirzo (Umarshayxning o'g'li) 1413 yilda Ulug'bekka qarshi isyon ko'taradi. Bu qo'zgonni bostirish uchun Shohruh Mirzoning shaxsan o'zi qo'shin bilan boradi. Chunki Movarounnahrning o'zida ham vaziyat tinch emas edi. Fag'rona hokimi Umarshayx Mirzoning yana bir o'g'li Ahmad Mirzo Ulug'bekka itoatsizlik bildirgan edi. Ulug'bek kengash bahonasida Ahmad Mirzoni Samarqandga chaqiradi. Biroq u Samarqandga kelmaydi. Shundan so'ng Ulug'bek Mirzo Axmad Mirzo bilan muzokara yuritish maqsadida Boyazid parvonachini Andijonga yuboradi. Muzokaradan natija chiqmaydi. Ulug'bek Farg'ona vodiysiga qo'shin tortib boradi. Ahmad Mirzo tog'larga qochib ketadi, u yerdan Qashg'arga o'tadi, Ulug'bek Andijon va Axsini jang bilan egallaydi. 1416 yilda esa Qashg'ar ham Ulug'bekka taslim bo'ladi. Abdurazzoq Samarqandiyning yozishicha, bu voqealardan xabardor bo'lgan Shohruh Mirzo 1415 yil 25 mayda Ahmad Mirzoga quyidagi mazmunda maktub yo'llaydi: «Eshitishimizga qaraganda, Ahmad Mirzo bilan farzandimiz Ulug'bek orasida fisqu fasodchilarning nomo'tabar so'zlariga e'tiboran shaharlar va fuqarolarning tashvishlarini orttiruvchi kechmish yuz beribdi. Bu xabarni biz Iroq mamlakatida ekanligimizda eshitdik, ammo masofa yiroqligi tufayli uning tadorikini qurishga kirisha olmadik. Dorussaltanat Hirotga qaytib kelgandan keyin esa eshitdikki, u farzand Mo'g'uliston tomon ketayotgan emish. Bu hol biz uchun bag'oyat maslaxatdan yiroq va ajib tuyuldi. Chunki birodarlar va farzandlarga nisbatan bizning «beshikdan tobutgacha» g'amxo'r ekanligimiz unga ma'lumdir. Ota-bolalik binosi qo'zg'olmay turuvchi tog'lardek sobit bo'lmog'i uchun u farzand bizning huzurimizga homiylik panoxini so'rab kelishiga ishonchimiz komil va e'tiqodimiz kuchlidir. Bu so'zlar to'g'ishganlik vazifalarini ado etish, musulmolik ham musulmonlarga g'amxo'rlik qilish yuzasidan aytili. Takallufu maqtancholik, makr-hiylaga yo'yib kek saqlash bizlar uchun uyatdir. Extimolki, mulozimlikda yurgan bir gurux kishilar mazkur noo'rin harakatlar hoh ixtiyoriy, xoh majburiy tarzda ular tomonidan sodir bo'lganligi tufayli, vahimaga tushib, u farzandning bizning huzuridamizga kelishiga mone'lik qilarlar. Ahmad Mirzo ularning barchasini ishontirsinki, biz hammalarining jarimalarini afv qildik. Haq ustiga xaqdirki, ularning hammasiga rahm-shafqat panohidan boshpana bergumizdir»¹, Ahmad Mirzo

¹Файзиев Т. Мирзо Улуғбек авлодлари. Т., “Ёзувчи”, 1994, 17- бет

1416 yilda Hirotga keladi. Uni nazoratda saqlaydilar. Ma'lum vaqt o'tgach, u Ka'batulloh ziyoratiga jo'natiladi. 1425 yilda u ziyoratdan qaytib kelmasdan vafot etadi.

Ulug'bek Mirzo lashkarboshi sifatida tarixda nom qoldirishga intilmagan. Uning harbiy yurishlari asosan mudofaa harakterida bo'lib, yaqinlashib kelayotgan xavf-xatarni bartaraf qilish va uning oldini olishga qaratilgan edi.

Oltin O'rdada ko'chmanchi o'zbek qabilalarining bir necha shahzodalari o'zaro hokimiyat talashib urushlar olib borar edilar. Ulug'bek Mirzo o'zining shimoliy chegaralari xavfsizligi manfaatlarini o'ylab, o'zbek shahzodalarning bu harakatlaridan foydalanishga qaror qiladi va 1419 yilda Toshkent sari yuradi. U bir vaqtlar bobosi Amir Temur bilan urushgan Oltin O'rda xoni O'rusxonning nabi-rasi bo'lmish Baroqxonni qo'llaydi. 1422 yilda Baroqxon Ulug'bekning qo'llashi natijasida o'zbek hukmdori Muhammadxon ustidan g'alaba qozonib, Oltin O'rda taxtini egallaydi. Ulug'bek o'zining gumashtasi bo'lmish Baroqning bu muvaffaqiyatidan mamnun edi. Bu, uning fikricha, mamlakatning shimoliy chegaralari xavfsizligini ta'minlardi. Ulug'bek endi asosiy e'tiborini Jeta (yoki Mo'g'uliston)ga qaratadi. Bu o'lka Temur vasiyatiga ko'ra Ulug'bek Mirzo mulki xisoblanar edi. Ammo Jeta hukmdorlari tez-tez Ulug'bekka qarshi bo'lgan kuchlar bilan yaqinlashib, sharqiy hududlarda davlat xavfsizligiga qarshi faoliyat bilan mashg'ul bo'lar edilar. Buning ustiga 1416—1420 yillarda bu yyerda ham hokimiyat talashib tartibsizliklar yuz beradi. Bundan foydalangan Ulug'bek Jeta o'lkasiga o'z odami Shyermuhammadni hukmdorlikka ko'taradi. Biroq u ko'rnamaklik qilib, Ulug'bekka itoat qilishdan bosh tortadi. Mirzo Ulug'bek 1425 yilda ko'rnamak isyonkor gumashtasi ustiga qo'shin tortishga majbur bo'ladi. Shohruh Mirzo bu yurishni to'xtatish maqsadida ikki marta Ulug'bek Mirzoga elchilar yuboradi. Ulug'bek elchilarga javobida: «Yurish hakidagi farmon allaqachon ovoza bo'lgani, agar endilikda yurish to'xtatilsa dushman bizni kuchsiz ekan deb gumon qilishi mumkin», degan mulohazada safarni davom ettiradi. Ulug'bek bu yurishda Issiqko'l istehkomini egallab Jahonshoh qo'shinini ta'qib qiladi. Ikki o'rtada Ketmontepa butazorida bo'lgan jangda sarkarda amir Arslonxo'ja katta jasorat ko'rsatadi va unda Ulug'bek g'alaba qozonadi. Katta o'lja va boyliklar bilan Ulug'bek Mirzo Qashqadaryo orqali Samarqandga qaytadi. Ulug'bek o'zining 2000 chapdast botir askarlari bilan Qarshi istehkomidagi nefrit (yashm) toshini Samarqandga olib keladi. Bu tosh bir vaqtlar Xitoydan Qarshiga keltirilgan bo'lib, uning bir bo'lagi Amir Temur davrida Qarshidan Samarqandga keltirilgan edi. Uch bo'lakka bo'linib keltirilgan ushbu nefrit toshi sohibqironning maqbarasiga qo'yiladi. Ulug'bek Mirzoning raqiblari ustidan qozongan g'alabasi 1425 yil yozda Samarqandda va kuzda Hirotida tantanali suratda nishonlanadi. Noyabr oyining o'rtalarida Ulug'bek Hirotidan Samarqandga qaytadi. Ammo g'alaba nashidasi uzokka cho'zilmaydi. 1426 yilda Baroqxon Ulug'bekning gumashtasi bo'laturib, Sirdaryoning quyi va o'rta oqimidagi yyerlarga xujum qiladi va Sig'noq shahrini egallaydi. Sig'noq Jo'chi ulusiga qarashli yyerlar edi. 1377 yilda bu yyerda Baroqxonning bobosi O'rusxonning harbiy o'rdugohi joylashgan edi. O'rusxon davrida shaharda bir necha Madrasa, xonaqon m'asjid va boshqa madaniy-maishiy qurilishlar barpo etilgan. Keyinchalik Sig'noq Amir Temur yyerlariga qo'shib ketgan edi. Baroqxon bu yyerni Ulug'bek Mirzodan so'roqsiz egallab olib, men «shariatga muvofiq» o'z bobom merosiga egalik qildim»,— deb Ulug'bekka elchi yuboradi. Ulug'bek Mirzo tomonidan Sig'noqqa hokim etib qo'yilgan amir Arslonxo'ja Baroqxondan shikoyat qilib keladi.

Bu voqeadan g'azablangan Ulug'bek Mirzo Baroqhon ustiga lashkar tortadi. Ushbu xabarni eshitgan Shohruh Mirzo Ulug'bekka bu yurishni man etadi. Biroq Ulug'bek harbiy yurishni boshlab yuborgan edi. Natijada Shohruh Mirzo kichik o'g'li Muhammad Jo'ki Mirzo boshchiligida 1427 yil fevral oyida Ulug'bekka yordam uchun bir bo'lak lashkar yuboradi. U 25 fevralda Sig'noq yo'lida Ulug'bek kuchlari bilan qo'shiladi. Ana shundan so'ng har ikkala shahzoda o'z harbiy kuchlariga ortiqcha baho berib, taltayib ketadilar va siyosiy hushyorlikni qo'ldan beradilar. Binobarin, ular Baroq o'g'lonni nazar-pisand qilmay unga qarshi tashlanadilar. Baroqxon esa dushman askarining son jixatdan ko'p bo'lganligini xisobga olib, extiyotlik choralarini ko'radi va ayyorlik bilan Sig'noq yaqinidagi baland-pastlikda qo'qqisdan xujumga o'tadi. Natijada u aka-ukalarning birlashgan kuchlarini to'zitib yuboradi. Ulug'bek va Jo'ki Mirzolar zo'rg'a o'z jonlarini saqlab qoladilar. Samarqand beklari mag'lubiyatga uchragan Ulug'bekka shahar darvozasini ko'ngilsizlik bilan ochadilar. Baroqxon o'zbeklari bu g'alabadan ruhlanib, Movarounnahr va Turkiston shahar hamda qishloqlarini talab, Samarqandga yaqinlashadilar. Bemor Jo'ki Samarqandda qoladi. Unga tegishli bo'lgan Qandahor va Hirot qo'shinlarini Ulug'bek Mirzo o'z qo'shinlariga qo'shib Sirdaryoni kechib o'tadi. U Shohruhiya orqali Toshkentga yetib kelganda Baroqhonning orqaga qaytganligi haqida xabar eshitadi.

Ulug'bek Mirzoning bu mag'lubiyati Movarounnahr aholisini og'ir tashvishga solib qo'yadi va uning obro'siga ham butunlay putur yetkazadi. Bu haqda Bartold: «1427 yildagi tahqirlanish Ulug'bekning butun keyingi podsholigiga putur yetkazdi»¹, degan edi. Chunki bu mag'lubiyat oqibatida Ulug'bekning bobosi Amir Temurning 1389, 1391 va 1395 yillarda Oltin O'rda va To'xtamish o'zbeklari ustidan erishgan buyuk g'alabalariga barham berilgan edi.

Aslida ana shu mag'lubiyatdan so'ng Oltin O'rda o'zbeklarining, xususan o'zbek ulusining kuchayishi boshlanadi.

Sodir bo'lgan voqealardan batamom voqif bo'lgan Shohruh Mirzo 1427 yil 28 mayda Hirotidan chiqib Samarqandga keladi. Otasining yo'lga chiqqanligini eshitgan Ulug'bek askarlarini Toshkentda qoldirib, o'zi padari buzrukvorini kutib olish uchun Tyermizga keladi. Samarqandga kelgandan so'ng Shohruh Mirzo bo'lib o'tgan urushdagi mag'lubiyat sabablarini puxta o'rganadi va bir necha amirlarni darra jazosiga hukm qiladi. U Ulug'bekni ham qattik so'roq qilib jazolaydi va bir necha kun e'tiborsiz qoldiradi. Nihoyat ko'p ta'nalardan so'ng Movarounnahr taxtini yana Ulug'bekka qoldirib, o'zi Hirotga qaytadi.

Ana shu davrdan boshlab Ulug'bek Mirzo o'z umrini ilm-fanga bag'ishlaydi, harbiy yurishlarda ishtirok etmaydi. Ammo u XV asrning 30 — 40- yillarida otasi Shohruh Mirzo bilan Dashti Qipchoqning sharqiy qismida istiqomat qiluvchi ko'chmanchi o'zbek qabilalari xoni Abulxayrxon (1412 — 1468) ga qarshi muttasil janglar olib borishga majbur bo'ladi. Ko'chmanchilar ayniqsa, qish fasllarida Movarounnahr hududlariga tez-tez bostirib kirar, shahar va qishloqlarni talab, axolini talar edilar. Jumladan, Abulxayrxon 1431 va 1435 yillarda Xorazmgacha bostirib keladi, uning g'arbiy qismini Urganj bilan birga egallab oladi. Abulxayrxonga qarshi kurash Shohruh Mirzo bilan Ulug'bek Mirzoga oson bo'lgani yo'q. Shunday qilib, Ulug'bek Mirzo ichki va tashki siyosatda ayrim xollardagina mustaqil harakat qilgan bo'lsa-da,

¹ Бартольд В.В. Улугбек и его время. Сочинения, т. II, ч.2.М., «Наука». 1964, стр.113

asosan otasi Shohruh Mirzoga vassal edi va uning roziligisiz o'zi mustaqil bir ish qila olmasdi.

Shohruh 1447 yil 12 martda nevarasi Sulton Muhammad isyonini bostirish vaqtida Ray shahrida vafot etadi. Shu daqiqadan e'tiboran temuriy shaxzodalar o'rtasida toju taxt uchun kurash yangi kuch bilan avj olib ketadi. Ayniqsa, Shohruh Mirzoning xotini Gavharshoh begimning davlat ishlariga hadeb aralashavyerishi tugunlar chigalini yana ham chalkashtirib yuboradi. Shohruh Mirzo vafotidan so'ng odatga ko'ra uning katta o'g'li Ulug'bek Mirzo valiahd sifatida ota taxtini egallashi kerak edi. Ammo Gavharshod begim Shohruhning uchinchi o'g'li Boysung'ur Mirzoning o'g'li va sevikli nabirasi Alouddavlarning valiahd bo'lishiga tarafdorlik qiladi. Natijada Boysung'ur Mirzoning o'g'illari Alouddavla va Abulqosim Bobur Mirzoga qarshi harakat boshlaydilar. Xuroson bilan Hirotni Alouddavla, Mozandaron va Jurjonni Abulqosim Bobur egallaydi. G'arbiy Eron bilan Forsni Boysung'urning yana bir o'g'li Sulton Muhammad qo'lga kiritadi. Shohruhning o'zi xayotlik chog'ida hech kimga aytmagan bo'lsa-da, biroq o'g'li Muhammad Jo'kini o'z o'rniga valiavd hisoblardi. Ammo u 1444 yilda to'satdan vafot etadi. Jo'kning o'g'li Abu Bakr Mirzo o'z og'asi Muhammad Qosimga qarshi bosh ko'taradi va undan Balh Shibirgo'n; Qunduz va Bag'lon viloyatlarini tortib oladi. Ana shunday boshboshdoqlik va o'zboshimchaliklar avj olib ketgan bir sharoitda Ulug'bek qo'shin tortib chiqishga va temuriy shahzodalar bilan muzokaralar boshlashga majbur bo'ladi.

Ulug'bekning qo'shin bilan Samarqanddan chiqishiga yana boshqa eng muhim sabab ham bor edi. Shohruh Mirzo o'z nabirasi Sulton Muhammad isyonini bostirishga kelib, Ray shahrida vafot etgan paytda Gavharshod begim Ulug'-bekning o'g'li Abdullatif bilan birga bo'ladi. Alouddavla esa Hirotida qoldirilgan edi. Gavharshod begimning maslaxati bilan Abdullatif Shohruh qo'shiniga boshchilik qiladi. Ayni paytda Gavharshod begim bo'lgan voqea xususida Alouddavla maxfiy xabar yuboradi. Abdullatif Shohruh lashkarining amiri bo'lgandan so'ng unga boysunmagan va isyon ko'targan o'zining lashkarboshilari va qarindoshlari bo'lmish Boysung'urning o'g'li Abulqosim Bobur va Muhammad Jaxongirning o'g'li Xalil Sultonga qarshi keskin choralar ko'radi. Abdullatif bu isyonda Gavharshod begimning qo'li borligidan shubxalanadi va uni hibsga oladi. O'zi esa lashkar bilan sharqqa tomon yurib Nishopurga keladi. Gavharshod begim tomonidan ogoh etilgan Alouddavla Shohruhning xazinasini askarlarga bo'lib beradi va Nishopurga yetib keladi. Bu yyerda u kutilmaganda, qo'qqisidan 1447 yil aprelda Abdullatif qo'shinlariga hujum qiladi va uni tor-mor qilib, Abdullatifni qo'lga oladi. Alouddavla Abdullatifni Hirotidagi Ixtiyoriddin qal'asiga zindonga tashlab, o'zi Ulug'bek Mirzoga qarshi Balx sari lashkar tortadi.

Bu paytda Ulug'bek Mirzo Amudaryodan o'tib, Balxni ishg'ol qolgan edi. U Balx va uning atrofidagi yyerlar hokimi Jo'kning o'g'li Abu Bakrni xibsga oladi va Samarqandga jo'natadi. U shu yyerda Ulug'bekning buyrug'i bilan qatl etiladi. Ulug'bek o'g'li Abdullatifning qurbon bo'lishini istamay, Alouddavla bilan sulx bitimi tuzishga majbur bo'ladi. Bu bitimga ko'ra Abdullatif zindondan ozod qilindi va Ulug'bek uni Balx va Amudaryo ikki sohilidagi yyerlarning hokimi etib tayinlaydi. Buning evaziga Ulug'bek Hirot va Xurosonga bo'lgan da'vosidan voz kechadi. Ikki o'rtadagi chegara Murg'ob daryosi vodiysi bo'ylab o'tgadigan bo'ladi. Alouddavla

Abulqosim Bobur bilan ham bitim tuzadi. Bitimga ko'ra ularning mulklari o'rtasidagi chegara Xurosonning shimolidagi Kuchan shaxri deb belgilanadi. Ana shu tariqa Amir Temur tomonidan ne-ne mashakkatlar bilan barpo etilgan buyuk saltanat bir necha bo'laklarga bo'linib ketadi.

Oradan ko'p vaqt o'tmasdan Alouddavla bilan Abdullatif o'rtasidagi munosabatlar yangi kuch bilan yanada ziddiyatli tus oladi. Alouddavla ikki o'rtadagi bitim shartlarini to'la bajarmaydi, ya'ni Abdullatifning o'zini zindondan ozod qilgan bo'lsa-da, uning asir olingan askarlarini ozod qilmaydi. Buning ustiga chegaradagi Chechaktu degan joyga Abdullatifning dushmani Mirzo Solixni amir etib tayinlaydi. Shu boisdan 1447 yilning oxirlaridayoq Abdullatif Mirzo Solihga qarshi yurib, uni mag'lub etadi, Mirzo Solih Hirotga qochadi. Alouddavla Balxga yurishga majbur bo'ladi. Ammo 1448 yilning boshida Chechaktuga yetganda qattiq sovuq bo'lganligi tufayli yurishni to'xtatishdan boshqa chora topa olmaydi. O'sha yilning bahorida Ulug'bek va Abdullatifning 90 ming kishilik lashkari Alouddavlaga qarshi Hirotga yurish boshlaydi. Movarounnahr va Xuroson lashkarlari o'rtasidagi jang Hirotidan bir necha chaqirim naridagi Tarnob yaqinida bo'ladi. Bu jangda Alouddavla batamom mag'lubiyatga uchraydi va u Kuchanga, birodari Abulqosim Bobur huzuridaga qochib boradi. Hirot Ulug'bek va Abdullatiflar tomonidan batamom egallanadi. Alouddavla mag'lubiyatini eshitgan saroy a'yonlari Gavharshod begim bilan poytaxtni tashlab qochadilar. Ulug'bek va Abdullatif g'arbga tomon xujumni davom ettiradilar va Mashxadni ham egallay-dilar. Radkonda Ulug'bekning huzuriga Abulqosim Boburning elchilari kelib, Ulug'bekni o'z podshohi deb tan olishini va uning ismini xutbaga kiritib, uning nomi bilan tanga zarb qilishga hozir ekanligini bildiradilar. Ammo Ulug'bek yurishni davom ettiradi va Isfaroingacha yetib, u yyerda uch kun turadi. Bu o'rtada Abdullatifni Biston bilan Astrobodga jo'natadi. Shundan so'ng Ulug'bek o'z yurishini davom ettirib, Ibrisham daryosidagi ko'priikka yetadi. Bobur esa, undan ham nariroqqa, Domg'onga kochadi. Ulug'bek daryo ko'prigidan nariga o'tishga botinolmaydi va orqaga, Mashxadga qaytadi. Bu albatta Ulug'bekning harbiy va taktik xatosi edi. U xoldan toygan o'z raqibini nafas olishga imkon byermasdan quvib borishi va batamom yanchib tashlashi mumkin edi. Ulug'bekning raqiblari uning orqaga qaytishini chekinish deb baholaydilar va bu ularga quvvat baxshida etadi.

Alouddavla ustidan qozonilgan g'alaba Ulug'bekka shuhratdan ko'ra ko'proq tashvish va alam keltiradi. Uning xayotda yo'l qo'ygan xatosi tufayli o'z o'g'li Abdullatif bilan orasi buzilib, borgan sayin dushmanlik alomatlari kuchayib boradi. Chunki Hirotidan 14 farsax narida bo'lgan Tarnob jangida qo'shinning chap qanoti Abdullatifga, ung qanoti esa nomigagina Abdulaziz Mirzoga topshirilgan edi. Binobarin, erishilgan g'alabada Abdullatifning hissasi va jasorati alohida tahsinga loyiq edi. Ammo negadir Ulug'bek Mirzo jangdan so'ng barcha viloyat amirlariga yo'llagan yorlig'ida Abdullatif chetda qolib g'alaba sha'nini suyukli o'g'li Abdulaziz Mirzo nomiga yozdiradi. Bu ham yetmaganday Hirot qo'lga olin-gach, Ulug'bek, Abdullatif Mirzoni shahardagi Ixtiyoriddin qal'asiga kiritmaydi. Xolbuki, bu qal'ani Shohruh Mirzo xayotlik chog'ida nabirasi Abdullatifga in'om qilgan edi. Abdullatif hali 1446 yilda bobosi Shohruh Mirzo bilan Isfaxon yurishiga tayyorlanar ekan, o'ziga tegishli bo'lgan barcha boyliklarni, chunonchi, bir necha ming misqol oltin, kumush buyumlar va 200 tuman pulni mana shu Ixtiyoriddin qal'asida bekilib qo'ygan edi. Ulug'bek Mirzoning

Abdullatifga nis-batan adolatsizligi boylik, davlat va shuhratga uch bo'lgan o'g'il qalbida o'chmas iz qoldiradi. Bu davrda ko'chmanchi o'zbeklar xoni Abulxayrxon Ulug'bek Mirzoning Xurosonda ekanligidan foydalanib, Movarounnahrga bostirib kiradi, undagi shahar va qishloqlarni vayron qiladi, aholini talaydi va Samarqandgacha yetib keladi. Bu xabarni eshitgan Ulug'bek shoshilinch suratda Hirotni Abdullatifga topshirib, o'zi Samarqand sari o'tlanadi. U o'zi bilan birga Shohruh Mirzoning hoki solingan tobutni va Shohruhning Gavharshod begim madrasasida bekitib qo'yilgan bir bo'lak xazinasini ham olib, Amudaryo — Kalif kschuvi sari yuzlanadi. Abulqosim Bobur bu paytda Saraxsda edi. U Ulug'bekning yo'lga chiqqanligidan xabar topib, amir Xindukani katta qo'shin bilan o'z amakisi orqasidan jo'natadi. Amir Hinduka yarim kechada kutilmaganda Ulug'bek qarorgoxiga xujum qiladi. Ulug'bek bu jangda juda ko'p askarlari va boyligidan mahrim bo'ladi. Bu ham yetmaganday, ertasi kuni Ulug'bek Kalif kechuvidan o'tish chog'ida ko'chmanchi o'zbeklar xujumiga uchraydi. Ulug'bek qishni kichkina qo'shin bilan Buxoroda o'tkazishga majbur bo'ladi. U Shohruh Mirzoning hoki solingan tobutni singlisi Poyanda Sulton begim bilan birga Samarqandga jo'natadi. Jasad Go'ri Amir maqbarasida dafn etiladi.

Abulqosim Bobur Hirotda Abdullatifning yolg'iz qolganligidan foydalanib, unga qarshi Saraxsdan katta qo'shin jo'natadi. Abdullatif shaharni tashlab qochadi va Balx tomon ketadi. Balx bir necha mayda viloyatlarga bo'lingan bo'lib, Abdullatif Mirzoning mulki edi. U bu yyerda turib ochiqdan-ochiq otasi Ulug'bekka qarshi urushga tayyorgarlik ko'ra boshlaydi. U Ulug'bekka qarshi bo'lgan savdogarlarni o'z tomoniga og'dirib olish maqsadida «tamg'a», ya'ni savdo solig'ini bekor qiladi. Ulug'bek bu soliqqa katta e'tibor byerar edi. Chunki «Buyuk Ipak yo'li» Xindistonga Balx orqali o'tar edi va u davlat xazinasiga katta daromad keltirardi. Nobakor o'g'lining xatti-harakatidan g'azablangan Mirzo Ulug'bek Abdullatifning tanobini tortib qo'yish uchun tayyorgarlik ko'ra boshlaydi.

Xondamirning yozishicha, Abdullatif 1449 yilning bahorida o'z mulkida unga qarshi qo'zgonon ko'targan Mironshoh ismli bir temuriy isyonini bostiradi, shahzoda qatl etiladi. Qatl etilgan shahzodaning cho'ntagidan bir maktub topiladi. Maktub Ulug'bek Mirzo qo'li bilan yozilgan bo'lib, unda go'yo shahzodani Abdullatifga qarshi isyon qilishga da'vat etilgan edi. Bu voqeadan so'ng Abdullatif o'z otasiga nisbatan ishonchini batamom yo'qatadi va battol dushmanga aylanadi. U hatto Abulqosim Bobur Mirzo bilan ham otasiga qarshi harbiy ittifoq tuzadi va 1449 yilning bahorida Abdullatif Ulug'bekka qarshi ochiq jang harakatlarini boshlab yuboradi. Ulug'bek Mirzo isyonkor o'g'li Abdullatifga qarshi lashkar tortishga majbur bo'ladi. U Samarqandni kichik o'g'li Abdulaziz Mirzoga topshirib, jiyani va kuyovi Abdullo Mirzo (marxum Ibrohim Mirzoning o'g'li) ni o'zi bilan birga olib Amudaryo sohillarida turgan Abdullatif qo'shinlariga ro'baro' keladi. Davlatshoh Samarqandiy ma'lumotlariga qaraganda, otabola qo'shinlari uch oy mobaynida bir-birlariga qarama-qarshi turganlar. Har ikkala tomondan kichik-kichik guruxlar daryodan o'tib, to'qnashib jang harakatlar olib borganlar. Bu janglarda Abdullatif lashkarlaripimg qo'li sezilarli darajada ustun mavqega ega bo'lgan. Hatto ular Abdulla Mirzoni asirga ham olganlar. Ayni zamonda Mirzo Ulug'bek lashkarlari orasida isyon xavfi paydo bo'ladi. Buning asosiy sababchisi Sao'arkandda hokim qilib qoldirilgan Ulug'bekning kenja erkatoyi Abdulaziz edi. U Samarqand taxtini egallagach, beibolarcha axloqiy buzuvq ishlarni amalga oshirishga

kirishadi. Abdulaziz otasi Ulug'bek bilan birga jangga ketgan Samarqand shahrining kazo-kazo bek va amirlarining go'zal qizlari, kanizak-juvonlarini majburan saroyga oldirib, aysh-ishrat bilan mashg'ul bo'ladi. Albatta, bu hol bek va amirlarning Ulug'bek Mirzodan noroziligining kuchayishiga sabab bo'ladi. Bu narsa Ulug'bekning keyingi faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatmay qolmaydi, albatta. Ulug'bek Mirzo darhol bek va amirlar bilan o'zaro muloqotda bo'lib, tang vaziyatni tinchitishga harakat qiladi va o'g'li Abdulazizni pand-nasihat bilan to'g'ri yo'lga soladi.

Shunday og'ir bir vaziyatda turkmanlarning arg'un qabilasi 25 yoshli Abu Sayyid Mirzoni o'zlariga bosh qilib ko'taradilar va Samarqandni qamal qiladilar. Abdurazzoq Samarqandiy bergan ma'lumotlarga qaraganda, bu qabila vakillari Mirzo Ulug'bek bilan birga harbiy yurishda bo'lgan. Ular Amudaryo soxiliga kelgach, Ulug'bek lashkarlaridan ajralib chiqib, Samarqand sari yuradi. Bu vo-qeadan xabar toptan Ulug'bek Samarqandga qaytishdan boshqa yo'l topa olmaydi. U Samarqand tomon yurib Abu Sayyid Mirzoni bartaraf etadi va shaharda osoyishtalik o'rnatadi. Ulug'bek Samarqand hokimligiga qovchin urug'idan bo'lgan Mironshohni ko'tarib, o'zi Abdulazizni yoniga olib yana Abdullatifga qarshi qo'shin tortib ketadi. Ammo bu paytda Abdullatif Amudaryodan o'tib Tyermiz, Huzor (G'uzor) va Keshni egallab, Samarqand sari kelayotgan edi. Nihoyat 1449 yil oktyabr oyida Samarqandga yaqin Damashq qishlog'i yonida ota-bola o'rtasida qattiq jang bo'ladi. Bu jangda Ulug'bek Mirzo qo'shinlari yengi-ladi. Chorasiz qolgan Ulug'bek Samarqandga chekinadi. Biroq Samarqand hokimi Mironshoh qovchin uni Samarqandga kiritmaydi. Ulug'bek noiloj Shohruhiyaga keladi. Lekin Shohruhiya hokimi Ibrohim ibn Po'lod Ulug'bek Mirzodan yuz o'giradi. U hatto Ulug'bekni Abdullatifga tutib byerish choralari ham ko'radi. Mana shunday og'ir bir vaziyatda Ulug'bek Mirzo «egilgan boshni qilich kesmas» qabilida ish tutadi. U o'z xohishicha hokimiyatni Abdullatif Mirzoga topshirib, umrining qolgan qismini ilm-ma'rifatga bag'ishlamoqchi bo'ladi. Ulug'bek ana shu ezgu niyatlar bilan o'g'li Abdullatifning huzuridaga bosh egib boradi. Biroq Abdullatif Mirzo otasi Ulug'bekni Ka'batulloh ziyoratiga jo'natish xususida farmon beradi.

Ulug'bek Mirzoning fojiali o'limi tafsiloti haqida tarixchi Mirxond batafsil ma'lumot bergan: «Ka'batulloni bir necha marta ziyorat qilgan Hoji Muhammad Xusravning raxnamoligida Ulug'bek Mirzo kechqurun Samarqanddan otliq yo'lga chiqqan. Uning vaqti choq turli mavzularda so'zlashib borardi. Ko'p o'tmay, orqadan bir chopar yetib kelib (sulduz urug'idan) sobiq hukmdorni Ka'batulloga kuzatish marosimini shohona tarzda o'tkazish lozimligi va bunga tayyorgarlik tugallangunga qadar ko'shni qishloqda dam olishlari haqida farmoni oliyni eshitti-radi. Mazkur farmondan dovdirab qolgan Ulug'bek Mirzo qo'shni qishloqdagi uylardan biriga kirib tunashga majbur bo'ladi. Havo ancha sovuq edi. Ulug'bek Mirzo olov yoqib, go'sht pishirishga amr qiladi. Olov yoqiladi, gulxan yonida chordana qurib, isinib o'tirgan Ulug'bek Mirzoning tizzasiga uchqun sachrab, chakmonini quydiradi. Shunda u olovga qarab: «Sen ham bilding»,— deydi-yu, uning kayfiyati buziladi, hoji esa Ulug'bekka tasalli byerishga behuda urinadi. Shu asnoda uy eshigi ochilib, xonaga Abbos ismli shaxs o'z navkari bilan kirib keladi. Ulug'bek Mirzo Abbosni ko'rgan hamono o'rnidan turib, unga tashlanadi va ko'ksiga musht tushiradi. Navkar Ulug'bekni ushlab, uning yelkasidan «oltay po'stin»ni yechib oladi. Abbos arg'amchi keltirish uchun tashqariga chiqadi. Ulug'bek Mirzo o'limi oldidan so'nggi tahoratni qilib olishi uchun Hoji darhol

eshikni ichidan zanjirlab oladi. So'ngra Abbos kirib, sobiq hukmdorning qo'llarini bog'lab, tashqariga olib chiqadi. Ariq bo'yiga cho'kkaletib, fonus yorug'ida qilichning bir zarbi bilan boshini tanasidan judo qiladi»¹. Bu fojiali halokat hijriy 853 yil 8 ramazon (1449 yil 27 oktyabr) da sodir bo'ladi. Shunday qilib, Samarqand qozisi Miskinning qarshiligiga qaramay ulug' olim, davlat arbobi va ma'rifatparvar inson Ulug'bek Mirzo 56 yoshida fojiali suratda shahid bo'ladi.

Samarqand taxtini egallagan Abdullatif mamlakatda zulm-adovatni avjiga mindiradi. U ota qotili padarkush sifatida tarixda nom qoldiradi. Ulug'bekning shahid bo'lgan qonlari hali sovimasdan turib, bir necha kundan so'ng Abdullatif taxt vorislaridan qutilish niyatida o'z ukasi Abdulaziz Mirzoni ham o'ldirtiradi. Movarounnahrdagi har qanday itoatsizlik va isyonni shafkatsizlik bilan bostiradi. Abdurazzoq Samarqandiy iboralari bilan aytganda, unda «kattaga hurmat, kichikka shafqat» degan tushunchaning o'zi yo'q edi. Uning siyosatidan norozi bo'lgan kishilar hatto ovoz ham chiqara olmasdilar. Movarounnahrdagi nisbatan osoyishtalik Abdullatif tomonidan amalga oshirilgan g'oyatda qattiqqo'llik siyosati tufayli edi. Ammo bu osoyishtalik tagida Abdullatifga nisbatan zimdan norozilik va xalq nafrati kuchayib borardi. Darvoqe, unga qarshi suiqasd uyushtirilmoqda edi. Bu suiqasdga Ulug'bek Mirzo va Abdulaziz Mirzoga sodiq kishilar boshchilik qiladilar.

Mas'ud ibn Usmon Al-Ko'hisoniyning ma'lumotlariga qaraganda, Abdullatif Samarqand shaxri chetidagi «Bog'i maydon»da, Mirxondning yozishicha, «Bog'i chinor»da ayshu ishratga mukkasidan ketib uxlab qoladi va tush ko'radi. Tushida noma'lum bir kimsa qo'lidagi usti yopilgan laganni uning yoniga qo'yadi. Abdullatif lagan ustidagi ro'molni ohista ko'targanda, unda o'zining kesilgan boshini ko'radi. U dahshatdan qichqirib uyg'onib ketadi. Bu dahshatli tush ta'birini izlab Nizomiy Ganjaviyning «Hamsa» kitobini javonidan olib to'g'ri kelgan varag'ini ochib o'qiydi. Unda quyidagi jumlar yozilgandi:

Padarkush podshohiro nashoyad,

Va gar shoyad ba shash mohi nashoyad.

Ma'nosi: «Otasini o'ldirgan podshohdikka noloyiqdir, agar loyiq bo'lganda ham (podshohligi) olti oydan oshmaydir». Bu tush ta'biridan yanada dahshatga tushgan Abdullatif Mirzo bexosiyat bog'dan tezroq jo'nab ketishga qaror qiladi. Abdullatif Mirzo «Bog'i maydon»dan chiqib otga o'tiradi va Samarqand sari yo'l oladi.

«Tarixi Abulxayrxoniy» kitobida yozilishicha, Abdullatifning taqdiri quyidagicha o'z poyoniga yetadi: «Jangu jadallarda Rustami doston va Isfandiyordek bo'lg'on va Abdulaziz Mirzo tarafidan martabasi yuqorilatdirilg'on Bobo Husayn baxodir ikki nomdor podshoh: Ulug'bek Ko'ragon bilan Mirzo Abdulaziz shaxid etilganlaridan sungra qasd qilib badkirdor Abdullatif Mirzoning xizmatiga kirdilar va kecha demayin, kunduz demayin anga tirishib xizmat qildi, ammo qalbida anga gina saqlab, ul badkirdorni maxv etish xayoli bilan yurdi. Bobo Husayn baxodir o'sha kuni kamonni yelkaga osub, jonin shu ishga tikdi. Sodiqlik navkari birlan Abdullatifning yo'lini poyladi. Shahzodaning navkari Chorraxa darvozasidan tashqariga chiqdi va tor ko'cha bo'ylab yo'lga tushdi. Ko'chaning bir tarafi jarlik bo'lib, ikkinchi tarafi Bog'i navning baland devori edi. Bobo Husayn baxodir va aning navkari ot ustida yo'l chetidagi katta kayrag'och orqasida poylab turdilar. Abdullatif alarning yonginasidan o'tib ketdi, lekin

¹ Файзиев Т. Мирзо Улугбек авлодлари. Т., «Ёзувчи», 1994, 33-34- бет

bash-olti qadam o'tgach, Bobo Husayn baxodir kamonni yelkasidan oldi va ani o'qlab, shaxzodani aniq nishonga oldi. Abdullatif faqat «Olloh o'q tegdi», deb aytishga ulgurdi, xolos. U otdan qulab tushdi va shu topdayoq jon berdi. O'q aning chap ko'ragini teshib o'tib, yuragiga qadalgon erkan. Mirzoning mulozimlari, oldi-orqasiga qaramayin tumtaraqay bo'lib qochdilar. Bobo Husayn baxodirning navkari chopib borib, Abdullatifning boshini kesib oldi va xurjunga soldi. Padarkush Abdullatifning boshini shu paytning o'zidayoq Registonga olib borub, Mirzo Ulug'bek madrasasining peshtoqiga osib qo'ydilar»¹. Bu voqea 1450 yil 9 may kuni sodir bo'lgan edi.

Abdullatif Mirzo vafotidan so'ng temuriy shaxzodalar o'rtasida taxt va davlat uchun o'zaro kurash yangi cho'qqiga ko'tariladi. Samarqand taxtiga Ibroxim Sultonning o'g'li Ulug'bekning jiyani va kuyovi Abdullo Mirzo o'tiradi. U Movarounnahrning ilgarigi mavqei va shon-shuxratini tiklashga intiladi, turk a'yonlari uni qo'llab-quvvatlaydilar. Ammo Buxoroda podshohlikka ko'tarilgan Mironshohning nabirasi Sulton Abu Sayyid unga raqib sifatida maydonga chiqadi. U ko'chmanchi o'zbeklar xoni Abulxayrxondan yordam so'raydi va juda ko'p o'ljalar byerishni va'da qiladi. 1451 yilda Abulxayrxon Sirdaryoning quyi oqimida joylashgan Yassi va Sabronni egallab olgan Mirzo Abdulloga qarshi Toshkent, Chinoz, Jizzax orqali Samarqand sari yuradi. Yoz oyida Shiroz qishlog'i yaqinida Bulung'ur anxori yoqasida qattiq jang bo'ladi. Bu jangda Mirzo Abdullo yengiladi va xalok bo'ladi. Abulxayrxon yordamida Abu Sayyid Samarqand taxtiga egalik qiladi va Movarounnahr hokimi bo'ladi. Abu Sayyid Hirot taxtini egallay olmaydi. Chunki Hirotni 1452 yilda Abulqosim Bobur qo'lga kiritgan edi. U 1457 yilgacha Xurosonni boshqaradi. Ammo Abulqosim Bobur bilan Abu Sayyid o'rtasidagi munosabatlar juda yomon edi.

Movarounnahrda Abu Sayyidning o'g'illari — dactavval Sulton Axmad Mirzo (1469—1493), so'ngra Mahmud Mirzo (1493—1494) va nixoyat, Mahmudning o'g'li Sulton Ali Mirzo (1494—1501)lar davrida feodal tarqoqlik va beboshliklar misli qurilmagan darajada kuchayadi. Bu xol Dashti Qipchoq cho'llarida chorvadorlik bilan kun kechirib, yashab kelayotgan ko'chmanchi o'zbek qabilalarining O'rta Osiyo hududlaridan temuriylar sulolasi vakillarini quvib chiqarib, o'lkani egallab olishlariga qulay imkoniyatlar yaratadi.

8. HUSAYN BOYQARO HUKMRONLIGI

Xuroson taxtida hukmronlik qilgan so'nggi temuriylardan biri Husayn Boyqarodir (1469—1506). U 1438 yil iyul oyida Hirotning shimoli-sharqidagi Davlatxona saroyida tavallud topadi. Sulton Husayn Boyqaro ham ota, ham ona tomonidan temuriylarga borib taqaladi. Otasi G'iyosiddin Mansur Mirzo temuriyzodalardan bo'lsa-da, u biron-bir yyerda hukmronlik qilmagan, to umrining oxirigacha Hirotida oddiy odamlardek o'rtamiyona hayot kechirgan.

Husayn Boyqaro otadan erta yetim qoladi. 1445 yilda otasi vafot etganda u yetti yoshli bola edi. Yosh Husayn 14 yoshga qadar madrasa ta'limini oladi. So'ngra onasi Feruza begim bilan maslahatlashib temuriyzodalardan bo'lgan Hirot hukmdori Abulqosim Bobur Mirzo xizmatiga kiradi. 1454 yilning kech kuzida Abulqosim Bobur Samarqand hukmdori Sulton Abu Sayyid Mirzoga qarshi muvaffaqiyatsiz yurish qiladi.

¹ Файзиев Т. Мирзо Улуғбек авлодлари. Т., «Ёзувчи», 1994, 36- бет

Aia shu yurishda 16 yoshli Husayn Boyqaro ham bor edi. Abu Sayyid va Abulqosim Mirzolar o'rtasida sulx tuziladi. Abulqosim Bobur Hirotga qaytadi. Ammo Sulton Husayn Samarqandda qoladi. Sulton Abu Sayyid saroyida Umarshayx Mirzo avlodiga mansub shaxzodalar Sulton Husayn Mirzoga qadar ham bor idi. Husayn Boyqaroning amakivachchasi bo'lgan Sulton Vays Mirzo (Muhammad Mirzoning o'g'li) saroyida Sulton Abu Sayyidga qarshi isyon uyushtiradi. Isyonchi Sulton Vaysdan xavfsiragan Abu Sayyid Umar Shayx Mirzo avlodiga mansub bo'lgan 13 nafar shaxzodani, shu jumladan Husayn Boyqaroni ham qamoqqa oladi.

Bu voqeadan daxshatga tushgan Fyeruza begim Abulqosim Bobur huzuridaga maslaxat so'rab boradi va uning ijozati bilan Samarqandga yo'l oladi. Sulton Abu Sayyid xolavachchasini iltifot ila kutib oladi va Sulton Husaynni hibsdan ozod qiladi. Onasi bilan Hirotga qaytib kelgan Husayn Boyqaro yana Abulqosim Bobur saroyida faoliyat ko'rsata boshlaydi. Tarixchi Xondamir bergan ma'lumotlarga qaraganda, Alisher Navoiy ham bu davrda Abulqosim Bobur xizmatida bo'lgan.

Abdurazzoq Samarqandiyning yozishicha, 1456 yil oktyabr oyining boshida Abulqosim Bobur Hirotidan chiqib 14 oktyabrda Mashhad shahriga keladi. Bu safarda Husayn Boyqaro va Alisher Navoiylar ham bo'lishgan va shu yyerda birga o'qishgan. Hirot hukmdori qishni Mashhadga o'tkazadi. Tarixchi olim Turg'un Fayzievning yozishicha, «1457 yilning 22 martida saroyda o'tkazilayotgan bazm asnosida Abulqosim Bobur Mirzo jigar xastaligiga qaramay, me'yoridan ortiq sharob tanovul qilib, olamdan ko'z yumadi»¹. Abu Sayyid Mirzo bunday qulay vaziyatdan foydalanib 1457 yilda Hirotni egallaydi va Temuriylar davlatining har ikki qismini yana birlashtiradi. Bu davrda Alisher Navoiy Mashhadga qolib o'qishni davom ettiradi. Mansab, davlat va shon-shuhrat orzusida yurgan Husayn Boyqaro saroyini tark etadi, Marv, Jom va Moxan viloyatlarining hukmdori Sanjar Mirzo Marviy huzuridaga boradi. Chunki Sanjar Mirzo Marviy 1455 yildan byeri Abulqosim Bobur qo'l ostida bo'lgan. Ammo Abulqosim Boburning vafotini eshitgan Sanjar Mirzo marhumning o'g'li va shahzoda Shoh Mahmudga itoat etmasdan hokimiyatni o'zi mustaqil boshqara boshlaydi. Kuch-quvvatga to'lgan 19 yoshli Sulton Husayn Boyqaroni Sanjar Mirzo istiqbolda ezgu niyatlar bilan juda samimiy va iliq kutib oladi, xatto o'nta o'zining 15 yoshli kizi Beka Sulton begimni nikohlab beradi. Husayn Boyqaro ham o'z navbatida o'zining mardligi, jasorati va qat'iyatligi tufayli qaynotasi Sanjar Mirzoning ishonchi va e'tiborini qozonadi. Lekin shu o'rtada qiziq bir voqea sodir bo'ladi. 1457 yilda Abulqosim Boburning 11 yoshli o'g'li Shoh Mahmud Alouddavlaning o'g'li Ibrohim Mirzo bilan jang qilib yengiladi va Mashhadga qaytadi. Bu xabarni eshitgan Husayn Boyqaroning qaynotasi Sanjar Mirzo Mashhadni o'z tasarrufiga kiritish uchun yo'lga o'tlanadi va o'rniga kuyovini Marv hokimligiga qoldiradi. Ammo Sanjar Mirzoning vaziri Xasan Arlot Husayn Boyqaroni kelgindi deb yomon ko'rardi. Shu boisdan u xalq orasiga «Boyqaro qaynotasini ag'darib, Marvda o'z saltanatini barpo etmoqchi» degan gaplarni tarqatadi va uni asirga olish uchun payt poylaydi fitnadan xabar topgan Husayn Boyqaro Hasan Arlotni ushlatib zindon qiladi. Biroq voqea bu bilan tinchimaydi. Bir tomondan, yoshlik ikkinchi tomondan, erk-xavas ustunlik qilib Husayn Boyqaro o'z navkarlari bilan ovga o'tlanadi. Saroydagi niyati buzuq kuchlar bu qulay vaziyatdan foydalanmodchi bo'ladilar. Tarixchi Xondamir o'zining «Xabib us-siyar» asarida

¹ Файзиев Т. Хусайн Бойқаронинг сирли ўлими 5- бет

yoʻzishicha, Sanjar Mirzoning mulozimlari Muhammadbek Shyeroziy, Shayx Zunnun Iroqiy va umarolardan El Oʻgʻli oʻzaro til biriktirib Husayn Boyqarodan oʻch olmoqchi boʻladilar. Ular Husayn Boyqaro Oʻrdugohdan uzoqlashishi bilan Boyqaro devonida xizmat qilib turgan uning yaqin kishilaridan boʻlmish Duldoy Shayx Bahodir, Shyer Ali va boshqalarni qoʻlga olib qatl etadilar. Shahardan xiyla bilan zoʻrgʻa qochib chiqqan Shyer Alining birodari Husayn Boyqaroga saroydagi mashʼum fitna toʻgʻrisida xabar beradi. Boyqaro Mirzo oʻzining 60 nafar navkari bilan shoshilinch suratda Marvga qaytadi. Ikki oʻrtada qattiq jang boʻlib unda Husayn Boyqaro gʻolib chiqadi.

Xondamir va Abdurazzoq Samarqandiy asarlaridagi maʼlumotlarning guvohlik byerishicha, Sulton Husayn 1458 yilning bahor faslida oʻzining uch yuz kishilik suvoriylari bilan Tajan tomon yuradi. Yoʻlda u Jurjonda Jahonshoh turkman tazyiqidan qochib kelayotgan Amir Bobo Xasan qoʻshinlarini tor-mor qiladi. Bu uning jang maydonidagi birinchi gʻalabasi edi. Shundan soʻng Husayn Boyqaro Niso viloyatini va 1460 yilda Astrobod shahrini egallab, Abu Sayyid Mirzoning gʻazabini koʻzgaydi. Ammo Abu Sayyid Mirzo oʻzining xavfli raqibi Jahonshoh turkman bilan orani bir yoqlik qilib olganga qadar Sulton Husayn Boyqaro bilan vaqtincha doʻstona munosabatda boʻlib turadi. 1459 yilga kelib Sulton Abu Sayyid Mirzo oʻzining hamma raqiblarini bir yoqlik qiladi. Jahonshoh turkman bilan sulx tuzadi. Bungacha u 1458 yilda Saraxs qoʻrgʻoni yaqinidagi jangda Alouddavla, uning oʻgʻli Ibroxim Mirzo va Sanjar Mirzoning birlashgan qoʻshinlarini tor-mor qilgan edi, Husayn Boyqaroning kaynogasi Sanjar Mirzo asir olinib, qatl etiladi. Endi Abu Sayyid oʻzining butun nigohini Husayn Boyqaroga qarata olardi. U 1459 yilning mart oyida Abdurazzoq Samarqandiyni oʻz tomonidan Husayn Boyqaro huzuridaga elchi qilib yuboradi. Husayn Boyqaro ham oʻz navbatida Abdurazzoq Samarqandiyning Hirotga qaytishiga ijozat byerarkan, uning yoniga elchisini qoʻshib yuboradi. Elchini Abu Sayyid Mirzo yaxshi kutib oladi. Ammo Sulton Husayn. Boyqaroning toʻdalari Xuroson hududiga kirib, be-boshliklar bilan shugʻullanadi, xalqni talon-toroj qiladi, ular hatto Sabzavor va Nishopurgacha kirib boradilar. Xuroson va Mozandaronni oʻz qoʻl ostiga kiritishni niyat qilib yurgan Abu Sayyid Mirzo uchun bunday harakatlar ayni muddao va bahona edi. 1460 yilda u Husayn Mirzoga qarshi qoʻshin tortadi. Bu voqeadan xabar topgan va vaziyatni toʻgʻri baholagan Husayn Boyqaro Astrobodni tashlab chiqib, Amudaryo tomon ketadi. Astrobodga tantanali suratda kirib kelgan Abu Sayyid bu viloyatni oʻzining uchinchi oʻgʻli Sulton Mahmud Mirzoga inʼom qilib, oʻzi Hirotga qaytib ketadi. Sulton Husayn Boyqaro Shohruxiyada koʻtarilgan koʻzgʻolonni bostirish bilan band boʻlgan Abu Sayyid Mirzoning yoʻqligidan foydalanib Astrobodni ikkinchi marta egallaydi. U xatto Hirotga ham hujum uyushtiradi. Bu shum xabarni eshitgan Abu Sayyid Mirzo Muhammed Joʻkiy Mirzo (Abdullatif Mirzoning oʻgʻli) bilan shoshilinch sulh tuzib, Hirotga oshiqadi.

Hirot atrofida biror-bir natijaga erisha olmagan Husayn Boyqaro Abu Sayyid Mirzoning kelayotganligini eshitib, Astrobodga chekinadi. U yyerdan esa ikkinchi marta Astrobodni tark etib Amudaryodan kechib utadi va Xorazm sari yoʻl oladi. Xorazmni egallagan Husayn Boyqaro bu yerdan turib Xurosonga bir necha marta yurishlar uyushtiradi. Husayn Boyqaro koʻp umrini Xorazm bilan Buxoro oʻrtasida kezib yurib oʻtkazadi, unda oʻz kuchiga ishonchsizlik va umidsizlik paydo boʻladi. Shundan soʻng Husayn Boyqaro 1468 yilda Joʻjixon avlodiga mansub boʻlgan Dashti Qipchoq

cho'llarida yashovchi ko'chmanchi chorvador o'zbek qabilalari xoni Abulxayrxon huzuridaga yordam so'rab borishga majbur bo'ladi. Abulxayrxon keksayib, og'ir kasalga muhtalo bo'lib to'shakda yotardi. Shunga qaramasdan u Husayn Boyqaroga yordam berishga va'da qiladi va qo'shin to'plashga amru farmon beradi. Ammo tez orada Abulxayrxon xayrxon yorug' dunyoni tark etadi, Husayn Boyqaroga yordam muammosi ham ochiqlicha qoladi. Husayn Boyqaro taqdir o'yiniga bosh egib, Xuroson sari yuzlanadi. Olloxning irodasi bilan Hirot taxtiga jangu jadallar bilan erisha olmagan Sulton Husayn Boyqaro 1469 yilda o'z maqsadiga kutilmaganda osonlikcha erishadi. Shu yili Abu Sayyid Mirzo Iroqda oqquyunlu turkmanlarining hokimi Uzun Xasan (1453—1478) bilan Boyqaro Hirot sari yo'lga chiqadi. Abu Sayyid Mo'g'ucholida bolgan jangda halok bo'ladi. Bu habarni eshitgan Husayn Boyqaro Hirot sari yo'lga chiqadi. Abu Sayyid Mirzoning o'g'illari Sulton Ahmad Mirzo va Sulton Mahmud Mirzolar ularga qarshi Ixtiyoriddin qal'asida ko'tarilgan xalq qo'zg'oloni va tashqaridan kelayotgan Husayn Boyqaro kuchlariga qarshi tura olmaslikka ko'zlari yetib, Hirotni tashlab chiqadilar va Samarqand sari yo'l oladilar. Oradan ikki kun o'tgach 1469 yil 24 martda Husayn Boyqaro tantanali suratda Hirotga kirib keladi, o'sha kuniyoq Jome' masjidida uning nomiga xutba o'qiladi. Bu xabarni eshitgan Alisher Navoiy ham do'stini muborakbod etish niyati bilan Samarqanddan Hirotga (aprel oyida) yetib keladi. U Husayn Boyqaroni sultonlik martabasi bilan qutlab, 14 aprelda bayram kuni «Xiloliya» qasidasini hadya qiladi. Ana shu davrdan e'tiboran Navoiy Boyqaro Mirzo davlatining idora ishlarida faol qatnasha boshlaydi.

Husayn Boyqaro Mirzo maktabdosh do'sti Alisher Navoiyni dastlab muxrdorlik lavozimiga, keyin esa vazirlik mansabiga tayinlaydi. Xuddi shu davrdan boshlab, temuriylar saltanati yana ikki qismga bo'linib ketadi: Sulton Husayn Boyqaro boshchiligida qaror topgan Xuroson yeri va markazi Samarqand bo'lgan Movarounnahr yeri.

Husayn Boyqaro hukmronligi davrida Xuroson Sharqning eng yirik siyosiy va iqtisodiy mavqei yuqori bo'lgan davlatlaridan biriga aylanadi. Boyqaro Mirzo davlati Amudaryoning janubiy tomonida joylashgan edi. Uning tasarrufiga Xuroson, Xorazm, Sharqiy va Shimoliy Eron hududlari kirardi. Husayn Boyqaro 38 yil hukmronlik qiladi. Ana shu davrda ko'z o'ngimizda ikki xil Husayn Boyqaro gavdalanadi. Birinchi Husayn Boyqaro jasoratli, mard, odil va tadbirkor saltanat soxibidir. Uning rahbarligida mamlakat hududi ichki va tashki dushmanlardan tozalanadi, siyosiy, iqtisodiy va madaniy jihatdan qudratli davlat barpo etiladi. Ikkinchi Husayn Boyqaro saltanatni boshqarish va idora qilishda boqi beg'am, maishat-parast, kayfu safoga mukkasidan ketgan hukmdordir. Tarixchi Turg'un Fayziev xulosalariga qaraganda, Husayn Boyqaro davrida: «...Mamlakatda adolat barqaror bo'lib, Xuroson fuqarosi birmuncha osoyishta va farovon hayot kechirgan. Ayniqsa, Alisher Navoiyning sa'y-harakatlari natijasi o'laroq mamlakatda yirik suv inshootlari, ma'muriy va madaniy qurilishlar, madrasalar, masjid, karvonsaroy, rabot, ko'prik va shu kabi qurilish ishlari keng ko'lamda olib borilgan. Ilm-ma'rifat gullab-yashnagan»¹.

Husayn Boyqaro taxtga o'tirgach, o'z qaramogidagi barcha viloyat va tumanlarda ma'muriy boshliqlarning hammasini yangilaydi, qozilik va dodhohlik lavozimlariga odil va fozil kishilarni qo'yadi, machit, madrasalarni yetuk va o'qimishli ulamoyu fuzalolar

¹ O'sha manba 23- bet

ixtiyoriga beradi va ulardan mamlakatda tartib, adolat o'rnatishda yordam berishni so'raydi. Tartib-intizomni buzgan va adolatsizlik qilgan kishilarni kim bo'lishidan qat'i nazar qattiq jazolaydi. Bu borada u xatto o'z o'g'lini ham ayamaydi.

Sulton Husayn Boyqaro shaxzodalardan biriga qarshi yurishga ketganda ba'zi amaldorlar qulay vaziyat keldi deb o'ylab Astrobodni egallab oladilar. Shaharda va uning atrofida yashagan aholini har taraflama eza boshlaydilar. Xo'ja Abdulloh Axtob degan bir kimsa Hirot shaxrining mushrifi, Xo'ja Qutbiddin Mous Simnonni tutib olib, oyoq-qo'lga kishan soldiradi va undan 300 ming kepakiy dinorni to'lattirib, o'rniga o'zi o'tiradi. Hirot aholisi boshiga juda ko'p va og'ir soliqlar soladi, ayniqsa mehnatkash xalq qattiq jabr tortadi. Chorasiz va nochor qolgan mehnatkash xalq qo'zgon ko'taradi. Qo'zg'olonchilar Shohruh madrasasiga bostirib kirib, u yerda bekingan Abdulloh Axtobni toshburon qiladilar. Sulton Husayn Boyqaro Mirzo bu voqeadan xabar topgach, Hirotga adolat va tartibni tiklash, gunohkorlarni qonuniy jazolash uchun Alisher Navoiyga vakolat berib u yerga jo'natadi. Alisher Navoiy Sultonning xalqqa jabr-zulm o'tkazgan amaldorlarni jazolash to'g'risidagi farmonini juma namozida minoradan o'qib eshittiradi, adolatni tiklab xalqning mexru muxabbatiga sazovor bo'ladi. Xo'ja Nizomiddin Baxtiyor o'rnidan tushiriladi va ilgarigi mushrif Qutbiddin Mous Simnon o'z o'rniga qo'yiladi. Ana shu voqealar yuz bergan 1470 yilda Yodgor Muhammad Mirzo Hirotni egallab xatto Jome' masjidida o'z nomiga xutba ham o'qittiradi. Ammo Alisher Navoiyning g'oyatda puxta o'ylab chiqqan tadbirlari va shaxsan bu tadbirni amalga oshirishdagi ishtiroki tufayli Yodgor Muhammad Mirzo qo'lga olinadi. U 1470 yil 21 avgustda 19 yoshida qatl etiladi. Sulton Husayn Boyqaro Mirzo ikkinchi marta Hirotni egallaydi. Tartib-intizom va adolat o'rnatilgan mamlakat har tomonlama yuksaladi, xalq to'q va farovon hayot kechiradi. Xondamir bergan ma'lumotlarga qaraganda, Sulton Husayn Boyqaro zamonida qirgga yaqin yirik inshootlar qurilgan. Ayniqsa Hirot bu davrda dunyoning eng go'zal va obod shaharlaridan biriga aylangan. Sulton Guzurgoh yaqinida o'z nomi bilan ataluvchi Madrasa qurdirgan. «Bog'i jahonoro», «Bog'i bayt ul-imon», «Bog'i hamsa oroyi» deb ataluvchi go'zal va ko'rkam bog'lar barpo ettirgan. Sulton Badiuzzamon Mirzo nomi bilan ataluvchi «Madrasayi Badi'a» o'z davrining yirik qurilishlaridan biri bo'lgan. Qattiq zilzila oqibatida ancha shikastlangan Hirotidagi eng yirik Jome' masjidi ham shu davrda ta'mirlanadi. Bu ulkan masjidning nechog'lik katta hashamatini shundan ham bilish mumkinki, uning 403 gumbazi, 130 ta ravoqi va 44 ta ustuni bo'lgan. Bu ulug'vor ishlarning barchasiga amir Alisher Navoiy rahbarlik qilgan.

Tarixiy manbalarga qaraganda, Sulton Husayn Boyqaroning o'n bitta xotini bo'lgan va ulardan 25 farzand - 14 o'g'il va o'n bir qiz ko'rgan. Albatta, bu farzandlar Sultonning turli xotinlaridan bo'lganligidan aka-ukalar, opa-singillar o'zaro bir-biriga kundosh bo'lgan onalar boshchiligida davlat, mol-dunyo va vorislik talashib, fisqu fasod va jang qilar edilar. Bu kurashning boshida Husayn Boyqaroning erka xotini Hadicha Og'o begim turardi. U 1451 yilda to'g'ilgan. Sulton Abu Sayyid Mirzo 1457 yilda Hirotni qo'lga kiritganda unga xos kanizak qilib hadya etilgan. Hadicha begimni u 1465 yilda nikohlab olgan edi. 1469 yilda Husayn Boyqaro Abu Sayyid Mirzo taxtini egallagach, Hadicha begimni ko'rib uning xusni jamoliga mahliyo bo'lib sevib qoladi va uch oydan so'ng o'z nikohiga oladi.

Hadicha begim husn-latofatda go'zal, dimog'dor, yengil tabiat, ichi qora va makr-

hiylaga moyil ayol bo'lgan. U tez orada jozibali va makkorona iltifotlari bilan Husayn Boyqaroni o'ziga rom qilib oladi hamda haramda ulug' bekalik o'rnini egallaydi. Hadicha bégimning ikkita farzandi bo'lgan. Kattasi Shohg'arib Mirzo va kichigi Muzaffar Husayn Mirzo edi. Husayn Boyqaro Mirzoning suyukli erkasi Hadicha bégim o'zining kichik o'g'li Muzaffar Husayn Mirzoni valiahd sifatida ota taxtiga o'tqazish maqsadida mislsiz kabihlik va qotillik ishlarini amalga oshiradi. Taomilga ko'ra, valiahdlik haqqi Sultonning bosh farzandi Badiuzzamonnikini edi. Chunki Badiuzzamon valiahd bo'lishga munosib bo'lib, sultonning farzandlari orasida eng oqil va tadbirkori edi. U mard, toliqmas jangchi, shariat ihlosmandi, adolatparvar shaxs sifatida tanilgan. Ma'rifatparvar bo'lganligidan o'z saroyiga olimlar, shoirlar, ulamolar, san'atkorlar va hunarmand ahlini yig'ib anjumanlar o'tkazar, she'rxonlikka ruju qo'ygan bo'lib, o'zi ham g'azallar ijod qilardi.

Ayni paytda Alisher Navoiy boshchiligida saroy ahlining ko'pchiligi valiahdlikka Badiuzzamon Mirzoning o'g'li Mo'min Mirzoni munosib deb bilar va bu xaqda o'z mulohazalarini Husayn Boyqaroga bildirgan edilar. Bu gaplardan xabardor bo'lgan Hadicha bégimning qora ichi oqarmas va muammoni bartaraf etish og'usida qon yutardi. Nihoyat u o'zining jirkanch va qabih niyatini amalga oshiradi. Bu ishda unga vazir Nizom ul-mulk yordam beradi. U Sulton Husayn Boyqaro Murg'ob harbiy o'rduhogida qattiq mast bo'lganligidan foydalanib, Muhammad Mo'min Mirzoni qatl etish to'g'risidagi nihoyatda mudhish farmonga muxr bostirib oladi va Mo'min Mirzo qatl etiladi. Bu mislsiz qatli om Badiuzzamon Mirzoni o'z otasiga nisbatan xundor dushmanga aylantiradi, ikki o'rtada bir necha bor qonli urushlar kelib chiqadi.

Mo'min Mirzo kdtl etilganda Alisher Navoiy Mashhadda edi. U Muhammad Mo'min Mirzoni ustozini buzrukvor bo'lib juda-juda sevardi va mamlakat, el-yurt va saltanatning kelajak taqdirini uning oqilona sa'y-harakatiga bog'lardi. Xondamirning yozishicha, mudhish voqeadan uch kun o'tgach, ulug' shoir Hirotga qaytib Muhammad Mo'min Mirzo fojiasini eshitib dahshatga tushgan va zor qaqshab yig'lagan. Alisher Navoiy Mo'min Mirzo fojiasining kelajakda yurt va mamlakat taqdiri uchun qanday asoratlar keltirishi mumkinligi haqida so'zlab bunday degan: «Mo'min Mirzo fojiasi xuddi Shayx Majiddin Bag'dodiy fojiasiga o'xshaydi. Zotan, Shayx Majiddin Bag'dodiy qatlidani so'ng ko'p o'tmay Turondan Erongacha bo'lgan yerlar Chingizxon otining tuyogi ostida qolib kul-tepaga aylandi. Jafokash xalq qatli omga (umumiy qirringa) mahkum qilindi alhol, Muhammad Mo'min Mirzoning qatli tufayli ulug' bir fitna vujudga kelib, mamlakat vayron bo'lib fuqaro boshiga cheksiz musibat va qirg'in tushmogidan qurqadurmen»¹.

Ulug' shoir Muhammad Mo'min Mirzoning vafotini temuriylar xonadonining inqirozi sifatida qaragan. Darvoqe, mazkur fojia munosabati bilan boshlanib ketgan qatli om, o'ch olish, qirg'inbarot urushlar mamlakatni halokat va bo'hron yoqasiga olib keladi, xalq boshiga hisobsiz kulfat va alamlar yog'iladi, ochlik qashshoqlik avjiga minadi. Bundan shimoldagi Dashti Qipchoqdan bostirib kelgan Muhammad Shayboniyxon boshchiligidagi ko'chmanchi chorvador o'zbek qabilalari foydalanib qoladilar. Ular dastlab Movarounnahxar hududlarini egallab, so'ngra shitob bilan Xurosonning shahar va viloyatlarini qo'lga kirita boshlaydilar.

Sulton Husayn Boyqaro mamlakat kuchlarini Shayboniyxonga qarshi birlashtirib

¹ O'sha manba 44- bet

kurashga safarbar etish to'g'risidagi Badiuzzamon taklifiga e'tibor bermaydi, vaqt-imkoniyat qo'ldan boy berilgach, foydasiz nadomatlar chekadi. Shayboniyxon 1503 — 1506 yillarda navbatma-navbat Balx Andxo'y, Shibirg'on, Maymana va Farob viloyatlarini egallaydi. 1502 yilning qishida Balxni qamal qilgan chog'ida Muhammad Shayboniyxon shahar hukmdori Badiuzzamonga o'z elchisi orqali kuyidagi mazmunda xat jo'natadi: «Temuriylar saltanatining iqbol oftobi zavol chizig'iga yetgandur. Saltanat navbati temuriylar xonadonidan yana ulug' chingiziylar xonadoniga o'tgandur. Sizlarda zaxira tugagan. alhol, sizlarga munosib uldirkim, xon iltifotiga va hoqon inoyatiga e'tiqod bog'lab, ojarlikni bas qilib, tobelik qo'li bilan shahar darvozalarini ochingiz»¹.

Vaziyatning nihoyatda og'irligini tushungan shahanshoh o'zining yo'l qo'ygan xatolaridan pushaymon bo'ladi, 1506 yil yanvarda u o'g'li Badiuzzamonni Murg'ob daryosi sohiliga ilg'or qilib jo'natadi va o'zi orqadan tezda yetib borishini aytadi. Sulton Husayn Boyqaro saroyda barcha viloyatlardagi o'gillariga va beklarga tezda oliy o'rdugohga yetib kelishlarini buyurib farmon beradi. Shayboniyxonga qarshi birgalashib jang qilish taklifi bilan shahanshoh Zahiriddin Bobur huzuriga Sayyid Afzalni elchi qilib jo'natadi.

Husayn Boyqaro salomatligi yomon bo'lishiga qaramay Xuroson qo'shinlariga bosh bo'lib Shayboniyxonga, karshi lashkar tortadi. Ammo Bobo Ilohiy mavzeiga yetganda uning ahvoli og'irlashadi. Shu yerda hrakatni to'xtatishga majbur bo'ladi va tezlik bilan Badiuzzamonga chopar jo'natadi. Badiuzzamon Saripulda otasini kutardi. Chopardan xabar olgach, zudlik bilan shahanshoh huzuridaga oshiqadi. Otasining og'ir ahvolini ko'rgan Badiuzzamon Mirzo ma'yus bir axvolda o'z manziliga qaytadi. Arkoni davlat Husayn Boyqaro Mirzoning tang va og'ir ahvolini xisobga olib shahanshohdan so'ng shaxzodalar o'zaro taxt talashmasinlar degan maqsadda Badiuzzamon bilan Muzaffar Mirzolari taxtga voris qilib tayinlash to'g'risida azmu qarorga keladi.

1506 yil 2 mayda Badiuzzamon bilan Muzaffar Husayn qo'llarini Qur'onu Karimga qo'yib, saltanatni bir-birlari bilan inoq ahillik va hamjihatlikda bosh-qarish o'zaro zimdan adovat va xusumat qilmaslikka arkonu davlat vakillari oldida axdu paymon qiladilar.

Dardi og'irlashib borgan Sulton Husayn Boyqaro Mirzo 1506 yil 5 mayda saktayi qalb (appopleksiya) kasali bilan 69 yoshida bu dunyoni tark etadi. Uning jasadi o'zi hayotlik chog'ida qurdirgan Hirotdagi madrasada dafn etiladi va ta'ziyaning yettinchi kuni odatga ko'ra yurtga osh beriladi.

Tarixchi olim Turg'un Fayziev Husayn Boyqaro Mirzoning o'limi bilan bog'liq g'ayritabiiy va munozarali fikrlarni bayon qiladi. Bu fikrlarni bayon qilishda olim 1967 yilda Qobul shahrida bo'lib o'tgan qo'lyozma asarlar yodgorliklarini o'rganishga doir Xalqaro anjuman hujjatlariga asoslangan. Bu xujjatlarda xikoya qilinishicha, Shayboniyxonga qarshi jang qilish niyati bilan yo'lga chiqqan Sulton Husayn Boyqaro Mirzoning Bobo Ilohiyda vafot etishi ramziy ma'noda Shayboniyxonning g'alabasidan bashorat edi. Shahanshohning vafoti haqidagi xabar atrofga tarqalib Muhammad Shayboniyxonga yetib borgunga qadar Husayn Boyqaroni shoshilinch suratda madrasada oddiy qabr qazdirib omonat dafn etadilar va jang tayyorgarligini ko'radilar. Bir necha muddat vaqt o'tgandan so'ng shahanshoh jasadini xaqiqiy qabrga olib qo'yish

¹ O'sha manba 65- bet

maqsadida ilgarigi qabrni ochadilar va daxshatli hodisaning guvohi bo'ladilar: qabr ichida shahanshoh jasadi to'ntarilib yotibdi, ustidagi kafanlari tushib ketgan, lahad devorlari qo'l bilan tirlangan. Bundan shunday xulosa kelib chiqadiki, shahanshohni o'lmasdan dafn etishgan. Gap shundaki, u sakta kasaliga muhtalo bo'lgan edi. Bemor tomirlarining bir necha muddat behol urishi natijasida hayot uchquni sezilmay qolgan. Kasallikning bunday pinhoniylaridan voqif bo'la olmagan tabiblar va Husayn Boyqaro Mirzoning yaqinlari uni olamdan o'tdi, deb hisoblab dafn etganlar. Sovuq laxadda bir necha muddat yotgach, bemorning tomirlari yana bir me'yorda ura boshlagan, deb taxmin qiladilar. Bemor qorong'u lahad ichida yoro'g'likka chiqishga jon talvasasida bexuda harakat qilgan. Ammo uning barcha harakatlari bekorga ketgan.

Xullas, Sulton Husayn Boyqaro Mirzo vafotidan so'ng mamlakat og'ir axvolga tushib qoladi. Shayboniylar Xurosonni zabt etish taraddudida Badiuzzamon va Muzaffar Husayn Mirzolariga elchisi orqali quyidagi mazmunda xabar yuboradi: «Sizlarning ota-bobolaringiz avvalgi vaqtlarda bizning shonli hukmdor xon ota-bobolarimiz qo'l ostida bo'lganlar. Alhol, sizlar ham o'z bobolaringiz sunnatiga iqtido qilib, ixtilofsiz taslim bo'lmog'ingiz lozim. Toki, qal'a-shaharlar vayron, fuqarolar qirg'inga duchor bo'lmagaylar».

Muhammad Shayboniylar 1507 yilning may oyida Jayhun daryosini kechib o'tadi va Andxuyga yaqinlashadi. Badiuzzamon Mirzo va Muzaffar Husayn Mirzolar dushmanga zarba berish uchun tayyorgarlik ko'rgan bo'lsalar-da, Xuroson kuchlarida birlik va ahillik yo'q edi. 19 mayda Bodxizda bo'lgan jangda aka-uka temuriylar yengiladi. Shayboniylar lashkariga Muhammad Shayboniylarning o'g'li Temur Sulton va Ubaydullo Sulton ibn Mahmudxonlar sarkardalik qiladi. Xuroson qo'shinlari yengilgach, shahzoda va ulamolar tartibsiz, xoxlagan tomonga qochib ketadilar.

Muhammad Shayboniylar qo'shinlari 1507 yil 23 mayda Hirot shaxrini egallaydi. Badiuzzamon Mirzo va Muzaffar Husayn Mirzoning haramlari, barcha mol-mulkleri Shayboniylar ixtiyoriga o'tadi. Muzaffar Husayn Mirzoning Xonzoda begim ismli xotinini yaxshi ko'rib qolgan Muhammad Shayboniylar uni xotinlikka oladi. Muzaffar Husaynning Xonzoda begimdan to'g'ilgan qizi Mexrangizni Ubaydulla Sulton o'z nikoxiga kiritadi. Boshqa malikalar esa Shayboniylar qo'shinlari sardorlari, amirlar va beklarga tortiq qilinadi. 27 mayda Muhammad Shayboniylar nomi Hirotning Jome' masjidida xutbaga qo'shib o'qitiladi. Ana shu tariqa Xurosonda temuriylar saltanati barham topadi.

9. TEMURIYLAR DAVLATIDA IJTIMOIY-IQTISODIY MUNOSABATLAR

Sohibqiron Amir Temur davrida asos solingan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar uning avlodlari davrida ham asosan davom ettiriladi. Albatta, amir, bek va sultonlar o'rtasida olib borilgan o'zaro urushlar o'lkaning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy hayotiga salbiy ta'sir qiladi. Ammo ijtimoiy hayot to'htab qolgani yo'q- Yerga egalik qilish avvalgidek to'rt xil: «mulki devoniy» — davlat yerlari; «mulk yerlari» — xususiy yerlar; «mulki vaqf» — vaqf yerlar va jamoa yerlari shaklida saqlangan. Temur davridagidek davlat yerlarini «suyurg'ol» qilib berish davom ettiriladi. «Suyurg'ol» yerlar oddiy bir kishloqdan tortib tuman, shahar va viloyatlargacha tashkil etgan. Bu yerlar odatda

hukmron sulola avlodlari, yirik harbiy va davlat mansabdorlariga berilgan va u avloddan-avlodga meros bo'lib o'tgan. «Suyurg'ol» egasi o'z yerida amaldorlarni tayyorlash, soliqlar tizimini belgilash va ularni to'plash, gunohkorlarni jazolash masalalarini o'zi mustaqil xal qilgan.

«Suyurg'ol» egalari nomigagina markaziy hokimiyatga qaram bo'lib, amalda deyarli mustaqil bo'lganlar. Mabodo «suyurg'ol» egalari haddilaridan oshib markaziy hokimiyatga bo'ysunmay qo'ysalar, ularning tasarrufidagi yer maydonlari qisqartirilar, yoki ularning ma'muriy va adliya haq-huquqlari cheklab ko'yilar edi. Eng oxirgi va ogir so'nggi chora sifatida «suyurg'ol»dan mahRim etish xollari ham bo'lar edi. Jumladan, 1414 yilda Shohruh bo'ysunmagani uchun Mirzo Iskandarni, 1415 yilda esa Mirzo Boyqaroni «suyurg'ol»dan mahRim qiladi.

Yerga egalik qilishning ikkinchi shakli xususiy yerlar edi. Albatta, katta-kichikligidan qat'i nazar, yirik mulkdorlarning katta yer maydonlari ham, mehnatkash ziroatchilarning mayda paykallari ham xususiy yer mulklari hisoblangan. Mulk yerlarining katta qismi ma'muriy, harbiy va diniy arboblarga ularning davlat oldidagi alohida xizmatlari uchun berilgan va ular juda katta hajmdagi yer-mulklarga egalik qilganlar. Masalan, XV asrning ikkinchi yarmida yashagan Xo'ja Ahrorning 1300 taga yaqin yer-mulki bo'lib, bu mulklarning ayrimlari 300 qo'shga teng bo'lgan. Yoki ulug' shoir va davlat arbobi Alisher Navoiyning ham Astrobod, Hirot, Sabzovor va boshqa joylarda juda katta hajmda yer-mulklari bor edi. Zahiriddin Muhammad Bobur bergan ma'lumotlarga qaraganda, u Sulton Husayn Boyqarodan sovg'a-salomlar qabul qilmas, aksincha, uning o'zi sultonga bunday sovg'alarni in'om etar ekan. Xondamirning yozishicha, kunlarning birida Navoiy Sulton Husayn Boyqaroga sovg'a tariqasida 25 tuman oltin, kumush tangalar, uning qarindosh-urug'lariga 1000 man ipak mato, 1000 harvor don va 200 ming dinor pul in'om etgan. Ayni zamonda Navoiy mamlakat obodonchiligi, ilm-fan va ma'rifat yo'lida ham katta mablag' sarf etgan, kambag'al, beva-bechora va yetimlarning boshini silagan.

Bu davrda bosh hukmdor tomonidan yirik mulk egalariga alohida xizmatlari uchun tarxon yorligi berish tartibi joriy qilingan. Tarxon bilan «suyurg'ol»ni aralashtirmaslik kerak Tarxon olgan shaxs davlat xazinasiga tushadigan turli xildagi soliq o'lpon to'lashdan ozod qilingan. Demak, tarxon - imtiyozga ega bo'lmoq ma'nosini anglatadi. Tarxon yorligini olgan shaxsning gunohi to'qqiz martagacha kechirilgan. O'ninchi marta gunoh ish qilgan taqdidagina jazoga tortilgan. Albatta, bunday yorliqni birinchi navbatda amirlar, beklar, saroy amaldorlari va sayyidlar olganlar. Tarxon yorlig'ini olgan mulkdor shaxslar ismiga uni ulug'lab «tarxon» so'zi qo'shib aytilgan. Jumladan, Hirot atrofidagi yerlar Darvesh Ali tarxon mulki, Samarqand va Buxoro atrofidagi yerlar Abu Ali tarxon mulklari bo'lgan. Tarxonlar juda katta yer-mulk boylik va navkarlarning egasi bo'lib, mamlakatning ijtimoiy-siyosiy hayotida juda katta nufuzga ega edilar.

Masjid, Madrasa, xonaqo, maqbara va mozorlarga qarashli yerlar «vaqf mulki» hisoblangan. Bu mulk Temur va temuriylar davrida ancha katta nufuzga ega bo'ladi va rivoj topadi. Vaqf mulklariga odatda yer-suvlardan tashqari ko'plab do'kon, korxona, tegirmon, objuvoz, bozor, karvonsaroylar ham vaqf qilib kiritilgan. Ulardan tushgan daromadlar asosan xayriya ishlari uchun sarflangan, yani masjidlar, madrasalar, shifoxonalar va xonaqolarning ta'miri, jihozi, mutavalli, mudarris, tabib va talabalarga

beriladigan nafaqalar hamda langarxona, (musofirxona) va shifoxonalarning kundalik sarf-harajatlarni uchun ishlatilgan.

To'rtinchi guruh yerlar — jamoa yerlari xisoblanib, uncha katta bo'lmagan ulushni tashkil etgan. Bu yerlar qishloq aholisining umumiy tasarrufida bo'lgan. Temur va temuriylar hukmronligi davrida sug'orma dehqonchilik madaniyatini rivojlantirish, ariq va kanallar chiqarish kabi masalalarga katta e'tibor berilgan. Jumladan, eng yirik sug'orish ishlaridan biri Samarqand vohasida, Zarafshon daryosidan bosh olgan Darg'om angori suvi bilan ta'minlanuvchi qadimgi Angor kanalining qayta tiklanishi bo'ladi. Bu kanal orqali «Zarafshon daryosi suvi» Qash-qadaryoning kam suvli hududlariga oqiziladi va u yerda dehqonchilik madaniyatining rivojlanishiga yordam beradi.

Mo'g'ullar bosqini davrida batamom vayron etilgan Buxoroning suv xo'jaligi XV asrga kelib to'la tiklanadi, uning dehqonchilik maydoni kengayib, Urg'anjiy dashti tomon qariyb 5—6 km ichkariga kirib boradi. Ulug'bek hukmronligi davrida Buxoro viloyatining janubi-sharqiy chegarasiga yondoshgan Somonjuq dashtiga suv chiqariladi va yangi yerlar o'zlashtiriladi.

Mo'g'ullar bosqini davrida vayron etilgan Murg'ob daryosining bosh to'g'oni - Sultonobod Shohruh davrida tiklanadi. Marv shahri va Murg'ob vodiysi suv bilan ta'minlanadi. Sulton Husain Mirzoning tashabbusi bilan Marviruddan yangi kanal chiqariladi, yangi yerlar o'zlashtiriladi. Hirot va Mashhad tomonlarda Alishyer Navoiy tashabbusi bilan juda katta sug'orish inshootlari barpo etiladi. Xususan, Tus viloyatining yuqori qismida joylashgan Chashmag'ul mavzesida Turug'band suv omborining qurilishi g'oyat katta ahamiyatga ega bo'ladi. Chunki bu suv ombori orqali 10 farsax (60—70 km) kanal qazdilib, Mashhad obihayot bilan ta'minlanadi.

Bu davrda sug'orish texnikasi rivoj topadi. Natijada mamlakatda dehqonchilik va bog'dorchilikning barcha turlari rivojlanadi, chorvachilik taraqqiy etadi. Bu amalga oshirilgan ishlarning hammasi mehnatkash va zahmatkash xalqning qismatli mehnati natijisida ruyobga chiqarilgan, albatta. Katta yer egalari o'z yerlarida yirik xo'jalik yuritish ishlarini amalga oshirishga qiziqmaydilar. Ular yerlarni kichik qismlarga bo'lib, chorakorlarga soliq solish hisobiga beradilar. Dehqonlar kimning yeri xisobiga yashashlariga qarab davlat yoki zamindorga soliq to'lar edilar.

Sug'orma dehqonchilik yerlarida alohida olinadigai asosiy soliq Amir Temur davridagidek «xiroj» xisoblangan. Bu soliq ba'zan «mol» deb ham atalgan. Soliq miqdori etishtirilgan hosilga va yerning unumdorligiga qarab olingan. Shu sababdan xiroj soligi asosan hosil yetilib unib yig'ishtirib olish paytida mahsulot shaklida yoki pul bilan to'langan. Xullas, dehqonlar sug'orma yerlardan hosilning 1/3 qismidan tortib yarmigacha xiroj to'lar edilar. Lalmikor yerlarda esa bu ko'rsatkich 1/6- 1/8 qismni tashkil etgan. Mulk yerlarining bir qismidan «ushr» solig'i ham undirilgan, u xosilning 1/10 qismiga teng bo'lgan. Jumladan, XV asrning yirik mulkdorlaridan biri xisoblangan Xo'ja Ahror Valiy o'ziga qarashli bo'lgan 1300 yer-mulkdan har yili Samarqand hukmdori Sulton Ahmad Mirzo xazinasiga g'allaning o'zidan 80 ming mon (1 mon — 20 kg ga teng) to'lab turgan.

Bulardan tashqari, bog' va daraxtzorlardan «mol sardaraxt», yaylovlardan - «mol o'tloq va suvloq kabi soliqlar undirilgan. Chorvadorlar esa «zakot» soligi to'laganlar. Bu soliq miqdori qirqdan bir ya'ni 2,5 foizga teng bo'lgan. Bu sanab o'tilgan soliqdar

bilan bir qatorda fuqaro soliqlarni undirish va uning hisob-kitobi bilan band bo'lgan turli lavozimlardagi ma'muriy shaxslar xizmatlari uchun ham har xil miqdorda to'lovlar tolashga majbur edi.

Majburiyatning yana bir turi «begar» deb atalgan. «Begar» — tekinga ishlab berish, ya'ni hashar ma'nosini anglatar edi. aholi odatda shaharlarda devorlar, qo'r-gon, saroy, machit, madrasa, ko'priklar qurish va ularni mustahkamlash, ariq-zovurlar, kanallar, yo'llarni qurish va tozalashda tekinga ishlab berishi kerak edi. Xullas, aholi gardaniga yuk bo'lib tushadigan bunday xilma-xil soliqlar fuqarolarning qismatli hayotiga o'z salbiy ta'sirini o'tkazardi va soliq zulmi siyosatiga qarshi mehnatkash ommaning norozilik harakatlariga sabab bo'lardi. 1470 yilda sulton Husayi Boyqaro ma'murlarining o'zboshimchalik bilan olib borgan soliq siyosatiga qarshi Hirot fuqarolarining bosh ko'tarishi bu fikrimizning isbotidir. Alisher Navoiy Muhammad Yodgor boshchiligida ko'tarilgan bu ko'zg'olonning oldini olib shaharda adolat va tinchlik o'rnatadi.

Temuriylar hukmronligi davrida Movarounnahr va Xurosonda hunarmandchilik savdo va tovar-pul munosabatlari ham rivojlanadi. Bu davrda xususan Samarqand, Hirot, Buxoro, Marv, Toshkent, Shohruhiya, Termiz, Shax-risabz, Qarshi va boshqa shaharlar madaniyat va savdo markazlariga aylanadi. Bu shaharlarda hunarmandchilik rivoj topib, kasb-hunar bilan bog'liq bo'lgan mahallalar, ko'chalar, guzarlar, bozor rastalari, timlar, toklar (usti gumbazli bozor) paydo bo'ladi.

Hunarmandchilik sohasida to'qimachilik, kulolchilik chilangarlik (metall buyumlar yasash), zargarlik temirchilik, binokorlik kabi tarmoqlar yetakchi mavqega ega bo'lgan. Samarqand shishalari, qog'ozlari bilan ham shuhrat qo-zongan. Bundan tashqari, O'rta Osiyo shaharlarida teriga ishlov berish, po'stindo'zlik kabi hunarlar ham keng rivoj topadi. E'tiborli joyi shundaki, kasb-hunar egalari mamlakat aholisining eng madaniyatli va obro'li kishilari hisoblangan. Ularni xalq katta hurmat va e'tibor bilan e'zozlagan. Jumladan, samarqandlik shoirlardan Javhariy- sovungarlar rastasining oqsoqoli, Mavlono Havofiy- tikuvchi, Mavlono Mir Arg'un - Homado'z, ya'ni chodir tikuvchi, Mavlono Qobuliy G'azilfurish- kalava sotuvchi, Mavlono Kamardo'z- tasma tikuvchi, Bisotiy Samarqandiy – bo'yra to'quvchi, Abu Bakr Kalaviy - paxta tituvchilar mahallasining oqsoqoli, Hurdak Buxoriy - kamondbof hunarmandlardan bo'lgan.

Temuriylar davrida Movarounnahr va Xuroson savdogarlari nafaqat Osiyo mamlakatlari, ayni zamonda «Buyuk ipak yo'li» orqali Evropa mamlakatlari bilan ham savdo munosabatlari olib borganlar. Ayniqsa Xitoy, Hindiston, Eron, Rossiya, Totoriston, Frantsiya, Ispaniya va boshqa davlatlar bilan savdo-sotiq ishlari kuchaygan. Xitoydan asosan ipak shoyi matolari, xususan, parcha na atlaslar, chinni, la'li, gavhar va mushk, Hindistondan sifatli choylar, nafis oq rangli ip matolar, nil bo'yoqlar, hushbuy ziravorlar, Erondan marvarid va durlar, Rossiya va Totoristondan har xil mo'ynalar, teri va mum keltirilgan. Samarqand bozorlarida Frantsiya gazmollari, monutlari va Cherkas pichoqlari mashhur edi.

O'z navbatida O'rta Osiyo shaharlaridan chet mamlakatlarga arzon narxli ip matolar, bo'z, duxoba, shoyi gazlama, qog'oz, qurug' meva, guruch, paxta, kalava iplar, pichoq, kulolchilik va misgarlik buyumlari chiqarilgan. Savdo munosabatlarini rivojlantirishda elchilik aloqalari katta ahamiyat kasb etgan. Temuriy hukmdorlarning elchilik va savdo karvonlari Osiyo va Yevropaning juda ko'plab mamlakatlariga

borganlar. O'z navbatida, chet mamlakatlarning elchilik savdo karvonlari O'rta Osiyoning turli shaharlarida bo'lganlar. Masalan, 1420 yilda Shohruh va Ulug'bek 530 kishidan iborat elchilik karvonipi Xitoyga jo'natadi. Shohruh elchilariga Shodixoji va Amir Ko'kcha, Ulug'bek elchilariga esa Sultonshoh bilan Muhammad Baxsh boshchilik qiladilar. Bu karvonga G'iyosiddin Naqqosh kotib etib tayinlangan. Karvon Xitoyda 2 yil bo'lib, 1422 yilda vatanga qaytib keladi. Bu elchilik karvoni 1419 yilda Hirot va Samarqandga tashrif buyurgan Xitoyning Li-di va Jong-ku boshliq elchilik karvoniga javob tariqasida uyushtirilgan edi. Savdo-sotiq aloqalarida Temur va temuriylar tomonidan zarb etilgan kumush, mis tangalar katta ahamiyatga ega bo'lgan. Bunday chaqa tangalar turli davrlarda Samarqand, Hirot, Shohruhiya, Buxoro, Qarshi, Andijon, Termiz, Marv va boshqa shaharlarda zarb qilingan.

Mirzo Ulug'bek 1428 yilda muomaladagi fulusiy tanga chaqa pullar isloxotini amalga oshiradi. U shu davrgacha muomalada bo'lgan barcha yengil chaqa pullarni man etadi va bir vaqtning o'zida Samarqand, Buxoro, Qarshi, Termiz, Toshkent, Shohruhiya, Andijon shaharlarida bir xil vazndagi salmoqdor fuluslar zarb ettirib, muomalaga kiritadi. Bu pullar qisqa muddatda eski chaqalar o'rniga almashtiriladi. Ulug'bek keyinchalik mis pullar zarbini markazlashtirish maqsadida faqat Buxorodagi tanga zarbxonasini saqlab qolgani holda boshqa shaharlardagi zarbxonalarga barham beradi. Fuqarolar o'rtasida Ulug'bekning «fulusi adliya», ya'ni «adolatli chaqa» nomi bilan shuhrat topgan bu yangi mis tangalari Movarounnahrda savdo-sotiq muomalasini tartibga solishda ijobiy o'ringa ega bo'ladi.

Nazorat savollari

1. Amir Temur – buyuk sohibqiron tushunchasiga ta'rif bera olasizmi?
2. Amir Temurning bolaligi qanday o'tgan deb o'ylaysiz?
3. Amir Temurning markazlashgan davlat tuzishi?
4. Amir Temurning Eron, Hindiston, Kichik Osiyoga yurishlari haqida gapirib Bering?
5. Amir Temurning ma'naviy, madaniy merosi nimalardan iborat?
6. “Temur tuzuklari”: mazmuni va mohiyatini gapirib bering.
7. Temur davlatida siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy hayot darajasi nimalarda ko'rinadi?
8. Shohruh va Ulug'bek hukmronligi haqida gapiring.
9. Husayn Boyqaro kim va uning islohotlarini bilasizmi?
10. Amir Temur va temuriylar davlati qaysi mamlakatlar bilan tashqi aloqalar qilgan?
11. Amir Temur davrida Buyuk ipak yo'li.
12. Amir Temur va uning davlati tarixi haqida xorijiy olimlar va ularning qanday asarlarini bilasiz?
13. Lyus'en Keren kim va uning ijodi haqida nimalarni bilasiz?

X BOB

XIV ASRNING IKKINCHI YARMI — XV ASRDA MOVAROUNNAHR VA XUROSONDA MADANIY HAYOT

1. AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRIDA MADANIY HAYOT.

Amir Temur va temuriylar davrida Movarounnahr va Xurosonda madaniyat o'z rivojining yuksak cho'qqisiga chiqadi. Temuriylar sulolasining yalovbardori ulug' Amir Temurni shu paytgacha qadar o'tgan jahongirlarning birontasi bilan ham qiyoslab bo'lmaydi. Bu fikrni ulug' bobomiz va uning avlodlari qoldirgan ulkan moddiy madaniyat yodgorliklarigina emas, balki jahon fani va madaniyatiga buyuk va salmoqli hissa qo'shgan Ulug'bek, Bobur va boshqalarning temuriylar sulolasidan bo'lganligi ham isbotlaydi. Bunday ulug' va dono allomalar dunyoni larzaga solgan qaysi podsho, imperator yoki jahongir avlodlaridan yetishib chiqdi? Bu savolga na Kir (Kurush), na Aleksandr Zulqarnayn, na Chingizxon, na Yuliy Sezar, buyuk Napoleondan ijobiy javob topib bo'lmaydi. Bu faqat Amir Temur shaxsigagina xos xususiyat bo'lib, ul zot shaxsining betakror ulug'vorligi bilan bog'liqdir.

Amir Temur shaxsining ulug'ligi uning Chingizxondan keyin hududining kattaligi jihatidan dunyoda ikkinchi buyuk saltanatga asos solganligida emas, yoki o'zining Sohibqironlik faoliyati davomida 30 marta yurishlar qilib, biror marta bo'lsa-da yengilmaganligida ham emas uning mardligi va qahramonligi kabi g'oyatda muhim fazilatlarida ham emas, albatta. Bu fazilat va omillar ham so'zsiz Amir Temur shaxsini ulug'lashda va uni jahonga mashhur qilishda katta o'rin tutgan. Ammo Amir Temurning dunyoda eng ulug' va buyuk shaxs, davlat arbobi, mashhur sarkarda, fan va madaniyat homiysi sifatida nom qozonishiga sabab bo'lgan fazilatlar «Temur tuzuklari» da o'z ifodasini topgan. Bu fazilatlar:

Biirinchisi va eng asosiysi Islom dini, Qur'oni Karim va uning g'oyasiga cheksiz sadoqatda. «...har yerda va har vaqt Islom dinini quvvatladim», deydi u. «Yana tajribamda ko'rib bildimki, davlat agar dinu oyin¹ asosida qurulmas ekan, to'ra-tuzukka bog'lanmas ekan, unday saltanatning shukuhi, qudrati va tartibi yo'qoladi. Bunday saltanat yalang'och odamga o'hSharqim, uni ko'rgan har kimsa, nazarini olib qochadi. Yoxud kasu nokas tap tortmay kirib chiqadigan tomsiz, eshigi-to'sig'i yo'q uyga o'xshaydi.

Shuning uchun ham men o'z saltanatim binosini dini islom, to'ra va tuzuk asosida mustahkamladim.

Amir Temur yana davom ettiradi: «Qaysi mamlakatda dindan qaytishlik (ilxod) va zindiklik² kuchaysa va u diyorning aholisi, sipoxu raiyat turli maslakka kirib ittifoqlari buzilsa, u mamlakatning halokati yaqindir»³.

¹ Oyin – qoida, rasm, tartib, usul, odat, ravish, tarz

² Zindiklik- xudosizlik, dinga ishonmaslik

³ Темур тузуклари. 53,57,92- бет

Ikkinchisi, hayotda, davlat ishlarini boshqarishda odillik, adolat va haqiqatning ustivorligini ta'minlash uchun kurash. Oddiy xalq manfaatlarini himoya qilish, jabrdiydalarga madadkorlik ig'vogar va tuhmatchilarga ishonmaslikda: «...Adolat va insof bilan tangrining yaratgan bandalarini o'zimdanda rozi qildim. Gunohkorga ham, begunohga ham rahm qilib haqqoniyat yuzasidan hukm chiqardim... Fuqaro va qo'l ostimdagilarga rahmdillik qildim, sipohiy'larga in'omlar ulashdim. Zolimlardan mazlumlar haqqini oldim... Buzuqi va og'zi shaloq g'iybatchi odamlarni majlisimga yo'latmadim, so'zlariga amal qilmadim. Biror kimsaga tuxmatu g'iybat qilsalar, quloq solmadim»¹.

Uchiichidan, davlatni boshqarish, idora qilish ishlarini halol, nasl-nasabli, asil, vijdonli, aql-farosatli, sabr-toqatli kishilarga topshirish. Temur davlat arboblari bag'ri keng, og'ir, vazmin, odamlarga nisbatan kek saqlamaydigan, kechirimli va g'oyatda hush ahloqlik fazilatlariga ega bo'lishi kerak, deb hisoblar va bu fazilat-larni juda-juda qadrlar edi.

Amir Temurning fikricha, har bir tojdor hukmdor o'z davlatining tayanchi bo'lgan ijtimoiy qatlamlarga tayanishi lozim.

To'rtinchidan, yuksak insoniy ahloqiy fazilatlarni ulug'lash, noinsoniy, noahloqiy va tubanlik ko'rinishlariga qarshi shafqatsiz kurash. Amir Temur yozadiki: «...hozirgi damgacha o'tgan sultonlarning qonunlari va turish-tur-mushlarini donolardan so'rab-surishtirdim. Har qaysilarining. yo'l-yo'riqlari, turish-turmushlari qilish-qilmishlari, aytgan gaplarini xotiramda saqladim va yaxshi ahloqlari, ma'qul sifatlaridan mamuna olib, unga amal qildim»².

Madaniylilikning bu olijanob fazilatlarini Amir Temur hazratlari ulug'labgina qolmagan, balki bu fazilatlarning bajarilishini davlat hududida yashab kelayotgan fuqarolardan, eng avvalo o'z oila a'zolari tomonidan ham so'zsiz bajarilishini talab qilgan. Xatto Amir Temurni butun qalbi-vujudi bilan yomon ko'rgan Ibn Arabshohdek muarrix ham buyuk Sohibqironning adolatpesha ulug' fazilatlarini tan olib yozishga majbur bo'lgan: «Temur tamg'asining naqshi «rosti rasti» bo'lib, «bu haqgo'y bo'lsang, najot topasan» demakdir... Ko'pincha uning majlisida uyatsiz so'zlar, kon to'kish, asir olish, nahbu g'orat qilish va haram haqqiga haqorat gaplar bo'lmasdi. Temur qo'rqmas, shijoatli, botir kishilarni itoat qildiruvchan bo'lib, jasoratli (kishi)larni dovyurak va mardlarni yoqtirar edi... U (birovdan) bir gap eshitganda dalil talab qiladigan, zimdan qarash va ko'z ishoratlarini sezadigan idrokli kishi edi, U sinchkov bo'lib har bir ishoratdan ogox. kishi bo'lib, yuz beradigan barcha ishni ko'rib-bilib turar edi. Uning nazaridan aldovchining aldovi yashirinib qolmas va firibgarning firibi o'tmas, o'z farosati bilan qaqqo'y va yolg'onchini ajratar edi. O'z ziyrakligi, tajribasi bilan chin (hak) nasixatgo'ydan soxta (nasihatgo'y)ni idrok etar, o'z afkori bilan sal bo'lmasa «uchar yulduzni to'g'ri yo'lga boshqarar, o'z farosati mulohazalari bilan har bir bexato sayyora o'qini o'z orqasidan ergashtirar edi»³.

Amir Temur o'ta taqvodor musulmon bo'lgan, i slom ko-nunlari va shariatlari doirasidan chetga chikmagan. U o'z farzandlari va nabiralaridan axlokiy poq insof-diyo-natli va adolatli bulishni talab qilgan^Amir Temur o'z urniga valiaxdlikka katta o'g'li

¹ Темур тузуклари. 54-55- бет

² O'sha joyda

³ Ибн Арабшох. Амир Темур тарихи. 2- китоб, Т., "Меҳнат", 1992, 65-66 –бет

Jahongir Mirzoni loyiq deb topadi. Lekin Jaxrngir Mirzo bevakt bu dunyoni tark etadi. Shundan so'ng ulug' Amir o'z nabirasi Xalil Sultonni valiaxdlikka birdan-bir da'vogar deb xisoblaydi, chunki u jasur, kurkmas va mard bax.odir edi. Ammo kutilmagan voqea sodir bo'ladi.

Xalil Sultonni ilgari Temurning jiyani, amirzoda Alining qizi Jahona Sulton begimga uylantirib quygan edilar. Xalil Sulton o'zining konuniy xotini bulaturib, amir X°ji Sayfuddinining churisi, sox.ibjamol Shodi-mulkni yoktirib koladi va uni hojasidan tortib olib, yashirinch a o'z nikox.iga utkazadi. Buni eshitgan Temur goyatda gazablanadi. Yasovulboshini chaqirtirib «shax;zodani kayda bulsa ham tutib keltirilsun va maxdi ul Bayon oga turgon kasrga qamab kuyilsin, bex;ayo Shodimulk • ersa gulomlardan biriga xotin qilib berib yuborilsin», deb buyruq beradi. Xalil Sulton bobosining gazabidan qurqib, mahbubasi bilan dustlaridan birining uyiga yashirinadi. Oradan uch-turt kun utgach, Saroymulkxonim, Tukul Xoiim, Amir Shohmalik va Shayx Nuriddinlar urtaga tushib, shaxzodani jazodan kutkazib kolishadi: Temur o'zboshimcha nabirasining gunohidan utgan bulsa-da, lekin uni valkaxd qilish niyatidan kaytgan.

Bu keltirilgan oddiygina dalil-xulosa buyuk davlat arbobi Amir Temurning ahloqiy ichki ma'naviy dunyosining nechogl'ik pok va go'zal bo'lganligidan dalolat beradi. Amir Temur to'g'risida xalq og'zaki ijodida ko'plab turli mavzularda rivoyat va afsonalar tarqalgan. Ana shu rivoyatlardan birida aytilishicha, Amir Temur besh narsaga e'tiqod qo'ygan ekan. Bular: Alloh tafakkur, qilich, imon va kitob (bitik)dir. Demak Amir Temurning madaniyat xomiysi sifatida ulo'g'ligini belgilovchi omil uning ruhining sofligi, tozaligi va Islom g'oyasi bilan sug'orilganligidadir.

2. QURILISH VA ME'MORCHILIK

Temur va temuriylar davrida qurilish ishlari, me'morchilik misli ko'rilmagan darajada o'sadi va rivojlanadi. V.V. Bartol'd bunday deb yozadi: «Temur bir vaqtning o'zida ashaddiy buzg'unchi va tashabbuskor quruvchi edi: u buyuk imoratlar barpo etdi va ularni ulkan bog'u-roq'lar bilan o'radi, shahar va qishloqlarni tikladi, suv inshootlari barpo etdi va buzilganlarini tuzatdi. Madaniyat barpo etish mumkii bo'lgan yer maydonlarini bu'sh qoldirmas edi. Temurning ijodkorlik faoliyati ham uning qilgan vayronagarchiliklari kabi kishini hayratda qoldirardi. Musulmon me'morchiligidagi eng yaxshi davr Temur va uning avlodlari nomi bilan boglik»¹.

Temur va uning avlodlari davrida Samarqand, Toshkent, (Zangiota qabri), Buxoro Shaxrisabz, Qarshi, Turkistonda, Xurosonning markazi Hirot, Mashhad, Nishopur, Qobul va boshqa shaharlarda buyuk yaratuvchilik ishlari olib boriladi. Sohibqironning buyrugiga asosan 1365 yilda Qarshi, 1370 yilda Samarqand, 1380 yilda Kesh shaharlari atrofida mudofaa devorlari barpo etiladi. Temurning o'z ona yurti Keshda, buyuk alloma va mutafakkir Ahmad Yassaviyga atab Turkistonda qurdirgan ajoyib, osmono'par va muhtasham madrasalari o'z davrida Sohibqironning kuch-qudratini jadon o'zra ko'z-ko'z qilgan.

Tarixshunos olim Sharafiddin Ali Yazdiy o'zining "Zafarnoma" asarida Kesh (Shahrisabz) qo'rgoni va Oqsaroyning qurilishi bayonida quyidagilarni yozgan: «Sichqon yiliga to'g'ri kelgan (hijriy) 781 yilning oxiri (milodiy - mart, 1380), erta

¹ Бартольд В.В. Улугбек и его время. Соч. т.II, ч. 2, стр. 60-61

bahor fasli edi. O'z kuvvati bilan (tabiatni) gullatib yashnatuvchi me'mor ko'katlar va maysazorlar shahrini obod qilishga kirishgan, atirgul butalaridan qasrlar yaratib, la'lgun shohchalar uchini baland ko'targan va ularni firuza rang naqshli barglar bilan bezagan bir vaqtda. Oliyhazrat sohibqiron gullaridan mushku anbar bo'yi taraluvchi, suvidan gulob ta'mi keluvchi Keshning xushhavo va rom etguvchi zaminida shodlik nash'asini surib, orom olmoq azmi bilan bu yerda saltanat taxtini o'rnatirdi. So'ng Shaxrisabz qo'rgonini qurish haqida farmon berdi va (ishlarni) amirlaru lashkar axli o'rtasida taksimladi. Qo'rg'on qurilishi uchun munosib keluvchi saodatli soatda uning poydevorini qurdilar. Shahar ichida esa qazoyu qadardek bajarilishi so'zsiz bo'lgan farmonga binoan bir qasr bunyodiga asos soldilar. She'r:

Uning ko'ngirasining balandligi shu darajaga yetdiki,
(Hasaddan) osmon ko'zidan yosh (yuldo'z)lar to'ktirdi.
Qora tunda uning devorlari chunonam oppok bo'lib ko'rinardiki,
Xatto muazzinlar¹ tong otibdi deb gumon qilardilar.
«Nazar arqonini qanday qilib uning, tepasiga tashlasam ekanq» deb,
Uzoqni ko'ra oluvchi aqlu donish yuz bor xayolga cho'mdi.

Imorat shu qadar baland va favqulodda jozibali ediki... Hatto kekxa muhandis bo'lmish Gardun shuncha yillar jahon atrofida aylangan bo'lishiga qaramay, bunday go'zal binoni ko'rmagan edi.

She'r:
Yerdan samoga bosh ko'targan
(bu saroyning)
nomi sharafi «Oqsaroy» deb ataldi².

1404 yilda Amir Temurning onasi Nekuzbibbi sharafiga qurib bitkazilgan, go'zallikda tengsiz Oqsaroy ispan elchisi Ryui Gonzales de Klavixo 1403 yili bu yerdan Samarqand tomon o'tayotganda hali bitmagan edi. Ammo shunga qaramasdan u o'z xotiralarida Oqsaroyning go'zalligidan hayratlanganligi va qoyil qolganligini yozadi: «Zero, butun bino zarhal va lojuvard bilan qoplangan bo'lib, u yerda saroyning shuncha bo'lma va oromgohlarini ko'rsatdilarki, ular haqida juda o'zoq so'zlash mumkin. Saroy ziynatlari oltindan va boshqa ranglardan hayratomuz ishlangan edi. Hatto mohir ustalari bilan jahonga mashhur bo'lgan Parijda ham bu ish juda go'zal hisoblangan bo'lar edi».

Amir Temur tomonidan qurilgan ushbu saroyning eng noyob, o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri shunda ediki, saroy tomi tepasida hovuz bo'lib, unga suv taxtaqaracha dovonidan — tog'dan qo'rgoshin quvurlar orqali olib kelingan.

Albatta, Amir Temur birinchi navbatda poytaxti Samarqandni dunyoning eng go'zal va obod, ko'rkam va betimsol shaharlaridan biriga aylantirishni o'zining bosh vazifasi deb biladi. U ishni eng avvalo mo'g'ullar istilosidan so'ng 150 yil mobaynida vayron va qarovsiz yotgan shaharning mudofaa devorlarini tiklashdan boshlaydi. Osmo suv yo'li («Juyi Arziz»)ning yakson etilishi tufayli suvsiz qolgan Samarqand mahallalariga Zarafshon daryosidan suv keltiradi.

Amir Temur o'z saltanatining qo'rg'oni — Ark qal'a, undagi betakror va go'zal

¹ Muazin- masjidta azon aytib, nomozga chorlovchi shaxs.

² Somon yo'li. Amir Temur hayotiga bag'ishlanadi, 46-47- bet

binolarni qurdiradi. Ko'ksaroy va Bo'stonsaroy deb elda mashxur bo'lgan bu binolar shaharning ko'rki hisoblangan. Shahar arki ichida bu binolardan tashqari masjid, ulkan kutubxona, shohona uy-joylar, Amir Temurning xazinasi va taxti, pul zarblanadigan ko'ra, aslahasozlik ustaxonalari, hammomlar hamda zindon bo'lib, atrofi qalin va baland devorlar bilan o'ralgan.

Sohibqiron Xindiston safaridan qaytgach, uning farmoni bilan Jome' masjidi (Bibixonim nomi bilan ataluvchi masjid) ning qurilishi boshlanadi. Jome' masjidi qurilishiga Temurning shaxsan o'zi qiziqqan va jangu jadallar bilan band bo'lsa-da, uni e'tibordan qochirmagan. Jome' masjidi belgilangan muddatda bitkaziladi. Biroq Sohobqiron bu paytda safarda edi. Ayni paytda Temurning sevimli, erka va katta xotini Saroymulkxonim (Bibixonim) bunyod etilgan Jome, masjidi yonida jozibali va ulug'vor muhtasham madrasa qurilishini boshlab yuborgan edi. Ibn Arabshohning guvohlik berishicha, quruvchilar madrasa darvozasi va devorlarini jome' masjidiga nisbatan baland ko'taradilar. Natijada Madrasa asosi Jome' masjidi asosidan mustahkam, balandlikda ham undan ko'ra yuqori bo'ladi.

1404 yilning ko'zida Temur harbiy safardan qaytgach, Madrasa va Jome' masjidini tomosha qilar ekan, uning nazarida masjidning peshtoqi madrasaga nisbatan tor va past ko'rinadi. U g'azabga to'ladi va Jome' masjidi bosh peshtoqini buzib tashlab boshqatdan qurishga farmon beradi. Shu dargohning kengaytirib va baland ko'tarib qurish ishida kusurga yo'l qo'yganligi uchun Xo'ja Mahmud Dovud so'roqqa totilib jazolanadi. Jome' masjidi kengaytiriladi va peshtoqi baland ko'tariladi. Qayta ta'mirlash ishlarini Amir Temurning shaxsan o'zi nazorat ostiga oladi. Jome' masjidi Samarqanddagi eng hashamatli va go'zal obidalaridir. U boshqa binolardan o'ymakor marmardan yasalgan 480 pillapoya ustunlari, darvozaband ulkan ravoqi, masjid binosining bahaybat gumbazi, peshtoqining mahobati va quyosh nurida turli rang ko'rinishda toblanib turuvchi maftunkor, jimjimador, go'zal bezaklari bilan o'zgacha bir tarzda ajralib turardi.

Amir Temur mashhur Shohizinda qabristonini ham o'zining o'tkir zehni va ziyrak e'tiboridan chetda qoldirmaydi ("Shohizinda" — «tirik shoh» ma'nosini beradi). Undagi maqbaralarning eng qadimiysi — Qusam ibn Abbos maqbarasidir. Qusam ibn Abbos islom dinining asoschisi, payg'ambarimiz Muhammad alayhissalomning amakivachchasi bo'lgan Abbosning zurriyoti edi. Kusam ibn Abbos islomni targ'ib va tashviq qilishda ishtirok etgan buyuk shaxslardan bolgan. U shu maqsadda 676 yilda arab istilochilari bilan birgalikda Samarqandga kelgan. Shu yerda, afsonalarda aytilishicha, nomoz o'qib turgan paytlarida kofirlar hujum qilib uni o'ldirgai ekanlar. Amir Temur Qusam ibn Abbos qabri ustiga yangi dahma o'rnatgan. Bu dahma O'rta Osiyo qadimgi kulollari ishlarining eng yaxshi namunalaridan biridir.

Chingizxon to'dalari tomonidan batamom kuli ko'kka sovurilib, vayronaga aylantirilgan Afrosiyob Temur va temuriylar davriga kelibgina haqiqiy ikkinchi hayotga yuz o'giradi. Amir Temurdan so'ng uning iste'dodli va ma'rifatparvar nabirasi Ulug'bek davrida Samarqand o'z boshidan gullash davrini kechiradi. Ajoyib va muhtasham binolar qad ko'taradi. Afrosiyob atroflari xusniga-xusn qo'shadi. «Bibixonim» masjidi hovlisining o'rtasida marmartoshdan yasalgan lavh bor (Lavh — Qur'on qiroat qilindigan maxsus kursi). Ushbu lavhni Mirzo Ulug'-bek XV asrning o'rtalarida yasattirgan. Unda quyidagi so'zlar bitilgan: «Sultoni azizim, oliy himmatli haqon din-

diyonat xomiysi, xanafiya mazxabining posboni, aslzoda sulton, ibn sulton amiri muhin Ulug'bek Turag'on». Ulug'bek og'li Abdulazizga atab 1434—1435 (xijriy 838) yillari Shohizinda ansamblining asosiy bosh darvozasini qurdirgan. Unta qo'yidagi so'zlar bitilgan: «Ab-dulaziz Baxodir ibn Ulugbeq ibn Shohruh, ibn Temur».

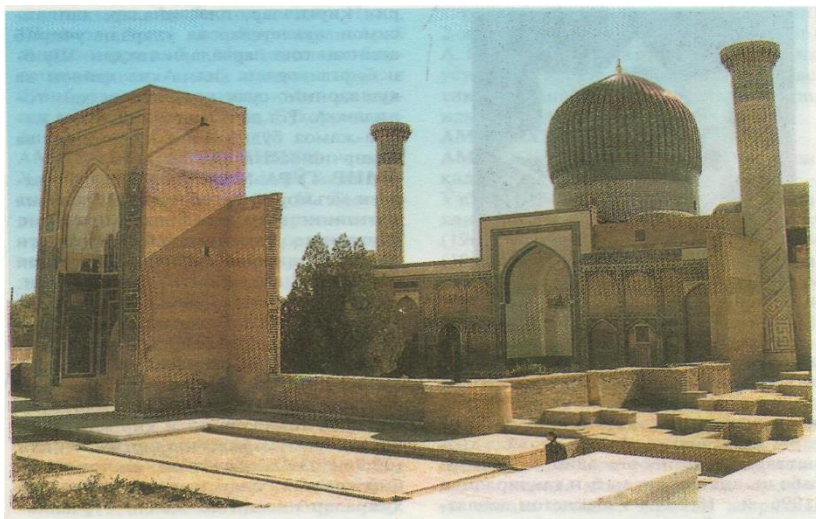
«Shohizinda» ansamblida Temur va temuriylar qurdirgan maqbaralarning soni 20 dan oshadi.

Amir Temurning xayotligi chog'ida qurilgan maqbaralardan biri — Turkon og'a maqbarasidir. Turkon og'a Amir Temurning opasi bo'lgan. Maqbara esa 1370—1371 yillarda vafot etgan. Turkon og'aning qizi uchun qurilgan. 1383 yilda Turkon og'aning o'zi ham vafot etadi va shu erga dafn etiladi. Bu obidaning ustalari samarqandlik Shamsiddin va Badriddin hamda buxorolik Zayniddin va Shamsiddinlar bo'lganlar. 1376 yilda Amir Temurning sarkardalaridan biri — amir Husaynning onasi Tog'li Tekin, 1385 yilda Amir Temurning singlisi Shirinbika og'a Maqbaralari qurilgan.

«Shohizinda» ansamblida Amir Temurning xotinlari tomonidan qurilgan Maqbaralar va boshqa binolar ham kattagina o'rinni egallaydi.

Amir Temur davrida qurilgan va dovrug'i olamni tutgan tarixiy obidalardan yana biri bu — Go'ri Amir Maqbarasidir. Bu muhtasham binoning o'z qurilish tarixi bor. Amir Temur nabirasi Muhammad Sultonni (Jahongirning og'li) juda sevardi. Muhammad Sulton 1403 yilda, 27 yoshida shamollab vafot etadi. Uni Samarqandga olib kelib dafn marosimi o'tkazadshshr. Amir Temur 1404 yilning ko'zida safardan qaytgach, nabirasi Muhammad Sulton xotirasi uchun Maqbara qurishga farmon beradi. Ushbu farmonda Maqbarani o'n kun mobaynida qurib tugallashga buyruq berilgandi. Haqiqatdan ham, Maqbara o'n kunda batamom qurib bitkaziladi. Buvday hashamatli, katta va baland binoni o'n kunda qurib bitkazish aqlga sig'maydigan bir voqea bo'lib, Amir Temurning kuch-qudrati nimalarga qodir ekanligini namoyish etgan. Amir Temur mana shu erda Muhammad Sulton Mirzo xotirasiga va Alloh yo'liga atab katta xudoyi malarosimi o'tkazadi hamda o'sha davr mashhur din peshvolari tomonidan Qur'oni Karimdan oyatlar o'qittiradi. Maqbara devorlaridagi rang-barang koshinlar orasida uni qurgan usta Muhammad ibn Mahmud Isfaxoniyning nomi ham yozilgan. 1405 yilda Amir Temur vafot etgach, uning o'zi ham shu erga, nevarasining yoniga dafn etiladi (va Maqbara «Guri Amir Maqbarasi» deb nom oladi. Shundan sung ushbu obida temuriylar sulolasining xilxonasiga aylanadi. Unda Muxdmmad Sulton Mirzo, Amir Temurdan tashqari soxibqironning o'g'illari Umarshayh Shohruh va Mironshoh, nabirasi Mirzo

Ulug'bek va Temurning piri Sayyid Barakaning ham sag'analari qo'yilgan. Diqqatga sazovor joyi shundaki, Amir Temurdek inson o'z qabrini ustozni Sayyid Barakaning oyogi uchlariga qo'yishni vasiyat qilgan ekan. Vasiyat bajo etilgan: Maqbaraning ichi juda baland. U bezaklarining jilosi bilan har qanday kishini xayratlantiradi. Maqbaraning o'tasida o'rnatilgan sag'ana toshlarida temuriylarga

bag'ishlangan yozuvlar bor. Shular **Amir Temur maqbarasi** orasida Amir Temur qabri ustiga qo'yilgan to'q yashil rangli mohtobdan yasalgan qabrtosh diqqatga sazovordir. 1425 yilda Ulug'bek Qarshi (Nahshob) shahrini mo'g'ullardan tozalagach, shahardagi murul xoni saroyidan ana shu to'q yashil mohtobni Samarqandga olib kelib bobosi sohibqiron sag'anasi ustiga qo'ydiradi. Bu toshda yozilgan juda ko'p, o'zundan-o'zoq 51 satrli jumlar qatorida quyidagilarni o'qiymiz: «Bu toshni audanlik hoqon Dava Suhonxon Qarshi deb ataladigan poytaxtiga ko'chirib olib ketgan. Jetaga otlanganida Qarshidan Ulug'bek ko'ragon (bu yerga) ko'chirtirib olib keldi. U nihoyatda mohirdir...»

Amir Temurning moddiy merosi o'zoq yillar davomida talon-toroj qilindi, xo'rlandi va toptaldi. Xususan, chor Rossiyasining mustamlakachilik zulmi va «qizil, saltanat» hukmronligi davrida ulug' Sohibqiron tomonidan yaratilgan boyliklar turli yo'llar bilan yurtimizdan olib chiqib ketildi. Ularning ko'plari Rossiyaning Davlat Ermitaj mo'zeyida saqlanmoqda, kattagina qismi esa boshqa davlatlarga oltinlar hisobiga sotib yuborilgan.

Taqdir taqozosi bilan Amir Temur qabri ikki marotaba bezovta qilingan. Qarangki, go'yo ikki marta ham Amir Temur ruhlari o'z dushmanlaridan ayovsiz o'ch olgan. Birinchisi 1736 yilda sodir bo'ladi. Eron taxtiga chiqqan Nodirshoh Amir Temur sag'anasiga qo'yilgan mohtob qabrtoshni Mashhadga olib kelgan va evaziga ko'p o'tmay o'z nabirasi shahanshoh Aliqul Mirzo tomonidan o'ldirilgan. Ikkinchisi «qizil saltanat» davrida, 1941 yil 22 iyun soat 5.00 da boshlanadi. Huddi o'sha yil, o'sha kun va o'sha soatda fashistlar Germaniyasi sobiq urush e'lon qiladi. Har ikki holatda ham biz buni tan olamizmi, yo'qmi, xohlaymizmi - yoki yo'qmi, go'yo allohi Karim xuddi buyuk Temur uchun uning qabrini bezovta qilganlardan qonuniy o'ch olganday tuyuladi kishiga.

Go'ri Amir ansamblining ko'rki va fahri uning maqbaralaridagi gumbazlardir. Gumbazdagi rangdor naqshlar yorqinligi va serjiloligi bilan har qanday kishini hayratga soladi. Xullas, bu go'zal va betakror maqbara Amir Temur xotirasigagina yodgorlik bo'lmasdan, balki, nomsiz me'morlar, mohir rassomlar, xalq ijodi qudratining timsoli naqqoshlar sharafiga ham o'rnatilgan abadiy haykaldir.

Amir Temur Samarqanni dunyoning eng ko'rkam va go'zal shaharlaridan biriga Yer yu'zining «sayqali»ga aylantirishni o'zining vazifasi deb biladi. Samarqand Temurning kuch va qudratini jahonga ko'z-ko'z qilib ko'rsatishi kerak edi. Ko'rkam va go'zal Samarqand oldida dunyoning boshqa davlatlari poytaxtlari bamisoli kichik-kichik qishloqlarga o'xshab ko'rimsiz bo'lib turishi lozim, deb hisoblardi Sohibqiron. Ulur bobomiz ana shu mantiq asosida Samarqand atrofida bir qancha manzilgohlar paydo qilib, ularga jahondagi yirik davlatlariing poytaxtlari nomlarini beradi: Bag'dod, Damashq, Qohira, Sheroz, Sultoniya, Parij va hokazo. Parij keyinchalik xalq talaffo'zida Forish deb yuritiladigan bo'ldi.

Amir Temur davrida Samarqandning dovrug'i doston bo'ladi. Uning to'rt tomonida to'rtta darvozasi bo'lgan. Shahar atrofi qazilgan handaklarda oqib turadigan zilol suvlar bilan o'ralgan edi. Shaharning toza va ozodaligi juda ko'p manbalarda madh etilgan. Jumladan, tarixchi Al-G'azzoliyning yozishicha: «Muhtasiblar o'uchaga tarvo'z-qovun po'choqlarini hamda boshqa chiqindilarni tashlab, yo'lovchilar uchun sirg'ansh xavfini tug'dirmasligini, oqava suvlar sachrab odamlarning kiyimlarini iflos qilmasligini, qassoblar ko'chalarda yoki do'konlarning oldida mol so'yib atrofi

ifloslantirmasliklarini, har kim o'z tomonidan kuragan qorni o'zi tozalashini va boshqa obodonchilik ishlarini qattiq nazorat qilganlar»¹.

220 gektarni egallagan birgina Afrosiyobning o'zida Amir Temur hukmronligi davrida 80 ga yaqin hammom, qulay va gavjum 5 ta bozor bo'lgan. Tarixchi sayyoh Ibn Xaldunning hikoya qilishicha, Samarqandda «ogqar suv kirmagan biror ko'cha, biror hovli deyarli yo'q edi, faqat ba'zi uylargina bog'siz edi»². Odamlar ko'chalarda ariqlarda oqib o'tadigan toza zilol suvlardan ichimlik suvi o'rnida foydalanganlar. Amir Temur poytaxti Samarqand atrofidagi bog'i – rog'lar bilan o'rab olgan. Sohibqironning buyrug'i bilan bir-biridan go'zal o'ndan ortik. bog' barpo etilgan. Bog'i naqshi jahon, bori behisht, Amir-zoda Shohruh bog'i, Bog'i Buldu, Bog'i dilkusho, Bog'i zo-foh, Bog'i baland, Davlatobod, Bog'i Chinor, Bog'i nav, Bog'i jahonnamo shular jumlasidandir.

Tarixchi Ibn Arabshoh Amir Temur bog'lari to'g'risida bunday deb yozadi: «Temur Samarqandda ko'pdan-ko'p bo'stonlar barpo qilib, baland va mustahkam qasrlar buiyod etdi. Ularning har qaysisi harobatli tartibda, ko'rkam va ajib suratda edi. Bustonlar asosini mustahkam qilib, fahomatli mevali ko'chatlar bilan ularni bezadi. Ularning birini Eram bog'i, ikkinchisini Dune ziynati, yana boshqasini Firdavs jannati, uchinchisini Shimol bog'i, beshinchisini Oliy jannat deb atadi. Shuningdek ba'zi joylarni bo'zdirib, u bustonlardan xar biri ichida bir qasr qurdirdi. Bu qasrlarning qay biriga o'z majlislarini, o'z suratini turli shakllarda: birida kulib turgan, ikkinchisida qaxrlangan, o'zi qilgan janglar tasvirlarini, rasmiy tantanadagi sur'atlarini; podshohlar, amirlar, sayyidlar, ulsholar va ulug'lar bilan suhbat qurgan majlislarini; sultonlarning uning xo'zurida qo'l qovushtirib turishlarini, xizmat yuzasidan boshqa mamlakatlardan xo'zuriga kelgan ularning podshohi sultonlarining vakillarini, o'zining ov xalqalari-yu yashirin hiylalarini, Hind, Dashti (Qipchoq) va Ajam janglarida o'z zafarlari sur'atini, dushmanlarining qay ahvolda engilib qoch-ganini, o'z avlodlari, nabiralari, amirlari, qo'shinlari sur'atlarini; ayshu ishrat majlislari va sharoblari qadahlari-yu, qadahlari soqiylarini, o'z ulfati qo'shiqchilarining, turli maqomdagi gazalxonlik kuychilarining, huzuridagi sevgililarini (nikihidagi) pok xonimlarning va bulardan boshqa uning bir-biriga o'xshab, ulanib ketgan, uning butun umri mobaynida o'zga mamlakatlarda voqea bo'lgan hodisalar suratini tasvirlatdi. Bular hammasi hech bir nokissiz va ziyodasiz, qay tarzda yuz bergan bo'lsa, shundayligicha aks ettirildn. Bundan maqsadi o'zining ishlaridan g'oyibona xabardor bo'lib, ularning o'z ko'zy bilan mushohada etmaganlarga yaqqol namoyon qilib ko'rsatish edi»³.

Amir Temur yaratgan bog'lar go'zalligini ulardagi turli-tuman mevalarni va Er yuzida mavjud bo'lgan hayvon dunyosini, parrandalar tafsilotini tarifga olish uchun qalam ojizlik qiladi. A. Berdimurodovning «Amir Temurning Samarqanddagi bog'lari» turkum maqolalarida «Dilkusho bog'i» to'g'risida quyidagi satrlarni o'qiydiz: «Temur hijriy 788 yil (1397)ning kuzida xushmanzara Konigil vohasida yangi bog' barpo etishga buyruq berdikim, u o'zining go'zalligi bilan mamlakatdagi barcha bog'larda'n ajralib tursin... Samarqandda yashovchi O'rta Osiyoning eng mohir me'morlari tomonlari bir yarim ming gaz keladigan bog'ning asosiy gishtini qo'yidilar. Kirish

¹ Бердимуродов А. Амир Темурнинг Самарқанддаги боғлари. «Туркистон» 1992 йил 17 ноябр.

² O'sha joyda

³ Ибн Арабшох. Амир Темур тарихи. 2 китоб 82-83 бет

yug'llarini ajratdilar. Saroyning gumbazlari naqshlar bilan bezaldi, devorlar ustki koshinlar bilan koplandi. Bog'ning to'rt burchagida katta san'at va yuksak did bilan ishlangan, ajoyib buyoqlar berilgan shiyponlar qurildi. Bog' chorqirra xiyobonlarga va turli shakldagi bog'chalarga bo'lindi. Temur xiyobonlarning yullari chetiga mevali daraxtlar, ba'zilariga gul o'tkazishni xoxlardi. Bog' uning (Temurning) mayliga javob bergani uchun ham «Bog'i Dilkusho» deb ataldi. Bog'ning o'rtasida baland gumbazli uch oshyonli saroy qurildi.

1404 yilning sentabrida jahongir Temurning qabulida ispaniyalik elchi Klavixo bu bog'da favvoradan suv otilib turganligini, boqqa qiriladigan darvoza juda keng, yuksak oltin va boshqa qimmatbaho toshlar bilan bezatilganligini, ustiga taxtiravon o'rnatilgan oltita fil borligini yozadi»¹.

Amir Temurning muxoliflari uni kamsitishga urinib, Temur bosib olgan mamlakatlardan ustalar, me'morlar va olimlarni ko'chirib olib kelmaganda Samarqandda va boshqa shaharlarda bu darajada hashamatli, go'zal qurilish va binolar bo'lmas edi, deb isbotlashga bexuda urinadilar. Biz ulug' bobomiz Amir Temurning o'z yurishlari davrida minglab ustalar, me'morlar, qurilish ashyolari va boyliklarni Samarqandga olib kelganligini inkor etmaymiz. Jumladan, Samarqand, Shaxrisabz va boshqa shaharlardagi qurilish va me'morchilik ishlarida Sheroz, Tabriz, Isfaxon, Xorazmdan kelgan ko'plab me'morlar, musavvirlar va hunarmandlar ishlaganlar. Lekin asosiy ish boshqaruvchilar, mahalliy ustalar va me'morlar bo'lganlar, birinchi galda ularning milliy an'ana san'at ijodlari etakchi o'rinni egallagan. Darvoqe, Samarqand, Buxoro va Xorazmda hali Temur hukmronligigacha qurilgan va mavjud bo'lgan va shu kunlarga qad saqlanib kelayotgan tarixiy obidalar, o'lkamizda olib borilgan arxeologik qazilma yodgorliklarining guvoxdik berishicha, xalqimiz qadim-qadimdan qurilish va me'morchilik san'atida xayratomuz va noyob qobiliyat egalari o'lkasi bo'lganligini ko'ramiz.

Buyuk Amir Temurning moddiy madaniyat bobidagi bunyodkorlik faoliyatini uning avlod-ajdodlari, birinchi navbatda Ulug'bek (1394—1449) davom ettiradi. Taniqli olim Ashraf Ahmedovning «Ulug'bek» risolasida bunday deyiladi: «Ulug'bekning eng xayrli ishlaridan biri-bir vaqtning o'zida uchta shaxarda Buxoro (1417), Samarqand (1417-1420) va G'ijduvonda (1433) madrasa, ya'ni o'sha davrning oliy o'quv yurtini barpo etganligidir. Samarqandda buning uchun u bozor maydonini tanlaydi va 1417 yili bu erda Madrasa qurilishini boshlab, uni 1420 yili tugatadi. Samarqanddagi Madrasa qurilgan erni u Registon deb ataydi». Otaxon tarixchimiz Bo'riboy Ahmedovning ma'lumotlariga qaraganda, G'ijduvondagi Madrasa 1433 yilda ishga tushirilgan. Bulardan eng kattasi Samarqanddagi Madrasa xisoblangan: «Madrasaning tog' shukuxli xayati ustuxonband mustaxkamligidan falak binosidin tinchlikni olgon, yuksaklik jixati bo'lmish azamatnishon peshtoki ogirligidan eru zaminga zilzila solgon, aning oliy darajalik kungralarini qudrat ustasi falak ayvonining mukarnaskorligi birlan bir xilda yasag'on, lojuvard koshynlarini kazo naqqosh falakning charog'on yulduzlari birlan bir tartibda naqd qilub, alarga daxldor qilgon; qo'yosh kabi jilvasi, zaringor naqshlari go'zal falak gumbazi birla hamvazi erdi»². Madrasa ikki qavatdan iborat bo'lib, ellikta xujrasi bor edi. Ulug'bek madrasasida yuzdan ortiq talaba istiqomat qilgan va ta'lim olgan.

¹ «Туркистон», 1992 йил 21 ноябрь.

² Ашмедов Б. Улуғбек (ессе). Тошкент, 1989, 109 бет

Mirzo Ulug'bek dovrug'ini jaxonga tanitgan ulkan qurilishlardan yana bittasi 1420—1429 yillarda qurib bitkazilgan ulkan va xashamatli bino-Ulug'bek rasadxonasidir. Ulug'bek bu rasadxonaning dunyoda shu paytgacha bor bo'lgan barcha rasadxonalardan ulug' va xar tomonlama ustun bulishini o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan. Bo'riboy Axmedov bu xaqda shunday xikoya qiladi: «Biz quraturgan rasadxona barcha jixatlari bilan ash-Shammosiyadagidan ham, Kasiyundogidindan ham, Marogadagidan ham kam bo'lmasligi lozim». Ulug'bek bu o'rinda xalifa Ma'mun (813—833) zamonida, Bag'dod yonida qurilgan, Yaxyo ibn Mansur bosh bo'lgan mashxur-rasadxonani, Xolid ibn Abdumalik bosh bo'lgan Damishq rasadxonasini, Xalokuxon davrida (1256—1265) Marog'ada yirik qomusiy olim Nosiriddin Tusiy (1201—1274) raxbarligida qurilgan rasadxonalarni nazarda tutadi, albatta»¹.

Darhaqiqat, Ulug'bek rasadxonasining o'z davrida qiyosi yo'q edi. Rasadxona silindr shaklida, uch ashyonali qilib quriladi. Aylanasi 47, balandligi esa 31 metr atrofida edi. Rasadxona qurilishiga Ulug'bekning shaxsan o'zi, u yo'q paytlarda Qozizoda Rimiy, G'iyosiddin Jamshid va Ali Qushchilar boshchilik qilishadi.

Binoning sirti koshin va sirli parchinlar bilan bezatiladi. Olimlar va xizmatchilar uchun rasadxona atrofida katta-kichik xujralar quriladi.

Rasadxonaning boy kutubxonasi bo'lib, unda qariyb 15 ming kitob saqlangan.

Rasadxona etagida Mirzo Ulug'bek bobosi Amir Temur an'anasiga ko'ra ikkita bog' qurdiradi. Ularning biri Bog'i maydon, ikkinchisi Chinnixonona nomi bilan ataladi. Bog'i maydon o'rtasida qurilgai bino ikki qavatli bo'lib, devor va ustunlariga marmardan sayqal berilgan. Chinnixonadagi imoratlarning biri toshdan, ikkinchisi chinnidan bo'lgan. Chinni 1422 yilda Xitoydan keltiriladi.

Xullas, Mirzo Ulug'bek ham Amir Temur singari yaratuvchilik bunyodkorlik bilan shug'ullanadi. Xalq va davlat ehtiyoji uchun juda ko'plab binolar: hammomlar, karvonsaroylar, sardobalar qurdiradi. Umuman Temur va temuriylar o'zlaridan keyin moddiy madaniyat bobida ulkan merosni qoldiradilar. Temuriylar xalqimizning buyuk me'morchilik san'ati durdonalarini dunyoning juda ko'plab qit'alariga tarqatadilar. Shohrux va Husayn Boyqaro avlodlari, Alisher Navoiy xazratlari azmu qarori bilan Xurosonning turli shaxarlarida barpo etilgan ulkan va go'zal tarixiy obidalar, boburiylar sulolasining to 1850 yillarga qadar o'tgan davr mobaynida Afg'oniston, Hindiston va Pokiston hududlarida yaratgan me'morchilik san'ati namunalari o'zining go'zalligi va hashami bilan shu paytga qadar ham xarqanday ko'zni o'ziga maftun etib kelmoqda. Bu narsa Temur va temuriylar naslining, siz va bizning qalblarimizda o'z ota-bobo azlodlarimiz bilan xaqli suratda g'ururlanish va faxrlanish xis-tuyg'usini uyg'otadi.

3. MA'NAVIY MADANIYAT, ILM-FAN TARAQQIYOTI

Temur va temuriylar davrida ma'naviy madaniyat, ilm-fan g'oyat darajada rivojlanadi. Taniqli filolog olim Ochil Tog'ae'v «Oltin daraxt» maqolasida: «O'rta Osiyoda Madrasa ta'limi X asrlarda paydo bo'lgan, ammo uning xaqiqiy mukammal rivoji Amir Temur davriga to'g'ri keladi. Ba'zi manbalarda uni Sharqda oliy talimning asoschisi, deb ataydilar. Amir Temurning xarbiy, nazariy va amaliyot soxasidagi

¹ Ахмедов Б. Улугбек (эссе). Тошкент, 1989, 109 бет

kashfiyotlarining o'zi dorilfunundir»¹, deb ta'kidlaydi.

Milliy madaniyatimiz muxoliflari Temur va temuriylar davrida o'lkamizda fan va madaniyatning ravnaq topganligini Soxibqironning xarbiy safarlari chog'ida xorijiy yurtlardan fan, adabiyot namoyandalarini ko'chirib, Samarqandga olib kelganligi bilan bog'laydilar. Albatta, bu narsa xech qanday mantiqqa to'g'ri kelmaydi. Chunki, birinchidan, Amir Temurga qadar ham Turonzamindan dunyoni o'zlarining qomusiy ilmlari bilan lol qoldirgan buyuk alloma va siymolarning etishib chiqqanligidir. Bular Al-Xorazmiy, Al-Forobiy, Al-Beruniy, Al-Farg'oniy, Abu Ali ibn Sino, Al-Buxoriy, As-Samarqandiy, Ash-Shoshiy, Al-Javxariy va boshqalardir. Ikkinchidan, Amir Temurgacha ham juda ko'p mamlakatlarni zabt etib, ming-minglab ustalar, olimlarni o'z yurtiga asir qilib olib ketgan jaxongirlar bo'lgan, ammo u erlarda madaniy xayotda o'zgarish deyarli bo'lmagan. Tarixiy manbalarni guvoxlik berishicha, 1221 yilda Mo'g'ullar Buyuk Xorazmshohlar yurtini egallab, shaxar va qishloqlarni vayronaga aylantirib, axolini qirg'in qilganlar va yuz minglab eng zo'r ustalar, me'morlar, olim va mutafakkirlarni Chingizxon saltanatinig poytaxti Qoraqurimga olib ketganlar. Bo'lib o'tgan voqealardan 30—40 yilcha keyin Qoraqurimda bo'lgan italiyalik sayyohlar bu erda qariyb 2 million turli millatlarga mansub ustalar, olim va donishmandlarni ko'rganlar. Biroq ana shu olimlar, donishmandlar, hunarmand va ustalar o'zlaridan so'ng Qoraqurimda birorbir xotira qoldirdilarmi Yo'q, albatta.

Unda Temur zamonasida va undan keyingi davrda Turon yurtida ilm-fan, adabiyot va xullas, ma'naviy madaniyatning bu darajada barq urib rivojlanganligining sababi nimadaq Buning sabablari qo'yidagilardir:

1. Amir Temurning o'zi o'qimishli, savodxon va ma'rifatparvar inson bo'lgan. Faqat o'qimishli, savodli va ma'rifatparvar insongina olimu ulamo va ziyoning yurt taraqqiyoti va el farovonligi hamda madaniy jabhadagi qadrini biladi.

2. O'z ona tilidan tashqari fors va mo'g'ul tillarini yaxshi bilgan Amir Temur mamlakati taraqqiyotida, xalqning madaniy va ma'naviy kamolotida ilm-fan va ma'rifatning ahamiyatini juda-juda qadrlardi. Shu bois ulur amir o'z yurtida bo'lsin, harbiy yurishlar qilib borgan mamlakatlarida bo'lmasin, ularning millati, irqidan kat'i nazar, kasb-hunar egalari, ustalar, me'morlar, olimu fuzalolar, adabiyot va san'at arboblari juda-juda kadrlar, ular bilan doimo maslaxatlashar ularning fikr va xulosalariga doimo quloq solar ed¹. Ma'naviy madaniyat xodimlarining ishlash, yashash va ijod qilishlari uchun barcha shart-sharoitlarni yaratib berardi. Bu o'rinda «Temur tuzuklari»da quyidagilarni o'qiymiz: «Etinchisi- sayyidlar, ulamo-yu mashoyih oqilu donolar, muxaddis²lar, xabarchilar (tarixchilar)ni tanlangan e'tiborli odamlar hisoblab, izzatu hurmatlarini joyiga qo'ydim.

Sakkizinchi toifa — hakimlar, tabiblar, munajjimlar va muhandislarki, ular saltanat korxonasiga rivoj beruvchilardir. Ularni o'z atrofimga to'pladim»³.

Tarixchi Ibn Arabshoh haqiqatni tan olishga majbur bo'lgan: «Temur olimlarga mexribon bo'lib, sayyidu shariflarni o'ziga yaqin tutardi. Ulamolar va fozillarga to'la-to'kis izzat ko'rsatib, ularni xar qanday kimsadan batamom muqaddam ko'rardi. Ularning xar birini o'z martabasiga qo'yib, o'z ikromu hurmatini unga izxor etardi.

¹ «Ёш ленинчи», 1991, 13 март

² Muhaddis – Muhammad payg'ambar hayoti va faoliyati, diniy va ahloqiy ko'rsatmalari (Hadis) haqidagi rivoyatlarni to'plash bilan shug'ullanadigan olimlar.

³ Темур тузуклари. 55-56 бетлар.

Ular nisbatan o'z muruvvati bisotini yoyardiki, bu muruvvati uning xaybati bilan aralash edi. Ular bilan mazmunli baxs ham yuritar ediki, bu bahsida insofu xishmat bo'lardi.

..Temur tarix (kitob)lari, xudoning raxmati va salomi bo'lg'ur anbiyolar "Qissalarini, podshohlar siyratlari va o'tgan salaflar xaqidagi hikoyatlarni doimo- safarda ham, xadarda ham o'qitib, qunt bilan tinglar edi»¹.

Sharafiddin Ali Yazdiy «Zafarnoma» asarida Amir Temurning olim-ulamolar bilan bo'lgan suxbatlaridan birini keltiradi» Amir Temur yig'ilganlarga qarata murojaat qiladi: «Fan va dinning mashxur kishilari o'z maslaxatlari bilan podshohlarga yordam berib kelganlar, sizlar esa menga nisbatan bundan qilmayapsizlar. Mening maqsadim mamlakatda adolat o'rnatish, tartib va tinchlikni mustaxkamlash, fuqaroning turmushini yaxshilash, yurtimizda qurilishni kuchaytirish, davlatimizni rivojlantirishdir. Sizlar bu ishlarni amalga oshirishda menga o'z maslaxatlaringiz bilan ko'maklashishingiz kerak. Mamlakatning axvoli devonning suiste'mol qilinganligi va qilinayotganligi, oddiy odamlarning joylardagi xokimlar tomonidan qisib qo'yilishi kabi hollar hammadan ko'ra sizlarga ayondir. Shular xaqida ma'lumot bersangizlar, bu kabi adolatsiz ishlarni bartaraf etuvchi hamda shariat va qonunlarga muvofiq chora-tadbirlarni aytasangizlar yaxshi bo'lurdi». U o'z aytganlariga amal qilib, lavozimlarini suiste'mol qilgan og'li Mironshohni va nabirasi Pirmuhammadni xalq oldida qattik jazolaydi, so'ngra Mironshohni lavozimidan ham pastlatgan.

Albatta, Amir Temur yurtida ilm-fan axli, ijodkor uchun yaratilgan bunday shart-sharoit, g'amxo'rlik tufayli Samarqand dunyoning ma'rifat markazlaridan biriga aylanadi va uning dovro'g'i doston bo'ladi. Buni eshitgan, ilm-fanga xavas qo'yan ijodkorlar o'z ixtiyor va tashabbuslari bilan ma'rifat markazi Samarqandga kela boshlaganliklari extimoldan ko'ra xaqiqatga yaqindir. Ashraf Axmedov XIV asrning o'rtalarida Qozizoda Rimiy Turkiyaning Bursa, shahridan o'z ixtiyori bilan Samarqandga kelganligini hikoya qiladi. Ammo bu bilan biz ilm-ma'rifat va ijod axllarini Amir Temur o'z poytaxtiga olib kelganligini inkor etmoqdi emasmiz. Chet mamlakatlardan Samarqandga olib kelingan olimlar orasida Xu-somiddin Ibroximshoh Kermoniy singari tabib, mavlono Axmad kabi falakiyotshunos va boshqalarning bo'lganligi bu fikrimizga dalildir. Ammo Amir Temur bunday ijodkorlarni poytaxtiga olib kelib gunohi azimga botmagan va xato qilmagan demoqchimiz. Buyuk Soxibqiron tufayli, uning e'tibori, saxiyligi va Samarqandda ilm-fan, adabiyot taraqqiyoti uchun shart-sharoit yaratganligi evaziga bunday tafakkur va qobiliyat egalari jahonga tanilib mashxur bo'lgan bo'lsalar, ne ajabq

Xullas, aytmoqchisizki, Temur va temuriylar zamonasida Turonzamin o'lkasida fanning barcha soxalari gurkirab o'sadi, tabiy va gumanitar fanlar soxasida bir qator buyuk olimlar etishib chiqadi, ular jaxon madaniyati va faniga munosib xissa qo'shadilar. Xalq xo'jaligining turli tarmoqlarini rivojlantirish aniq fanlarning rivojlanishini talab qilgan bo'lsa, jamiyatning ma'naviy extiyoji gumanitar fanlarning taraqqiyotini talab etardi.

Temuriylar davrida ayniqsa falakiyotshunoslik fani yuksaladi. Bu o'rinda Ulug'bek Qozizoda Rimiy, Riyosiddin Jamshid va Ali Qushchilar ijodining kamolot cho'qqisiga ko'tarilganligini ta'kidlash joiz.

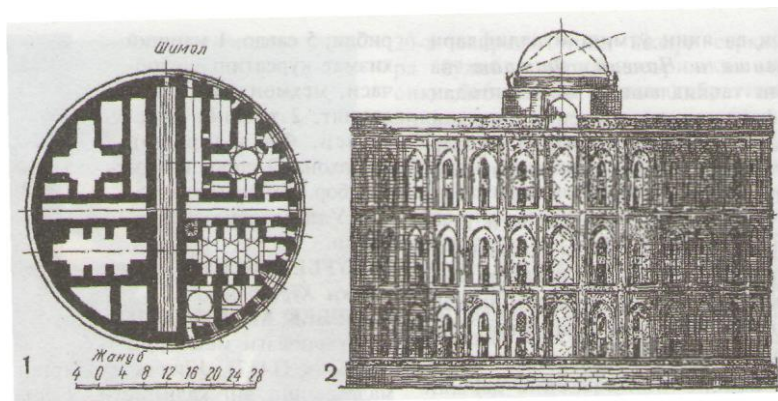
¹ Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. 2 китоб 71- бет

Gumanitar fanlar sohasida katta yutuqlarga erishiladi. Tarix ilmi bobida sohibqiron Amir Temurning Xarbiy zafarli yurishlarini o'zining «Zafarnoma» asarida yoritgan Sharafiddin Ali Yazdiy, «Zubdatut tavorix» («Tarixlar qaymog'i») asarining muallifi Hofizi Abro', «Matlaus-sa'dayn» («Ikki baxtning boshlanmasi»)ni yaratgan Abdurazzoq Samarqandiy, 7 jildlik «Ravzat us-safo» («Soflik bog'i») muallifi Mirxond, «Xulosat-ul axbor» («Xabarlar xulosasi»), «Xabib us-siyar» («Yaxshi xulqlar») asarlarining muallifi Xondamir, «Badoyiul-vaqoe» («Go'zal voqealar») asarini yozgan Zayniddin Vosifiy va boshqalar barakali ijod qiladilar.

Badiy ijod va tilshunoslikda Abduraxmon Jomiy, Alisher Navoiy, Davlatshoh Samarqandiy, Atoullo Husayniy, Koshifiy va boshqalar yuksaklik martabasiga erishadilar.

4. ULUG'BEK AKADEMIYASI

Mirzo Ulug'bek temuriyzodalar ichida fan va madaniyat taraqqiyotiga eng ko'p va

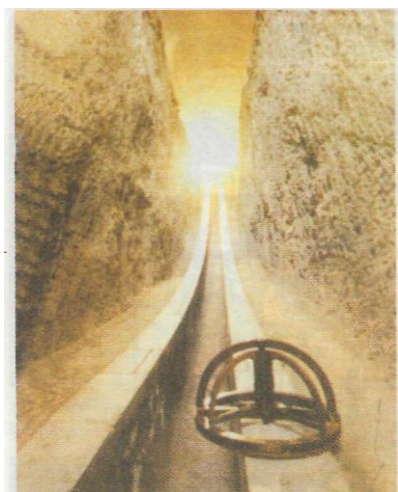

salmoqli hissa ko'shgan hukmdordir. U Samarqandda birinchifalakiyotshunoslik akademiyasiga asos solgan siymo sifatida dunyoga nom taratadi. Bu so'zlar rivoyat yoki afsona emas, balki jaxonning ulur allomalari tomonidan tan olingan xaqidadir.

Ulug'bek rasadxonasi tarhi

Ulug'bek akademiyasini tan olgan va dunyoga taratgan kishi- bu fransuz yozuvchisi, faylasufi va tarixchisi Volter (1694— 1778)dir. Bo'riboy Axmedov o'zining «Ulug'bek» kitobida Volterning quyidagi so'zlarini keltiradi. «Transoksianada uning

(Amir Temurning o'rniga taxtga chiqqan mashxur Ulug'bek Samarqandda birinchi akademiyaga asos soldi, yer kurrasini o'lchashni buyurdi va falakiyotshunoslik jadvallarini to'zishda ishtirok etdi»¹.

Chindan ham Ulug'bek tomonidan qurdirilgan rasadxona o'z davrining akademiyasi bo'lgan. Tarixchi olim, professor G. A, Hidoyatov bu xaqda haq gapni aytgan «Samarqandda barpo etilgan Ulug'bek rasadxonasi ulkan madaniy yutuq bo'lgan ediki, jihozi va ilmiy yutuqlari jihatidan unga teng keladigan rasadxona o'sha davrda ham, undan ancha keyin ham yaratilmadi. Rasadxonada 1018 ta yulduz tasvirlangan katalog tuzildi, yulduzlarning belgisi undan to'qqizigacha aniq bo'lgan turit burchaklari sinuslari va tangenslari natural

qiymatlarining jadvallari, shuning-dek er hududidagi ko'p sonli nuktalar koordinatalari

¹ Ахмедов Б. Улугбек (ессе). Тошкент, 1989, 112 бет

(kenglik va uzunlik)ni qamrab *Ulug'bek rasadhonasi* olgan jadvallar ishlab chiqildi. Rasadxonada Ulug'bekning bevosita rahbarligida o'tkazilgan ishlar uning matematika, geometriya va falakiyotshunoslik sohasida chuqur bilymlar sohibi ekanligidan guvovlik berar hamda bir qancha amaliy vazifa-lar echimi uchun katta ahamiyat kasb etardi»¹ Ulug'bekning bilimdonligi va maxorati to'g'risida G'iyosiddin Jamshid Koshiy 1417 yili Samarqanddan otasiga yozgan xatida quyidagilarni ta'riflagan: «Alloxga va Ne'matlariga ko'p shukurlar bo'lsinkim, etti iqlimning farmonbardori islom podshohi donishmand kishidurlar. Men bu narsani odob rasmi yuzasidan aytayotganim yo'q. Haqiqat shuki, avvalo u kishim Qur'oni Karimning aksariyat qismini yoddan biladilar. ... Arab tilining naxv va sarfini yaxshi biladilar va arabchadan g'oyat yaxshi yozadilar. Shuningdek u kishi fiqxdan ancha xabardorlar: mantiq, ma'nolarning bayoni va usullaridan ham xabardorlar.

U kishim riyoziyot (matematika) fanining barcha tarmoqlarini mukammal egallagan va shunday jiddiy mahorat ko'rsatganlarki, kunlardan bir kun otda ketayotib, 818 rajab oyining uninchi va o'n beshinchi kunlari orasidagi (milodiy 1415 yil 15—20 sentyabr) dushanba kuni yil mavsumining qaysi kuniga munosib kelishini aniqlashni istadilar. Shunga ko'ra, otda ketayotib, xayoliy xysob bilan Quyoshning taqvimi (o'sha kuni) bir daraja va ikki daqiqa ekanligini topdilar. Keyin otdan tushgach, (xisob to'g'riligini) bu bandan bechoradan so'rab oldilar...

...Inson bino bo'lganidan beri shu kungacha xali hech kimsa bu qadar aniq hisoblay olmagan edi.

Qisqa qilib aytmoqchimanki, u kishi bu fan sohasida g'oyat katta mahoratga erishganlar, yulduzshunoslikka Tallum amallarni yaxshi bajaradilar va chuqur dalillar bilan xuddi keragidek isbotlaydilar. «Tazkira» va «Tuhfa»dan shu qadar zo'r dars o'tadilarki, ularga hech qanday qo'shimcha kilishning hojati qolmaydi»².

Ulug'bek akademiyasida 1417 yilda dunyoning turli mamlakatlaridan kelgan olimlarning soni 100 dan oshib ketadi. Ular orasida adiblar, muarrixlar, xattotlar, musavvirlar, geograflar bor edi. Xususan, falakiyot va matematika sohalari olimlari sharafliroq va obro'lirok hisoblanganlar. Ayniqsa, bu borada Ulug'bek Qo-zizoda Rimiy, G'iyosiddin Jamshid Koshiy, Ulug'bekning sodiq shogirdi Ali Kushchi, Mavlono Muhammad Havofiylar eng salobatli va nufuzli bo'lganlar.

Ulug'bek madrasasi darsxonalarida o'quv mashg'ulotlarining boshlanishi 1420 yilga to'g'ri keladi. Vosifiyning bergan ma'lumotlariga qaraganda madrasaning birinchi mudarrisligiga Mavlono Muhammad Havofiy tayinlangan. Madrasa bitishga yaqin qolganda qurilishda mehnat qilayotgailar bu erga tashrif buyurgan. Ulug'bekdan kim madrasaga mudarris etib tayinlanadi deb so'rashgan. Savolga javoban Ulug'bek mudarrislikka barcha ilmlardan xabardor kishini topajakligini aytadi. Shunda oddiy xizmatkorlar qatorida gishtlar orasida eski kiyimda o'tirgan Mavlono Muhammad bu lavozimga men munosibman, deb o'zini tanishtiradi. Ulug'bek Mavlono Muhammadni imtihon k.i-ladi. Mavlono Muhammadning javoblaridan tula konikish 5^oosil qilgan Ulug'bek uni xdmomga olib borib yuviiti-rib, kiyintirishga farmon beradi. Madrasa ochilishidagi birinchi ma'ro'zaii Mavlono Muhammad uqiyydi, Ma'ro'zaning mohiyati

¹ Хидоятлов Г.А Менинг жонажон тарихим 184- бет

²Ахмедов Б. Улуғбек (ессе). Тошкент, 1989, 50-51 бет

shu kadar ilmiy va murakkab bo'lganki, uni xozir bo'lgan 90 olimdan fakat Mirzo Ulug'bek bilan Qozizoda Rimiy tushungan, xolos.

Madrasada ilohiyot ilmlaridan (Qur'on, hadis, tafsir.) tashqari, riyoziyot (matematika), xandasa (geometriya), ilmi xay'at (fayalakiyotshunoslik), tibbiyot (meditsina), tarix, geografiya, ilmi aruz (poeziya) singari dunyoviy ilmlar ham o'qitilgan.

Mirzo Ulug'bekning avlodlariga qoldirgan ilmiy merosi — asarlariga kelsak ular son jihatidan ko'p emas. Ularning eng asosiysi «Zij»i bo'lib, bu asar «Ziji Ulug'bek», «Ziji Ko'uragoniy» nomlari bilan mashhur. Undan tashqari Ulug'bek matematikaga oid «Bir daraja sinusni aniqlash haqida risola», falakiyotshunoslikka oid «Risolai Ulug'bek» (yagona nusxasi Hindistonda, Aligarx universiteti kutubxonasida saqdanadi), tarix ilmiga bag'ishlangan «Tarixi arba' ulus» («To'rt ulus tarixi») va musiqiy ilmlarni o'z ichiga olgan «Risolai' dar ilmi musiqa» («Musiqa ilmi haqida risola») kabi risolalarini yozgan.

Ulug'bek «Zij»i o'zining tarkibiga ko'ra, VIII - XI asrlarda boshlangan falakiyot ilmiga oid an'anani davom ettirgan bo'lsa-da, uning ilmiy saviyasi va pog'onasi ilgarigi «Zij»lardan ancha yuqori bo'lgan. Bu asar kirish qism, muqaddima va to'rt maqoladan iborat. Ulug'bek asarning kirish qismida Qur'ondan oyatlar keltirib, falakiyotga oid ko'zatlarning zarurligini nazariy jihatdan asoslamoqchi bo'ladi.

«Zij»ning biriichi kitobi yetti bobdan iborat bo'lib, u yeralar va kalendarlar masalalariga bag'ishlangan.

Ikkinchi kitob 22 bobdan iborat. Unda matematika va sferik falakiyotshunoslik muammolari ustida so'z boradi. Undan tashqari ana shu ikkinchi kitobda va uchinchi kitobda sinuslar va tangenslar jadvallari keltiriladi. Kitobning to'rtinchi bobida Ulug'bek ekleptikaning (falakul buruj osmon ekvatoriga ogish burchagining) mitsdorini keltiradi.

«Zij»ning uchinchi kitobi 13 bobdan iborat bo'lib, faqat falakiyotshunoslik masalalariga bag'ishlangan. Bunda Quyosh, Oy va besh sayyoraning harakatlari haqida so'z boradi.

Ulug'bek asarining oxirgi — to'rtinchi kitobi ikki bobdan iborat bo'lib, u asosan ilmi nujumga bag'ishlangan. Tarixchi olim Abdulahad Muhammadjonov Ulug'bek jadvallari to'g'risida bunday deb yozadi: «Ulug'bekning astronomik jadvali o'sha zamondagi shunga o'xshash jadvallar orasida yuksak darajada aniqligi bilan ajralib turadi. Masalan, falak alburj tekisligining xatti istivoga og'maligi Ulug'bek jadvalida 23 daraja, 30 daqiqa, 17 soniyaga teng bo'lib, hozirgi hisob bo'yicha u 23 daraja, 30 daqiqa, va 49 soniyani tashkil etadi. Bu ikki raqam o'rtasidagi tafovut hammasi bo'lib, minus 32 soniyaga teng, xolos. Shunindek, Ulug'bekning yil hisobini hozirgi aniq hisob-kitoblarga solishtirgudek bo'lsak u bor-yo'g'i 1 daqiqa-yu 2 soniyaga farq qiladi. Bular XV asr uchun g'oyat yuksak aniklik bo'lib, hozirgi zamon o'lchovlariga juda yaqindir»¹.

Ulug'bekning «Risolai Ulug'bek» asari hali o'rgapilmagan. Bu noyob asarning urganilishi Ulug'bekning ijodipish' yangi qirralarini ochishga yordam beradi. Buyuk olimning «Tarixi arba' ulus» («To'rt ulus tarixi») asarida turklarning avlod-ajdodlari, mo'g'ul qabilalari hamda Chingizxon vafotidan keyin tashkil topgan Ulug' yurt, Juchi, Chigatoy va Elxoniylar ulusining tarixi berilgan.

¹ Мухаммаджонов А. Улугбек академияси. “Ўзбек адабиёти ва санъати”, 1993. 29 январ

Ulug'bek akademiyasining ko'zga ko'ringan namoyandalaridan biri G'iyosiddin Jamshiddir. «Ulug'bek bilan hamnafas ijod qilgan Jamshid «Ziji hoqoniy», «Bog'lar sayri» va «Osmon narvoni», matematikaga bag'ishlangan «Xorda va sinuslar haqida risola», «Hisob kaliti» va «Doira haqida risola» asarlarini yozgan.

Mirzo Ulug'bekning yana bir safdoshi Qozizoda Rimiydir. Ulug'bek uni ustozim deb e'zozlaydi. Zero, Rimiy 1360 yilga yaqin to'g'ilgan bo'lib, 20-25 yoshlar atrofida, ya'ni Ulug'bek to'g'ilmasdan ilgari Samarqandga kelgan va Temur safiga o'tgan. Shu bois Ulug'bek Qozizoda Rimiy, Mavlono Ahmad kabi zamonasining buyuk falakiyotshunoslari ta'sirida shakllanadi va uning bu fanlarga qiziqishi ortib boradi.

Ulug'bek akademiyasining iste'dodli vakillaridan yana biri Ulug'bekning ishonchli va sodiq shogirdi Ali Qushchidir (1403 -1474). Ulug'bek Ali Qushchi Samarqandiyini o'z o'g'illari Abdullatif va Abdulazizlardan azizroq va qadrliroq hisoblar va uni «farzandi anjumand» der edi. Ali Qushchi zamonasining Ptolomeyi deb nom olgan. Uning falakiyot, arifmetika va algebraga oid oltita asari bor, Ali Qushchi falsafa ilmining katta bilimdoni bo'lib, butun dunyo moddiy zarrachalardan tashkil topgan deb hisoblaydi.

1449 yilda Ulug'bekning fojeali o'limidan so'ng u tuzgan akademiya ham tarqalib ketadi. Ali Qushchi yana Samarqanddan Tabrizga boradi, u yerdan 1473 yiln Istanbulga o'tadi. Turkiya sultoni Muhammad Fotih uni katta hurmat bilan qarshi oladi. Ali Qushchini As - Sofiya madrasasiga bosh mudarris etib tayinlaydi. Ali Qushchi bu yerda rasadxona qurdiradi, «Zij»ini Turkiyada tarqatadi. Turkiya orqali «Zij» Yevropaga tarqaladi. Bugungi kunda «Zij»ning dunyoda 120 ga yaqin forsiy va 15 dan ortiq arabiy nusxalari mavjud.

Ulug olim Ali Qushchi 1474 yil 17 dekabrda olamdan o'tadi. Uning qabri Ayyub Sulton qabristonidadir.

Shunday qilib Mirzo Ulug'bek jahon fani va madaniyati taraqqiyotiga buyuk hissa qo'shadi. Tarixchi olim Bo'riboy Ahmedov aytganidek, Mirzo Ulug'bek "...tirikligidayoq o'z iga haykal o'rnatib ketdi"¹. Ulug'bek «Zij»i buyuk bir falakiyotshunoslikka oid asar bo'lib, u o'rta asrlarda va undan ancha keyin ham Hindistondan to Atlantika okeanigacha bo'lgan hududda falakiyotshunoslikning rivojlanishiga ulkan ta'sir ko'rsatadi. Ulug'bek to'g'risida uning zamomdoshi Abdurazzo Samarqandiy:

- Chun Ulug'mirzo har ilmi handasa,
Natavon aft har hazoron madrasa

(geometriya ilmida minglarcha madrasalardan ham Ulugbekdek olimni topolmaysan)
desa, Hazrat Alisher Navoiy Ulug'bekka qo'yidagicha ta'rif beradi:

Temurxon naslidin sulton Ulugbeq,
Ki olam ko'rmadi sulton aningdek.
Aning abnoi jinsi bo'ldi barbod,
Ki davr ahli biridii aylamas yod.

¹ Аҳмедов Б. Улуғбек (ессе). Тошкент, 1989, 229 бет

Valek ul ilm sori topti chun dast,
Ko'zi olinda bo'ldi osmon past.
Rasadkim bog'lamish zebi jahondir,
Jahon ichra yana bir osmondir.
Bilib bu nav' ilmi osmoniy,
Ki andin yozdi «Zichi Ko'ragoniy».
Qiyomatga deganda ahli ayyon,
Yozarlar oning ahkomidin ahkom.

Xullas, millatimiz fahri hisoblanmish Mirzo Ulug'bekning nomi asrlar osha avlodlarimizning dunyog'arashini shakllantirishda fahrlanish, vatanparvarlik g'oyasining ma'naviy ozuqasi bo'lib xizmat qilaverishiga ishonchimiz komildir.

5. TARIXSHUNOSLIK

Temuriylar sulolasi hukmronligi davrida tarixshunoslik fanining ham buyuk namoyandalari yetishib chiqadi. Bunga shaxsan sohibqiron Amir Temurning tarix faniga bo'lgan katta hurmat va e'tiqodi sabab bo'lgan bo'lsa ajab emas.

XV asrda tarix ilmi sohasida yozilgan asarlarni sanab ko'rsatishning o'zi temuriylar davrida bu tarmoqning nechog'lik taraqqiy etganligidan guvohlik beradi. Ana shunday tarixiy manbalar ichida hozirgacha yetib kelgan, fors tilida yozi1gan Nizomiddin Shomiyning «Zafarnoma», Hofizi Abro'ning «Zubdat at-tavorix», Sharafiddin Ali Yazdiyning- «Zafarnoma», Fasih Ahmad Havofiyning «Mujmali Fasihiy», Abdurazzoq Samarqandiyning «Matla us-sa'dayn», Mirxondning «Ravzat us-safo», Xondamirning «Habib us-siyar» va Ibn Arabshohning arab tilida yozilgan «Ajoyib al-mavdur fi tarixi Taymur» asarlaridir. Bu ro'yxatga yana 1404 yilda Samarkandga, Amir Temur huzuriga tashrif buyurgan ispan sayyohi Ryui Gonzales de Klavixoning safar xotiralarini ham kiritish maqsadga muvofiqdir. Yuqorida ismlari sanab o'tilgan asarlar orasida Dofizi Abruning «Zubdat at-tavorix» (1423—1427) va Sharafiddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma»si (1424-1425) tarixiy kechinma va voqealar bayonining izchilligi va batafsilligi bilan ajralib turadi.

Sharafiddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma» asarida sohibqiron Amir Temur tarixiga oid ma'lumotlardan tashqari Temurdan oyadingi o'tgan davr tarixi haqida ham bag'oyat qiziqarli ma'lumotlar berilgan. Muallif bu asarni temuriylardan Shohruhning o'g'li Ibrohim Sultonning tashabbusi bilan yozgan. Ibrohim Sulton bobosi Temur haqida mahsus kitob yozdirishni niyat qilgan va 1419-1420 yillarda turli kotiblar - baxshi va munislar tomonidan Temur haqida turkiy hamda forsiy tilda yozilgan mavjud ma'lumotlarni to'plash - haqida farmon bergan. To'plangan ma'lumotlar bo'lgan vapaqalarni o'z ko'zi bilan ko'rgan kishilar hikoyasi bilan taqqoslangan so'ngra Sharafiddin Ali Yazdiyga bu hujjatlar bilan tanishish va Ibrohim Sultonga axborot berish topshirilgan.

Taniqli sharqshunos olim Asomiddin O'rinboyev «Sharq yulduzi» jurnalining 1992 yil 3- sonida bosilgan «Temuriylar davrining nodir yodgorligi» maqolasida quyidagilarni hikoya qiladi: «Zafarnoma»ning Temur tarixidan baxs etuvchi asosiy qismida Sharafiddin Ali Yazdiy shunday yozadi: «Podshohlikning barcha

tomonlaridada Temur haqidagi turkiy va forsiy tillarda bayon etilgan hikoyalarning hamma she'riy hamda nasriy nusxalari to'plab bo'lgach, ular bilan tanishish uchun uchta gurux tuzilgan, turkiy va forsiy tillarning bilimdonlari ikki guruhni, voqealarni. o'z ko'zlari bilan ko'rganlar esa bir guruhni tashkil etgan. Dastlab Temur haqidagi har bir hikoya o'qilgan, agar u voqea bayoni o'z ko'zi bilan ko'rgan kishining talqiniga to'g'ri kelmay qolsa, Ibrohim Sulton haqiqatni topish uchun turli shaharlarga choparlar yuborib, mazkur voqeagani Temurning boshqa zamondoshlaridan surishtirib ham qo'shimcha ma'lumotlar to'plagan. Ibrohim Sulton aytib turgan va asarning dastlabki xomakisi qalamga qalamga olingan. Ana shu asosda Sharafiddin Ali «Zafarnoma» asarini yozgan. Ibrohim Sultonning buyrug'iga muvofiq kitobni bitish vaqtida sanalar, joy nomlari, ularning oraliq masofa haqidagi barcha ma'lumotlar juda sinchiklab tekshirilishi shart bo'lgan».

«Zafarnoma» asarini yozishda Sharafiddin Ali Yazdiyning shaxsiy kuzatishlaridan ham keng foydalanilgan. Muallifning rejasi va niyatiga ko'ra, asar muqaddima va uch maqoladan iborat bo'lishi lozim edi. Birinchi maqolani Temurga, ikkinchisini Shohruhga va uchinchi Ibrohim Sultonga bag'ishlashga mo'ljallangan. «Zafarnoma»ning faqat birinchi qismi bizgacha yetib kelgan, xolos. Boshqa ikki maqola esa yo'q - ular Sharafiddin Ali Yazdiy tomonidan yozilmagan yohud yozilgan bo'lsa-da, yuqolib ketgan bo'lishi mumkin.

«Zafarnoma» xalq ommasi o'rtasida zo'r qiziqish o'yg'otdi va katta shov-shuvlarga sabab bo'ldi. Bu haqda Sharafiddin Ali Yazdiyning zamondoshi, tarixshunos olim Abdurazzoq Samarqandiy bunday deb yozgan edi: «Qutli (fol) bu yilning (828) (1424—1425) nodir voqealaridan (biri) «Zafarnoma» nomli ajoyib kitobning bitilishidir. Bu kitobni qalami husni xat bituvchi jahon xushta'blarining nozik so'zlisi, Eronning eng fazilatli kishisi, oqillik burjining ravshan yulduzi, matonat qutichasining durri, Ollohning rahmatiga cho'milgur mavlono Sharafiddin Ali Yazdiy yozib tamomlagan hamda mushkin raqam bilam xosu omning dimog'iga anbab bo'y nasim etkazgan, so'z ulo'g'iligini javza chuqqisidan yuqori o'tqazgan».

«Zafarnoma» XV va XVI asrlarda vdhramonlik qis-sasi janrida o'zbek tilida ikki marta — shoir Lutfiy va fors tilida mashxur shoir Abdurahmon Jomiyning jiyani Xotifiylar (vafoti 1521) tomonidan nazm etilgan. Undan keyin ham bu tarixiy asar bir necha marta turli tillarga ko'chirilgan.

Endi mashhur tarixchi Sharafiddin Ali Yazdiy shaxsi haqida to'xtaladigan bo'lsak u Eronning Yazd shahridan uncha uzoq bo'lmagan Taft mavzeida to'g'ilgan (to'g'ilgan yili noma'lum). 1415 va 1435 yillar orasida temuriylardan bo'lgan Ibrohim Sulton hizmatida bo'lgan. Bu yillarda Ibrohim Sulton Eronning Fors o'lkasida hukmroni edi. 1442—1446 yillarda esa Yazdiy Sultoniya, Qazvin, Ray va Ko'mni o'z ichiga olgan viloyatning hokimi bo'lmish Mirzo Muhammad Sulton saroyida hizmat qilgan. 1446 yilda temuriylar saltanatining oliy hukmdori Shohruh o'ziga bo'ysunishdan bosh tortgan nabirasi Mirzo Muhammad Sultonga qarshi qo'shin tortib boradi va uni isyonkorlikka undagan maslahatchilarini va tarafdorlarini qatl ettiradi. Gunoxkorlar qatorida Sharafiddin Ali Yazdiy ham bor edi. Shohruh huzurida bo'lgan uning sevimli nabirasi Abdullatif (Ulug'bekning o'g'li) Ali Yazdiy qattiq so'roq qiladi. Bundam qoniqish hosil qilgan Shohruh Yazdiy jazolashni o'z nabirasiga topshiradi. Abdullatif esa Sharafiddin Ali Yazdiy tezda Xirotda jo'natib yuboradi va o'limdan saqlab qoladi.

Ammo manba-larga qaraganda, u tezda yana o'z ona shahriga qaytib keladi. Bu voqea 1447 yilda sodir bo'lgan: muysafid, mashhur tarixchi Sharafiddin Ali Yazdiy bilan 6 yoshdagi kelajak allomasi Alisher Navoiy Taft shahriga otasi Riyosiddin bilan tashrif buyurganda uchrashgan. Filolog olim Aziz Qayumov qayd etganidek: «Alisherning Sharafiddin Ali Yazdiy bilan bo'lgan bu uchrashuvi ramziy ma'no kasb etardi... Bolaligida Ali Yazdiy tavajjuhiga sazovor bo'lgan Navoiy keyinchalik o'z zamonasining zukko tarixchilariga homiy va ustoz bo'ldi. Chunonchi, balxlik Sayd Xonshohning og'li Mirxond Navoiyning taklifiga binoan umumiy tarix bo'yicha katta asar yaratdi. Bu haqda Navoiy bunday deb yozgan: «Bu faqir iltimosi bilan ofariniydin bu kungacha tarixi jomiy bitibdurkim, tasifiga etibdur, insholloh tugaturga tavfiq topgaykim, tavorix orasida andin muayyanroq, tarix bo'lmagusidir»¹.

Xullas, Alisher Navoiy xomiyligida, Mirxonddan tashqari Xondamir, Vosifiy va boshqa tarixchilar kamolot shohsupasining yuqorisiga ko'tariladilar.

Alisher Navoiyning bu qadar yuksak bahosiga musharraf bo'lgan tarixshunos olim Mirxondning asari etti jildli bo'lib (so'nggi ettinchi jildi musavvada tarzida qolgan va nabirasi Xondamir tomonidan poyoniga etkazilgan), u «Ravzat us-safo fi siyrat ul-anbiyo va-l-muluk va-xulafo» («Payg'ambarlar, podsholar va xalifalarning tarjimai hollari haqida poklik bog'i») deb nomlanadi. Oltinchi jildi 1494—1496 yillari, ettinchi jildi 1521 yilda yozib tamomlangan. Xondamir nomi bilan shuhrat g'ozongan G'iyosiddin ibn Xumomuddin ibn xoja Jaloliddin ibn xo'ja Burxonuddin (880—1475/76—941/1534) Alisher Navoiyning zamondoshi, yoshligidan to Navoiy fotigacha uning kutubxonasida xizmat qilgan va uning choshpirigiga binoan Sharq xalqlari tarixiga oid asarlar qoldirgan.

Alisher Navoiy vafot etgach, Xondamir (909) 1503 yildan e'tiboran Xurosondagi siyosiy voqealar girdobiga tuhib qoladi. U dastlab Balxda Sulton Xusayn Boyqa-roning to'ng'ich og'li Badiuzzamon saroyida xizmatda bo'ladi. Shu paytda Badiuzzamon Qunduz hokimi Xusravshoh (1500/01 - 1510)ga elchi yuborib, uni Shayboniyxon hujumidan ogohlantiradi va birgalikda Xurosonni himoya qilishga chaqiradi. Xondamir shaxsan Badiuzzamonning topshirig'iga binoan Xusravshoh xhuzuriga borgan elchilar safida bo'lgan. Bundan tashqari Xondamir Badiuzzamonning topshirig'iga binoan Shayboniyxonga qarshi ittifoqni tashkil etish maqsadida Qandahor hokimi huzuriga ham jo'natilgan. Ammo Badiuzzamon qizining to'satdan vafot etishi bu safar rejasiga to'sqinlik qiladi va Xopdamir Hirotga qaytadi. U 1506 yilda Shayboniyxon tomonidan Hirotning egallanishining shaxsan ishtirokchisi bo'lgan va Hirotni topshirishda shartlar ishlab chiqishda bevosita qatnashgan.

Temuriylar sulolasining qizg'in himoyachisi va tarafdori bo'lgan Xondamir Shayboniyxon hukmronligi o'rnatilgan Hirotga qola olmas edi. 1507-1510 yillarda u Shimoliy Afg'onistonda joylashgan Basht qishlogida badiiy ijod bilan shug'ullanadi. Hirotni safaviylar sulolasidan bo'lgan Shoh Ismoil egallagach (1510), Xondamir Hirotga qaytib keladi. Shoh Ismoil vafotidan so'ng (1527) u butunlay Hirotga ketadi va Qandahorga, u yerdan Hindistonga — Zahiriddin Muhammad Bobur huzuriga (1528) boradi.

Xondamir Agrada Boburning eng yaqin odamlari qatoridan joy oladi va uning 1529 yilda Bengaliya va Gang daryosi sohillari bo'ylab uyushtirgan harbiy yurishlarida

¹ Аlisher Навоий. Тошкент. “Камалак” 1991, 17 бет

qatnashadi. Bobur vafoti (1530) dan so'ng uning o'g'li Humoyun xizmatida bo'ladi (1530—1556). Xondamir Humoyun saroyida bo'lgan chog'ida «Humoyunnoma» asarini yozadi va bu xizmatlari evaziga u «Amir al-muarrixin» (" Tarixchilar amiri») unvonini oladi. 1534 yilda Xondamir Xumoyun bilan Manduga qaytib kelayotganda vafot etadi. Xondamirning o'z vasiyatiga binoan u Dehlidagi mashxur qabristonga, Nizomiddin Avliyo va Xusrav Deqlaviylar yoniga dafn etiladi.

Sharqshunos olim D.Yu.Yusupovning ma'lumotlariga qaraganda, tarixchi olim Xondamir o'zining 63 yillik umri davomida taxminan o'n uchta asar yozgan bo'lib, ulardan bizgacha sakkiztasi yetib kelgan. Bular quyidagilardir: «Ma'osir ul-muluk» («Hamasr podshohlarining tarixi»). U Alisher Navoiyning iltimosiga ko'ra va unga minnatdorchilik izhor etish tariqasida 904 (1498-^1499) yilda yozilgan. Bu asar podshoh hamda qadimgi donishmandlarning xayrli ishlari haqida aytilgan hikmatnoma gaplarni o'z ichiga oladi. Jumladan, Qayumarsdan Anushiravongacha, Odam Atodan Buzurgmehrgacha bulgan hamda Muhammad paygambar va imomlar haqida bitilgan naqlardan iborat. So'ngra muallif ummaviylar, abbosiylar, somoniylar, g'aznaviylar va boshqa sulolalarga tegishli hukmdorlar tarixi va shular qatorida Qurd podshohlari va turk hoqonlari tarixini yoritgan. Asarning Oxirgi qismida Husayn Boyqaro va Alisher Navoiyga zamondosh bo'lgan hukmdorlar, olimlar va donishmandlar haqida ma'lumotlar yoritilgan.

«Xulosat ul-axbor fi bayon ul-ahvol ul-ahyor» («Xayrli kishilar ahvolini bayon etish borasida xabarlar xulosasi») 904 (1498—1499) va 905 (1499—1500) yillar orasida yozilgan va Alisher Navoiyga bag'ishlangan asar. Unda Husayn Boyqaro va Alisher Navoiy zamonida Hirot va uning atroflarida olib borilgan ulkan qurilishlar (madrasalar, hammomlar, rabotlar, bog'lar, ko'priklar va boshqalar), shuningdek o'sha zamonda o'tgan shoirlar, olimlar, donishmandlar, san'atkorlar xaqida qimmatli ma'lumotlar bor.

«Makorim ul-ahloq» («Olijanob xulqlar») asari Alisher Navoiyga minnatdorchilik ramzida yozilgan, lekin Navoiy vafot etib, Xondamir unga kitobni taqdim etishga ulgurmaydi. Unda olim Navoiyning yuksak insoniy fazilatlarini, olijanob ahloqi, asarlari, uning tashabbusi bilan qurilgan binolar, shoirning zamondoshlari bo'lgan shoir, olim va fozil kishilar, shuningdek Xurosonning o'sha davrdagi ijtimoiy-siyosiy ahvoli, Navoiy bilan Husayn Boyqaro orasidagi munosabatlar xususida hikoya qiladi.

«Dastur al-vuzaro» («Vazirlar uchun qo'llanma») Alidher Navoiy iltimosiga muvofiq 9-06 (1500—1501) yilda yozilgan. Husayn Boyqaro va uning vaziri Amir Kamoliddin Mahmudga bag'ishlangan asar. Oradam to'qqiz yil o'tgach, 916 (1509) yili qayta ishlangan va kengaytirilgan. Unda Sharq mamlakatlarining VII —XVI asrlardagi tarixi, jumladan, Movarounnahr va Xurosonda temuriylar sulolasi inqiroziga qadar o'tgan vazirlar, Chingizxonning vaziri, keyinroq mo'g'ullarning Xitoydagi noibi, xorazmlik Mahmud Yalavach hamda uning o'g'li Chig'atoy xonlarining Movarounnhrdagi vaziri Mas'udbek to'g'risida ma'lumotlar bor.

«Noman nomi» («Atoqli nomalar»)da 928 (1521-1522) yilgacha kechgan voqealar bayon qilinadi. Bunday asar 929 (1523) yilgacha yozilgan deyish mumkin, Boshqa nomlari «Insho-i G'iyosiddin»yoki «Insho-i G'iyosiy». Kitob insho ilmiga oid, («statistika: turli maktub va farmonlarni yozish qoidalarini o'rgatuvchi fan») Sharq mamlakatlarida o'tgan turli tabaqadagi tarixiy shaxslarga (shohlar, amirlar, sadrlar, qozilar, shayxlar, shoirlar) mansub maktublar namunalarini o'z ichiga oladi. Unda yana

podsho va xonlariing yorliq hamda farmonlaridan namunalar va farmonlarni bitish tartiblari ham bayon etilgan. Asarning qimmatligi yana shundaki, u ba'zi bir muhim mansablarning (muhtasib, parvonachi, munshiy, mustafiy, ihtisob (muhtasib), qalantar, mubashshir, hofizlar) kelib chiqishi hada bunday mansab egalarining haq-huquqlari, vazifalari xususida ma'lumotlar beradi.

Manbadagi ma'lumotlarga ko'ra, Mirxondning «Ravzat us-safo fi siyrat ul-anbiyo val-muluk val-xulafo» («Xalifalar, podsholar, avliyolar hayotiga oid musaffolik bog'i») nomli asarining tugallanmay qolgan ettinchi jildini Xondamir 929 (1522—1523) yilda yozib tamomlagan. Xondamirning eng yirik asari «Habib us-siyar fi axbor afrod ul-bashar» («Inson zoti xabarlar va do'stning tarjimai holi»)dir. Bu asar 927 (1520-1521) — 930 (1523—1524) yillar davomida yozilgan va vazir Karimuddin Xoja Habibulloh Sovajiyga bag'ishlangan. Ushbu asarda qadim zamonlardan to 1524 yilga qadar Sharq mamlakatlari, jumladan Eron, Afg'oniston, Iroq va O'rta Osiyo mamlakatlarida bo'lib o'tgan voqealar hikoya qilingan.

Xondamirning yana bir asari - «Humoyunnoma»dir. Bu asar «Qonuni Humoyun» nomi bilan ham mashxur bo'lib, Hindiston podshohi, Boburning o'g'li Humoyunga bashlangan, «Humoyunnoma» 941 (1534—1535) yilda yozib tamomlangan. Asarda Humoyun podsholik qilgan davrda Hindistonda joriy etilgan yangiliklar, aholining uch tabaqaga, hokimiyatning esa turt idora usuliga bo'linishi va Humoyun tomonidan amalga oshirilgan me'morchilik qurilishga oid ma'lumotlar o'rin olgan. Xondamirning boshqa beshta asarining faqat nomlarigina ma'lum, xolos. Bular: «Osor ul-muluk val-anbiyo» («Podshoh va payg'ambarlar haqida hikoyalar»), «Axbor ul-axyor» («Yaxshi insonlar haqida xabarlar»), «Muntahibi tarixi vassof» («Vassof tarixidan saylanma»), «Javohir ul-axbor» («Xabarlar gavxarlari») va «G'aroyib ul-asror» («Qiziqarli sirlar»)dir. Xondamir o'z zamonasining yetuk vakillaridan biri bo'lgan. U nafaqat mashxur tarixshunos olim, ayni zamonda «Noqiy» taxallusi bilan yaxshigina she'rlar ham ijod etganligini Alisher Navoiy alohida ta'kidlab o'tgan.

Xullas, temuriylar sulolasi homiyligida fan va madaniyatning barcha sohalari qatorida o'lkamizda tarixshunoslik fani sohasida ham kattagina muvaffaqiyatlarga erishiladi. Ana shu davrda yaratilgan ulkan tarixiy merosni chuqur va atroflicha o'rganib, uni hozirgi va kelgusi avlodlarga yetkazish O'zbekiston tarixshunos va sharqshunoslarining olijanob burchidir.

6. XALQ OG'ZAKI IJODI. BADIYY ADABIYOT RAVNAQI

Qadimdan xalqimiz o'zining boy og'zaki ijod durdonalari bilan mashhur. Temur va temuriylar sulolasi davri bundan mustasno emas. Bu davrda xalq yangidan-yangi dostonlar, qissalar, ertaklar, afsona va rivoyatlar, latifalar, qo'shiklar, maqollar yaratadi. Bu ijod sarchashmalarida tun bilan kun, issiq bilan sovuq, o't bilan suv, adolat bilan adolatsizlik yaxshilik bilan yomonlik, mardlik bilan nomardlik, sezgirlik bilan log'aydlik kabi bir-biriga mutlaqo zid va qarama-qarshi kuch va g'oyalar to'qnashadi va oqibatda ijobiy kuch va g'oyalar tantana qiladi. Albatta, bu yerda xalq ommasining istak-xohishi, orzu-armoni o'z ifodasini topadi. Yaqin-yaqin kunlarga qadar kommunistik mafkura ta'siri va siquvi ostida xalq og'zaki ijodi namunalari zamon zayliga mos bir tarzda buzib xalqqa yetkazildi, haqiqiy xalq og'zaki ijodi mevalarini

qanday bo'lsa, shundayligicha avlodlarga yetkazishda ziyolilarimizda jur'at va jasorat etishmadi. Bunday noto'g'ri, bir tomonlama yondashuvni ulug' bobomiz Amir Temur faoliyatiga berilgan bahoda ham ko'ramiz. Buyuk sohibqiron obrazi shu paytgacha qadar faqat qora buyoqlarda: bosqinchi, kallakesar, qaroqchi, jallod, o'g'ri timsolida talqin etildi. Ulug' va engilmas sarkarda, buyuk va donishmand davlat arbobi, ma'rifatparvar va elsevar amir, madaniyat va islom dinining himoyachisi Amir Temurning beqiyos, olijanob insoniy fazilatlarini va xislatlari, uning dono aql-farosati va uddaburonligini tarannum etuvchi xalq og'zaki ijodi namunalari ommadan sir saqlandi. Adolat va haqiqatga, insof va diyonatga tashna ona xalqimizga avlodlar tomonidan yaratilgan ma'naviy meros boyliklarini qanday yaratilgan bo'lsa, xuddi shunday yetkazib berish bizning vijdoniy burchimizdir.

Quyida Sohibqiron Amir Temurning shaxsiy fazilatlaridan hikoya qiluvchi xalq og'zaki ijodidan ba'zi namunalar keltiramiz.

Amir Temur yoshlik chog'lari oz sonli qo'shini bilan Shahrisabzni olmoq 5494526 bo'bdi, ammo uni ololmay qo'shini yengilibdi. Ortga qaytishga majbur bo'lgan Temur Qizil daryodan kechib o'tib, bir qishloqda kelib qo'nibdi. Qishloqda bir kampir yashar va uning bir echkisi bo'lib, faqat o'sha echkinining suti bilan tirikchilik qilar ekan. Amir Temurshu momoning uyiga kelib hol-ahvol surashgach, momodan ovqat qilib berishni so'rabdi. Kampir echki sutidan atala qilib, yog'och tovoqda so'zib beribdi. Temur och emasmi, shoshilib yog'och qoshiqda ataladan ichgan ekan, orzi qo'yib qolibdi. Shunda momo «sen ham Amir Temurga o'xshab shoshqaloq ekansan bolam», debdi.

— Temurning shoshqaloqligini qaerdan bildingiz momoq-deb so'rabdi bo'lajak Sohibqiron.

— Eshitishimcha, Temur oldin kichik-kichik qishloqlarni egallab kuch to'plagach, Shahrisabz bekligiga hujum qilsa g'olib kelardi. U esa bir yo'la bekligni olmoqchi bo'ldi-yu, yengildi. Shunga o'xshab sen ham shoshding va og'zingni qo'ydirding, Atalani avval tovoqning girdidan olib sekin-sekin yalab kuradi va sungra soviganini bilgach, qoshiqni tuldirib ichadi-da,— debdi kampir.

Shundan so'ng Amir Temur:— Darxon momo, siz bilan ona-bola bo'layin, tilagingizni tilang, men o'sha Amir Temurman,— debdi.

Momo odamlar uchun ariq qazib, suv chiqarib berishni so'rabdi. Amir Temur momoning aytganini bajo keltirib, Tanxoz daryosidan ariq qazdirib, suv chiqarib beribdi. Shundan buyon bu qishloqning nomi Darxon bo'lib, odamlari dehlonchilik qilib yashar ekan.

Yana bir misol:

Yosh Amir Temur oqsoq bo'lsa ham, boshqalardan baquvvat, epchil, yurakli ekan. U oqsoqligini tan olmay chopish poygalarida ham qatnaSharqan. Bir kuni o'n-o'n besh bola poyga qo'yibdi va ular safidagi Amir Temur orqaroqda qolibdi, ammo belgilangan marraga yaqinlashganida boshidan do'ppisini olib ilgari irg'itibdi. Do'ppi marraga birinchi tushibdi. Bolalar kim birinchi kelgani haqida bahslashib ketibdilaru, hal etisha olmay bir donishmand huzuriga borishibdi.

Shunda Amir Temur donishmandga savol beribdi:

— Donishmand otaxon, aytingchi, bosh ulug'mi yohud oyoqq

- Albatta, bosh ulug' bolam,— debdi donishmand.

Donishmandning javobidan so'ng bosh kiyimi oldin marraga yetgani uchun Temur

g'olib deb topilibdi.

Shuningdek ajoyib og'zaki ijod durdonalarining Alisher Navoiy va boshqa ulug' zotlar to'g'risida ham to'qilgan namunalari ko'p.

Xalq og'zaki ijodining bu xilda tildan tilga o'tib bizgacha yetib kelgan turlaridan tashqari yozma manbalar: «Ravzat us-safo», «Badoe' ul-vaqoe» kabi tarixiy asarlar va memuarlar hamda «Muhokamatul-lug'atayn» va «Mezonul-avzon» kabi ilmiy asarlarda ham o'z aksini topgan xalq ogzaki ijodi namunalaridan kerakli va g'oyatda zarur ma'lumotlarni olamiz.

Xullas, xalq ogzaki ijodi har bir o'rganilayotgan davrning ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy vaziyatini atroflicha o'rganishda g'oyatda qimmatli xulosalar chiqarish imkoniyatini beradi.

Temur va temuriylar davrida fan va madaniyatning barcha tarmoqlari qatorida badiiy adabiyot ham rivojlanadi. Bu davrda dunyoviy adabiyotning g'oyaviy doirasi kengayib, o'z ijod mahsullari bilan xalqimiz nomini ulug'lagan so'z san'atining mohir ustalari yetishib chiqadi. Ular tomonidan yaratilgan badiiy asarlarda xalq hayoti tarannum etiladi, hayot illatlari satira o'ti ostiga olinadi, inson va adolat g'oyasi ilgari suriladi, vafo, sadoqat, oliy himmatlilik sahovatpeshalik marhamat va muruvvat kabi olijanob insoniy fazilatlar ulug'lanadi. Zolimlik zo'rlik o'zaro feodal urushlar, axloqiy va maishiy buzuvchilik illatlari qoralanadi va markazlashgan davlat barpo qilish g'oyalari ilgari suriladi. O'zbek dunyoviy adabiyotining namoyandalari bu davrda o'zbek adabiy tilining shakllanishi uchun jonbozlik ko'rsatadilar. Adabiy badiiy ijodning gazal, ruboiy, qit'a, tuyuq, qasida, noma, munozara, doston kabi janrlari rivoj topadi.

Temur va temuriylar davri ma'naviy madaniyatining ulkan muvaffaqiyatlaridan biri — bu badiiy ijodning katta odimlar bilan rivojlanib borganligidir. Bu davrga kelib eski o'zbek adabiy tilining shakllanish jarayoni asosan tugallanadi, dunyoviy adabiyot adabiy hayotning etakchi yunalishi bo'lib koladi.

O'zlarining barakali va serqirra ijod durdonalari bilan Qutb Xorazmiy, Xo'jandiy, Sayfi Saroyi, Durbek Haydar Xorazmiy, Amiriy, Yaqiniy, Ahmadiy, Atoyi, Sakkokiy, To'g'ilxo'ja, Mavlono Imod Mavlaviy, Mavlono Qozi Muhsin, Mavlono Ishoq Lutfiy, Husayn Boyqaro va boshqalar bu davrda jahon madaniyati taraqqiyotiga munosib hissa qo'shadilar. Va nixoyat, biz bu davrda eski o'zbek adabiy tilining asoschilaridan biri, o'zbek mumtoz adabiyotining cho'kkisi, she'riyat mulkinining sultoni, buyuk davlat arbobi Alisher Navoiyning ijod gulshani maydonida parvoz etganligi bilan haqli suratda fahrlanamiz. Shunisi diqqatga loyiqki, bu davrda yozma badiiy adabiyot bilan bir qatorda xalq og'zaki ijodi ham ravnaq topadi. Xalq yozma va og'zaki badiiy ijodiyoti reaksion saroy adabiyoti va ijodiga qarama-qarshi o'laroq rivojlanadi va kamolotga etadi,

SAYFI SAROYI

(XIV asr)

Lirik va epik shoir, noshir va tarjimon Sayfi Saroyi XIV asr dunyoviy adabiyotining yirik namoyandalaridan biri hisoblanadi. Sayfi Saroyi to'g'risida bizgacha juda o'z ma'lumotlar yetib kelgan. Uning tarjimai holi to'g'risida o'zining yozgan asarlaridan ba'zi ma'lumotlarni topish mumkin. Jumladan, Sayfi Saroyi bunday deb yozadi:

Qamishli yurt manim tuvgon elimdi,

Bilik gurbatga kelturg'on bnlimdi.

Kelib o'ldim saroyda she'r fidoyi,

Saroyning shoiri, elining gadoyi.

Bu misralardan ko'rinadiki, Sayfi Saroyi «Qamishli yurt»da (bu Xorazm viloyatining hozirgi Sariqamish qishlog'i deb taxmin qilinadi) to'g'ilgan, bilim olish, g'urbatga-musofirlikka yo'l tutadi va Saroyga¹ kelib she'r yozish bilan shug'ullanadi. Shoir taxallusni ham «Saroy»dan oladi. Shu bone uni «Saroyning shoiri» - hukmronlar saroyida bo'lgan deb faraz qilishga asos bo'ladi. Ammo nima bo'lganda ham Sayfi Saroyi xalqparvar va ma'rifatparvar bo'lib, elning gadoyi sifatida yashagan. U iste'dodli, qobiliyatli shoirlarni maqtagan, shaklbozlarni, ijod o'g'rilarini esa tanqid qilib, ularning ustidan kulib masxaralagan. Yuksak qobiliyat sohibi Saroyi fors-tojik, arab va yana boshqa tillarni yaxshi bilgan.

Sayfi Saroyi og'ir bir sharoitda yashab ijod etadi. Muttasil davom etib turgan feodal urushlar, kirg'inliklar, bosqinchiliklar va jabr-zulmning kuchayuvi ko'plar qatori shoirni ham o'z yurtini tark etib, o'zga yurtlarni makon etib, daydib yurishga majbur etadi. Buni biz shoirning hasrat va nadomat to'la quyidagi misrlarida ochiq ko'ramiz:

Usub tuprog'im uzra nayzalar, men evdin ayrildim,

Vatandin benishon o'ldim-da, o'zga yurtga evrildim.

Nechun menga falak javr ayladi, qanday gunohim bor,

Iloho ayla kam javring, man elga sodiq ul² erdim.

Bir necha mamlakatlarni kezzagan Sayfi Saroyi umrining so'nggi yillarini Misrda o'tkazadi. Bu erda Turonzamin yurtidan boshpana izlab kelgan juda ko'plab kishilar qatorida ilm-fan muxlislari ham bo'lganlar. Ular o'rtasida turkiy tillarga qiziqish kuchayadi, bu tillarda ilmiy-tadqiqot ishlari, lug'atlar va tarjima asarlari yaratiladi. Shular qatorida Sayfi Saroyi ham hijriy 793 yilda (1390/91) atoqli fors-tojik adibi Shayx Sa'diyniig «Guliston» asarini o'zbek tiliga tarjima qiladi. Bu tarjima asari «Gulistoni bit-turkiy» deb nomlanadi.

Sayfi Saroyi hijriy 796 yilda (1394) «Suxayl va Guldursin» dostonini yozadi. Shoirning qachon vafot etganligi ma'lum emas. Sayfi Saroyini XIV asrning oxirlarida dunyodan o'tgan deb taxmin qiladilar.

Sayfi Saroyining ijod durdonalaridan bizgacha yetib kelgan birgina «Suhayl va Guldursin» dostonining o'ziyoq shoirning buyuk san'atkor bo'lganligidan dalolat beradi. Bu dostonda sevgi va sadoqat, mardlik va jasorat bosh mavzudir. Dostonda sohibqiron Amir Temur bilan To'xtamish o'rtasidagi tarixiy jang voqealari hikoya qilinadi. Bu jangda To'xtamish yengiladi, ko'p askarlar, shu jumladan To'xtamishning o'zi va o'g'li Suhayl asir olinadi. Temurning qizi Guldursin juda bahodir va go'zal yigit Suhaylni sevib koladi. Zindonga tushib uni qutqaradi. Sevishganlar sahroga qochadilar. Ochlik va suvsizlik qumlik sahroda ularni toliqtiradi. Guldursin holdan toyib yiqiladi. Suhayl suv va yegulik izlab o'zoq qishloqqa ketadi. Qaytib kelsa Guldursin hayotdan ko'z yumgan bo'ladi. Bu fojeani ko'rgan Suhayl:

Menga yaxshi bukun yor bilan o'lmak

Na lozim g'am bilan dunyoda qolmak

deydi va o'zining ko'ragiga pichoq sanchib sevgilisi jasadi ustida jon beradi.

¹ Saroy nomi bilan Oltin O'rdada bir necha mahar bo'lgan. Saroyining shulardan qaysi birida bo'lganligi noma'lum

² Ul- ħfil.

HAYDAR XORAZMIY

(XIV asr oxiri — XV asr boshi)

XIV asrning oxiri - XV asrning birinchi yarmida yashab ijod etgan Haydar Xorazmiy o'zbek dunyoviy adabiyotining iste'dodli siymolaridan hisoblanadi. Haydar Xorazmiy o'z lirikasi va «Mahzanul-asror» dostoni bilan tilimiz va adabiyotimiz taraqqiyotiga munosib hissa qo'shgan shoirdir.

Haydar Xorazmiyning hayot yo'li va ijodiy faoliyati to'g'risida ma'lumotlar juda oz. Faqat Navoiy «Majolisun-nafois» va «Muhokamatul-lug'atayn» asarlarida, Davlatshoh Samarqandiy «Tazkirat ush-shuaro» kitobida ba'zi bir ma'lumotlarni berganlar. Navoiy Haydar Xorazmiyning Amiriy, Atoiy, Yaqiniy, Sakkokiy va boshqalar qatorida sanab, uni «xush ta'b» shoirlardan deb hisoblaydi va «turkigo'y» bo'lganligiga ishora qiladi. Bu fikrni Davlatshoh Samarqandiy ham tasdiqlagan va Haydar Xorazmiy forsiyda ham go'zal va diqqatga sazovor she'rlar yozganligini qayd etadi. Haydar Xorazmiy Nizomiy Ganjaviy (1141-1209) ning «Panj Ganji»ga kiritilgan dostoni «Mahzanul-asror»dan ilhomlanib, shu nomda va unga javoban doston yozgan. Bu dostonning ayrim satrlarida shoirning tarjimai holiga aloqador bo'lgan ba'zi ma'lumotlar bor. Ana shu ma'lumotlar suyanadigai bo'lsak Haydar Xorazmiy asli Xorazm yurtidan. So'ng Fors viloyatiga kelib qolgan, Sulton Aleksandr ma'rifatparvar amirzodalardan bo'lganligidan o'z atrofiga ilm, san'at va adabiyot ahllarini to'plagan, o'zi ham elga manzur bo'ladigan she'rlar bitgan. Haydar Xorazmiy 1409-1414 yillar orasida «Mahzanul-asror» dostonini yozgan deb taxmin qilinadi. Bu asarning bir necha qo'lyozma nusxasi mavjud bo'lib, London, Parij, Vena, Qozon va boshqa shaharlarning kitob fondlarida saqlanadi.

Ozarbayjon xalqining ulug' shoiri Nizomiy Ganjaviy «Panj Gaji» bilan Sharq xalqlari epik poeziyasida yangi an'anani boshlab beradi. «Hamsa» yozish yoki Nizomiyning «Hamsa»siga kirgan biror dostonga javob yozish katta an'ana bo'lish bilan birga ijodiy yetuklik va barkamollikning o'lchovi hisoblangan. Shu ma'noda Qutb XIV asrda «Hisrav va Shirin»ni erkin tarjima asosida yaratgan bo'lsa, XV asrda Haydar Xorazmiy Nizomiyning «Mahzanul-asror»iga javoban shu nomda doston yozadi.

Haydar Xorazmiyning dostoni ham Nizomiyning dostoni kabi falsafiy-ta'limiy asardir. U janr xususiyatlari, tuzilishi va shu kabi jihatlari bilan Nizomiy dostoniga yaqin turadi. Haydar Xorazmiy dostonining 16 bobdan (jami 23 bob, Nizomiyda 59 bob) iborat asosiy qismida, Nizomiydan farqli o'laroq, kiritilgan mav'iza hajm jihatidan juda mo'jazdir va hikmatli so'zlar tarzida yozilgan. Maqolatlar esa matn jihatdan xilma-xil bo'lib, mazmunan Nizomiy maqolatlariga yaqinlari ham bor, tamomila yangilari ham bor. Hikoyalarda ham ayrim o'xshashliklar va yangi originallar mavjuddir.

Haydar Xorazmiyning «Mahzanul-asror» dostoni uni taraqqiyparvar murabbiy va iste'dodli shoir sifatida ulug'laydi. Unda estetik-axloqiy qarashlar, hikmatli so'zlar misralarda o'ziga xos mohirona bir tarzda ifodalanadi. Haydar Xorazmiy insoniy fazilatlarni ulug'laydi, jamiyatga foyda keltirish, muruvvatli va himmatli bo'lishga da'vat etadi, yomon xulq-odobni, himmatsizlik va saxovatsizlikni qoralaydi. Shoir yoshi ulug' va tajribali kishilarning hayot yo'lidan o'rnak olish va xulosa chiqarish, o'z hayotiy faoliyatiga tanqidiy qarab, xato va kamchiliklarni tuzatishga alohida e'tibor beradi va tajribaga murabbiy sifatida qaraydi. Haydar Xorazmiy mehnatni va mehnat

ahlini ulug'laydi, kasb-hunar va san'at egalariga o'z hurmat-e'tiqodini izhor etadi. U mohirlik bilan yozilgan kichik-kichik hikoyalarida katta va muhim bo'lgan muammoni yoritadi, xarakterli obraz va portretlar yaratadi.

Xullas, Haydar Xorazmiyning Sulton Aleksandr madhini ulug'lashga bag'ishlangan «Mahzanul-asror» asari o'zbek she'riyatida epik adabiy tilda ijod durdonalari yaratish bobida katta tajriba bo'ldi. Bu doston bilan Haydar Xorazmiy o'zbek va ozarbayjon adabiyotining aloqalarini mustahkamlabgina qolmadi, balki o'zbek adabiy tilining taraqqiyotiga ham katta hissa qo'shdi va ulug' Navoiydek buyuk so'z san'ati ustasining yetishib chiqishiga mustahkam zamin tayyorladi.

ATOIY

(XV asr)

XV asriing birinchi yarmida yetishib chiqqan iste'dodli lirik shoirlardan biri Atoiydir. Uning tarjimai holiga oid ma'lumotlar deyarli yo'q. Faqat shoirning she'riy devoni va Alisher Navoiyning ba'zi asarlarida ayrim ma'lumotlar bor, xolos.

Alisher Navoiy «Majolisun-nafois» asarida: «Mavlono Atoiy Balxda bo'lur erdi. Ismoil ota farzandlaridindur, darveshvash va xushxulq munbasit¹ kishi erdi. O'z zamonida she'ri atroq² orasida ko'p shuhrat tutdi.

Bu matla' aningdurkim:

U sanamkim suv yakosinda paritek o'lturur,

G'oyati nozuklukindin suv bila yutsa bo'lur.

Qofiyasida abg'inasi bor. Ammo Mavlono ko'p turkona³ aytur erdi. Qofiya ehtiyojiga mukayyad emas erdi. Qabri Balx navosidadur», deydi.

Yuqorida nomi tilga olingan Ismoil ota haqida Navoiy «Nasoyimul-muhabbat» asarida bunday deb yozadi: «...Ismoil ota... zohiran Xo'ja Ahmad Yassaviy...ning Ibrohim ota otlig' inisining o'g'lidir... Yoshi yuzga yaqin va avlodi o'n yetti yo o'n sakkiz bor erdi. Avlodi orasidan Is'hoq otani o'z qoyim maqomi qilib olamdan o'tubtur...» Qoshiriy esa «Rashahot» asarida Ismoil otaning Xuzuyonda (Toshkent bilan Sayram o'rtasidagi qadimgi viloyat) to'g'ilgani va Ahmad Yassaviyning tasavvuf oqimini davom ettiruvchilardan bo'lganligini aytadi.

Xullas, Ahmad Yassaviy shajarasiga mansub bo'lgan Atoiy o'z davrining yetuk olim va fozillaridan bo'lib etishadi. Uning ijod darsxonasining mavzusi nihoyatda keng va rangbarangdir. Biz ularda fanning turli sohalariga oid xilma-xil ma'lumotlarni, Iskandar, Jamshid va Kaykovus singari tarixiy jahongirlar nomlarini, turli geografik atamalarni, ko'pgina badiiy asarlar va Farxod, Shirin, Layli, Majnun, Yusuf, Zulayho, Gul va Navro'zlar kabi qahramonlarning nomlarini uchratamiz. Atoiy o'zbek va fors-tojik adabiyotining an'ana va tajribalaridan mohirlik bilan foydalanadi, xalq poeziyasi, turli qissalarni sevib o'rganadi va uni o'z ijodida qo'llaydi. Buni biz «Qissasin» radifli she'rida yaqqol ko'ramiz.

Atoiy faqirona hayot kechirsa-da, minnatli saroy hayotini havas qilmaydi. Balxdami, Hirotdami, qayerda bo'lmasin, ilm-ma'rifat, ijod bilan shug'ullanadi va uni har qanday boylik oltinu durlardan ustun qo'yadi:

¹ Munbasit – mod, xursand, ochik chehrali.

² Atroq- turkey tilda s'zlovchilar

³ Turkona- soda, ravon

Quloq solsang Atoiy so'zlariga
Nisor etkay sanga bu durri manzum.

Shoir hayotni sevadi, undan zavqlanadi, shodlik va quvonchga to'ladi. Insofsiz va diyonatsiz zolimlarning noinsoniy va jirkanch qiyofalaridan nafratlanadi va g'azabga keladi, o'z g'am-alamlaridan taskin topish uchun shaharma-shahar kezadi. Hayot jumboqlari, kulfat va mashaqqatlar jo'shqin shoir qalbini bukolmaydi, uning ovozi bo'g'olmaydi, Atoiy ko'plab ajoyib she'rlar va 260 ta lirik g'azalni o'z ichiga olgan devon yaratib avlodlarga tortiq qiladi. Bu g'azallarda u dunyoviy sevgini ulug'laydi, go'zal tabiat ko'rki va ajoyib insoniy fazilatlarini tarannum etadi, xudbinlik, jirkanch va yaramas noaxloqiy illat va ko'rinishlarni masxaralab kuladi. Shoir badiiy ijodda va mahoratda ajoyib natijalarga erishadi, o'z davrining peshqadam zukko san'atkorlaridan bo'lib etishadi. Alisher Navoiydek so'z mulki sultoniining diqqat-e'tibori va ijobiy bahosiga sazovor bo'ladi.

ALISHER NAVOIY (1441 — 1501)

Alisher Navoiy o'zbek xalqining ulug' shoiri va mutafakkiri, olim va davlat arbobi, jahon adabiyotining Nizomiy Ganjaviy, Amir Xisrav Dehlaviy, Firdavsiy, Abdurahmon Jomiy singari ulug' siymolaridan biridir. U 1441 yil 9 fevralda Hirotida to'g'ilgan. Alisherning otasi G'iyosiddin Kichkina va bir necha qarindoshlari temuriylarga yaqin amaldorlardan, buvlari esa temuriy shahzodalarning enagalaridan bo'lgan. Atoqli muarrix Mirxond o'zining «Ravzat us-safo» asarida «Amir Alisherning bobosi Amir Temurning o'g'li Umarshayx bilan ko'kaltosh edi», deb yozadi. Navoiy go'dakligidan boshlab temuriy shahzodalar bilan birga tarbiya topadi. Uni to'rt yoshidayoq o'qishga beradilar. Alisher Husayn Boyqaro bilan birga o'qiydi. Yoshlik chog'idan boshlab san'at va adabiyotga mehr qo'yib, Farididdin Attor, Qosim Anvar va boshqa mashhur shoirlarning she'rlarini yod olishni mashq qiladi. Husayn Boyqaro bilan birga o'qishlik uzoqqa bormaydi. 1447 yilda Shohruh vafotidan so'ng boshlanib ketgan toju taxt kurashi natijasida Navoiylar oilasi Iroqning Taft shaxriga ko'chib ketadi. U erda yosh Alisher mashxur tarixchi Sharafiddin Ali Yazdiy suhbatida bo'ladi. Ali Yazdiy Alisherning aqli, zehni va fahm-farosatidan hayratlanadi. 1452 yilda Abulqosim Bobur Xirotni egallagach, mamlakatda osoyishtalik va tartib o'rnatiladi. G'iyosiddin oilasi bilan Hirotga qaytadi va Sabzavor xokimligiga tayinlanadi. Etti yoshligidan shariyat ishqiga muhtalo bo'lgan Alisher o'qishni davom ettiradi. U o'qib yurgan kezlarda adabiyotdan tashqari musiqa, rasm, xattotlikka ham qiziqadi. O'zbek va fors-tojik shoirlarining ijodlarini zo'r havas bilan o'rgangan Alisher Farididdin Attor, Xisrav Dehlaviy, Nizomiy Ganjaviy, Yassaviy, Lutfiy va Abdurahmon Jomiy singari ulug' siymolarni ustoz deb biladi. Zahiriddin Bobur, Davlatshoh; Samarqandiy, Myarxond, Xondamir, Sulton Husayn Boyqaro, Kamoliddin Begzod va boshqalarni faxr bilan zamondoshim deb ataydi.

1456 — 1464 yillarda Alisher Navoiy Mashhadda yashaydi va Xuroson podshosi

Abulqosim Boburning xizmatida bo'ladi. Bu erda uning shoirlik qobiliyati ko'zga yorqin tashlanadi. O'zi shoir bo'lgan Abulqosim Bobur va uning saroyidagi atoqli shoirlar Alisherning yuksak va noyob zehni va qobiliyatiga yuqori baxo beradilar. Tarixchi Xondamirning guvohlik berishicha, yosh Alisherning:

Orazin yopkoch ko'zimdin sochilur har lahza yosh,

Bo'ylakim, paydo bulur yulduz, nihon bo'lgach quyosh,

deb boshlanadigan g'azalini Mavlono Lutfiy quyidagicha baxolagan ekan: «...Agar muyassar bo'lsa edi, o'zimning o'n-o'n ikki ming forsiy va turkiydagi baytlarimni birgiva shu g'azalga almashtirardim va bu ishning yuzaga chiqishini zo'r muvaffaqiyat xisoblardim».

Alisher otadan yosh etim qoladi. Abulqosim Bobur yosh Alisherga ota o'rniga otalik qiladi. 15 yoshidan boshlab Alisher maktabdosh do'sti Xusayn Boyqaro bilan birga Abulqosim Bobur saroyida xizmatda bo'ladi, 1457 yilda Abulqosim Bobur vafot etadi. Navoiy Mashxadda qolib, o'qishni davom ettiradi, mantiq (logika), falsafa, riyoziyot (matematika) va boshqa fanlarni qunt bilan o'rganadi.

Navoiy Mashhadda ikki tilda she'rlar ijod qilishni davom ettiradi va «zullisonayn» (ikki til egasi) nomi bilan shuxrat qozonadi. O'zbek tilida ijod etgan she'rlariga «Navoiy» («navo» so'zidan), fors-tojik tilidagi she'rlariga esa «Foniy» («fano» so'zidan) tahallusini beradi.

Abulqosim Bobur vafotidan so'ng Xuroson Abusaid hukmronligiga o'tadi. Mansab va davlat orzusida yurgan Husayn Boyqaro Marvga ketadi va taxt da'vogarligi uchun bu erda kuch to'plashga kirishadi.

Yoshlikdan Husayin Boyqaro bilan qadrdon do'st bo'lgan Alisher Hirot hukmdori Abusaidga qarshi bosh ko'targan badaxshoniylarga hayrixoxlik izhor qiladi. Bundan g'azablangan Abusaid Alisher Navoiyni 1466 yilda Hirotidan Samarqandga badarg'a qiladi. Navoiy Samarqandda uch yil g'oyat og'ir moddiy sharoitda ilim oladi. Vafoiy tahallusi bilan yaxshigina she'rlar yozib elga taniladi. Samarqandning ma'rifatparvar hokimi Ahmad Hojibek olim Fazlulloh Abullays va boshqalar Alisher Navoiyga homiylik qiladilar va katta yordam ko'rsatadilar. Ayniqsa, o'z zamonasining mashhur olimlaridan hisoblangan Fazlulloh Abullays Alisherning zexni va qobiliyatiga tan berib, unga katta yordam beradi, mudarrislik qiladi va Navoiyni o'ziga farzand deb biladi. Tarixchi Xondamir «Makorimul-axloq» asarida Fazlulloh Abullaysning Navoiyga ayricha munosabatini quyidagi jumalalarda bitgan edi: «...Xoja janoblari Oliy Hazratning o'tkir zehni ekanini har vaqt maqtar edi va boshqa o'quvchilardan uni ortiq ko'rar edi». Botir Valixo'jaev «Alisher Navoiyning Samarqanddagi qadamjolari» maqolasida Xoja Fazlulloh Abullays xaqida quyidagi ma'lumotlarni beradi: «Zamonasining Abu Xanifasi (fiqh olimi), obni Hojibi (arab tilshunosi), Abu Ali ibn Sinosi deb e'tirof etilgan Xoja Fazlulloh Abullays haqida hozircha ma'lum bo'lgan ma'lumotlar shular. Alisher Navoiy ana shu alloma qoshida ikki yil huquqshunoslik arab tili va adabiyoti, she'rshunoslikdan saboq oldi.,»¹

Temuriylar sulolasining ma'muriy va yirik madaniy markazlaridan biri bo'lgan Samarqand Alisher Navoiy faoliyatining shakllanishida g'oyat katta ro'l o'ynaydi. Bu erda u atoqli olimlar, san'atkorlar va Mirzo Xoja Sug'diy, Sayid Qutb Samarqandiy, Yusuf Safoiy, Shayxim Suhayliy kabi o'sha davrning mashhur shoirlari bilan

¹ «Мулоқот», 1991, 2- сон.

uchrashadi, ulardan ko'p narsalarni o'rganadi va o'rni kelganda o'zi ham ularga saboqlar beradi. Samarqandda boy madaniy va ilmiy meros, ayniqsa, Ulug'bek madrasasi va Ulug'bek rasadxonasi Navoiy hayotida o'chmas iz qoldiradi. Navoiy o'zining bu taassurotlarini «Hamsa»sida ifoda etadi. Ayni zamonda Navoiy siyosat ishlariga aralashadi, ko'plab gunohsiz kishilarni o'lim hukmidan saqlab qoladi, zolim amaldorlarni qoralaydi va ularga qarshi kurashadi. U tarixchi olim Abdurazzoq Samarqandiy, Davlatshoh Muhammad Olim Samarqandiy va boshqa-larga homiylik qiladi. Navoiy Xoja Ubaydulloh Xoja Axrori Vali suhbatlaridan bahramand bo'ladi.

Xullas, Samarqand Alisher Navoiyning shakllanishida buyuk bir davrni tashkil etganidek Samarqand, Movarounnahr taraqqiyotida ham Alisher Navoiy o'ziga xos o'chmas iz qoldiradi. Samarqandda ilm-fan, san'at va adabiyotning yuksak kamolotida Alisherning xissasi kattadir.

1469 yilda Navoiyning do'sti Husayn Boyqaro Hirot taxtiga o'tiradi. Shu yili -Alisher Navoiy ham Hirotga qaytadi. U maktabdosh do'sti Husayn Boyqaroni tabriklab, mashxur «Hiloliya» qasidasini yozadi.

Alisher Navoiy singari obro'li va tadbirli kishilarga muhtoj Husayn Boyqaro maktabdosh do'stining Xirotga tashrif buyurganligidan xursand bo'ladi, uni saroyga chaqirib muhrdorlik vazifasiga qo'yadi. Bu katta lavozim edi, albatta.

Navoiyning xalq orasida obro'-e'tibori osha boradi. U oddiy xalq manfaatini hamma narsadan ustun qo'yadi, zolim amir-amaldorlar va mamlakatni bo'lib yuborishga intilayotgan shahzodalarga qarshi kurashadi. Navoiy do'sti Husayn Boyqaroga qarshi uyushtirilgan Yodgor Muhammad fitnasini fosh qiladi va uni bartaraf etadi. Navoiyning talabi bilan xalq gardaniga xaddan tashqari soliqlarni oshirib, zulmlarni kuchaytirayotgan amaldorlar o'z vazifalaridan chetlatiladi. Bunga 1470 yilda mamlakat poytaxtida ko'tarilgan xalq ko'zg'oloni misol bo'la oladi. Alisher Navoiy xalq tomonida bo'ladi. Xuroson xalqini xo'rlagan bek va amaldorlar qattiq jazolanadi. Xususan, ana shu voqeadan so'ng Alisherning shuhrati xalq orasida keng tarqaladi. O'z xokimligining dastlabki yillarida ancha sezgir va ziyrak bo'lgan Husayn Boyqaro 1472 yilda Navoiyni amirlik (vazirlik) lavozimiga tayinlaydi. Navoiy o'z vazirlik faoliyati davomida xalq va mamlakat manfaati yo'lida juda ko'plab foydali va ibratli ishlarni amalga oshiradi. Tarixchi Xondamirning bergan ma'lumotlariga qaraganda, Navoiy mamlakatda madaniyat, qurilish va obodonchilik ishlarini rivojlantirishda Xusayn Boyqaro tomonidan ajratilgan davlat xazinasi mablag'laridan tashqari bevosita o'zining shaxsiy boyliklarini ham sarf qilgan. Buyuk shoirning zamondoshi, taniqli forsiyzaabon shoir Mavlono Binoiy o'zining Navoiyga bag'ishlab yozgan qasidasida quyidagilarni qayd etadi: «Sulton davridagi Amir Alisherning vasfini aytmogchiman Men uning barcha fazilatlarini tasvir etmogchiman. Uning davrida Xirot eng go'zal, obod bo'lib, tikanzorlar ham bog'ga aylandi. Olimu fozillar, shoiru san'atkorlar shaxriga aйланди. Adabiy muxit va madaniy xayot yuksaldi. Hirotidagi imoratlar uni jahandagi barcha shaxarlardan chiroyli qildi»¹.

Zero, Samarqandda og'ir iqtisodiy qiyinchilikda yashagan Navoiy Hirotga qay'tgach, otasidan qoltan juda katta mol-mulk va davlatga egalik qiladi. Uning nafaqat Hirotida, balki Sabzavor, Mashhad va boshqa viloyatlarda ham juda ko'plab mol-mulki va erlari bor edi. Navoiy bu mulkda ishlovchi mehnatkashlarga himmat va marhamat bilan

¹Абдуазизов А. Жаҳонаро. “Халқ сўзи”, 1991 йил 29 май

qarardi, oliq-soliqlarni ancha engillashtirardi, etim-esirlarga, musofirlarga, ilm-fan, san'at va adabiyot ahllariga in'om-ehsonlar qilardi. Taniqli filolog olim Aziz Qayumov «Alisher Navoiy» risolasida bergan ma'lumotlarga qaraganda, Navoiy jamg'armasi hisobiga Hirotida va butun Xuroson mamlakatida juda ko'p binolar, Madrasa, shifoxona, karvonsaroy, ariq ko'priq yo'llar barpo etadi. Hirotidagi «Ixlosiya» madrasasi, uning qarshisidagi «Xalosiya» xonaqohi, Injil arig'i bo'yidagi masjidi jome, tib ilmi o'qitiladigan «Shifo'iya» madrasasi, «Nizomiya» madrasasi, Marzdagi «Xisraviya» madrasasi, Hirotidan tashqaridagi «Raboti ishq», «Raboti sang», shoir Attor kabridagi maqbara, Nishopur atrofidagi joylardan biridagi «Raboti Yazdbod», Gulast bulog'idan Mashhadga tortilgan ariq (uzunligi 70 — 80 km) va boshqa juda ko'p inshootlarni Navoiy bino qildirgan. Tarixchi Xondamir shulardan 52 rabot, 20 hovuz, 16 ko'priq 8 hammom, ko'pgina to'g'on va masjidnlarni nomma-nom keltiradi. Bunday inshootlarning soni 300 dan ortiqroqdir. Navoiy yana podshoh saroyiga, ilim va fazl ahliga ehson-sovg'alar yuborib turar edi. Aholiga solingan soliqlarni o'zi to'lagan paytlari ham bo'lgan. 1500 yili Hirot shahri va uning atrofidaigigi aholidan 100 ming kepakiy solig'i yig'iladigan bo'ladi. 50 ming kepakiyni Hirot xalqidan undirib olish kerak edi. Bu maslaxat Navoiyga xabar qilinganda u hozirgi fursatda xalqqa o'rinsiz soliq solish Sohibqiron davlatiga munosib bo'lmas, elda norozilik uyg'otar, deb shuncha pulni o'zi to'lab yuborganligi, xalq esa bundan g'oyat minnatdor bo'lib, uni duo qilganligi xaqida ma'lumot bor.

Alisher Navoiyning butun er-suvi, mol-mulkidan har kuni 18 ming shohruhiy dinor miqdorida daromad kelar, bu pullar yuqoridagi kabi xayrli ishlarga sarf etilar edi.

Alisher Navoiyni yig ibratomuz bunday xayrli va savob ishlari saroydagi g'animplarga yoqmaydi va ularning g'azabini uyg'otadi. Navoiyga qarshi ig'vo, fitna va bo'hton avj oladi. Navoiy 1476—1477 yillarda saroy fitnalariga javoban vazirlik mansabidan iste'fo beradi va 11 yil mobaynida davlat ishlariga aralashmaydi. U, Xondamir aytganidek: «...Bir soatlik adolat oltmish yillik ibodatdan afzal» degan naqlga amal qiladi.

Navoiy saroydan ketgan bo'lsada, siyosatdan uzoqlashmaydi. Do'sti Husayn Boyqaroga ishonch his-tuyg'ulari bilan yashaydi. Vazirlik mansabidan ketgan Alisher Navoiy ilmiy, badiy ijod ishlariga shung'ib ketadi. U o'zbek adabiy tilini taraqqiy ettirish, bu tilda katta badiy durdonalarini ochib, uning katta imkoniyatlarini ko'z-ko'z qilish va turkiy xalqlar birligini mustahkamlash g'oyalarini ilgari suradi. Buyuk shoirning bu o'rinda:

Turk nazmida chu men tortib alam, Ayladim ul mamlakatii yakqalam.,
degan so'zlari goyatda ibratlidir.

Ayni zamonda Alisher Navoiy fors-tojik tilini hm o'z ona tilidek sevadi, uni tinmay o'rganadi va bu tilda g'oyat go'zal ijod durdonalarini yaratadi. 1476 yilda mashhur «Tuxfatul-afkor» nomli forscha asarini yozadi.

Alisher Navoiyning shakllanishi va kamolotida fors-tojik adabiyotining buyuk vakili, shoir va olim Abdurahmon Jomiy (1414—1492)ning xizmati kattadir. Navoiy Jomiyni Mahdumi Nuron (Nurli Maxdum) deb ataydi. Har ikki ulug' zot bir-birlari bilan do'st, hamfikir, ustoz va shogird bo'lgan. Bu yaqinlik birodarlik va do'stlik o'zbek va tojik xalqlarining qadim-qadimdan birodarligi, qonu-qarindoshligi va do'stligining yorqin namunasidir. Jomiy «Hamsa»dan oshirib etti doston yozgan va ularni birlashtirib, «Haft avrang» deb atagan. Undan tashqari «Bahoriston» kitobi, uch she'rlar devoni, Jomiy

yozgan o'ttiz sakkiz asarning ro'yxatini o'z ichiga olgan «Hamsa-tul muta-hayyirin» («Besh xayratda qolganlar») kabi asarlar bu ulug' siymoning daho kuchiga guvohdir. Jomiy bilan Navoiyni birlashtirgan va do'stlashtirgan narsa faqat ular o'rtasidagi hamfikrlilik falsafiy qarashlar birligigina emas, balki ularning tabiati, kishilarga munosabatlari, dunyoqarashlari, insoniy fazilatlarining ham yaqinligi va deyarli bir hilda bo'lgan-ligidir. Navoiy to'g'ilganda Jomiy 27 yoshli etuk shoir bo'lgan. Yosh farqi shu darajada katta bo'lsada, Jomiy va Navoiy bir-birlariga juda yaqin bo'lganlar. Jomiyning Navoiyga yozgan 337 xati¹ bu fikrimizning yorqin dalilidir. Navoiy Jomiyning ulug'lab yozadi:

Ey yaratuvchi, bu ma'no durlarining dengizi,
Bu bilim, fazilat gavharlarining koni.
Sen uni olam ahlining joni qilib yaratding,
Olam eliga bu jonni hamisha kasib etgil.

1483 yilda Navoiy o'zining shoh asari «Hamsa»ni yozishga kirishadi. Bu asarni Navoiy ikki yildayoq yozib tamomlaydi. «Hamsa» besh dostonni o'z ichiga oladi. 1483 yilda «Hamsaning birinchi dostoni «Xayratul-abror» («Yaxshi kishilarning xayratlanishi»), 1484 yilda «Farhod va Shirin», «Layli va Majnun», «Sab'ai sayyor» («Etti sayyora»), 1485 yilda «Saddi Iskandariy» («Aleksandr devori») dostonlarini yozib nixoyasiga etkazadi. Bu dostonlarda Alisher Navoiy uzi yashagan davrning juda muhim muammolarini falsafiy tarzda talqin etadi, ilg'or va ijobiy fikr yurituvchi ulug' bir mutafakkir sifatida bu muammolarni xal qilish yo'llarini ko'rsatib beradi. Ulug' shoir dostonlaridagi asosiy g'oya va mavzu mexnatkash xalq manfaatlarini har narsadan ustun qo'yish, adolat va insof, mardlik va qahramonlik sof sevgi va muhabbat, halollik va rostgo'ylik go'zallik va nafosatni ulug'lash, mehnatni butun borliqning boshlangich ibtidosi va asosi deb bilishdir. Navoiy dostonlaridagi asosiy qahramonlar — Farhod, Shirsh, Layli va Majnun kabi obrazlar insonlardagi barcha ulug' va olijanob fazilatlarni o'zlarida mujassamlashtirgan. Navoiy o'z «Hamsa»si bilan o'zbek tilining qudratli kuchini namoyish qiladi. Nizomiy Ganjaviy va Xisrav Dexlaviylar bilan «Hamsa»chilikda ijodiy musobaqada katta muvaffaqiyatlarga erishadi.

Alisher Navoiy «Hamsa» asarini yozib tugatib, Husayn Boyqaroga taqdim etganda podsho shoirga ta'zim qilib: «Siz mening pirimsiz», deb so'ng oq otga o'tkazib o'zlari o'zangidan ushlagan holda piyoda yurib Hirot ko'chalarini aylantirgan ekan. Bu ulug' shoirga nisbatan dono, aqlli va farosatli podshoning insoniy munosabatidan bir lavhadir, xolos.

Alisher Navoiy «Hamsa»dan tashqari lirik she'riyatning ulug' bir vakili sifatida ham dunyoda nom qoldirgan. Uning o'zbek tilida yaratgan she'rlaridan uch marta devon tuzilgan, Bulardan birinchisi (1466—1482) «Badoe'ul-bidoya» («Badiylik ibtidosi»), ikkinchisi (1482—1492) «Navodirun-nihoya» («Behad nodirliklar»), uchinchisi va eng mukammali (1492—1499) «Xazoyinul-maoniy» («Ma'nolar xazinasini») devonidir. Bu lirik xazina Alisher Navoiyning o'zbek tilida yozgan 45 ming misraga yaqin she'rlarini o'z ichiga oladi. Bundan tashqari Navoiy «Foniy» tahallusi bilan fors-tojik tilida 12 ming misradan ziyod she'rlar yozadi. U «Devoni Foniy» nomi bilan chop etilgan.

¹ «Фан ва турмуш», 1989, 11- сон 20 бет

Navoiy Devoni qo'lyozmasining sahifalari

Alisher Navoiyning «Xazoyinul-maoniyy» devoni o'z ichiga 16 lirik janrni oladi va unda 3130 she'r mujassamlangan. Ulug' shoir «Xazoyinul-maoniyy»ga kirgan she'rlarini o'z hayotining to'rt davriga moslashtirib, shartli ravishda to'rt devonga bo'ladi. Bu devonlar quyidagicha nomlangan: «G'aroyib us-sigar», «Navodir ush-shabbob», «Badoyi ul-vast» va «Favoyid ul-kibar». Bu xalq orasida «Chor devon» nomi bilan mashxurdir.

Navoiyning xalqchil asarlari uning obro'siga yana obro' ko'shadi. Xusayn Boyqaro saroyidagi Majididdin boshliq ig'vogar kuchlar bundan g'oyatda tashvishda edilar va ular Navoiyning Hirotga qolishini o'zlari uchun goyatda xavfli deb bilardilar. Bu davrda Husayn Boyqaro ayshu ishrat va kayf-safoga ruju qilgan, davlat moddiy jihatdan og'ir ahvolga tushib qolgan edi. Saroydagi g'animlar bu vaziyatdan ustalik bilan foydalanmoqchi bo'ladilar. Navoiyning talabi bilan saroydan chetlashtirilgan Majididdin biror-bir katta mansabni egallash maqsadida bir necha tuman aqchaga muhtoj bo'lgan Husayn Boyqaro hazinasiga bir yo'la 2000 tuman aqcha keltirib topshiradi. Shu pul bilan u saroy ishonchini qozonadi va vazirlik lavozimiga tayinlanadi. Ammo Xusayn Boyqaro bu ishni Navoiy ma'qullamaganligidan tashvishlanadi. Nihoyat Alisher Navoiy dushmanlarining talabi bilan 1487 yilda Astrobodga xokim etib tayinlash niqobi ostida poytaxt Hirotga surgun qilinadi. Astrobodda Navoiy adolat o'rnatadi, tartib-intizomni yo'lga qo'yadi, xalqda jabr va sitam qilgan amaldorlarni jazolaydi, obodonchilik ishlari bilan shug'ullanadi, adabiy ijod ustida ishlaydi, fan, madaniyat xodimlariga murabbiylik va homiylik qiladi. Navoiyning dushmanlari uni Astrobodda ham tinch qo'ymaydilar. Bir necha bor uning joniga qasd qiladilar. Navoiy bir necha bor Xirotda qaytishga Xusayn Boyqarodan ijozat so'raydi. Uning iltimoslari javobsiz qoldiriladi. 1488 yilda Navoiyni zaharlab o'ldirishga qasd qilingan fitna fosh bo'lgach, Xusayn Boyqaro uning Xirotda qaytishiga ijozat beradi.

Navoiy Xirotda hech qanday rasmiy lavozimni qabul qilmaydi, «janobi oliyning yaqini» sifatida siyosat ishlariga aralashadi va umrining oxiriga qadar ilmiy, adabiy ijod bilan mashg'ul bo'ladi. Ulug' shoir bu davrda o'zining asosiy diqqat-e'tiborini Sulton Xusayn Boyqaro bilan uning farzandlari o'rtasidagi toju taxt va davlat talash mojarolarini bartaraf etishga qaratadi. Albatta, bu ishlar Navoiyning tinka-madorini

quritadi. Buning ustiga shu yillar davomida Navoiy uchun g'oyatda musibatli voqealar birin-ketin sodir bo'ladi. 1492 yilda Abdurahmon Jomiy vafot etadi. Bu voqea Navoiyni g'oyat qattiq iztirobga soladi.

Balx hokimi lavozimini bajaruvchi Darvesh Ali o'z akasi Navoiyga nisbatan Majididdin tomonidan uyushtirilayotgan ig'volardan gazablanib, Xusayn Boyqaroga qarshi isyon ko'taradi. Xusayn Boyqaro Majididdinni vazirlikdan chetlashtiradi. Biroq Majididdin Navoiyga nisbatan ig'vo va bo'htonni davom ettiradi. U Darvesh Ali isyonida Navoiyning qo'li borligiga Xusayn Boyqaroni ishontiradi. Xusayn Boyqaro Balxga Darvesh Aliga qarshi qo'shin tortganda Navoiy u bilan birga borishga majbur bo'ladi. Darvesh Ali isyoni bostirilgach, Navoiyning bu isyonga aloqasi yo'qligi ma'lum bo'ladi. Xusayn Boyqaro Darvesh Ali bilan yarashadi. Ammo ko'p o'tmay u vadasidan qaytib, Darvesh Alini zindonga soladi. Majididdin saroydan chetlatilgan bo'lsada, Xusayn Boyqaro saroyida ijobiy o'zgarishlar yuz bermaydi. Sulton Xusayn kayfu safoni avjga mindiradi. Majididdin saroydagi ziddiyat va qarama-qarshiliklarni yanada cho'g'lantiradi. U Xusayn Boyqaroning mastligidan foydalanib, shohning sevikli xotini Xadichabegim bilan birga fitna uyushtiradi. Xusayn Boyqaro og'li Badiuzzamonning og'li — nabirasi Mo'min mirzoning qatl etilishi to'g'risidagi buyruqda imzo chekadi. Bu ota-bola o'rtasida qattiq mojaroning kelib chiqishiga sabab bo'ladi. 1499 yilda esa Husayn Boyqaro yana bir ig'voning domiga tushadi va Navoiyning qarindoshi va sevikli shogirdi shoir Mirhaydar Sabuhiyni o'ldirtiradi. Bunday voqea va hodisalar ulug' shoirning ruhiy holati va salomatligiga albatta salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Ammo shunga qaramasdan Alisher Navoiy buyuk ijodiy ishlarini davom ettiradi. 1488—1501 yillar davomida u Hirotida bir qator shohona asarlar yaratadi. Navoiy «Tarixi muluki ajam» («Ajam shohlari tarixi») asarini tarixiy manbalardan keng foydalangan holda yaratadi. Qadimgi xalq afsonalarini qayta ishlaydi. 1490 yilda yozilgan «Xoloti Sayid Hasan Ardasher» nomli asar shoir va ma'rifatparvar inson Sayid Xasan Ardasher haqidadir. Navoiyning «Risoi Muammo» kitobi 1491 yilda yozilgan bo'lib, u muammo janrig'a bag'ishlangan. Xuddi shu yili ulug' shoir «Majolisun-nafois» nomli tazkirasini yozishga kirishadi. Unda XV asrda yashab ijod qilgan 450 dan ortiq shoir va yozuvchilarning hayoti va faoliyati to'g'risida qimmatli ma'lumotlarni beradi, ularning asarlaridan ayrim parchalarni keltiradi. Navoiy 1491 yildan keyingi davrda Xusayn Boyqaro va boshqalarga yozgan maktublarini to'plab, «Munshaot» nomi bilan kitob qilib chop ettiradi. Ayni paytda u fors-tojik tilida yozgan maktublarini ham alohida kitob xoliga keltiradi, Bu xatlar Alisher Navoiyning hayoti va faoliyati, uning g'oyaviy va ilmiy dunyoqarashi hamda ulug' shoir yashagan davrning ijtimoiy-siyosiy va madaniy xayotini o'rganishda g'oyat qimmatli manba hisoblanadi. Navoiyning 1492 yildan keyin yozilgan «Mezon ul-avzon» («Vaznlar o'lchovi») asari sher tuzilishi, aruz vazni xaqida ham nazariy, ham, amaliy; ma'lumotlar beruvchi asardir, XV asrda yashab ijod etgan falsafiy shoir va mutafakkir Pahlavon Muhammad haqida Alisher Navoiy o'zining «Xoloti Pahlavon Muhammad» badiy-biografik asarini, 1496 yilda so'fiylar haqida «Nasoyimul-muhabbat» («Muhabbat shabadasi») asarini yozib tamomlaydi. 1498—1499 yillarda shoir o'zining «Lison ut-tayr» falsafiy dostonini yozadi. Ana shu asar bilan deyarli bir vaqtda Navoiy o'zining mashxur lingvistik asari «Muhokamatul-lug'atayn» («Ikki til haqida muhokama») deb nomlangan asarini yozib tugatadi. Bu asar ulug' shoirning uzoq yillar davomida olib borgan ilmiy ishlari va tajribalari natijasi

o'laroq, o'zbek tilining xayotdagi o'rni va badiiy ijoddagi mavqeiga bag'ishlangandir. 1500 yilda Navoiyning «Mahbubul-qulub» («Ko'ngillarning sevgani») deb ataluvchi yirik asari e'lon qilinadi. Bulardan tashqari Alisher Navoiy o'zi yashagan davrning iqtisodiy va ijtimoiy tuzumi, o'z mulklari hamda qoldirgan imoratlari to'g'risida ma'lumot beruvchi «Vaqfiya» (1482), diniy va odob-axloq masalalariga oid «Nazmul-javohir» («Gavharlar tizmasi», 1485), «Tarixi anbiyo va hukamo» («Anbiyolar va hakimlar tarixi»), «Sirojul-muslimin» («Musulmonlik nuri», 1488) va boshqa bir qancha asarlar yaratadi. Navoiy yarat-gan ijod durdonalarining deyarli barchasi bizgacha etib kelgan.

Ammo shu narsani alohida qayd qilmoq kerakki, bu dunyo bir kam to'qqiz» deganlaridek ulug' shoir, buyuk davlat arbobi va mutafakkir Alisher Navoiyning ham ushalmay qolgan orzu-armonlari bo'lgan. Eng avvalo bu orzularni Navoiyning o'zi uchta deb ko'rsatgan: Yusuf va Zulayho, Navoiyning o'z sevgilisi haqida dostonlar va Husayn Boyqaro tarixi haqida kitob yozishdan iborat edi. Nachora, ulug' bobomizning bu orzulari ushalmagan orzuligicha qoldi.

Alisher Navoiyning vafoti, bir tomondan, daxshat bo'lsa, ikkinchi tomondan, hayot sabog'i, tarbiya maktabi sifatida odamlarni insofga, diyonat va farosatga chor-laydi. Ulug' Navoiy jushqin ijod bilan band. Uning maktabdosh do'sti Xusayn Boyqaro esa o'z farzandlari, amir va amirzodalar bilan toju taxt, er-mulk va davlat talashib jangu jadaldan bo'shamaydi. Xusayn Boyqaro 1500 yilning yozida otaga qarshi isyon ko'targan o'z og'li Muhammad Husaynga qarshi qo'shin tortadi. 28 dekabrda Xusayn Boyqaro bu urushda g'alaba qozonib og'li Muhammad bilan yarashib, Xirotga qaytadi va yo'lda Xo'ja Abbos qishilog'ida to'xtaydi. Bu xushxabarni eshitgan Alisher Navoiy do'sti Xusayn Boyqaroni tabriklash uchun yo'lga otlanadi. Xo'ja Abbos qishlog'iga etib kelgan Navoiy ko'zda yosh ila do'sti Husayn Boyqaroga talpinganicha otdan tushar chog'ida bandalikni bajo keltiradi. 1501 yil 3 yanvarda buyuk davlat arbobi, she'riyat mulkining dahosi, ulug' mutafakkir inson Alisher Navoiy bu dunyoni tark etadi. Turkiylar dunyosi motam to'nini kiyadi. Podsho Husayn Boyqaro Navoiyning ma'rakasida o'zi bosh bo'ladi. U uch kungacha Navoiyning uyida aza tutib yotadi. Butun Xuroson va Movarounnahr g'am va qayg'u-alamga botadi. Juda ko'plab shoiru yozuvchilar, adiblar va tarixchilar ulug' Navoiy to'g'risida asarlar, dostonlar, she'rlar va tarixiy kitoblar yozadilar. Tarixchi Xondamir hazrat Alisher Navoiyning o'limi butun mamlakat va xalq uchun nechog'lik og'ir va musibatli bo'lganligini qo'yidagicha yozgan edi:

Az mavti o' nashast ba har xona motame,
V-az favti u behest zi har go'sha shevane.
3-ni sahmgin musibatu z-ni sahmnok marg,
Otash fitod dar dili har sangu Ohane.
Ma'nosi:
O'limdan xar bir uyga tushdi motam,
Mamlakatning har burchidan chiqdi fig'on.
Temir yurak tosh yurakli kishilar ham
Bu dahshatli musibatdan yutdilar qon.

Navoiy bu bevafo dunyoni tark etgan bo'lsada, u xalqning, oddiy mehnatkashlar ommasining qalbida butun bir umrga abadiy muxrlanib qoldi. Xalq, millat manfaati,

baxt-saodati uchun, haqiqat va adolat tantanasi uchun kurashda Alisher Navoiy siymosi bamisoli yo'lchi yulduzdir. U xalq orasida ulug' inson, betakror va mo'jizakor bir siymoga aylandi va har bir o'zbek turkiy xonadonining eng ulug' va mu'tabar zotidir. Alisher Navoiy haqida juda ko'plab xalq rivoyatlari to'qilgan. Ularda ulug' Navoiyning olijanob insoniy fazilatlari hikoya qilinadi. «Turkiston» gazetasining 1993 yil 9 fevral sonida «Ikki rivoyat» deb nomlangan maqolasida Nurilla Ahmad quyidagicha hikoya qiladi: «Alisher bilan Husayn Boyqaro yoshligidan tanishib katta bo'lishgan qalin do'stlar edi. Birga o'ynab yurganlarida odamlar hazillashib, «Husaynning o'jarligi, qaysarligidan sultonlikka ishtiyoqi, Alisherning o'ychanligi-yu mulohazali gaplaridan shoirlikka havasi bor» deb yurishardi. Shunday bo'ldi ham Husayn Bayqaro jangu jadallar bilan taxtga chiqdi. Alisher esa ne-ne zaxmatlar chekib, katta shoir bo'lib tanildi.

Navoiy Mashhad va Samarqand tahsillaridan daytib kelgan kuni xalq shodu xurramlik bilan kutib olibdi. Lekin sulton uni kutib olmoqda chiqmabdi... «Yumushlar ko'p bulsa, yaxshisi, o'zim huzuriga borib kelay» deb suyukli ma'shuqasi Guli birlan saroyga yo'l olibdi. Ammo u yuqligida sultonning shaharning o'rtasida katta bir bog' barpo ettirib, unga tutash ko'chalardan o'tgan odamlarni jazolashidan bexabar edi. Qorovullar ikkalasini tutib olib to'g'ri saroyga olib boribdilar. Husayn Boyqaro Alisherni tanibdi-yu, o'zi chiqarib qo'ygan farmoniga qarshi borsa» el-ulus, qolaversa, a'yonlari oldida beburd bo'lib qolishdan chuchib oxiri:

- Hoy Alisher, «Bog' ko'chadan» yurib gunohkor bo'libsizlar. Men sizlarni endi jazolashga majburman. Lekin bitta savolimizga to'g'ri javob bersanglar har ikkovlaringizning ham gunohingizdan o'taman. Bir so'z- degilki, unda ma'shuqangning ismi va ne sababdan bog' kuchaga kirganlaring anglashilsin. Javoblaring avvalo menga, sung a'yonlarimizga manzur bo'lsun. Navoiy bir lahza o'ylanib turibdi-yu, ushbu baytni aytibdi:

Navoiy utdi kuchangdan piyoda yori bilan
Kishi baloga qolurmi o'z ixtiyori bilan,
Bog'bonni do'st debon keldim kucha bog'i bilan,
Avf etsalar, ketgumdir Guli yorim bilan.

— Ming bor uzr, do'stim, gunohingizdan o'tdim,- deb Alisher Navoiyni mahkam quchoqlab olibdi.

Xullas, Mir Alisher Navoiy o'zbek xalqining, barcha turkiy xalqlarning milliy g'ururi va iftioridir. Uning nomi yosh avlodni millat, yurt va Vatan baxtu saodati va istiqloli uchun kurashga chorlovchi bir siymo sifatida asrdan asrga osha xalqlarimizning qalbida abadul abad yashayveradi, chunki Navoiy dunyo miqyosida tan olingan. Uning ijodiy dahosi va kalami siriga man-man degan ulug' siymolar, shoiru dono mutafakkirlar qoyil qolganlar. Abdurahmon Jomiy Navoiyning ham ustoz, ham do'sti va hamkori edi. Navoiyga bag'ishlab u «Hamsatul-mutahayyirin» («Besh hayratda qolganlar») asarini yozgan. Bu asarida u jumladan Navoiy haqida: «Kel, Jomiy umr bo'yi mashaqqat tortib, ko'nglingdan shu «besh ganj»ni dunyoga chiqardining. Sening bu «Besh»ing («Hamsa») shuday kuchli panja bo'ldiki, daryokaflar qo'li buralib ketdi. Biroq har xazina o'lchovli (ya'ni etuk shoir) qalamidan bu o'tar dunyo «Besh xazina» bilan boyigandir. U «Besh»liklarga sening «Besh»ing qachon tenglashardiq Ularning bir xazinasi sening yuz xazinangdan yaxshidir. Xususan, u panjaki, ganjadan sarpanja

urganga sher kabi o'z sarpanjasini urdi, turkiy tilda bir ajoyib qo'shiq qo'yladiki, jodu nafaslilar og'zi muxrlandi. Bu qalamga falakdan ofarinlar yog'ilsin. Chunki bu yoqimli naqshni o'sha qalam yaratdi va forsiy til egalari, forsha nazm durlarini tizuvchilarga rahm qildi: u ham shu forsiy tilda yozganda, boshqalarga so'z aytishga majol qolmasdi. Bu mo'jizakor nazm tarozisi qarshisida Nizomiy kimu Xisrav kim bo'ldiq U boshqa tilda so'z yuritganida aqlga oradagi farqni axtarish uchun yo'l qolmadi.

Ey (Navoiy), sening ta'bing so'z ustodidir. Qalaming ochkichi bilan so'z eshigini ochding. Ravnaqdan qolib ketgan va xorlik burchagidan o'rin olgan (turkiy) so'zga sen yangidan obro'y berding. Uni ijod maydoniga olib chiqding. U sening ra'ying nuridan safoli bo'ldi, lutfing navosi (boyligi)dan navoli (baxramand) bo'ldi»¹.

Ingliz sharqshunos olimi E. Broun «Fors adabiyoti tarixi» kitobida Navoiyga yuksak baho beradi: «...Navoiy turkiy nazmning rivojlanishiga juda katta ta'sir ko'r-satdi, turk shoirlari ungacha butunlay noma'lum yoki nixoyatda kamsitilgan edilar»².

Ulug' Alisher Navoiyning buyuk davlat arbobi, bosh vazir sifatidagi shaxsiy sifatlarini AQSh olimlari Tomas Lente va Glenn Louvrilar quyidagicha ta'riflaganlar: «XV asrning oxirida temuriylar saltanatining madaniy xayotiga juda muhim ta'sirini o'tkazgan inson Mir Alisher Navoiy bo'lib, u yangi siyosiy va iqtisodiy sharoitni yaratishda g'oyat katta yordam berdi. Sulton Husaynning «ko'kaltoshi» («birga usgani») va yaqin do'sti Mir Alisher muhtojlarga xayru ehson qiluvchilarning mashxuri, shoir va olim edi»³.

O'zbekistan milliy istiqlol va mustaqillik yo'lidan og'ishmay olg'a tomon borayotgan bugungi kunda avlodlarimiz ongida milliy ong, mustaqillik tafakkuri va milliy birlik kabi g'oyalarni shakllantirishda Mir Alisher Navoiyning bosib o'tgan boy, jo'shqin hayot va ijod yo'li hammamiz uchun ibrat va namunadir. Alisher Navoiy har bir o'zbek va turkiyning xonadoni uchun eng aziz va mu'tabardir. 1991 yilning Navoiy yili deb e'lon qilinishi, O'zbekistonda xalqimiz uchun eng aziz va mu'tabar qadam-jolarning, madaniy-ma'rifiy muassasalar, maktablar, oliy o'quv -yurtlarining uning ulug' va tabarruk nomi bilan atalishi, Navoiyga bag'ishlab buyuk san'at asarlarini yaratilishi va boshqalar xalqimizning o'z sevikli va buyuk farzandiga mexr-muhabbat ko'rinishining ramziy ifodasidir.

HUSAYNIY (HUSAYN BOYQARO) **(1438 — 1506)**

Temuriylar sulolasining atoqli vakillaridan biri, yirik davlat arbobi, Xusayniy laqabi bilan qalam tebratgan lirik shoir Husayn Boyqarodir. Uning davrida (1469 — 1506) Hirot dunyoning eng go'zal shaharlaridan biriga aylanadi. Xurosonning xalqaro obro'-e'tibori va nufuzi oshadi. Zahiriddin Muhammad Boburning yozi-shicha: «Sulton Husayn Mirzoning zamoni ajab zamona edi, ahli fazl va benazir eldin Xuroson, batahsis Hirot shaxri mamdu edi. Har kishining kim bir ishga mashg'ullugi bor erdi, himmati va g'arazi ul erdikim, ul ishni kamolga yetkurgay»¹.

Xuroson hokimi Xusayn Boyqaro o'zining maktabdosh do'sti Alisher Navoiy bilan birga turkiy til va adabiyoti muammolariga katta e'tibor beradi, turkiy tilda qalam

¹ «Халқ сўзи», 1991 йил 29 май

² Навоий замондошлари хотирасида (тўплам) Т. «Адабиёт ва санъат» нашриёти, 1985, 13- бет

³ «Халқ сўзи», 1991 йил 29 май

¹ Бойқаро Хусайн. Жамолингддин кўзим равшан. Т., 1991. 3- бет

tebratgan va ijod qilgan shoiru olimlarni o'z himoyasiga oladi, ularga xomiylik qilib, mansab va martabalarini oshiradi. Xusayn Boyqaro saroyida uning bevosita ishtirokida «Oliy majlis»lar bo'lib turardi, unda badiiy asarlar tez-tez muhokama qilinar, qizg'in muloqot kechalari va she'rxonlik davralari tashkil qilinardi. Husayn Boyqaro bilan Alisher Navoiyning do'stligi bir umrlik samimiy va beg'araz do'stlik edi. Ishonchli manbalar bundan yaqqol dalolat beradi, ya'ni 51230 misra hajmli «Hamsa»da ham, 42400 misrali boshqa she'riy hazinada ham Xusayn Boyqaroni u yoki bu tarzda yomollovchi yoki undan norozilik ohangda biror-bir satrni uchratmaymiz. Aksincha, Navoiy do'sti Husayn Boyqaroni juda ko'plab asarlarida ijobiy baholaydi. Uning adolatli, diyonatli, insofli va xalqparvar podsho bo'lib etishishiga ishonadi. Hatto 1469 yilda Husayn Boyqaro hokimiyat tepasiga kelganda unga bag'ishlab 90 baytdan iborat «Hiloliya» qasidasini yozadi. Bu qasidaning dastlabki misralarida osmon gumbazida paydo bo'lgan yangi oy (xilol) tasviri berilgan. Bu hilolning egilgan shaklini shoir sevgili yorining qoshiga yoki o'zining ta'zim bilan egilgan qomatiga o'xshatadi:

O'yla zohir buldikim, kelgan ani ko'rgan kishi,

Dilbarim qoshigau, mening qadimga nisbatan.

Xilol osmonda yangi paydo bo'lgan uch kunlik oydir.

Shoir bu qasidasida dastlab yangi oy, yangi davr, yangi hokimiyat boshlanganini shu yangi oyning paydo bo'lishiga nisbat beradi.

Alisher Navoiy o'zining «Majolisun-nafois» tazkirasining sakkizinchi majlisini maxsus Husayn Boyqaroga- shoir Husayniyga bag'ishlaydi. Bunda shoir g'azallaridagi mavzu rang-barangligi, badiiyatdagi kashfiyotlar, noyob tashbehlar, dilrabo adolar haqida atroflicha fikrlaydi. Husayniy kuylagan ishqning qudrati va oshiqning iztiroblari, intilishlari, ruhiyatiga yuzlangan holatlari ajib bir tarzda dilbarlik bilan tarannum etilganini ko'rsatib beradi.

Shoir Husayniy she'riyatida dunyoviy adabiyot lirikasi an'analari, Alisher Navoiy lirikasining ta'siri yorqin bir tarzda o'z aksini topgan. Quyidagi satrlar bu fikrinizning yaqqol dalilidir:

O'tga yondir sarvni, ul qaddi ra'no bo'lmasa,

Elga bergin gulli, ul ruxsori zebo bo'lmasa.

El Xusayniy, boda ichsam yor alidin teng durur,

Bo'lsa obi Xizru umri jovidon yo bo'lmasa.

Husayniy ijodiga Zahiriddin Muhammad Bobur ham baho bergan: «Tab'i, nazmi bor edi. Devon ham tartib qilib erdi. Turkiy aytur erdi. Tahallusi «Husayniy» erdi. Ba'zi baytlari yomon emastur, vale Mirzoning devoni tamom bir vazndadur».

Xullas, Husayn Boyqaro qadimiy Sharq an'alarini davom ettiradi, ulkan davlat arbobi bo'lish bilan birga nafaqat ilm-ma'rifat va madaniyat homiysi, ayni choqda o'zi ham binoyidek go'zal va nafis lirik g'azallar bitgan. Shoir sifatida ona tariximizdan munosib o'rin olgap.

7. NAFIS KITOB VA XATTOTLIK SAN'ATI

Temur va temuriylar davrida nafis kitob va xattotlik san'ati ham rivoj topadi. Uzoq

tarixiy o'tmishda bosmahona bo'lmagan. Kitoblar qo'lda ko'chirilgan. Qo'lda ko'chirilgan kitoblar nafaqat mazmunan, balki tashqi ko'rinishi va bezagi jihatidan ham kitobxonlarning talab-ehtiyojlari va didiga javob berishi, odamlarda ma'naniy va estetik dunyoqarashni shakllantirishga xizmat qilishi lozim edi. Shu boisdan ham Temur va temuriylar davrida nafis kitob va xattotlik buyuk san'at darajasiga ko'tariladi. Bu nafis kitob yaratish jarayoning mislsiz darajada murakkab va og'irligi turli

xil kasb-hunar egalari mehnatining ma'lum bir dasta singari jamlanishi bilan belgilanadi. Chunki kitob yaratish jarayonida qog'oz kesuvchi xattot (kalligraf), musavvir, lavvoh (lavha chizuvchi), sahhof (muqovachi) ishtirok etadi.

Ota-bobolarimiz tomonidan nafis kitob yaratishda ishlatilgan Samarqand, Buxoro kog'ozlarining dovrug'i doston bo'lgan. Kitoblarni yaratishda unga turli, xil suyuqlik moddalar va ranglar ishlatilgan. Kitobdan yoqimli va xushbo'y hid kelib turishi uchun juda sifatli gulob yoki anbar siyohga qo'shilib yozilgan. Musavvirlar ishlatadigan buyoqlarda oltin va kumush eritmaları aralashtirilgan, sahhof esa muqovaning go'zal bo'lishi uchun charmlardan ustalik bilan foydalangan.

Og'ir va mashaqqatli mehnatlar evaziga yaratilgan har bir kitobning o'zi shubxasiz katta bir san'at asari edi. Bunday kitoblar asosan shohlar, amirlar, xonu sultonlar buyurtmalar asosida yaratilgan va maxsus kutubxonalarda e'zozlab saqlangan.

XIV — XVI asrlarda nafis kitob va xattotlik sanatining buyuk namoyandalari o'sib etishadi. Bular Mir Ali Tabriziy, Abduraxmon Xorazmiy, Sulton Ali Mashxadiy, Mir Ali Qilqalam, Sulton Ali Xandon, Halvoiy, Rafiqiy, Mirak Naqqosh, Bexzod, Shoh Muzaffar va boshqalardirlar.

SULTON ALI MASHHADIY (1432 — 1520)

Xattotlik san'atining buyuk namoyandalaridan biri Sulton Ali Mashhadiydir. U 1432 yilda Mashhadda to'g'ilgan. Yoshlikdan husnixatga qiziqqan. Sulton Ali husnixat sultoni darajasiga ko'tariladi va «Qiblatul-qutob» («Kitoblar qiblasi») va «Sultonun-xattotin» («Xattotlar sultoni») deb elda nom taratadi.

Sulton Ali 1461 yilda Nizomiyni «Mahzanul-asror» dostonini, 1464 yilda Hofiz devonini va 1465- 1466 yillarda Alisher Navoiyni devonini ko'chirgan.

Sulton Ali Mashhadiyning ijodiy faoliyatida Xusayn Boyqaro va Alisher Navoiylarning salmoqli o'rni bor. U Husayn Boyqaro kutubxonasida ishlagan va Hirot xattotlariga rahbarlik qilgan. Sulton Ali shaxsan Husayn Boyqaro va Alisher Navoiy topshiriqlarini bajargan va ularning asarlarini ko'chirgan. U har kuni Husayn Boyqaro uchun 50, Navoiy uchun 20 bayt ko'chirar edi. Bundan tashqari Sulton Ali Nizomiy, Farididdin Attor, Xofiz Sheroziy, Dehlaviy, Jomiy asarlarini ham ko'chirish bilan shug'ullangan. Mashxur xattot ko'chirgan 50 dan ortiq asar bizgacha etib kelgan. Bu asarlar Toshkent, Sankt-Peterburg, Parij, Berlin, Qohira va dunyodagi boshqa shaharlarda saqlanmoqda. Sulton Ali Mashhadiy ko'chirgan kitoblar orasida Navoiyni mashxur «Hamsa»si ham munosib o'rin olgan.

Sulton Ali Mashhadiy xattotlik san'atidan tashqari o'ymakorlik san'atining ham moxir ustasi bo'lgan. Husayn Boyqaro qabr toshidagi o'yib yozilgan matn parchasi ham u tomonidan yozilgan.

Sulton Ali Mashhadiy she'riyat bobida ham qalam tebratgan. Navoiy uning ijodiga katta baho beradi va uning ijodidan quyidagi baytlarni keltiradi:

Gul dar bahor e-on ruhi gulgul namunaest,

Chun ashki man, ki az dili purxun namunaest.

Ma'nosi: Mening ko'z yoshim konga to'la yuragimdan namuna bo'lganidek bahor guli uning gulgun yuzidan bir namunadir.,

Sulton Ali umrining so'nggi yillarini Mashhadda o'tkazadi va shu erda 1520 yilda vafot etadi.

8. TASVIRIY SAN'AT

Temur va temuriylar sulolasi davrining ulkan muvaffaqiyatlaridan biri tasviriy san'atning gurkirab o'sganligi bo'ldi. XIV va XVI asrlarda tasviriy san'atda Behzod, Mirak Naqqosh, Qosim Ali, Maqsud Muzahhib, Xoja Muhammad Naqqosh, Shoh Muzaffar va boshqalar barakali ijod qildilar.

Xalqimizning ajoyib tasviriy san'at ustalari yaratgan asarlar o'ziga xos uslubga ega bo'lish bilan birga u fantastik mavhumlikdan hayotiylikka, anialikka tomon o'sib borgan. Bizgacha etib kelgan va ma'naviy meros boyliklariga qarab xulosa qiladigan bo'lsak tasviriy san'at

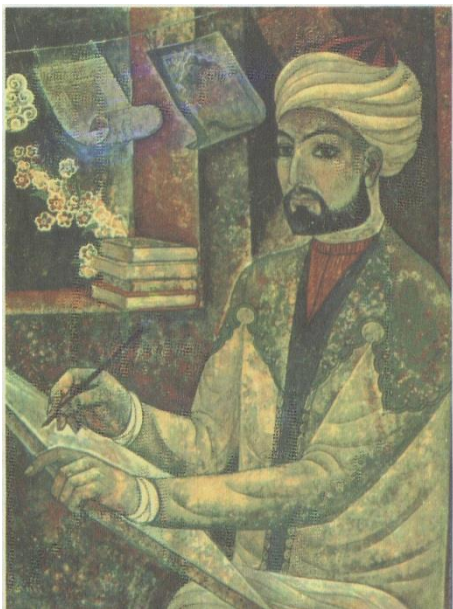

yodgorliklarini yo'nalishlariga qarab quyidagi guruhlarga bo'lish mumkin: portretlar, hayotiy lavhalar, peyzaj, binolarga solingan suratlar, badiiy asarlarga ishlangan rasmlar va hokazo.

Biz fikr yuritayotgan davrda tasviriy san'at ijodkorlari tomonidan hayotiy va aniq buyoqlarda ishlangan Jomiy, Navoiy, Abdulla Xatifiy, Behzod, Husayn Boy-qaro, Bobur, Shayboniyxon va boshqalarning portret — su'ratlarini ko'ramiz.

Rassomlar tomonidan yaratilgan asarlarda, rasm-portretlarda haqiqiy hayot voqeligi o'z aksini topgan, jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy tub mohiyati mohirlik bilan ko'rsatilgan.

KAMOLIDDIN BEHZOD (1455— 1533/37)

O'z zamonasining mohir rassomi va o'ta noyob qobiliyat egasi Kamoliddin Behzod 1455 yilga yaqin Hirotida to'g'ilgan. Ota-onadan yoshlikdan etim qolgan Behzodni Husayn Boyqaro kitobdori Mirak Naqqosh o'z tarbiyasiga olib, unga homiylik ko'rsatadi. O'zining qobiliyati va iqtidorligi bilan boshqalardan ajralib turadigan Behzod yoshlikdan rassomlik san'atiga qiziqadi. Ko'p o'tmay u ilm-fan, san'at va adabiyot ahllari orasidan o'ziga munosib o'rin topadi. Ma'rifat va ma'daniyat homiysi Alisher Navoiy noyob iste'dod va qobiliyat egasi bo'lgan Kamoliddin Behzodga alohida e'tibor beradi va unga har tomonlama yordam qo'lini cho'zadi. 1510 yilgacha bo'lgan umrini Hirotida o'tkazgan Behzod keyinchalik Ozarbayjonga — Tabrizga ketadi. U erda Behzodni

safaviylar poytaxti kutubxonasi va san'atkorlarining boshlig'i etib tayinlaydilar. Kamoliddin Bexzod shu erda taxminan 1533 — 1537 yillar orasida vafot etadi.

Kamoliddin Bexzod o'zining xayratomuz rassomchilik san'ati bilan «Moniyi soniy» (ikkinchi Moniy¹) va «Sharq Rafaeli» nomi bilan jahonga mashxur bo'lgan. U rassomlikda Hirot maktabiga asos soladi va ustoz san'atkor sifatida Turkiston o'lkasi, Eron, Ozor yurti va boshqa o'lkalarda tasviriy san'atning rivojiga katta hissa ko'shadi.

Xondamir «Xabib us-siyar» asarida Bexzod ijodiga quyidagicha baho beradi:

Mo'yi qalamash zi ustodi,

Jon doda ba surati jamodi.

(Ma'nosi: Ustozligi tufayli uning muyqalami tuklari toshga — jonsiz suratga jon bag'ishlar edi.)

Kamoliddin Behzodning san'atkorlik mahorati va asarlarining ta'sir kuchini ko'rsatuvchi quyidagi bir voqea Vasifiyning «Badoyiul-vaqoe» kitobida keltiriladi: «Kunlarning birida Begzod yangi ishlagan bir suratini Navoiyning oldiga olib keladi: ajoyib bog', daraxtlar, daraxtlar shohida qushlar... gullar qulf urib ochilib yotibdi, ariqlarda zilol suvlar. Bog'da nuroniy Alisher Navoiy. U bir qo'li bilan hassaga tayangan, ikkinchi qo'lida bir tovoq, tovoqda oltinlar. Navoiyning atrofida ilm-fan, san'at va adabiyot ahllari. Go'yo Navoiy ularning ijodiy ishlaridan shod bo'lib, boshlaridan oltin sochmoqchi... Suratdan zavqlangan Navoiy bunday bayt aytadi:

Naqqosh, ajab sahora munaqqash kardi,

Ey vaqti tu xush, ki vaqti mo xush kardi.

(Ma'nosi: Naqqosh, ajoyib sahifani naqshlabsan, vaqting xush bo'lsin, zero ki, bizni xushvaqt qilding.)

Behzod bu suratni olib kelganda Navoiy Mavlono Fasehiddin, Sohib Doro, Mavlono Burhon va Mavlono Muhammad Badaxshiyar bilan suhbatlashib o'tirgan ekan. Navoiy ulardan bu surat haqidagi tassurotларini so'zlab berishni so'raydi. Shirin va hazilomuz suhbat boshlanadi. Mavlono Fasehiddin:

- Mahdumlar, men bu ochilgan gullarni ko'rishim bilam qo'l cho'zib, ulardan birini uzib, sallamga qo'ndirmoqchi bo'ldim, — deydi.

¹ Moniy – afsonaviy Xitoy rassomi

Sohib Doro:

- Menda ham shunday istak bor edi, ammo qo'l cho'zsam, daraxtlardagi qushlar qo'rqib uchib ketmasin deb andisha qildim, — deydi.

Mavlono Burhon:

—Men mulohaza bilan qo'limni tortib, tilimni tiymoqchiman, agar so'z qotsam, Mir ranjisalar, yuzlarini burishtirib, qoshlarini chimirsalar, suratdagi ochiq chehralari o'zgarib ketadi, — deydi.

Mavlono Muxdmmad Badaxshiy:

—Ey mavlono Burhon, agar beodoblik va gustohlik bo'lmaganda edi, (suratdagi) Mirning qo'llaridagi hassani olib sening¹ boshingga solar edim, — deydi.

Navoiy suhbatni yakunlab:

—Azizlar yaxshi so'zlar aytishdi. Agar Mavlono Burhon dag'allik qilmaganlarida, men (suratda tasvirlangan) tovoqdagi oltinlarni do'stlarning boshidan sochmoqchi edim, deydi va Behzodga bir ot bilan cho'pon in'om qiladi, suhbatdoshlariga libos kiygizadi».

Atoqli va mashhur rassom Kamoliddin Behzod tomonidan yaratilgan Shoir Abdullo Xotifiy, Xusayn Boyqaro, Shayboniyxon portretlari, Sa'diyning «Bo'ston» kitobi va Nizomiyniig «Hamsa»siga ishlangan rasmlar bizgacha etib kelgan va u hozir xalqning nodir yodgorliklari sifatida Toshkent, Sankt-Peterburg, London, Texron, Kobul va boshqa shaharlarning muzey va kutubxonalarida saqlanmoqda. Kamoliddin Behzod juda ko'plab nomdor va qobiliyatli shogirdlar etishtiradi. Sul-ton Muhammad Kamoliddin, Kosim Ali, Shoh Muzaffar, Mahmud Muzahhib kabi musavvirlar shular jumlasidandir.

9. MUSIQA SAN'ATI

Temur va temuriylar davri madaniyatining yuksak rivojlanganligidan dalolat beruvchi yana bir soha - bu musiqa san'atidir. Buyuk Sohibqiron Amir Temur haqi-dagi manbalarda va xalq rivoyatlarida uning musiqa san'atiga juda katta e'tibor bilan qaraganligi, turli mamlakatlardan poytaxti Samarqandga ko'plab san'at shina-vandalarini to'plab, bazmi jamshid davralarini musiqa ba qo'shiq ixlosmandlari bilan ko'rganligi xikoya qilinadi. Ibn Arabshoh Temur saroyida juda ko'plab musiqa-shunoslar, hofiz va qo'shiqchi san'atkorlar ham bo'lganligini yozadi: «... (Yana) Xoja Muhammad az-Zohid Buxoriy, ulug' tafsirchi, xadischi, hofiz bo'lib, Qur'on ul-karimni yuz jildda tafsir qilgan... Qorilardan mana shular ikkalasi va (yana) mavlono Faxruddin bor edi. Qur'onni qiroatda ham, savtda ham tajvid bilan yod olgan kishilardan Abdullatif ad-Domg'oni, mavlono Asaduddin, Sharif Hofiz Xusayniy, Mahmud Muhriq al-Xorazmiy va Jamoliddin Axmad al-Xorazmiy va musiqa ilmida ustoz bo'lgan Abdulqodir al Marog'iy edi»¹.

Bu davrda musiqa san'atining rivoj topganligini shu narsadan ham bilsa bo'ladiki, A. Navoiy «Mezonul-avzon» asarida xalq qushiqchiligining 8 turi bo'lganligini yozadi. Bu — tuyuq, changi, turkiy, orzuvoiy (yoki oruzvoiy), muhabbatnoma, mustazod va boshqalardir. Ayrim miniatyuralar, badiiy obrazlar va boshqalar xalq san'atining ham rivolshanganligidan dalolat beradi. Xalq quylari va qo'shiqlari musiqa san'atining rivojiga samarali ta'sir ko'rsatgan.

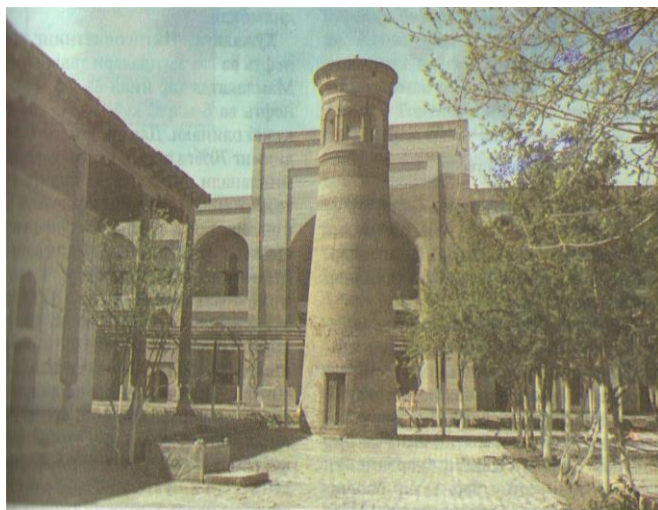
¹ Ибн Арабшох. Амир Тумур тарихи. 2- китоб, 85-86 бетлар

X va XII asrlarda vujudga kela boshlagan musiqa san'atining yangi o'n ikki maqom turi bu davrga kelib yuksak bosqichga ko'tariladi, yangi kuylar bilan boyiydi. O'n ikki maqom ko'pgina kuylar birikmasidan tashkil topgan bo'lib, quyidagilarni o'z ichiga oladi: Rost, Isfaxon, Iroq Zirafkan, Bo'zruq Xijoz, Busliq Ushshoq, Xusayniy, Zangula, Navo, Rahoviy. Bu maqomlarning har biri ikki shuba (qism)dan iborat bo'lib, jami 24 shubani tashkil etadi: Dugoh, Segoh, Chorgoh, Panjgoh., Muxayyar, Xisor, Muboraki, Nayrez, Nishopurak, Royi Iroq, Mag'lub, Rakb, Bayot, Zabul, Avj, Navro'zi xora, Ma'mur, Ashiron, Navro'zi sabo, Xumoyun) Nuhuft, G'azal, Arabon va Ajam. Xalq o'rtasida «Shashmaqom» (olti maqom) nomi bilan kuylanib kelinayotgan musiqa asarlari yuqorida sanab keltirilgan o'n ikki maqom zaminida shakllangandir.

Musiqa san'atining taraqqiyotini she'riyat olamidan tashqarida tasavvur etib bo'lmaydi. Musiqa va she'riyat doimo bir-birini to'ldirib kelgan. Musiqa bilan she'riyat o'rtasidagi aloqani XV asrda yashab ijod qilgan shoir Axmadiy «Sozlar munozarasi» asarida ajoyib badiiy bo'yoqlarda tarannum etadi. Ahmadiy majoziy xarakterda yozilgan o'zining bu asarida sozlar munozarasini beradi. Munozarada ishtirok etgan barcha sozlar: Tanbur, Ud, Chang, Qubo'z, Rubob va boshqalar o'zlaricha kerilib maqtanadilar. Nihoyat ularning munozarasiga Piri xarobot (soqiy) aralashadi va sozlarining har biriga nasixatlar qiladi, ularning har birining o'ziga xos fazilatlari borligini ta'kidlaydi. Bu asar tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan didaktik ijod mahsuli hamdir. Shoir maqtanchoq, mutakabbir va xudbin kishilarni tanqid qiladi, ularni insofga, kamtarlikka va ahillikka chaqiradi.

Xullas, musiqa san'ati taraqqiyotida Temur va temuriylar zamonida erishilgan muvaffaqiyatlar xalqimizning ma'naviy meros boyligi bo'lib, avlodlar ongida badiiy estetik qarashlar va olijanob insoniy fazilatlarning shakllantirishning muhim vositasidir.

10. BAHUDDIN NAHSHBAND (1319 - 1389) VA NAQSHBANDIYA TARIQATI

Sohibqiron Amir Temurning islom himoyachisi sifatida yurgizgan siyosati soyasida so'fiylik tariqati o'lka hayotida katta mavqega ega bo'ladi. Buni biz Temur va temuriylar davrida Bahouddin Naqshband va uning izdoshlari faoliyatida yorqin ko'ramiz.

Oллоhning muruvvatiga muyassar bo'lgai, komil inson, ulug' avliyo va vali — Hoja Bahouddin Naqshbanddir. U zoti ulug'ning asli ismlari Sayid Muhammad Bahouddin ibn Sayid

Bahouddin Naqshband majmuasi (Buxoro)

Jamoliddindir. Xoja Bahouddin Naqshband Buxoro yaqinidagi Qasri Orifon qishlogida tavallud topgan. Bahouddinning o'zi ham temir va boshqa narsalarga gul soluvchi bo'lgan. Shu sahabdan u kishining laqabi «Naqshband» bo'lgan.

Bahouddin Naqshband o'zidan ikki asr oldin utgan Abdulxolik Rijduvoni

ruxdaridan madad olgan, uni o'ziga pir va ustod deb bilgan.

Bahoddin Naqshband Abdulholiq G'ilduvoniy ta'limotini yanada rivojlantiradi, uny yangi mazmun, xulosalar bilan boyitadi va u naqshbandiya tariqati nomini oladi.

Bahouddin Naqshband G'ijduvoni asos solgan tariqatning sakkiz moddadan iborat talabiga uch talabini qo'shdi: 1. Vuqufi zamoni; 2. Vuqufi adadiy va 3. Vuqufi qalbiydir.

Naqshbandiylikning asosiy mohiyati qo'yidagi shiorlarda o'z ifodasini toptan: «Dast ba koru, dil ba yor!» («Qo'l ishda, Olloh dilda») bo'lsin, deb hammani ishlashga chaqiradi.

Bahouddin shaxs, oila va jamiyat ravnaqi uchun «Kam xo'r, kam xob va kam guftor bud!» («Kam yegil, kam uxla va kam gapir!») deb ta'kidlagan. Davlat rahbarlariga esa «Zohiran xalq bilan, botinan Haq bilan!» («Sirtidan xalq bilan, dildan xudo bilan!»), deb nasixat qilgan. Hazrati Sohibqiron Amir Temurdek ulug' zot ham Naqshband tariqatiga amal qilgan. Temurning o'zi bu xaqda shunday degan: «Piru komil Shayx Bahouddin Naqshbandiynig: «Kam yegin, kam uxla, kam gapir» degan pandu nasixatlariga amal qildim. Arkonu davlatga, barcha mulozimlarga ham aytar so'zim shu bo'ldi. «Kam yenglar - ocharchilik ko'rmasdan boy-badavlat yashaysizlar, kam uxlanglar - mukammallikka erishasizlar, kam gapiringlar - dono bo'lasizlar!»¹.

Bahouddin Naqdibandiyga Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiylar ham juda katta ixlos bilan qaragan. Jumladan, Jomiyning «Nafahotul-uis», Alisher Navoiyning «Nasoyimul-muxabbat» va boshqa asarlarida bu haqda kerakli ma'lumotlarni olish mumkin.

Alisher Navoiyning:

Ayladi avroq munaqqash base

Naqsh raqam ayladi dilkash base —

baytidan shu narsa anglashiladiki, Naqshband o'z hayoti davomida juda ko'p varaqlarni naqshlagan, ya'ni ko'p ajoyib asarlar yozgan va shu bilan bir qatorda narsalarga, imoratlarga naqshlar ham ishlagan.

Sobit aning ko'ngli aro naqshi jud,

Mahv o'lub ul sahfada naqshi vujud —

degan baytda Navoiy Naqshband ulug' naqqosh bo'lsa ham lekin uning ko'nglini sahovat («jud») naqshi egallagan va bezagan edi, deydi.

Naqshbandsiz Navoiy ijodini tasavvur etish mumkin emas. Chunki naqshbandiya ta'limoti Navoiy ijodining g'oyaviy asosini — mafkurasini tashkil etadi. Shoir ijodida komil inson timsolining naqshbandiya tariqasida targ'ib qilingan yo'l-yo'riqlari, shioru qoidalari, aqidalari insoniy timsollar, hayotiy voqealar asosida dalillanadi.

Bahouddin Naqdibandning dinni mustahkamlash va taraqqiy ettirish uchun qilgan xizmatlari ulug' bo'lganligi sababli uni «Bahouddin» — dinning fahri, bebahosi deb atashgan.

Bahouddin Naqshband karomatli inson bo'lganligi uchun unga Balogardon, deb nom berishgan.

¹ Амир Тему́р ўғитлари 58-бет

Xullas, Bahouddin Naqshband Temur hukmronlik qilgan davrning eng buyuk avliyolaridan bo'lib, u ishlab chiqqan va targ'ibot qilgan tariqatning mavqei ko'tarilgandan ko'tarilib boradi.

11. HOJA UBAYDULLOH AHROR (1404 — 1490)

XV asrda naqshbandiya tariqatini samarali davom ettirgan ulug' shayxlardan biri — Hoja Ubaydulloh ahrordir. Hoja Ubaydulloh Shosh viloyatining Tog'li Bog'iston (hozirgi Bo'stonliq) qishlog'ida dunyoga kelgan.

Hoja Ubaydullohning otasi Mahmud bo'lib, uning ajdodi Muhammad Nomi Bag'dodiyga borib etadi. Xoja Ubaydullohning yoshligi Shoshda kechgan. Uning tarbisi va o'qish bilan tog'asi xoja Ibrohim shaxsan sho'g'illangan 1427 yilda xoja Ibaydullox ilim va ma'rifta markazi Samarqandga o'qishni davom ettirish uchun borgan. 1428 yil Xirotda borib to 1433 yilga qadar bu erda bo'lgan mashhur shayhlar Bahoviddin Umar Zayniddin Xavofiylar suhbatini olgan. 1433 yilda Ubaydullox Chag'aniyonni hozirgi (Surxandaryo va qisman Qashqadaryo viloyatlari bo'lgan) hududidagi Xulug'utti mavzeida turuvchi Baxoviddin Naqshbandiyning shogirdi Mavlono Yaqub Charxiy huzuriga kelib u bilan tanishadi va Yaqub Charxiyni pir mushid sifatida tan oladi. Shundan so'ng u Shoshga faytadi. Taxminan 1451-1452 yilga qadar u bu erda bo'ladi. Shu nuqtai nazarda xaja Ubaydullax Mirzo Ulug'bekning o'ldirilishida qshli bor, degan uydirma xaqiqatga to'g'ri kelmaydi. Bu uydirmalar yoshlarimiz ongida milliy qadriyatlarimizga nisbatan his tuyg'usini shakllantirish maqsadida ataylab o'ylab topilgan bir usuldir. Ulug'bek o'ldirilgan 1449 yil 25 (27) oktyabr hali xoji Ubaydullox Samarqandda hech qanday nufuzga ega emas edi. Agar bu fitnada "qo'li" bo'lganida Temuriy sulton Abu Saidni shunchali k yuksak martabaga ko'tarmas Abduraxmon Jomiy, Alisher Navoiy va Boburlar pir atab, uning etagidan tutmas edilar.

Xoja Ubaydullox 1451-1452 yillarda Samarqandga ko'chib kelgach uning obro'-e'tibori kuchayib ketadi uni fuqaro va akobirlar pushti panox deb biladilar. Buning sabablari shundan iborat ediki birinchidan, xoja Ubaydullox o'sha davrda xalq ommasi orasida e'tibor qozongan naqshbandiya Hojagon tariqatining asosiy yo'nalishi shunday belgilagan edi: «Hojagon tariqati darveshlarining udumi shundan iboratki, ular o'zlarining barcha himmatlarini biror-bir ish bilan mashg'ul bo'lishga sarf qilsinlar... Aytibdurlarkim, xaloyiqdang Haq subhonahuga erishish vositasi uni eslashi darajasiga bog'liq bo'lsa-da, ammo uning eng yaxshi yo'li bir musulmon ko'nglini xursand qilishdan iboratdir. Hojai jahon Abdulxoliq G'ijduvoniyning tabarruk so'zlaridan biri budur:

Dari xilvat bandu dari suhbatro kushoy,
Dari shayxiro bandu dari yorira kushoy.

Mazmuni: Xilvat eshigin yopgilu suhbat eshigin och!
Shayxlik eshigin yopg'ilu yorliq eshigin och!»

Hoja Ahrorning quyidagi so'zlari ham uning hayotiy dasturi yo'nalishini belgilab beradi: «Agar biz shayxlikni bo'ynimizga olsak edi, unda bironta shayx murid topa

olmasdi. Ammo bizga boshqa mas'uliyat, ya'ni musulmonlarni zolimlar zulmidan himoya qilish vazifasi yuklatilgan. Ana shuni amalga oshirish va musulmonlar manfaatini himoya qilish maqsadida podshohlar bilan muloqotda bo'lib turish, ularning ishonchini qozonish lozim... Agar mashoyixlar o'z vaqtlarini ayab, bu ishga e'tibor qilmagan bo'lsalar, biz fuqaro uchun o'z vaqtimizni ayamaymiz»¹.

Taniqli yozuvchi Yevgeniy Berezikovning hikoya qilishicha, umrining oxirlarida Hoja Ahrorning Samarqand viloyatida 35 ming, Qarshida 23 ming gektar yerlari, bog'-rog'lari, ekinzor dalalari bo'lgan. U kishining millionga yaqin suruv-suruv qo'y-echkilari, poda-poda sigir-buzoqlari, ot va yilqilari bo'lgan. Shuncha boylikka qaramasdan u kishi oddiy bir hujrada faqirona hayot kechirgan². Barcha topgan davlat va boyliklarini komil inson sifatida Haq yo'liga, Olloh yo'liga deb beva-bechora va kambag'allarga, ularni og'ir soliqlardan ozod qilishga, masjid, madrasalar va xonaqohlar qurilishiga sarf qilgan. Zahiriddin Muhammad Bobur «Boburnoma»da bunday deb yozadi: «Hazrati Hoja Ubaydullohning mutaalliklarigakim, burun xarj va tajmillarda ko'p faqir va miskin alarning himoyati bila zulm va taaddidin xalos bo'lurlar edi». Masalan, manbalarda yozilishicha, Umarshayx Mirzo Shosh aholisidan 250 ming dinor hajmida soliq to'lashni talab qilganda Hoja Ahror bu soliqning hammasini o'zi to'lab yuborgan va yana qo'shimcha tarzda 70 ming dinorni soliq to'plovchilarga hadya qilgan ekan. Bularning hammasi albatta Hoja Ahrorning xalq o'rtasidagi obro'si va mavqeining beqiyos darajada oshuviga sabab bo'ladi. Darhaqiqat, afgonistonlik mashhur olim Abdulhay Habibiy aytganidek: «Hoja Ahrorning so'zlaridan ma'lum bo'ladiki, naqshbandiylar odamlarga ijtimoiy jihatdan foydali bo'lgan rohat va xursandchilik bag'ishlash kabi olijanoblikni go'zal ahloq deb bilardilar»³.

Hoja Ahror Valiy turli ijtimoiy faoliyatdan tashqari ijodkorlik ilmi bilan ham mashg'ul bo'lgan. U kishining mo'yqalamlariga mansub quyidagk asarlar el aro shuhrat topgan:

1.«Fikrot ul-orifin» yoki ayrim nusxalarda «Voridot» deb ataladi. Bu Hoja Ahrorning tasavvuf ilmiga oid fikrlarini o'zida aks ettirgan asar bo'lib, tojik tilida yozilgan.

2.«Risolai volidiya» yoki «Muxtasar». Asar Hoja Ahror otasining hohishi bilan yozilgan bo'lib, odob-axloq va insonning o'zini tanishiga bag'ishlangan. Bu nodir asar odamlar o'rtasida katta shuhrat qozongan. Uni Bobur 1528 - 1529 yillarda o'zbek tiliga o'girib, 245 baytlik nazmiy risolaga aylantirgan.

3.«Risolai xuroiyya». Bu asarni Hoja Ahror mashxur shoir Abu Sa'id Abulxayrning bir ruboiysi sharhiga bag'ishlab yozgan.

4.«Ruqaot». Bu maktublardan iborat.

Yuqoridagi qisqacha yuritilgan fikr-xulosalardan ma'lumki, Hoja Ubaydulloh Ahror tasavvuf ilmining buyuk vakillaridan biridir. Shul bois uni o'zlariga ma'naviy pir deb hisoblagan buyuk shaxslar orasida Abduramon Jomiy, Alisher Navoiy va Zahiriddin Muhammad Boburlar bordir. Alisher Navoiy Hoja Ahrorni ulug'lab, bunday deb yozadi:

Ulki, bu ofoq ichida toq erur,

¹ Валихўжаев Б. Ҳожа Аҳроп. Уйдирма ва ҳақиқат. “Мулоқот”, 1991, 4-сон, 68-бет.

² Березиков Е. Ҳожа Аҳроп сирру-асрори. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 1991 йил 25 январ.

³ Валихўжаев Б. Ҳожа Аҳроп. Уйдирма ва ҳақиқат. “Мулоқот”, 1991, 4-сон, 67-бет.

Tok nekim, murshidi ofoq erur.

Navoiy uni dunyo miqyosidagi odamlarga yo'l ko'rsatuvchi ulug' bir murshid, hatto shohlar ham uning xizmatiga tayyor der ekan, u bilan muloqotda bo'lgan gadolar ham o'zlarini ma'naviy jihatdan shoh deb his etishini ta'kidlaydi.

Xullas, ulug' Movarounnahr tuprog'ida komili inson darajasiga ko'tarila olgan Hoja Ubaydulloh Ahror o'z davrining ma'naviy-ijtimoiy hayotida katta va o'chmas iz qoldiradi. Chex olimi Feliks Tauer so'zlari bilan aytganda, «Turkistonning bu yorug' mash'ali» o'zining fuqaroparvarlik g'oyalari nurlari bilan hamon porlab turmoqda.

Shunday qilib, Temur va temuriylar davrida o'lkamizda fan va madaniyat barq urib o'sadi, rivojlanadi va kamol topadi. Fan, madaniyatning qaysi bir sohasi, qaysi bir tarmog'ini ko'zdan kechirmayliq ona diyorimiz XIV va XV asrlarda jahon sivilizatsiyasining eng oldingi saflaridan joy olganligining guvohi bo'lamiz. Temuriylar sulolasi davri jahon fani va madaniyatining Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy, Bahouddin Naqshband, Hoja Ubaydulloh Ahror kabi ulug' vakillarini yetishtirib berdi. Ular o'z faoliyatlari, yozgan asarlari bilan jahon sivilizatsiyasi xazinasiga munosib hissa qo'shdilar. XIV — XV asrlardagi Movarounnahr va Xurosonda moddiy va ma'naviy taraqqiyotining tamal toshini ulug' bobomiz sohibqiron Amir Temur qo'ygan edi. O'zi pok dili pok islom goyasi bilan sug'orilgan ma'naviyati pok yurt va millat birligi bilan butun qalbi, vujudi to'lib-toshgan Amir Temursiz bu davr madaniy taraqqiyotini tasavvur etish mumkin emas. Bu jihatdan ulug' bobomiz Amir Temurni shu paytgacha o'tgan jahongirlarning birontasi bilan qiyoslay olmaymiz. Shu ma'noda «Ipak yo'li - muloqot yo'li» Xalqaro ilmiy safar koordinatori senegallik doktor Dudu Dvenning quyidagi so'zlari diqqatga loyiqdir: «Temur nihoyatda serqirra, faoliyati murakkab siymo, ulug' zot. U, bir tomondan, dunyoni titratgan jahongir, ikkinchi tomondan, dunyo avlodlarini ma'naviy, moddiy qarzdor qilgan buyuk inson! Tarixda buyuk sarkardalar ko'p bo'lgan. Bordi-yu fransuz sarkardasi Napoleon bilan Temurni qiyoslaydigan bo'lsak ikkinchisi birinchisidan o'n chandon ustun turadi. Napoleon jahongir bo'lib, borgan joylarini vayron etib, qurilishlarga kam e'tibor bergan bo'lsa, Temur o'z davrining buyuk sarkardasi, fотиhi sifatida eng yaxshi ustalarni, olimu fozillarni o'zi bilan birga olib yurib ko'pgina go'zal shaharlarni bebaxo binolar bilan bezagiga bezak ko'rkiga ko'rk qo'shdi»¹.

Mustaqillik sharofati tufayli Amir Temur sohibqiron o'zining tarixda tutgan munosib o'rniga ega bo'lmoqda. 1996 yil O'zbekistonda «Amir Temur yili» deb e'lon qilindi, YUNESKO Bosh konferentsiyasi 1996 yilda Amir Temur tavalludining 660 yillicini xalqaro maydonda nishonlashga qaror qildi. «O'zbekiston adabiyoti va san'ati» gazetasining 1995 yil 29 dekabr sonida e'lon qilingan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «1996 yilni «Amir Temur yili» deb e'lon qilish to'g'risida»gi farmonida quyidagilarni o'qiymiz: «O'zbekiston fuqarolarining yosh avlodning milliy iftihor va vatanparvarlik tuyg'ularini yanada rivojlantirish maqsadida 1996 yil «Amir Temur yili» deb e'lon qilinsin». Bu ulug' Sohibqironning tarix oldidagi o'rniga berilgan yuksak va qonuniy bahodir.

¹ Малик Мурод. Жаҳонгир ва “Буюк ипак ёли”. “Ёш ленинчи”, 1991 йил 341 июл.

Nazorat savollari

1. Amir Temurning “Kuch adolatda” shiorini ta'riflab bering.
2. Amir Temur qurdirgan tarixiy obidalar va ularning ahamiyati nimalarda namoyon bo'ladi?
3. Amir Temurning ma'naviy hayot va ilm-fan homiysi ekanligini ochib bering?
4. Ulug'bek shahsiyati va uning akademiyasiga ta'rif bering.
5. Tarix va tarixshunoslik tushunchalarini ta'riflay olasizmi?
6. Bu davrda badiiy adabiyot va xalq og'zaki ijodi qay darajada taraqqiy topdi?
7. Kitobat san'ati, xattotlik va tasviriy san'at. Mashhur hattotlardan kimlarni bilasiz?
8. Bahouddin Naqshband va naqshdandiya tariqatining ilmiy, diniy, ma'naviy ahamiyati nimadan iborat?
9. Hoja Ubaydulloh Ahror ta'limotidan misollar keltira olasizmi?
10. Shaxsan o'zingizda ushbu davr ma'naviy merosidan namuna bo'lgan qanday manbalaringiz bor?
11. Prezidentimiz Islom Karimovning Amir Temur va uning merosi haqida nimalar aytganini bilasizmi?
12. Amir Temur va uning merosiga sovetlarning munosabati qanday edi?
13. Mustaqillik yillarida Amir Temur va uning xayoti va faoliyati, qadr- qimmatini qanday baholanmoqda. Bu sohada shaxsan Islom Karimovning hizmatlarini tavsiflab bering?

QISQACHA ATAMALAR LUG'ATI

Ajam

Azarhurra

Azata

- Eron mamlakati va xalqi

- otasgparastlar topinadigan muqaddas olov o't

- erkin shaxs; ozod ma'nosida. “Avesto”ga ko'ra, o'sha zamon

jamoasining a'zolari asosan “azata”lardan tashkil topgan.

Ayl	- Amur Temur askariy qismlarining o'n afarlik bo'linmasi
Akkor	- qoranda; qishloqning ziroatkor aholisi
Amid ul-mulk	- davlat hujjatlari va elchilik aloqalari vaziri
Amir	- farmon beruvchi, boshliq, hokim, qo'shin boshligi, sarkarda, hukmdor.
Amirlik	- musulmon mamlakatlarida amir tomonidan boshqarilgan mamlakat yoki viloyat
Amir ul-umaro	- amirlar amiri, bosh amir, bosh hukmdor
Aninizm	- ruh va jonga ishonosh, ota-bobolar ruhiga sig'inish
Anqo	- Sharq mamlakatlarida zikr qilinishicha, Qo'hi Qof tog'ida yashagan afsonaviy qushning nomi.
Araz	- qo'shin ta'minoti bilan shug'ullanuvchi vazir
Arbob	- Buxoro amirligida qishloq yoki shaharlarda mahalla boshlig'i, oqsoqol.
Ark	- ichki qal'a, podshoning shahar ichidagi qo'rg'on – saroyi, qarorgohi
Arxeolog	- arxeologiya mutaxassisi, arxeolog olim
Axeologiya	- qadimdan qolgan, qadimiy yodgorliklar haqidagi tushuncha, qadimgi zamonlar xahidagi fan
Arxiv	- davlat yoki ayrim shaxslarga tegishli muhim qadimiy xujjatlarni saqlaydigan maxsus tashkilot
Atrok	- turklar
Axriman	- Zardo'shtiylik dinining zulmat, ochlik, urush, o'lim, gunox va qabihlik tangrisi
Axuramazda	- zardo'shtiy va mazdaklarda oliy tangri, yoro'g'lik, faravonlik, sixat- salomatlik, tinchlik va barcha ezguliklar xudosi
A'lo hazrat	- xazrati oliylar, janobi oliy
Badaviy	- yovvoyi, qo'prol, dag'al, dashtlik- cho'l odami, ko'chmanchi, arab ko'chmanchilari
Band	- toshlardan bino qilingan suv omborining to'g'oni, suv ombori to'g'on
Barzikor	- qo'shchi, ziraotkor, qishloqning mexnatkash aholisi
Barot	- 1. Xijriy yil xisobi Bilan sakkizinchi oy(Sha'bon), 2. Oqlik qag'ozi- xukumdor tomoindan berilgan ozodlik xati, yoro'g'lik, 3. Ijaraga olish, 4. Barqondon, ilgari barot oyining oxirida qilinadigan bazm va suhbat.
Beg'ar	- jamoat ishlariga safarbar etish, hashar
Bibliya	- Tavrot, yaxudiylar va xiristiyanlarning «muqaddas» kitobi
Biy	- urug' va qabila oqsoqoli
Boj	- savdogarlardan olinadigan o'lpon, soliq, tovon
Borgoh	- makon, dargoh, dunyoga keladigan va unga qaytadigan azaliy muqaddas maskan (joy)
Botmon	- og'irlik o'lchovi (XII-XV asrlarda 20 kg ga teng bo'lgan)
Burong'or	- qo'shinning o'ng tomoni

Burg'u	- karnay
But	- but, sanam, yakka xudoli dinlar kelib chiqquncha urug'chilik va qabilachilik davrida keng tarqalgan majusiylilik, butparaslik dini.
Buxorxudot	- VII asrning 80 yillaridan VIII asrning birinchi choragigacha Buxoroda hukumronlik qilgan sulola
Bo'dun	- chorvador aholi, qora bo'dun- qora xalq
Vazir	- devonxona boshlig'i, ministr
Valiahd	- toju taxt vorisi, o'rinbosar
Valiy	- avliyo, aziz, ega, sohib
Varvar	- yunonlar o'zlaridan boshqa barcha xalqlarni kamsitib, «varvar» so'zini ishlatganlar, bu so'z madaniyatsiz, johil, qo'pol, yovvoyi ma'nosini anglatadi.
Vaqf	- musulmon mamlakatlarni masjid, madrasa va boshqa diniy masalalarga qarashli bo'lgan yer-mulk
Vahiy	- ilohiy habar
Vaqfnoma	- vaqf yerlarini ihtiyoriy ravishda berilganligi yoki vasiyat qilinganligini tasdiqlovchi hujjat
Gurxon	- qabila birlashmasi; xon unvoni
Davlat	- bir sinf ustidan ikkinchi sinfning hukumronligini ta'nminlovchi, zo'rlikka tayanuvchi mashina, apparat
Darvish	- kambag'al, so'fi, qalandar, faqir
Darra	- charm va qayishdan to'qilgan yo'g'on va og'ir zarb beruvchi qurol
Darxon	- XII-XIII asrlarda mo'gul qabilalari orasida qo'llanilgan unvon. Darxonlar har qanday soliq va majburiyatlardan ozod qilinganlar, ulug' xon huzurida bo'lish huzuridan ham foydalanganlar
Darg'acha	- mo'g'illarda chorva ho'jaligini idora qiluvchi boshliq
Dahma	- maqbara, yer osti va yer usti sag'anasi, qabr ustiga qo'yilgan yodgorlik
Dashti qipchoq	- qipchoq dashti
Devon	- vazirlar mahkamasi
Devonbegi	- vazirlar mahkamasini bosh ma'muri
Dehqon	- «qishloq hokimi» yer egasi, feodal
Dinor	- oltin, kumush tanga (bir misqol -4,8 gr.ga teng bo'lgan)
Dovul	- kata nog'ora
Dorug'a	- xarbiy ma'mur
Dudang	- xosilning oltidan ikki hisobida olinadigan deqqonchilik solig'i
Enichar	- turklarning piyoda askari
Yom- jom	- savdo yo'llaridagi qo'noq
Jaloyir	- o'zbek-turk qabilalaridan biri
Jamoa	- kishilar birlashmalari shakllaridan biri, asosan iqtisodiy ibtidoiy jamoa tuzumi davriga xosdir
Jarib	- 958 km m, yer maydoni
Jarchi	- feodalizm davrida hukumdorlarning xalqqa qarata chaqirgan farmoni, ayrim shaxslarni taqdirlash

Jayhun
Jahongir
Jeta
Jiyba, Jeva

Jilovdor

Jome' masjid

Juvong'or
Juz'ya

Jo'chi ulusi

Zakot

Zarbxona
Zardushtiylik

Zindiklik
Zindon

Zulqarnayn
Ilekxon

Ilmi aruz
Ilmi hay'at
Imom

Rasul
Registon
Riyozot
Sadoq
Sadr
Said

yoki jazolash haqidagi amrini, urush e'lon qilish
yoki tugagani haqidagi xabarni va shu kabi
xabarlarni bozor maydoni yoki jamoa to'plangan
boshqa yerda baland ovoz Bilan e'lon qiladigan
shaxs

- Amudaryoning qadimgi nomlaridan biri
- jahonni oluvchi, jahonni bo'ysundiruvchi
- qaroqchi, qoloq
- qadimgi temir yoki po'latdan yasalgan xarbiy
kiyim

- xonni yoki boshqa oliy martabali kishini otga
mindirib va tushirib qo'yuvchi xizmatkor
- juma kunlari jamoat nomozi o'qiladigan kata
masjid

- qo'shinning so'l qanoti
- islom dini qoidasiga ko'ra g'ayridinlardan
olinadigan soliq

- Chingizxon saltanatiinng 1224 yildagi
bo'linishida uning katta o'o'g'li Jo'chimxonga
tekkan ulus

- tozalash, 1. Musulmon mamlakatlarda aholi
umumiy boyligining 1/40 miqdorida har yili
olinadigan diniy soliq, 2. Musulmonlarda
«Tozalovchi» diniy soliq bo'lib, bu haqda
«Qur'on» da oyat bor

- chaqa va tangalar so'qiladigan ustaxona
- milodddan avvalgi VI asrda O'rta Osiyo,
Ozarbayjon va Eron xalqlarining qadimiy
otashparastlik dini, uning nomi shu dinga asos
solgan pay'ambar Zardo'sht yoki Zardo'st nomi
bilan bog'liq (yunoncha zoroastr)

- xudosizlik, dinga ishonmaslik.
- qorong'ilik, o'tmishda yer ostidagi qamoqxona,
yerto'la

- Iskandarning laqabi, ikki shohli ma'nosida
- Qoraxoniylar sulolasiga mansub bo'lgan kichik
hukmdorning unvoni

- she'riyat
- astronomiya
- 1.Diniy oliy rahbar, hukmdor (xalifa, Yaman
viloyatining boshqaruvchisi, turklarda–sulton,
forslarda Alining avlodi), 2. Shialarning oliy
boshlig'i. 3. To'rt asosli masxabdan oyi, islom dini
rivoyatlarga ko'ra shu oyda Qur'oni Karim Ollohu
taolo tomonidan yerga yuborilgan

- elchi payg'ambar
- qum to'shalgan maydon; sahn
- matematika

- o'ydon
- diniy va dunyoviy hokimiyat xukumdori
- 1. Muhammad payg'ambar avlodlarining fahriy
unvoni 2. Ba'zi musulmon mamlakatlarida
xukumdor unvoni

Saltanat	- hokimiyat, sultonlik, podsholik, hukumronlik, boshqarish imperiyasi
Sarbador	- boshini dorga tikuvchi, dor ostiga boruvchi
Sarboz	- oddiy jangchi
Sardor	- boshliq, yetakchi, yo'lboshchi, rahbar
Sipoh	- Askar, qo'shin
Sohibqiron	- jahon egasi, jahongir
Suvoriy	- otliq askar
Sulton	- podshoh, hukmdor
Sultonlik	- tepasida sulton turgan manarxiya davlati, sulton hokimiyati
Sunniylar	- sunniy mazhabidagilar, sunnatga amal qiluvchi musulmonlar
Suyurg'ol	- oliy tabaqa zadagonlarga in'om qilingan yer-mulk
Tavorih	- tarixlar
Tavrot	- besh kitob, yahudiylarning «muqaddas» besh kitobi, qadimgi vaziyat
Talan	- soliq miqdori, bir talan 34 kg teng
Talmud	- ta'limot, Ta'lud. Injilni izohlash maaqsadida miloddan avvalgi IV asrdan milodning V asri o'rtalarigacha qadimgi yahudiy tili va aramey shevasida yozilgan diniy kitob
Tamg'a	- savdo boji, savdogarlardan olinadigan soliq
Tanob	- yer o'lchovi, 2-2,5 ming kv.m. hajmdagi maydoni
Tarxon	- ozod etilgan. 1. o'rta asrlarda feodalning unvoni, 2. soliqlar to'lashdan ozod etilgan yer va mulklar, 3. O'zbek- turk urug'larining birining nomi
Taxt	- muayyan balandlikda o'rnatilgan serhasham, ziynatli tayanma kursi, podsho (monarx) o'tiradigan joy, podsholik, saltanat.
Taxt vorisi	- valiahd, saltanat vorisi, toju taxt merosxo'ri, merosxo'r shahzoda, bo'lajak hukmdor.
Toj	- toj-taxt, saltanat, mustabid hokimiyat belgisi.
Totem	-urug' yoki qabila ibtidosi, urug' asoschisi, ajdod, urug' jamoalari topinadigan hayvon, o'simlik yoki jism.
Totemizm	- totemlarga si'inish.
Tuman	-1.O'n minglik harbiy qism. 2.Uezd, rayon. 3.O'n ming. 4. Eron tilla puli.
Tuman og'asi	- o'n minglik askariy qism amiri, qo'mondon
Tug'ro	- davlat nishonasi, gerb.
Ulam	- olimlar, musulmon davlatlarida qozilar, musulmon ruhoniylarining yuqori tabaqasi.
Ulus	- el, xalq, qabila.
Umaro	- amirlar.
Ummat	- bir tilda so'zlashuvchi kishilar, bir payg'ambarga tobe insonlar.
Usturlob	- astronomiya asbobi, astrolobiya.
Ushur	- hosildan 10 foiz hisobida olinadigan deqqonchilik solig'i
Farmondo	- boshqaruvchi.
Fulus	- mayda mis chaqa
Fiqh	- diniy huquq ilmi.

Xabargir	- xabarchi, kuzatuvchi ayg'oqchi.
Xazara	- minglik askariy bo'linma.
Xalifa	- o'rinbosar; xulafo- xalifalar.
Xalifalik	- xalifa hokimiyati
Xandasa	- geometriya.
Xandak	- mudofaa inshooti.
Xatib	- din peshvosi.
Xattot	- kitob va risolalar ko'chiruvchi kotib.
Xiroj	- soliqning bir turi; hosilning 20-25 foizi hisobidan olinadigan qishloq xo'jalik solig'i
Xoja	- ega, boshliq, uy egasi, oila boshlig'i.
Xonaqoh	- machit ibodotxonasi, g'aribxona, musofirxona.
Xutba	- juma kunlari va hayitlarda o'qiladigan namoz (unga davlat boshlig'ining nomi qo'shib o'qilgan)
Xo'ja, xoja, xo'jayno, Xo'jayin.	- er-suv xo'jasi
Charxpalak	- suv ko'tartish inshooti.
Cherik	- qo'shin, askar.
Chiqir	- tuya yoki ho'kiz qo'shib aylantiriladigan suv ko'targich inshoot.
Chokar	- harbiy drujina, qurollangan guruh, ko'ngililar to'dasi.
Chorakor	- o'zgalar yerida ishlab, hosilning 25 foizini o'ziga olib ishlaydigan yollanma qo'shchi, ziroatkor
Cho'r	- lashkarnin sharqiy qanot amiri.
Shayx	-islom dinida oliy ruhoniylar vakili, diniy aqidalarni biluvchi, va'z- nasihat qiluvchi ba'zan oliy, diniy o'quv yurti talabasi
Shayxul-islom	-din va islom ilmipeshvosi, islom dini oqsoqoli, diniy arbob.
Shariat	- Qur'oni Karimda bayon qilingan islom dinining huquqiy va urf-odat qoidalari
Shahriston	- ichki shahar.
Shialar	- shia mazhabidagilar, shiaga amal qiluvchi musulmonlar
Shoh	- podsho, monarxlik unvoni.
Eloqxon	-elning oq xoni; yurtning kichik hukmdori, viloyat hokimi.
Etnogenez	- xalq va elatning kelib chiqishi.
Yabg'u yoki jabg'u	-el-yurt hokimi.
Yalavoch	-xabar yetkazuvchi
Yasovul	- soqchi.
Yasoq	- soliq, jarima, to'lov.
O'lpon	- er solig'i.
O'rdugoh	- qo'shin lageri, to'xtaydigan qo'poq; podsho qarorgohi.
O'tloq va suvloq	- yaylovlarning olinadigan soliq.
Qavm	- bir mahalla, qishloq kishilari, bir urug' vakillari.
Qaysar	- podshoh; Rim va Yunon podsholarining qadimiy laqabi.
Qalandar	- dunyodan ko'ngli sovib o'zini chekkaga olgan kishi, tarki dunyo qilgan odam, uzlatga ketgan kishi; elma-el tentirab yuruvchi darvesh.

Qal'a, qasr	- saroy, qo'rg'on.
Qasida	- she'riy madh, maqto'v yoki marsiya.
Qiron	- ikki sayyoraning bir burchagiga yaqin kelishi.
Qozi	- ijrochi, amalga oshuruvchi, hukm qiluvchi.
Qoziul quvvat	- bosh qozi, oliy sudya.
Qoraxon	- buyuk hoqon
Qul	- xo'jayinining, quldorning xususiy mulki bo'lib qolgan kishisi.
Quldor	- qulga egalik qiluvchi ekspluatator.
Qurultoy	- turkiy va mo'g'il xalqlarida umumiy yig'ilish, s'ezd
Qur'on	- islom dinining muqaddas kitobi.
Qo'rg'on	- atrofi baland devor bilan o'ralgan darvozali turar joy.
G'azovat	- harbiy yurish, bosqin, hujum. Islom dinini yoyish maqsadida va g'ayridinlar, kofirlarga qarshi qurol kuchi bilan amalga oshiriladigan "muqaddas" urush.
G'oziy	1. Musulmonlarning g'ayridin, kofirlarga qarshi olib borgan urushlari. 2. G'ayridinlarga qarshi kurashga rahbarlik bilan yoki alohida mahorat bilan urushgan jangchiga beriladigan faxriy unvon.
G'ulomlar	- qarollar, qullar, yosh xizmatkorlar.
G'usa	- cho'milish.
Hazrati oliylari	- podshohlar va hukmdorlarni ulug'lash maqsadida ularning nomiga qo'shib aytiladigan so'z.
Hijr	- 622 yilda payg'ambar Muhammad alayhissalom va musulmonlarning Makkadan Madinaga ko'chib borishlari: Hijr musulmon yilining boshlanishi hisoblanadi.
Hojib	- harbiy boshliq.
Hojibul	- hujob; qo'mondon
Hojir ul -asvod	- Makkadan hojilar tavof qiladigan katta qora tosh.
Hokim	- Viloyat hokimi; 2. hukmdorning viloyatdagi noibi; 3. Shahar, uezd hokimi.
Horun	- posbon, kuzatuvchi; Muso payg'ambar akasining ismi.
Hoqon yoki qog'on	- hukmdor, podsho.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YHATI

- Каримов Ислом.* Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд. Т., “Ўзбекистон”, 1996
- Каримов Ислом.* Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2- жилд. Т., “Ўзбекистон”, 1996
- Каримов Ислом.* Ватан саждагоҳ каби мукаддасдир. 3- жилд. Т., “Ўзбекистон”, 1996
- Каримов Ислом.* Бунёдкорлик йўлидан. 4- жилд. Т., “Ўзбекистон”, 1996
- Каримов Ислом.* Янгича фикрлаш ва ишлар – давр талаби. - жилд Т., “Ўзбекистон”, 1996
- Каримов Ислом.* Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлидан. 6- жилд. Т., “Ўзбекистон”, 1998
- Каримов Ислом.* Биз келажагимизни ўз кўлимиз билан қурмоқдамиз. 7- жилд. Т., “Ўзбекистон”, 1999
- Каримов Ислом.* Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. 8- жилд. Т., “Ўзбекистон”, 2000
- Каримов Ислом.* Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. 9- жилд. Т., “Ўзбекистон”, 2001
- Каримов Ислом.* Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. 10- жилд. Т., “Ўзбекистон”, 2002
- Каримов Ислом.* Юксак маънавият – енгилмас куч. Тошкент “Маънавият” 2008
- Каримов Ислом.* Ўзбекистон Мустақилликка эришиш оstonасида. Т., “Ўзбекистон”, 2011.
- Каримов Ислом.* Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш-энг олий саодатдир.Т., Ўзбекистон, 2015
- Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиш академияси қошида “Ўзбекистоннинг янги тарихи Марказини ташкил этиш” тўғрисида 1996 йил 18 сентябрдаги Фармойиши.*

- “Ўзбекистоннинг янги тарихини”ни тайёрлаш ва нашр этиш тўғрисида.
Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори.
1996 йил 16 декабр. “Халқ сўзи”, 1996 йил 17 декабр.
- “Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Тарих институти фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 24 июлдаги қарори. “Халқ сўзи” 1998 йил 2 июль
- Абдуллаев И.** Абу Мансур Абдумалик ас- Саолибий. Татиммат ал- Ятима. Т., “Фан”, 1990.
- Абдуллаев И., Хикматуллаев Х.** Самарқандлик олимлар. Т., “Фан”, 1969
- Абу Али Ибн Сино.** Тиб қонунлари. Уч жилдлик сайланма. Т., Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1992
- Абдурахмонов А.** Улуғбек академияси. Т., Қомуслар бош таҳририяти, 1993
- Абу Бакир Мухаммад ибн Жаъфар Наршахий.** Бухоро тарихи. Т., “Фан” 1966
- Абулғозий.** Шажараи турк. Т., “Чўлпон”, 1992
- Абу Абдуллох Мухаммад ибн Исмоил – ал Бухорий.** Хадис. 1- китоб. Ал-жомий ас- саҳиҳ (ишонарли тўрлам). Т., қомуслар бош таҳририяти, 1991
- Абу Исо Термизий.** Саҳиҳий Термизий. Танларган хадислар. Т., Ғофур Ғулом нашриёти, 1993
- Абу Наср Фаробий.** Фозил одамлар шаҳри, Т., 1993.
- Абу Райхон Беруний.** Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Танланган асарлар, 1- жилд. Т., “Фан”, 1968
- Абулқосим Фирдавсий.** Шоҳнома. Т., Ғофур Ғулом нашриёти, 1984
- Абусаитова М.Х и др.** История Казахстана и Центральной Азии. Алматы. 2001
- Алимова Д.А.,** Филанович М.И. Тошкент тарихи (қадимги даврлардан бугунги кунгача). қайта ишланган ва тўлдирилган иккинчи наشري. –Т.: “АРТ ФЛЕХ” 2009
- Алимова Д.А. Буряков Ю.Ф., Рахматуллаев Ш.М.,** Самарқанд тарихи. (қадимги даврлардан бугунги кунгача) Т.: “АРТ ФЛЕХ” 2009
- Амир Темура Кўрагон.** Зафар йўли. Нашрга тайёрловчи Ашраф Аҳмад. Т., “Нур”, 1992
- Амир Темура ўғитлари.** Т., “Наврўз”, 1992
- Асанқанова А.А.** История Кыргызстана (С древнейших времен до наших дней) Учебник для высших учебных заведений. (Издания третье, дополненное). Бишкек- 2009
- Асқаров А.** Ўзбекистон тарихи (энг қадимги даврлардан эрамининг V асригача) Т., “Ўқитувчи”, 1994
- Асқаров А.** Ўзбек халқининг этногенези ва этник таркиби. Т., “Университет” 2007
- Асқаров А.** Бир китоб ҳақида минг эътироз.Т., 2013
- Асқаров А.** Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи.Т., “O'zbekiston”, 2015.
- Аҳмад Яссавий.** Ҳикматлар. Т., Ғофур Ғулом нашриёти, 1991
- Аҳмедов Б.** Улуғбек (Ессе) Т., “Ёш гвардия”, 1989
- Аҳмедов Б.** Тарихдан сабоқлар. Т., “Ўқитувчи” 1994

- Аҳмедов Б.** Амир Темур (тарихий роман). Т., А.Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 199ғ
- Аҳмедов Б.** Соҳибқирон Темур (Ҳаёти ва ижтимоий –сиёсий фаолияти) Т., 1996(ўзб, рус, инг. тилларида)
- Ашраб Аҳмедов.** Улуғбек Муҳаммад Тарағай (1394-1449). Т., Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1994
- Абдуллоҳ Исматуллоҳ хожи.** Марказий Осиёда ислом маданияти. Т.: “Шарқ” 2005.
- Бойназарова Файзулла.** Антик дунё.- Т., “Меҳнат” 1989
- Боқирғоний Сулаймон.** Боқирғон китоби. Т., “Ёзувчи”, 1991
- Бухоро очик осмон остидаги музей.** Т.: “Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти” 1991
- Бунйётов З.Н.** «Государство Хорезмшахов – Ануштегинидов (1097-1231)- М., «Наука», 1986
- Бартольд В.В.** Туркестан в эпоху мангольского нашествия. ч.II. С. Р. 1900
- Бартольд В.В.** Улугбек и его время. В кн: Бартолд. соч. Т. II.ч. 2.- М., “Наука”, 1964
- Бернес Ф.** История последних политических переворотов в господстве Великого Могола. М., 1936
- Байқаро Хусайин.** Жамолиндан кўзим равшан. Т., Ғофур Ғулом нашриёт- матбаа бирлашмаси, 1991
- Бобоев Ҳ.** Ўзбек давлатчилиги тарихи. 1-китоб. Т.: “Фан”. 2004.
- Бобоев Ҳ., Хидиров З., Шодиев Ж., Аҳмедова М.** Ўзбек давлатчилиги тарихи. 2-китоб. Т.: “Фан ва технология ”. 2009.
- Валихўжаев Б.** Хўжа Ахрор тарихи.- Т., “Ёзувчи”, 1994.
- Гиясиддин Али.** Дневник похода Темура в Индию. – М.: ИВЛ, 1958
- Сагдуллаев А, Костетский.** ТАРИХ. Қадимги дунё. 6-синф ўқувчилари учун дарслик. Тўлдирилган иккинчи нашр. Т.: “ШАРҚ” 2005 й
- Сагдуллаев А, Костетский.** ТАРИХ. Қадимги дунё. 6-синф ўқувчилари учун дарслик. Тўлдирилган учунчи нашр. Т.: 2009
- Самарқанд тарихи.** 1- жилд.- Т., “Фан”. 1971
- Самарқанд: цивилизациялар чорраҳасида// Фан ва Турмуш (Наука И жизн Узбекистана).** №3-4. 2007
- Сагдуллаев А., Аминов Б., Мавлонов., Норқулов Н.** Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. 1-қисм.-Т.: “Академия”. 2009.
- Самарқанд шаҳрининг умумбашарий маданий тараққиёт тарихида туган ўрни.**Т., С.: “ФАН” 2007
- Сомон йўли.** Абдий- тарихий мажмуа. Амир Темур ҳаётига бағишланади.- Т., “Камалак”, 1992
- Сулаймонова Ф.** Шарқ ва Ғарб,- Т., “Фан”. 1991
- Ибодов Ж.,** Матвиевская, Улуғбек шогирди- Али қушчи. – Т., “Фан”, 1994
- Иванин М.** Икки буюк саркарда. Чингизхон ва Амир Темур – Т., “Ҳазина”, 1994
- Ирисов А.** Абу Райхон Беруний. – Т., “Фан”. 1960
- Ирисов А.** Беруний ва Хиндистон. – Т., “Фан” 1963
- Ирисов А.** Ҳаким Ибн Сино.- Т., “Ўзбекистон”, 1992

- Ишақов М.** Сўғдиёна- тарих чораҳасида, - Т., “Фан”. 1990
- Ишақов М.** Унитилган родшоликдан хатлар. - Т., “Фан”. 1992
- Исамиддинов М.Х.** Истоки городской культуры Самаркандского Согда. Т.: 2002
- Ибн Арабишох.** Амир Темур тарихи. Таржимон ва нашрга тайёрловчи Убайдулла Уватов. Т.: “Меҳнат” 1992.
- Зиё Кўкалп.** Туркчилик асослари. – Т., 1994
- Зиё А.** Ўзбек давлатчилиги тарихи. Т.: “Шарқ” 2000.
- Зиёев Ҳ.** Ўзбекистон мустақиллиги учун курашларнинг тарихи. Т.: “Шарқ” 2001.
- Костетский В.А.,** Прохорова Л.Л. История Узбекистана Словар исторических терминов и понятий.Издание второе, исправленное, дополненное.-Т.: “Консультинформ-Нашр”. 2007
- Кашқадаря.** Т.: “Ўзбекистон” 1995
- Кўҳна Самарқанд археологияси.** Т.: 2002
- Козыбаев М.** Ата тарихы туралы сыр. «Егемен Казахстан». 1992.
- Козыбаев М.** Отечественная история XX века: мифы и реальность. «Казахстанская правда».2000, 25 мая: Абдиакимов Абдужапар. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). Изд.четвертое переработанное и дополненное «Казахстан», Алматы
- Қаюмов Азиз.** Абу Райхон Беруний, Абу Али ибн Сино. Т., “Ёш гвардия”, 1987
- Қошғарий Маҳмуд.** Девону луғотит турк. I-III жилдлар. - Т., “Фан”. 1960-1963 йиллар
- Қаюмов Азиз.** Аҳмад ал- Фарғоний. Т., “Фан”, 1990
- Қаюмов Азиз.** Алишер Навоий. Т., “Камалак” 1991
- Қадимги тарихчилар** Ўрта Осиё ҳақида.Терма парчалар., Т.: “Юрист-Медиа Маркази” 2008
- Қодиров А.А.** Ўрта Осиёда медитсинанинг пайдо бўлиши.- Т., “Ибн Сино”, 1990
- Қориев Мақсуд.** Спитамен. Тарихий роман.- Т., Гофур Ғулом нашриёти 198ғ
- Қориниёзов Т.Н.** Совет Ўзбекистони маданияти тарихидан очерклар. Ўзбекистон ССР ФА нашриёти.-Т., 19ғ6
- Қуръони Карим.** Ўзбекча изохли таржима. Т., “Чўлпон”, 1992
- Лунев Ю.Ф.** Государство и право Узбекских ханств с XIV по XIX века. Москва . 2004. стр
- Мадраимов Абдумажид, Фузаилова Гавҳар.** МАНБАШУНОСЛИК. Бакалаврият таълим йўналиши талабалари учун дарслик. Т.: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти. 2008
- Маллаев Н.М.** Абулқосим Фирдавсий. – Т., 1962
- Мамадазимов Мамадмусо.** Улуғбек ва унинг расадхонаси. - Т., “Ўзбекистон”, 1994
- Масанов Н. Е. ва.б.** История Казахстана народи и культуры. Алмати. 2001
- Махкам Махмуд, Қутибоев Зокир.** Хожа Абдулхолик Ғиждувонийнинг маърифат мактаби. Бадеа- қисса. (Таваллудининг 900 йиллигига). Т.: “Ўқитувчи” 2003
- Мирзо Улуғбек.** Тўрт улус тарихи. – “Чўлпон”, 1994

- Миркарим Осим.** Жайхун устида булутлар. – Т.: Гофур Гулом нашриёти, 1975
- Миркарим Осим.** Аждодларимиз фожеаси. Тарихий қиссалар.- Т., Гофур Гулом нашриёт, 1983
- Мирмуҳсин.** Хўжанд қалъаси. Роман.- Т., Гофур Гулом нашриёти, 1991
- Мулла Мир Аъзам ибн Султон (Аъзам Тошкандий).** Искандарнома. – Т., Гулом Хасан Орифжонов босмаханаси, 1912
- Мулла Салоҳиддин ибн Мулло Алоиддин хожя эшон (Салоҳиддин Тошкандий).** Темурнома. Нашрга тайёрловчи Роён Равшанов.- Т., “Чўлпон”, 1990
- Мўминов И.** Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. - Т., “Фан”. 1968
- Муҳаммаджанов А.** Қадимги Тошкент. - Т., “Фан”. 1968
- Муҳаммаджанов А.,** Ўзбекистон тарихи (V асрдан XIV аср бошларигача). - Т., “Ўқитувчи”, 1994
- Муҳаммеджанов А. Р. и др.** Городихе Пойкент. Т., “Фан”. 1988
- Муҳаммад пайгамбар қиссаси.** Ҳадислар.- Т., “Камалак”, 1991
- Набиев Р.Н.** XIV асрда Ўрта Осиёда сарбадорлар қўзғолони.- Т., 1948.
- Навоий замондошлари хотирасида (Тўплам).** – Т., “Адабиёт ва санъат” нашриёти, 198ғ
- Наршахий.** Бухоро тарихи.- Т., “Камалак”, 1991
- Насафий.** Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд. – Т., “Мерос”, “Нур”, 1992
- Насафий.** Хўжа Аҳмад Яссавий.- Т., Гофур Гулом нашриёти, 1993
- Нафасов Т.** Топонимы Кашкадаринской области. АКД.- Т., 1968
- Насимхон Раҳмон.** Турк ҳақонлиги.- Т.; Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1993
- Норқулов Н.** Камолиддин Бехзод.- Т., “Фан”. 1964
- Норқулов Н., Низомиддинов И.** Миннатюра тарихидан лавҳалар.- Т.: 1970
- Насриддин Бурҳониддин Рабғўзий.** Қиссаи Рабғўзий.- Т.; “Ёзувчи”, 1990
- Носиров А.** Али қушчи.- Т., 1964
- Носиров А., Ҳикматуллаев А.** Аҳмад Фарғоний.- Т., “Фан”. 1966
- Носиров Ў.** Ўзбеклар шажараси.этник тарихга холис назар (қайта ишланган учинчи нашр). Т., 2010
- Равшанов Поён.** Адабий саҳифалар.- Т., “Ўқитувчи” , 1980
- Ртвеладзе Э.В., Сагдуллаев А.С.** Современные мифы о далеком прошлом народов Центральной Азии. Т., «O'zbekiston», 2006.
- Рустамов А.** Маҳмуд Замахшарий.- Т., “Фан”. 1979
- Термизий Адиб.** Сайланма. Т., Гофур Гулом нашриёти 1982
- Темур тузуклар.**- Т., Гофур Гулом нашриёти. 1991
- Толстов С.Р.** Қадимги Хоразм маданиятини излаб.- Т., “Фан”. 1964
- Турсунов С., Қобилов Э., Муртазаев Б., Пардаев Т.** Сурхондарё тарихи. Т.: “Шарқ” 2004.
- Убайдулла Уватов.** – Т., “Меҳнат” 1992
- Уватов Убайдулла.** Донолардан сабоқлар.- Т., Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1994
- Усмон Ориф.** Баҳоуддин Нақшбанд ва унинг таълимоти ҳақида,- Т.,

“Университет”, 1993

Усмонов О. Камолиддин Бегзод ва унинг наққошлик мактаби.- Т., “Фан”. 1977

Файзиев Т. Темурий маликалар.- Т., 1994

Файзиев Турғун. Мирзо Улуғбек авлодлар.- Т., “Ёзувчи”, 1994

Файзиев Турғун. Хусайин Байқаронинг сирли ўлими.- Т., Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 199Ғ

Файзиев Турғун. Темурийлар шажараси, - Т., “Ёзувчи” нашриёти, 1996

Фиш Радий. Жалолиддин Румий. Тарихий – биографик роман.- Ғофур Ғулом нашриёти 1986

Шарафиддин Алий Яздий. Зафарнома. - Т., “Камалак”, 1994

Шаҳобиддин ан- Насафий. Жизнеописания Султана Джелаладдина Манк-буры.- Баку. ФЕН, 197Ғ

Шаҳрисабз 2700 минг йиллар мероси. Т.: “Шарқ” 2002

Шониязов К. Узбеки- карлуки. (историко-этнографический очерк). – Т., “Наука”, 1964

Шониёзов Ш.К. Қанғ давлати ва қанғлилар (Ўзбек халқининг сиёсий ва этник тарихидан). - Т., “Фан”. 1990

Шокиров Юсуфжон. Ислом шариати асослари.- Т., “Меҳнат” 1992

Шаймерденова М.Д. История Казахстана с древнейших времен до середины XX века. Учебное пособие. Часть II. Издание третье переработанное и дополненное. Алматы. 2000

Ҳамидов Ҳамиджон. Олис –яқин юлдузлар. – Т., “Чўлпон” 1990

Ҳасанов А. Макка ва Мадина тарихи.- Т., “Меҳнат”, 1992

Ҳидояттов Г.А. Менинг жанажон тарихим.- Т., “Ўқитувчи”, 1992

Ҳасанов Х. Маҳмуд Қошғарий. (Хаёти ва географик мероси). - Т., “Фан”. 1969

Ҳасанов А. Қадимги Арабистон ва илк ислом Жоҳилия асри.-Т.: “Тошкент ислом университети, 2001.

Эшов Баходир. Ўрта Осиёнинг қадимги шаҳарлари тарихи.(Олий ўқув юртлари талабалари учун дарслик). - Т.: “Фан ва технология”. 2008

Эшов Б. Ўзбекистон давлатчилиги тарихи.1 қисм.-Т.: “Маърифат”, 2009.

www. centasia.ru Э. Ҳасанов. История таджиков и её современные фальсификаторы. 01: 4409. 02,2010.

Bulardan tashqari ishda O'zbekiston vaqtli matbuoti: jurnallar, gazetalar materiallaridan ham keng foydalanildi.

M U N D A R I J A

Kirish O'zbekiston tarixi faning predmeti, maqsadi, vazifalari, manbaa va asoslari

I bob. O'rta Osiyo ibtidoiy tarixining davri va bosqichlari. Ibtidoiy tarixni davrlashtirish

1. Yerdagi hayotning paydo bo'lishi haqidagi qarashlar
2. Vatanimiz hududida eng qadimgi odamlarning izlari
3. O'rta va yangi tosh asri
4. Vatanimizda mis-tosh va bronza asri

II bob. Ibtidoiy jamoa tuzumining yemirilishi. Vatanimiz hududidagi eng qadimgi davlat tuzilmalari. Chet el bosqinchilariga qarshi kurash. (milloddan avvalgi birinchi ming yillik)

1. Urug'chilik jamoasining emirilishi va uning sabablari.....
Vatanimiz hududidagi eng qadimgi davlat tuzilmalari
2. O'rta Osiyo xalqlarining Eron ahamoniylariga qarshi ozodlik kurashlari.....
3. O'rta Osiyo xalqlarining Aleksandr Zulqarnaynga qarshi erk va ozodlik uchun kurashlari

III bob. O'rta Osiyodagi qadimgi davlatlar (miloddan avvalgi IV asrdan milodning IV asrgacha)

- II. O'rta Osiyo salavkiylar hukumronligi ostida.....
2. Parfiya davlati. Yunon - Baktريا podsholigi.....
3. Qang' davlati

4. Qadimgi fargʻona davlati (Parkana, Davan).....
4. Kushon davlati
5. Buyuk ipak yoʻli
6. «Avesto»— muqaddas kitob
8. Moniylik dini
9. Qadimgi yozuvlar

IV bob. Oʻrta asrlar davri. Oʻrta Osiyo xalqlari ilk oʻrta asrlar davrida (V—VIII asrlar) yerga egalik munosabatlarining shakllanishi.

Eftalitlar va Turk xoqonligi davri (V—VII asrlar)

1. Eftalitlar davlati.....
2. Turk xoqonligi.....
3. Turk xoqonligida ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayot

V bob. Arab halifaligi davrida Movarounnahr va Xuroson

1. Arab halifaligining tashkil topishi.....
2. Oʻrta Osiyoda arablar bosqini
3. Qurʻoni Karim
4. Movarounnahrda arablar zulmining kuchayishi
5. Arablar zulmiga qarshi xalq ozodlik kurashlari
6. Abu muslim qoʻzgʻoloni
7. Muqqanna qoʻzgʻoloni

VI bob. Movarounnahr va Xuroson da mustaqil davlatlarning tashkil topishi

1. Tohiriylar va Somoniylar davlatlari
2. Somoniylar davrida ijtimoiy-siyosiy va xoʻjalik hayoti... ..
3. Qoraxoniylar davlati.....
4. Qoraxoniylar davrida ijtimoiy – siyosiy va iqtisodiy hayot.....
5. Gʻaznaviylar davlati.....
6. Saljuqiylar saltanati
7. Xorazmshohlar davlati

VII bob. IX-XII asrlarda Movarounnahr va Xorazmda madaniy hayot

1. Madaniyatning ijtimoiy-siyosiy hayotda tutgan oʻrni.....
2. Sharq dunyosining buyuk daholari
3. Islom madaniyati hadislar
4. Tasavvuf — soʻfiylik taʼlimoti
5. Meʼmorchilik, sanʼat va musiqa
6. Oʻzbeklarning xalq sifatida shakllanishi

VIII bob. Movarounnahr va Xorazm moʻgʻullar bosqini davrida (XIII asrning boshi - XIV asrning birinchi yarmi)

1. Chingizxon boshliq moʻgʻul davlatining tashkil topishi
2. Chingizxonning xorazmshoh muhammad bilan munosabatlari
3. Moʻgʻullar bosqini arafasida xorazm davlatida siyosiy vaziyat.....
4. Chingizxon bosqinchilik yurishlarining boshlanishi
5. Urganj fojiasi
6. Jaloliddin Manguberdi jasorati
7. Moʻgʻullar istilosidan keyingi davrdagi siyosiy, ijtimoiy va Iqtisodiy vaziyat
8. XIII asr - XIV asrning birinchi yarmida madaniy hayot

IX bob. Amir Temur va temuriylar davri (XIV asrning ikkinchi yarmi -XV asr)

1. Amir Temurning tarix sahnasiga chiqishi
2. Amir Temurning Samarqand taxti uchun kurashi
3. Buyuk Amir Temur saltanati

4. Eron, Hindiston va Kichik Osiyoga yurishlar	
5. Amir Temur davlatida ichki hayot.....	
6. Amir Temurning harbiy san'ati.....	
7. Amir Temur saltanatining parchalanishi. Shohruh va Ulug'bek hukmronligi.....	
8. Husayn Boyqaro hukmronligi	
Temuriylar davlatida ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlari	
X bob. XIV asrning ikkinchi yarmi- XV asrda Movarounnahr va Xurosonda madaniy hayot	
1. Amir Temur va temuriylar davrida madaniy hayot.....	
2. Qurilish va me'morchilik	
3. Ma'naviy madaniyat, ilm-fan taraqqiyoti	
4. Ulug'bek akademiyasi.....	
5. Tarixshunoslik	
6. Xalq og'zaki ijodi. badiiy adabiyot ravnaqi	
7. Nafis kitob va xattotlik san'ati	
8. Tasviriy san'at	
9. Musiqa san'ati	
10. Bahouddin nahshband (1319 - 1389) va naqshbandiya tariqati.....	
11. Hoja Ubaydulloh Ahror.....	
<i>Qisqacha atamalar lug'ati</i>	
<i>Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati</i>	